

A TÖRTÉNETI ERDÉLY

SZERKESZTETTE

ASZTALOS MIKLÓS

KIADJA AZ ERDÉLYI FÉRFIAK EGYESÜLETE

1936

A TÖRTÉNETI ERDÉLY

ELŐSZÓ

A „történeti Erdély” lezárt fogalom, amelyen az idő tartalmilag már nem változtathat. Jelenti az 1918 ősze előtti Erdélyt, azt az Erdélyt, amely mindig szervesen benne élt az egyetemes magyar életben. Az 1918. év őszén rántámadt politikai változások nyomán ez a szerves egység formailag megszakított.

A „történeti Erdély” nem lezárt múlt. Mégis ezidőszerint nem folytatódik. Úgy lehet szemlélni, mint amivel a mának nincs kapcsolata. Tehát befolyások és szenvedélyek nélkül. A mai idők nagyon alkalmasak arra, hogy visszatekintve a „történeti Erdély”-re, elkészítsük róla a beszámolót. A beszámoló magyaráz, tanít, emlékeztetbe idéz, figyelmeztet. Van köze mégis a jövőhöz is, mert az élet nem szűnik meg, sem az élni akarás.

A „történeti Erdély” könyve, amelyet a következő gazdag tartalmú lapokon kap az olvasó, beszámoló. Beszámoló a magyar élet Erdélyéről emlékeztetbe idézésül, figyelmeztetésül, magyarázatul és tanító céllal. Egyben pedig útmutató kapunyitás mindannyiunk lelkében az eljövendő új magyar Erdély szent hite, jogos bizodalma felé.

A múltban gyökeredzik minden eljövendő s így Erdély jövője is. Vannak örök tényezők, örök adottságok, amelyek igazságunkat a messzi évszázadok mélyébe ágyazzák, viszont igazságunkat előre hirdetik eljövendő századok felé is. Igazságunkat, amely örök tényezők, örök adottságok eredménye, következése.

Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Jancsó Benedek Társasága már több maradandó értékű művel ajándékozta meg a magyar közönséget. Az a tudományos munkaközösség, amely a Jancsó Benedek feledhetetlen emlékét őrző Társaságban végzi tudományos kutató és kulturális fel-

világosító munkáját Erdélyről és Erdélyért, teljes tudományos vértetben lép a következő lapokon a közönség elé. Teljes tudományos vértetben, de egyben a nagyközönség minden rendű és rangú s korú tagjához szólván irodalmi igényű, mindenki számára egyformán élvezhető közvetlen előadásban is. A „történeti Erdély” a magyarság minden egyes tagjára s a róla szóló beszámolóknak is mindenki könyvének kell lennie.

Ez a könyv elmond mindent Erdélyről, mindent, amit róla tudni kell. Megismerteti földjének történetét s földrajzi adottságait, viszonyait. Előadja az ezen a földön lefolyt életet a legrégebbi emlékektől egész 1918-ig. Megeleveníti a multat, a kőkorszak embereinek erdélyi kultúrájától, a dákok, rómaiak, a népvándorlás erdélyi életén keresztül a magyar élet ezer évének bemutatásán át egész a forradalomig. Bemutatja Erdély népeit külön-külön: a magyart, a székelyt, a szászt és a románát. Bemutatja mindazt, amit ezek a népek szellemi, művészi téren létrehoztak. Megismerteti Erdély ízléstörténetét, az erdélyi ipar ízléstörténetét, az erdélyi művészet múltját, Erdély pénztörténetét, jogtörténetét, sajátos irodalmát, tudományos törekvéseit s az erdélyi zenekultúra kialakulását s fejlődését. Megismerteti tehát az erdélyi föld kialakulását és mai arculatát, a rajta valaha volt élet egész folyamát, a legutóbbi ezer évének szereplőit s azt a kultúrát, amely valaha ezen a földön kialakult, virágzott. Felel tehát minden oly kérdésre, amelyet felvethetünk és kérdezhetünk a múlt Erdélyétől. Ez a könyv az Erdélyről szóló tudományos ismereteink összessége, mintegy lexikona, a lexikon-cikkek összefüggéstelen egymásratorlódása nélkül. A maga nemében egyetlen és eddig első kísérlet, maradandó érték, becses számvetés.

Büszke örömmel bocsátom ezt a könyvet hódító útjára, mert ennek a könyvnek hódítania kell a magyar közönség körében. Otthonra kell lennie minden házban, hogy a múlt Erdélyét mindenkiévé tudja tenni.

Tagjainak szerény tagdíjaiból fennálló egyesület nagyon ritkán vallhat akkora kulturális munkát magáénak, mint az Erdélyi Férfiak Egyesülete. Ennek a nagy műnek ilyen köntösben való kiadása is oly tett, amelyet csak a legnagyobb áldozattal s a kitűzött célért való munka szent kötelességének hivatásszerű érzésében tudott megvalósítani az Egyesület. Hisszük, hogy a magyarság, amelynek jövőjéért írunk és bocsátjuk ki ezt a művet, megérti céljainkat, munkát vállal abban, barátjául és fegyvertársául fogadja ezt a könyvet és szívére öelve a

„történeti Erdély”-t, azon lesz, hogy munkájával ismét érvényesülésre segítse azokat az örök tényezőket és adottságokat, amelyek, ha a bennük rejlő igazság ismét ki tud bontakozni, a jövő Erdélyét újra bekapcsolják az egyetemes magyar élet egységébe.

Ebben a hitben bocsátom útjára, hódító útjára a „történeti Erdélyét.

Budapesten, 1935 december havában

GRÓF TELEKI PÁL

*egyetemi nyilvános rendes tanár
az Erdélyi Férfiak Egyesületének elnöke*

GAÁL ISTVÁN

ERDÉLY FÖLDJÉNEK TÖRTÉNETE

ERDÉLY FÖLDJÉNEK TÖRTÉNETE

Írta: GAÁL ISTVÁN

Ma már föltehető, hogy a Kárpátok pompás — s bármily méretű és kivitelű Európa-térképen szembeszökő — körívén belül eső terület földtani és földrajzi egységét, sőt valóságos egyéniségét még a politikailag elfogult szemlélő is elismeri. A legnevesebb külföldi szaktudósok legújabb művei bizonyásai annak, hogy ez a tudományosan megalapozott tétel már kikerült a vitathatóság keretei közül: tehát tudományos sarktétté vált. Hungária földje egységes mivoltának megállapítása azonban nem tartalmazhatja és nem is tartalmazza az egységesség olyatén értelmezését, hogy a Kárpátok gyűrt láncától átkarolt és összefogott terület minden részlete egészen azonos történetű és szerkezetű. Hiszen már magában az a könnyen megállapítható valóság, hogy a történelmi Magyarország belső területe rendkívül mozgalmas földtörténeti múlt kiteljesülése, még az avatatlannal is sejteti, hogy a megkapó részletekből eggyé forrott mozaik-kép egyik-másik tájának kialakulási történetében a szomszédos részekétől eltérő mozzanatok is vannak.

S ugyancsak már a földtani térkép is elmondja, hogy a Kárpátok ívén belül eső terület délkeleti sarka valóságos újabb egység az egységben. A sztratoszféráig emelkedő léghajós, ha vizsgálódásának légköri akadályok nem állanak útját, Erdélyt a Kárpát-erődítmény bástya-tornyának láthatná. Semmi sem volt természetesebb tehát, mint Erdélynek a magyar történelemben betöltött bástya-szerepe.

Hogy Erdély földjének ezt a szerkezeti adottságát megérthessük, röviden el kell mondanunk, hogyan alakult ki évmilliók hosszú során a Kárpátok hegylánc, hogyan vált Belső-Magyarországnak a földtani középkor végén még hegyes vidéke síksággá. És már itt jelezhetjük, hogy Erdély területének bizonyos fokú különállása, önállósága attól az időtől számítható, amikor a belső terület őshegységének, a „Tisia”-nak a föld mélyébe való beszakadása kezdetét vette.

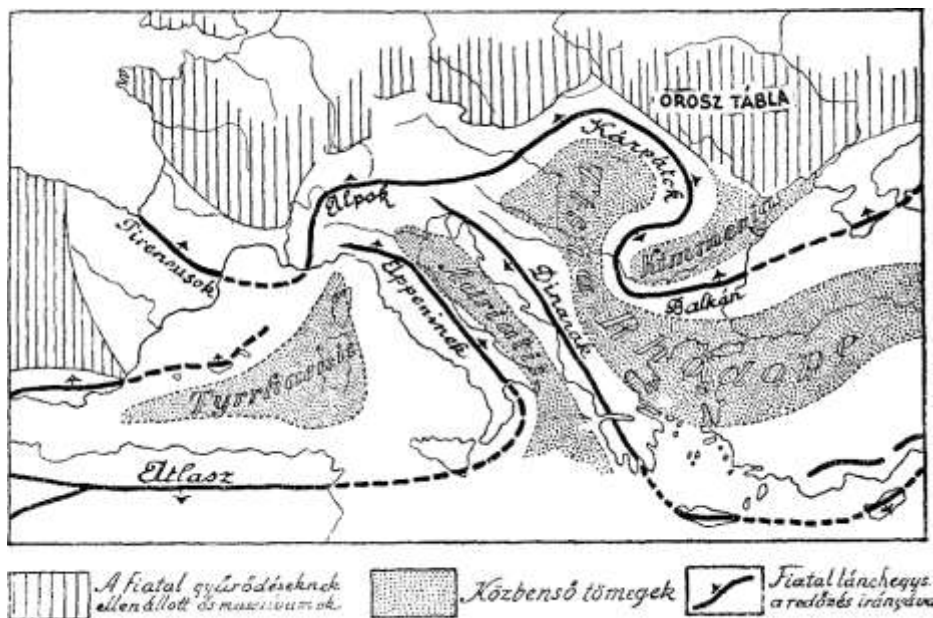
Hogy a magyar föld kialakulásának menetét, s ezzel egy füst alatt az egyes kisebb és alsóbb rendű földtörténeti egységek egymáshoz való viszonyát megvilágíthassuk, ki kell térnünk — legalább egy futó pillantásra — arra a kérdésre is, hogy földünk milyen helyet foglal el a dél-európai lánchegységek övében.¹

Tudnunk kell ugyanis, hogy Ős-Európa magvának a tágabb értelemben vett „Orosz-táblá”-t tekinthetjük, amelynek területén a Föld ókorának legidősebb képződményei is zavartalan településűek, vagyis: sem kéreggyűrődések, sem törések nem mutathatók ki rajtuk. Ezt az ősi „pajzs”-ot aztán később — de még mindig a Föld ókorában — a környező területeken végbement kéregmozgások tetemesen megnövelték oly módon, hogy a fölgyűrődések következtében kiemelkedett kéregdarabok a meglevő ősi pajzshoz hozzátapadtak. A földtörténeti ókor végén már a Szudéták vidékével, továbbá a mai Spanyol-, Angol-, Francia- és Németország közepének jelentékeny darabjaival gyarapodott Ős-Európa szárazulata. Az így összeállott földség s az indo-afrikai szárazulat között, a mai Dél-Európa törzsén át a hátsó-indiai szigetvilágig terjedő, hosszan elnyúlt medencét a Föld középkorában s újkora elején tenger vize töltötte ki. Ez a geológusok nyelvén „Tethys”-nek nevezett tenger vonult tehát végig a mai Pireneusok, Alpok, Kárpátok, Balkán hegység, Kaukázus, Himalaja területén, vagyis ott, ahol utóbb — a kréta időszaktól a harmadkor közepe tájáig — az imént felsorolt lánchegységeik gyűrődtek föl.

Hanem térjünk vissza a földtörténeti középkorra (mesozoikum), amelynek évmilliói hosszú során át tömérdek anyag halmozódott föl az említett Tethys medencében. Ez az üledéktömeg közelről érdekel bennünket, mert amikor az alsó kréta időszakban a földkéreg újabb kiegyensúlyozódására sor került, a Tethys medencében fölhalmozódott anyag lassan-lassan kiemelkedett s ezzel kapcsolatban a tenger tükre mindinkább sorvadt. Még pedig általában oly módon, hogy a hajdani medence közepe táján a térszín fölé emelkedő tömegek mintegy kétfelé szorították a tenger vizét. Ilyeténformán a hajdani Tethys tengelye irányában kisebb-nagyobb szárazulatok, majd pedig — további emelkedés következtében — valószínűs hegytömegek jutottak a térszín fölé. Ez utóbbiak közül bennünket legelső sorban az a tömeg érdekel, amely a mai Belső-Magyarország, Kelet-Szerbia, Dél-Bulgária és Észak-Kisázsia területét foglalta magában. (1. rajz.) Ez a „Tisia—Rhodope szárazulat”² — valószínűs jókora sziget — amelyet a kréta időszakban a Tethys vize övezett. A továbbiakban különben elég lesz csupán ennek északi végződését, a Belső-Magyarország területét elfoglaló „Tisia”-részt tartanunk szemünk előtt, mert földünk későbbi kialakulására ennek volt döntő befolyása.³

A továbbiak megvilágítására még csak azt kell kiemelnünk, hogy

a kréta-óharmadkor évmilliói idején végbement gyűrődési folyamatban — a mi területünket illetően — két tényezőnek volt nagyon fontos szerepe. Az egyik az előbb vázolt időben és módon kiemelkedett Tisia-tömb, a másik pedig Ős-Európa déli peremének idevágó szakasza. S minthogy ez utóbbi egyes fontos részletek kialakulását is döntően befolyásolta, itt pótlóan azt is el kell még mondanunk, hogy az ősi „Orosz-tábla”-nak Dobrudzsán át a mai Havasalföldig kiugró, sarkantyúforma félszigete⁴ volt, északon pedig a Lengyel Középhegység révén a Szudéták területe, majd pedig a Cseh-masszívum volt a tartozéka.

1. kép

A déleurópai fiatal lánchegységek keletkezését és főirányait szemléltető térkép-vázlat. A legnagyobb részt mélybe süllyedt közbelső tömegek alakját és kiterjedését első sorban egyes földrészen maradt hegy-romok vagy tanúhegyek árulják el.

Amikor tehát az „alpi hegyképződés” megindult, noha óriási kéreg-nyomás hatott a közbelső hegységtömbökre, ezek mégis ellenálltak a gyűrő erőknek. De még inkább megtört a gyűrődés ereje Os-Európa szilárd építményű peremén. Így nem történhetett más, minthogy a Föld kérge a Tisia-tömb s az ősi perem között kezdett fölgyűrődni.⁵ Ennek a ráncolódásnak lefutása pedig nem lehetett más alakú, mint az a szembeszökő körív forma, amely a Kárpátoknak oly egyéni vonása.

Ha tehát az elmondottak alapján egy pillanatra rögzítjük a mesozoikum végén kialakult helyzetet, azt találjuk, hogy Magyarország mag-

vát hatalmas ős-hegytömb alkotja, amelynek szerkezete mag-hegység jellegű; ezt a tömböt pedig fiatal lánchegység redőinek fonadéka kezdi körülvenni.

Az alpi gyűrődési folyamat ellanyhulásával ismét szükségessé vált az egyensúly helyreállítása. Könnyen érthető, hogy ez a helyreállítás a közbenső tömegek, s köztük a Tisia egészben való süllyedésével, majd megroppanásával, összetöredezésével s tetemes részeinek további beszakadozásával járt karöltve. Egy-egy ilyen külön, vagy külön is süllyedő Tisia-részlet már a maga korában — vagy esetleg csak később — többé-kevésbé önálló táji egyéniséggé alakult ki.

Erdély tájegysége — írja Prinz Gyula — a harmadkor közepén alakult ki, akkor, amikor az egész Belső-Magyarország süllyedést szenvedett. Ekkor ugyanis a Tisia-tömb tekintélyes része — a Radnai havasoktól a Pojana-Ruszkáig mintegy kiálló gerincet ⁶ alkotva — általában a helyén maradt, míg a dél-délkeletre fekvő tömeg — az Alföld tömegével egy időben — a mélységbe szakadt. Így jött létre a két nagy „medence-süllyedék”: az Alföld⁷ s az E r d é l y i M e d e n c e .

Az Erdélyi Medencének a nagy egységen belül álló, határozott különállását minden oldalról zárt mivolta már ebben az első időben is ki-domborította ugyan, ez a tájegység azonban még határozottabb önállóságot nyert akkor, amikor az Alföld további, nagyarányú süllyedésében részt nem vevé, ettől általános térszín-magasság tekintetében is különvált. (2. rajz.) Vagyis: az Alföldnél egy emelettel magasabban állapodott meg.

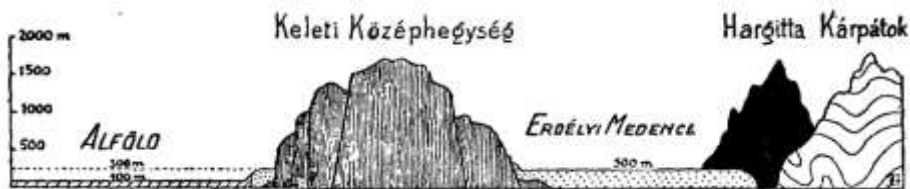
Ez a még határozottabb különválás a „pannóniai korszak” idején, vagyis a miocén kor vége felé következett be. Ettől az időtől választhatjuk tehát külön Erdély földjének — az anyaországgal ugyan mindig szoros kapcsolatban maradó, de bizonyos egyéni vonásokban mégis eltérő — történetét.

Hogy Erdély földje történetének részletesebb ismertetésekor a földtörténeti időszakokra is figyelemmel legyünk, kezdjük leírásunkat a harmadidőszak elejével. Ekkor a Tisia-tömb még egységesen magaslott ki az általános térszín fölé. Természetes azonban, hogy hatalmas hegytömegeit a rendkívül hosszú — a középkor utolsó szakaszától az ó-harmadkor második szakaszáig terjedő s mintegy 30—40 millió évig tartó — szárazföldi időszak alatt a csapadékvizek s a légbeliek romboló tevékenysége erősen megkoptatta.

Ekkor történt, hogy a gyűrődési folyamat lanyhulásával kapcsolat-

ban a Tisia-tömb a maga egészében süllyedni kezdett. (Epirogenetikus süllyedés.) Érthető, hogy ezzel a süllyedéssel legelső sorban a hegytömb peremén jártak nagyobb arányú változások karöltve. A Tisia, s az ősi szárazulat közötti részt újból ellepte a tenger. Azaz hogy a sósvíz ekkor már nem csupán a „külső kárpáti teknő”-t özönlötte el, hanem — öfööl-szerűen — a tömb belsejének alacsonyabb fekvésű részeibe is mélyen benyomult, így a mai Győri Medencén kívül az Erdélyi Medence is kétségtelen bizonyítékait őrzi a közép-eocén tenger térfoglalásának.

És itt nem mulaszthatjuk el annak a szembeötlő, s régebben meg? magyarázhatatlanul állott jelenségnek kidomborítását, hogy az Erdélyi Medence s a Dunántúl eocén képződményei mind kőzettani kifejlődés, mind pedig ősmaradványok tekintetében feltűnően eltérnek egymástól. Az akkori állatvilágban mutatkozó eltérés magában is nagyon valószínűvé teszi azt, hogy ez a két medence akkoriban nem függött össze köz-

2. kép

Az Erdélyi Medence és az Alföld kialakulása. A Tisia egyes részeinek miocéneleji (pontozott) és miocénkori (ferdén vonalozott) beszakadása. (A magasság mértéke erősen torzított a hosszúsághoz képest, hogy az Erdélyi Medence s az Alföld szintjének egymáshoz való helyzete szembevetésben ábrázoltassék)

vetlenül egymással. S ezt ma már megértjük és természetesnek mondhatjuk, hiszen a kettő között ott volt a hatalmas elválasztó gát: a Tisia-áinak a tenger szintje fölé emelkedő tömegei.

De, mint fentebb már mondtuk, Erdély földtani különállásának kibontakozását a harmadkor közepétől kell számítanunk, amikor a Tisia délkeleti csücske beszakadt, s így kialakult Erdélynek jelleget adó törzse: az Erdélyi Medence. Ekkor köszönt be a Kárpátok fő gyűrődési időszaka, amely az egész hegylánc homokkő-övét, az ú. n. flist a Wiener-Waldtól a Barcaságig felgyúri.⁸ Ezzel még határozottabb keretet kapott az Erdélyi Medence, amelyet jórészt elöntött az európai Közép-tenger. És úgy látszik, hogy az erdélyi meglehetősen zárt tenger-rész egészen a miocén végéig aránylag változatlanul tartotta fenn magát, mert nagyjában hiánytalan üledéksor maradt utána.

Ki kell azonban emelnünk, hogy a harmadkori tengerek üledéksora lépcsőzetes sorrendben mutatkozik a fölszínen. Mégpedig olyan-

formán, hogy a lépcsőzet legrégebb tagja, az ó-harmadkori üledék-sor a medence észak-nyugati sarkában látható, míg a rákövetkező alsó-miocén az előbbitől délre csatlakozik hozzá. Ez az alsó-miocén azonban csak nagyon keskeny sávban van meg a fölszínen, s még délebbre a Mezőséget — kevés közép-miocén képződmény mellett — már főként felső-miocén homokok s márgák borítják. A Maros vonalától s még inkább a Küküllők mentétől délre pedig már a miocén legfelsőbb emeletének, a felső szarmatikumnak, vagy pannonikumnak ősmaradványokban szegény, sajátos közettani jellegű képződményeivel találkozunk. S minthogy ezek a legfelső miocén-rétegek délen közvetlenül a Déli-Kárpátok kristályos paláira települtek, kétségtelen, hogy a medence az eocén-miocén folyamán dél felé fokozatosan mélyült, azaz beszakadozott. Ezt különben más oldalról a Küküllők vidékén látható, de a mélyben a Maros vonalán szintén meglévő törésvonalak is igazolják.

Egyébként — az itt-ott még mindig fölbukkanó ellenvéleménnyel szemben — ezúttal is hangsúlyozzuk, hogy az Erdélyi Medence származástani értelemben medence, szerkezeti szempontból összetörédezett tábla. De minthogy ezek a rétegek többnyire plasztikus anyagúak (agyagosak), a berogyás sokszor nem éles vetőlapokat, hanem flexurákat hozott létre. A sótelepek környékén a sótestek autoplasztikus viselkedése még tetézi a zavaros képet. Az Erdélyi Medence táblasága ilyformán a fölszínen nagyon bonyolult szerkezetűvé lett, ennek alapoka azonban kétségtelenül a töréses szerkezet. Teljesen téves tehát az a fölfogás, amely a medencében kéreggyűrődés bizonyítékait véli kimutathatóknak.

Ezt a megállapítást olvashatjuk Prinz Gyula könyvében⁹ is, s e2 a megállapítás teljes összhangban áll a megfigyelhető tényekkel. Mert igaz ugyan, hogy a medence szélein sokszor nagyon meredek, sőt áthajlott lejtőjű ráncokban lefutó miocén rétegekkel találkozunk, — s ilyenekből a felületes szemlélő mihamar kéreggyűrődésre szokott következtetni, — de alaposabb vizsgálódás csakhamar kezünkbe adja a föltűnő rétegzavar kulcsát.

Senkitől meg nem cáfolt, sőt kétségbe sem vont tény ugyanis, hogy az Erdélyi Medence legnagyobb részét borító fiatal harmadkori képződmények fekéje gyüretlen, de a medence belseje felé lejtő óharmadkori rétegcsoport. Kétségtelen továbbá az is, hogy a felső miocéntól kezdve a pliocén végéig sok nagyarányú földrengés és ezzel kapcsolatos törés és beszakadás történt a medencében. S ha pedig ehhez hozzávesszük azt a — különösen éppen az Erdélyi Medencében ma is napirenden levő — tényt, hogy megfelelő lejtésű csuszamlási lapon nagy tömegű rátelepült üledékanyag csúszhatik meg (3. kép), — úgyhogy egyes helyeken ma 15—20 km.-es földcsuszamlás sem ritkaság — bizvást elfogadható ma-

gyarázat, hogy a megcsúszás, megrogyás, s az ezzel kapcsolatos gyűrődés-forma rétegzavar a harmadkor végén, s a diluvium folyamán még nagyobb arányú és nagyon gyakori volt.

Ennek a magyarázatnak helytálló mivoltát a már felsorolt tényeken kívül a megzavart (diszlokált) rétegeknek valóban fantasztikus gyűrődési formái, továbbá az ú. n. „peremi szinklinális” igazolják.¹⁰ (4. rajz.)

Ami a valódi kéreggyűrődés föltételezése mellett különös, sőt egyenesen érthetetlen — hogy t. i. ettől a czinklinálistól kifelé, a perem felé

3. kép

*Jellegzetes suvadási formák az erdélyi Mezőségen, Szász-Akna nyugati részén.
Cholnoky Jenő fölvétele. (Ennek a suvadásos területnek metszete a 4. rajzon
föültüntetett földtani szelvényhez hasonló nyújt)*

a terciér sehohsem ráncolt, — az a suvadásos magyarázattal teljesen világos, mert hiszen a szinklinális nyugati szárnya az első megcsúszott tömeg, amely a medence belseje felé megindult. Az ellentétes szárny pedig azért hajlott föl sokszor egyenesen bizarr formáidban, mert ezt a megtorlódás hozta magával.

Sajnálatos, hogy a medence keleti peremén ez a „peremi szinklinális” nem ilyen szembezőkő. Ennek azonban egyszerű és elfogadható magyarázata a Hargitta-hasadék, amely ennek a peremnek eredeti mivoltát mintegy elmosta. Egyébként Besztercétől keletre, ahol vulkáni

anyag nem takarja az üledéket, a keleti „peremi szinklinális”-nak is fönmaradt egy kis csonkja.

S végül a ráncoknak csuszamlás útján való keletkezése mellett bizonyít azoknak a perem mentén való feltűnő sűrűsége is. Nagyobb rétegösszlet (komplexus) ilyen sűrű ráncokba semmiféle erővel sem volna gyűrhető, — csakis néhány száz méteres képződmény.

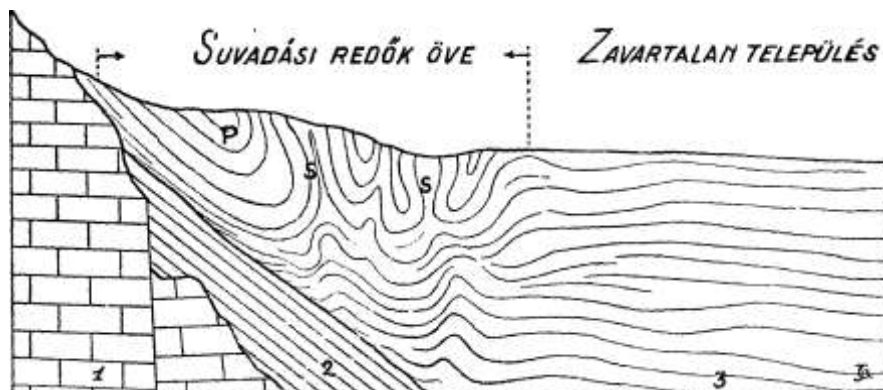
E sorok írója el nem mulaszthatja itt annak a fölfogásának hangsúlyozását, hogy *egyes különösebb redőzések okát más helyeken is, de különösen az alp-kárpáti íven, a geológiai múltban végbement nagyarányú csuszamlásokban, súvadásokban kell keresnünk.* S itt különösen a kárpáti alsó-krétakori flisre gondolhatunk, amelyben hellyel-közzel valószínűleg szövevényes gyűrődési formák láthatók. Ezt a magyarázatot nagyon erősen támogatja Ábelnek az a legújabb megállapítása, hogy a flis — anyagát és képződését tekintve — teljesen azonosnak mondható a trópusok rendkívül híg, csaknem nyúlósnak mondható mai *Mangroves* iszapjával. Nos, és az Erdélyi Medence egyik-másik üledéke, különösen homokos, márgás agyagjai, köztettanilag, s talán származás tekintetében is nagyon közeli rokonságban állanak a flissel. Ezt különös erővel bizonyítják az egyikben is, másikban is előforduló szénhidrogének.

Az Erdélyi Medence földtani viszonyainak bővebb leírására is azért volt szükséges kitérnünk, mert ezt a kitérést a miocén rétegekbe zárt és nemzetgazdasági szempontból annyira jelentős bányatermékek megkívánják. Ezek közül, mint legnagyobb történelmi múlttal dicsekvő bányakincset, a *konyhasót* kell elsőül felsorolnunk. Tudjuk, hogy az erdélyi sóbányászat a római uralom idejében már magas fokra fejlődött. Ezzel szemben a *gipsz* bányászata, valamint a *földi gáz* feltárása és értékesítése csak a XIX—XX. században került sorra. Viszont *kőolajat* még mindig nem sikerült az Erdélyi Medencében föltárni, ami ennek a területnek érdekes és jelentős eltérő vonása a szomszédos Havasalfölddel szemben. De nem kevésbé érdekes és fontos annak megállapítása, hogy a Dunántúlon is meddő volt minden eddigi metángáz-kutatás.¹¹

Nem feledkezhetünk meg végül az Erdélyi Medence északnyugati, valamint délkeleti csücskében levő, bányászatra érdemes barnaszénről, illetőleg lignitről sem. Ez utóbbival kapcsolatban föl kell itt említenünk a Keleti- és Déli-Kárpátok összeshögellése táján elterülő medence-csoportozatot: a Barcaságot. Ezt a változatos fölépítésű, gazdag tagoltságú Persányi hegység vágja le az Erdélyi Medence törzséről. A köpeci és baróti lignitben, valamint közbetelepült agyagos rétegeiben rendkívül érdekes miocén-végi állat- és növényvilág ősmaradványai rejtőznek.

Külön méltatást kíván az Erdélyi Medencének délnyugaton, az Erdélyi Ércshegység, Ruzska-Pojana, Retyezát s a Kudsiri havasok közé ékelődő széles öble, amelyen át a Sztrigy és Egerügy vizei sietnek észak

felé a Marossal egyesülni. Ez a Hátszegi Medence, az Erdélyi Medence származásbeli társa. A Hátszegi Medence felszínét általában a felső miocén legalsó szintjének (szarmatikum) homokos, márgás üledékei borítják, de ezek alól a közép-miocén és — különösen a peremeken — a felső kréta is kibukkan. Legjelentősebb a só-agyagnak a dévai Marosvölgyszakaszon levő előfordulása, mert ez a képződmény itt közvetlenül a felső-krétára települt, s nyugat felé nem folytatódik. Ezt a területet is át- meg átjárják harmad- és negyedkori törésvonalak, aminek szembe- szökő bizonyítékai hatalmas lávaömlések, továbbá meleg- és szénsavas források.

4. kép

Az Erdélyi Medence nyugati peremének vázlatos szelvénye. (A harmadkori nagy suvdási formák természetes magyarázata.) 1 = mesozoós alaphegység. 2 = óharmadkori gyüretlen üledék. 3 = új-harmadkori képződmény, többszörösen megrogyott és lesorvadt peremi övvel. P = peremi váza (szinklinális); S — suvdási redők (ál-antiklinálisok)

Rá kell térnünk immár az Erdélyi Medencét mintegy kiegészítő területsávokra, azokra, amelyeket a miocén vulkáni-működés eredményei hódítottak el az eredetileg tágasabb medencétől.

A medence egyik miocén-kori beszakadásakor támadt résen izzón folyó anyagok hatalmas tömege tódult a fölszínre, különösen a Keleti-Kárpátok szegélyén. „Hatalmas vulkánok magasodtak ki akkor — írja Prinz — az Erdélyi Medence peremén. A görgényi Tatárkö-vulkán ma is oly üde képű, hogy éppen nem lepne meg bennünket újraéledése. (5. rajz.) Borgótól Háromszékig egy hegységcsoporthá folynak össze a vulkáni lávák, tufák és breccsák, amelyek a Borgóvidék oligocén márgából s homokkőből fölépült táblaságát számtalan helyen át- meg áttörik. A táblaság természetesen romhalmazzá vált miattuk. Ez a vulkánosor a Gyergyói és Csíki Medencét három oldalról öleli körül.

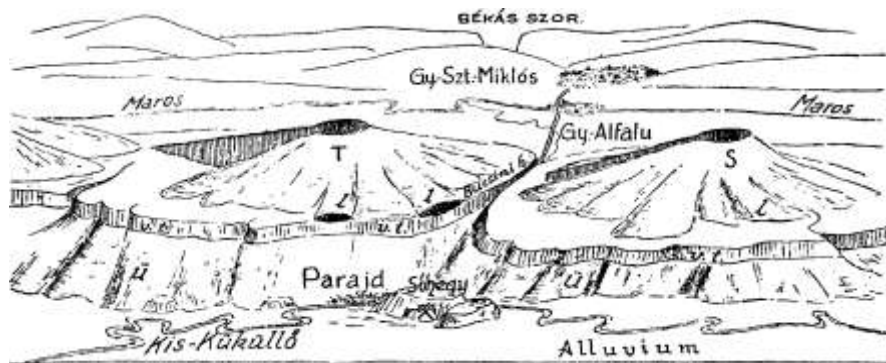

A Borgóvidék és a Maros felső völgye közt emelkedik Magyarország legnagyobb kialakult tűzhányója, a 25 km. átmérőjű Kelemen-havas. Az erózió nagyon sok pusztítást végzett rajta, de csúcsa még ma is 2102 m.-re nyúlik föl. A Tatárkő egyetlen — 40 km. átmérőjű — kúp, amely 1777 m.-re emelkedik. „Tehát terjedelmesebb, bár alacsonyabb, — írja Prinz — mint az Etna, viszont mindenképpen hatalmasabb, mint a Vesuvio.” A Hargitta fővulkánja 1800 in. magas.

Amint már fentebb is érintettük, a keleti peremre rázúduló láva és hamu-tömeg széles sávot hódított el a tengeri üledékekkel borított medencétől, s eltemette parti formáit. (6. rajz.) Ennek érdekes bizonyosságai az udvarhelyszéki kavicstelepek, mert elárulják, hogy a vulkáni hasadék ha-

K É L E T I

K Á R P Á T O K

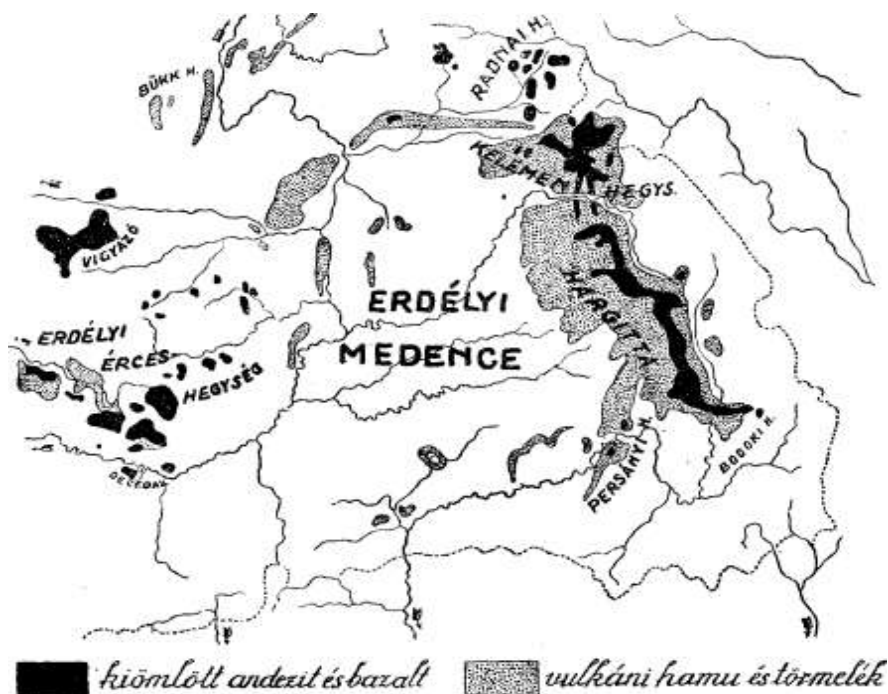
5. kép

A Bücsü-hát környékének tomb-diagramja. (Bányai J. nyomán.) T = Tatárkő (Mezőhavas), S = Somlyó, I = láva, v. t. = vulkáni törmelék (tufa, brucia, agglomerát), ü = üledékes kőzetek (felső-miocén)

rántotta a Keleti-Kárpátokról a medencébe lefutó folyóvölgyeket. Az említett kavicssok közt ugyanis kristályos palákból és meszkebből valók is vannak. Ezek tehát a Keleti-Kárpátok láncából származnak és csak a Hargitta föltódulása előtti időkben juthattak el a mai Udvarhelyszékre. A nyugati peremen tűzhányás nyomait csak a Hátszegi Medence északnyugati sarkában találjuk. Az ettől északra fekvő Erdélyi Ércshegység kitérés anyaga még csekélyebb mértékben jutott be a medencébe. Az itt föltódult tömegek azonban jelentősekké válnak azért, hogy kitérés idejük sok esetben pontosan rögzíthető. Így a Csetrás hegység (Nagyági hegyeik) dacitos kitérése a közép-miocén elején, még pedig nagy erővel, sok anyagnak a fölszínre juttatásával indult meg, s az egész közép-miocénen keresztül tartott. Ezt a kitérés-sorozatot valamivel meg-

előzte a bázikus piroxénes andezit-láva föltódulása; viszont a Decebal hegység (Dévai hegyek) amfibolos andezitjének kitorése a felső-miocén elején zajlott le. Az iteni vulkáni működés végére a Maros jobb partján, Branyicska mellett látható két bazalt-kúp föltódulása tett pontot a pliocénben vagy a diluvium elején.

Am a Kelemen—Görgény—Hargitta vonulat 150 km.-re terjedő vulkáni anyagának föltódulási idejét egyes részleteiben eddig még nem

6. kép

Erdély harmadkori vulkáni tömegeinek átnézetes térképe (Lóczy-Papp térképe alapján)

tudjuk ennyire pontos földtani időpontokhoz kötni. Ennek különben egyik legfőbb oka a vonulat lábainál elterülő felső-miocén—alsó-pliocén üledéksor zavaros rétegtani megítélésében rejlik. De így is mondhatunk annyit, hogy a keleti peremen a kitorés zöme a felső-miocén (szarmatikum) végére esik. Úgy látszik azonban, hogy — különösen a vonulat déli részén — a működés valamivel tovább tartott, mint az Érces-hegységben, amit az üde hegyformákon kívül a vulkáni utóműködések élénk-

sége is bizonyít. Mert itt nemcsak szénsavas kigőzölgések (mofetták) fordulnak elő, hanem kénes gázok föltódulása (solfátara) máig is megállapítható. Ki ne ismerné — legalább híreből — az erdélyi nagy solfátárt: a torjai Büdös-barlangot?

Minden valószínűség mellett szól, hogy a moustieri kultúr-periódus embere, a neandervölgyi típusú *Homo primigenius* még bámulhatta és retteghette Erdély tűzhányóinak utolsó föllobbanásait.

El nem mulaszthatjuk annak hangsúlyozását sem, hogy Európában a harmadkori vulkánosságnak seholsem találjuk akkora tömegű eredményeit: kitódult lávát, hamut és egyéb törmelék-anyagot, mint a Kárpátok ivétől körülölelt magyar földön. Hiszen a Balaton-vidék festői szépségű tűzhányó-csoportjain kívül a Szent-Endre—Visegrádi-hegységek, Börzsönyi hegység, Osztróski, Magyar-Érceshegység, továbbá a Cserhát, Mátra, Eperjes-Tokaji vonulat, valamint a Vihorlát-Gutin és még eok más kisebb hegység mindmennyi beszédes bizonyítéka annak a borzalmasságai mellett is nagyszerű tűzijátéknak, amely a harmadkorban, tehát a Hargitta, Erdélyi Érceshegység stb. föltódulásának idejében Hungária földjén lefolyt. Sőt még azt is hozzátehetjük, hogy az Alföld északi peremén nagyon sok riolit-tufának csak úgy adhatjuk magyarázatát, ha föltesszük, hogy annakidején a Tisia tömegben is voltak működő tűzhányók.

Íme, ez a feltűnően nagyarányú vulkáni tevékenység is egyike azoknak a jellemző közös vonásoknak, amelyek a hajdani Tisia egyes levált darabjait a Kárpátok ívén belül továbbra is egységbe forrasztják!

Legalább sebtiben föl kell itt sorolnunk a vulkáni tevékenység során képződött érceket is; legelső sorban azért* mert Hungária földjének érces teléreit sok közös vonás hozza egymással szorosabb kapcsolatba.

A telérek egyrészt, különösen a nemesfémeket tartalmazókat a bányászat ma is igyekszik értékesíteni. Elsősorban az aranyat említjük. Egyfelől azért, mert (kétségtelen bizonyítékok: szerint már a rézes a bronzkori őslakók is ismerték és fölhasználták, másfelől azért, mert Európa egyetlen más helyén sincs s nem is volt akkora mennyisége ennek a fémnek, mint Erdély hegyeiben. Az agathirszek, de különösen a rómaiak már nagyarányú bányamívelés révén jutottak hozzá, míg a régibb őslakók csak a folyók fővényéből gyűjtögették az aranyrögöcskéket. Nagyon jellemző az erdélyi aranyra, hogy rendszerint tellurral ércsedett; ennek az elemnek az őskori arany-ékszerekben kimutatható nyomai tehát kétségkívül erdélyi eredet mellett szólnak. S hogy Erdély mindenkor rászolgált az „Európai Aranyország” névre, mi sem bizonyítja

meggyőzőbben, mint az 1891-iki muszárii aranyelet, amely — gyönyörű» mohát utánzó fonadék képében — egy tömegben 58 kg. színaranyat juttatott a „Rudai 12 Apostol Bányatársulat” birtokába. Ez a bányatársulat különben évenként átlagban 13 métermázsa aranyat termelt ki az Erdélyi Ércshegység néhány pontján.

S Erdély kialudt tűzhányóinak aranykincse a rézkori őslakók óta máig sem apadt ki!

Az arannyal együtt járó, s különösen Nagybánya vidékén, valamint az Ércshegységben bőven előforduló ezüstöt itt éppen csak említve, a rézre irányítsuk figyelmünket. Jó ideig tartotta magát az a nézet, hogy a rómaiak már a dévai rézércet (*chalkopyrit*) is ismerték és fejtették. De utóbb kiderült, hogy csak a szomszédos Vecel — római néven Micia — jóval szegényebb, de hozzáférhetőbb rézércet bányászták. S itt érdekes megjegyeznünk, hogy a dévai és veceli rézérccek ugyanegy — valószínűen pliocéneleji — törésvonalon jutottak föl a mélységből.

Az Erdélyi Ércshegységnek más helyén (Almasel) is megindult a rézérccek kitermelése a XX. század elején, de megfelelő szakértelem és tőke hiányában ezeket a kísérleteket sem koronázta siker, akárcsak a dévaiakat. Bizonyos sikert csak a balánbányai (Csík vm.) réztermelés hozott.

Nem hiányzik Erdélyben a mai idők legfontosabb fémje, a vas éem. A Pojana-Ruszka őskori paláihoz kötött „Hunyadi vaskötelep⁴⁴ nagytömegű vasérceit már a rómaiak is fölhasználták. Kisebb vasérc-előfordulások azonban az Erdélyi Medence nyugati peremén (Torockó), sőt a Hargittában is előfordulnak, s ezeket részben ki is használják vagy használták. Különben maga a Hargitta-vonulat a vason kívül arany-, ezüst-, réz- és higany-érceknek sincs híjjával.

Végül a kép kiegészítéséül el kell mondanunk, hogy a harmadkori tűzhányók övében ásványos források olyan tömegével találkozzunk Erdélyben, aminő Európának semmi más területén nincs. Bányai János csak a Hargitta ásványos forrásainak számát mintegy 2000-re teszi! S ez a szám ásásokkal még növelhető is. Hiszen egész nagy területek vannak, ahol édes vizű kutat nem is lehet ásni, mert mindenütt „borvíz⁴⁴ bugyog ki. Olyan bősége van itt a különböző típusú ásványvizeknek, hogy az egész világ szükségletét Erdély egymagában is el tudná látni. Minden túlzás nélkül mondhatnók tehát, hogy Erdély az „Ásványvizek országa” névre is bízvást rászolgált.

De hogy ezek elmondása után ismét a szorosan vett földtani kialakulás kérdéseire térjünk vissza, s Erdély geológiai múltjából néhány ősföldrajzi jellemképet is bemutassunk, a fonalat újból a harmadidőszak második felében lejátszódott beszakadásokkal kell fölvennünk. Azokkal,

amelyek törésvonalain a fentebb leírt vulkáni tömegek a fölszínre tolultak.

A harmad-időszak közepén történt nagy beszakadás után főbb vonásaiban már kialakult Erdély alapterve: a köröskörül magaslatokkal körülbástyázott medence. A földrajzi kép azonban annyiban gyökeresen eltérő volt a maitól, mert a medencét tengervíz töltötte ki; sőt a párkányozó tanú-hegyek egyike-másika is csak szigetként állott ki a tengerből.

De — ámbár szinte különösen hangzik — meg kell vallanunk: ma már nem könnyű megállapítanunk, hogy az Erdélyi Medence vize mely irányban volt kapcsolatban a környező víztükrökkel.

Egy dolog azonban egészen bizonyos: az, hogy a harmadkor közepén túl az Erdélyi Medence az Alföld víztükrével a mai Maros völgyön át nem volt összeköttetésben.¹² Ezt egyfelől az bizonyítja, hogy a Déva—Marosillye szakaszon (kb. 25—30 km) a miocénnek semmi nyoma sem látható (7. rajz), másfelől pedig az, hogy a dévai Maros-áttörés fiatal kora magokból az áttörő vetődésekből is megállapítható. Bizonyos továbbá, hogy ezen a szakaszon a Pojana-Ruszka a Maros jobb partjára is átnyúlik, vagyis a Maros itt ebből a hegységből fűrészelt le egy darabot. Ez az átnyúló gát a Déva környékén elég gyakori földrengések alkalmával is kifejezésre jut. A Déván elég feltűnő erővel megnyilvánuló földmozgás a tőle alig 3—4 km-re nyugatra eső, s már magán a Pojana-Ruszka törzsén települt Vecelen ugyanis egyáltalán nem észlelhető.

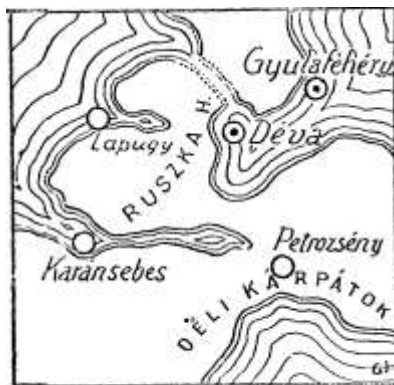
Más kérdés, vajjon az Érceshegységbe benyomuló Fekete-Körös völgye felől nem állhatott-e fönn valamelyes összeköttetés a Maros-völgy piskii szakaszával? Ezt a fölfogást több kutató vallja. De ha ezen a vonalon állott is fönn valamelyes kapcsolat, ez csak alárendelt jelentőségű és rövid ideig tartó lehetett. Valószínű azonban az, hogy északnyugaton, a Szamos völgyének irányában néhány szigettel megszakított, megfelelően széles közös közlekedő útja volt az Erdélyi- és Alföldi-tengernek, — legalább a közép-miocén időkben. S nagyon lehetséges, hogy ekkor a délkeleti csücsökben, a mai Feketeügy és a Tatros völgye táján szintén volt tengerszoros.

Az Alföld medencéje Karánsebes felől is iparkodott összeköttetésbe jutni a Hátszegi Medencével. De ez az összeköttetés is csak ideiglenes lehetett.

Íme, nyilvánvaló, hogy a környező víztükrökkel csak keskeny szorosok és csatornák révén összeköttetésben álló Erdélyi Medencét joggal mondhatjuk nagy mértékben elzártnak. Ezt különben kézzelfogható módon igazolják ennek a tengernek üledékei, legelső sorban a k o n y h a s ó (Parajd, Szováta, Marosújvár, Kolozs, Torda, Vizakna, Déva stb.), továbbá a g i p s z, mert ezek csak nagy mértékben körülzárt öbölben és nagyfokú párolgás következtében válnak ki a tengervízből.

S egyik magyarázat szerint a földi gáz képződésére alapot nyújtó, alsóbbrendű tengeri szervezetek milliárdjai is ennek a halódó öbölnek voltak lakói.

Az így körvonalazott helyzetkép lassankint megváltozott. Ennek oka a sós víz tömegének csökkenésén kívül a közben előforduló további beszakadásokban és vulkáni anyagok föltódulásában keresendő. Amint fentebb mondtuk, az Ércshegységben s a Gyergyói hegyekben is voltak ekkor működő tűzhányók. Mindez végeredményben a medence még nagyobb fokú elzáródását vonta maga után. A felső-miocén elején (alsószarmata) már valóban alig volt a két magyar medence vizei közt valamelyes kapcsolat. Minthogy pedig Erdélyben a további beszakadások színhelye mindinkább a déli és délkeleti területekre tolódik át, s a most

7. kép

*Az Erdélyi, Alföldi s a Romániai
miocén tengerek összezögellése Déva
közeliében. (A pontozott szakaszon
csak ideiglenes összeköttetés volt)*

már csaknem egészen kiédesült víz a Szebeni és Fogarasi havasok lábai felé tódul, ebben a korban jogosan kereshetünk összekötő csatornát Karánsebes és Hátszeg között. Viszont a felső-miocén közepe tájától kezdve (pannon-emelet), amikor víz már csupán a főmedence déli felét, meg a háromszéki medencecsoportot borította, — az összeköttetés az Alföld felé tökéletesen megszakadt, s így ebben az időben már csak erdélyi tavakról beszélhetünk. A Medence folyói mind ezekbe ömlöttek. Igen, még a Sztrigy is, mert egy darabon a mai Maros-völgy vonalán kelet felé, azaz Erdély belseje felé folyt. És nem lehetetlen, hogy a miocénkori tengernek utolsó maradványa a Háromszéki Medencében még a pliocén elejét (ineotikum) is megérte.

Amint tudjuk, a Hargitta a miocén vége felé tört ki, de ezzel

aztán a nagyobbarányú beszakadások és eruptiók sora meg is szűnt. Bizonyos továbbá, hogy a Hargitta déli végződése táján, a Baróti és Bódoki hegységben, s ezenkívül is egyes elszigetelt helyeken (Detunata, dévai Maros-szoros) a pliocén folyamán, sőt valószínűen a diluvium elején is voltak imég kisebb beszakadások és volt néhány tűzokádó.

Erdély mai földrajzi képének minden lényeges vonása a pliocénben formálódott ki; ekkor alakult ki árkos vetődés révén — a déva—marosillyei Maros-szakasz is. Az Erdélyi Medence vizeinek legnagyobb része azóta távozik ezen a vonalon.

A diluviummal elérte az ősember fajok föllépésének idejéhez. S itt örömmel mondhatjuk, hogy a történelmi Magyarország határain belül annyira keresett *Homo primigenius*, az első szerszamos ősember biztosan megállapítható, legelső csontmaradványára (8. kép) Erdélyben, a hunyadmegyei Ohábaponor egyik barlangjában akadt rá 1923-ban Mailás József. Ennek a leletnek jelentősége ellen semmiféle

8. kép

A neandervölgyi ősemberfaj jobb lába II. ujjának első perce Ohábaponorról, szembeállítva a mai európai ember megfelelő lábujjpercével. Az előbbin különösen a csonttarajok (C) föllépése szembetűnő. (Természetes nagyság)

kétség sem támasztható, mert az itt bemutatott ujjperc rendkívül jellegzetes alakján kívül a mellette talált moustieri típusú kőszerszámok (9. kép) s a kísérő fauna¹³ egyaránt a diluvium közepe tájára utalnak.

Hogy a diluviális eljegesedéseik idején a külső párkányhegyek (Kárpátok, Retyezát) bizonyos fokig el voltak jegesedve, semmi kétséget sem szenved. Az azonban, hogy a Bihar hegységben voltak-e jégárok, máig sincs kellően tisztázva.

A földtörténeti jelenkor (alluvium) elején már éghajlat s ezzel együtt növény- és állatvilág tekintetében is a mai állapotokat mondhatjuk kialakultaknak.

Íme, Erdély földjének a szó szoros értelmében mozgalmas története!

Ez a rövid történelmi vázlat most már könnyen érthetővé teszi előttünk Erdély földtani térképének meglepő tarkaságát. Mert való ugyan, hogy a medence maga aránylag nem sok színfoltot mutat, — s

ezek is mind a harmadidőszak képződményeit jelzik, — sőt a pereim egyes részei közül a Déli-Kárpátok, s a Pojana-Ruiszka is meglehetősen egyhangú fölépítésűek, ezekkel szemben azonban a Brassói havasok, Keleti-Kárpátok vonulata, de még inkább a Keleti-Középhegység a maga egészében, s ennek tagjai (Erdélyi Ércshegység!) külön-külön, valamint ezek közvetlen környezete valóságos mozaikként jelennek meg még az átnézetes földtani térkép-lapokon is.

Az egyes színfoltoknak, illetőleg az egyes korok képződményei

9. kép

Mindkét oldalán megmunkált kvarc-szakóca az ohábaponori barlangból. (Roska M. után. Természetes nagyság)

mai elhelyezkedésének további ismertetésére ezen a helyen nem szükséges kitérnünk. Célunk ugyanis nem volt és nem is lehetett más, mint Erdély földtörténelmi múltját a földtannal szakszerűen nem foglalkozó olvasónak is egységes képben bemutatni. Amit szükséges volt: megértetni; Erdély földjének egész történetét pedig átéreztetni. Ennek a tanulmánynak írója arra törekedett, hogy vázlata — akárcsak az ú. n. „művészi kihagyások”-kal készült, de a rajz tárgyát mégis hiánytalanul ábrázoltnak föltüntető rajz — a kimerítően teljesnek illúzióját keltse.

¹ Ezt a kérdést Telegdi-Roth Károly „Magyarország geológiája” (1929) című könyvében részletesen földolgozta.

² Egyes geológusok a ma „Tisia”-nak nevezett részt a tulajdonképeni „Rhodope”-val össze nem függött, vagyis külön szigetnek tartják. Egyébként azonban semmi tekintetben sem okoz a továbbiakban lényegbeli különbséget, akár szigetnek, akár a Rhodopeval keskeny földszoros által összefüggött félszigetnek minősítjük a Tisiát. Mi az utóbbi fölfogáshoz igazodunk.

³ Hogy Magyarország közepén hajdan hatalmas hegyvidék terült el, legelőször id. Lóczy Lajos hangoztatta. Ennek föltételezésére egyéb okokon kívül azért volt szükség, mert a imái Alföld peremén látható, tekintélyes tömegű, — részint vulkáni, részint vízi eredetű — törmelékanyagok eredetkérdése másként meg nem oldható. Lóczy különben „Ős-Pannon” hegységnek, Kober „Un-garisches Zwischengehige”-nek nevezte el ezt a közbelső tömeget. A „Tisia” elnevezés, amelyet a magyar szakirodalom általában elfogadott, Prinz Gyulától származik.

⁴ Ezt „Kimmeria” néven említi a szakirodalom.

⁵ A Tyrriaenis és Adriatis körül történt gyűrődésekről itt nincs okunk különösebben megemlékezni. Az 1. rajz különben eléggé megvilágítja a viszonyokat.

⁶ Ezt nevezzük Keleti Középhegységnek.

⁷ Itt jegyezzük meg, hogy az Alföld 2—4000 m. mélységében rejtőző Tisia főtömegének kőzet- és rétegtani sajátosságairól a síkság peremén máig is fölszínen maradt kis romok, az ú. n. „tanúhegyek” tájékoztatnak bennünket. Ilyenekül legelsősorban a Vepor-, Bükk-, Biharhegységet, a Királyerdőt, Drócsát, Hegyest, Krassó-Szörényi hegyvidéket, Mecseket, Budai hegyeket kell tekintenünk.

⁸ A Fogarasi és Szebeni havasoknak, továbbá a Bánsági hegyeknek s a Balkánnak patkóív-forma felgyűrődése még a krétaidőszakban ment végbe. Itt a Tisiának s a Kimmeriának egymásra gyakorolt nyomása volt a főtényező, s ez okozta a Déli-Kárpátok nagyfokú redőződését és palásodását is. A közel 100 km szélességű hegységövezet a Balkán hegységbe való átmenete táján 140 km sugarú félkört ír le; ez egyike a Föld legélesebb redőskanyarulatainak.

⁹ Magyarország földrajza. I. (1926) p. 157—158.

¹⁰ Ez utóbbit a magyar gázkutató csoport egyes tagjai a medence nyugati peremén Kolozsvártól Nagyenyeden át Gyulaféhérvárig, illetőleg innen Keresztényszigetig nyomozták ki.

¹¹ Igaz ugyan, hogy a segítségül vett *kutatási kulcs* — ugyanaz, amelyik Erdélyben is csődöt mondott — itt sem volt megfelelő. Az ú. n. „antiklinális fúrások” Erdélyben is csak ott jártak eredménnyel, ahol a földi-gáz magától a fölszínre tört és így a mélységbeli tartályt amúgy is elárulta.

¹² Lóczy egyik vázlatán pedig a két medencét éppen *csak* ennek az egy összekötő tengersizosnak útján hozza kapcsolatba egymással.

¹³ Az ohába-ponori barlangból eddig ismeretessé vált emlős fauna a következő fajokból áll: ősfarkas (*Canis lupus fossilis* L.) és vadmacska (*Felis silvestris fossilis* Schreb.), ősoroszlán (*Felis leo fossilis* L.), bariangiinedve (*Ursus spelaeus* Ros.), ősborz (*Méles méles fossilis* L.), ősvidra (*Lutra lutra fossilis* L.), barlangi hiéna (*Crocotta spelaea* Goldf.), hidegvérű ősló (*Equus aff. Abeli* Ant.), középtermetű ősvadló (*Equus ferus fossilis* Pali.), őstulok (*Bos primigenius* Boj.) ősjuh (*Ovis argaloides* (?) Nhrg.), ázsiai ősvapiti (*Cervus canadensis asiaticus fossilis* Lyd.), ősrén vagy ikaribú (*Rangifer articus fossilis* Rich.), ősrorszarvú (*Cocclodonta* sp.). Ehhez egészen közelálló faunát Krapináról (Horvátország) és Weimarból ismerünk; közép-diluviális korát mindkét helyen kétségtelenül megállapították.

FODOR FERENC

ERDÉLY FÖLDRAJZA

ERDÉLY FÖLDRAJZA

Írta: FODOR FERENC

1. ERDÉLY HELYZETE A MAGYAR MEDENCERENDSZERBEN

Európa nagyon változatos szerkezetű földjének egyik legérdekesebb darabja Erdély. Tagja a nagy Magyar medencerendszernek, de bizonyos fokig attól is elkülönül, s mintegy predestinálva van arra, hogy a Magyar medencerendszer államiságán belül különleges helyzetet foglaljon el, amint az történelme folyamán be is bizonyult. Tulajdonképpen Európa három kemény kéregdarabja, az *Orosz tábla*, az oláh medence alatt helyet foglaló *Kimmeriai tábla* és a Magyar medencerendszer helyén egykor a felszínen volt, de mélyre süllyedt *Tisia röge* közé van beszorítva. Az Orosz táblától és Kimmeriától a *Keleti Kárpátok* és az *Erdélyi havasok*, a magyar Tisia helyén támadt legnagyobb medencétől, az *Alföldtől* a *Keletmagyar országi szigethegység* választja el az Erdélyi medencét. Ebben a tényben azonban mélyreható geopolitikai mozzanatok rejtőznek. Amíg ugyanis a Keleti Kárpátok és az Erdélyi Havasok magasra redőzött fiatal gyűrődések, addig a Keletmagyarországi szigethegység Tisia süllyedékéből fennmaradt öreg, romhegység. Amazok befoglalják az Erdélyi medencét is a Kárpátok által körülvelt Magyar medencerendszerbe és erősen elkülönítik a rajta kívül fekvő területektől közlekedésileg, gazdaságilag és politikai hovatartozás szempontjából is; a Keletmagyarországi szigethegység ellenben csak másodfokú gát, belső határ, amint hogy sohasem volt más szerepe egy évezred történelmén keresztül. Eltekintve most minden részletezéstől, elég egyetlen pillantást vetnünk Európa hegy- és vízrajzi térképére, hogy azonnal szembetűnjön *Erdély földjének egyik legfontosabb jellemvonása, a nagy különállás a körülötte fekvő összes szomszédos tájakkal szemben.* Ez a különállása azonban nem minden irányban egyenlő erejű. Kelet és dél felé ugyanis elsőfokú közlekedési és így gazdasági és kulturális gátak örködnek azon, hogy Erdély földje ezekben az irányokban tartósan ne csatlakozhasson a szomszédos területekhez, míg nyugat felé csak másodlagosak ezek a domborzati akadályok. *Kelet felé a Keleti Kárpátok és a Déli Kárpátok*

bástyákat mutatnak, míg nyugat felé a Keletmagyarországi Szigethegység tagjai (Bihar-csoport) között széles kapuk nyílnak a magyar Alföld felé.

Erdély minden elkülönülése mellett is, ha önálló államiságot nem élhetett történelme folyamán, mindenkor nyugat, a magyar államiság felé kapcsolódott és sohasem kelet felé, ahová egész történelme folyamán egyetlen egyszer sem tudta lekötni még akkor sem az erőszak, amikor a magyar anyaállam a mainál sokkal gyöngébb volt; sőt még akkor sem, amikor térben egészen el is választódott Erdélytől a magyar állam, amikor közbeékelődött a török hódoltság területe.

Ennek a nyugat felé való kapcsolódásnak nagyon sok földrajzi oka van, eltekintve attól, hogy a történelmi, magyar hatalmi, faji, kulturális és gazdasági kapcsolatok is kizárólag a magyar állami egységbe vonzották Erdély földjét és népét. Most csak a természeti körülményekre terjeszkedve ki, nem lesz nehéz belátnunk, hogy a Magyar medencerendszer egyes tagjai és Erdély között sokkal több összekötő kapocs van, mint Erdély és a Kárpátokon kívül fekvő területek között.

Az Erdélyi medence ugyanazon süllyedés folytán alakult ki, mint a többi magyar medencék. A harmadkorban a Tisia tömb a mai Alföld helyén süllyedt legmélyebbre, peremei pedig magasabban maradtak, így maga az Erdélyi medence középső részei is; más részei meg egyáltalán nem vettek részt a süllyedésben, mint pl. éppen az Alföldtől Erdélyt elválasztó Bihar hegycsoport. Hasonló volt a helyzet a Kárpátok övezte medencék peremvidékén másutt is, csupán bizonyos térmennyiségbeli különbségek mutatkoztak Erdély és pl. az Északnyugati Felvidék helyzetében. Az Északnyugati Felvidék területén ugyanis éppen úgy maradtak fenn a süllyedésben részt nem vett ősi földkéregdarabok, mint Erdélyben, pl. a Gömör-Szepesi Érchegység; de ezek a kéregdarabok nem az alföldi süllyedek és a hegyvidéken lesüllyedt kisebb medencék peremei közé ékelődtek be, mint a Bihar-csoport, hanem vagy közvetlenül a Kárpáti hegyláncok gyűrődéseihez simulnak, vagy ha maradtak is mögöttük kisebb medencék, ezek lényegesen kisebbek, mint a nagy Erdélyi medence; csak megyényiek, pl. a Szepesi medence, s nem országrésznyi nagyságúak, mint Erdély. Ennélfogva ezeknek a felvidéki medencéknek, bár éppen úgy megvan a maguk helyi elkülönülése a környező medencéktől, mint Erdélynek az Alföldtől, kisebb kiterjedésüknél fogva mégsem juthatott olyan történelmi szerepük a magyar államiságon belül, mint Erdélynek.

Mindezeknek a kárpáti medencéknek a legnagyobb és a szerencsénkre központi süllyedékű, legmélyebben fekvő Alföld volt az összetartója úgy földrajzi, mint politikai földrajzi szempontból, összetartója lehetett, mert az Alföld nemcsak központi és legnagyobb süllyedek a

Kárpátokon belül, hanem egyúttal a legmélyebb medence is. Úgy a felvidék, mint Erdély magasan emelkednek az Alföld fölött, s így mintegy ráesnek az alföldi síkságra. Csupán az a különbség Erdély és a felvidékeknek az Alfölddel szemben való helyzetében, hogy amíg a két Felvidék egyenletesebben lejt az Alföldre, nagyobb belső, központi süllyedek nélkül, addig *Erdélynek megvan a maga elkülönült központi süllyedéke, az Erdélyi medence feneke, a Mezőség*, s erről vezetnek ki az Alföld felé nyíló kapukon a medence központjában egyesülő völgyi útvonalak.

Erdély földje tehát éppen olyan származástani sorsban osztozik a magyar föld többi tagjaival, mint történelmileg; *valóban nincsen több önállóság Erdély természeti történetében sem, mint emberi történetében.*

De éppen így van ez, ha Erdély más természeti viszonyait, vízrajzát, éghajlatát, növényzetét vagy talaját tekintjük is. *A kapcsolatok minden természeti tényezőben a magyar föld többi tagjai és nem a Kárpátokon kívüli tájak felé vezetnek.* Módunkban lesz alább majd kifejteni, hogy Erdély vízrajzi helyzete a Duna magyar vízgyűjtőjébe kapcsolódik; éghajlata nem az orosz, vagy oláh alföldek hatása alatt áll, hanem Magyarország többi tájainak közvetítésével a nyugateurópai éghajlati hatásokat érzi; majdnem utolsó, legkeletibb fekvésű része Közép-Európának, amely még ilyen éghajlati hatások alatt áll.

Erdély tehát a legtárgyalagosabb földrajzi vizsgálódások világánál is minden természeti jellemvonásában magyar föld. Még Közép-Európa és semmiképen sem Kelet-Európa, akár fizikai, földszerkezeti értelemben, akár ember földrajzi értelmezésben használjuk is a Közép-Európa fogalmat. Ha földszerkezeti értelemben használjuk Közép-Európa földrajzi fogalmát, úgy beszélhetünk Nyugat-Európáról, Dél-Európáról, Kelet-Európáról, s ami ezek között fekszik, amely földdarab szerkezetében mindhárom Európa szerkezetéből van valami, de egyikből sem kizárólagosan, az Közép-Európa. Nyugat-Európa régi lekopott, szénben, vasban dúskáló tájai mások szerkezeti és így gazdasági, kulturális tekintetben is, mint hazánk és így Erdély földje is. De elszórtan és kisebb mértékben nekünk is vannak ilyen ősi hegységeink, még Erdélyben is; éppen Erdélyt a magyar föld többi tagjaitól elválasztó Bihar-csoport is ilyen. A fiatal gyűrődésű Dél-Európa láncai az egész Délkelet-Európából éppen csak Erdély földjét kanyarítják még le a keleteurópai síkságokból, e táblás szerkezetű tájából. *Ha tehát szerkezeti értelemben a magyar föld még Közép-Európa, akkor éppen ilyen teljes joggal Közép-Európa még Erdély földje is.*

Igaz, hogy Közép-Európa legkeletibb tagja, már szerkezeti értelemben is; de mindenesetre még belül fekszik a Kárpátokon.

Ha emberföldrajzi, gazdasági, kulturális, néprajzi és történelmi értelemben használjuk Közép-Európa fogalmát, akkor sem zárható ki belőle Erdély: nem szláv, mint Kelet-Európa, nem germán, mint Nyugat-Európa, nem román, mint Dél-Európa, hanem éppen olyan átmeneti terület, mint mindazon területek, amelyek a balti államoktól megszakítatlan oszlopban húzódnak le éppen Erdélyen át a Balkánig. Nyugat és a Kelet ütközője, gazdaságilag, kulturálisan és néprajzilag. Éppen ezért ütközője történelmileg is éppen úgy, mint akár a Baltikum, akár Lengyelország, akár a horvát-szerb érintkező vonal. De tőle keletre éppen úgy megszűnik ez az ütköző zóna, mint a Baltikumtól, vagy a lengyel-ségtől keletre.

Ha tehát minden zártsága, szerkezeti elkülönülése, néprajzi helyzete, kulturális viszonyai, gazdasági életének különböző volta és bizonyos önállósága ellenére is valamely irányban csatlakoznia kellett a szomszédos tájakhoz, ez csak nyugat felé volt lehetséges, lévén erre kevésbé idegen test és idegen lélek Erdély lelke, mint kelet felé. Ebből a szempontból csak fokozatbeli különbségek és pedig lassan, *egyenletesen átmenő fokozati különbségek vannak Erdély és a magyar föld nyugatra eso tagjai között, de a Keleti Kárpátok lábainál ezek a különbségek már ugrásszerűen, élesen mutatkoznak meg Kelet-Európával szemben.*

Erdély földje tehát magyar föld, ha nem is olyan szorosan magyar akár természeti, akár emberföldrajzi értelemben, mint az Alföld. De hiszen ez természetes is, hiszen minden nagy táj központi részén vannak meg legélesebben a megkülönböztető természeti és más földrajzi jellegek, s ettől minden irányban lassan gyengülnek a sajátos földrajzi jellegek.

2. ERDÉLY FÖLDJE

Tagadhatatlan, hogy Erdély maga egy kis külön ország. Azt lehet mondani, hogy másodfokú államalkotó erőt biztosítanak számára kiterjedése (kb. 79.000 km²), felszíni tagolódása és az ezen alapuló gazdasági lehetőségek. Ezt a tulajdonságát történelme folyamán kellőleg bebizonyította. De amint természeti szempontból függeléke az egész nagy Magyar medencerendszernek, államisága is bizonyos értelemben mindig kiegészítője volt a magyar államiságnak. Erdély a nagy Kárpáti medencerendszernek a maga felszíni tagolódásában is kicsiben való megismétlődése. Éppen úgy van egy *központi, nagyobb medencéje*, amit párhuzamba állíthatunk úgy helyzetében, valamint gazdasági szerepében is az Alfölddel; e központi medence Erdély önállóságán belül ugyanazt a szerepet játszotta, mint a nagyobb magyar állami életen belül az Alföld. Éppen úgy vannak a központi nagyobb medencéjén kívül kisebb *peremi medencéi*, mint a

kárpáti nagy medencerendszerek. Amint ezek a kis peremi medencék, pl. a Csíki medencék, Fogarasi medence, stb., másodlagos szerepet játszanak a központi medencével szemben Erdély életében, úgy maga az egész Erdélyi medence hasonló szerepet töltött be Magyarország egészén belül. És végül Erdélynek éppen úgy megvannak a maga *peremi hegyvidékei*, mint ahogy Magyarországot is köröskörül övezik a Kárpátok, Alpok és Dinaridák által körülrakott peremi hegységek. Végül Erdély önmagában is hasonló zárt egység, mint az egész nagy Magyar medencerendszer.

Erdély földjén belül ezek alapján több kisebb külön tájat kell megkülönböztetnünk. Középső része az *Erdélyi medence*. Ezt a legnagyobb központi tájat kisebb tájak övezik. Ilyenek a *Székelyföld* apró medencéi, amelyeket a Keleti Kárpátok láncai és egy belső vulkáni vonulat zárnak közre; az *Erdélyi havasok* vidéke, az előttük fekvő *Brassói* és *Fogarasi medencékkel*; *Erdély északi határhegységei*, mint átmeneti területek Erdély, az Északkeleti felvidék és az Alföld között; a *Bihar-vidék* ée végül az Erdély, Magyarország és a Balkán között egészen sajátos helyzetben lévő, a történelmi Erdélyhez nem is teljes joggal számítható, de jelen sorsában hozzája kötött *Délmagyarországi hegyvidék* Krassó-Szörénnyel.

A kisebb erdélyi tájak már csak harmadfokú táj jellegekkel rendelkeznek Erdély másodfokú, és a Magyar medencerendszer elsőfokú tájegységeivel szemben. Mindenesetre azonban felszíni tagolódásukban, néprajzi viszonyaikban, gazdasági életükben és tájképi jellemvonásaikban annyira sajátosak, egyéniek, hogy maga a nép is külön névvel nevezi meg nagyrészüket, megkülönböztetve a *Székelyföldet*, a *Szászföldet*, a *Mezőséget*, *Bihart*, a *Szilágyságot*, a *Bánságot*, stb. Hogy mi adja meg ezeknek a külön egyéni tájjelleget? Főleg felszíni viszonyaik, domborzatuk, magasságuk, szerkezetük, ennek alapján talajuk és növényi takarójuk, amiktől együtt gazdasági életformáik, kulturális viszonyaik függenek.

Mindezen kis tájak összetartója az Erdélyi medence, a középső táj. Ez az egész Erdély legmélyebben fekvő része, s *a rajta végig kanyargó Maros azt a szerepet játssza, mint az Alföldön a Tisza: két külön vidékre felezi, a Mezőségre és a Küküllőmenti dombságra.* Csakhogy az Erdélyi medence feneke nem síkság, mint az Alföld, hanem dombság, nem folyók által feltöltött, elegendetett táj, hanem ellenkezőleg, lehordott, összeszabdalt tengerfenék. Tengerfenék a szó szoros értelmében, csupa tengerből lerakódott sós agyaggal a felszínen. Ennek a legjellemzőbb tájrajzi sajátosságának pedig csupán egyetlen alapoka van, az, hogy magassabban fekszik, nem sülyedt olyan mélyre, mint az Alföld; ezért a folyóvizeik gyorsan lesietnek róla és nemhogy hordalékot raknának le,

hanem ellenkezőleg, erősen letarolják. Így vált az erdélyi Mezőség hepehupás, hullámos térszinné, amelyen a terméketlen sós agyag nem is vetekekedhet az alföldi kövér talajokkal, hanem főleg csak legeltetésre alkalmas, sovány gyep fedí. Minden valószínűség szerint sohasem is volt a Mezőségen erdőség, hanem amióta szárazra került a harmadkori tenger alól, mindig ilyen füves pusztaság volt. Ennek a sós agyagból álló területnek természeti kincsei nem is felszínének mezőgazdasági terményeiből állanak, hanem mélyében rejtőznek: az egykor kiszáradt, kiszódott tengerből tömérdek só rakódott le az agyag alatt; a tenger elpusztult állati szervezeteiből meg olyan óriási mennyiségű földi gáz keletkezett, amelynek egész Európában hiába keressük párját. Ezeket a *földi gázt* tartalmazó rétegeket fűrták meg a magyar geológusok a háború előtt *Kissármás* környékén és tárták föl a földi gázt olyan mennyiségben, ami Erdély ipari életét volt hivatva egészen új alapokra fektetni.

De a Mezőség peremein a felszínen lévő *konyhasó* is nagy értéket jelent. Ezeket a sóbányákat már a történelem hajnalán művelte az ember, s valószínű, hogy éppen az erdélyi só volt a magyar föld első árucikke, amelyet nagy forgalmú utakon szállítottak ki Erdélyből úgy az Alföld, valamint a Saikán felé is.

A *Mezőség mélységének gazdasági javaival szemben a felszín gazdasági képe bizony szegényes*. Legelő, külterjes kukorica- és búzatermelés, szegényes községek mutatják, hogy az ember milyen nehezen boldogul ezen a tájon. Az alacsony, gömbölyű dombságok között csak kevés vízfolyással találkozunk, bár az egész dombság elég rossz lefolyású terület; az agyagos hupák között elég sok vízállásos hely van. Ezek között egykor sok *halastavat* készítettek, amelyek azonban ma már nincsenek meg, sőt egy részük valószínűleg bronzkori eredetű.

A Mezőség déli peremén a *Maros* vize folyik körül. Ettől délre esik a *Küküllők-menti dombvidék*. Ez is tengerfenék még, de valamivel már magasabb, mint a Mezőség, ennél fogva folyóvölgyei is mélyebben vágódtak bele az eredeti felszínbe, sőt az Alföld süllyedése folytán időnkint erősödve a folyók bevágó munkája is, ezért nagyon szép völgymenti magaslatok, ú. n. *terraszok* kísérik a *Maros*, *Nyarad*, *Kis-Küküllő*, *Nagy-Küküllő* kanyargós völgyeit. E folyóvölgyek a medence nagy törésvonalaiba vágódtak bele nyugat-keleti irányban. Ez a táj az Erdélyi medence fenekének legjobban tagolt, dús erdőségekkel fedett, legváltozatosabb tája. Más a növényzete is, mint a Mezőségnek; csapadéka is több, ezért gazdasági élete is változatosabb. Domboldalain még *szőlőtermeléssel* is lehet foglalkozni; a Maros fölött húzódik el az *Erdélyi Hegyalja* gazdag borvidéke. Az Erdélyi medence belsejéből két pompás, szerkezeti eredetű folyóvölgy vezet ki az Alföldre, a *Maros* és a *Szamos völgye*. Ezekhez társul még egy forgalmas hágó útja, a *Királyhágó* is.

A medence körül helyezkednek el Erdély gyönyörű kis tájai. *Talán legszebb, a természet minden csodájával felékesített vidék a Székelyföld.* A magyar föld legkeletibb fekvésű tája ez, *Erdély nagy bástyájának legjobban kihelyezett saroktornya.* Nemcsak azért bástya a Székelyföld, mert a természet is hatalmas sziklatornyokkal övezte körül, hanem azért is, mert a beléje települt székely nép egy évezreden át hűségesei» állt benne őrt, s állja az őrséget ma is, amikor már mögéje került, teljesen körülkerítette a balkáni ellenség. A természet és a Teremtő nemcsak eléje rakott sziklabástyákat, hanem mögéje is, s a két bástyasor közé beszorítva, néhány apró medencébe települve él a székelynép. A külső bástyasort közönségesen *Keleti Kárpátok* néven szokás összefoglalni. A Keleti Kárpátok a *Radnai havasokkal* kezdődnek és a *Brassói havasoknál* végződnek. A Székelyföldet az Erdélyi medence belsejétől elválasztó hegyvonulat egy hatalmas *vulkánsor*, amely a *Kelemen havasoktól* megszakítatlanul vonul a *Hargitáig*. A két vonulat között fekszenek a *székely medencék*, a *Gyergyói, Felcsiki, Alcsiki, Háromszéki* és a *Barcasági medencék*.

A *Keleti Kárpátok* hazánk legmagasabb, legzordabb, legjárhatatlanabb hegységei közé tartoznak. Mindjárt a Radnai havasokban 2305 m magaslattal, a *Nagy Pietrosszal* nyílik meg a hatalmas sziklaormok sora. Déli lábát a *Nagy Szamos* völgye választja el a szomszédos *Borgói havasoktól*. Ezen a völgyön át juthatni fel az egykor Bukovinára, most Oláhországra nyíló *Radnai hágóra*. A *Borgói hegység* valamivel alacsonyabban marad. Déli lábánál a *Beszterce* völgye kanyarog el, amelyen *Borgói hágóra juthatni fel*. E két hegység építőanyaga főleg még kristályos kőzetekből van, de az innen kezdődő *Gyergyói havasokban* már mind több mészkővel is találkozunk; majd dél felé a Keleti Kárpátok nagy részét csaknem egyedül építi fel a fehér, merész sziklákba szökkenő mészkő, ami a székelyföldi havasoknak olyan festői, merész formákat kölcsönöz. A *Gyergyói havasok* keleti lejtőin vonult végig az ősi magyar határ, s két szorosán, a *Tölgyesi* és a *Békás szoroson* át surrant ki Oláhország felé egy pár hegyi patak. A Gyergyói havasokban már feltűnik *Székelyföld* ékeinek egyik legszebbike, a múlt században hegycsuszamlással keletkezett gyönyörű *Gyilkostó*.

A Gyergyói havasok a *Nagy hágó másban* tetőznek (1793 m); de itt már egyúttal kezdetüket veszik a *Csiki havasok* is. Ezek már egész tömegükkel a Székelyföldön vannak, Oláhország felé csupán lejtőik húzódnak le. Ezek között van elbújva a *Gyimesi szoros*, amelyen a kis *Tatros patak* szökik ki oláh földre. A *Gyimesi szoros* a Keleti Kárpátok legjobban járható szorosa, éppen ezért vasutat is vezettek ki rajta. A *Csiki havasok tájképileg is nagyon szépek*, mert főleg mész- és homokkő építi fel azokat, a mészkőhegységek pedig merész formáikkal tűnnek ki

mindenütt. Keleti oldalukon őrt áll Oláhország felé az 1627 m magas *Nemere*, amelyről hideg szelek süvitenek le a Székelyföldre.

A Keleti Kárpátok láncai a Csiki havasok déli feléig elég egyszerűek. Itt azonban nagyon bonyolulttá válnak. Az egész hegységvonulat négy ágra szakad. A legkeletibb vonulat mint bástyasor fut tovább is az ország keleti határán. Ezeket *Berecki havasoknak* nevezzük. Főleg homokkőből állanak. Északi végüknél az *Ojtozi szoros*, déli végüknél a *Bodza szoros* nyit szűk kapukat Oláhország felé.

Második lánc az elágazott Keleti Kárpátoknak a *Bodoki hegység* a *Fekete ügy* és az *Olt* között. E két lánc közé van beszorítva a szép *Háromszéki medence*, hazánk legkeletibb fekvésű lakott helye. Az *Olt* nagy kanyarodója folyja körül a harmadik láncot, a *Baráti hegységet* és a negyedik láncot, a *Persányi hegységet*. E három heglánc mész- és homokkő tömegei a *Brassói havasok* hatalmas mészkolosszusaival ölelik körül a gyönyörű, gazdag *Barcaság* medencéjét, Erdély földjének ezt a legszebben művelt, legértékesebb táját. A Brassói havasok külső lejtői már nem Moldvára néznek, hanem a Havasalföldre ereszkednek le; két hágó, a *Tömösi* és a *Töröcsvári hágók* is átvezetnek rajtuk. A Tömösi hágón ősi útvonal, majd vasúti vonal is vezetett át Oláhországba, s ma is ezen a vasúton át igazgatják a Havasalföldről Erdély népét.

Székelyföld nyugati peremén az erdélyi vulkáni vonulat hatalmas, de már kialudt vulkánjai tornyosulnak a magasba. A *Kelemen havasoknál* kezdődik ez a nagyszerű vulkáni sor, 2102 m-ig felszökkenő magas «rmokkal. Ennek déli lábánál surran ki a *Maros* a *Gyergyói medencéből*. Ezt a szép medencét nyugatról a *Görgényi havasok* óriási vulkáni tömege zárja el a Mezőségtől, keleti peremén meg a már említett Gyergyói havasok emelkednek. A Görgényi havasok déli folytatása Erdély vulkánjainak legszebbje, az erdélyi népköltészet regényes *Hargitája*. Hosszú vulkáni plató ez, amelynek tetején sorban emelkednek a vulkáni kúpok. Ezek között legszebb a *Tusnád* fölött felszökkenő *Csornái*, amelynek teljesen ép kráterját egy csodálatos tó tölti ki, a mélységes, fekete *Szent Anna-tó*. A *Hargita* a Csiki havasokkal két szép kis medencét zár körül, a *Felcsiki* és az *Alcsiki medencét*, *Csikországot*, a Székelyföld szívét. E két üde medencét mint gyöngysort fűzi össze az *Olt* minden székely előtt szentelt vize.

Székelyföldet a Teremtő nem áldotta meg bőséges gazdasági /avakkal/; vannak ugyan dús havasi /füvelői/, zúgó /fenyvesei/, de kevés és sovány a szántóföldje. Annál gazdagabban felékesítette azonban az Úristen *csodálatos természeti szépségekkel*. Ember sem élt még sehoh a Földön, amikor ezek a székelyföldi vulkánok dühödten ontották magukból a lávát, messze dobálták a kőbombákat. Mire a tenger levonult Erdély földjéről, ezek a vulkánok is megszélidültek, kialudtak, de *száz csodájuk*

ma is beszél még a természet egykor haragvó erőiről. Széngázömlések, savanyúvizek, csodálatos barlangok ékesítik a székelyek országát. A kovásznál Pokolsár, a Torjai bűdösbarlang, a tömérdek kincset érő savanyú borvíz-forrás mind a Fold belső erőinek ajándéka a székely népnek.

És valahogy a székelység mindenütt ragaszkodik ezekhez az egykori vulkáni vidékekhez. Székelység telepedett a Hargita nyugati lejtőire Udvarhely-székebe is, ahol a Nyarad, a két Küküllő, Homoród, Vargyas sebes vize rohan le az Erdélyi medence belseje felé.

Erdély déli peremét a Déli Kárpátok, vagy másképpen Erdélyi havasok zárják el a Havasalföldtől. Talán ezen az oldalon van Erdély legjobban bezárva az oláhok elől. Nemcsak hatalmas tömegükkel választják el az Erdélyi havasok a magyar földet a Havasalföldtől, hanem magasságuk is mindjárt a Tátra után következik; hiszen a *Negoj* 2544 m magasra szökken fel. Éles gerinceik, vad sziklahalmazaik, keskeny, szűk, járhatatlan völgyeik mind a Teremtő keze által vont országhatárnak vannak szánva. Éppen ezért *az országhatárok róluk való letolása nemcsak a magyarságon esett erőszaknak, hanem az Isten ellen való káromlásnak is beillik.* Alig van ezeken átjáró; a TÖrcsvári hágótól a Dunáig, 300 km-nél hosszabb határszakaszon mindössze csak az Olt *Vöröstoronyi szorosa* és a *Zsil Szurduka* a *Vulkáni hágóval* nyit kaput Oláhország felé. Legélesebb gerincvonaluk a *Fogarasi havasoknak* van, amelyek a *Negojban* tetőznek. Ezek a vad havasok sok-sok nyomát viselik magukon a jégkorszakbeli eljegedésnek. Tájékpíleg csodálatosan szépek ezek a havasok, de megélhetést már csak az oláh havasi csobánoknak, havasi pásztoroknak nyújtanak. A *Vöröstoronyi szoros* vet véget nekik keleti oldalukon, de a folytatásukban következő *Szebeni havasok* alig valamivel alacsonyabbak és semmivel sem járhatóbbak, éppen olyan vadak. A *Szebeni havasok* és a *Maros* közé tolakszanak a *Kudzsiri havasok*, amelyek a *Surjánban* szintén 2061 m magasban tetőznek. Ezek a *Sztrigy* előtt torpannak meg, de a *Sztrigy* forrásvidékén még vadabb, egykor alaposan eljegesedett, szép tengerszemeket rejtő *Retyezát* (2511 m) ágaszkodik az ég felé.

A keskeny Erdélyi havasok közé már nincsenek nagyobb medencék bezárva. Előttük terül el az Olt legnagyobb medencéje, a *Fogarasi lapály*, amelynek északi peremét már a *Küküllőmenti hegység* alkotja. Egészen kicsi az a medence, amelyet a *Szebeni, Kudzsiri havasok* és a *Retyezát* vesznek körül; ez a *Petrozsényi medence*. Kicsi, de annál jelentősebb gazdasági értékeket, kiváló szenet rejteget. A *Hátszegi medence*, amely nyugaton már a *Krassó-Szörényi havasokra* támaszkodik, keletről meg a *Kudzsiri havasokra*, már nem dicsekedhet szénnel, de viszont vaslepek vannak környékén, amelyek itt Erdély egyik legfontosabb iparvidékét hívták életre.

A Maros és az Alduna között a Krassó Szörényi hegyvidék zárja be az erdélyi medencét. Sajátságos átmeneti táj ez Erdély, az Alföld és a Balkán között. Erdélyre csak keleti lejtői ereszkednek Hunyadban, vizeit is az Alföldre és a Dunára adja le. Nemcsak szerkezetében híd ez a táj a Balkán és Erdély között, hanem híd volt a Balkánról az Erdélyi havasokra vándorló oláh pásztorok számára is. Magas hegységeinek (*Godján* 2229 m., *Szárkó* 2190 m.) havasi legelői sok oláh havasi pásztor-rajt láttak a Balkánról felvándorolni Erdély havasaira. Erdély felé a Temes és ennek mellékfolyója, a *Bisztra* völgye biztosítja az átjárást az erdélyi *Vaskapun* át az Alföld felől; a *Temes* medencéjéből a *Porta orientális* hágója vezeti a közlekedést a *Cserna* völgyébe és ezen át *Orsovánál* az *Aldunára* és a *Havas Alföldre*, míg a *Bánság* felé az *Almás medencéből* a *Néra* folyó szurdoka nyújt átjárót. A Temes és a Néra almási medencéje elég jó vidékek a mezőgazdaságnak is, míg *Krassóban Anina* szene és *Resicabánya* vasa hazánk egyik legvirágzóbb vasipari életének adtak alapot. Lakossága éppen olyan vegyes, aminőnek a táj átmeneti jellege folytán lennie is kell. Az ősi *magyarság*, a Szörényi bánság egykori háttörző népe, a török hódoltság alatt majdnem teljesen kipusztult; ellepte a tájat az *oláhság*. A török hódoltság alatt a nyugati vidékeire *szerebek* is felhúzódtak a Balkánról, továbbá *bolgárok* is, majd a telepítések idején *németeket és cseheket* hoztak, főleg a *Szemenik* vidékére.

Erdély nyugati pereme a Maros és a Sebes Körös völgye között a Biharvidék. Hatalmas öshegységi tömeg ez. A *Sebes Köröstől* a *Fehér Körös* és *Aranyos völgyéig* terjed el a tulajdonképpeni *Biharhegység*, etől délre meg a Marosig az *Erdélyi érchegység*. A Bihar-csoportban meg szokás különböztetni a *Bihar* tömegét, a *Gyalui havasokat* és a *Viegyászat*. A *Viegyásza* a *Királyerdőben* simul bele az Alföldbe és benne ered a *Sebes Körös*. A *Gyalui havasokról* kelet felé futnak le a *Meleg-éé Hideg Szamos*. Az egész hegységcsoport a legnagyobb magasságot a Biharban éri el, amelynek tetője 1849 m-re emelkedik. Erről fut le keletre az *Aranyos*, nyugatra meg a *Fekete Körös*. Ennek völgyétől délre terül el a *Béli hegység*.

A Bihar-hegység csoportja tájképileg is nagyon szép részletekben bővelkedik. Mivel sok mészkö van benne, ezért elég sok helyen találkozunk a karszt-jelenségekkel is. Legszebb ezek között a *Tordai hasadék*, egy beomlott padmalyú hatalmas barlangrendszer, amelyen a *Hesdát patak* folyik át.

A Biharvidék ősi magyar népét is már majdnem mindenütt felváltotta az oláhság. Csak a *Fekete Körös* völgyének minden oldalról körülzárt magyarsága, meg *Kalotaszeg* népe, *Torockó* vidékének magyar szigete küzd még az árral. Pedig a biharvidéki oláhság egyike az oláhok legkultúrátlanabb törzsének (*mócok*).

A gazdasági élet is meglehetősen kezdetleges itt. Csak a *Jád* völgye alumínium telepei, az Erdélyi érchegység aranybányái, a *Vaskók* vidéki vas- és réztelepek környékén váltja fel az oláhság kezdetleges havasi életét az ipar és a bányászat; de ez is haldoklóban van már. Mint közlekedési akadály is számottevő a Bihar-csoport; csak északi végénél a *Királyhágó* útján, déli végénél a *Maros völgyén* át van jó kijárat az Alföld felé.

Az Erdélyi medence északi határhegysége nem egységes táj. Szatmár megyétől a *Szilágyságon* át *Biharig* húzódik ez a vidék. Ez egyúttal az Erdélyi medence legalacsonyabb peremvidéke, helyenkint csak domb-ságok ékelődven be az Alföld és Erdély közé. Ezek között is jó kijárok vannak, mint a *Szamos völgye* és a *Meszeskapu*. Keleten a *Radnai havasokkal* kezdődik ez a hegységsor. Ennek folytatása, az *Ilosvai hegység*, már alacsony rög. Nyugati végénél tör ki a Szamos Erdélyből. A Szamoson túl a *Meszes hegység* és a szatmári *Bükk hegység* lassan a *Szilágysági halomvidékbe* szelidülnek; csak a Sebes Körös völgye fölött, a *Rézhegységben* emelkednek ismét magasabbra a peremi hegységek.

Az alföldi magyarságtól a székelység felé vezető néprajzi hidat a Szilágyság magyarsága biztosítja. A gazdasági élet is változatosabb. Az Alföldbe simuló *Érmellék* bortermele, a Szilágyság gyümölcstermelése már átmenet az Alföld gazdasági életébe.

A magyar földnek kb. csak V₄-e Erdély földje, s ime mégis milyen változatos tájakból van összetéve; kicsiben az egész Magyarország! Kelet-Európa roppant egyhangúságába beleszorított utolsó darabja Közép-Európa változatos földjének. Sokszínűsége, ezer arca biztosította népe számára is azokat a kulturális földrajzi előfeltételeket, amelyek tőle keletre már mindenütt hiányoznak.

3. ERDDÉLY VIZEI

Ha Erdélyt vízrajzi szempontból összehasonlítjuk az egész Magyar medencerendszerrel, alighanem Erdély előnyösebb vízrajzi helyzetét kell megállapítanunk. Amíg ugyanis az egész Magyar medencerendszer egycsurgójú, az Alduna viszi le az ország vizeinek túlnyomó részét, *Erdély földjéről több irányban folynak le a csapadékvizek.* Annyit jelent ez, hogy Magyarország legnagyobb medencéjéből, az Alföldről, csupán két folyóvölgyi kijárat vezet ki, a Dunának a pozsonyi és az orsovai kapuja. Ezzel szemben *Erdély medencéjéből több kapu nyílik a szomszédos tájak felé.* E völgyi kijáratoknak azonban nem mindegyike egyenlő értékű és azonos származású. A harmadkori tenger koráig kell visszamennünk, hogy ezeket a völgyi kijáratokat értékelhessük.

A harmadkorban az Erdélyi medencét elborító beltenger az Alföld tengerével két helyen volt tengeri csatornával összekapcsolva. Egyik összekötő kapocs Erdély mai északi határhegységei között, a Szilágyságon át vezetett be az erdélyi tengeri medencébe, míg a másik részben a Maros mai völgyén keresztül. Valóban ma is ezek a tektonikus, azaz szerkezeti folyóvölgyek a legjobban járhatók.

Az erdélyi beltenger főmedencéjével összeköttetésben állottak a peremi kis medencék öblei is, a Gyergyói, a Csiki medencék, a Háromszéki, a Fogarasi medence, a Petrozsényi és Hátszegi medence is.

A harmadkori tenger levonulása, illetve kisósodása és kiszáradása után kezdték meg a kialakult folyók azt a nagy letaroló, kivájó, összeszabdáló munkát, amelynek eredményét ma a Mezőségen, a Küküllőkmenti domboságban, a Szilágyságban és a folyóvölgyekben szemlélhetjük. Az Olt egységes vízgyűjtőbe kapcsolta össze egymással a Csiki medencét, a Háromszéki medencét, a Barcasági medencét, a Fogarasi medencét, s átvágva az Erdélyi havasokat, a Vöröstoronyi szoroson át elhagyta az Erdélyi medencét, lezuhanva a Havas Alföldre, bár valószínű, hogy kezdetben a Marosba adta le vizét az Olt is. A medence belseje általában északkeletről délnyugat felé lejt, s ezért folyóinak nagy része is ilyen irányú. Valószínű azonban az is, hogy ilyen irányú törésvonalak is elősegítették az erdélyi folyók egy részének ilyen irányú lefutását.

Az erdélyi folyóvizeket három nagy vízgyűjtő szedi össze, a Szamos, a Maros és az Olt. A Nagy-Szamos és beléje ömlő Beszterce is nagyrészkben az északkelet-délnyugati legerősebb lejtőirányt követik, s csak a Kis-Szamos felvétele után találnak észak felé kiutat az alacsony északi medenceperemen. Legnagyobb terület vizeit a Maros szedi össze Erdélyben. A Maros a Gyergyói medencében teszi meg felső folyását, 8 szűk völgyön tud csak kitörni Szászrégnél a nagy Erdélyi medencébe. Innen azután megtalálva a legerősebb lejtés irányában északkelet-délnyugati irányát, összeszedi az ugyanilyen irányban futó Nyáradot, a két Küküllőt, majd a Gyalui havasok és az Erdélyi érchegység közti szerkezeti völgyből kisurranó Aranyost és a Hátszegi medencét lecsapoló Sztrigyet, azután kényelmes, szerkezeti völgyön át tör ki az Alföldre csak Zámnál kellett átvágnia egy eleje tolakodott magaslatot.

Sokkal bonyolultabb az Olt vízrendszere. Az Olt és a Maros forrásvidéke közé vulkáni anyagok tömege halmozódott fel, amelyek az Oltot délfelé kényszerítették a két Csiki medencén át. A késői süllyedésű Barcasági medencéből csak igen bonyolult módon talál ki a Fogarasi medencébe, a Vargyas és a Homoród vájta völgyek felhasználásával.

A medencék külsőperemein eredő kisebb vízfolyások centrifugálisan futnak szét a környező, külső síkságokra. A Kelemen-havasok, Gyergyói

havasok és a Csíki havasok külső lejtőin eredő folyók, az *Aranyos-Beszterce*, *Békás-patak*, *Tatros-patak*, *Ojtozi patak* csak szűk, szurdokszerű szorosokon tudnak kijutni a hegységekből Moldva felé. Legérdekesebb a *Bodza-patak*, amely a Brassói havasok belső oldalán eredve, a medence belseje felé siet, de azután egy kanyarodóval visszafordul, s egy Oláhország felől visszavágódott patak völgyén át kiszökik a Havas Alföldre. A Bihar-csoportban is kitör a medencéből egy benne eredt folyó, a *Sebes Körös*. Ez Kalotaszeg vidékéről egy szép, szűk, mészkő szoroson hagyja el az Erdélyi medencét a Királyhágó alatt és így siet ki az Alföldre. A Petrozsényi medencéből a *Zsil* tör ki a Szurdok-szoroson.

Erdély folyóinak szerkezeti völgyeken való kijárói (Szamos, Maros) mellett már kevesebb jelentősége van közlekedési szempontból a kis, szűk szurdokvölgyeknek. Nem is igen vezet ki rajtuk lényegesebb út; csak a Királyhágó útja a Sebes Körös völgye fölött fontosabb, s talán a Vöröstoronyi szoroson át, az Olt völgyén van forgalmasabb kijáró.

Az Alföldről mégis főleg folyóvölgyeken át jártunk be Erdélybe, míg Erdélyből inkább az alacsonyabb hágó-utaknak volt nagyobb forgalma Oláhország felé (Tömösi hágó). Az a forgalmas útvonal, amely a Vaskapu mentén vezetett ki az Alföldről Oláhországba a Porta orientalon át, elkerülte Erdély földjét. *Erdély tehát vízrajzi sajátosságai következtében Magyarországnak Oláhország felé nem annyira átjáró, átmeneti tája, mint inkább védelmező bástyája volt.*

Az ezerarcú Erdélynek vízrajzában is ezer szépség rejtőzik. Legegyen elég megemlíteni a magasan fekvő, mélységes, *Szent Anna* sötét kráterben rejtőző tavát, a gyergyói *Gyilkos-tavat*, a Nagoj és a Retyezát gyönyörű, egykori gleccser-morének segítségével feduzzasztott *tengerszemeit*, a szovátai *Medvetó* 70 fokra is felmelegedő vizének csodáját, *Vizakna* és *Torda* beszakadt sóbányáinak konyhasóval telített tavait; vagy a völgyek közül a Gyalui havasokban lévő *Szamosbazárt*, a *Tordai hasadék* felszakadt barlangját, a *Kazán-szoros* csodáját.

Éppen ilyen csodálatosak Erdély *forrásai* is; vannak köztük *időszakos források*, mint Biharban a kalugyeri *Dagadó-forrás*, vagy a meleg források közül a váradi *Püspök- és Félix-fürdők forrásai*, *Herkules-fürdőnek* már az igazi rómaiak által is szentnek csodált forrásai, a kovásznál *Pokolsár*, a Székelyföld nagyszerű savanyú *borviz-forrásai*.

A magyar faj mindig sík- vagy völgylakó népség volt. Erdélyben is a folyóvölgyekben, medencékben telepedett meg. *Az erdélyi folyók valahogyan jobban belejutottak a néplélekbe, mint a népet védelmező havas-óriások.* Az Olt, Maros, Szamos benne él a székely és magyar nép dalában, mondáiban, s joggal állapíthatjuk meg, *hogy a magyar föld egyetlen hegvidékének folyói sem annyira magyar folyók ebben az értelemben, mint Erdély kristályos, rohanó vizei.*

4. ERDÉLY ÉGHAJLATA

Amint Erdély minden földrajzi vonásában a nagy magyar medencerendszer tagja, úgy éghajlati tekintetben is leginkább a kárpáti magyar medencék éghajlatához hasonlít. Mégis talán éghajlati szempontból vannak Erdélynek a legsajátosabb vonásai. Ennek főleg az az oka, hogy egyrészt a tengerekhez való helyzete különbözik más magyar medencék tengerhez való helyzetétől; inkább benne van a kontinentális Kelet-Európában; másrészt azonban maga is erősebben elkülönül a többi magyar medencéktől. Talán legtalálhatóbb volna azt állapítani meg éghajlati helyzetéről, hogy erősen kontinentális jellegekkel aláhúzott hegyvidéki klímája van. Ez ugyan némileg ellenmondást tartalmaz, mert a hegyvidéki klíma rendszerint jobban kiegyenlített, mint a síksági; Erdélyre azonban mégis ráillik, mert klímája hegyvidéki medence volta ellenére is erősen kontinentális, az Alföld szárazföldi klímájának hegyvidéki kiadása. A hegyvidéki éghajlat kiegyenlítettebb vonásait ugyanis erősen tompítja az a körülmény, hogy nemcsak közelebb fekszik a kelet-európai klímaterülethez, hanem magában is zárt medence, ami fokozza szélsőségeit.

Mindemellett feltétlenül ki kell vennünk Erdélyt Kelet-Európa klímaterületéből, ahová egyébként még Moldva is tartozik, mert Erdély még kétségtelenül élvezzi a Kárpátokon belül való fekvése éghajlati előnyeit, s a nyugati szelek övének áldásait. Ennek előnyei úgy hőmérsékleti viszonyaiban, valamint a csapadék mennyiségében és eloszlásában is megmutatkoznak. Erdély éghajlati tekintetben még az Atlanti óceán és nem a Fekete-tenger befolyása alatt áll.

A másik jellemvonása Erdély éghajlatának a nagy változatosság. Hiszen Erdély földjén minden felszíni, domborzati elem: medencefenék, különböző irányba nyíló völgyek, különböző égtájak felé kitett hegy-ségek, dombságok, alacsony és magas hegyvidékek, a fahatár fölé emelkedő magaslatok is megtalálhatók. Éppen ezért éghajlatában is annyira ezer arca van Erdélynek, mint felszínében.

Hőmérséklet szempontjából talán túlbecsüljük a Kárpátoknak Erdély éghajlatára gyakorolt befolyását, mondván, hogy a körülövező hegyóriások megvédik az északi és keleti hideg szelek ellen Erdély földjét. Ez ilyen mértékben nem felel meg a valóságnak; gondoljunk csak a jeges *Nemere szélre*, amely éppen északkeleti és északi irányból zúdul le a Székelyföldön a Háromszéki medencére, fagyos légtömeget öntve Oláhországból és Déloroszországból a Kárpátok nyugati oldalára. Mégis nagy jelentősége van annak, hogy az Erdélyi medencét magas hegységek övezik kelet felől, mert nagyjából megakadályozzák, hogy a keleteurópai fagyos síkságokon lehűlt nehéz levegő ráhőmpölyödjön Erdély alacso-

nyabban fekvő medencéire és ott sokáig mozdulatlanul megüljön. Sajnos, helyi okok következtében azonban *Erdélyben is nagyon sok mélyen fekvő hideg medencét ismerünk*, amelyekről később szólunk majd.

Kétségtelen, hogy az Atlanti óceánnak a hőmérsékletre gyakorolt befolyása még Erdélyben is érezhető, ha nem is olyan mértékben, mint Magyarország dunántúli területein. Az *évi közepes hőmérséklet* (a tenger színére redukálva) Erdély déli és középső részeiben is átlagosan 10 fok, azaz nem alacsonyabb az Alföldénél. Erdély többi tagjain közepes évi átlag nem emelkedik 9 fok fölé. A *hőingadozások* persze Erdély kontinentális vonásának megfelelően általában majdnem olyan nagyok, mint az Alföldön, sőt egyes medencékben még sokkal magasabbak is. Különösen *Erdély déli részeiben fordulnak elő rendkívül magas és rendkívül alacsony hőmérsékletek*. Így pl. Nagyszeben nevezetes arról, hogy egész Közép-Európában csupán Árvaváralján mértek valamivel nagyobb hőmérsékleti ingadozásokat, mint Nagyszebenben, ahol 1881 augusztus 24-én 36 fok Celsiust, 1888 jan. 2-án viszont —35.1 fok volt a hőmérséklet; tehát a legmagasabb és legalacsonyabb hőmérséklet között 71.1 fok a különbség. Ez természetesen csak kivételesen fordul elő Erdélyben is, mert a Kárpátok lakott területein általában a közepes hőmérsékleti maximum nem szokott magasabb lenni 30, a minimum pedig —16 foknál. De már ez magában is igen meleg nyarakat s igen zord teleket jelent Erdélyben. Különösen a már előbb említett kisebb, mélyfekvésű, zárt medencékben esik néha a hőmérő igen alacsonyra, mert a magasabb hegyoldalakon lehűlt levegőtömeg súlyánál fogva leereszkedik a mély medencefenékre és ott sokáig megüli azt. *Botfalu* környéke híree arról, hogy amíg a meteorológiai jelentések Budapestre futhattak be, télen mindig Botfalu jelentette a legalacsonyabb hideget. Botfalunak különben az évi közepes hőmérséklete is (7.7 fok) a legalacsonyabb volt egész Erdélyben. *Kolozsvár*ott már lényegesen magasabb az évi közép (8.1 fok), Nagyszebenben pedig délibb és kedvezőbb helyzete következtében még magasabb (8.9 fok). Sehol az egész Magyarországon nem fordul elő olyan alacsony januári közepes hőmérséklet, mint Botfalun. *A tél tehát Erdélyben a híres alföldi teleknél is bizony még szigorúbb*. A tavasz is nagyon nehezen köszönt be, hiszen Erdély középső és «szaki részeiben még március közepes hőmérséklete sem éri el a 3 fokot, amikor az Alföldön már helyenkint majdnem kétszer ennyi is van. Csak *Erdély legdélibb peremén és főleg az Alduna mellékén van egy csodálatosan korai és szép tavasz*, amit a Földközi tenger éghajlati befolyásának kell tulajdonítanunk. Erdély szárazföldi jellegű éghajlatának egyik vonása az is, hogy a késő *tavaszi* fagyok és a *kora őszi* fagyok is erősen veszélyeztetik a gazdasági életet. Nagyszebenben előfordult fagy még május 7-én és már szeptember 15-én is.

Amint Erdély keleti pereméhez közeledünk, a szárazföldi éghajlati jellegek mindinkább erősebben jutnak kifejezésre.

Erdély esőjét, havát elsősorban nyugatról kapja és csak igen kivételesen jutnak Erdélybe a Fekete-tenger felől kiindult csapadékot hozó szelek. Csapadékának mennyisége is igen nagy ingadozásokat mutat, mert hiszen benne a nyugati szelek hatásai ugyan még érvényesülnek, de a keleteurópai magas légnyomású, kontinentális klímaterületek hatásai már jobban érvényesülhetnek, mint hazánk más tájain. Ezen belül azután rendkívül erősen jelentkeznek még Erdélyben a helyi éghajlati tényezők is, elsősorban természetesen a domborzat. Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy *Bihar és Krassó-Szörény hegyvidékeitől kelet felé a csapadék mennyisége mindinkább csökken; legkevesebb a csapadék a legnagyobb medence-fenéken, a Mezőségen, majd némileg emelkedik a Hargita és a Keleti Kárpátok nyugati lejtőin.* Ennek oka az, hogy amint már említettük, Erdélybe nyugat felől jönnek a csapadékot hozó szelek és főleg a ciklonok, amelyek a nyugati határhegységek nyugati oldalain felemelkedve csapadékkuk nagy részét kiejtik, s amikor Erdélybe leereszkednek, már inkább mint száraz, *főnszelek* jelentkeznek. Éppen ezért a *Mezőség nemcsak Erdélynek, hanem egész Magyarország is egyik legszárazabb területe,* amelynek évi csapadéka általában csak 500—600 mm között van. Körötte köröskörül azután a magassággal arányosan emelkedik a csapadék mennyisége is. A legtöbb csapadékot a Radnai havasokban és a Retyezátban találjuk, ahol 1000 mm-re is felmegy évente az eső és hó együttes mennyisége.

A csapadéknak az év egyes szakáiban való megoszlása nem mutat olyan szélsőséges állapotokat, mint az Alföldön, hiszen ebben a tekintetben a hegyvidéki jelleg jótékony hatása kiegyenlítőleg hat. Az évi csapadéknak átlag 40 százaléka nyáron esik Erdély földjére. *A legtöbb esőt júniusban kapja Erdély,* de bőven esik általában májustól szeptemberig. Viszont *a legszárazabb hónapok a január és a február.* Ez az utóbbi elég hátrányos vonása Erdély éghajlatának, mert többnyire éppen akkor nem szokott vastag hó állani a didergő földeken, amikor a legcsikorgóbb hidegek beállanak.

Erdély üde levegője még a legaszályosabb kánikulában sem olyan tikkasztóan száraz, páraszegény, mint az Alföld, vagy még inkább Oláhország poros levegője, mert még augusztusban is 74% pára van Nagyszében levegőjében, amikor Budapesten nincsen több átlag 64%-nál Csodálatosan szép fekvésű, fenyvesek balzsamos, ózondús levegőjű fűdőin persze még üdítőbb a nyári levegő.

Erdély ege is sokkal változatosabb, mint az alföldi ég. Csapadékosabb, felhősebb nyara következtében nincsen annyi napsütése, mint az Alföldnek, mert pl. amíg júliusban Budapesten átlagosan 251 napfényes

óra van, addig *Dicsőszentmártonban* július hó folyamán csak 221 órát süt a nap; de a tele és tavasza már sokkal napfényesebb, mint az Alföldé.

Erdély éghajlata abban is különbözik az Alföld éghajlatától, hogy *időjárása is sokkal állandóbb, kevésbé szeszélyes*. Ezt természetszerűleg hegyvidéki jellegének köszönheti. Nem fordulnak elő olyan rettentő aszályok, sem olyan rendkívüli bő csapadékú esztendők.

Ez a változatos éghajlat elsősorban Erdély növényzetében tükröződik vissza. A Mezőség pusztai éghajlatától kezdve a 2500 m-nél magasabb hegységek havasi klímájáig minden átmenet megtalálható Erdélyben és ennek megfelelőleg a természetes növényzet és a gazdasági növényzet is rendkívül sok változatot mutat. A Mezőség száraz *gyepesei*, ahol fa sem nő, a dombságok változatos növényzete, a *lombos erdők öve*, a *fenyvesek* sötét világa, havasok *gyep-legelői* mind a növényzetnek az éghajlat különböző változataihoz való alkalmazkodásai.

Az Alfölddel szemben Erdély néhány napi hátrányban van az egyes növények kelését, rügyfakadását, virágbaborulását, gyümölcserléését illetőleg. Így pl. az *akác* lombfejlődése az Alföldön átlag május 1-én áll be, míg Erdélyben kereken tíz nappal később bontakozik ki az akác lombja; viszont amíg az Alföldön átlagban november 1-én hull le az akác levele, Erdélyben helyenkint már október 1-én megkopaszodik e fa. *Erdély nyara tehát sokkal rövidebb, tele sokkal hosszabb, mint hazánk mélyebb síkságaié*, ami növényzetén is, gazdasági életén is nyomot hagy. Amíg Budapesten egy év alatt csak 69 nap közepes hőmérséklete marad 0° alatt, addig *Marosvásárhelyen* 89 napé hidegebb 0°-nál. Viszont amíg Budapesten évente 60—80 nap közepes hőmérséklete emelkedik 20° fölé, addig *Marosvásárhelyen* csupán 9 napé.

Erdély tehát éghajlatában egészen különleges tája a magyar földnek. Semmi más, csak Erdély. Nem Alföld, nem Oláhország, hanem Erdély.

5. ERDÉLY MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSE

Éghajlat és domborzat, a kettő együtt megszabta növényzet és talaj a rajta élő emberrel, ezek döntik el minden táj mezőgazdasági termelésének jellemvonásait, mennyiségét, minőségét és azt a legfontosabb kérdést, hogy a föld milyen mértékben tudja a maga népét eltartani, élelmezni.

Erdély mezőgazdasági termelés szempontjából nincsen különösen előnyös helyzetben. Domborzata ugyan igen változatos: medencefenéki síkságok, dombságok és hegységek váltakoznak rajta, ami a termelésnek is sokféle lehetőséget nyújt; de viszont aránylag kevés a mezőgazdasági

termelésre alkalmas területe, mert nagyrészt már 500—600 m-nél magasabb hegységek borítják, ahol már csak kivételesen lehet mezőgazdasági termelést folytatni. *Szántóföldje tehát kevés.* Ami van, azt is az erdőségektől hódította el sok század előtt az erdőt irtó székely, magyar és szász, a három erdélyi nemzet. Az oláhság már csak a készbe szállott le a havasi legelőkről, ahol ugyan maga is irtotta, égette az erdőt, de egy sokkal alacsonyabb rangú gazdasági fokozat, a havasi legeltetés kedvéért.

Erdély és vele az Oláhországhoz csatolt alföldi perem *szántóföldjei* az egész területnek kerekén csupán $\frac{1}{3}$ részét (33.4%) teszik ki. Ezzel szemben az erdőségek még ma is nagyobb részét foglalják el a területnek (35.4%). A történelmi Erdélyben persze még nagyobb arányban vannak az erdőségek és még kisebb arányban a szántók.

A mezőgazdasági termelés éghajlati feltételei Erdélyben nem olyan kedvezőek ugyan, mint az Alföldön, de állandóbbak, biztosabbak, kiegyenlítettebbek. A nyári aszályok, az alföldi mezőgazdasági élet e legnagyobb veszedelmei, Erdély mezőgazdaságát már sokkal ritkábban sújtják. Viszont a hűvösebb éghajlat egyes termények szükségleteit már nem elégíti ki. Így pl. a *szőlőtermelés* már nem mindenütt lehetséges, jól lehet az Erdélyi érchegység napos lejtőin kiváló bortermő vidéke van Erdélynek is.

Erdély *termőtalaja* is éghajlatának és domborzatának megfelelően igen változatos. A medence középső részein, a Mezőségen eredeti *mezőszégi talajok* vannak a sós *agyagon*. Ezen valószínűleg sohasem is volt erdőség; de viszont a mezőgazdaság számára sem alkalmas, hanem főleg legeltetés járja rajta még mindig. Csak peremein jelentkeznek a jobb *barna talajok*. A dombságokon és az alacsonyabb hegyvidékeken ezt a talajt már *barna erdei talajok* váltják fel. Ezeken irtották ki azokat az erdőségeket, amelyek helyén ma Erdély legjobb mezőgazdasági talajai vannak. Az erdei talajok azonban a bőségebb csapadékú tájakon már szürke, podzolos talajokba mennek át, amelyek tápereje már bizony nagyon alacsony fokon áll. A fenyőerdők övében már egészen *szürke eredeti talajok* fedik a felszínt, amelyek már semmiféle *mezőgazdasági kultúra számára nem alkalmasak*. A legjobb alluviális talajokat, *folyóhordalékokat* csupán csak a medencék fenekén, a folyók mentén találjuk, aránylag igen kicsi területeken. *Talajtani szempontból tehát Erdély összehasonlíthatatlanul szűkösebb viszonyok között van, mint akár «z Alföld, akár a Havasalföld.*

A mezőgazdasággal foglalkozó nép gazdasági képességei, gazdasági műveltsége is nagyon különbözők Erdély egyes tájain; a legnagyobb tárgyilagossággal is azt kell megállapítanunk, hogy elsősorban a nemzetiségi viszonyokkal van összefüggésben. A történelmi Magyarország

mezőgazdasági termelésének színvonala (termésátlagokban kifejezve) feltűnő csökkenést mutat az ország keleti felében, nemcsak a történelmi Erdélyben, hanem az Alföld keleti peremein is. Kertelés nélkül ki kell mondanunk, hogy *mindenütt alacsonyabbak a termelési színvonalak, ahol az oláhság túlnyomó többségben van a lakosságban*. Sőt ezt a jelenséget nem lehet éghajlati okokkal sem magyarázni és elburkolni, mert egyrészt az ország többi felvidékei éppen olyan éghajlati viszonyok között, mint az erdélyi oláhság, sokkal magasabb termelési színvonalat képviselnek; másrészt nemcsak Erdély hegyvidékén van alacsonyabb termelési színvonal, hanem az Alföld oláhoklakta peremein is; végül a legfőbb bizonyítékunk az, hogy *magában Erdélyben is alacsonyabb termelési színvonal mutatkozik azokban a megyékben, amelyekben az oláhság túlnyomó arányban él*. Erdély különböző nemzetiségei tehát mezőgazdasági kulturális színvonal szempontjából egészen különböző értékűek. Egészen természetes és érthető jelenség ez, ha történelmileg nézzük Erdély mezőgazdasági népességének kialakulását. *A székelység, szászság és oláhság mezőgazdasági múltjuk szempontjából igen különböző korúak, s küzdőnöző eredetűek*. A szászság már betelepítése idején is egy magasabb mezőgazdasági kultúrával érkezett erdélyi hazájába. A székelység és erdélyi magyarság is hosszú századokra visszamenő mezőgazdasági múltra tekinthet vissza, míg az oláhság egy részében csak rövid ideje vált havasi pásztorból földművelővé, másik részében, mint kizárólag jobbágy-nép, önálló mezőgazdasági műveltségre nem is emelkedhetett, nem úgy, mint a szabad székelység és szászság.

Állításunkra csak néhány bizonyítékot sorolok fel. A történelmi Magyarországnak a háború előtti években hat vezető terménye (búza, rozs, árpa, zab, kukorica, burgonya) termelési átlagát az országos termelési átlagokkal megyénként egybevetve, azt találjuk, hogy ezen átlagok közepes arányszáma Erdélyben éppen a leginkább oláhlakta vármegyékben a legalacsonyabb: Fogaras (oláh 88%), Huny ad (oláh 79%), Kolozs (oláh 68%), Szolnok-Doboka (oláh 75% 1910-ben) megyében. Viszont e termelési színvonalat jelző arányszámok a legmagasabbak a magyar- és szászlakta vármegyékben: Brassó, Csik, Háromszék, Maros* Torda, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben vm.

Kétségtelen ezek után az a tény, hogy *Erdélyben a mezőgazdasági termelés színvonalának legfontosabb tényezője nem az éghajlati különbségekben, talajkülönbségekben, hanem a lakosságnak nemzetiségétől függő kulturális színvonalában rejlik*.

De még ilyen körülmények között is, bár így Erdély általában alacsonyabb mezőgazdasági színvonalat képvisel, mint hazánk nyugati részei, *jóval magasabb színvonalon áll, mint az Oláh királyságnak a Kárpátokon kívüli tájai*. Erre vonatkozólag ne is magyar adatokat hozzunk

fel bizonyítéknak, hanem már háború utáni oláh adatokat. Sőt vegyük azt a terményt, amelynek termelése a havasalföldi melegebb éghajlatban és gazdag lösztalajokban lényegesen jobb eredményeket kellene, hogy hozzon, mint Erdély hűvös és esős éghajlatában és gyenge talajában. Ez a *búza*. 1923—7. évek átlagában hektáronként legalább 11—12 mázsa termést hozott a búza Arad, Hunyad, Kis- és Nagy-Küküllő, Maros-Torda, Udvarhely, Brassó megyékben, míg a régi királyság egyetlen megyéjében sem érték el a termésátlagok ezt a színvonalat, csak Bukovinában és Beszarábiában. Ugyanilyen eredményeket mutat még a kukorica, zab, stb.

Erdély s a vele együtt megszállott alföldi peremek mezőgazdasági termelése sokkal változatosabb, mint az Alföldé. Ez természetes is, hiszen sem földje, sem éghajlata nem olyan egyhangú. A Királyhágón túli területeken a háború előtt a kukorica volt a főtermény, amely a szántóknak kerekén V_4 -ét foglalta el; a Királyhágó inneni megszállt területeken szintén a kukorica vezetett, sőt még magasabb arányszámmal (32%). utánuk a búza következett a termények sorában, a termelő terület arányszámát tekintve. Nagyon érdekes azonban, hogy magában Erdélyben e két főtermény egymáshoz való arányszáma megint csak a nemzetiségi viszonyokkal van összefüggésben. A magyar- és szászok lakta vármegyeekben ugyanis a búza volt túlsúlyban, míg az oláhlakta megyékben mindenütt a kukorica vezetett. Nyugodtan állítható tehát, hogy az erdélyi oláhság még terménye megválasztásában is alacsonyabb színvonalat képvisel, mint a magyarság és szászok. Ebben a tekintetben a helyzet a megszállás óta sem változott nagyobb mértékben, mert pl. az 1923—7. évek átlagában Brassóban, Háromszékben csak 8—9% volt a szántókon a kukoricavetés, míg a búza 12—16%, ellenben az erősen oláh Fogarasban csak 23% a búza, 25% a kukorica.

A két uralkodó főtermény, a búza és kukorica mellett a székely- és szászok lakta medencékben változatosabb volt a termelés, mint a többi erdélyi tájakon. Itt a kukorica helyét főleg a burgonya, árpa és zab foglalta el. Ma is egész Erdélyben Brassó körül, a Barcaságban termelik a legnagyobb arányban az árpát. Erdélynek az ó-királysághoz képest sokkal magasabb színvonalú mezőgazdasági kultúrájára különben az is elég jellemző adat, hogy amíg Erdélyben a szántóknak átlag 3% -a burgonyatermelésre van lefoglalva (itt is a legtöbb a nem oláh megyékben), addig az ó-királyságban az arányszám mindössze 0.4%.

Erdélynek még a magyar viszonylatokban is elég fejlett mezőgazdasági termelésére vall az is, hogy egyik-másik terményben jobb termésátlagokat is produkált a háború előtt, mint az Alföld. Természetesen főleg a szász és a magyar lakta vidékek vezettek ebben a tekintetben is. Így pl. a búza legjobb termésátlagait nem az Alföldön termelték meg a

magyar talaj, hanem a Barcaságban. Sőt a takarmányrépa termésátlagai meghaladták az alföldit, több más terményben pedig elérték. Bukovina leszámításával ma az egész Oláhország legmagasabb termelési színvonalát Erdély képviseli, s nem az ó-királyság termékenyebb talaja. Nemcsak a termésátlagokra áll ez, hanem a termelés irányára is.

A legtöbb és legjobb *cukorrépa*termelés ma (Bukovina és Beszarábia leszámításával) Maros-Tordában, a két Küküllőben, Torda-Aranyosban, Brassóban és Háromszékben van, s nem a Havasalföldön. Amíg Erdélyben a szántók változatosabb termelésére vall az, hogy belőlük a gabonatermelés mellett 4.5% volt más tápnövények, főleg kapások termelésére lefoglalva már az oláh uralom alatt, addig az ó-királyságban csupán 2.6%-on termeltek más tápnövényeket.

Nem kétséges ezek után, hogy *Erdély mezőgazdasági kultúra szempontjából tekintve is inkább Közép-Európa még, mintsem Kelet-Európa*, s hogy amíg a Magyar birodalom keretében a mostohább természeti viszonyok és oláhsága alacsonyabb mezőgazdasági műveltsége következtében éppen nem állt vezető helyen a magyar tájak mezőgazdasági színvonala rangsorában, addig az Oláh királyságban Bukovina mellett a vezető helyre jutott mezőgazdasági kultúra tekintetében. Annál csodálatosabb ez, s annál inkább a királyságbeli mezőgazdaság alacsony színvonalára vall, mert hiszen köztudomás szerint az oláh gazdasági politika éppen nem arra törekszik, hogy Erdély mezőgazdaságát fejlessze a királyságbelivel szemben. *Erdély a magyar állam keretében egy birodalom keleté volt, most az oláh állam keretében egy ország nyugatává lett: ennek megfelelő mezőgazdasági kulturális helyzete is, úgy a múltban, mint a jelenben.*

Kétségtelen, hogy *Erdély mezőgazdasága nem volt autark a magyar állam birtokában sem, s nem autark ma sem. Egyetlen vármegyéje sem volt a háború előtt, amelynek búzatermelése kielégítette volna saját lakossága normális búza-szükségletét.* Ez a szükséglet természetesen aszerint változott, hogy minő nemzetiségű lakosság lakta, mert hiszen *az oláhság jelentékeny részének alig volt kenyérmagszükséglete a maga termelte kukoricán kívül.* Ami volt, azt egyrészt mint arató munkás megkereste az Alföldön. A gazdasági kiegyensúlyozottság azonban a magyar Alfölddel igen egészséges volt, mert amíg az Alföldnek gabonafölöslege volt, addig fahiányban szenvedett; Erdélyben pedig fordítva volt. Most a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Erdélynek gabonaszükséglete kétségtelenül megvan, bár ez majdnem fedezhető a Királyhágón innen megszállott területekről is; viszont azonban az ó-királyság faszükséglete nem keres Erdélyben fedezetet, hiszen birtokában vannak a Kárpátok külső lejtőinek erdősegei is. Ez a helyzet kétségtelenül még inkább arra sorsítja Erdély mezőgazdaságát, hogy önellátását mindinkább kiépitse.

Erdély Magyarországnak birtokán belül egyike volt hazánk legfontosabb állattenyésztő tájainak. Sőt az erdélyi állattenyésztésnek történelmileg is tragikus szerep jutott a magyarságra nézve. Ma már ugyanis kétségtelen, hogy az oláh havasi pásztorságon át szivárgott be Erdélybe észrevétlenül az oláhság jelentékeny része. Sehol az egész Magyar meanderrendszeren belül nincsen a havasi pásztorkodásra olyan megfelelő helyzet, mint az Erdélyi havasokban, amelyeknek magas tetőin majdnem síkságok terülnek el, rajtuk kövér havasi legelőkkel. Ezek a legömbölyített gyepes tetők voltak az oláh pásztorok igazi országútjai, amelyek mentén elköboroltak egészen az Északnyugati Felvidékig, sőt Morvaországig is.

A Trianonban felosztott Magyarországnak egyik csonkján sincsenek olyan nagy arányban legelők (13%) és rétek (12%), mint az oláhoknak juttatott területen. Itt az egész terület V₄ része tisztára állattenyésztésre alkalmas füves térség. Emellett a hűvösebb, nedvesebb éghajlat is elősegítette, hogy takarmánytermelésre is nagy területeket foglaljanak le újabban a szántókból, amióta a nyájakkal való kóborlás a 90-es években véglegesen megszűnt. Addig az erdélyi nyájak teletetése nagyrészt ez Alduna mentén és a Duna deltájának mocsaraiban történt.

Erdélyben tulajdonképpen az állattenyésztésnek két egymástól teljesen különböző és egymástól sokáig egészen független formájával van dolgunk. Az egyik az említett *havasi vándorpásztorkodás*. Ezt majdnem kizárólag az oláhok üzték. A *pakurár*, *havasi vándor-juhász* sokáig nem volt történelmi eleme, sőt államalkotó eleme sem Erdélynek, hanem majdnem függetlenül kóborolt nyájaival Erdély és a Balkán között. Kizárólag juhtenyésztéssel foglalkozott. Takarmánytermelésre nem volt szüksége, mert nyájait télen a folyók melléke magas gazú helyein teletette, s legföljebb erdei lombot gyűjtött a nyájnak. Ez a vándorpásztorkodás azonban a múlt század végén majdnem teljesen megszűnt Erdélyben is, s a mai havasi pásztorkodás az előzőnek már csak némi halvány emlékeit őrzi.

A mezőgazdasági művelésre alkalmas, alacsonyabb vidékeken emellett folyt az *istállózó állattenyésztés*, a kaszálók felhasználásával, takarmánytermeléssel. A két állattenyésztési forma lassan egybekapcsolódott, s a nyájak ma már majdnem kivétel nélkül lent telelnek a falvakban; tehát csak annyi lehet az állatállomány száma, amennyit takarmánnyal el tudnak látni.

Erdély állatállománya a ló és sertést leszámítva a háború előtt elég sűrű volt. Körülbelül 2 millió szarvasmarha, 3,5 millió juh, 1,5 millió sertés, 0,5 millió ló volt az oláhok által megszállott területen. A területhez viszonyított állatsűrűség is magas viszonyszámokat mutatott. *A juhállomány itt volt legsűrűbb az egész országban, 1 km²-en átlag 36.*

A szarvasmarhaállomány olyan sűrű volt Erdélyben, mint az Alföldön. Csupán a lótenyésztés volt ritkább, és a sertés kevesebb, mivel az utóbinak nem volt elég takarmánya, annak ellenére sem, hogy a kukoricatermelés foglalta el a szántók túlnyomó részét. Az oláh ugyanis elsősorban magának és nem a sertésnek termelte a kukoricát. A mezőgazdasági lakosság számához képest Erdély szarvasmarhaállománya olyan sírni volt, hogy csak az Északnyugati Felvidék múlta felül ezt az arányszámot; ugyanis 100 mezőgazdasági lakosra 62 szarvasmarha jutott.

Különleges szint ad Erdély állattenyésztésének a bivaly tenyésztése. Ezt főleg a Fogarasi lapályon kedvelték és tenyésztették. A déli vidékeken, főleg Krassó-Szörénynek a Balkánhoz közelebb eső tájain a kecsketenyésztés is meglehetősen elterjedt; a kecske-rágás nyomait erősen megsínylették az erdők is. Az állam is igyekezett valamelyest elősegíteni az állattenyésztés fejlődését, főleg a gyöngye állapotban lévő lótenyésztést. Erre való volt a *fogarasi állami ménestelep*.

Erdély állattenyésztésének az elcsatolás aligha válhatott javára. Hiszen állatállományának fölöslege csak Erdélytől nyugatra juthatott piachoz, s nem tőle keletre. Úgy látszik, hogy éppen ezért esett vissza Erdély új helyzetében az állatállomány száma is. 1927-ben ugyanis az oláh-megszállta területen nem volt több 1.5 millió szarvasmarhánál, az elcsatolás idejéből 2 millióval szemben. Éppen így esett vissza a juhállomány is 3.5 millióról nem egészen 3 millióra, a sertésállomány 1.5 millióról 1.1 millióra, a lóállomány 0.5 millióról 0.47 millióra.

Erdély hegyvidéki táj létrejöttére is elsősorban mezőgazdasági jellegű terület és ezen az elcsatolás sem változtatható. Ellenben *mint mezőgazdasági táj az új viszonyok között kétségtelenül súlyosabb helyzetbe került, mert egy nála is kimondottabban agrár területhez csatlakozott.*

6. ERDÉLY BÁNYÁSZATA ÉS IPARA

Ha Erdélyt a Magyar medencarendszer másik hegyvidéki tájával, az Északnyugati Felvidékkel vetjük egybe, fel kell tűnnie bányászat és ipari élet szempontjából való elmaradottabb helyzetének. Ennek kétségtelenül földrajzi okai vannak elsősorban, s csak részben kulturális okokon múlt Erdély ipari fejlődése. Erdélyben ugyanis nagyjából a Kárpátok fiatal gyűrődésű láncai fedik a felszínt, s régi hegysége, amelyekben a vas- és érctelepek Európaszerte elhelyezkednek, kevés van. Csupán Erdély nyugati peremhegységei, a Bihar-csoport és Krassó-Szörény hegyvidéke tartoznak az idősebb hegységek közé. Ezekben vannak az oláhok megszállta terület legjobb vas- és széntelepei. *Nemesérctelepek* viszont ott szoktak kiadósabban előfordulni, ahol az idősebb hegységek fiatalabb

vulkáni tömegekkel érintkeznek. Ilyen területek Erdélyben két helyen fordulnak elő, a Guttin környékén és az Erdélyi érchegységben. Mindkét csoportban gazdag *aranytelepek* fekszenek, amelyek közül az utóbbiakat *Zalatna*, *Nagyág*, *Abrudbánya*, *Verespatak* környékén ősi idők óta művelik; mostanában már kimerülőben vannak, s nem gazdaságos a fej-tésük. Annál jelentősebbek az előbb említett szén- és vastelepek.

Erdély, illetve az oláhok-megszállta területek legjobb *vastelepei* *Resicabánya* környékén és *Hunyadban* vannak; kisebb jelentőségűek a bihari, *Vaskoh* környéki vasfejtések. Krassó-Szörényben és Hunyadban, *Anina* és *Petrozsény* környékén a vastelepek szerencsésen *széntelepekkel* is találkozhatnak, s itt fejlődött ki Erdély legszámottevőbb *vasipari vidéke*. *Resicabánya*, *Nándorhegy*, *Nadrág*, *Vajdahunyad*, *Pusztakalán* vasművei egyúttal a mai Oláhországnak is legfontosabb vasipari telepei.

Erdély bányászatában a vas és szénnél, aranynál is nagyobb értéket képvisel a konyhasó bányászata, amiben Erdély páratlanul gazdag telepekkel rendelkezik. A harmadkori tengerből lerakódott óriási só-tömegek helyenkint a felszínen vannak, mint pl. *Parajdon*, annyira le-hordta felőlük a felszíni vizek lepusztító ereje a fedő sós agyagot. Ezen sótelepek egyrésze szintén ősi művelésre tekint vissza, s valószínűleg éppen a só volt Erdélynek az az árucikke, amelyet már a történelmi idők hajnalán is kiszállítottak Erdélyből nemcsak az Alföldre, hanem a Balkánra is.

A legjelentékenyebb sótelepek a Mezőség peremén fekszenek. Marosújvár, Torda, Vizákra, Parajd az Erdélyi medencében, *Aknasugata* és *Rónaszék* Máramaros sómedencéjében (csak Aknaszlatina került cseh kézbe) szolgáltatták hazánk egész sótermelését.

Erdély harmadkori tengerének másik nagy ajándéka a *földgáz*, ami egész Európában páratlan mennyiségben tör fel a Mezőség peremén *Kissármás* környékén. Az itteni készletet 250 milliárd köbméterre becsülték a magyar geológusok, akik ezt a csodálatosan gazdag földgázmezőt kálisó keresése közben közvetlenül a háború előtti évben felfedezték. E hatalmas földgázenergiának ipari hasznosítása lett volna hivatva elő-mozdítani Erdély elmaradt ipari életét. Az Erdélyt gyarmatként kezelő oláh gazdasági politikának és a hatalmas oláh petróleumiparnak természetesen nem érdeke az erdélyi földgáz megfelelő mértékben való ki-használása, de már legalább egy részét mégis hasznosítják.

Nem lehet tehát azt állítanunk, hogy Erdélyben egészen hiányoz-tak volna a bányászat geológiai feltételei, ha nem is voltak meg olyan mértékben, mint az Északnyugati Felvidéken.

Erdély ipara mégis igen nehezen fejlődött. Az ipari élet földrajzi előfeltételei a hajtóerő, nyersanyag, sűrű és iparosodásra alkalmas, mű-velt lakosság, megfelelő piacok és közlekedési berendezkedések. Ezek

azonban Erdélyben nem voltak meg olyan mértékben, hogy rákényszerítsék az ipari fejlődés útjára. Energia-készletei a medencének magának a háború előtt nem voltak. A krassó-szörényi széntelepek a történelmi Erdélyen kívül feküdtek, s a közelükben talált vas le is foglalta azok energiáját és együtt megszülték Krassó iparvidékét. A zsilvölgyi szén csak kis mértékben talált hasznosítást a hunyadi vasművekben, mert nagy részét a vasúti vontatásban értékesítették. A sármási földgáztelepeket csak a háború előtt fedezték fel. Így tehát Erdélynek nem voltak jelentékenyebb energia-forrásai a háború előtti időkben. A vízerők nem hiányoztak ugyan, de ezeket országszerte alig használtuk ki még a háború előtt, jóllehet éppen a Szerénység és a Retyezát-környék vízenergiái hazánk legjobb vízerőtelepeit szolgáltathatták volna.

Nem sokkal jobban áll Erdély az ipari élet másik szükséges tényezőjével, a *nyersanyaggal* sem. Vasa, mint láttuk, csak a medencén kívül van nagyobb mennyiségben. *Aluminium-ércei* vannak ugyan a Jád völgyében, de ezt nyersen szállították el. Az *arany- és ezüstermelés* állandóan hanyatlóban volt. A *sóbányászatra* nem épül jelentékenyebb ipar. A bányászat tehát egyáltalán nem volt ipari élet alapja Erdélyben.

A mezőgazdasági nyersanyagok viszont nem voltak olyan bőségben, hogy jelentékenyebb mezőgazdasági ipart hívhattak volna életre. Csak a jobban művelt medencékben, pl. a *Barcaságban* alakult ki valamelyes fejlettebb mezőgazdasági ipar.

Egyedül a *fatermelés* szolgáltatott Erdélyben korlátlan mennyiségű ipari nyersanyagot. Böven adott volna nyersanyagot a *gyapjútermelés* is, de ennek jelentékenyebb részét is nyersen vitték ki Erdélyből.

A lakosság sem volt még olyan sűrű Erdélyben, hogy feltétlenül rákényszerüljön az iparra. Az oláhság kulturális színvonalánál fogva sem finomabb iparra termelt népség. Éppen ez az alacsony kulturális színvonal volt annak is az oka, hogy az iparcikkeknek Erdélyben nem volt nagyobb felvevőképességű piaca sem, csupán a városi lakosságnak kellettek gyáripari cikkek; az oláhság vagy maga látta el magát *háziiparilag* a szükségeseikkel, vagy legfeljebb a *kisipart* foglalkoztatta. Jóformán egyetlen gyáripari cikket vett fel még a múlt század végén az oláhság, a gyapjúdaróc-posztót, amely ipar azután szépen ki is fejlődött Szeben és Nagydisznód, Brassó környékén.

Ezen ipari előfeltételek ismeretében most már könnyű lesz szemlét tartanunk Erdély ipari életében.

Az egykor híres kisipar a század elejére éppen úgy elpusztult Erdélyben is, mint az ország más tájain. Nyomába azonban itt alig lépett helyi gyáripar. Amikor Trianonban Magyarországot felosztották, az oláhok-megszállta területre a gyáripari termelésnek csupán 18%-a jutott

a termelés értékét tekintve, tehát csak annyi, mint a csehek által megszállt területre, holott Erdély az ország területének 36% -át képviselte, míg a cseheknek az ország területéből csak 22% jutott. Ez a szembeállítás már kellőleg megvilágítja, hogy Erdély korántsem iparosodott annyira, mint másik hegyvidékünk. Erdély összes lakosságából csupán 12.7% foglalkozott iparral a megszállás idején, de ennek túlnyomó része is kisiparos volt.

Amint a mezőgazdasági termelés vázolója közben fel kellett ismernünk, hogy a nemzetiségi viszonyok milyen szoros összefüggésben vannak a termelés színvonalával, úgy az iparra vonatkozólag is reá kell erre mutatnunk. *Leginkább iparosodott tájak ugyanis Erdélyben a szász- és a magyar-lakta területek. Még a szegény székely vidékeken is több az iparos, mint az oláhok-lakta tájakon.* Legsűrűbb az ipari település a magyar és szász városok környékén (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Brassó, Nagyszeben, Sepsziszentgyörgy), míg az oláhok-lakta Mezőség környékén alig fejlett az ipar.

A mezőgazdasági iparok közül legjobban van képviselve a *malomipar*. Természetesen ez is inkább a Királyhágón inneni alföldi peremen helyezkedett el, s magában Erdélyben csupán *Brassó, Marosvásárhely és Kolozsváron* van jelentékenyebb malomipar. A *cukoripar* már alig települt Erdélyben, s *Brassó és Marosvásárhely* cukorgyárai képviselték csupán a háború előtt. A *szeszipar* is *Temesvár, Arad, Nagyvárad* nagy szeszfőzőin kívül magában Erdélyben csaknem kizárólag a magyar és szász vidékeken számottevőbb; *Kolozsvárott, Kézdivásárhelyen, Brassó* környékén vannak a nagyobb szeszfőzők. Majdnem csak ugyanezeket a városokat kell felsorolnunk a *söriparban* is. Hogy egyébként az oláh söripar milyen fejletlen nemcsak Erdélyben, hanem az ó-királyságban is, jellemző reá, hogy az utóbbiban csupán Bukarestben van említésre méltó sörgyár, úgyhogy az oláhországi söripar ma majdnem kizárólag Erdélyre korlátozódik. A legnagyobb *dohányipari* telepek *Temesvár, Kolozsvár és Sepsziszentgyörgyön* vannak.

Erdély mezőgazdasági ipara, mint látjuk, megint csak arra vall, hogy Erdély ebből a szempontból is valóban átmeneti terület Magyarország, illetve Közép-Európa, és Oláhország, illetve Kelet-Európa között. Magyarország keretében Erdély mezőgazdasági ipara nem volt fejletlenek, számottevőnek mondható. Oláhország keretében viszont Erdély képviseli a mezőgazdasági iparvidéket.

Erdély iparának, mint mondtuk a *fa* volt az egyetlen nyersanyaga, amely korlátlan mennyiségben állott rendelkezésre. Valóban sehol másutt nem volt hazánkban annyi *fűrésztelep*, mint éppen Erdélyben. De ezek túlnyomó része is a székely vidékeken tömörült. A *papírosipar* már kevésbé fejlett ki Erdélyben, de *Péterfalva, Zernest és Orlát*

papirosgyárai jelentékeny mennyiséget termeltek, ma pedig egyedüli papirosgyárai Oláhországnak.

Nem erős oldala Erdély gyáriparának a *szövőipar* sem, jóllehet ennek nyersanyagai közül a gyapjútermelés elég jelentékeny mennyiséget szolgáltat. Hajtóerő híján azonban csak magyar állami támogatással települt meg gyári textilipar Erdélyben. Főleg *Szeben* és *Brassó* megyékben igyekezett a magyar állam ezt az ipart lábraállítani. Érdekes azonban, hogy míg az idegen nyersanyaggal dolgozó *pamutipar* *Arad*, *Temesvár*, *Lúgos*, *Kolozsvár*, *Nagyenyed*, *Segesvár* és *Szászsebesen* is megtelepült, addig az erdélyi termésű *len* feldolgozására csupán *Sepsiszentgyörgy* rendezkedett be. A *gyapjúiparnak* sokféle vannak Erdélyben kisebb ipartelepei, amelyek főleg a szász vidékeken, *Nagyszeben* és *Brassó* körül tömörülnek.

Hogy mi lesz a jövő sorsa Erdély iparának, azt nehéz volna megjövendölni. Kétségtelen, hogy az elszakítás óta alig haladt előre iparosodásban. Igaz ugyan, hogy ma éppen Erdély Oláhország legjobb iparosodott területe, a petróleumipart leszámítva; de ez még nem biztosíthatja további ipari fejlődését, amire serkentőbben hathatott az a körülmény, hogy egy magasabb gazdasági kultúrkörbe, hazánkon át Közép-Európába tartozott, mint a jelenlegi helyzet, amikor kiszakított ebből a középeurópai kultúrából és Kelethez kényszerítettett.

7. ERDÉLY KÖZLEKEDÉSE

Erdély közlekedési viszonyainak természeti feltételei a domborzatban vannak előírva, s ezzel már meg is ismerkedtünk. Most csupán azt kell még áttekintenünk, hogy a természeti viszonyok alapján hogyan használta ki a gazdasági élet a lehetséges közlekedési irányokat.

Az Erdélyi medencéből a peremhegységek csak néhány *völgy-szoros-kijáratot* és alig valamivel több *hágóutat* nyitnak kifelé. Az Alföld felé kivezető völgyi utak a *Maros* és a *Szamos* völgye, meg a szilágyi *Meszeskapu*; hágóutak pedig, amelyek vasútépítésre is alkalmasak, a hunyadi *Vaskapu* és a *Királyhágó*, összesen tehát öt jól járható útvonal köti össze Erdélyt a magyar medencerendszer természetes közlekedési központi tájával, az Alfölddel. Ezzel szemben Oláhország felé csupán egy völgy-szoros, az *Olt völgye* vezet át a Vöröstoronyi szoroson, s még négy hágóút.

A háború előtt tehát valóban az volt a helyzet, hogy a történelmi Erdély nem volt több vasúttal Magyarországhoz kapcsolva, mint Oláhországhoz. Az azután más kérdés, hogy az Alföld felé vezető vasutak nagy forgalomra is képes, kényelmesebb közlekedési irányok voltak. Az

elszakítás után azonban megváltozott a helyzet. Az a különös dolog történt ugyanis, hogy az Oláhországhoz csatolt területet a megmaradt csonkaországgal ma több vasúti vonal kapcsolja össze, mint akár előbb velünk Erdélyt, akár most Erdélyt Oláhországgal. Jelenleg ugyanis az oláhok által megszállt terület és Csonka-Magyarország között 14 vasúti vonal az összekötő kapocs, míg Erdély és Oláhország között csupán 10, holott néhány hágóvasutat Trianon óta építettek ki.

Erdély kifelé való közlekedési kapcsolatai tehát kétségtelenül kedvezőbbek nyugat, mint kelet felé.

Sajnos, Erdélynek belső közlekedésében medence volta ellenére sincsen olyan természetes közlekedési központja, mint az egész magyar medencerendszernek Budapest. Mivel a medence fenéke nem síkság, hanem dombvidékre felszabdalt táj, ennek következtében a vasúti vonalak is főleg a folyóvölgyeket kénytelenek követni, s csak kisebb hágókon kapaszkodhatnak át egyik völgyből a másikba, pl. a Budapest—Kolozsvár—Brassó fővonal a Nagy-Küküllő völgyéből az Olt völgyébe, a székely körvasút a Felcsiki medencéből a Gyergyói medencébe. Így azután, mivel Erdély folyóvölgyeinek iránya általában kelet-nyugati, a vasutak is főleg ebben az irányban futnak. Ez kétségtelenül előnyös a forgalom irányára, amely természetesen főleg kelet-nyugati. Ellenben a már előbb említett körülmény mellett ezért sem fejlődhetett ki egy természetes forgalmi központ a medence központjában. Másrészt a folyóvölgyekhez való szolgáló alkalmazkodás igen meghosszabbította a vasutakat, ami a forgalom hátrányára van. Hogy csak egyetlen példát hozzunk, Brassó—Budapest közti közlekedési idő másfélszerese volt annak az időnek, amely elméleti, egyenes irányban vezetett pályán lehetséges lett volna. Kétségtelen, hogy Erdélynek a magyar közlekedési hálózatba való intenzívebb bekapcsolásáért sokkal többet tehettünk volna a háború előtt. Amikor Erdélyt minden gazdasági érdeke és gazdasági kiegészültsége Nyugathoz kötötte, akkor is csak Budapesten át tudott kapcsolatba jutni a Dunántúllal, Fiumével. Csak nagy későn épült ki a székely körvasút, de ez is csak nagy kerülővel, Nagyváradon át vezetette a forgalmat Szegednek és Baján át Fiumének.

Pedig Erdély közlekedési vonalai még elhanyagolt voltukban is aránylag nagy forgalmat bonyolítottak le. Hiszen a brassói út ősi útvonala a magyar gazdasági létnek, a legközelebbi kapcsolatunk a Fekete-tenger mellékéhez. Nemzetközi forgalma azonban ennek a vonalnak sem volt jelentékenyebb. Erdély és hazánk többi tájai között a legnagyobb forgalmat a petrosényi vonal bonyolította le, amelynek szénszállítmányai évente és kilométerenkint 4000 bruttótonnára is felmentek. A Királyhágó vonalának forgalma azonban már alatta maradt ennek.

Az erdélyi városok közül Brassónak volt a háború előtt legnagyobb

saját vasúti forgalma, Budapest saját vasúti forgalmának mintegy $\frac{1}{60}$ része. Kolozsvár saját vasúti forgalma ennek már csak felét tette ki. Brassó és környéke élénk ipari és kereskedelmi életére jellemző Kolozsvárral szemben, hogy úgy gabonaforgalma, mint szénbevitelére háromszoros volt Kolozsvárénak.

Brassó forgalmi helyzete az új viszonyok között sem csökkent, mert az Oláhországból Erdély felé áradó forgalom legfontosabb belépő-állomása.

8. ERDÉLY TELEPÜLÉSE

A történelmi kutatások kétségtelenül bebizonyították már, hogy Erdély a honfoglalás idején majdnem teljesen lakatlan terület volt, s hogy a magyarság is csak később tette rá kezét és népesítette be. Az Alföldre nyíló erdélyi folyóvölgyek kijáratában mindenütt védelemre szolgáló gyepűvonalakat rendezett be a magyarság, amelyeken át csak a gyepűkapuk közvetítették a közlekedést. E gyepűkapuk őrei legtöbb helyen besenyők és székelyek voltak, míg a székelység zöme talán már mai lakóhelyén élt a X. sz. eleje óta, mint eredeti foglaló. Kétségtelen, hogy a székelység maga foglalta el lakóhelyét, mert vérségi származáson alapuló nemzetiségi jogon és nem királyi birtokadományozás jogán bírta a Székelyföldet. Hogy hogyan került a székelység mint török-bolgár népi lakóhelyére, az még ma sínesen tisztázva. Bennünket földrajzi szempontból csupán az érdekel, hogy a székelység Erdély elsőnek betelepült népe.

Időrendben a szászok következtek Erdély betelepítésében. A szászokat II. Géza idejében telepítették be Erdélybe és pedig nyelvük tanúsága alapján Németország különböző vidékeiről.

Ma már idejét múlt vita tárgya az, hogy vajjon az oláhság saját állítása szerint őslakója-e Erdélynek, s hogy vajjon a dáko-román eredet megfelel-e a valóságnak. A kétségtelenül tudományos álláspont ma az, hogy az oláhság a Dél-Balkánon alakult mint nép, s hogy Erdélyben csak a XIII. sz.-ban jelentek meg a szászok és a székelyek közötti üres területeken. Ettől az időtől kezdve azután szakadatlanul vándoroltak be Erdélybe, részint észrevétlenül mint havasi pásztorok, részint mint kenézek vezetése alatt betelepülő jobbágyok, akikkel főleg a török hódoltság alatt elpusztult magyarság helyét töltötték meg; sőt egy részük a XVIII. sz. folyamán erőszakosan hatolt be Erdélybe az oláhországi fanarióta uralom baromi viszonyai közül menekülve.

Erdély népében külön nemzetként szerepelt a székely mellett a magyar is. Jóllehet a székelység már igen korán elvesztette török nyelvét, a magyarságtól mégis megkülönböztette magát, mivel a székelység

zárt jogi testület lévén, a királyi birtokokra került, vagy későbben más módon betelepedett magyarság e szervezeten kívül maradt.

A török hódoltság alatt kipusztult magyarság helyét olyan tömegesen pótolta az oláhság, hogy 1700-ban Erdély népéből már csak kb. 150.000 magyar (és székely), míg az oláhok száma kb. 250.000, a szászoké meg kb. 100.000 volt. Az oláhság száma tovább is rohamosan emelkedett, mert mint rezervoár öntötte e népet a Balkán. 1730-ban már kb. 420.000, 1765-ben 550.000, 1772-ben 667.000, 1784-ben 787.000, 1811-ben 950.000 oláhot találtak Erdély népében. A történelmi Erdély lakosságában 1881-ben az oláhság arányszáma 56.8%, 1910-ben pedig 55.1% volt, míg az utóbbi évben a magyarság arányszáma 34.2%, a németeké pedig 8.7% volt. Abszolút többségben a magyarság a világháborút megelőző népszámlálás idején már csak Csik, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely székely vármegyéiben volt, míg az oláhság abszolút túlsúlyra jutott Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Fogaras, Hunyad, Kolozs, Szeben, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos megyékben. A németiség sehol sem ért el abszolút többséget a megyékben; legmagasabb volt arányszámuk Nagy-Küküllőben (41.9%). Emellett azonban *az erdélyi városok túlnyomó része többségében magyar elemmel volt tele.*

Az alföldi magyarságnak azonban még ilyen kedvezőtlen körülmények között sem szakadt meg teljesen a területi összeköttetése a székelységgel. *Szilágytól kezdve mint híd türemlett be a székelység felé egy magyar övezet Erdélybe.*

Trianon ítélete olyan területet juttatott Oláhországnak, amelynek népében 32.5% (1.7 mill.) volt akkor a magyar, 10.6% (0.56 mill.) a német, 53.2% (2.8 mill.) az oláh. Hogy azóta mi lett az erdélyi magyarsággal, azt az oláh statisztikák sohasem fogják becsületesen elárulni. Mégis úgy tudjuk ma, *hogy jelenleg kb. 1.72 mill, magyar él oláh uralom alatt. A népesség nem egyenletesen oszlik el Erdélyben.* Legsűrűbben lakott területei a medence közepén vannak; a Maros, Küküllők és Szamos völgyében, továbbá a Barcaság termékeny területén él sűrűbben a nép. Természetesen a legritkábban lakott területek a Keleti és Déli Kárpátok magasabban fekvő tájain vannak. A vármegyék közül legsűrűbben lakott volt a háború előtt Brassó megye, ahol 1 km²-re 67.8 lakos is jutott; a legritkább lakosságot pedig Csíokban találtak (28.8).

Erdélyben városok településének és fejlődésének igen kedveznek a földrajzi viszonyok. Nem lévén a medencének egyetlen természetes, földrajzi központja, mivel a medence közepét egy dombsági táj foglalja el, *nem alakult egy olyan nagy település, amely a többi rovására fejlődött volna.* Így azután a kisebb medencék központjaiban, a hágók alatt és a folyóvölgyek nyílása előtt mindenütt elég energikus helyek vannak, amelyek települése várossá fejlődhetett. Mivel azonban a medence bel-

sejét elfoglaló dombság és a medenceperemeken lévő hegységek között nincsen olyan nagy gazdasági kiegészültség, mint az Alföld és az azt környező hegységi tájak között, *Erdélyben a medenceperemek előtt nem is fejlődött ki olyan vásári övezet, amelyben nagy kereskedelmi forgalmú városok helyezkedtek volna el.*

Legenergikusabb forgalmi helyzete van Erdélyben Brassónak és Kolozsvárnak. Brassó az Oláhországba átvezető Tömösi hágó lábainál fekszik, s így mint *hágókapu* igen nagy forgalmat bonyolít le; saját forgalma a háború előtt Budapest forgalmának $\frac{1}{60}$ része volt, s mindjárt Pozsony és Temesvár forgalma után következett saját kereskedelmi (nem átmenő) forgalma. De mint a Barcaság *medencéjének központja* és egyúttal mint a két Csiki és a Háromszéki medencékbe bevezető *vasúti vonalak gócpontja* is, igen előnyösen fekszik. Lakossága a háború előtt 41.000-re rúgott, amiből még $\frac{1}{3}$ sem volt oláh. Jelenleg 56.000 lakosa van. Mint *a szász műveltségnek egyik gócpontja* is jelentős kulturális szerepet töltött be.

Kolozsvár helyzeti energiáját az adja meg, hogy a Királyhágó előtt, az Alföldre kivezető út *kapujában*, ősi útvonal mentén fekszik, s hogy emellett a medence peremén, a hegység lábai elé települt. De egyszersmind forgalomelosztó szerepe is van a Királyhágó és a Szamos-völgy útjainak összefutásánál. Kolozsvár ősi magyar település. A meg szállás előtt népének 86%-a magyar volt, s csupán 12% oláh, ez is főleg az alsóbb társadalmi osztályokból. *Kolozsvár volt Erdély magyar művelődésének központja*, magyar egyetemmel és számos magyar iskolával, régi magyar színházával, múzeumaival. Bár nem volt olyan kereskedelmi forgalma, mint Brassónak, lakossága száma mégis nagyobb volt, 1910-ben 61.000, jelenleg már 98.000, mert az oláhság mindent elkövet, hogy mesterséges betelepítésekkel minél inkább eloláhosítsa.

Marosvásárhely a medence központjában fekszik, nem nagyon energikus helyen, de a Mezőség gazdasági központjává fejlődött, s egyúttal a Maros völgyének a Székelyföld felé irányuló forgalma vezet itti át. *Marosvásárhely egyúttal a székelység egyik kulturális központja is.* 25.000 főnyi lakosságából a háború előtt 90% volt színmagyar. Lakossága a meg szállás alatt is emelkedett (25.000—38.000).

Nagyszeben helyzete nem vetekszik ugyan Brassóéval, mert bár a Vöröstoronyi-szoros előtt fekszik, azonban ennek forgalma nem jelentékeny. Inkább mint *a szászság kulturális fővárosa* és katonailag fontos hely fejlődött népes várossá. 33.000 főnyi lakosságának több mint fele német volt, egynegyede oláh, s csak a többi magyar. Lakossága száma ma 48.000.

Erdély középső medencéjének peremein szintén megtaláljuk bizonyos mértékben a már előbb említett vásáröv városait. *Torda* (20.000).

Nagyenyed (9.000), *Gyulafehérvár* (12.000), *Déva* (10.000), *Székelyudvarhely* (8.000), *Szászrégen* (9.000), *Beszerce* (13.000), *Dés* (15.000) jelzi ezt az övezetet a már előbb említett Kolozsváron és Nagyszebenen kívül. E városok nagyobb része természetesen szintén olyan helyen fekszik, ahol a hegységekből kifutó folyóvölgyek egy-egy nagyobb vidéket kapcsolnak be forgalmukba.

Magában a nagy medence belsejében az egyetlen Marosvásárhelyt kivéve, nem is fejlődtek ki jelentékenyebb városok, csak apró kis közigazgatási központok, mint *Erzsébetváros* (4.000), *Dicsőszentmárton* (6.000).

Kisebb peremi medencékben, mint bizonyos mértékig elkülönített közlekedési egységekben, szintén kifejlődtek egyes jelentékenyebb *medenceközponti* várostelepülések. Minden székely medencének megvan a maga központja. A Gyergyói medencében *Gyergyószentmiklós* (11.000), a Csiki medencében *Csikszereda* (5.000), a Háromszéki medencében *Kézdivásárhely* (5.000), s ott, ahol az Olt a Csiki, Barcasági és Háromszéki medencét összeköti, ott van *Sepsiszentgyörgy* (11.000). A Fogarasi medence központja *Fogarás* (8.000), a Zsil medencéjében *Petrozsény* (15.000).

Az Erdélyi medence legfontosabb hágóit és szorosait a viharos magyar történelem folyamán számottevő védelmi települések, várak is őrizték. Hogy csak néhányat említsünk, *Kolozsvár* a Királyhágó előtt. *Déva*, *Gyulafehérvár* a Maros völgyében, *Nagyszeben* a Vöröstoronyi szoros előtt, *Brassó* a Tömösi és Töröcsvári hágóknál, *Segesvár* (13.000), a Nagy-Küküllő völgyének szorulatában.

A történelmi Erdély elvesztésével azoknak a magyar városoknak sorsa is beteljesedett, amelyek Erdély folyóinak alföldi kijáratát őrzik. *Máramarossziget* (27i)00) a Tiszánál, *Szatmárnémeti* (50.000) a Szamos alföldi kapujában, *Nagyvárad* (82.000) a Királyhágó előtt, *Arad* (77.000) a Maros-völgy nyílásában, *Temesvár* (92.000), *Lúgos* (23.000), és *Karánsebes* (9.000) a Temes- és Bega-völgyek nyílásában, az erdélyi Vaskapu és a Porta orientális hágói előtt. Végül *Orsova* (8.000) az Alduna szorosai előtt települt.

Erdély falvainak külső képén is azonnal meglátszik, hogy melyik nemzetiség lakja azokat. A *székely falvak* a legnyiltabbak, legderüesebbek, legbarátságosabbak. Faházai, híres *székelykapuik* művészi fafaragásokkal ékeskednek. A *székely templomerődök*, vagy művészi *fatemplomok* e nép erős formaérzékéről és művészi készségéről tanúskodnak. Ezzel szemben a *szász falvak* sokkal zárkózottabbak. Csupa kő építkezésük, az utcáról teljesen elzárt udvaruk, jómódú házaik nagy rendre, tisztaságra vallanak, de nagy zárkózottságra, magába vonultságra is. Végül az *oláh falvak* képe egészen más, alsóbbrendű műveltségéről be-

szél. Rendetlen építkezésük, magastetejű, szalmával fedett, kémény nélküli, füstös, piszkos, házaik annak a bizonyítékai, hogy ez a nép még ma sem szokott egészen hozzá a völgyekben való kulturális élethez, hanem ma is inkább még a havasi pásztorkodás emlékeit őrzi építkezésében, falvainak rendetlen külső képében is.

9. ERDÉLY POLITIKAI FÖLDRAJZI VISZONYAI

Erdély mint politikai földrajzi fogalom, nagy történelmi múltra tekint vissza. Erdély már bizonyos értelemben a honfoglalás után is mint külön politikai földrajzi fogalom szerepelt a magyar állam keretén belül. Az Alföld és Erdély közé helyezett *gyepűvonal* amellet tanúskodik, hogy Erdélyt a magyarság megtelepülése után egy ideig még csak inkább amolyan *semleges terület, elválasztó öv* volt, ahol a keleti népekkel való küzdelmeik lefolytak és nem volt szerves része a magyar államnak. Ezért ülette meg a magyarság Erdélyt befogadott népekkel is, akik ott mint határőrök teljesítették az alföldi és dunántúli magyar állam számára határőri szolgálataikat. *Erdély fokozatosan vált a magyar állam politikai és gazdasági egységének szerves részévé*, amint benépesülése előrehaladt, s amint a magyar állam megerősödött. Így lett azután később a Keleti és Déli Kárpátok vonulata a védelmi vonal. Amikor a magyar állam megerősödvé expanzív erőre is szert tett, a védelmi vonalat még kijebb tolta, úgy amint ma is az oláh állam a magyar Alföld peremére tolta politikai, illetve katonai határát. Így jutottak a magyar állam birtokába a Kárpátokon kívüli területek is, mint előországok, pl. egykor az Öltig terjedt *Szörényi bántság*, vagy *Moldva*.

A törökség előnyomulásáig a magyar állam keleti és délkeleti határainak elhelyezkedése mindig a reánk nézve legelőnyösebb körülmények között történt. A török előnyomulása előbb a Kárpátokon kívüli előországok védelmi vonalától fosztotta meg Erdélyt, majd ez a védelmi vonal magába Erdélybe tevődött át, ahol Hunyadi János is megvívta védelmi harcai java részét.

Erdély bizonyos fokú politikai önállósága már az Árpádok alatt is megkezdődött. Az *Erdélyi vajdaság* már bizonyos értelemben visszatükröződése volt Erdély földrajzilag elkülönült voltának. Ennek az Alföld felé vont határa rögzítődött meg később, mint az önálló Erdély határa. Amikor az *Erdélyi fejedelemség* nyugati határai letolódtak az Alföld peremére, az mindig azt jelentette, hogy az önálló Erdélyi fejedelemség expanzív ereje megerősödött és saját területén kívül szerzett magának védelmi vonalat. Amikor az erdélyi politikai önállóság gyengült, ezek az alföldi peremek fokozatosan szakadtak le Erdélyről, de mint *Partium*

még sokáig őrizték az ütköző területek emlékét, éppen azokon a tájukon, ahol legnehezebb a természetes határt megtalálni, a Szilágyságban és a Kőrösök völgyében.

Hogy azonban *Erdély nyugati határhegységei sokkal gyöngébb politikai határalakító erejűek, mint a Keleti és a Déli Kárpátok*, arra mutat az a körülmény is, hogy az Erdélyen kívüli magyar előországok sokkal hamarabb koptak le Erdély testéről, mint ezek az alföldi peremek. *Erdély keleti és déli természetes határai olyan erős védelmi és államhatárok, hogy még a török hódítás is elkerülte azokat. Erdély olyan fokú államegység-erővel rendelkezik, hogy még az öt körülölelő Törökbirodalom testében is mint önálló sziget foglalt helyet. Valóban, Erdélyi egész történelem folyamán sohasem lehetett keletről meghódítani.*

Kétségtelen, hogy amióta úgy a Kárpátok, mint a Bihar-hegység mindkét oldalát ugyanaz a nép, az oláhság öntötte el, azóta *mindkét természetes határvonal államhatár-ereje csökkent*. Csupán az a kérdés, hogy most melyik hegység határalakító-ereje erősebb, a Kárpátoké-e, avagy a Bihar-csoporté?

A Bihar-csoport, illetve Erdély nyugati határhegységeinek államhatár-alkotó és katonai vonal erejét maga az új oláh határ tagadja meg legvilágosabban. Ezt a határt ugyanis nem magára a hegységre vonták, hanem az Alföld peremére, mert a *katonai védelmi vonal is nem a hegységen, hanem a síkság peremén van*. Ha erre a trianoni határra rátekinünk, okvetlenül fel kell tűnnie mindenki előtt, hogy a határ mindenütt közelebb húzódik a hegységek alatt ott, ahol nincsen azokba bejárat az Alföld felől, s mindenütt kiugrik az Alföldre, ahol folyóvölgy lép ki a hegységből. Így Szatmárnál, Nagyváradnál, Aradnál, Temesvárnál. Ennek katonai okai, a *hidfők birtoklása, s a szorosok katonai biztosítása*, kétségtelenek. *Veszedelemesen hasonlít e trianoni határszakasz az Erdélyi fejedelemség XVII. századbeli határaihoz.*

Hogy e határ Oláhország számára katonailag megfelelő, abban nincsen kétség. Hogy azonban politikailag nem megfelelő, abban szintén nincsen kétség. Lássuk csak e határt közelebbről.

Hogy gazdaságilag és néprajzilag nem igazi határ, hanem ennek éppen ellenkezője, azt ma már közhely volna emlegetni. De Erdély összes lakosságából a magyar-oláh határszakasz minden kilométerére 15.000 lakos jut, amiből azonban csupán 8000 az oláh. Viszont ugyanerre a határra 4900 erdélyi magyar és a trianoni határ egész hosszában minden kilométerre még 4500 trianoni magyar jut. Ez tehát aligha racionális politikai határa az Oláhországba bekebelezett Erdélynek. *Katonai határnak jó, annak jó volt az Erdélyi fejedelemség korában is; akkor jó volt politikai határnak is, hiszen akkor két magyar államot, vagy két török szuverenitást, vagy legalább is gyámkodás alatt álló magyar lakos-*

ságú politikai egységet, később Habsburg fennhatóság alatt álló politikai egységeket választott el, de a maihoz hasonló szerepe, feladata ennek a határvonalnak sohasem volt a történelem folyamán.

Erdély természeti viszonyai, bizonyos fokú politikai önállósága és különleges történelmi fejlődése következtében belső politikai-földrajzi, *közigazgatási tagozódása* is egészen sajátosan erdélyi. A maga belső elkülönült tájai a magyar megyéknél sokkal önállóbb közigazgatási egységeket alakítottak ki, amelyek nem is olyan egyenlő rangúak voltak, mint a magyar vármegyék, hanem olyan sokfélék, mint a Közép-Németország szintén aprón tagozott tájainak politikai egységei. Ezek mindegyikének *külön közjogi helyzete* volt, *külön közigazgatási szervezettel*, külön fejlődéssel. Már az Árpádok alatt egészen külön szervezet a nem királyi jogon, hanem ősi hódítás jogán birt *Székelyföld*; ez is két külön, egymással össze nem függő területen. Ugyanígy külön politikai egység a *Szászföld*, ugyancsak két külön területen. Külön egység *Fogarás földje*, 8 királyi szervezetek az *Erdélyi vajdaság vármegyei területei*.

Az Erdélyi fejedelemség korában tovább tart ez a fejlődési irány. A *székely* és *szász székek* mellett tovább élnek a *vármegyei* szervezetek, amelyekhez a *Partium* területei is sorakoznak. A XVIII. században a habsburgi erőszak méginkább bonyolította Erdély közigazgatási tagolódását, amikor az ősi székely székek megbontásával megszervezte a *határőrvidékeket*. A XIX. század második felében megszűnt az ősi, történelmi fejlődés alapján kialakult közigazgatási tagolódás, amikor egész Erdély *vármegyékbe* osztatott be.

A trianoni okkupáció Erdélyben 15 *vármegyét* olvasztott be az oláh királyságba, amihez még 10, részben *csonka megye* került a peremeken. Az oláh közigazgatási beosztás ezeket részben felforgatta és az egész elszakított területet 3 *tartományra* tagolta.

Erdéllyel sokat kísérletezett a Magyar állam, a Török birodalom, az Osztrák császárság; most az Oláh királyság kezében kísérleti eszköz ez a sokat szenvedett ország. Mert *ország-szerepre* hivatott, *ha nem is birodalmi szerepre*, *lévén önálló birodalomnak kicsi, beolvasztható tartománynak megemészthetetlen, bizonyos fokig nyugatról is, de teljes mértékben keletről. Erdély aranykorát akkor élte, amikor földrajzi adottságaihoz híven bizonyos fokú politikai, állami önállóságot tudott kicsikarni a maga bástya-helyzetének.* Akkor mint a török és a habsburgi birodalom ütköző területe. *Az erdélyi gondolatban benne van az önállóság, két versengő szomszéd egyensúlyi helyzete közti mérleg-nyelv tudata. Az erdélyi gondolat most is él, mert nem múlhat el, hiszen nemcsak történelmi, hanem földrajzi valóság is ez a gondolat.* Történelmi és földrajzi tényeken alapuló, tehát reális, egészséges politikai gondolat. *Erdély jövője tehát csak ebben a gondolatban virágozhat ki.* Minden

egyéb, ami vele történik, csak erőszak lehet, tehát csak ideiglenes. De ebben a politikai gondolatban benne van a földrajzi tényeknek és történelmi múltnak az a ténye is, hogy megvalósulása esetén is Erdély nyugatra van nyitva, kelet felé pedig mindenhol be volt zárva, földrajzilag, történelmileg, kulturálisan és gazdaságilag. *Aki kelet felől ki akarja nyitni, nemcsak az erdélyi gondolattal találja magát szemben, hanem az isteni gondolattal is, az Isten keze felrakta Kárpátokkal!*

ROSKA MÁRTON

ERDÉLY ŐSKORA

E R D É L Y   Ő S K O R A

Írta: ROSKA MÁRTON

BEVEZETÉS

Erdély Európa szíve, tehát központi fekvésű, e földrajzi helyzet minden előnyének birtokában. Valóságos természetes vár s így úgy belső, mint külső viszonylatban kitűnő védelmi lehetőségekkel bír. Belseje meglehetősen kedvező tagolású, jó megtelepülési lehetőségeket nyújt. A folyók és mellékvizek között elhúzódó vízváltakok majdnem mind könnyen megmászhatók, maguk a folyó- és patak völgyek a maguk utolsóelőtti, ú. n. városi terraszai révén az országutak közlekedési lehetőségeit nyújtják. E lehetőségek mérve tetemesen bővül ki minden irányban az Erdélyből kisiető vizek, illetőleg a szorosok révén. Ennek előnye: Erdélyben nem keletkeztek színtelen, zárt kultúrák, mert az egyes részeknek egymás között való, aránylag könnyű érintkezési lehetőségei révén lakói hamar kiismerték egymást, egymás anyagi és szellemi kultúrkincsét s ha ennek dacára az egyes vidékek színeződése bizonyos árnyalati különbségeket tüntet is fel, ezt a külső viszonyok és a kultúrahordozók külön számlájára kell írunk. Hogy egy közelebbi példát hozzunk fel, Csíkba pl. nem tudott behatolni és gyökeret verni a protestantizmus, mert ennek a területnek zártabb jellege, külső képe sokkal jobban megfelelt a katolicizmus miszticizmusának. A kiváló közlekedési lehetőségek révén Erdély összeköttetéseket tartott fenn a szomszédos és ezek közvetítésével a távolabbi vidékekkel s így mindig bele tudott kapcsolódni az egyetemes emberi művelődés vérkeringésébe és annak mértékadó tényezője volt.

Természeti javakban (fa, kő, fémek, só) Európa egyik leggazdagabb területe s a helyi igények kielégítésén túl már korán bekapcsolódik révükön a távoli kereskedelembe a szélrózsa minden irányában.

Kelet és Nyugat kapujában, Észak és Dél kereskedelmi érdekkörének a találkozási pontján fekszik, népvándorlási és kulturális hullámok hömpölyögnek végig rajta, amelyek nemcsak helyi művelődésé-

nek elemeit gazdagítják, színét élénkítik, hanem egészséges vérkeveredést is hoznak létre.

Ezen az alapon a külső adottságok Erdélyt a legfontosabb művelődési területté avatják, mely földrajzi helyzete, védett volta, gazdagsága s jó megtelepülési lehetőségei miatt örökkön-örökké foglalás tárgyát képezte.

Gyérebb lakosság mellett mindig termelt annyit, amennyire szükség volt. Sűrűbb lakosság mellett természeti javai ellenében a nagy magyar Alföld és Havasalföld látta el gabonával. Vadban, halban bő terület volt, dugásos tavainak egyrészéről biztosan tudjuk, hogy őskori eredetűek (pl. a Cégei tó). Mivel azonban ezek a javak nem oszlanak meg arányosan, az Erdélyben való élés mindig is keményebb munkával járt ennek az országrésznek több pontján, ami az ottlakók lelkületére is kihatott. Némelyiken sokat könnyített az a körülmény, hogy közlekedési utak mentén, vagy azok közelében feküdt. Ez az eset pl. Csíkban.

Erdély külső adottságai révén tényezője volt az egyetemes emberi művelődésnek, amióta csak ember él a Földön. Az alábbiakban e tétel igazságát fogjuk bizonyítani s vázolni fogjuk röviden, hogy e szerepét, hivatását hogyan töltötte be.

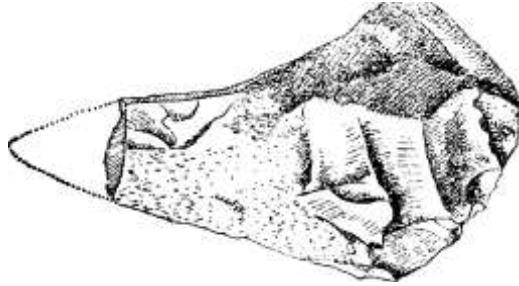
I. RÉGIBB KŐKOR

Része volt-e Erdély a régibb kőkor alsó harmadában a nyugat-délnyugateurópai szakócakultúrának? A feltételek megvoltak hozzá. Az élelem és védelem kérdése mellett a nyersanyag sem okozott nehézséget. Tűzköve kevés van ugyan, de a vulkánikus vidékeken sok az opál és a chalcedon, amely pótolhatta azt.

Sok jel szól amellett, hogy az aradmegyei Jószáshely környékén, a hunyadmegyei Brotuna és Baszarabaszta községek határában élt és dolgozott az alsó palaeolithikus ember. Egyelőre csak műhelyeit sikerült feltárni, melyek tele vannak gyártási hulladékokkal, félgyártmányokkal, ritkábban teljesen megmunkált holmik is kerülnek felszínre, melyek az alsó palaeolithikus vezető típusokat képviselik (mandulaalakú, ovális, lándzsacsúcsalakú, triangularis, kúpos szakócák, diszkoszok) és sok darabnak megmunkálási módja is a *chellesi*, vagy még inkább az *acheuli* fejlődési fázisokba utalja őket (1. és 2. kép). Tekintélyes eszközsorozatokat tudunk összeállítani az ú. n. Levallois-faciesből, míg mások prae-moustiéri és moustiéri jellegűek. Végleges hovatartozásukat az fogja

eldönteni, ha sikerül felfedezni lakóhelyüket s az ott lelhető szén- és csontmaradványokban megkapjuk erre a döntő bizonyítékokat.

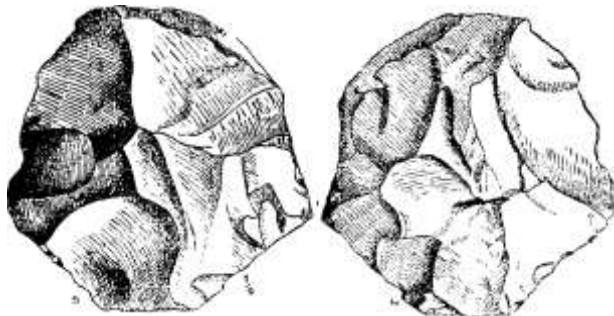
Kétségtelennek látszik, hogy Erdély megérezte az ifjabb diluviumban Afrika, illetőleg Kisázsia felől a Balkánon és különösen Déloroszsországon át Középeurópa felé nyomuló újabb, megfelelőbb elnevezés

1. kép
Lándzsacsúcsszerű opálszakóca Jószáshelyről

helyett mondjuk, hogy az ú. n. *askalóniai*, vagy *praecampignyi* szakóca-kultúrát s nincs kizárva, hogy a fennebb említett műhelyek felsőbb rétegei ennek emlékeit is magukba zárják. A kérdés végleges tisztázását majd a remélhető faunisztikai adatok döntenek el.

Az acheuui periódus végén már kezd lehűlni a hőmérséklet, az

2. kép
Diszkosz, opál Jószáshelyről

addigi meleg éghajlatot s ezt kedvelő állatvilágot hideg, nedves klíma s hideget tűrő állatvilág váltja fel. Az éghajlati viszonyoknak ez a leromlása sokhelyütt végzetes volt, Erdély azonban könnyebben úszta meg, mert egyrészt nem volt kitéve az eljegesedésnek olyan értelemben, mint pl. az Északi Kárpátokon kívüli zóna, másfelől sok volt a barlangja, minél fogva az ú. n. északeurópai (*moustiéri jellegű*) kultúra hordozói itt

összehasonlíthatatlanul kedvezőbb létfeltételek mellett vihették tovább kettős szerepüket: a fajfenntartás és művelődési eredmények megtartásának szerepét. Sokszor nyíltszíni telepeken élük ki a maguk életét.

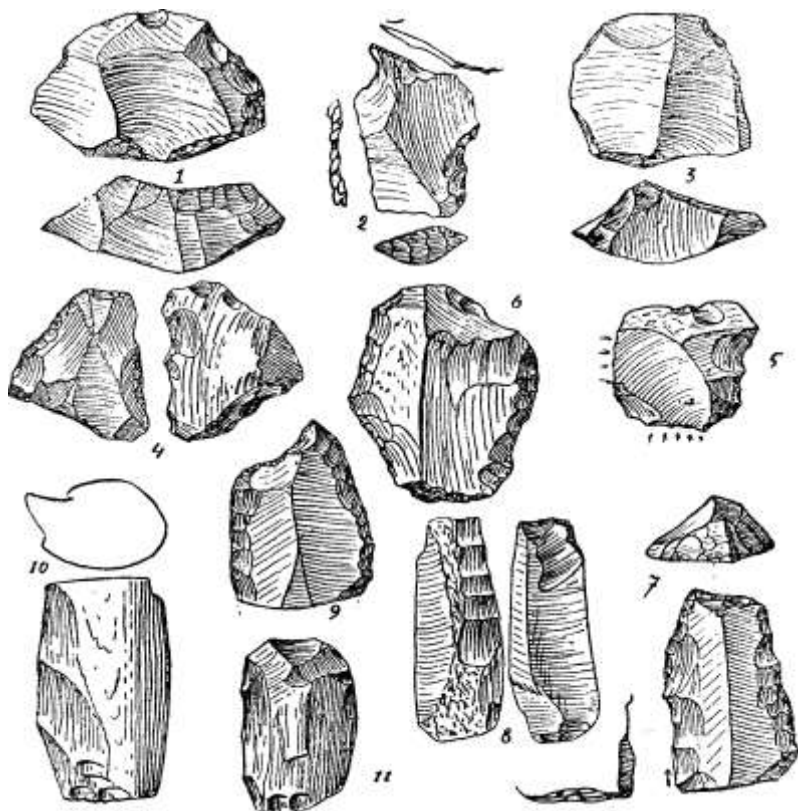
A Kolozsvár melletti Fellegvár folytatásában található Törökvágás, vele majdnem szemben Kardosfalva (a Nádas balpartján), fennebb Magyarnádas mellett András házapusztá, aztán Türe és Magyarsárd (Cremenea-határ rész) nyíltszíni telepek ebből a korból, akárcsak a faunában gazdag szentgericei (Marostorda m.), ahol a *Gyepűszeg-árkánál bison*, *Cervus Euryceros* és *mammut* maradványainak társaságában tűzhely mellett leltem e kor jellemző vakaróeszközét. Nyíltszíni telep volt a hunyadmezei bujturi is. És nincs kizárva, hogy a Kistorony mellett (Szeben m.) a Szeben-patak medréből gyűjtött moustiéri vakarók is nyíltszíni telepből származnak. Ezek a nyíltszíni telepek tételünk igazságát erősítik meg: Erdély e jégkor rendjén sem volt annyira zord, hogy az itten való megtelepülést és megélhetést keresők a szabad ég alatt lakva meg ne találják életlehetőségeiket.

Nagyon természetes, hogy ott, ahol a természet készen kínálta a védelemnek akkoron pompás tényezőit: a barlangokat, fülkéket, szikla-ernyőket, ezeket szívesen kereste fel az akkori ember s a lennebb fekvőkben huzamosabb ideig lakott, a magasabban fekvőket pedig nyári vadászatai alkalmával kereste fel s talált bennük átmenetileg otthont és védelmet. Ilyen volt pl. a csoklovinai Cholnoky-barlang Hunyad megyében, viszont az ugyancsak hunyadmezei fegyéri fülké, a ponorohábai kisebb kiadású barlang, a Dévától északra fekvő Karacsonyfalva határában levő barlangok, a köröslőrői barlang (Bihar m.), a barátkaifülke (Bihar m.) a körösbarlangi (Bihar m.) ú. n. Igric-barlang már huzamosabb ottartózkodásról beszélnek nekünk. Máskor az alacsonyabb fekvésű, kényelmesen megközelíthető barlangok is csak átmeneti szállásul szolgáltak, amire jó példa a menyházai (Arad m.) barlang a község róm. kath. templomával szemben, vagy pedig a nándori barlang (Hunyad m.)

Ha már most ezeket a lelőhelyeket egy térképre levetítjük, belőlük három tanulságot vezethetünk le. Az egyik: számuk meglehetősen nagy s ebből biztosan következtethetünk arra, hogy a folytatólagos kutatások s felfigyelések rendjén ez még jobban meg fog növekedni. A másik: ez ország rész nagy területén jelentkeznek, tehát Erdély aránylag sűrűn lakott ebben az időben. A harmadik: egymáshoz aránylag közel fekszenek, az egymással való érintkezés tehát elég élénk lehetett. A három tanulságból levonható következtetés: Erdély ebben az időben elevenen ható tényezője az ezzel a kulturális fokkal képviselt európai művelődésnek, a megromlott klimatológiai viszonyok mellett is fenntartja a kultúra folytonosságát, megőrzi az eddig elért technikai és szellemi ered-

menyeket, hogy szent örökségképpen adhassa át a következő korszak küzdelmei képviselőinek.

A régibb kőkor alsó és középső fejlődési fázisának képviselője a *neandervölgyi ősember*. Ennek koponyája hosszúkas (dolichocephal), a koponyatető alacsony, homloka a legnagyobb mértékben ferde, szemöldökdudorai oly hatalmasan fejlettek, hogy a szemet ernyőszerűleg

3. kép

1—6. moustiéri, 7—9. aurignaci kő-, 10—11. aurignaci csontemlékek a csoklovinai barlangból

árnyékolták be s középtűt az orrgyökéren át összefüggnek egymással. Arcsontjai erősen fejlettek. Felső állkapcsa ferdén előretolt (prognathismus). Alsó állkapcsa erős kötésű, vaskos, magas, állnélküli, vagy pedig igen kicsi kiugró állképződménye van. Alkarjai s lábszárjai aránylag rövidek. Izomzata hatalmasan fejlett. Termete kis- és közép nagyságú. Erdélyben eleddig csak egy emberi lábujjperacet sikerült lelteni a ponorohábai barlangban. Kora moustiéri. Tekintve azt, hogy az erdélyi

barlangokban lelt állati csontok aránylag mind nagyon jó fenntartásúak, reméljük lehet, hogy idővel emberi csontvázra is akadunk.

Az említett lelőhelyekről felszínre került emlékek (3. kép) a moustiéri periódus derekáról és felső harmadából származnak s ha az anyag természete miatt (hydrokvarcit, kvarc, jáspis, kristályos mészkő) szerényebb köntösben is jelennek meg, egyfelől szervesen illeszkednek bele az akkori európai kultúrképbe, másfelől pl. a mindkét oldalon kidolgozott dárdaheggyel Közép-Európa organikus tagja.

Ezek az igazságok Erdélyünk külső adottságaiból folynak s így érvényüknek meg kell lenniök a következő kulturális periódusokban is.

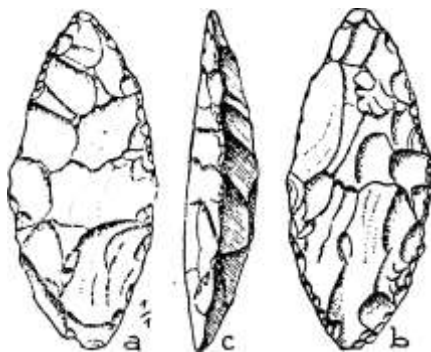
A jégkort felváltja a steppék ideje, az életlehetőségek megjavulnak, a diluviális periódus felső harmadának az elején vagyunk. Az ember élete nagy területen játszódik le. Most is halászik és vadászik, de éppen mert a steppék idejét éli, felhagy eddigi nehezkesebb szerszámaival és fegyvereivel, könnyebbeket készít részint tűzkőből, jórészt csontból, az életkörülmények rávezetik a távolabbra ható fegyverek készítésére, megteremti a művészetet barlangi karcolt és festett rajzokban, reliefben, kerek szobrászatban, karcolt díszítésekben stb. Ennek az új művelődési fokozatnak a neve a művelődéstörténetben *aurignaci*, képviselője az aurignaci ember, aki a cro-magnoni típusú emberfajhoz tartozik. Koponyája hosszúkás, homloka magas és szépen ívelt, szemöldökdudorai mérsékelten fejlettek s nem állnak ki olyan erősen, mint a neandervölgyi embernél, arca széles, alacsony, orra egyenes és hosszú, alsó állkapcsa kevésbé vastkos, de jól kifejtett s előre ugró. Közép- és nagytermetű.

Jóllehet Erdély felszíni képződése miatt nem esik bele a steppék világába, de folyóvölgyei, a Mezőség s a többi medencék peremvidéke alkalmas volt a megtelepülésre s a védelem szempontjából sem voltak megvetendők. Ez utóbbi körülmény arra készíti a barlangvidéken lakókat, hogy ezeket a régóta bevált természetes lakásokat felkeresse s különösen téli időben birtokába vegye. A csoklovinai, ponorohábai, körösbarlangi barlangok értékes leleteket szolgáltatottak e tekintetben, a háromszékmegyei Szitabodza határában pedig több helyütt nagykiterjedésű műhelyek vannak, amelyek létüket elsősorban annak köszönhetik, hogy a tűzkő itten szálában van meg. Ez a körülmény arra is figyelmeztet bennünket, hogy olyan helyeken, ahol az ősember szerszámai és fegyverei részére alkalmas nyersanyagot találhatott, a siker reményében kutathatunk ott-élésének nyomai után. A szitabodzai műhelyekben sok a félgyártmány, ami megint arra vall, hogy itten nemcsak saját használatra, hanem kivitelre, cserekereskedésre is dolgoztak, minek révén ez a fontos pont a Bodzái szoroson túl a régi román királyság területén lakókkal tarthatott fenn érintkezéseket.

Szászlóna határában diluviális párkányagyagban aurignaci izlésű kovavakarót lelt a megboldogult *Koch Antal*, *Martian Gyula* ny. honvédőrnagy pedig hasonló korú vakarópengéket gyűjtött a beszterce-naszódmegyei Oláhnémetin. Olyan adatok, amelyek feljogosítanak a reménységre, hogy e kor emlékei az intenzívabb kutatások rendjén tetemesen megszorodhatnak.

A homoródalmási barlangból (Udvarhely m.) egy megmunkált csontlapiskát ismerünk ebből a kulturális horizontból, ami megint amellett szól, hogy még át nem kutatott barlangjaink sok meglepetéssel szolgálhatnak.

A felső diluvium második fejlődési fázisát *solutréinek* nevezi a szakirodalom. Nem a véletlen munkája, hogy ennek alsó és középső harmadából a már említett Szitabodza szolgáltatja az első emlékeket (4.

4. kép

Solutréi dárdahegy, tűzkő, Szitabodzáról

kép), a középső harmadba tartozó lándzsacsúcsokat pedig ismételtelen leltem Jószáshely környékén szórványosan, tehát ismét ottan, ahol arravaló nyersanyag állott a solutréi vadászok rendelkezésére. Újabbán a megboldogult *Mallász József*, a dévai múzeum lelkes igazgatója, a nándori barlangban (Hunyad m.) lelt két középső solutréi dárdahegyet.

Amikor azt látjuk, hogy e korszak emlékei megvannak a moldovai Ripicenin, a háromszékmegyei Szitabodzán, a hunyadmegyei Nándoron, az aradmegyei Jószáshelyen, kézenfekvő, hogy a közbeeső vidékek is fel fogják tární a maguk rejtett kincseit, csak kutassunk utánuk.

A tudomány *magdaléninek* nevezi a felső diluvium legfelső kulturális emeletét. Hogy ez is képviselve van — eleddig egy lelőhellyel — Erdélyben, a hidegszamosi csontbarlang mutatja, melyben *Koch Antal* a többek között tűzkőkést s farkas átfürt tibiáit lelte.

A felsorolt adatok arról beszélnek nekünk, hogy a diluvium, vagy régibb kőkor rendjén a település folytonossága nem szakadt meg Erdélyben, ezzel együtt járt az alkotó munka folytonossága is.

II. A KÖZÉPSŐ KŐKOR

Említettük, hogy a felső diluvium rendjén a Balkán, Délőroszország és Moldova közvetítésével az askalóniainak nevezett szakóca-kultúra talál magának utat Erdély s ezen át Középeurópa felé. Mondottuk azt is, hogy a jószáshelyi, baszarabasz-brotunai, valamint a bikszádi (Szatmár m.) műhelyek felső rétegei minden valószínűség szerint e művelődés képviselői. Ez a kultúra sok tekintetben hozzájárult az ú. n.

5. kép
Campignyi o pálbalta Jószáshelyről

campignyi kultúra életrelesztéséhez, mely még sokat őrzött meg a szakóca-kultúrából, de már kifejlesztí az ívelt hátú, lapos aljú baltát (*Querbeil*) és ismeri már az agyagedény készítésének a titkát. Jószáshely határában a *Paraul creminosi* (kovakő patakja) medrében (5. kép), a *Dealul frapsineilor*, a *Prosele*, *Dealul Rőfi*, *Sodom* határrészekben leltem meg a nyomait, a tőle északra fekvő Zarándpatak határában pedig a *Dudaiu* és *Gruiu* határrészekben akadtam eléggé kiadós telepekre. A Dudaiun egy pár cserépdarabot is leltem a réteg alján.

Erdélyben ma ez az egyetlen kultúrfázis, ami a régibb és újabb kőkort áthidalja. Fontossága csak nőhet az idővel. Reményeink annál jogosultabbak, mert azok a katasztrofális olvadások, amelyek a diluvium végén a hőmérséklet felemelkedésével mindenütt megvoltak s nyomuk-

6. kép
 Újabb kőkori agyagedények Tordasról

ban hatalmas iszaprétegek borítottak be és semmisítettek meg minden addigi életmegnyilvánulást, Erdélyben csak kisebb mérvű pusztításokban tombolhatták ki magukat. Ezt bizonyítja barlangi kutatásaink rendjén eszközölt ama megfigyelésünk, hogy a diluviális rétegek felett mindjárt a fiatalabb kulturális emlékeket tartalmazó alluviális rétegek következnek, közbük nem ékelődik sterilis iszapréteg.

Európa középső kőkori benépesedése részben a földrész nyugatán történik Északafrikából kiindulól, a Pyreneusoktól Franciaországon, Belgiumon keresztül felfelé húzódik Skandináviáig, részben kelet-délkelet felől s ebben Erdélyben nagy közvetítő szerepe van. Erre figyelmeztetnek a zarándpataki és jószáshelyi compignyi telepek is.

III. AZ ÚJABB KŐKOR

Az említett hőemelkedés következtében a jegesek visszahúzódnak mai határaikra, az áradások elmúltával Földünk mai arculatát veszi fel, a mai állat- és növényvilággal. A középső kőkor áthidalásával kezdetét veszi az emberiség művelődéstörténetének egy újabb szakasza, az újabb kőkor a maga fejlettebb technikai felkészültségével, színesebb kultúrájával, nagyobb területen megnyilvánuló életjelenségeivel. E kultúra hordozói már nemcsak halásznak és vadásznak, hanem birtokukba veszik a földet a földművelés révén, mely egyelőre kapás művelésben nyilvánul meg. Már nemcsak szedegetnek, nemcsak a természet nyújtotta táplálékkal elégednek meg, hanem a maguk verejtékes munkájával szentelnek meg minden kapavágást s ezzel a földhöz való jogukat örök időkre biztosították. A földművelés fejleszti ki az állattenyésztést s most már két irányból is biztosítva volt az ember az esetlegességekkel szemben: volt minnek alapján nyugodtan nézzen a holnap elé, ez pedig megneveli biztonságérzetét.

Erdély patak- és folyóvölgyei termékenyek, medencéi közül a Mezőség, a fogarasi, barcasági, háromszéki szintén, így tehát meg volt adva minden lehetőség arra, hogy földművelő nép ottan felüsse a tanyáját s berendezkedjék az állandó megtelepedésre, melyet a földművelés hívott életre.

Leleteink ékesen beszélnek nekünk arról, hogy az arra alkalmas legeldugottabb völgyecskékben is megjelentek az új kultúra hordozói. Beszélnek egyebet is: Erdély két főirányból jövő hatások színtere lesz. Az egyik Magyarország felől behatoló ú. n. bükki kultúra, melynek halvány beszüremkedését ismerjük a Maros völgyéből, aztán az ugyancsak Magyarország felől beszüremkedő tiszai kultúra, mely a Szamos, a Körösök és a Maros völgyén egyre bennebb terjed s megtermékenyíti a leg-

7. kép
Újabb kőkori agyagszobrocskák Tordasról

eldugottabb völgyeket is és a székely megyék nyugati széleit is átítatja, sőt helyenkint bennebb is nyomul. A másik: valamivel később, kb. akkor, amikor a tiszai kultúra eléri Marosvásárhely környékét, kelet felől termékenyíti meg Erdélyünk művelődését. Az a mélyített díszű, ezalagkerámikás ízlés, ez pedig a festett kerámikás ízlés kora. Az még

rézmentes, ezzel megjelennek Erdélyben az első rézholmik, ennek alapján inkább átmeneti jellege van.

A mélyített szalagdíszű kerámiának időben egymást követő megnyilvánulási formái a vonalszalagos, mely lehet spirális és zezzugos, aztán a pontszalagos és végül a kettő kombinációjából keletkezett, vonalpárok közé foglalt, tűzdelt pont (vessző)-szalagos kerámika.

A nándorvályai telep alsó rétegének emlékei azt bizonyítják, hogy a vonalszalagos díszítési mód, bizonyos késéssel, Erdélyt is megérintette 8 ezt követte a tűzdeltszalagos kerámika ízlése, amire bizonyítékunk a nándorvályai telep felső rétege. Amíg ez a két ízlés Magyarország közvetítésével idáig jutott, tipológiai karakterét részben elveszítette s a kölcsönző terület (Magyarország) bükki és tiszai kultúrájának hatásait is felveszi.

A tiszai kultúra egyik legnevezetesebb telepe Erdélyben a tordosi (Hunyad m.), mely a maga három alsó rétegével még tisztán újabb kőkori, majd fokozatosan megy át a kő-rézkorba (aeneolithikum) és rézkorszakba.

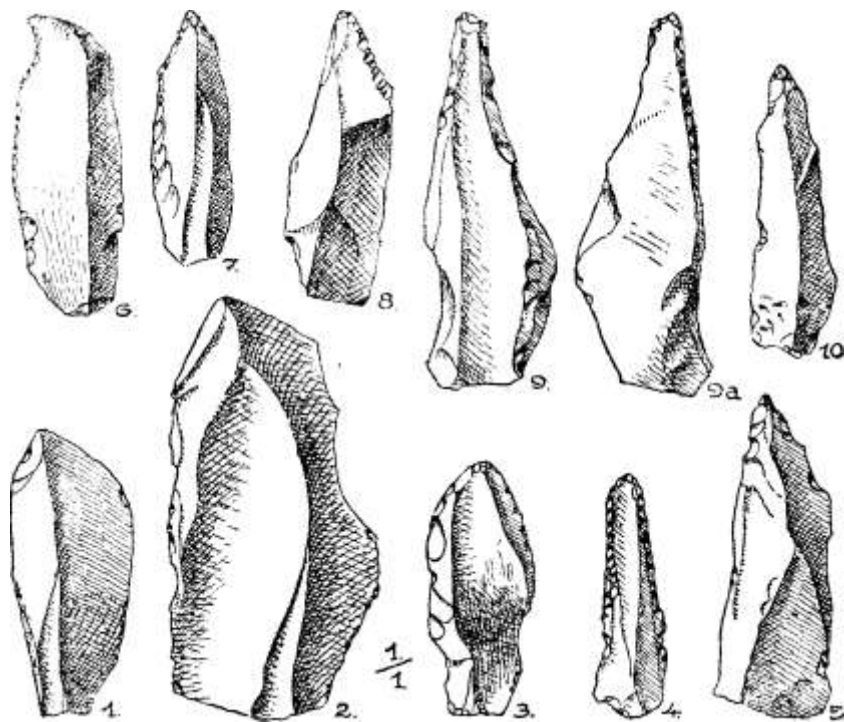
Fontos jelenség, hogy Tordos alsó rétegében együtt fordul elő a spirális szalagos, a bükki és a tiszai kultúra keramikája a balkáni eredetű agyag- és csontidolumokkal, valamint a húsvörös festékkal bevont, gombaalakú talppal bíró agyagtálakkal. Erdély tehát nemcsak a három nyugati kultúrfacies hatásait fogadja be, hanem a balkánit is megérzi. Tordos még azt is bizonyítja, hogy a bükki és tiszai kultúrát párhuzamos jelenségeknek kell tekintenünk, melyek kölcsönösen hathattak egymásra. A tiszai kultúra Erdélyben túléli a bükki kultúrát.

Az ember az agyag felett való uralmat bizonyos mértékig már a középső kőkorszakban megszerezte, ezt az újabb kőkor rendjén tetemesen kibővítette. Edényeinek (6. kép), hálónéhezékeinek, gyöngyeinek, orsópereszleneinek, szobrainak (idolumok) (7. kép) stb. jórésze agyagból készült. Mellette a pattintott és csiszolt kőholmik visznek nagy szerepet (8. kép). Az újabb kőkorszakban tanulja meg az ember a kő csiszolásának és átfűrésének módját (9. kép) s e technikai ismeretek birtokában függetlenebb úr lett az anyag felett, céljait jobban meg tudta közelíteni. Mellettük a csont még mindig elsőrangú anyaga az áráknak (10. kép), tűknek, sokszor a töröknek és az ékszereknek is.

Halottait az újabb kőkor embere éppen úgy temeti el, mint a régiebb kőkor felső harmadában: nyújtott, vagy zsugorított állapotban. Ez utóbbit a hazajáró lélektől való félelemmel és a pihenés, alvás állapotának utánzásával magyarázzák. A nagyiklódi telep feltárása rendjén a zsugorított állapotban eltemetettek csontvázait magában a telepben leltük meg, itt tehát nem volt a telepeseknek külön temetőjük.

Tekintetbe véve, hogy Erdélyünk az újabb kőkor rendjén sűrűn

lakott, az ezutáni kutatásoknak egyik kiváló feladata az egyes telepek temetőinek felkutatása és feltárása. Ennek rendjén itt-ott égetett temetkezésekre is fognak bukkanni. A halottak mellé helyezett ételmaradékokat képviselő csontok, eszközök, fegyverek, ékszerek alapján, valamint a temetkezésekkel kapcsolatos különféle jelenségek megfigyelése révén még tisztábban fog kialakulni ennek a művelődési periódusnak erdélyi képe és a szomszédos területekkel való szoros kapcsolatai.

8. kép

1—4. 6. újabb kőkori árvésők, 5. 7—10. fűrók, viaszopál, Tordasról

IV. AENEOLITHIKUM ÉS RÉZKOR

A tűz, technika, fémek ismerete az a három tényező, melynek birtokában az ember mai magas-ívelésű kultúrájának alapjait megvetette. A tüzet ismeri az alsó palaeolithikum óta. A palaeolithikum rendjén azt látjuk, hogy technikai ismeretei meglehetősen szűkkörűek voltak. Megtanulta a kő pattintásának módját, bizonyos puhább kőnevetet kónikus fűréssel át is tudott fűrni, pattintja, csiszolja, fűrja,

vágja a csontot, kaparó eszközeivel tetszetősebbre formálja, árvésőivel díszítéseket karcol bele, stb., de még gyermekkorát éli, a természettől való függése még igen erős, az anyaggal szemben való megkötöttsége még igen nagymérvű. Ahogy azonban időben előre megyünk, ez a függés lazább lesz, mert megtanulja ismerni a természet titkait, az anyag felett való uralmát pedig egyre jobban kiszélesíti. Legyen elég e tekintetben csak arra hivatkoznunk, hogy pl. az agyagedények készítése titkának megismerése előtt a főzés, a folyadékok tartása nehézségekbe ütközött s az ember egész éttrendje más volt.

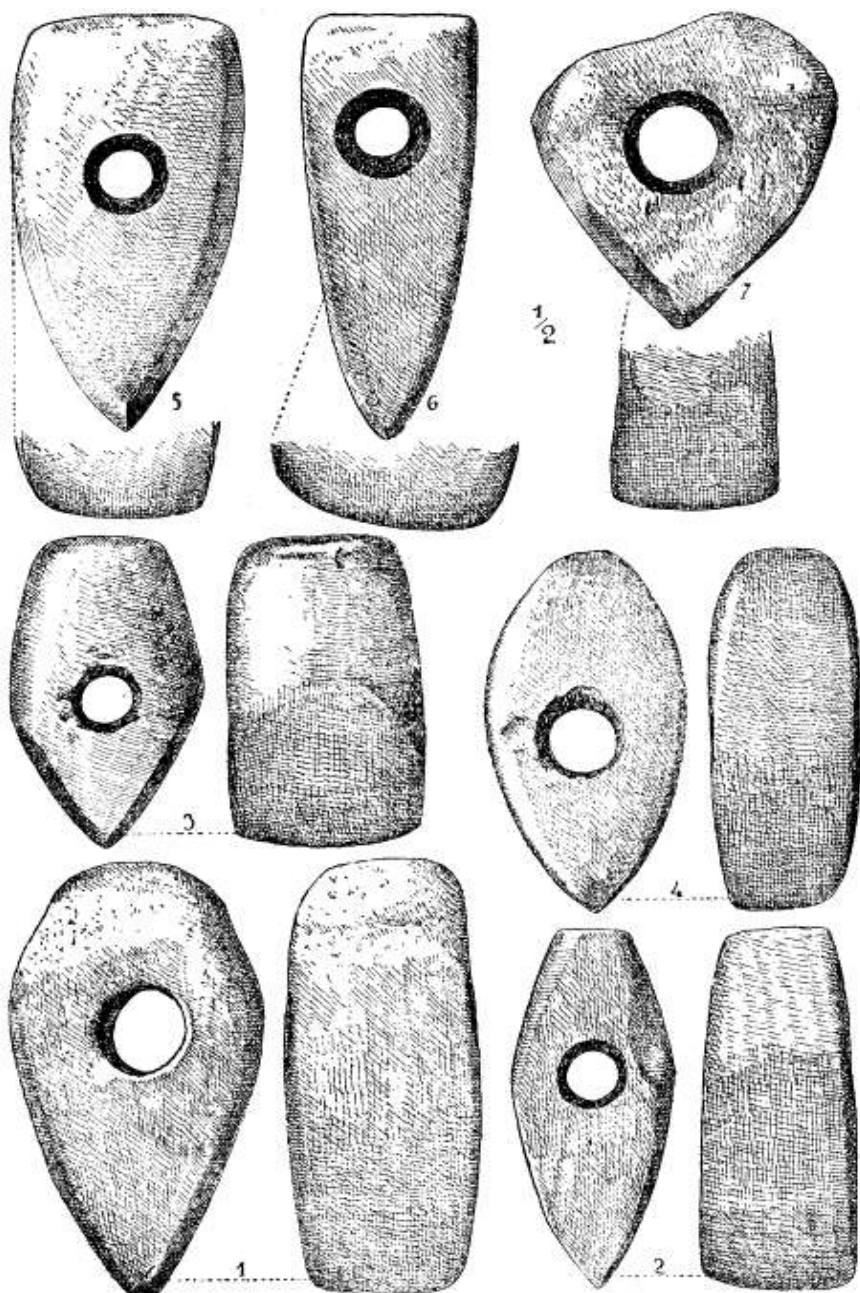
A régibb, a közép- és újabb kőkor rendjén a technikai ismeretei révén uralma alá hajtott anyagokkal szemben is sok tekintetben meg volt kötve, mert azok alakíthatósága, céljai szempontjából való feldolgozása itt is, ott is megbénította tevékenységét. Könnyen is törtek, rongálódtak, újakkal kellett pótolni. Az ember a zárt házi gazdaság korát éli, ideje volt, pótolta is a hiányokat, de ez sok munkával, küzködéssel járt.

A fémek megismerése révén kapta meg az ősember magasabbra emelkedéséhez a harmadik nagy tényezőt.

Az első fém, amit megismer, feldolgoz, a vörösréz volt s ugyanakkor ismeri meg as aranyat is. Érthető dolog, Érthető dolog, mert mindkettő előfordul természetállapotban s színével magára vonta a figyelmét. Erdélynek bőven van reze és aranya is.

A réz természetállapotban Balánbányán, Rézbányán, Déván, Vecelen található. Ércei közül a *cuprit* Balánbányán, Offenbányán, Torockószentgyörgyön, — a *chalcopyrt* Balánbányán, Kisbányán (Boica), Botezen, Csíkszentdomokoson, Déván, Fűzesen, Kristyoron, Nagyágon, Aranyosbányán (Offenbánya), Oláhláposbányán, Radnán, Rudán, Tekerőn, Verespatakon és Zalatnán s különösen Nagybányán és Kapnikbányán van meg. — A *malachit* legfontosabb előfordulási helye Balánbánya és Rézbánya.

Termésaranyat találunk az erdélyi Érchegységben, az offenbánya—zalatna—nagyág—karácsi hegy által bezárt, szabálytalan négyszögű területen. Lelőhelyei: Abrudbánya, Kisbánya, Botez, Bucsum, Breáza, Zalatna mellett, Facetbája, Fűzes, Hidegszamos, Kristyor, Nagyág, Offenbánya, Oláhláposbánya, Porkura (a Csetrás-hegységben), Rudabánya, Verespatak-Vulkoj, Nagybánya, Kapnikbánya stb. kb. 40 elsődleges előfordulási helyen. Másodlagos előfordulási helyei: Oláhpán, a Sztrigy-völgye, ahová a Déli Kárpátokból jut (az aranyporban kevés platina is van), a Maros az Aranyos torkolatától lefelé, az Aranyos, melybe Topánfalva felől a Kerpenye3 patak hozza, — az Ompoly, a Fehér-Körös, a Szamos és Lápos folyók. Ércei a *Nagyágit*, *Sylvánit* és *Krennerit* előfordul az erdélyi Érchegységben.

9. kép

Kő fejszék: 1. Bözödújfaluról; 2. Oláhláposról; 3. Haváról; 4. Erdélyből;
5. Szentháromságról; 6. Kolozsmonostorról; 7. a túri hasadékból

A réz és arany feltűnése első idejében roppant drága és keresett fém volt. Fellépésük majdnem egyidőbe esik. Nálunk a Kr. e. barmadik évezred második felében tűnik fel. Ismeretét Erdély Keletről, minden valószínűség szerint a Kaukázus közvetítésével Mesopotámiából kapta s mivel maga is birtokában volt e két fémnek, hamar rátért a hazai réz feldolgozására, minek anyagát az első időkben a természetállapotban előforduló réz szolgáltatta, de a szükség rávezeti Erdély akkori kultúrhordozóit a rézércet bányászására is. Tekintetbe véve Erdélynek e fémekben s ércekben való gazdagsága mellett az ő kedvező földrajzi fekvését és a szomszédos területekkel való összeköttetéseit, nyilvánvaló, hogy vezető szerephez jut, kulturális központ lesz, mely a kapott új áldást nemcsak a maga, hanem szomszédai javára is érvényesíti és kulturális központ lesz olyan értelemben is, hogy a Keletről kapott impulzus nyomán a saját lelkéből is termel s ezáltal tesz bizonyosságot arról, hogy tevékenysége nem a szolgálai utánzásban, nem a kapott hatások merev fenntartásában merül ki, hanem alkotó tényezővé válik az akkori emberiség művelődésének.

Az az átmeneti periódus, mely az újabb kőkort a bronzkorról összeköti, két nagy alperiódusra tagolódik. Az elsőt aeneolithikusnak, vagy kuprolithikusnak (kő-rézkorinak) nevezzük, mert benne a réz még neolithikus, vagy újabb kőkori milióban jelenik meg.

Az irodalom ma még *Bóján A*-kultúrájának nevezi a kimetszett díszű kerámiát, mely a festett kerámiához való átmenetet képviseli, — és a régi román királyságból hozza be Erdélybe. Nincs azonban kizárva, hogy gyökereit Erdélyben kell keresnünk. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a nándorvályai alsó rétegben leltem olyan cseréptöredéket, melyet benyomott háromszögek (pseudo-kimetszett dísz!) díszítenek. Még kifejezőbb egy másik töredék, mely a tordosi alsó rétegből került felszínre. Az sincs kizárva, hogy a kimetszett dísz önállóan keletkezett több helyen, mint a faholmikon alkalmazott díszítésnek agyagholmikon való utánzása, átvitele.

A második a voltaképpen rézkor, mely közvetlenül előzte meg a bronzkort.

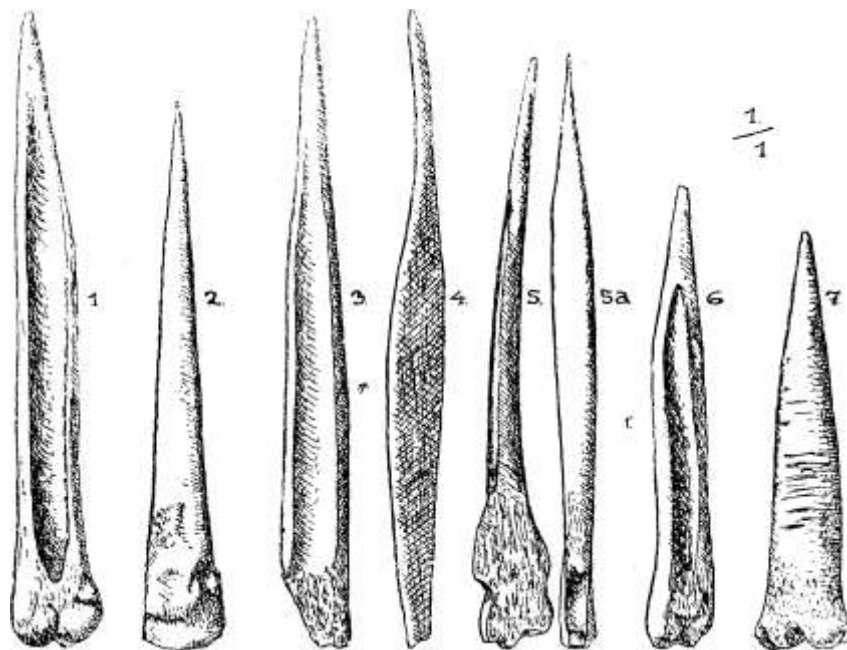
Az aeneolithikus periódus is két alszakaszra tagolódik nálunk.

Az elsőt jellemzi az a festett kerámia, melyben különösen Háromszék gazdag s szoros kapcsolatban van a rokon moldovai kultúrával, ennek közvetítésével pedig Galícia és Déloroszország felé vannak meg a benső kapcsolatai (*Tripolje-kultúra*).

Nyugat felől már benyomultak Erdélybe s annak nagy részét megszállották a tiszai kultúra képviselői, akik a földművelés, az állattenyésztés, a halászat és vadászat révén egyre biztosabban mozgó urai e földnek. Nyomukban a vesszős, barázdás tűzdelésű és zsinedgíszes stb.

kerámika képviselői nyomulnak be Erdélybe. Ezzel az áradattal találják magukat szemben a festett kerámika képviselői, akiknek megszálási módja, formája egyáltalán nem árulja el, hogy valami nagy biztonságban érezték magukat. A természettől különben is megvédett pontokat szállják meg: a síkságok szélén emelkedő terraszokat, földnyelveket! hegyfokokat, a dombok déli oldalait, ahonnét nagy területeket lehetett szemmel tartani, víz mellett, amely nemcsak italt, halászati lehetőségeket nyújtott, hanem védelmet is. A földnyelveket, hegynyúlványokat meredek partú vízmosások védték, ahol pedig a szomszédos fenn-

10. kép
Újabb kőkori csontárok, Tordosról

térséggel összefüggöttek, az ú. n. rcya/c-részen, a telep szélén, mesterségesen ásott árok védte annak lakóit. Étfalván (Háromszék in.) pl. a magaslat elő részén sáncgyűrűket emeltek. Az oltszemi (Háromszék m.) telep az Olt jobb partján van, félkörű árok védi, melyhez hasonló erődítési módot a Maros menti Perjámosról (Torontál vm.) ismerünk, de ez már tiszta rézkori, tehát fiatalabb, következésképpen valószínűleg a Székelyföldről jutott Nyugatabbra.

A háromszéki festett keramikás telepek részben való feltárását (Erősd, Oltszem), felkutatását a megboldogult *László Ferencnek* köszön-

hetjük, a hozzájuk csatlakozó barcaságiakkal *Teutsch Gyula* és *Schroller Hermán* értékes munkássága révén ismerkedünk meg.

Van festett keramikánk a Maros völgyéből (Marosvásárhely, Póka-falva, Tordos stb.) — a Kisszamos völgyéből Kolozsvárról, — az Aranyos vízköréből a Tordai hasadékból, — a Nádas-mentéről *Herepei János* és *Székelly János* áldozatos, lelkes munkája eredményeképpen Darócról, — a Sebes Kőrös mentéről Révről és Nagyváradról, — a Kisszamos egyik mellékveze, a Füzesi patak mellől ördögösfüzesről, és van a Szilágyságból Tasnádbalázsházáról is, — hogy csak egy pár lelőhelyet soroljunk, fel.

A most említett lelőhelyek emlékei mutatnak ugyan rokonságot a háromszéki és barcasági emlékekkel, de színárnyalataikban (sárgásfehér, fényes barna stb.) s egész megjelenésükben primitívusabb képet mutatnak s ma még sokkal közelebb állanak egyfelől az északmagyarországi (Sátoraljaújhely) és bánáti enemű emlékekhez. Hogy ez hívta volna életre a nálánál fejlettebb barcasági és háromszéki festett keramikát, olyan kérdés, amely felett a tudomány éppen most vitázik.

A tordosi rétegek nem adtak mintásan festett keramikát, csak fehér, vagy húsvörös festékekkel bevont edénytöredékeket szolgáltatottak. A felső rétegekben jelentkeznek azok a tagolt tált^redékek, amelyeknek megfelelő típusú tálakról származó töredékei a Torma, Zsófia-féle gyűjteményben mintásan festettek és ezek a minták vagy spirális, vagy zezzugos, vagy pedig háromszöges sávok, tehát a szövésből vették, — és ami még fontosabb: a spirális és egyenes vonalú sávos dísz ugyanazon töredéken is előfordul. Tordoson tehát a mintás festés egy a tiszai kultúrát közvetlenül követő, fiatalabb réteg jellemzője.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy a festés gondolata a testfestésben gyökerezik, nálunk, Erdélyben pedig igen termékeny talajra talált.

Ez a festett kerámika gondos technikával készült, finomabb iszapanyaggal van bevonva, erre jött a festés, amely hol egyszínű, vagyis az edény felületét vörös festékekkel vonták be, vagy pedig többszínű, amikor is a vörös alapszínre jött a fehér, fekete, élénkebb, vagy tompább téglavörös és barnavörös festés. A díszítés motívumai egyenes és spirális szalagok, amelyek igen gazdag kombinációban jelentkeznek s fejlődésük csúcspontját a gazdag és változatos kivitelű spirálmeander-dísz képviseli (11. kép). Eléggé változatos a hornyolt díszítés is. A régebbi stílusú edényeken úgy eszközölték a díszítést, hogy a motívumokat kispórolták az edény testéből, a fiatalabb fázisban ráfestették azokat. Vele párhuzamosan van használatban a durvább mívű, közönségesebb használatra szánt s díszítetlen edények nagy csoportja.

Fontos jelenség, hogy nálunk Erdélyben e keramikával jelennek meg az első réz- és aranyholmik. *László F.* az erősi (Háromszék m.)

telep mindenik rétegében lelt réztárgyakat, amelyek egyelőre kisebb teriméjű, kevesebb anyagot felvevő ékszerek és eszközök, valamint egy babérlevélalakú tör.

Nem ismerjük e kultúra képviselőinek temetőit Erdélyből, de a szomszédos Moldovában Cucutenin feltárt sírok csontvázaival kevert népről beszélnek, tehát nem képviselnek tiszta fajt. A négy koponya közül, amiket *E. Pittard* genfi professzor megmérte, az egyik dolichocephal, kettő mesaticephal, a negyedik subbrachycephal. Valószínűleg a dél-orosz síkon lakókkal testvérnép képviselői, akikkel egy kultúrközösségbe tartoznak az Erdély keleti és középső felén lelt festett kerámika képviselői is.

Mi vezette e kultúra hordozóit Erdélybe? Azt hisszük, nem járunk

11. kép
Festett csésze Oltszembről

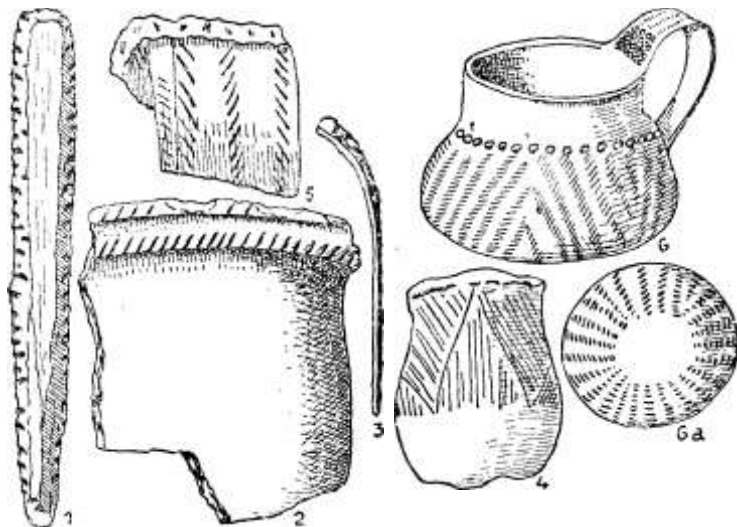
messze az igazságtól, ha Erdély vörösrezében, aranyában, sójában, védelmi és települési lehetőségeiben jelöljük meg ennek magyarázatát.

E kultúra Erdély belseje és nyugati széle felé való terjeszkedésében hirtelen megtorpan. Ennek oka: szembe találta magát egy Erdély felé is irányuló, a tiszai kultúrát felváltó nyugat-északnyugati újabb néphullámmal, mely magával hozza a barázdás tüzelésű keramikát, a zsinegdíszítést, edényein sajátos vesszős- és lencsedíszet alkalmaz. A díszítés egy része a fafaragásból és a fekéregből készült edényeknek hánccsal való összevarrásából származik s az agyagedényeken mint kimetszett díszítés jelentkezik.

Ma még eldöntésre vár, hogy vajjon a réz- és korabronzkori kerámika társaságában Erdélyben fellépő s fésuszerű szerszámmal eszközölt díszítés kizárólag a harangalakú edények rokon díszítéséből származik-e, vagy pedig bizonyos tekintetben egy északi finn-ugor beszivárgás emlékét őrzi?

E periódus embere ismeri és feldolgozza a rezet.

E kultúra képviselői még nem merészkednek le az alsóbb terrá-szokra. Egyelőre barlangokban, magasabb padokon húzódnak meg. Ez az eset pl. a hunyadmegyei Algyógy, Nándor (12. kép), Karácsonyfalva barlangjaiban, ez a biharmegyei kőrösbarlangi Igric-barlangban s hogy magas parti telepeket is idézzünk, ez az eset a kolozsvári Hója telepén, ez a kolozsmegyei Korpádon feltárt telepen, stb. Nyomon követhetjük az Olt és Feketeügy mentén Háromszék megyébe is és az e kultúra nyomaait tartalmazó telepeket térképre vetítve, érthetően és meggyőzően szólnak nekünk arról, hogy e művelődés képviselői szívós kitartással

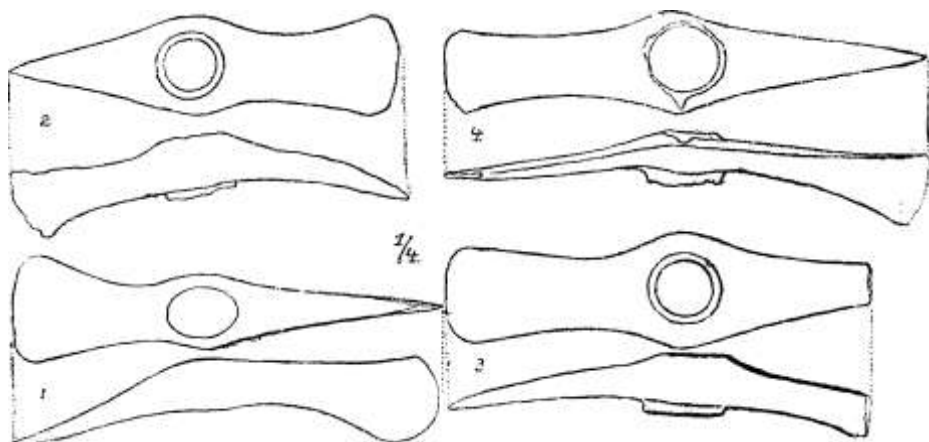
12. kép

Aeneolithikus leletek a nándori barlangból

nyomulnak előre s foglalják el a létfeltételeiket nyújtó pontokat. Ugyanilyen szívóssággal törtetnek e művelődés képviselői a Balkán felé is és hatásuk megérzik egészen Trójáig. Úgy látszik, hogy bennük kell látunk azokat az elővédeket, akik egy újabb, ennél sokkal hatalmasabb erejű hullámnak Erdélyen, a Balkánon át egészen Trójáig való terjedését előkészítették.

Hogy Erdélyünket egyik is, másik is útjába ejtette, vagy helyesebben útjába kellett ejtenie, nem szorul részletesebb bizonyításra. Erdély u. i. nemcsak átkelő terület, nemcsak országutak hálózata volt, hanem Eldorádója is a rézzel képviselt magasabb művelődés feltételeinek.

Benne vagyunk a voltaképpen rézkorban, melynek művelődésében Erdély vezető szerepet játszik. Rézben való gazdagsága s az a két fontos, külső adottság, hogy Kelet és Nyugat kapujában fekszik s mindkét irányban kitűnő összekötő útjai vannak, erősen kidomborítják ezt a szerepét. A nagy magyar Alföld vizei mentén kifejlődik a szárazföldi terramarák telepformája, melyek kulturális hagyatéka beszivárog Erdélybe egészen a Székelyföldre. Ebben különösen a Marosnak van nagy közvetítő szerepe. Nyugat felé Sziléziával, Cseh-, Morva- és Magyarországgal, valamint Ausztriával mutat fel Erdély kulturális kapcsolatokat, Kelet felé Moldován és Déloroszországon át a Kaukázusig és Trójáig követhetjük e kapcsolatok nyomait és sok bizonyítékunk van arra is, hogy Északon Galiciával, Sziléziával. Délen Havasalföldjével, Szer-

13. kép

Kétélű rézsákányok: 1. Várhegyről, 2. Albisről, 3. a székelyudvarhelyi Budvarról,
4. Alcsernátonról

biával, Bulgáriával, Görögországgal tart fenn kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek szárai Krétáig is lenyúlnak. Az egy- és kétélű rézsákányokat, ezeket a tipikus bányászszerszámokat (13. kép) pl. Nyugat felé Szászországig, Kelet felé a Kubán vidékéig, Délen Bulgáriáig követhetjük nyomon.

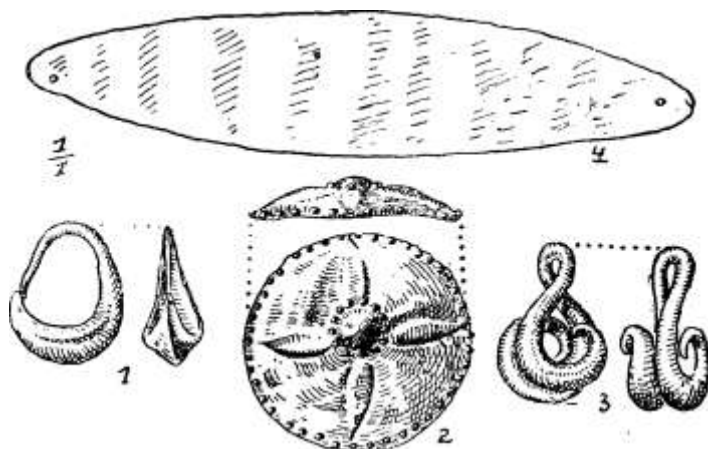
Erdélyből! kapta a Kelet is ezt a szerszámtípust, továbbította Magyarország felé is s a nyomában ott is hatalmas gyártási központ keletkezett a Bánátban, az ottani rézgazdagság révén, egy harmadik gyártási központ életrekelésében is határozatosan közreműködött.

A szívdomú arany csüngődíszek s velük rokon függők, amik Középeurópában felszínre kerülnek, szintén erdélyi földön termettek, jórészt erdélyi aranyból készültek (14. kép), de a gondolat, mely Európa

szívében életre hívta azokat, valószínűleg keletről, Mesopotámiából, a Kaukázus és Déloroszsországnak közvetítésével jutott ide.

Az olyan rézbaltákból, mint amilyeneket a 15. képen látunk, el- eddig Bányabükk mutatja fel a legnagyobb leletet, a maga 42 példányával. Nyugat felé Laibachig, Morvaországig, Északon Galíciáig, Délen Bulgária közvetítésével Kréta szigetéig, Kelet felé Déloroszsországon át a Kaukázusig találjuk meg. Ezt az eszközformát is Erdélyből kapta a Kelet s azt iparilag, kereskedelmileg egyaránt hasznosította.

Az eródsi felső réteggel egykorú a *Kovács Istvántól* feltárt maros- dőcsei, rézkori temető. *Schroller Herman* és *Teutsch Gyula* a Brassó melletti *Csigahegytől csigahegyi kultúrának* (Schneckenbergkultur) ne-

14. kép

Óskori aranyékszerek: 1. csüngő Alparétről, 2. boglár Erdélyből,
3. csüngő Zilahról, 4. diadéma Gyulafehérvár környékéről

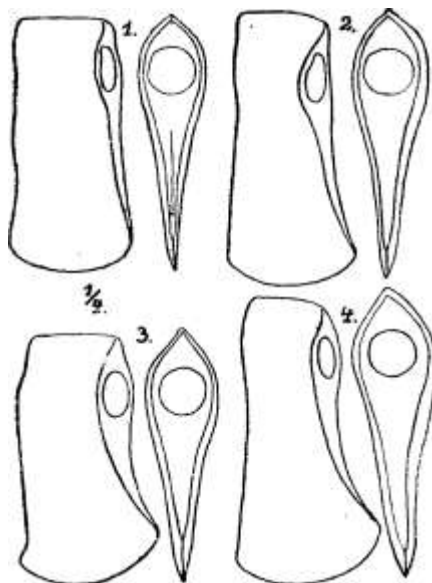
vezi erdélyi rézkori emlékcsoportunkat, melyet különösen jellemeznek a már említett rézszerszámokon kívül a gombos köcsákányok, vagy fokosok (Knaufhammer), félholdas homokkőkések, a zsinédiszkes kerámika, az aljukon homorú tűzkőnyílhegyek stb. Képviselői szekrény- sírokban temetkeznek, dolichocephalok.

Ezek csak sebtében kiragadott példák, amelyek a kétszerkettő erejével igazolják többször hangoztatott véleményünket, hogy Erdély nemcsak közvetít, hanem a maga lelkéből is teremt, a kapott kulturális javakért kamatos kamattal fizet. Igazolnak egyebet is: azt az élénk kereskedelmi összeköttetést, melyet Erdély ebben az időben, a Kr. e. III. évezred végén, a II. elején a szélrózsa minden irányában fenntartott.

Azok a néptörzsek, amelyek Középeurópából a Balkánon át a kis-

ázsiai Trójáig vándorolnak s magukkal viszik lelkük kincseit is, törött úton jártak, melynek nehézségeit már az újabb kőkor végén pl. a tiszai β az ebből kisugárzott tordosi telep kultúrájának képviselői háritották el s amelyet utódaik sem hanyagoltak el. Az első hídverők tehát ebben a tekintetben is Erdély akkori művelődésének hordozói is voltak.

A réz drága fém volt, nem is szerezhette be mindenki, a nagy tömegek továbbra is beértek az addig is használt kőholmikkal, legfennebb ezek formálásában tanulnak el egyet-mást a rézformáktól. Ilyenek pl. azok a kőcsákányok, vagy helyesebben harci csákányok, amelyek a kő természetének meg nem felelő íveléseket mutatnak (16. kép).

15. kép
Rézalták Bányabükkről

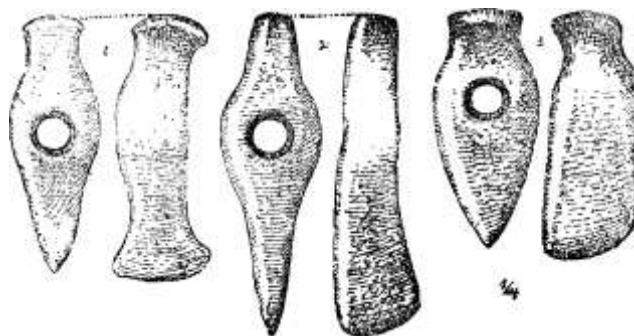
Az aeneolithikum és rézkor rendjén az életformák lényegükben nem változnak meg, de az élet tartalma lesz választékosabb, színesebb. Ez sem mindenki részére. Elég, ha e tekintetben rámutatunk az egyiptomi piramisokra, amelyeket az ottani rézkor rendjén emeltek s amelyek egyfelől bámulatba ejtenek a munkateljesítménnyel, mely létrehozta, másfelől a milliók egyért igazságtalan elvét juttatják eszünkbe.

Nálunk Erdélyben a társadalmi ellentét nem volt ilyen éles, következőképpen a módosabb és szegényebb elem közötti viszony is közvetlenebb volt. Itt bizonyos fokú egymásrautaltságban éltek az emberek s ez egymás helyzetének, munkájának, hivatásának megbecsülésében

nyert kifejezést. Itt a kisebb medencék peremére, a patakok és folyók völgyébe szorulva, inkább beláttak egymás portájára, betekintettek egymás lelkébe, ezen a csapáson tehát jobban is kiismerhették egymást, tanulhattak egymástól.

Mélyen, benne a történelmi időkben sem épült Erdélyben az udvarház olyan messzire a zsellérkunyhótól, hogy egymás tűzhelye füstjét meg ne lássák, hogy egymás lelke virágait észre ne vegyék. Ezért érzik meg népművészetünkön a történelmi stílusok egymást felváltó belső tartalma, hatása, ezért tudta a történelmi stílusokat hamarabb és könnyebben megérző úri ízlés népművészetünket is befolyásolni, — és viszont.

De más oldalról nézve a dolgot, akit Erdély földjén élnie szólított el végzete, hivatása, aránytalanul nehezebb munkával kellett megke-

16. kép

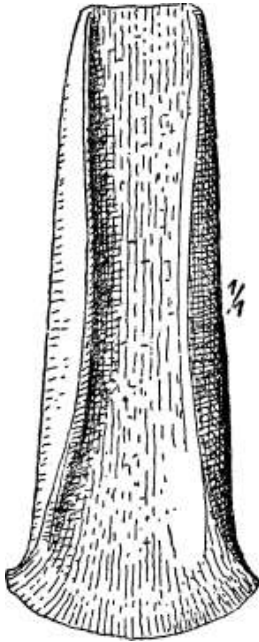
Fémformát utánozó köcsákányok: 1. Bereckről, 2. a Székelyföldről, 3. Oklándról

resnie mindennapiját és a mindennapi falat megszerzéséért mindenkinek egyformán ki kellett vennie részét a küzdelemből, mert ennek a földnek az a természete, hogy nem tűr meg heréket a hátán. Ebben találjuk meg egyik okát annak is, hogy olyan eleven kereskedelmi összeköttetéseket tart fenn mindenfelé, amerről helyzetének javítását, tűrhetőbbé tételét remélhette. A nagy magyar Alföld nyugati peremén oly nagy mértékben lehelő s erdélyi aranyból készült ékszerek mi mást bizonyítanak, minthogy a hegyvidék és sík terület javainak e kicserélési vonalán gabonáért ment ki ez a drága és keresett fém az anyaországból. A Havasalföldön előforduló erdélyi rézeszközök és erdélyi aranyból készült s erdélyi típusú ékszerek is gabonáért cseréltek gazdát. És amik Csehország területén kerülnek felszínre? Ezek éppen ilyen fontos természeti ajándékért jutottak olyan messzire: cinért, amit Erdély legközelebről Csehországból szerezhetett be.

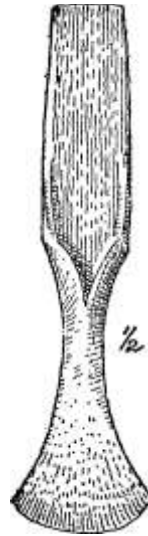
V. A BRONZKOR.

A réznek sok előnye volt a kő felett, de voltak hátrányai is. A legnagyobb baj az volt, hogy puhasága miatt könnyen deformálódott, a tömörebben öntött holmik meg igen sok anyagot vettek fel. Bizonyos célokra (bányászat) nagyon jól bevált, de az általános használhatóság szempontjából keresnie kellett az embernek egy olyan fémét, mely ezeken a hiányosságokon segített. Ezt találta meg a bronzban, mely a

17. kép

*Peremes bronzbalta
Mezősámsondról*

18. kép

*Talpas bronzbalta
Sepsiszentgyörgyről*

réznek és cinnnek összetételéből származik. Az elején kevés volt benne a járulékos fém, mely lehetett a cinen kívül ritkán antimon, arzén, nikkell és ólom is. Ennélfogva még mindig lágy volt. A tapasztalat rávezette az embert arra, hogy ha 90% vörös rézhez 10% cint vegyít, a legjobb bronzot kapja. Ennek keménységét fokozni is lehetett többszöri öntés és régi anyagnak hozzákeverése révén.

Hol találták fel a bronzot? Minden valószínűség szerint a Fölközi

tenger keleti medencéjében, és pedig vagy Kréta-szigetén, vagy pedig Egyiptomban, ahol a cinszegény bronz már a Kr. e. harmadik évezred közepe táján ismeretes. Ezzel szemben fel lehetne hozni, hogy csak Mesopotámiában volt meg a réznek (*urud*) és bronznak (*zabar*) külön elnevezése, hogyan lehetséges tehát, hogy a bronz felfedezése nem ehhez a területhez fűződik? Az újabb kutatások is azt bizonyítják, hogy itten sokkal fejlettebb rézipar volt, mint Egyiptomban, vagy Krétában, de a réz igen sokáig tartotta magát, amíg végre a cinszegény, majd a rendes vegyítésű cinbronz kiszorította addigi szerepéből.

Kétféle bronzról beszélünk: az egyik a cinbronz, a másik az antimonbronz. Az utóbbit Magyarország, vagy Erdély, vagy pedig mind a kettő találta fel, ezzel segítvén ki magát, hogy a cint drágán és fáradtságosan kellett beszereznie más területekről. Érdemes megemlíteni, hogy mindkét terület élénk kereskedelmet űz az antimonbronzal. Erdélyi eredetű antimonbronzholmikát leltek pl. a Kaukázusban. És ezen nincs mit csodálkoznunk. Említettük már, hogy Erdély Kelet felé a Kaukázusig és Trójáig is tartott fenn kereskedelmi és kulturális összeköttetéseket, tehát már kitaposott, ismert úton ment olyan messzire ez az inkább helyi jelentőségű bronz is.

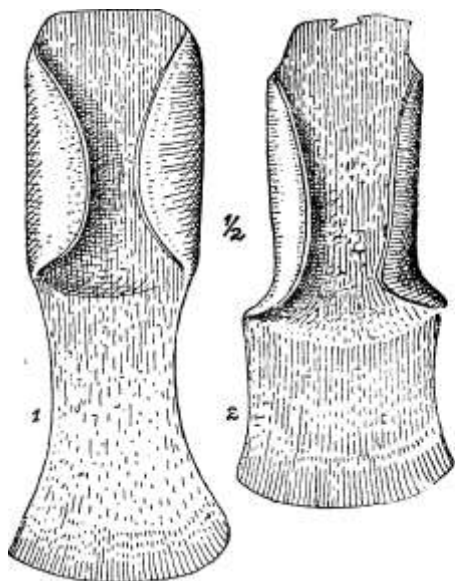
Mikor ismerkedik meg Erdély a bronzal? Tekintetbe véve azokat az élénk kereskedelmi összeköttetéseket s azokat az egymást követő néphullámzásokat, amelyek révén Középeurópa Kisázsiaival olyan hamar összeköttetésbe lépett, nem tévedünk, hogyha az első bronzholmik erdélyi fellépését a Kr. e. XVIII. század tájára tesszük. Űgy a főbb folyók, mint mellékviziek völgyéből temérdek leletünk van, mely arról beszél nekünk, hogy az új fém hamar polgárjogot nyert itten, erős elterjedésnek örvendett, ami könnyen volt lehetséges, mert Erdély a maga fémgazdagsága révén valóságos ipari központtá fejlődik, mely elsősorban a maga területe részére dolgozott, de sokat ki is szállított különösen a tőle délre fekvő Havasalföldre s a keletre fekvő Moldovába. Szállított Magyarország területére is, ahonnét a gabonán kívül sok impulzust kapott a gyártásra s sok holmit onnét is behozott, vagy pedig ottan gyártott típusokat itthon utánzott.

A bronzholmik szerszámok, fegyverek és ékszerek csoportjára oszlanak. Bármelyiket is tekintjük, kétségtelen, hogy az emberi művelődés hatalmas ívben szökött előre. A szerszámok tökéletesebbek, mint voltak a korábbiak, tartósabbak is, ennél fogva a velük végzett munka előbb lett készen és tökéletesebb is volt.

Vegyük pl. a baltát. Az elején a kőbaltát utánzó rézbaltal formáját veszik át, legyen az sima, vagy a már tökéletesített peremes szélű. Ezt a peremet a hosszanti széleken (17. kép) az a törekvés hívta életre, hogy a kampós fa hasítékába szorított s odakötözött balta a használat rend-

jén minél szilárdabban álljon. Kísérlet, mely nem volt tökéletes. Az ember azonban tovább kísérletezik. Készít magának talpas baltákat (18. kép), aztán szárnyasokat (19. kép), míg végre a fejlődés megállapodik a tokos füles baltákban, amelyeknek tokjába a nyél kampós végét beleillesztették s a tok szélén levő fülön áthúzott zsinag segítségével még jobban is odarögzítették (20. kép).¹

E balták között igen elterjedtek azok, amelyeknek tokszája félholdasan kivágott (20. kép, 5. sz.) Ezek erdélyi típusok. Észak felé Lengyelorszáig követhetjük nyomon, nyugat felé Ausztria Magyarország

19. kép

Szárnyas bronzbalták: 1. Sinfalváról,
2. Bölönből

20. kép

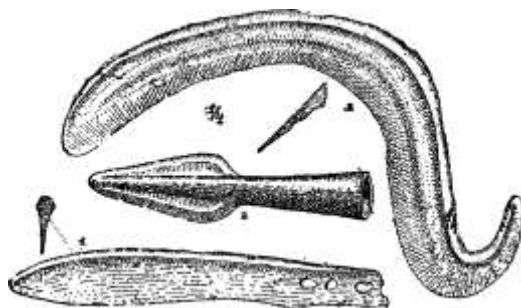
Tokos füles bronzbalták
Kézdivásárhelyről

közvetítésével kapta. Még ezek előtt voltak használatban a nagyobb kiadású, trapezoid formájú tokos füles balták, melyek oldalán négy lemezszerű hegyű, szögszerű, domború díszítést látunk s amelyeket Erdélyből a szomszédos területekre is importáltak s ezek közvetítésével távolabbra is. Így Sziléziába és Lengyelországba.

Ma még vitatják, hogy vajjon azok a félholdas fogantyúkampóban végződő, vagy horgas markolatú sarlók (21. kép, 3. sz.), melyek Er-

¹ A magyar irodalom tévesen nevezi ezt a szerszámtípust tokos-füles vésőnek, holott kétségtelen, hogy balta volt. Az azonos alakú vésők méretei mások és más volt a nyélbeeresztési módjuk is.

délyben olyan nagy számban fordulnak elő, az erdélyi bronzmíves lelkéből születtek-e meg, vagy pedig kaukázusi, avagy délorosz importot kell-e bennük látnunk, mely Erdélyben polgárjogot nyert. Az a körülmény, hogy Erdélyben ismételten lelték ezt a sarlótípust az utóbb ismeretett trapezoid, tokos, füles baltákkal s többször lelték kizárólagosan, — hogy Déloroszországban is ennek az elismerten erdélyi tokos, füles baltának a társaságában fordul elő, — hogy e két szerszámformával Erdély számbeli fölényben van a vele szomszédos területek felett, — az eredet kérdésében Erdély javára billenti a mérleget. Skoszor együtt fordulnak elő a Nyugatról kapott makkos és szalagszerű markolattal bíró sarlókkal egyetemben, ami a földművelés virágzása mellett szól. Feltűnő jelenség, hogy az erdélyi bronzkor aránylag szegény fegyverekben, kivéve a lándzsákat (21. kép, 2. sz.) és a harci csákányokat

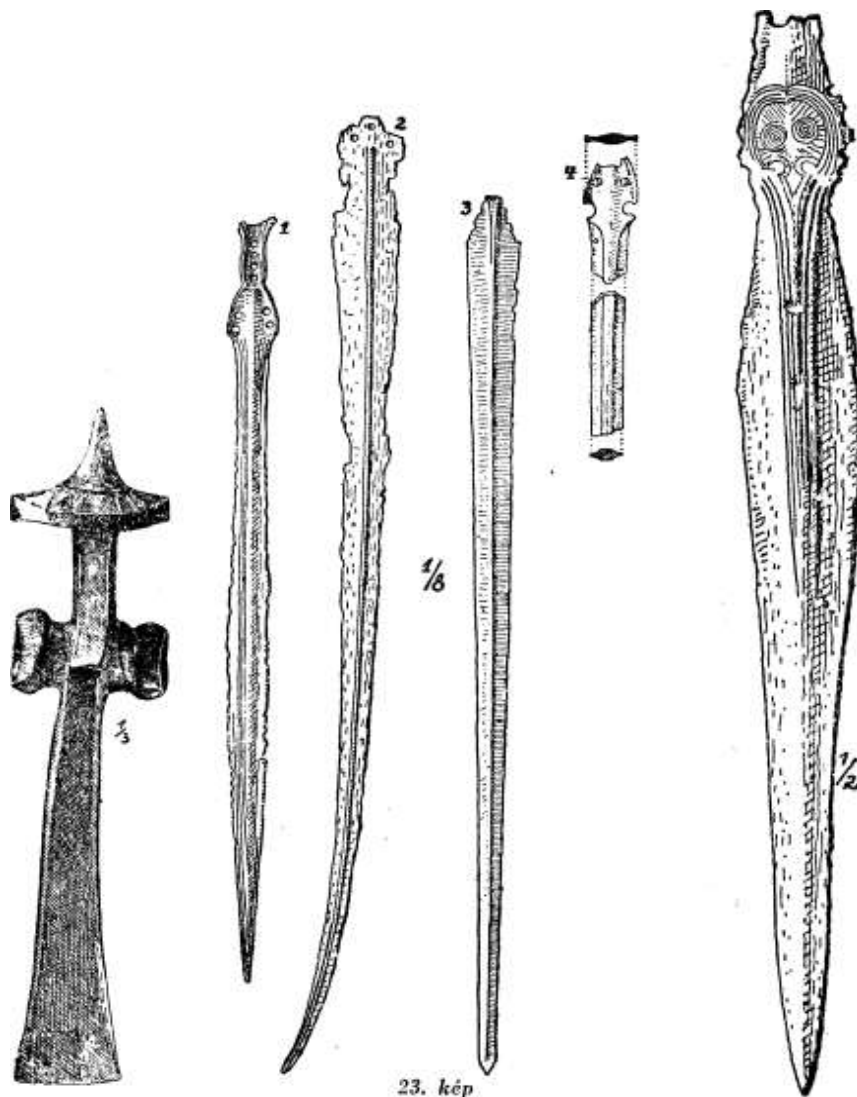

21. kép
Bronzkés, lándzsa és sarló Málnásról

(22. kép). Törünk, kardunk aránylag kevés van s ami kard itt felszínre került, vagy magyarországi import, vagy pedig a magyar példák utánzatai, akár csak a lándzsák és csákányok. Kivételt képez egy sáromberki ívelt pengéjű kard (23. kép, 2. sz.)

Magyarország közvetítésével élénk összeköttetést tart fenn Erdély Felsőolaszországgal is, ahonnan származik az a rövid kard is, amelyet 24. képünk szemléltet és amelyet Mezősámsondon (Marostorda megye) lelték.

Annál gazdagabb az ékszerek csoportja s itt is a karperecek, csüngődíszek vezetnek és sok készült aranyból is. És ez természetes is: ipari központ Erdély, kiterjedt kereskedelme van, jólét virágozik itten, a nép dolgozik, munkájának eredményét látja, ez pedig nem puhítja el, hanem újabb ösztönzésül szolgál, hogy az elődök megteremtette kereskedelmet kibővítsék, ipari termékeik elhelyezési piacainak számát, felvevőképességét fokozzák.

23. kép

Bronzsákány
Sáromberkéről

Bronzkardok: 1. a székelyudvarhelyi
Budvárról, 2. Sáromberkéről, 3. Szé-
kelymagyarosról, 4. Kovásznáról

Rövid kard
Mezősámsondról

Az a fokozatos fejlődés, amely a leletek tanulsága mellett előttünk kibontakozik, arról is beszél nekünk, hogy itten egyelőre viszonylagos nyugalom volt, e földrész természetes határai, jól eltorlaszolható kapui megtették a magukét. A barát, a békés vevő nyílt ajtókra talált és megelégedetten távozott, a békétlen szándékkal közeledő hamar visszavo-

nult: a munkában megedzett karok a haza védelméhez is kitűnően értek. Ott, ahol a kereskedelmi utak biztonsága, valamint egyes természeti javak felett való gondosabb őrködés szükségessé tette, földvárak épültek. Ilyen pl. a székelyudvarhelyi Budavára, melyet már maga a természet is erre a célra jelölt ki. Az aeneolithikus periódustól kezdve egészen a bronzkor virágzó szakaszáig szolgáltatott leleteket. Mai szlávok neve is őrállomás jellegével függ össze.

Ami az erdélyi bronzkori telepek és temetők feltárását illeti, voltaképpen még szűz terület, ahol az intenzívusabban beindított rendszeres kutatások bőséges eredményekhez vezethetnek. A temérdek szórványos lelet, aztán a gyűjtélkes, vagy kincsleletek nagy száma részben nemcsak arról számol be nekünk, hogy vándorkereskedők, vándorbronzöntők járták be az összes lakható pontokat, hanem a bronzművesség sokféleségéről is szolgál tanulságos bizonyítékokkal. És a bronzművesek nemcsak a nyersanyagban bővelkedő vidékeken ütik fel műhelyeiket, hanem főképpen a kifejtettebb kereskedelmi utak mentén, ahol más természeti javakért is élénk érdeklődés mutatkozott. Nem a véletlen munkája, hogy Erdélyben a legnagyobb műhelyleletek a sóvidékek környékén kerültek felszínre. Ilyen Alsófehérmegyében a két ispánlaki és a felsőújvári nagy lelet, melyek közelében ott találjuk az akkor is biztosan művelés alatt álló marosújvári sóbányákat. Ilyen a szenterzsébeti Szeben megyében, melynek közelében ott vannak a vízaknai sóbányák. És sokszor a vándorkereskedők hagyatékát képviselő nagyobb leletek is a sóvidékek közelében bukkannak föl. A sok közül idézzük az ördögösfűzésit (Szolnokdoboka m.), melynek előfordulási helye közelében a sok sós forráson kívül ott vannak a désaknai sóbányák.

Kereskedelmi utak csomópontjain különösen színesek és gazdagok a leletek. Hivatkozunk Désre (Szolnokdoboka m.), ahol a Kis-, Nagy- és Egyesült-Szamos mentén elvezető kereskedelmi utakon kívül található a Kodori- és Dobriki-patak mentén elvonuló, kisebb jelentőségű kereskedelmi út is. Nemcsak a népvándorlásoknak, hanem a kulturális hullámok terjedésének, a szellemi és anyagi javak kicserélésének főközvetítője Erdélyben, minden időkben, a Maros és mellette a Körösök és a Szamos. Ha a mentükön felszínre kerülő, különböző korbeli emlékeket térképekre vetítjük, tanulságos képeket kapunk abban a tekintetben, hogy a Nyugat és Kelet anyagi és szellemi érdekköreinek összekapcsolása tekintetében milyen fontos szerepet tölthettek be a folyóvölgyek az egész őskoron át. Természetes dolog, hogy ezt a szerepüket a történelmi korokban is megtartották.

Milyen fajta nép képviselte Erdély bronzkori művelődését?

Ha erre a kérdésre meg akarunk felelni, a kutatások elégtelensége miatt indirekt bizonyító erővel bíró adatokra vagyunk utalva. Külön-

ben is voltaképpen csak a bronzkor közepe tájáig rendelkezhetünk anthropológiai anyaggal, amíg a hullatemetkezés dívott, akkor aztán fellép a halotthamvasztás s ezzel együtt elpusztul a direkt bizonyítóerővel bíró embertani adatok nagy tömege.

A nyugat-délnyugateurópai s részben középeurópai rézkori művelődés első szakaszában, a harangalakú edények divatjának idején — mely művelődési áramlat legfennebb csak bizonyos díszítő elemekkel jutott el Erdélyig — a főkulturahordozók a kerekfejűek, akiket a közép«európai rézkor második felében felváltak az ú. n. *koraunjetitzi* kultúra hosszúfejű képviselői. Ezzel egykorú a nagy magyar alföldi szárazföldi terrámárák kultúrája, melynek képviselői keverednek úgy a most említett kerek-, mint a tőlük délre és északra lakó hosszúfejűekkel. A rákövetkező korabronzkori művelődést Középeurópában ma *aunjetitzi* kultúrának nevezik. Amikor azt látjuk, hogy pl. Svájcban a kerekfejűek megtartják addig szerzett fölényüket s hogy a szorosabb értelemben vett Középeurópából Trójába áramló réz- és korabronzkori művelődés képviselői között a hosszúfejűek mellett a kurtafejűek is képviselve vannak, nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy a kerekfejű alpinus faj, amely ékalakban nyomult volt Keletről Nyugat felé és ennek az éknek a hegye az Atlanti-óceánnál van, hátra, Kelet felé egyre szélesedik s egyre jobban választja el egymástól a hosszúfejű földközitengeri s ugyan csak hosszúfejű észak európai fajt, — vezetőszerepet vihetett Erdélyben is, mert ez a terület a most említett éknek meglehetősen széles részébe esik. Ez azonban nem jelent kizárólagosságot, mert, mint állandóan hangsúlyoztuk, Erdély sem a Déltől, sem az Északtól nem volt elzárva s ha a két ellentétes irányban kulturális kapcsolatokat tudunk felmutatni, ez megnyilvánult anthropológiai keveredésben is.

Hogy mennyiben jogosult Erdély területén már ebben az időben thrákokról és illyrekről is beszélni, csak a jövő kutatásai mutatják meg.

VI. VASKOR.

A bronznak sok előnye volt a réz felett. Voltak hátrányai is: nehezen volt beszerezhető, drága volt, tehát nem volt mindenki számára hozzáférhető, amiből bizonyos fokú megkötöttség származott úgy szellemi tekintetben, mint a munkateljesítés tekintetében is. Merev volt, tehát könnyen tört s az eltört darabokat csak újraolvasztás és újraöntés útján lehetett ismét kézbe adni, ami körülményes eljárás volt s szintén megkötöttséget jelentett. A legtöbb telepen be voltak rendezkedve a bronzöntésre, de vannak leleteink, amelyek egyenesen megmondják nekünk, hogy a vándorbronzöntők keresztül-kasul járták az országrészt β

a kisebb telepeken ezek végezték el az újraöntés munkáját, esetleg törött darabokat épekkel cseréltek ki. Ezért van aztán úgy a kisebb, mint a nagyobb bronzleletekben annyi törött darab s ezért találunk a nagyobb bronzöntő műhelyek maradványai között régibb és újabb típusokat. Akárcsak a mai falusi kovács műhelyében, ahol sok minden összehalmozódik az idők rendjén.

A szükség a legnagyobb tanítómesterek egyike. Ez vezeti rá az embert a vas ismeretére, amely nagyobb bőségben van meg, tehát mindenki számára könnyebben beszerezhető. Ez lesz idők jártával az a demokratikus fém, mely eltünteti a szegény és gazdag közötti ellentétet s mivel most már a szegénység is elláthatta magát vaseszközökkel és fegyverekkel, fellép a nagyobb munkateljesítmény ideje is. Fellépésével nagyobb lendületet vesz az ércbányászat, a fémolvasztás és kovácsolás is. Ellentállóbb lévén, mint a bronz, sokáig maradt egy-egy eszköz vagy fegyver az egyes ember kezén, ami anyagi megtakarítást is jelentett.

Hátránya, hogy nem olyan állandó, mint a bronz. Míg a bronzot a rozsdája (patina) óvta meg az elpusztulástól, a vasat éppen a rozsdája eszi meg. Mint a hasznos, a föltétlen szükséges szolgálatában álló fém új fejezetet jelent az emberiség történetében. Puhább is mint a bronz. Ea vezet később az acélozáshoz.

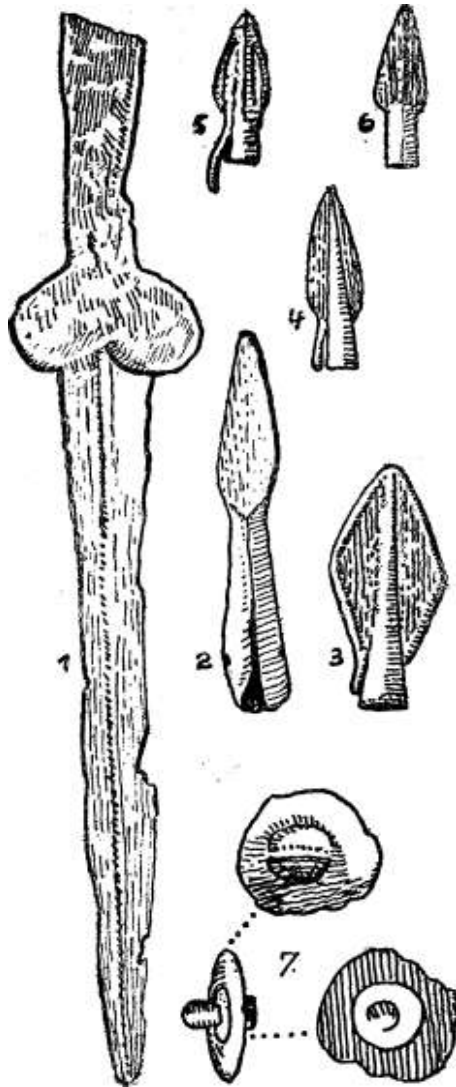
Egyiptomban a Kr. e. XII. sz. rendjén kezd általános lenni, Trójiában, Assyriában, Babylóniában 1000 táján. Syriában, Palesztinában egyiptomi hatás alatt már a XII. sz.-ban, a kaukázusi országokban a XI. sz.-ban, Görögország, Sicilia, Dél- és Középitália ismeri már a Kr. e. XII. sz.-ban, de általánosabb használatbavétele valamivel későbbben kezdődik. Északitáliában a X., Középeurópában a Kr. e. IX., Nyugateurópában a VIII., Északeurópában csak a Kr. e. VII. sz.-ban lesz általános s mindenütt a bronznak az eszközök és fegyverek gyártásából való kiszorításával járt. A bronz megmaradt az ékszerek fémének.

Erdély is megismeri a vasat a Kr. e. IX. és VIII. sz.-ban, de a leletek azt mesélik nekünk, hogy csak a VII. sz.-tól kezdett általánosabb lenni, ami meglehetősen feltűnő jelenség, ha arra gondolunk, hogy ez a terület mennyire gazdag vasércekben.

A vassal jellemezett őskori művelődés kora két alperiódusra tagolódik. A régebbit *hallstattinak*, a fiatalabbat *keltának* nevezzük, azt az osztrák Salzkammergutban feltárt gazdag temető lelőhelyétől, ez a második periódus kultúrahordozóitól, a keltáktól, kapta a nevét. Területenkint változik a kultúrahordozók hagyatéka, annak külső és belső színeződése.

Sajátságos a helyzet nálunk Erdélyben. És a helyzetnek ez a sajátossága megint csak ennek a területnek földrajzi helyzetében, a szomszédos területekhez való viszonyában s természeti kincseiben leli a ma-

25. kép
Skytha sírleletek Erkedről

gyarázatát. Éppen ezért nem esik ki eddigi szerepéből, sőt annak tartalma megnövekedett.

A vaskor első periódusának több művelődési központja van, Erdélyünk szempontjából különösen az adriai, vagy felsőolaszországi és az

Erdélytől keletre fekvő s a skythákhoz fűződő művelődési centrumnak van elsőrendű fontossága. E mellett hallstatti beszüremkedések is vannak és természetesen a Déllal (Görögország) is megtartja eddigi kapcsolatait, bár e tekintetben sok mindent az ezzel a területtel szorosabb kapcsolatban álló skythák révén kap. A skytha hatásokat elébb Moldova közvetítésével, aztán attól kezdve, hogy ez a terület, valamint Havasalföld is a skytha uralom alá kerül, közvetlenül kapja. Az északolaszországiak és hallstattiak Magyarország közvetítésével jutnak ide.

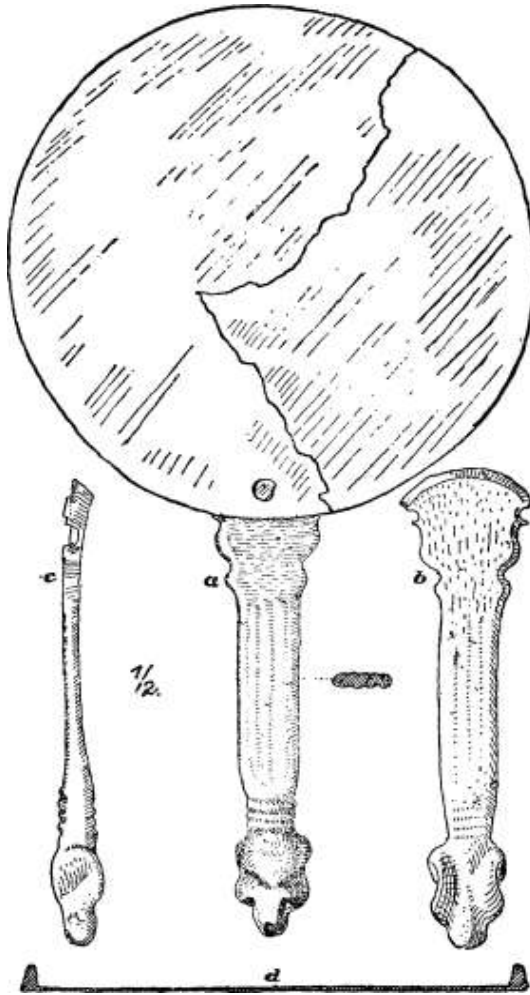
A skythák lovas-nyilas nép, melynek létfeltétele a sík- és dombvidék. Nyugat felé való előretörésükben útjukat állották a Kárpátok. Ezek azonban a maguk kapui révén már korábban sem képeztek teljesen elzáró akadályokat, mert az ipar, a nyomában fellépő kereskedelem, párosulva a belső szükséggel, szoros érdekközösséget teremtett az Erdély területén lakók s a Kárpátok övéen túl megtelepedettek között. Ezen a csapáson aztán megértjük, hogy miért jelentkeznek bizonyos skytha kulturális beszüremkedések Erdélyben még mielőtt a skythaság a Kr. e. VII. sz.-ban birtokába vette volna ezt a földet is.

Az érintkezés azelőtt sem lehetett mindig békés. Erdélyben sok a X. és IX. sz.-ból származó, gyűjteléses vagy kincslet; amit csak veszedelem elől rejtettek a földbe egykori tulajdonosaik. Ez a veszedelem közvetlenebbül csak kelet felől, a skythák részéről állhatott fenn. A Nyugat sem volt csendes ebben a tekintetben s ha az onnét jövő hatások elébb békés érintkezésről beszélnek nekünk, később megindult a nyomás erről az oldalról is, de ennek első lendületét bizonyos mértékig felfogta Magyarország.

Miért kellett Erdély a skytháknak? Elfoglalásával hadászati bázist szereztek maguknak arra, hogy Nyugatra biztonságosabban terjeszkedhessenek. Mint lovas-nyilas népnek nem volt igazi területe Erdély nagy része, de már a medencék, nagyobb folyóvölgyek megfelelték létfeltételeiknek, úgyszintén a dombvidékek is. Itt tehát pompásan berendezkedhettek.

De kellett nekik Erdély a maga természeti kincsei miatt is,

A skythák a régi román királyságból Erdélybe vezető összes szorosokon nyomulnak be Erdélybe, tehát nemcsak a keleti és délkeleti határ mentén levő területekre. Nyugatra vonulásuk útjait a folyóvölgyek szabják meg. De ne gondoljuk, hogy a mellékvölgyeket figyelmen kívül hagyták. Azokba is benyomultak s így az előre haladás rendjén bizonyos mértékig, minden oldalról biztosították magukat. Ezek az oldalbiztosítások nem voltak nagymérvűek és nem jártak az egyes kisebb völgyekben való huzamosabb megtelepedéssel. A leletek arról beszélnek nekünk, hogy a háromszéki medence, a Barcaság, a Mezőség, aztán főképpen a Maros, a Küküllők és a Kőrösök völgye, kisebb mérték-

26. kép
Skytha bronztükör Tordáról

ben a Szamos látta őket tartósabb ideig. Ezek közül is kiválik a Maros a maga nagyobb mellékveivel, ismételt megerősítésül annak a sokat hangoztatott tételnek, hogy ez a főere Erdélynek.

A most említett tanulságokat a leletekből merítjük, amelyek részben szórványosak, részben pedig sírleletek. Ez utóbbiak a legszámosab-
bak a Háromszéki medencében és a Barcaságban, aztán a Maros és Kü-
küllök völgyében.

A székely megyék közül Udvarhelynek sajátos földrajzi helyzete van, minél fogva annak dacára, hogy a letelepülés szempontjából meglehetősen mostoha külső körülményekkel bír, mint átjáró, közvetítő β ideig-óráig otthont nyújtó és sóban gazdag terület is mindig ki tudott emelkedni a középszerűségeen túl is. Így aztán nem lephet meg, hogy a skytha periódus emlékei is aránylag gazdagon vannak itten képviselve, akárcsak a közel rokontermészetű Kis- és Nagyküküllőben.

Az erdélyi skytha emlékek ma még nem olyan színesek, mint a déloroszországiak és magyarországiak. Jórészüket a fegyverzet körébe

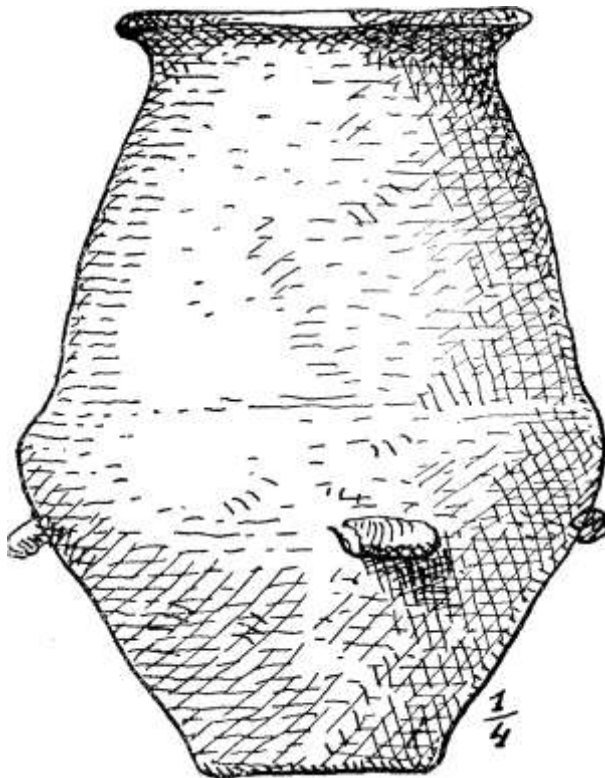
27. kép

Skytha sátor tartó póznadísz, bronz, Gernyeszegről

vág [kard, tör (25. kép 1. sz.), nyílhegy (25. kép 3—6. sz.), harci fejsze, 8tb.], kisebb részük használati eszköz; mint pl. a kések. Külön csoportot képeznek a bronztükrök (26. kép) és ismét külön csoportot a sátorpóznávégek (27. kép). Ez utóbbinak anyaga bronz. Az ékszerek között találunk kúpos gombban végződő karpereceket és hajkarikákat, amelyek elég nagy számban jelentkeznek a temetők sírjaiban. Ezek azonban a villanova-kultúra képviselőinek hagyatékát is képviselhetik. — Marosgombáson egy pár csontvázas sír koponyáján gömbszelvényalakú füles bronzgombokat leltem, a koponya barna volt s így ezek a gombok a bőrkncsmát boríthatták s nemcsak díszek voltak, hanem a fővegnek eisakezerőséget kölcsönöztek. Hasonló gombokat leltem a bal comb-

csont táján is. Ez utóbbi esetben csak arról lehet szó, hogy ezek a gombok a nyíltartó bőrzacskót borították be.

A sírokból kiásott agyagedények, ha mindjárt finomabb agyagból is készültek, rendszeren felületesen égetettek, torhák, többnyire össze is estek a föld nyomása következtében. Ez a körülmény is mutatja, hogy készítőik, használóik nem rendezkedtek be a mélyebb gyökerű, állan-

28. kép
Villanova típusú urna Alvincről

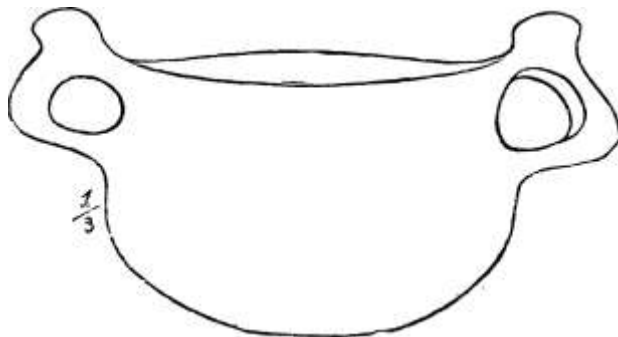
dóbb megtelepülésre. Olyan jelenség ez, ami megismétlődik

villanova-hatást mutatnak, (28. kép). k a népvándorlások és a honfoglalás korában is. Többnyire felsőolaszországi, ú. n.

fennt, gombszerű tagban végződik (29. kép). Ezeket a gombszerű ráté-
Hasolnóképpen azok a kettűlű tálak és csuprok, amelyeknek tete-
teket alkalmazták a villanova-
az adriai kultúrkörből importált bronzüstökre emlékeztetnek.
típusú urnákon is. A bekapó peremű tálak

nagyrésze is részint a dúlásnak esett áldozatul, részint ismert temetőik
A skythák erdélyi telepét nem ismerjük, eddig ismert temetőik
rendszeretlen

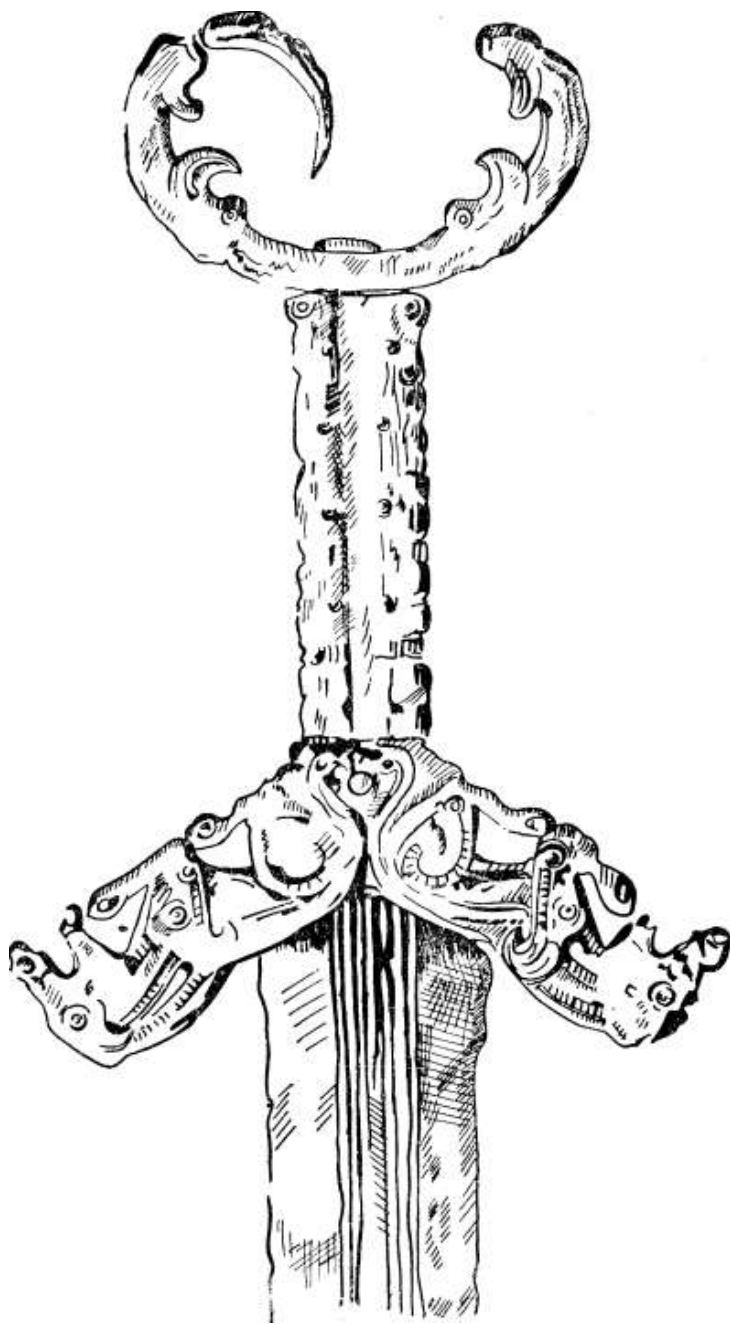
ásatások eredményei. Vannak rendszeresen feltárt temetőink is a Maros völgyéből, így Marosvásárhelyről, Marosgombásról és Nagyenyedről. E temetők közül a marosvásárhelyi csontvázas temetkezéseket tartalmazott, a marosgombásiban vegyesen fordultak elő hullatemetkezések és égetettek, mely utóbbiak azonban nem tartalmaztak kimondott skytha leleteket. Ebből a körülményből megint arra kell következtetnünk, hogy itten kétfajta nép keveredett, vagy lakott együtt. Az egyik csontvázas sírban több tipikusan skytha háromélű nyílhegyet leltem, *Bodrogi János*, a nagyenyedi múzeum érdemes őre pedig u. itt zsugorított temetkezési sírokra akadt, amelyek mellékletei között ott van a fennebb említett kétfülű tál, de a tipikus skytha mellékletek (tőr, nyílhegy, csákány) hiányzik belőle s így nem sorolhatjuk a skytha sírok közé.

29. kép
Agyagtál Kézdivásárhelyről

Valahogy úgy fest a dolog, hogy Erdélyben a skythaság nem folytatta azt a színes életet, amelyet pl. a délorosz síkon élt s amihez a természetének megfelelőbb környezetet, pl. a Tiszavidéken és a Dunántúl találta meg. A közbeeső Erdély kellett a skythaságnak, mert közbeesett, kellett nyugati terjeszkedése biztosítása érdekében és rászorult az Erdély nyújtotta nyersanyagra, mint amilyen az ezüst, arany, „vas s a bronzholmijai előállításához szükséges réz.

Másfelől azt se feledjük, hogy az ezutáni megfigyelések és kutatások még sok tekintetben kiegészíthetik a képet. Ha azt látjuk, hogy pl. a maroscsapói szétdőlt temető bronztükröt, vastórt, bronzgombot is szolgáltatott a gazdag villanovai kerámikai anyag mellett, ha idézzük a maga nemében is kiváló aldobolyi (Háromszék m.) vaskardot (30. kép), akkor joggal csillan fel a reménységünk, hogy fenti állításunk, ami az erdélyi skytha leletek túlszínes voltára vonatkozik, idővel meg is dőlhet.

30. kép
Az aldobolyi skytha kard

Az erdélyi bronzkor végéről származó gyűjtélkes leletekben azt tapasztaljuk, hogy ha azokban nem is leltek vasat, de a leletek egy részét megfogta a vasrozsa. A vas ismerete tehát ekkor megvolt Erdélyben s ezt kaphatta Kelet felől is. De kaphatta Erdély Magyarország közvetítésével Felsőolaszországból is, mert ezzel a területtel még a skythák előtt igen élénk kereskedelmi összeköttetést tartott fenn, amelyek jórészt a Maros és mellékvizei völgyében mutathatók ki, de nyomok követhetők az Olt völgyében és nem hiányzanak a többi folyóvölgyekből sem.

E kereskedelmi összeköttetések legfőbb bizonyítékai a bronzvedrek, üstök, csészék, övek, valamint bizonyos fibulatípusok. Ide tartoznak a villanova típusú, vagy azok hatása alatt készült agyagedények is.

31. kép
A csikszentkirályi bronzkincs

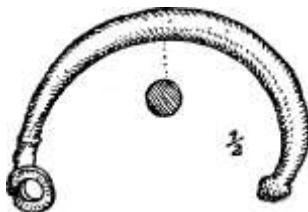
Bronzveder (*situla*) maradványait csak három helyről idézhetjük: a felsőújvári öntőműhely maradványai között van egy pár beolvasztásra szánt darab, a nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeuma Felsőorbórol őriz egy ilyen situlatöredéket, az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában dr. gróf *Teleki Domokos* letétésképpen Marosvécsről van két vedder, jelölül annak, hogy ez az edénytípus a Maros völgyén utat talált magának Erdély szívébe.

A bronzüstök, vagy bográcsok rendszeren együtt fordulnak elő a csészékkel. Néha csak töredékekben maradtak ránk, máskor többé-kevésbé ép példányok is kerülnek felszínre. Úgy az ép, mint a törött példányok fontos bizonyítékai a felsőolaszországi importnak β ugyanakkor azoknak a kereskedelmi utaknak, amelyeken át ezek a felsőolaszországi gyártmányok piacra találtak Erdélyben. Valamennyi Magyarország közvetítésével került ide. Azt is meg tudjuk állapítani ma, hogy az a kereskedelmi út, mely Felsőolaszországból a Dunántúl felé irányult, mindjárt

két ágra szakadt: az egyik átszeli a Dunántúlt, a miskolci réz- és vasbányák felé, innét pedig a máramarosi sóbányák felé tart. A másik követi a Dráva vonalát, átesap a Bánságba, a Tisza vonalán felkap, innét, mint legközelebbi úton, a Maros völgyén megy Keletre, ebből ágaznak el a Küküllők mentét követő utak, ahonnan könnyű szerrel csaptak át az Olt völgyébe. A Maros völgyéből vagy az Enyedi patak közvetítésével, vagy közvetlenül ment át az Aranyos völgyébe. A Kőrösök ezután fogják feltárni rejtett kincseiket és bizonyítékaikat. A Magyar N. Múzeum Régiség-tárában levő s Nagyvárad környékén lelt bronz veder sok reménységre jogosít. A Tisza vidékétől fennt a Szamos közvetítette ezeket az importcikkeket. Bizonyosság rá pl. az ördögösfüzesi kincs, melyben csészék s üstfogantyúk is voltak.

Hogy az Olt mentén haladó kereskedelmi út kivezetett Erdélyből s Moldova felé irányult, bizonyítja a csíkszentkirályi bronzkincs (31. kép).

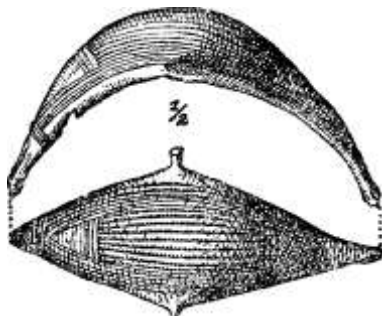
32. kép
ívfibula, bronz, Micskéről

Nem a véletlen munkája, hogy ezek a vedrek, bográcsok és csészék rendszeresen sóvidéken kerülnek felszínre s azok a kereskedelmi utak is, melyek mentén lelik őket, szintén a sóvidékek felé irányulnak. Ez az eset a tordaaranyosmegyei Boréven, mely a tordai sóbányák közelében fekszik, ez ördögösfüzesen, mely a Szamosújvár környéki és Dés vidéki sóvidék érdekkörébe vág, ez Erdőszentgyörgyön, mely a szováti sóbányák közelében fekszik, ez az eset, mint már említettük, Szenterszében, mely a vízaknai sóbányák közelében fekszik. A csíkszentkirályi leletek a moldovai Targu Ocna sóbányái felé jelzik a kereskedelmi út irányát.

Azt mondhatjuk, hogy ezeken a vonalakon jelentkeznek az övek is, de ebben a tekintetben Kolozsgyula gondolkodóba ejt bizonyos mértékig. Az ott felszínre került gyűjtéletes leletben egy csomó csöves spirális és félholdas csüngő társaságában egy sima és egy gazdagon díszített bronzöv töredékei is voltak, amelyek alig kerülhettek ide a Szamos közvetítésével, sokkal inkább a Nádas-patak és Sebes-Körös mentén

már az aeneolithikus periódusban, rézkorban és korabronzkorban már létezett kereskedelmi út közvetítette azokat ide. S ha ez tény, fentti feltevésünk, hogy a Kőrösök is feltárják eddig rejtett kincseiket, megerősítést nyer. Még inkább el kell fogadnunk ezt a feltevést a biharmegyei Micske község Kőlyuk nevű dombján lelt, ívelt hátú fibula, valamint a Nagyvárad mellett lelt certosafibulák révén, melyek ebbe a kultúrkörbe tartoznak s a most említett s a Sebes-Kőrös mentét követő kereskedelmi útra is világot vetnek (32. kép).

Az ú. n. villanova-típusú agyagedények voltaképpen fémformákat utánoznak, azoktól sokszor többé-kevésbé el is térnek, de maga a tény, hogy felsőolaszországi holmikát utánoznak, ékesen beszél nekünk arról, hogy ennek a területnek mekkora befolyása volt a Kr. e. IX. és VIII. sz.-béli Erdélyre. A vegyes skytha-villanova-temetők sírjainak rendes mellékletei. Eddig ásatásokból, jórészt a Maros völgyéből (Balázsfalva,

33. kép

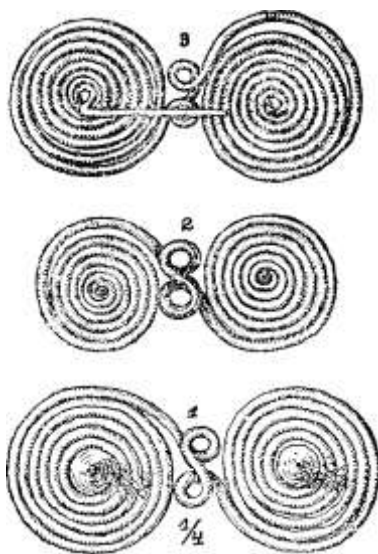
Csónakfibula Totesdről

Nagyenyed, Marosgombás, Marosvásárhely) ismerjük őket, de átcsaptak a Küküllők s ezek közvetítésével az Olt völgyébe is. A kézdivásárhelyi feldúlt koravaskori temető maradványai arról tesznek tanúbizonyságot, hogy ez a művelődési áramlat átcsapott az Olt völgyéből a Feketeügy és Kászon pataka völgyébe is s vannak bizonyítékaink, melyek szerint az ojtózi szoros közvetítésével a moldovai Targu Ocnáig is eljutott. Nem hiányoznak a Szamos völgyéből sem (Dés, Kolozsvár, Hidegzsamos).

Fennebb említettük már, hogy ennek az északolaszországi kultúraáramlatnak Erdélyben való virágzása idején a skytha hatás is érzik itten, ami főleg és legjellemzőbben az ilyen villanova-típusú urnás sírokban jelentkező háromélű bronzílhelyekben és csüngődíszekben stb. nyilvánul.

Ugyancsak Magyarország közvetítésével kapja Erdély az említett felsőmagyarországi kultúrközpontból az ívfibulákat, melyekből egyet idézünk a hunyadmegyei Várhelyről, — a csónakfibulákat, melyekből

egy kiváló példányt őriz a dévai múzeum a hunyadmegyei Totesdről, (33. kép) — a pápaszemes fibulákat, melyekből ugyancsak a dévai múzeum a hunyadmegyei Bósról, Karnáról, az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtára pedig a Gyulafehérvár melletti Marosportusról (34. kép) és a szilágymegyei Krasznáról őriz súlyos bizonyító erővel bíró példányokat, amelyek mind a fennebb említett, a Maros, Szamos vízkörével összefüggő kereskedelmi utak mellett tanúskodnak. Ugyanabból a forrásból kapja Erdély a Certosa-fibulákat, melyekből az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában van egy vaspéldány a Maros völgyének hunyadmegyei szakaszából, közelebről meg nem határozható helyről.

34. kép

Pápaszemes bronzfibulák Marosportusról

Északolaszországi eredetű koravaskori bronzszobrot csak kettőt ismerünk Erdélyből. Az egyiket a hunyadmegyei Kosztesden lelték, a másik a szilágymegyei Peren került felszínre. A magyarforrói (Alsófehérm.) 2 példány ismeretlen helyen lappang.

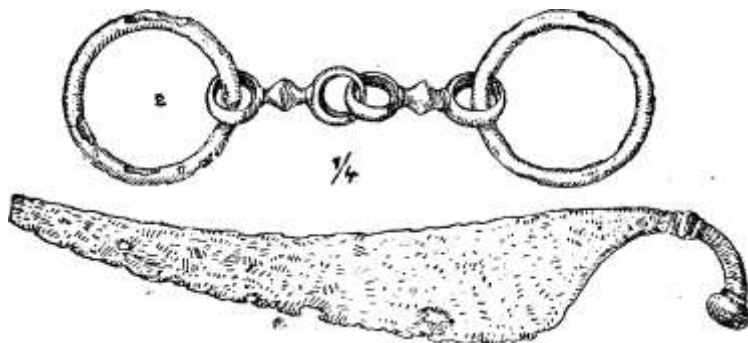
Ebből a rövidre fogott s csak a lényegesebb leletekre támaszkodó áttekintésből is látszik, hogy Erdély a koravaskor elején igen erős északolaszországi hatás alatt állott. Ezzel a hatással kellett megbirkóznia a skytha-áramlatnak s hogy sikerrel birkózott meg, mutatja az a körülmény, hogy a Kr. e. VII. sz.-ban már birtokába veszi Erdélyt s hatalmát kiterjeszti Magyarországra is.

Mi lett Erdély későbronzkori s koravaskori lakosságának azzal a

részével, melynek művelődését olyan élénken színezték az északolasz-országi hatások?

Erdély unos-untalan hódítás tárgyát képezte, a korábbi lakosság vagy új hazát keresett, vagy elhullott, vagy pedig beolvadt s ez az oka annak, hogy itt állandóan kettős rétegződéssel: kulturális és anthropológiai keveredéssel kell számolnunk.

És merre vándoroltak az új hazát keresők? Nyugatra semmiesetre sem, mert arra irányult a skytha-hódítás, Északra is alig, ellenben a Balkán közvetítésével Keletre húzódtak. A trójai hetedik réteg kultúrelemei között több olyat találunk, ami arra vall, hogy az innét odavándorolt néptöredék vitte magával, így a vasból készült tővágót, aztán azt a kerámikát, melynek díszítő dudora szarvszerűleg áll ki, a karperecek közül azokat, amelyeknek vége kúposán végződik. Ennek a réteg-

35. kép

Vaskés és zabla a szindi kelta sírból

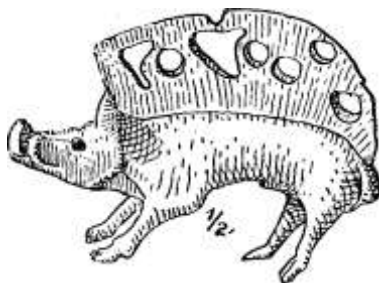
nek a kora a Kr. e. 1000—700. közti időre esik, tehát egybevág az említett kivándorlás idejével.

Erdély a skytha-uralom idején, korábbi népsűrűségéhez viszonyítva, a leletek tanúsága szerint, gyérebb lakosságú. Az ezutáni kutatások rendjén még tetemesen fognak megszaporodni az emlékek úgy számbelileg, mint tartalom tekintetében, de az eddigi nyomok után ítélve, távolról sem közelíti meg a bronzkor végén itt élt lakosság számát. Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy ebből a szempontból katasztrofális volt a skytha-invázió. És ezt nemcsak a meggyökeresedett bronzkori és a koravaskornak IX. és VIII. sz.-beli lakosságára értjük, hanem a hódítókra is, akik a jelekből ítélve, vékony rétegben szállották meg Erdélyt s ezzel elkövették azt a taktikai hibát is, hogy korábbi hazájukkal laza láncszem kötötte össze őket s amikor Nyugatról megindult a kelta-invázió, ennek nem tudott ellenállani, mert nem volt

ahonnét tartalékokat vonhatott volna be a küzdelembe. A Kr. e. IV. sz. elején lehanyatlik a skythák csillaga elébb Magyarországon, aztán Erdélyben s felragyog a kelta-uralom és míveltség Napja.

A kelták, vagy gallok, akik hosszabb időn át egybeolvadt különböző (franciaországi őslakosság, Északról leszivárgó s az Alpeselek vidékéről benyomuló) elemekből formálódtak, Franciaország keleti középső és északi részén, a Felsőrajna vidékén már a Kr. e. VI. sz.-ban a hallstatti kultúra hatása alá kerülnek, melyet az itáliai és ógörög kultúra hatásai követnek. Ez a jól megszervezett, meglehetősen mozgékony nép már a Kr. e. hatodik században megkezdte a maga hódításait Spanyolország felé, a negyedikben Anglia felé, a negyedik közepén pedig Kelet felé.

Az erőszakos hódítást egy csendes, kulturális beszivárgás előzte meg, mely a maga hatását korán érvényesíti egész Erdélyig. Ezt bizo-

36. kép
Kelta vadkan szobra, bronz, Gerendről

nyitja a Sebes Kőrös balpartján fekvő Iklód-pusztán lelt kora-kelta bronzfibula, melyet a nagyváradai múzeum őriz, erről beszél nekünk az oláhszilvási (Alsófehér m.) sírlelet, ezt bizonyítja a nagyenyedi Winkler-szőlőben lelt kelta sír is, mely a kelta-periódus második szakaszából származik s amelyben ott találjuk a skytha tört és vaskést a többi kelta-emlékek társaságában.

A vékony rétegben elhelyezkedő skythák nem tudták feltartani a kelta áradatot s amikor Erdély nyugati kapuit is (Szamos, Kőrösök, Maros) kénytelenek voltak feladni, ez az áradat, Erdély földrajzi viszonyainál fogva érthetően, óvatosan tapogatózva bennebb nyomul, a skythaság ezt is feladja.

Vannak mívelődéstörténeti jelenségek, amelyek az egyes területek földrajzi, természeti viszonyaival függnek össze. Ilyenek az erdélyi ke-

reskedelmi utak, amelyek, miképpen a múltban, ez alkalommal is, megfelelő kalauzokul szolgáltak.

Erdély területéről még aránylag igen kevés az emlékünknél, ami a keltaságnak Kelet felé való hatását és terjeszkedését megvilágítja, de ez a kevés annál becsesebb, mert nemcsak a terjeszkedés menetével és irányával ismertet meg, hanem az új hódítók míveltségi elemeivel is.

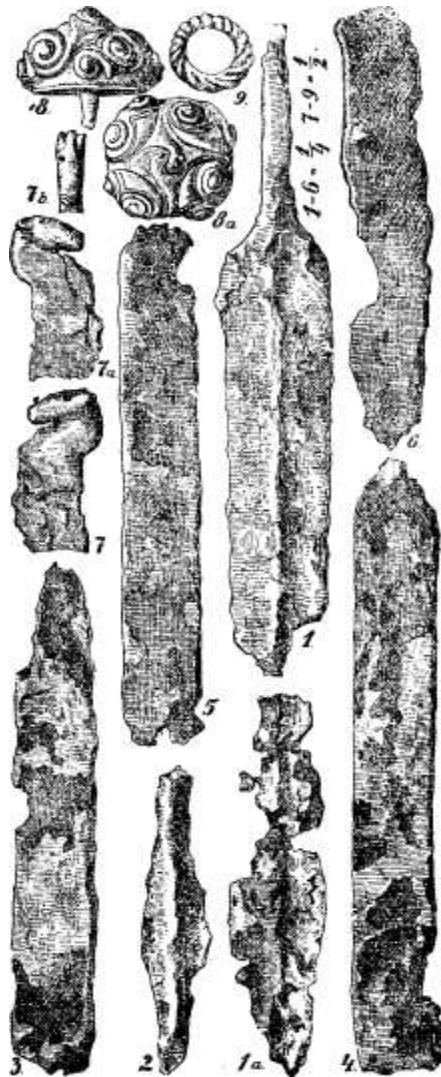
A Szamos völgye most is szerepet játszik. Erre vallanak a semesnyei (Szolnokdoboka m.) üveg pásztagyöngyök, ezt bizonyítja az apahidai (Kolozs m.) kelta temető és a kolozsmonostori vaslándzsa. Hogy aztán az oldalvölgyekbe is benyomultak, részben hadászati okokból történt. Erre valló bizonyítékunk pl. ördögösfüzesről van. A mikesi és szindi (35. kép, Tordaaranyos m.) kelta-sír maradványai inkább a Maros vízkeréhez tartoznak. A Maros t. i. ebben a korszakban is a legfontosabb kultúrahordozó. Bizonyítja ezt a már említett oláhszilvási és nagyenyedi síkon kívül egy pár szórványos emlék Tordosról (Hunyad m.) és Mezőbándról (Marostorda m.) stb.

Korábban is úgy volt, hogy a Maros völgyétől a Küküllők s ezek közvetítésével az Olt felé vették irányukat a Nyugatról Erdélybe hatoló nép- és kulturális hullámok. Most is így van ez s így aztán értjük, hogyan jutnak a kelta üvegpásztagyöngyök a Bálványos várra és Sepsibesnyőre (Háromszék m.), hogyan lehettek ez utóbbi helyen kelta vaslándzsa s megértjük a köpeci (Háromszék m.) kelta edénytöredékek eredetét is. — Egy Turgu Ocnán (Moldova) feldúlt sírban lelt vaslándzsa azt bizonyítja, hogy az ojtózi-szorosnak volt ebben a tekintetben közvetítő szerepe.

Van az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában egy pár olyan emlék, ami messzi kiemelkedik a többiek felett. Az egyik a gerendi (Tordaaranyos m.) bronzból öntött vadkan (36. kép), a másik pedig a Székelykeresztúron a Csekefalvi ueca végén felszínre került kelta szekéretmetkezés maradványai (37. kép), amelyet 1902 március 12-én mentett meg a pusztulástól *Horváth Lajos*, akkori harmadéves képezdész s amelyet egykori tanárának, *Borbély Samunak* ajándékozott, kinek hagyatékából aztán a fenti intézetbe került. Ma a kelta szekéretmetkezéseknek ez a legkeletibb adata. A kelta-kultúra második fejlődési szakaszából származik.

A kolozsvári román egyetem régészeti intézete fontos emlékeket őriz a hunyadmegyei Kosztesden feltárt dákvárakból. A többek között egy pár bronzfibula ez a Kr. e. I. század derekáról.

A kelta-periódussal részben párhuzamosan halad Erdélyben a dákváralom ideje. Erről alább.

37. kép

Kelta szekéretmetkezés maradványa Székelykeresztúrról

Az eddigiekben pusztán csak a régészeti emlékekre támaszkodva tárgyaltuk Erdélynek a Kr. e. IX. sz.-tól a keltaság benyomulásáig s a kelta-kultúrával jellemzett múltját. A kérdést más szempontból is meg kell világítanunk, hogy így tiszta képet kapjunk erről a nagy időközről s főképpen tisztán lássuk Erdély történetét főleg a kelta-uralom kezdetétől a római hódításig.

A szorosabb értelemben vett Középeurópa bronzkora egységes. Az öt körülvevő belső körben már helyi színeződések mutatkoznak. A külső körben egyre nagyobbak lesznek az eltérések, ami könnyen érthető, ha arra gondolunk, hogy ottan erősebben érvényesültek az európai perifériális zónában elrendeződő kulturális központok hatásai.

Az a kérdés, hogy szabad-e a most említett egységességet ugyanazon nép javára írunk?

Említettük már, hogy a jövő kutatásaitól várjuk annak biztosabb eldöntését, hogy mennyiben jogosult már a középeurópai bronzkor végén thrák és illyr kultúrahordozókról beszélni.

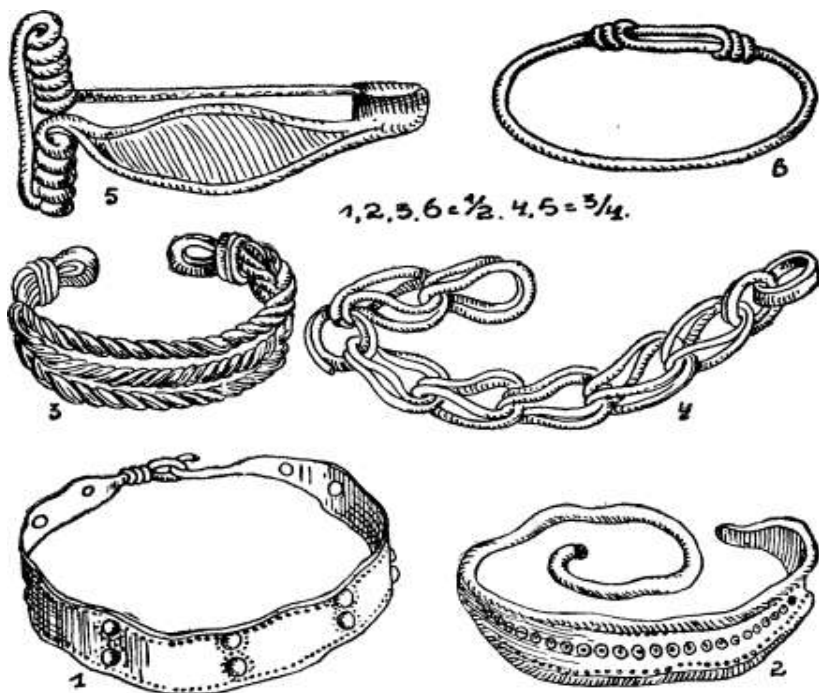
A Kr. e. XVI. sz. táján annyira megromlanak az életlehetőségek Középázsiaiában, hogy hatalmas néprajok kénytelenek felszedni sátorfájukat s Nyugat felé tartva, új hazát és boldogulást keresnek. Vándorlásaik rendjén kibolygatják helyükből az útjukban talált népeket. Így szorulnak ki a Fekete-tenger északi partjai mentén lakó kimmeriek is a skythák nyomása következtében.

Erdély szempontjából a skythák játszották a legfontosabb szerepet. Faji hovatarozásuk ma is vita tárgya. Valószínűleg északi fajta nép (*Homo europaeus*), melybe mongol elemek is vegyültek. Az európai skythák a szarmatákba szívódtak fel.

A régészeti emlékek arról beszélnek nekünk, hogy a bronzkor vége felé majdnem egyidőben érzik Erdélyben a korábban is megfigyelhető északolaszországi és hallstatti hatás mellett a skytha-befolyás. A dolog úgy fest, hogy ezek a kulturális beszüremkedések egyelőre békés természetűek, de aztán a skytha-közelség, Moldova eleste után, egyre veszedelmesebb jelleget kezd ölteni. Ezzel magyarázzák nálunk Erdélyben és Magyarországon is, hogy a bronzkor végén, illetőleg a bronzkor és vaskor közötti időben temérdek kincs- és gyűjtélkes lelet került a földbe. Ezek egy része vándorkereskedők és ugyancsak vándorbronzöntők hagyatéka, akik esetleg nem is a skythák elől rejtették el vagyonukat, más része azonban a skytháktól való félelem miatt került a földbe. A skythák tehát be-betörhettek Erdélybe, melynek aranyát ismerték, természeti kincseire szükségük volt s amelyet előbb meg kellett hódítaniok, mielőtt a nagy magyar Alföldre özönlöttek. Bizonyosan a skytha-betörések ellen épülhetett földváraink nagy része is, mint pl. a Hideg- és Melegszamos összefolyásánál Jevő ú. n. Gelu-vára, a szászfenesi Leánykavár, a Dész-környékiek stb. Azok a villanovatípusú, vagy villanovahatás alatt keletkezett kerámikai maradványok, amiket e földvárakban lelünk, valamint a velük egykorú marosgombási, marosvásárhelyi, nagyenyedi stb. temetők arról is beszélnek nekünk, hogy ez a kultúra itten elég kiterjedt és mély gyökerű volt. Ez tölti ki nálunk a IX. és VIII. sz.-t és mélyen belenyúlik a VII.-be is. Meddig vihetjük lennebb, ma még nem tud-

juk. Az e kultúrát képviselő lakosságot leigázó skythák kezén is megmaradt, ha mindjárt elprovinciálizálódott formában és tökéletlenebb kivitelben. E várak a skythák bejövetelével mind elestek. A magyar *vár*, *várhegy*, a román *cetate*, *cetátie*, *cetátele* és *bálgrad* nevű határrészekben, a legtöbb esetben a siker biztos reménységével kutathatunk és itten sokszor dák nyomokra, vagy a kelta-kultúra emlékeire is akadhatunk. Említettük, hogy a Kr. e. VII. sz.-ban Erdély már a skytháké s

38. kép
Emlékek a cserbeli ezüstleletről

ugyanakkor ott vannak Magyarország területén is. Az Alpesek útjukat állják, de kulturális hatásuk megérzik tovább Nyugatra is. (Dühreni bronztükrő, háromélű bronznyílhegyek Angliában.)

A villanova-kultúrát Erdély felé közvetítő s e kultúra áldásait élvező korábbi lakók tehát részben tényleg elpusztultak, részben kivándorolhattak, részben ittmaradtak, amit az is bizonyít, hogy a korábbi villanova- és hallstatti hatások nem hálnak ki a skythák térfoglalásával, azok tovább éltek annak a megfogyatkozott néptörödeknek a kezén,

mely megszokott hazáját nem tudta elhagyni s bár leigázott állapotban, vitte az életet s teljesítette élethivatását továbbra is születése helyén, sőt a hódítók is átvették tőlük, részben. Ezen felül az Ojtozi-szoros közvetítésével Moldovába is továbbították. Az Ojtozi-szoros egyáltalán egyik legfontosabb kultúrközvetítő Erdély és Moldova közt.

A skytháknak Erdélyben vékony rétegben való elhelyezkedése egyelőre nem rejtett nagyobb veszélyt magában, mert rajaik Délen a Havasalföldön, Északon pedig Galicián át törtettek előre, így a középső, Erdélyre, majd Magyarországra kiterjeszkedő skytha-rajok elég biztonságosan operálhattak előnyomulásuk rendjén. Hátrafelé is meg volt az összeköttetés s így érthető, hogy a tőlük megszállott terület Erdélyben egységes kulturális képet mutat.

Nem lehet célunk, hogy az ókori történet- és földrajzírók nyomán sorba vegyük az Erdély területén a Kr. e. évezred folyamán lakott néptörzseket s vázoljuk azok történeti szerepét. A mi feladatunk az egyes periódusok művelődési képének megrajzolása.

A második vaskor erdélyi emlékeinek ismertetése rendjén utaltunk arra, hogy a skytha-inváziót a kelták Keletre törése szorítja vissza.

Erdély látta a keltákat, akik nemcsak a főfolyók völgyeiben fordultak meg, hanem a mellékfolyók és sok patak völgyébe is behatoltak. Innét indulnak az Ojtozi-szoroson át, Moldova meghódítására. Ez a hódítás meglepetésszerűleg történik, ebben több törzs vehetett részt, igen vékony néprétegben nyilvánult, nem járt valami elbírhatatlan katasztrófával az itteni lakókra.

A történelem agathyrseket és a kelta-kultúra uralmával egyidőben dákokat említ Erdélyben. Az agathyrsek skytha eredetűek. A dákok nyelvileg rokontörzsek voltak a gétákkal és thrákokkal, akiket főlshívnak. Ismerjük anthropológiai megjelenésüket: az északi fajhoz (*Homo europaeus*) tartoznak, szőkék, fehér bőrűek, kék szeműek, hosszúkás arcúak, magas, karcsú termetűek. Thrák-eredetűek. Erdélyi nagyhatalmukat Traianus törli meg. Szereplésük részben még az erdélyi őskorba, részben már a protohistorikus időbe esik.

Mi maradt utánuk, amiből erdélyi jól megszervezett uralmuk anyagi kultúrjavaira következtethetnénk?

Most vannak folyamatban a *D. M. Teodorescu* professzor és *Ferenczy Sándor* vezetése mellett a hunyadmegyei Kosztesden és környékén, valamint a muncseli Gredistyén (Hunyad m.) létezett dák-várak feltárását célzó ásatások. Kosztesden az eddig felszínre került eredmények három kultúrréteget adnak: a legrégebb a villanovai emlékek csoportja, mely egyezik a hasonlókorú erdélyi temetők emlékeivel, tehát északitaliai hatásokat mutat (férfi szobrocska bronzból, villanova hatás alatt készült agyagedények). A második a kelta réteg, amely a Kr.

e. század derekáról származó fibulamaradványokkal határozható meg a legbiztosabban. A legerősebb a római kultúra hatását mutató réteg. Az első és második, illetve harmadik között roppant nagy a hézag, amit az ezutáni kutatásoknak kell kitölteniök. Részben már most kitölthető a Kr. e. századból származó, római s bizonyos mértékig kelta hatás alatt készült erdélyi ezüstleletekkel, amelyekben vezető szerepet játszanak a nyakperecek és karperecek, a fibulák, stb. s amelyek némelyikével római konsularis érmek is kerülnek felszínre. Ilyen leleteket idézhetünk a többek között a hunyadmegyei Cserbelről (38. kép) és Vajdétról, az alsófehérmegyei Csóráról és Nagyenyedről, a tordaaranyosmegyei Potoságáról, az udvarhelymegyei Homoródbenéről, a kisküküllőmegyei Hetturról, a szilágymegyei Márkaszékről és Moigrádról, a kolozsmegyei Melegsamosról, stb. A nyakperecek vége kígyófejben, vagy gombban végződik, ez utóbbiak unos-untalan előfordulnak az erdélyi u. n. kelta, vagy barbarus érembrázolásokon is. Ezek az érmek megint igen nagy területen jelentkeznek s így nemcsak a korszak kulturális képét vannak hivatva kiegészíteni, hanem egyben arra az élénk kereskedelemre is világot vetnek, amely egész Erdélyt (különösen a már addig is kitaposott kereskedelmi utak mentén) behálózta, hogy ne szőljunk részletesebben a más természetű pénzekről, mint pl. a Lysimachos-aranyakról, görög érmekről stb. is, amelyek mind e kifejlett közeli és távoli kereskedelem előmozdító eszközei voltak.

Kr. u. 106-ban Erdély végleg a rómaiaké lesz, a római Daciával véglegesen befejeződik itten az őskor.

IRODALOM

Breuil Henri: Stations paléol. en Transylvanie. Bul. de la Soc. des Se. de Cluj, II. k. 1925. pp. 193—217.

Childe Gordon W.: Erőd és Dimini. Erőd and Dimini. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Kolozsvár. 1929. 338—350. 1.

Fettich Nándor: Az aldobolyi kard koráról. Über die Zeitstellung des Schwertes von Aldoboly. U. o. 351—365. 1. és Praehist. Zeitschrift, Berlin, XIX. k. 1928. 3—4. füzet.

Finály Gábor: A gredistyei dák várak. Arch. Ért. ú. f. XXXVI. 11—43. 1.

Gaál István: Der erste mitteldiluviale Menschenknochen aus Siebenbürgen. — Publicatille Muzeului Jud. Hunedoara III—IV. (XXV—XXVI.) 1927—1928. Déva, 1928. 61—102. 1.

Kovács István: Az apahidai őskori telep és La-Tene-temető. La station préhistorique et la cimetiére de l'époque La-Tène d'Apahida. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, II. k. 1—69. 1.

Kovács István: A korpádi őskori telep. La station préhistorique de Korpád. U. o. IV. k. 1—17. 1.

Kovács István: A mezőbándi ásások. Les fouilles de Mezőbánd. U. o. IV. k. 265—429. 1.

Kovács István: A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorlási temető. Station préhist. de Marosvásárhely, cimetiére de l'époque seythique et de la migration des peuples. U. o. VI. k. 226—325. 1.

Kovács István: Cimitirul eneolitic de la Dacia uuresului. Anuarul Inst. de St. Ciasice, I. Cluj, 1932. 89—101. 1.

László Ferenc: Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék. Dolgozatok—Travaux, Kolozsvár, II. k. 175—259. 1.

László Ferenc: Ásások az erődi őstelepen. Fouilles à la station primitive de Erőd. U. o. V. k. 279—417. 1.

Párvan Vasile: Getica, Bucuresti. 1926.

Roska Márton: Skytha sírok Piskiről. Sépultures scythique de Piski. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, IV. k. 233—251. 1.

Roska Márton: Adatok a magyarországi zsinédgízes agyagművéség kérdéséhez. Quelques données pour la question de la céramique cordée en Hongrie. U. o. VI. k. 1—18. 1.

Roska Márton: A diluviális ember nyomai a csoklovinai Barlangban. Traces de l'homme diluvien dans la caverne à Csoklovina. U. o. 201—249. 1.

Roska Márton: Recherches préhistoriques pendant l'année 1924. Dacia, Bukarest, I. k. 1924. 297—316. 1.

Roska Márton: Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'aimée 1925. Dacia, Bukarest. II. k. 400—416. 1.

Roska Márton: Recherches sur le paléolithique en Transylvanie. Bul. de la Soc. des sciences de Cluj, tome II. 1925. pp. 183—192.

Roska Márton: Le paléolithique inférieur de Transylvanie, U. o. III. k. 67—74. 1.

Roska Márton: Le solutréen en Transylvanie. U. o. III. k. 193—196. 1.

Roska Márton: Das Alpaolithikum von Baszarabasa—Brotuna in Siebenbürgen. Die Eiszeit, Bd. IV. Wien, 1927. PP. 99—101.

Roska Márton: Az ősrégészet kézikönyve. I. A régibb kőkor. Kolozsvár, 1926; II. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927.

Roska Márton: A Székelyföld őskora. Die Vorgeschichte des Seklerlandes. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Kolozsvár, 1929. 258—326. 1. (In der 50 jähr. Jubileumsehrift des Sekler Nationalmuseums.)

Roska Márton: Der Bronzedepotfund von Borév, Mannus XXIV. 1932. 540—547. 1.

Roska Márton: Die Früheisenzeitliche Bronzefigur von Per. Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki, IX. 1934. 187—190. 1.

Roska Márton: Le dépôt de haches en cuivre de Baniabic, Dacia III—IV. k. 1927—1932. Bucarest 1932. 352—355. 1.

Roska Márton: Tombeau celtique de Cristorul Sacuesc, Dacia III—IV. k. 1927—1932. Bucarest 1932. 359—361. 1.

Schroller Hermán: A háromszéki festett kerámika. — Die bemalte Keramik im Kom. Háromszék. U. o. 329—337. 1.

Schroller Hermán: Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens. Vorgesch. Forschungen. Heft 8. Berlin, 1933.

Teodorescu D. M.: Cetatea dace delà Costesti. La cité dace de Costesti. Annuarul Com. Mon. Ist. sectiunea pt. Trans, pe 1929. 265—298. 1.

Teodorescu D. M.: Cetatea dace delà Gradistea Muncelului. La cité dace de Gradistea Muncelului. Annuarul Com. Mon. Ist. Sect. pt. Trans, pe 1930—1931.

Teutsch Gyula: A magyarbodzai aurignacien. — Das Aurignacien von Magyarbodza. Barlangkutatás — Höhlenforschung. Budapest, II. k. 1914. 51—64. 1.

BUDAY ÁRPÁD

ERDÉLY FÖLDJÉNEK RÓMAI KORA

ERDÉLY FÖLDJÉNEK RÓMAI KORA

Írta: BUDAY ÁRPÁD

Kimutathatólag a XVI. sz. eleje óta figyelik, gyűjtik és magyarázzák az Erdély területén napfényre került ingó emlékeket, épületmaradványokat és útnyomokat. A XIX. sz. folyamán ez a munka méreteiben számottevő, tartalmilag tudományos értékű, módszerében állandóan fejlődő, s betetéződik az újonnan keletkezett központi és vidéki múzeumok tevékenységével. Hazai és külföldi szakemberek tollából egész kis könyvtárra való monographia, tanulmány és cikk tanúskodik az Erdély rómaikora iránti tudományos érdeklődésről.¹ Mégis: alig van Erdély rómaikorának olyan szakasza, melyet minden vonatkozásában tisztázottnak mondhatnánk. Minek oka egyfelől az irodalmi források, másfelől az ezek hiányosságait eltüntetni hivatott rendszeres régészeti kutatások elégtelensége. Nem számolhatunk be u. i. olyan nagyszabású és előre megállapított terv szerint évek során végzett régészeti kutatásokról, milyenek német földön a limes vonalán, s Nyugateurópában — ha nem is éppen abban a mértékben — máshol is történtek az egykori Noricumtól Britanniáig. Holott nálunk is tisztában voltak vele, hogy mi volna a teendő. Az 1859. végén alakult Erdélyi Múzeumegyesület legelső tényei közt látjuk azt a pályázatot, melyet a tudós piarista Vas József nyert meg *Erdély a rómaiak alatt* c. művével.² Ez a munka ma nagyrészt elavult, de első perctől kezdve ez volt a rendeltetése: ezért írták meg, hogy az addig ismert adatokat összefoglalva kiindulási alapul szolgáljon a részletkutatásokhoz. És ennek a célnak tökéletesen megfelelt. Ugyanebben az időtájtban Torma Károly már céltudatos és módszeres ásatásokat is folytat az alsóilosvai táborban³ s egyúttal a dáciai limes kérdése is foglalkoztatja.⁴ Az utóbbi kérdésre vonatkozó kutatásainak eredményét *A limes Dadus felső része* címen adta ki.⁵ Éppen az ő munkásságának eredményei sarkalták az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiség-tárát arra, hogy a XX. sz. elején felvegye a Torma Károly távozásával elejtett fonalat és megszervezze az erdélyi limes-kutatást, ami alatt általában Erdély rómaikori maradványainak feltárását értettük. A terv keretébe tartozik e sorok írójának tanulmányútja a németföldi limes-

vonalon,⁶ továbbá az a limestanfolyam, melyet 1911. nyarán a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége rendezett az Erd. Nemz. Múz. régiségtárában.⁷ A szervezkedéssel kapcsolatosan folyt maga a kutató munka is: egyfelől Porolissumban és más helyeken ásatott a kolozsvári régiségtár, másfelől a Torma kezdeményezte szorosán vett limeskutatást végeztette.⁸ Ebbe a munkába kapcsolódott be a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum a komollói tábor ásatásával,⁹ míg a szamosújvári Örmény-Múzeum az ottani tábor ásatásánál nem óhajtotta „a kolozsváriak” semmilyen közreműködését, s annak — a szakkritikát méltán kihívó — eredményeit az *Armenia* c. helyi folyóiratban közölte,¹⁰ s csak egy-egy emlék, vagy az eredmények kivonatos ismertetése jelent meg szakfolyóiratban.¹¹

Már a XIX. sz. utolsó évtizedében ásatott Sarmizegethusa (Várhely) romjai közt a Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat megbízásából Király Pál, Téglás Gábor és Szinte Gábor: az eredményekről szóló jelentés a Társulat VIII. évkönyvében (1897) nagyon rövidre fogott; felhasználja azokat Téglás Gábor a millenium alkalmából kiadott: *Hunyad vármegye története a honfoglalásig* c. műben (1902). Ennek a gr. Kúun Géza védnöksége alatt működő lelkes triásznak kétségtelen érdeme a dévai múzeum megeremtése. A társaság egyik tagja — a rendkívül tevékeny, megfigyeléseiben és állításaiban azonban alapos ellenőrzésre szoruló — Téglás Gábor nemcsak egész Hunyadvármegyére terjesztette ki tevékenységét, hanem azontúl is Erdélyre és a Bánátra. Reánk most elsősorban az ú. n. *Hargita-limes déli vonalára* vonatkozó kutatásai tartoznak.¹² Király Pálnak két összefoglaló munkájáról kell megemlékeznünk itt: az egyiknek címe *Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacica Sarmizegethusa*, stb. (1891), a másiké *Dacia provincia Augusti* (1893. 2. köt). — Végül, de korántsem utolsó sorban meg kell emlékeznünk *dr. Cserni Béla* gyulafehérvári róm. kath. főgimnáziumi tanár több évtizedes valóban önzetlen, jószándékú és eredményes munkásságáról. Neki köszönhető a gyulafehérvári maradványok feltárása, s az emlékek megőrzése az általa létesített múzeumban, továbbá *Alsófehér vármegye története a római korban* (1901) c. vaskos kötet, a vármegyei monográfia része. Későbbi kutatásainak eredményei az Alsófehér vármegyei tört. stb. egyesület évkönyveiben, továbbá a Múz. és Kvtári Értesítőben jelentek meg.

Annak, aki Erdély római korával kíván foglalkozni, okvetlenül használnia kell a Mommsen Tivadar szerkesztette *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. és az *Enhemeris Epigraphica*, az Arch. Értesítő, továbbá a bécsi Arch.-epigraphische Mittheilungen, s az ezt felváltó *Jahreshefte des österr. Arch. Instituts* és az *Archeologischer Anzeiger* köteteit.

Nagyon vázlatosan ennyi az, amit az Erdély rómaikorára vonat-

kozó kutatásokról és az azokon alapuló feldolgozásokról mondanunk kell. Komoly és tiszteletreméltó munka még így is, holott csak éppen nagyvonalakban áll előttünk.

Hivatkozunk kell reá, mert az új impérium korában nyilvánosan is elhangzott a ráfogás, hogy a magyar tudományosság szándékosan hanyagolta el Erdély római kori emlékeinek és maradványainak kutatását. Amint látjuk, ez az állítás nem helytálló. Ellenben tény, hogy a most említett és elhallgatott kutatások inkább szaporították a vitás kérdéseket, problémákat, mint megoldották azokat. Ez a furcsának tetszhető állítás azonnal természetessé lesz, mihelyt meggondoljuk, hogy a nagyobb időközre vonatkozó kevés adat szabadabb teret ad a feltevéseknek, mint a több adat; másfelől a több, de nem elegendő ismeretanyag korlátozza a feltevések határait, de nem nyújt egyúttal alapot pozitív megállapításokra. Pl. kétségtelen tény, hogy Erdélyben minden feltétele hiányzott a neolatin román (oláh) nyelv és nép kialakulásának: ott tehát nem keletkezhetett. Ezzel azonban még nincs megoldva az a kérdés, hogy: hát hol keletkezett, mikor és hogyan jutott el oda? Vagy: egészen bizonyos, hogy a római hódítás fokozatosan terjeszkedett Erdélyben. De a fokozatokra nézve az ismert adatok nem adnak pontos felvilágosítást, hanem következtetésekre utalnak. Ezek a következtetések lehetnek többé-kevésbé logikusak, tehát elfogadhatók; elfogadandókká azonban csak akkor lesznek, ha újabb adatok megerősítik őket.

Kezdjük tehát a római hódítás kérdésének vizsgálatával.

A közfelfogás még ma is azt vallja, hogy Trajanus császár második dák-háborújával (Kr. u. 105—106.) azt az egész területet meghódította, mely valaha Dacia provincia néven volt ismeretes: tehát nemcsak Erdély nagyobb részét, hanem az egykori magyar Szörényi bánóság ill. a mai Oltenia (Kisoláhország) területét is. Ez a felfogás azonban feltétlenül téves.¹³ Mert, ha helyes volna, nem tudnók megérteni a Maros mentén állott és más, belső területen feküdt (pl. Kőboldogfalva, Küküllővár, Várfalva, Szamosújvár, Talmács, Barcarozsnyó, stb.), továbbá az Olt-óromániai vonala mentén római auxiliáris (azaz segéd-) csapatok állomásaiként szolgáló táborok rendeltetését. Érthetetlen volna az is, hogy míg kezdetben csak egyszerűen Dacia provinciáról volt szó, 129-ben már Dacia superiorról és inferiorról tudnak az emlékek, a század derekán pedig már éppen három Daciáról. Mindezeknek csak az lehet a magyarázata, hogy a rómaiak, mint valamennyi nyugati tartományt,¹⁴ úgy Erdély földjét is csak rendre-rendre, fokozatos előnyomulással hódították és szállták meg, s így a későbbi tartomány belsejében a Maros mentén, stb. feküdt táborok egyidőben a határon feküdtek és az annak védelmére hivatott auxiliáris cohorsok és alak állomásai voltak. Másfelől: amint nagyobb lett a meghódított terület, szükségessé vált annak köz-

igazgatási, különösen pénzügyi-igazgatási tekintetben való tagozása, még ha a legfőbb tartományi kormányzat és katonai parancsnokság továbbra is egy kézben maradt.

Azt, hogy a lépésről lépésre való haladásnak melyek voltak a fő állomásai, nem tudjuk biztosan megmondani. Csak a szórványos adatokból következtetünk rá. Legelőbb került római uralom alá Erdélynek a Feketeügy, Olt és Déli-Kárpátok közé eső része: az, amely Moesia inferiorhoz csatoltatott.¹⁵ Ezzel kb. egyidőben, semmiesetre sem sokkal később hódították meg a Bánát keleti felét, s Hunyadvármegyének a Sztrigyig terjedő részét. Ezt követte még Traianus korában az a terület, melyet a Marostól északra, az Aranyos torkolatától a Kiszamosnak Kolozsvár—Dés vonalában képzelt vonal alkothatott, s Déstől a Nagyszamos határolt: azaz Erdély nyugati fele. Következett — valószínűleg Antoninus Pius korában — a Mezőség meghódítása a Marosig: a hódítás keleti határán vonult az út a Beszerce melletti Várhelytől (Burghallen) Marosvécsig. A következő előrelépések határát a Küküllők vonala határolhatta, míg utoljára maradt az ezektől délre fekvő hegyvidék, melyet a Sztrigy és az Olt határolnak.¹⁶ A Maros és Nagy-küküllő közti hódoltság keleti határát az a limesvonal jelenti, mely mellett Görögyszentimre (?), Mikháza, Sóvárad, Énlaka, Homoródszentpál, Székelyudvarhely (?) és Hévíz táborai feküdtek.

A rendelkezésünkre álló — tagadhatatlanul kevés — adatból csak az itt vázolt következtetés vonható le: vagyis az, hogy Dacia meghódítását Traianus második dáki háborúja korántsem fejezte be; az még hosszú munkába és időbe került, s a hódoltság kb. a Kr. u. II. sz. derekán érte el tetőpontját. Ezt az állítást lehet el nem hinni, de eddigelé nem sikerült megcáfolni. Csak egy, a legutóbbi időkig megsemmisítőnek látszó érvet hoztak fel vele szemben. Azt, hogy az Olt ó-romániai vonala mellett volt egy *Castra Traiana* nevű táborhely, amiből azt következtették, hogy az egész táborsort Traianus császár építette.¹⁷ Csakhogy *Castra Traiana* egykori létezéséről semmi hiteles adatunk sincs. A modern térképeken a *Tabula Peutingeriana* alapján szokták az Olt havasalföldi vonalán, Rimnic közelében jelölni. A *Tabula Peutingeriana* megfelelő helyén azonban nem *Castra Traiana*, hanem *Tragana* olvasható; ehhez járul, hogy Ptolemaiosnál is van egy *Tracana* nevű város Sarmatiában. A *Tragana* nem lehet másolási hiba, ellenben a *Traiana* kétségtelenül téves olvasás.¹³ így tehát az ellenvetés a szó szoros értelmében alaptalan, s amíg szilárdabb megalapozású cáfolat nem kerül, nyugodtan megmaradhatunk eredeti álláspontunk mellett, mely kevés, de szilárd alapokon és megbízható analógiákon nyugszik.

De a római hódítás akkor sem foglalta magában az egész történeti Erdély területét, mikor legnagyobb volt a kiterjedése. Bár a határokat

nem ismerjük pontosan, ennyit határozottan tudunk. Leghatározottabb a hódoltság *keleti határa*, melynek irányát a Beszterce melletti Várhelytől (Burghallen)—Marosvécs—Hévíz irányában említett táborsor jelöli. Maga a határvonal — árok és töltés alakjában — kissé távolabb, keleten vonult. Mikháza közelében a Bekecsen vonuló részletét már Nagyajtai Kovács István leírta „Római útnyomozás” címén,¹⁹ s megléteit Kelemen Lajos kolozsvári tanár, az erdélyi emlékek és maradványok legalaposabb ismerője megerősítette.²⁰ Ilyen részletek rejtőznek a mai: Kakasbarázda, Rapsonné-útja, Hadak-útja, ördög-útja,²¹ Pogányárok, Tártöltés, Óriások-árka elnevezések mögött, melyekről aránylag bőven szól Orbán Balázs „A székelyföld leírása”-ban. Az ő nyomán elindulva a római limes nagyobb szakaszát állapította meg Téglás Gábor,²² míg Lattyák Sándor egy kisebb részletét ismerteti annak.²³ Hévíztől nem messze egyesül az Olttal a Feketeügy, mely szintén határ volt úgy, hogy a tőle északra és a most említett — mondjuk hargittai — limesvonalától keletre eső terület sohasem tartozott római uralom alá: római leletek — kivéve az egészen más elbírálás alá eső pénzeket — azon a területen nem is kerültek napfényre.

Hasonlóképpen, részben még pontosabban ismeretes a *nyugati határnak* északi része, a Sebeskörös melletti Kissebestől a Szamos felé Karika község határáig: inntől északfelé folytatását és a Szamoshoz való csatlakozását azonban nem sikerült még megtalálnunk. Az kétségtelen, hogy *az északi határt* a Nagyszamos mellett megállapított tihói (helyesebben szurduki), alsókosályi, alsóilosvai és várhelyi (burghalleni) táborokban állomásozott őrségek védték. Itt azonban — úgy látszik — azzal a sajátos, s bár nem épen példátlan, de az általános szabálytól mégis elütő helyzettel van dolgunk, hogy a határon túlfekvő terület is bizonyos függésben volt Rómától. Ezt bizonyítja egy Alsókosályban talált és Nemesis istennőnek szentelt római oltárkö felirata.²⁴ A sokat vitatott felirat arról szól, hogy Kr. u. 239-ben bizonyos M. Valerius Valentinus, aki egyebek közt Napoca colonia aedilise *a censibus* (azaz amilyen pénzügyi tanácsnoka) volt, *a Samusnak nevezett*, továbbá a *töltésentüli területek* adóját összeírta. *Samus* alatt, nyilvánvalóan a Nagyszamos említett szakaszától északra fekvő és ezek szerint Rómától bizonyos függésben levő területet nevezhették, míg a töltésentüli terület (*regio trans vallum*) kétségtelenül az említett Kissebes—tihói vonalról nyugatra feküdt. Arra, hogy ezen az utóbbi területen — részleteiben nem ismert mértékig — érvényesült a római államhatalom, több jelből következtethetünk. Elég arra utalnunk, hogy Marcus Aurelius császár ezen a területen új, Sarmatia nevű római tartomány szervezéséről gondolkozott,²⁵ továbbá a Debrecen környékén napfényre került Kr. u. II.—III. sz.-beli római mellékletű temetkezésekre gondolnunk. Analógiáért

sem kell már olyan messze mennünk, mint csak két évtizeddel ezelőtt, mikor a *procurator Augusti tractus Sumelocennensis et translimitani* egykori létezése a mai Fekete-erdő (Schwarzwald) vidékén, volt a legközelebbi ismert analógia.²⁶ Azóta azonban bebizonyosodott, hogy hasonló, sőt ennél továbbmenő hatalmi befolyás érvényesült a quádok és markománok földjén.²⁷

A nyugati határ középső — Sebeskörös—Maros közti — *szakaszát* nem ismerjük pontosan. Nem kétséges azonban, hogy a Kissebestől északra húzódó vonal déli folytatásában kellett lennie, s Lattyák Sándor — alighanem ahhoz tartozó részleteket talált meg.²⁸ Ugyancsak az ő szóbeli közlése alapján értesültem arról, hogy a Bihari-hegységben, a részletes térképen Capul Sanjului (Árok feje) jelzésű magassági pontnál római limesrészletre valló nyomok vannak. A háború és következményei miatt alapos felvételre nem kerülhetett sor, a gyanú azonban annál jogosabb, minél bizonyosabb az, hogy a határnak a Bihari- és az Erdélyi Érchegységben kellett a Sebesköröstől a Marosig vonulnia.

A most említett szakaszon az adatok hiánya okoz nehézséget. Tőle délre, a Marostól a Dunáig vonuló határra nézve más a baj. Domaszewski²⁹ itt néhány vámállomást említ, melyek közül *Tsierna* (ma: Orsova), *Ad mediam* (ma Mehadia), *Pons Augusti* (a mai Karánsebes mellett) és *Micia* (ma Vecel) feliratos emlékeken szerepel ilyenként, s a vonatkozó feliratos emlékek szerint *Tsierna* Kr. u. 157-ben, *Ad Mediam* pedig a III. sz. elején lett volna vámállomás. Erre a tényre alapította Domaszewski azt a legújabb időkig általánosan elfogadott megállapítását, hogy a temesi Bánátnak római uralom alá tartozott területe nem Dacia, hanem Moesia superior tartományának volt a része. Az elmélet furcsának látszik, legalább olyan értelmezéssel, hogy e terület akkor tartozott volna Moesia superiorhoz, melytől a Duna választotta el, mikor mellette már és még megvolt Dacia provincia. Logikailag úgy gondolná el az ember, hogy amikor a Dunától északra még csak kevés terület tartozott Rómához, s annak külön tartományná szervezése nem fizetődött ki, — ezt a területet ideiglenesen Moesia superiorhoz csatolták, mint ahonnan a Dacia elleni hadműveleteket is irányították és táplálták. Ez volt a helyzet Traianus első dák-háborújának befejezésétől (102-től) Dacia provincia megszervezéséig, mondjuk 107-ig. — Másik időszak, mikor hasonló helyzet állhatott elő, a tartomány fokozatos kiürítése; mert az, hogy ez is fokozatosan történt, kétségtelen, bár a részleteket még kevésbé ismerjük, mint a hódításnál. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy Kr. n. 250 táján megindult és nem egészen két évtized alatt fejeződött be teljesen. Nem kétséges az sem, hogy a bánáti területet ürítették ki legutoljára, s lehetett idő, mikor legalább annak, mint felvonulási körletnek a megtartásában bizakodtak. A Bánát tehát, mint

amelyen át a kiürítés történt, egyideig tartozhatott ekkor is Moesia euperiorhoz.³⁰

Tény ezekkel szemben, hogy a hivatkozott feliratos emlékek szerint a vámhatár 157-ben és a 200-as évek elején fennállott, s mivel Dacia — alább részletezendő — egyes részei közt aligha volt vámhatár, jogos volt Domaszewski feltevése, hogy a bánáti hódoltság más tartományhoz (természetesen Moesia superiorhoz) tartozott. Azonban a fennebb említett logikai kifogások sem egészen légből kapottak. Újabban Patsch Károly — mint Alföldi András elébb hivatkozott cikkében olvassuk — a Bánát római területére helyezi Dacia Malvensist. A cikket csak a szóban forgó ismertetésből ismerem, s így nem tudhatom, hogy milyen módon indokolja állítását, főleg mit csinál a hivatkozott feliratos adatokkal? A mi mostani szempontunkból valójában nem is ez a fontos. Hanem annak megállapítása, hogy a bánáti terület akár ilyen, akár olyan módon, legalább egyes időben az erdélyitől bizonyos vonatkozásokban különálló volt, sa — jórészt eszményi — határ a jeleztük Vecel—orsovai irányában volt.³¹

Ezzel kapcsolatosan meg kell ismételnünk, hogy mai tudásunk szerint, Erdélynek a Feketeügytől délre eső, s az Olt és a Délikárpátok által közrefogott része (vagyis a Barcaság és a hozzákapcsolódó háromszéki területek) legalább egyidőben, nem Daciához, hanem Moesia inferiorhoz tartozott,³²

Erdély területén tehát Kr. u. 107-től kereken másfél évszázadon át uralkodtak a rómaiak. De sohasem annak egész területén, s csak rövid ideig nyugodtan. A hódítás fokozatosan történt, s 160 körül érte el legnagyobb kiterjedését: nem egészen száz esztendővel később pedig már végzetesen megingott a rómaiak dáciai uralma.

A fokozatos hódítás mellett bizonyít, hogy a kezdetben egy Dacia helyett két évtizeddel később közigazgatásilag két részre osztott tartományt találunk: a részek Dacia superior és inferior. A kettős felosztás legrégebbi bizonyítéka egy 129-ből származó katonai elbocsátó-levél.³⁸ A felosztás nem is sokkal elébb történhetett. Nagyjelentőségű azért, mert a római politika hatalmas irányváltozását jelenti Daciában. Hadrianus császár u. i., az elbocsátó-levél kiadója, 117-ben követte Traianust a trónon. Kezdetben arra gondolt, hogy más, csak nagyobb áldozattal védhető területekkel együtt Daciáról is lemond. De lebeszéltek róla azaz, hogy már akkor nagyon sok volt az odatelepített római polgár és nem polgár (peregrinus jogú) alattvaló.³⁴ Hadrianusról jól tudjuk, hogy békés politikára törekedett: arra, hogy a hódító elődje által megszerzett területeket szervesen bekapcsolja a birodalomba s, védelmüket lehetőleg kevés áldozattal biztosítsa. A cél érdekében a kieső, nehezen vagy csak aránytalan áldozattal védhető területekről hajlandó volt le-

mondani. Ilyen lehetett a Daciából meghódított rész is: valami nagy eemmesetre sem volt, ha pusztán az elv kedvéért hajlandó lett volna veszni hagyni. Eutropius szerint azzal beszéltek le erről, hogy már ekkor igen sok volt a birodalom minden részéből idetelepített lakosság. Az igazi ok bizonyára inkább az volt, hogy a római pénzemberek, első sorban a császári ház tagjai siettek befektetésekkel kihasználni a gazdag tartomány kincseit, pl. a hunyadmegyei vas- és az érchegység nemesfém bányáit, s a császár tervének megvalósítása esetén nemcsak a jövedelmektől estek volna el, hanem a befektetés is odaveszett volna. Akár-hogy történt is, Hadrianus, miután a tartomány megtartásáról döntött, gondoskodott annak megvédelmezéséről is: Szamosújvár, Alsókosály, Alsóilosva táborhelyeinek maradványai tanúskodnak erről.³⁵ Egyúttal megindult a dáciai területek kikerekítése, s ennek következménye volt, hogy a megnövekedett hódoltsági területet most már két részre osztották, de csak közigazgatási, főleg pénzügyigazgatási szempontból. Forrásunk szerint a tartomány egyik része Dacia superior, a másik Dacia inferior lett.

Azt, hogy mely területet hívtak Dacia superiornak s melyet inferiornak, nem tudjuk. A közfelfogás azt mondja ugyan, hogy Dacia superior a szorosan vett Erdély. Dacia inferior pedig a Kárpátok-Olt-Duna által határolt terület (a magyar Szörényi bánóság, a román Oltenia) volt. Minthogy azonban e területek 129-ben csak igen kis részben tartozhattak Rómához, s azzal sem vagyunk tisztában, hogy a superior és inferior milyen viszonylatban (a Rómától való távolság?) értendő, — egyelőre bele kell nyugodnunk, hogy a kérdésre nem tudunk felelni. A két részre osztás ellenére egy kézben — a császári helytartó, legátus Augusti pro praetore kezében — maradt a legfőbb katonai és polgári vezetés: alárendeltje a két tartományrész élén álló egy-egy procurator Augusti, aki a maga területén a polgári — elsősorban a pénzügyi — igazgatás főnöke.

Újabb felosztás történt Marcus Aurelius császár uralkodása idején, amikor az egységes vezetés alatt álló tartományt három procuratori területre osztották. A három rész: 1. *Dacia Porolissensis*, mely nevét a Mojgrád és Zsákfalva Szilágymegyei községek határának érintkezésénél feküdt Porolissum nevű várostól nyerte, s így nyilvánvalóan Erdély északi részét foglalta magában. 2. *Dacia Apulensis* nevét Apulumtól, a mai Gyulafehérvár helyén feküdt várostól nyerte s így Erdély déli részére terjeszkedett ki. A két tartományrész határát nem ismerjük. 3. *Dacia Maluensis*nek az eddig általánosan elfogadott nézet szerint a magyar Szörényi bánóság (román Oltenia) területét nevezhették, Malua nevű fővárosáról, melynek helyét azonban eddig nem sikerült biztosan megállapítani. Újabbban azonban Patsch Károly — mint Alföldi A. hivat-

kozott cikkében (99. lap, 1. jzt.) olvassuk, a Bánát római területét azonosítja vele, s így megerősíti azt, amit fennebb mondottunk, hogy t. i. a szóban forgó terület csak időlegesen tartozhatott Moesia superiorhoz.

A három részre osztás idejét nem tudjuk pontosan: az utolsó emlék,³⁸ mely még két Daciát említ 158-ból, az első, mely már háromról tud, 168-ból származik: az eseménynek tehát a kettő közé eső tíz esztendőben kellett történnie. Még pedig — úgy látszik — az első dátumhoz (158) közelebb eső időben, mint az utóbbihoz. A kérdést az dönti el, hogy P. Furius Saturninus, aki 161-ben consul suffectus s Dácia helytartója is volt,³⁷ melyik hivatalát viselte előbb? Mert ha a consulatus után volt Dacia helytartója, ez azt jelenti, hogy a dáciai helytartóság rangemelésben részesült. A rangemelés viszont összefügg azzal, hogy Dacia ugyanakkor második légiót is kap helyőrségül az addig egyedüli legio XIII. gemina mellé, mely valószínűleg rövid sarmizegethusai tartózkodás után, már Traianus óta Apulumban állomásozott.

Az új legio a V. Macedonica: az Alduna melletti Troesmisből került új állomáshelyére Potaissába, s táborának alaprajzából a tordai szőlőhegyekben két évtizeddel ezelőtt, száraz nyáron még sok látható volt minden ásatás nélkül. Azzal, hogy a tartomány második légiót is kapott, járt együtt a tartományi helytartó rangemelése: míg addig vir praetorius, azaz praetorságot viselt férfiú volt a leg. Aug. pro praetore, ettől kezdve csak vir consularis, azaz consulságot viselt férfiú lehetett a három Dacia császári helytartója.

Mindez azt mutatja, hogy a tartomány területe fokozatosan növekedett. Egyébként egészen értelmetlen volna a közigazgatásilag előbb két-, majd háromrésze osztás akkor, mikor a vezetés és a katonai parancsnokság továbbra is egységes maradt. Hiszen később, mikor a tartományok elaprózása szokásos, s a polgári és katonai vezetést szétválasztották, azért tették, mert a császárok féltek nagyobb katonai hatalmat adni helytartóik kezébe, kik ezt a hatalmat, mint számtalan eset igazolta, a császár ellen használták fel arra, hogy maguk kerüljenek a trónra. A mi esetünkben azonban a hármassal kapcsolatosan a helytartó katonai hatalmának megkétszerezése történik, ami újabb bizonyíték amellet, hogy az előbb két-, majd három közigazgatási területre való felosztás kizárólag az időközben beállott területgyarapodás miatt vált szükségessé.

A második legio idehelyezése viszont nyilvánvalóan az ú. n. marcomann-quád háború miatt vált szükségessé. Ennek a háborúnak hullámai u. i. 167. tavaszán Erdély földjének egy részét is elárasztották, mint arról irodalmi forrásaink, továbbá a szamosújvári és alsóilosvai táborok maradványai, az Érchegység bánváiak leletei és feliratos emlékeink

Apulum (Gyulafehérvár) és a főváros Sarmizegethusa egyaránt veszedelemben forogtak. Utóbbi külön feliratos emléket állított megszabadulása örömére M. Aureliusnak.³⁸ A veszedelem még évekig tartott s különösen az ú. n. szabad, vagyis a római hódoltságon kívül élő és természetesen a bosszú vágyától sarkalt dákok miatt azután sem múlt el. Ezek amint felhasználták a most szóban forgó nagy háborút, úgy nem hagytak nyugtot a rómaiaknak azt megelőzőleg sem. Tudunk Antoninus Pius alatti betöréseikről, melyet visszavertek ugyan a rómaiak, de azt, hogy a veszedelem már akkor nagy lehetett, több jelből következtethetjük. Legfontosabb egy Ujgredistyében talált feliratos kő,³⁹ melyet M. Statius Priscus helytartó 157-ben emeltetett Victoria Augusta-nak. Dio Cassius történeti munkájában olvassuk a Kr. u. 160—180 közti, majdnem állandónak mondható harcokról. Aztán időlegesen béke van ugyan, annyira, hogy (C. Vettius?) Sabinianus helytartó 12 ezer szabad dákot telepített vissza.⁴⁰ De a határokön állandó a nyugtalanság, mely Septimus Severus halála után újból veszedelmes arányokat öltött, a szabad dákok és szövetségeseik betörése következtében. Ez ismét nem magában álló jelenség volt, hanem összefüggött a Duna mentén történt hasonló támadásokkal. Ugyanez időtájtban (215 kör.) megjelennek az Aldunánál a gótok, s attól kezdve Daciában sem volt igazi tartós nyugalom. Ezt a tényt azért fontos megállapítanunk, mert az állandó nyugtalanság egyik nagy akadálya volt az itteni lakosság olyan összeolvadásának, amelyet a dáko-román folytonosság elvének vallói feltételeznek.

Pedig a lakosság ugyancsak tarka összetételű volt. Minden erre vonatkozó adatunk arról szól, hogy a rómaiak Daciában elnéptelenedett területeket szálltak meg. Trajanusnak az az intézkedése, hogy a birodalom területéről idetelepülni hajlandóknak kedvezményeket biztosított,⁴¹ bizonyítja ezt elsősorban. Az elnéptelenedés oka nemcsak a két véres háború volt, melyek eredményeként a rómaiak itt a lábukat szilárdan megvetették, hanem a római uralom elől való kivándorlás is. Amint másfél évszázad múlva a rómaiak mindenestől kivonultak a feladott tartományból,⁴² úgy vonultak ki a dákok arról a területről, melyet a rómaiaknak kénytelenek voltak átengedni. Azzal a különbséggel, hogy a kivonuló dákok remélték, hogy még visszatérnek, ha újból összeszedik magukat, s erre minden kínálkozó alkalmat meg is ragadtak. A kivonuló rómaiak annyira nem számítottak a visszatérésre, hogy régi otthonuk nevét is magukkal vitték, s a Dunától délre, a két Moesia közé ékelt új lakóhelyüket hivatalosan is Daciának nevezték el. Másfelől azt is bizonyítja ez a tény, hogy nagyon sokan, „az egész római lakosság’, elment.

Visszatérve a telepítések következményeire, említettük már, hogy Hadrianust azzal beszéltek le Dacia kiürítéséről, hogy nagyon sok már

az odatelepült lakosság. Említettük azt is, hogy véleményünk szerint akkor még csak igen kis terjedelmű volt Dacia: a történelmi Erdély nyugati feléből állott. S csakugyan azt látjuk az ott talált emlékekből, hogy ennek a területnek a lakossága a római korban hihetetlenül tarka, még pedig inkább a birodalom keleti feléből származó mindenféle népelemből áll. Az talán kevésbé meglepő, hogy maga a főváros Sarmizegethusa a lakosság eredete tekintetében igen vegyes összetételű volt. Az emlékek tömege tanúskodik erről a dévai múzeumban. Annyira nem latin a lakosság, hogy a városi igazgatás egyik feje — P. Aelius Theimes nyilván csak idejövetele után kapott polgárjogot, de ebben a minőségben is Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavat szír isteneknek áldoz (C. I. L. III. 7954—7956). Ezen kívül Nabarzanak, Jupiter Helio-politanusnak, Dolichenusnak, stb. szóló feliratos emlékek tanúskodnak a lakosság szíriai eredete mellett. A mai Algyógy közelében volt *Germizara* Zakósai főleg kisázsiai eredetű galaták voltak; az aranyvidéken dalmáciai *pirusták* mellett másféle barbár és görög nevű lakosság van. A mai Kolozsvár helyén volt *NapGcában* még a III. sz.-ban (235) is van egy *collegium Asianorum*, s cariai és szíriai emberek feliratos emlékei kerültek napfényre. Hosszadalmas volna tovább részleteznünk a kérdést. Csak az bizonyos, hogy amikor olyan „hazai isteneknek” (diis patriis) szentelt oltárokkal van dolgunk, akiknek mellékeve Dolichenus, Helio-politanus, Sardendus, Commagenus, Tavianus, Magusanus, — éppen úgy kétségtelenül keleti származású emberrel van dolgunk a legszebb latin név mellett is, mint ahogy nem kétséges a Dea Syria, Sarapis, Isis, Hekaté, Kybelé, Priapos, Dionysos, stb. domborműves emlékeinek bizonyító ereje abban a tekintetben, hogy azok tisztelői a birodalom keleti feléből kerültek ki.

Hasonlóképpen adatokat nyerhetünk a feliratos emlékek állítatóinak nevéből. Ilyen irányban végzett számításaim⁴³ alapján biztosan állíthatom, hogy az Erdély földjén előkerült nem állami hivatalosak által állított feliratos emlékeken szereplő nevek 70 százaléka elárulja viselőjének a birodalom keleti feléből származását, tehát nem latin voltát. Amiből azonban nem okvetlenül következik az, hogy a másik rész (30 százalék) latin volt: bizonyára ezek között is sok volt az olyan, akinek csak a neve kifogástalan római. Ideszámíthatok a katonaság legénységi állományából kikerültek, akik még akkor sem voltak itáliai eredetűek, ha légióban szolgáltak, mert hiszen Vespasianus (70—80) óta Itáliából nem soroztak a légiók számára, s Hadrianus óta a légiók helyi kiegészítése a szokásos.

Ami a lakosság települési viszonyait illeti, az — természetesen — a földrajzi viszonyoknak és a lakosság foglalkozásának megfelelően különböző volt. Város aránylag kevés volt; falu sem sok. Utóbbiak in-

kább a bányavidéken és a katonai táborok mellett keletkeztek, míg a terület nagyobb részén a tanyarendszerű település volt az általános: így a Mezősége, s a Küküllők mentén. Névszerint csak a néhány várost, s a főútvonalak mellett feküdt néhány kisebb — rendszeren táborhellyel kapcsolatosan fejlődött — helységet ismerünk. Városok voltak:

Sarmizegetusa: neve *Ulpia Traiana Augusta colonia Dacia* jelzőkkel teljes, melyhez a III. sz.-ban a *metropolis* jelző is járult; az utóbbi jelző azóta vált kívánatossá, mióta a helytartó, s egyúttal katonai főparancsnok a katonai szempontból fontosabb Apulumban is szokott állandóan tartózkodni. Kétségtelenül Traianus alapítása, aki mindjárt colonia rangot és *ius Italicumot*, azaz adómentességet adott a város polgárlakosságának. Rendszeren itt székelt a tartományi helytartó, itt gyűlt össze a tartománygyűlés (*concilium trium Daciarum*) azért, hogy az *ara Augusti-xal* kapcsolatosan a *sacerdos provinciáé* vagy *coronatus trium Daciarum* vezetése alatt ápolja a császárkultuszt, de ha szükséges, panaszt teygen, vagy kéréssel forduljon a császárhoz, illetőleg a császárok jótéteményeinek meghálálásáról gondoskodják. Romjain és azokból épült a *hunymegyei Várhely* ('Gredistye) község, melynek ma ismét a római név a hivatalos neve. A római város tehát nem a dák főváros helyén épült, melynek s az egykor megvolt hatalmas erődrendszernek maradványai a római várostól keletre emelkedő szásvárosi hegyekben vannak, száz esztendőnél régibb idő óta ismertek, rendszeres kutatásukra azonban csak a legutóbbi időben került sor, a nagy feladathoz képest aránytalanul szerény eszközökkel.

Apulum, a mai *Gyulafehérvár* helyén állott római város a tartomány földrajzi és katonai központja volt. Még Traianus helyezte ide a *legio XIII. geminát*, mely aztán a tartomány feladásáig itt állomásozott. A *legio* tábora körül keletkezett *Kanabae* úgy látszik M. Aurelius császártól kapott elébb municipium, majd colonia rangot; az utóbbi esetleg Commodus adományozta; ehhez járult — Sept. Severus óta? — a *ius Italicum*. Ugyanez a császár adott *municipium* jogot a katonai tábortól kissé távolabb, s annak hivatalos részvétele nélkül keletkezett másik községnek úgy, hogy ettől kezdve Apulum colonia és municipium volt egymás mellett.

Potaissa vagy *Patavissa* már Traianus korában szerepel azon a mérőföldjelző kövön (CIL. III. 1627), melyet a 108—109-ben innen Napocára épített út mellé állítottak. Jelentőséget azonban azóta nyert, s rohamos fejlődésnek is akkor indult, mikor a *legio V. Macedonica* állomása lett. Septimius Severustól elébb municipium, majd colonia rangot nyert, *ius Italicummal*.

Napoca, a mai Kolozsvár belvárosa helyén állott római város tiszta polgári település volt. Jelentőségét bizonyítja, hogy Hadrianustól muni-

cipium jogot nyert; M. Aurelius colonia rangra emelte, Sept. Severus ius Italicummal jutalmazta. A tartomány háromrésze osztottsága idején nagyrészt itt, mint biztonságosabb helyen székeltek D. Parolissensis procuratorai.

Porolissum vagy *Parolissum* romjai a szilágymegyei Zsákfalva és Mojrád községek határán emelkedő Pomét-hegy lejtőin láthatók. Egykori táborában a meszesi apátság (monasterium Almi ducis in honorem S. Margarethae) kapott otthont a XII. sz.-ban.⁴⁴ A tábor körül keletkezett polgári település elébb civitas, később municipium. Azt, hogy mikor kapta az utóbbi rangot, nem tudjuk. Valószínűleg Dacia három részre osztásával kapcsolatosan történt az egyik tartományrésznek nevet adó város rangemelése.

Ampelum, a mai Zalatna helyén fekvő város szintén municipium volt; sőt van okunk annak feltevésére is, hogy idővel colonia rangot nyert.⁴⁵

A kisebb helységek közül név szerint említhetők: *Ad Aquas* (Kiskalán), *Pétris* (Arany), *Germisara* (Csigmó), *Blandiana* (Karna), *Sallinae* (Marosújvár), *Brucla* (Diód), *Optaliana* (Magyargorbó), *Largiana* (Zutor), *Certia* (Romlót), *Resculum vicus Anartorum* (Sebesváralja), *Alburnus maior vicus Pirustarum* (Verespatak), *Micia* (Vecel). Ezen kívül számtalan helyen kerültek napfényre jelentősebb település nyomai és néhány helységnevet is őriztek meg forrásaink, de ezek azonosítása eddig nem sikerült.

A városokkal kapcsolatosan át kell térnünk Erdély római kori gazdasági viszonyainak ismertetésére. Mert bár kétségtelen, hogy Traianus császár politikai okokból tartotta szükségesnek a dák hatalom megtörését és Dacia megszállását, bizonyos az is, hogy később elsősorban gazdasági okok szerepeltek annak megtartásában; gazdasági okok voltak azok is, melyekkel Hadrianust rábírták, hogy megtartásáért nagy áldozatokra is hajlandó lett.

A birodalom közgazdasága szempontjából első sorban a *bányászai* jöhetett és jött tekintetbe, mégpedig nemcsak a nemesfém-, hanem a vas- és sóbányászat is, mint amelyek termelésével nemcsak a helyi igényeket lehetett kielégíteni, hanem a fölösleget a birodalom más, rászoruló területein lehetett elhelyezni. Irodalmi adataink nincsenek a dáciai római bányászatról, de vannak bányamaradványaink, melyek felkutatásában és különböző folyóiratokban való ismertetésében Téglás Gábort illeti az oroslánrész. Az így megismert adatokat kiegészítik néhány feliratos emlék, s a verespataki viasztáblák adatai, továbbá a birodalom más részeiből ismert analógiák. Ezek az analógiák annál meggyőzőbbek, mert *Dacia nem volt önálló gazdasági terület, hanem Illyricumnak a része.*

Az aranybányászat mindenesetre jelentékeny volt. Annál inkább, mert a rómaiak ebben a tekintetben jelentős előzményekre támaszkodhattak. Ha nem volna közhely Herodotos erre vonatkozó tudósítása, a rómaid megelőző korból származó erdélyi régészeti aranyleletek jelentős száma és mennyisége győzhetne meg arról, hogy itt már akkor jelentős aranybányászat folyt, mégha kevésbé alaposan és szakszerűen, mint a római korban. Amint hogy a rómaiak sem hatoltak olyan mélyre, mint a mai bányászok, s ennek következtében nem is érhatték el a leggazdagabb ereket. Bizonyára igazuk van azoknak is, akik jelentős aranymosást tételeznek fel a római korban is az Erdélyi Érc-hegységben. A római aranybányászat középpontja kétségtelenül Verespatak—Abrudbánya környéke. Nagybánya vidéke, amelyet szintén oda szeretnék számítani egész biztosan, Brád környéke valószínűleg nem tartozott római uralom alá: a szoroson vett Erdélyen egyébként is kívül esnek.⁴⁸

Az aranybányászat alapszervezetét bizonyára Traianus teremtette meg a tartomány szervezetével egyidőben oly módon, hogy a kipróbált iliyrumi szervezetet az újonnan hódított területre is kiterjesztette. Mivel a bányának legalább nagyobb része, de minden jel szerint valamennyi, dák királyi tulajdon volt, most Patrimonium imperatoris lett. Ugyancsak a császár rendelkezésére Dalmáciából pirusta bányászokat telepítettek át, a bányaművelés vezetésére, kiktől kapta Alburnus Maior (ma Verespatak) a *vicus Pirustarum* jelzöt.⁴⁹ Magát a nehéz munkát rabszolgák végezték, míg a pirusták amolyan előmunkások voltak. Voltak azonban az előbbi munkakört betöltők között keleti, görög és délpannoniai származásúak is. Sokat vitatott egy Bruclából (Nagyenyed m. Diód) való feliratos emlékek *collegium aurariorum*-ról szóló adata. — Mommsen ennek előfordulásából azt következtette, hogy a bányavidék közigazgatási központja (bánya és fémbeváltó hivatalok) eredetileg itt voltak⁵⁰ s innen kerültek Ampeiumba (ma Zalatna). Újabbban azonban a nagytanultságú Rostowcew⁵¹ és Hirschfeld⁵² azt vallják, hogy az említett collegiumban a kisbérlok tömörültek. Szerintük u. i. Daciában nem egy nagybérloknak adták ki az aranybányákat, mint több más helyen, hanem kisbérlok is részesültek belőlük. Az aranybányászat főintézője — procurator aurariorum a címe — Ampelumban székelt, s míg Traianus és Hadrianus idejében felszabadított rabszolga, később lovagrendi férfiú. Ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az utóbbiak eredetükre nézve nem voltak az előzőkkel azonos társadalmi rétegből származók. A procuratorok egész sorát ismerjük név szerint, s Cserni Béla hivatkozott művében, a feliratos emlékek és Jung⁵³ összeállítása nyomán közli névsorukat.

Érdekes volna tudnunk a kibányászott arany évi mennyiségét. Néhai Köleséry János tett erre vonatkozólag számításokat ezelőtt 150

esztendővel, s az évi eredményt 10.000 kg.-ra teszi.⁵⁴ Azonban igaza van Christescunak,⁵⁵ mikor ezt túlzottnak tartja. Arra hivatkozik, hogy a háború előtt 3200 kg. volt az évi termelés, holott a legmodernebb technikai felkészültséggel olyan mélyre hatoltak, hol leggazdagabbak az erék, míg a rómaiak ilyen mélyre nem tudtak eljutni.

Ezüst-, réz- és ólombányák is voltak az Érchegységben, de a rezet kivéve (Vecel), csak mellékterményként fordultak elő.

A vasbányászat középpontja a hunyadmegyei Alsótelek volt, miről feliratos emlékek tanúskodnak, az egyik Antoninus Pius, a másik Caracalla idejéből.⁵⁶ Bizonyára művelték még a torockói vasbányákat is.

Épületkőbányákat majdnem minden valamirevaló település közepében sikerült megállapítani, hiszen kő épen elég sokféle volt a római megszállás alá került erdélyi részekben. Megállapítható, hogy vittek ki ilyen építő anyagot a szomszédos, kőben szegény területekre (Havasalföld). *A művészi célokra alkalmas márványban* sem szenvedtek hiányt: hiszen akit a Gyulaféhérvár-környéki gyengébb fajta ki nem elégített, kaphatott és kapott is Bukováról és Ruskicáról olyan márványt, amely ellen semmi kifogás nem emelhető. Az értékesebb kőbányák szintén császári tulajdonban voltak, s legionáriusok vezetése alatt a máshol is szokásos római módszerrel művelték. Fontosabb volt *a sóbányászat*, melynek nyomai Marosújvár, Torda, Kolozs, Szék, Désakna, Kóhalom, Homoródszentpál, stb. vidékén maradtak reánk. Az tehát nagyarányú volt, s innen látták el a birodalom sóban szegény közelebbi területeit, de bizonyára a barbárságot is. A feliratos emlékek tanúsága szerint⁵⁷ bérletrendszer volt. Az egyik felirat, melyben egy *conductor pascui, salinarum et commerciorum* szerepel, azt látszik bizonyítani, hogy az állami legelők, sóbányák és a termelés értékesítése együttes kezelésben volt. *A mezőgazdaságot* — mint már említettük — az arra alkalmas területeken, mint a Mezőség, Maros és Küküllők völgye, stb. főleg tanyarendszerekkel művelték. Ilyen tanyát több helyen tártunk fel, s még sokkal több helyen vannak nyomok.⁵⁸ Arra, hogy mit termeljenek, a föld milyensége és az értékesítés lehetősége volt irányadó. Általában bizonyára szerepeltek a gabonaneműek, városok közelében a kerti vetemények termesztése is kifizetődött. Az Erdélyszerte előforduló halastó-maradványok közt bizonyára vannak olyanok, melyek a római korból származnak, de ebben az irányban még eddig nem történtek kutatások. A nagyobb fogyasztást biztosító városoktól távolabbi területen bizonyára állattenyésztést is űztek. — Nagyon kiterjedt volt a szőlőművelés. Az egyik (XV. számú) viasztabla adata szerint a kereskedelemben megkülönböztették a *merum* és *vinum* jelzésű, vagyis a finom és közönséges minőségű borokat. Így szeretnők megkülönböztetni a kétféle minőséget azokkal szemben, akik a *merum* alatt importált bort értenek, a *vinumot*

pedig helyi termésű bornak mondják. Az Erdélyi Hegyalja vidékén akkor sem igen lehetett szükség importált borra.

Erdély rómaikori *ipara* semmiesetre sem volt olyan fejlett, mint a legnyugatibb vagy a keleti tartományoké, de a helyi igényeket nagyrészen kielégítette s behozatalra csak fényűzési cikkekben volt szüksége.

Igen fejlett volt *agyagipara*: fejlettebb, mint általában hiszik. Az az állítás pl., hogy *terra sigillatát* nem gyártottak, feltétlenül téves. Nemcsak az Apulumban talált minták, (modellek) cáfolják meg, hanem az a tény is, hogy a szükséges agyag kellő minőségben és nagy mennyiségben állott rendelkezésükre pl. Porolissum környékén.⁵⁹ A szintén idesorozandó téglagyártást császári, katonai, városi és magánüzemek végeztették. Számottevő *vasiparának* is kellett lennie, mint azt feliratos emlékek is bizonyítják: az itteni katonaság ezirányú szükségleteit itt gyártották.⁶⁰ Ha ehhez vesszük az *építkezéseknél foglalkoztatott* és a tömegek mindennapi szükségletét ellátni hivatott iparágakat, kitűnik, hogy az igények nagyobb részét itteni iparosok látták el. Az ipar középpontjai — természetesen — a városok; legfontosabb volt Apulum, azután Sarmizegetusa és Napoca.

Ugyanezek voltak a *kereskedelmi élet* középpontjai is. A kereskedők túlnyomólag szyriaiak, kisázsiaiak, ritkábban galliaiak; itáliai csak elvétve akad: mindezt a feliratos emlékeken szereplő egyének neveiből és egyéb adatokból (pl. istennevekből és ábrázolásokból) lehet biztosan megállapítanunk. Forgalom inkább kivitelben volt, mint behozatalban. A kivitel szempontjából fontos állomás volt Drobeta, mint dunai kikötőállomás: ott volt az a híd is, mely az erdélyi utakat összekapcsolta a birodalom főútvonalaival, elsősorban a dunamentivel. A behozatal tekintetében nagy szerepe volt Aquileiának: ez volt t. i. az az elosztó állomás, hol a nyugatról és Itáliából a Balkán-, Pannónia- és Dacia-féle irányuló küldeményeket elosztották. A behozatal egyébként — mint említettük — csak fényűzési cikkekre szorítkozott. Ez pedig nem nagy volt, mert a lakosságnak az a része, melynek ilyen igényei voltak, csak átmenetnek tartotta az ittartózkodást.

Említettük a Diernától északra húzódó vámvonalat: másról nem tudunk, de kellett lennie. A kereskedelem legvirágzóbb a II. és III. századok fordulóján volt: abban az időben, mikor a quad-márkomann háború utóhullámai is elcsendesedtek, s még nem indultak meg a gótok támadásai. Az utóbbiak véget vetettek annak a nyugodt állapotnak, mely a kereskedelem virágzásának főfeltétele.

¹ Mint érdekes jelenséget, meg kell itt emlitenünk, hogy — legalább a tudományos nyilvánosság előtt és a múltban — román szakemberek foglalkoztak legkevésbé ezekkel a kérdésekkel. Viszont tény, hogy újabban nagy erélyvel és jelentős anyagi áldozattal igyekeznek pótolni a mulasztást.

² Kolozsvár, 1863.

³ *Az alsóilovsai álló tábor és műemlékei.* Az Erdélyi Múzeumegylet évkönyvei, III. köt.

⁴ U. o. I. köt.

⁵ Budapest, 1880. a M. Tud. Akadémia kiadásában.

⁶ A római limes Németországban. — Le limes romain en Allemagne. Dolgozatok—Travaux, Kolozsvár, 1910 (I).

⁷ Múz. és Könyvtári Értesítő, 1911.

⁸ *Az Erdélyi Múzeum* 1908—9: Dolgozatok — Travaux (Kolozsvár), 1911, s köv. évfolyamok.

⁹ Múz. és kvtári Ért.

¹⁰ 1905. évfolyamtól.

¹¹ Arch. Értesítő. Jahreshefte des oesterr. Arch. Instituts. 190()—7. évf.

¹² Arch. Közi. XIX. évf.

¹³ Érveimet többször előadtam: legelőször a *kolozsvári* Dolgozatok — Travaux 1912 (III.) évf.-ban, legutóbb a *szegei* Dolgozatok — Arbeiten — Travaux 1927. (III.) évf. 123. s köv. 11.

¹⁴ Buday Á.: A római limes Németországban. Kolozsvár, 1910.

¹⁵ V. ö. kolozsvári Dolgozatok — Travaux, VII. (1916) 1. füz. 9. β következő lapokon.

¹⁶ V. ö. Ugyanott 1912 (III. évf.) 74—98. lapokon.

¹⁷ Legutóbb E. Fabricius hozta fel a Pauly—Wissowa-féle Realencyclopedie XIII. köt. 642. hasáb, 27. s köv. soraiban.

¹⁸ Részletes kifejlése a kérdésnek: Dolgozatok — Arbeiten — Travaux (Szegei). III. (1927.) évfolyam, 127. s köv. 11.

¹⁹ Nemzeti Társalkodó, 1830.

²⁰ L. a 18. sz. alatti jegyzetet.

²¹ A limestöltésnek és ároknak az ördöggel való kapcsolatba hozatala és útként való felhasználása általános szokás nemcsak nálunk, hanem pl. német földön is.

²² Archeológiai Közlemények XIX. (1895.) köt. 1—48. lapok.

- ²³ Dolgozatok — Travaux (kolozsvári) VIII. (1917.) évf., 218. s köv. 11.
- ²⁴ CIL. III. 827, ill. 7633.
- ²⁵ Domaszewski, Geschichte der röm. Kaiser (1909) IL 231. 1.
- ²⁰ V. ö. Buday Á.: A római limes Németországban (1910) 90. lap.
- ²⁷ A. Gnirs, Die röm. Schutzgebiete an der oberen Donau. Augsburg, 1929. és *Sudeta* c. folyóirat 1929 (V.) évf., 171. s köv. 11.
- ²⁸ Erdészeti lapok, 1912. évf. VIII. füzet.
- ²⁹ Arch.-epigr. Mitt. XIII. 129. s köv. 11.
- ³⁰ Dacia feladásáról mélyreható forráskritika alapján legújabbban *Alföldi András* írt az Egyetemes Philologiai Közlöny 1929. és 1930. évf.-ban. V. ö. Alföldi András, a Prot. Szemle 1927. (36.) évf. 98. lapján, Patsch Károly megállapításával.
- ³¹ Amint az éppen most elmondottakon elmélkedünk, lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy Erdély történetének későbbi — magyar fejedelemség — korában is volt olyan időszak, mikor ezekből az északi és nyugati területekből egyes részek bizonyos kapcsolatban voltak Erdéllyel (a partes regni Hungariae). De ha erre gondolunk, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az analógia pusztán külsőséges, nem is teljes, mert hiszen az előidéző okok is egészen mások voltak.
- ³² Részletesen kifejtettem Dolgozatok — Travaux (Kolozsvár) 1916 (VII.) évf. 1. füz. 9. s köv. 11. Fejtegetéseimet — mint annyi más esetben — a szakkörök bizonyos bizalmatlansággal fogadták, de egyetlen tételét meg nem cáfolták. A sorsa az lesz, mint a többinek: végre is elfogadják.
- ³³ CIL. III. DM. 13. számú katonai levél.
- ³⁴ Eutropius, 6—8.
- ³⁵ L. Buday Á.: A szolnokdobokai római táborhelyek jelentősége. — Az Erd. Múz. Egyl. dési vándorgyűlésének emlékkönyvében. Kolozsvár, 1911.
- ³⁰ CIL. III. Suppl. pag. 1989. DM. LXVII.
- ³⁷ CIL. III. 1460.
- ³⁸ Eph. Epigr. IV. 188.
- ³⁹ CIL. III. 1416.
- ⁴⁰ Dio, LXXII. 3. 3.
- ⁴¹ Eutropius, i. h.
- ⁴² Patsch i. h.; Ritterling a Pauly—Wissowa-féle Realencyclopaedie, XII. 1346 hasáb; Alföldi A. i. h. 1930. évf. 88. lap.
- ⁴³ Klebelsberg Emlékkönyv (1925) 132. lap.
- ⁴⁴ Dolgozatok — Travaux (Kolozsvár) 1915. (VI) 90. s köv. 11.
- ⁴⁵ Az EME gyulafehérvár—zalatnai vándorgyűlésének Emlékkönyve (1913) 150. s köv. 11.
- ⁴⁰ V. ö. Téglás Gábor, Hunyadmegye tört. 164. s köv. stb.: Parvan, Getica 596. β köv.: Finály Gábor, Arch. Ért. 1903. 104. s köv. 11.
- ⁴⁷ CIL. III. a 8. sz. viasztábla: cf. C. Patsch, Wissenschaftl. Mitt, aus Bosnien u. der Hercegovina, VI. (1899) 265. lap, 1. jzt.
- ⁴⁸ V. Christescu, Viata economica a Daciei Romane, (Pitesti. 1929) pag. 22, 6 jzt.: Cserni Béla, Alsófehérvármegye tört. a római korban, 139. s köv. 11.

- ⁴⁹ CIL. III. 178. lap.
- ⁵⁰ Philologie 1902. Suppl. 450. lap.
- ⁵¹ Die röm. kais. Verwaltungsbeamten (1905) 155. lap.
- ⁵² Fasten der Provinc. Dacien (1894) 51. 1. s köv.
- ⁵³ Auraria Romana Dacia, 1780.
- ⁵⁴ I. m. 30. lap. 1 jzt.
- ⁵⁵ CIL. III. 1128. és Klio, 109. pag. 375.
- ⁵⁰ CIL. III. 1209. 1363.
- ⁵⁷ V. ö. Dolgozatok — Travaux (kolozsvári) IV. (1913.) évf. 109. β köv. 11.
- ⁵⁸ Néhai br. Wesselényi Béláné Zsibón kb. két évtizeddel ezelőtt kísérletezett, s pusztán a természetben előfordult agyagból, minden más anyag vegyítése nélkül meglepően sikerült „terra sigillatát” állított elő. Nagyszabású terveit a háború, majd halála hiúsította meg.
- ⁵⁹ CIL. III. 1021. 1035.

ROSKA MÁRTON

**ERDÉLY
ÉS A NÉPVÁNDORLÁSOK KORA**

ERDÉLY ÉS A NÉPVÁNDORLÁSOK KORA.

Írta: ROSKA MÁRTON

Róma fennállásának ezeréves évfordulóját ünnepli. Az örömben ürem vegyül: Nyugaton, Északon és Keleten újult erővel gyúlnak fel a harcok, amelyek fokozatosan a római világbirodalom bukásához vezetnek, hogy nagy részén új, magukat még ki nem élt, fiatal népek rendezkedjenek be élethivatásuk teljesítésére.

A szlávoktól leszorított gótok a Fekete-tenger északi partvidékein, a Krimi-félszigeten és a Duna torkolata vidékén telepednek meg s állandó betörésekkel nyugtalanítják a római birodalmat. Róma csak ideiglenes sikereket tud elérni velük szemben. Gellienus császárnak a gótokkal kötött megalázó békéje jelzi, hogy Dacia már nem sokáig fogja ékesíteni a római császárok koronáját. Aurelianus császár Kr. u. 274-ben végleg feladja s ezzel hivatalosan is megnyíltak a gótok előtt Erdély keleti kapui, amelyek olyan fontos szerepet játszottak az egész őskor folyamán.

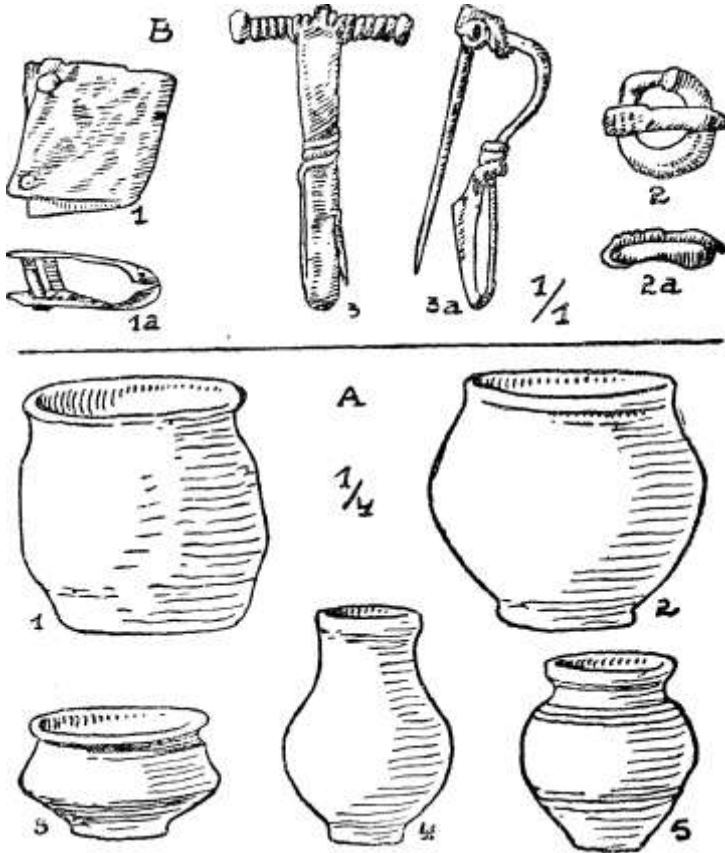
A külső keretek, a színtér, a külső adottságok ugyanazok, csak a kultúrahordozók változnak s ezek új tartalommal töltik ki ezeket a kereteket, melynek színe az egymást váltogató hódítók művelődésének a színe.

Ami törvény volt az őskor folyamán, törvény marad a népvándorlások idején is, Erdély továbbra is hármassal feladatokra hivatott: teremtet, átvesz és közvetít.

Leleteink részben szórványosak, részben kincsleletek, részben pedig rendszeres ásatásokból származó temető emlékei.

Erdélyt előbb a tervingek szállják meg, akiket később visigótoknak neveznek. E gót törzs temetőjét tárta fel *Kovács István* a marostordamegyei Marosszentannán. Egészben véve 74 sírt ásott ki, de a munkálatok megkezdése előtt több sír esett a pusztulás áldozatául. Jellegző, hogy közöttük akadt egy, amelyik még a skythák korából származó temetkezést mutatott. Valamennyi csontvázás sír, koporsó nélkül, és pedig minden rendszer nélkül, tehát itt nincsen szó soros temetkezésekről. Tárolásuk sem szabályos. A legtöbb csontváznak koponyája

Ék. és É. közt feküdt. A halottak arccal Délre néztek. Mellékleteik (1. kép): agyagedények, ezüst-, bronz- és vascsatok, ezüst-, bronz- és vasfibulák, elefántcsontfésűk, ezüst- és vasszíjvégek, bronzkarperecek, ezüstkarikák, üveg poharak, üvegpszta-, borostyánkő- és karneolgyöngyök, fűles ezüstcsüngők, vaskések, tűzcsiholásra való kovadarabok, stb. Az egyik korábban feldúlt sírban vaskard is feküdt. A halott mellé helye-

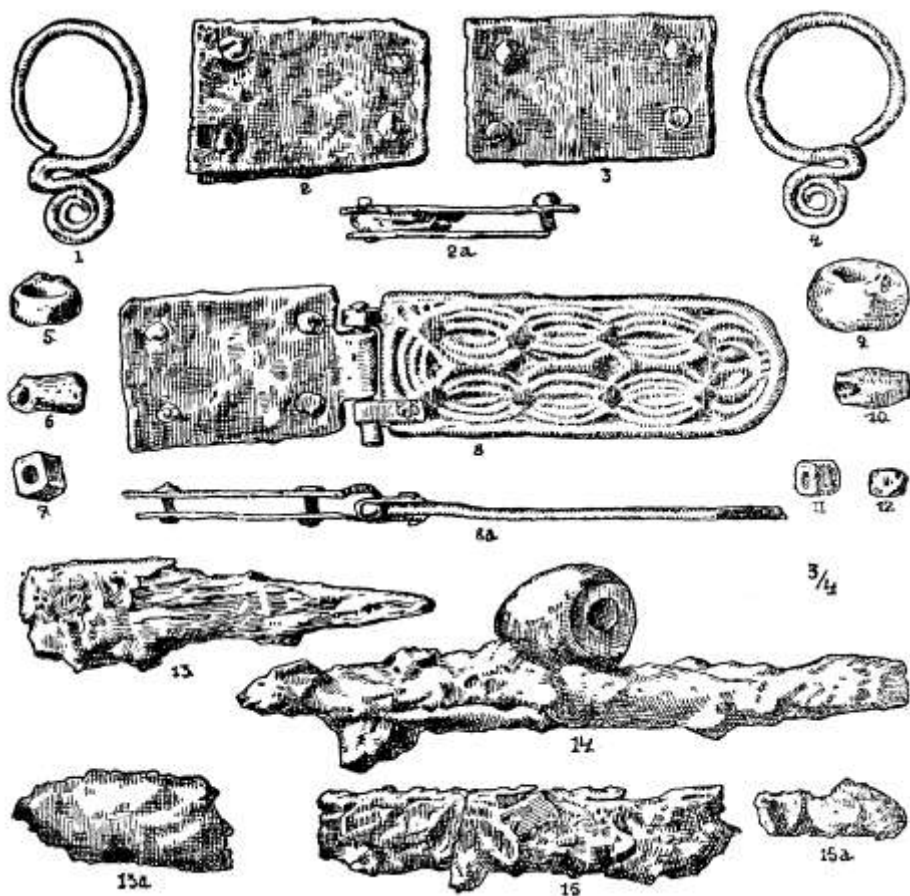
1. kép

A maroszentannai XXIII. sír mellékletei

zett ételmaradékokat képviselik a sírokban lelt kakas-, kecske-, bárány-, juh- és disznócsontok. Érmek nem fordultak elő a sírokban, a temető kora tehát már abba az időbe esik, amikor az officinákat régen beszüntették, amikor a gótok iparművességén még érzik ugyan a római hatás, de már attól kezd elszakadni. A Kr. u. III. sz. vége, vagy a IV. eleje ez az idő, ahova a temetőt a sírmellékletek is utalják, amikor a római

provinciális emlékek még nem halnak ki s amikor a római import (üveg-poharak) sem szűnt meg teljesen.

Részben ezzel egykorú temető maradványát tárta fel *Kovács István* Marosvásárhelyen a Mikszáth Kálmán-utcában, olyan területen, ahol korábban a skythák temetkeztek s amely ismételt bolygatásokon esett

2. kép
A marosveresmarti VIII. sír mellékletei.

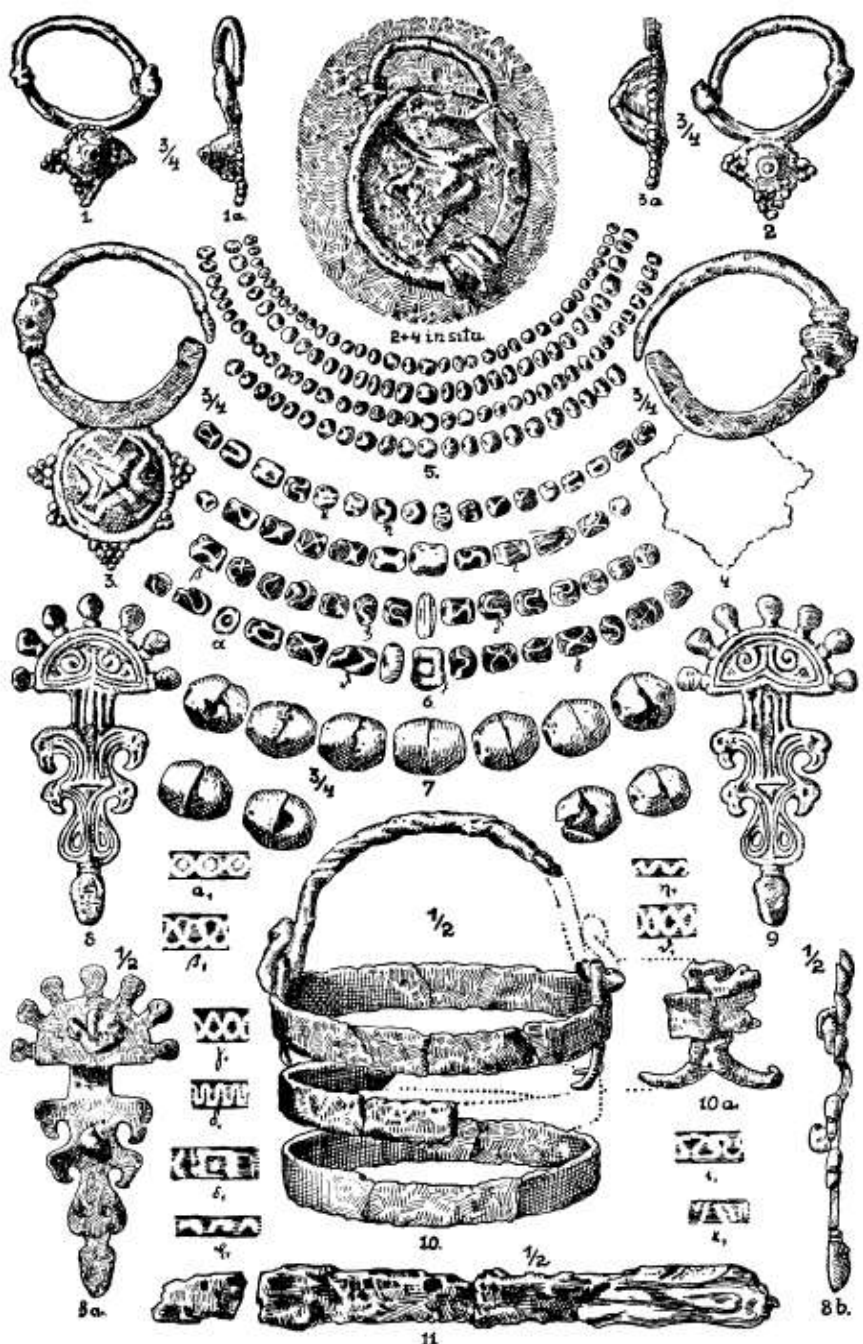
Bethlen József kertjében egy VI.—VII. sz.-beli gepida temető 17 sírját tártam fel, melyek részben korábbi bolygatásokon estek át, de azért sok értékes megfigyelést és mellékletet nyújtottak (2. kép). A temető megmentéséhez a most már megboldogult *Bethlen Józsefné* szül. *Nemes Zsuzsika* grófnő megértő figyelme és nemeslelkű, áldozatos támogatása segítette hozzá az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárát.

E sírok ásásakor réz- és korabronzkori telepet s ami tárgyunk szempontjából is fontosabb: germán temetőt tettek tönkre, melyekből egyelőre csak kerámikai maradványokat sikerült megmentenem. A folytatólagos ásatások rendjén érintetlen területre is akadhatunk, mely bolygatatlan germán sírokat is rejthet a méhében.

A gót és avar periódusból származik a marosgombási (Alsófehér m.) temetőből megmentett kilenc sír és egy lovas temetkezés, valamint egy különálló ló sír. A Kismagura lábánál elterülő Maros-terrász szélén feküdt ez a temető, korábban a villanova-kultúra képviselői temetkeztek itten, a Maros balpartjának leomlásával sok sír el is pusztulhatott idők jártával, más részük a szomszédos szőlőforgatásoknak esett áldozatul. Mégis hálásak lehetünk a sorsnak, hogy legalább ennyi maradt meg ebből a periódusból kézzelfogható bizonyíték gyanánt, hogy a nép- és kulturális hullámzások folytonosságában nem állott be szakadás (3. kép.) A mellékletek: vaslándzsák, csiholok, kovakövek, kések, vascattok, vasárak, egy esetben vaspántos és eszkábás faveder, potinfülbevalók, gyűrűk, rossz ezüstből öntött fibulák, üvegpassztagyöngyök, a lovak mellett 2—2 vaslándzsa, 1—1 vascatt, 2—2 kengyel és 1—1 csikózabla, stb. A sírok tájolása kelet-nyugati olyan formán, hogy a fej mindig Nyugatra esett. A ló feje ezzel szemben Keleten volt. Egy pár esetben edényt is leltem a sírokban.

Mezőbándon (Marostorda m.) *Kovács István* egy részben tönkre tett temető maradványaképen 186 sírt tárt fel. Majdnem valamennyi rabolt sír volt, ennél fogva a különben gazdagnak ígérkező temető gazdagabb mellékletei hiányoztak, mindössze egy aranygyűrűt sikerült még megmenteni. Az övcsattok, boglárok, szíjbujtatók, szíjszorító lemezek, hajkarikák, fülbevalók, karperecek (két esetben), üvegpasszta- és üveggyöngyök, pántos sisak (egy esetben), lándzsák, kovácsszerszámok, aztán temérdek agyagedény stb. mégis elég tisztességes és tanulságos zsákmányt képviselnek, amelyek alapján Kovács e temető korát a Kr. u. V.—VII. sz.-ba teszi s a gepidák, avarok, bászárnok hagyatékának tekinti (4. kép). Ez utóbbiaknak tulajdonítja a szakállas vasnyilhegyeket.

Tizennégy esetben lócsontvázmardványokat is konstatált *Kovács* a sírokban, tehát a dúlás dacára is fontos megfigyeléseket eszközölt a lelkiismeretes kutató abban az irányban, hogy ezt a temetőt is bele kell sorolnunk részben a lovas temetkezésük közé.

3. kép

Az emlékek egy része, így a szórványosan felszínre került és sírokban lelt fibulák a Kr. e. IV. sz.-ig is visszanyúlhatnak s így valószínű, hogy az itteni temetkező gepidák, avarok korábbi sírokat is tehetek tönkre, sőt még ezeknél is régebbiekre is akadhattak, amely feltevésünkben a sírmező területén feltárt kelta égetett temetkezés maradványai és egy skytha nyílhegy is megerősítenek.

E temetővel egykorú a marosvásárhelyi már említett, temető 6 sírja és részben a marosveresmarti 17 sír.

Nem a véletlen munkája, hogy ezek a sírmezők a Maros völgyében fekszenek. Ez volt Erdély főútőere az őskorban, ezen át hőmpölyögtek végig a népvándorlások korában is a legerősebb nép- és kulturális hullámok is. Ez a völgy vezetett Erdély aranytermő vidékének egyik leggazdagabbikához is. A népvándorlások korában pedig nagyon keresett cikk volt az arany.

És a véletlennek kell betudnunk, hogy a Szamos völgye még rejtetegeti a maga temetőit? Az apahidai, a két szilágysomlyói kincs magukban is jelentős bizonyító erővel bírnak, hogy Erdélynek ez az északi útőere is milyen előkelő szerepet játszhatott ebben az időben. A Meszesi kapu, Erdélynek minden időben egyik legfontosabb nyugati ki- és bejárója, még sok meglepetést tartogathat a számunkra. A kutatások elégtelensége, a főfigyelő külső munkatársak nemtörődomsége a főök, hogy erről a vidékről nem idézhetjük a gazdag temetők egész sorát. A ezilágy-nagyfalui lelet eléggé biztató jelenség e tekintetben.

Ha az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában levő, még kiadatlan voici (Kisküküllő m.) kincsre, a dévai múzeum várhelyi fibulájára gondolunk, ha idézzük a nagyszebeni Brukenthál-Múzeumban őrzött s Medgyes vidékéről származó fülbevalót és karpereccsüngőt, az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában II. 6804—7077. és II. 7551—7736. sz. alatt beletárolt két moigrádi (Szilágy m.) kincset, melyek egyrésze népvándorláskori, stb. nagy vonásokban megrajzoltuk azt a kedvező perspektívát, mely e tekintetben a jövő kutatói előtt kibontakozhatik.

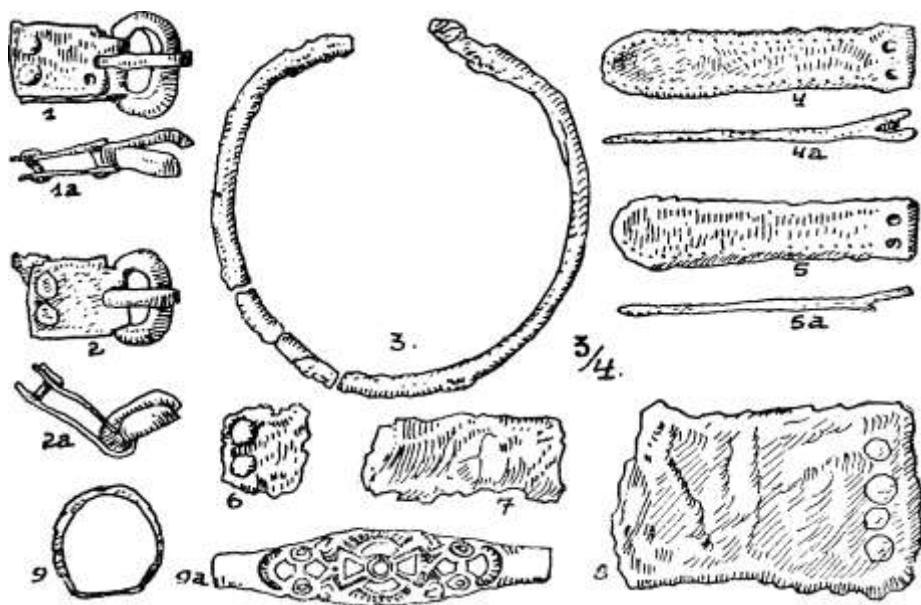
És a Székelyföldnek még nem érintett része, Csík, Udvarhely, Háromszék? Erdély keleti kapui először látták a népvándorlások hullámait s ha egy részük pusztán csak átkelésül is szolgált, de pl. az ojtói szoroson beözönlők megtalálták létfeltételeiket a háromszéki rónán, amiről a többek között a kézdivásárhelyi csikózábla, az albsi lándsák, a futásfalvi nyílhegyek stb. tanúskodnak.

Nincs terünk, hogy a szórványos leletekkel részletesebben foglalkozzunk, de mindabból, amit eddig dióhéjba szorítva bemutatunk, ki világlik tételünk igazsága: Erdély nemcsak átjáró, hanem pihenőhely is, ludott nyújtani mindenkor megfelelő létfeltételeket, azzal, hogy hódítás

tárgya lesz, nem esik ki természetszabta szerepéből, átvesz a hódítókkal kulturális elemeket, azokkal messzi területek művelésébe kapcsolódik, teremt maga is, mert megvannak hozzá a külső adottságai, aranyával, ezüstjével, vasával, sójával domináló szerepet is visz, — aki korábbi létfeltételeinek megfelelőket talált itten, huzamosabb ideig való életre is berendezkedett. Ezt mutatják a temetők is.

És még egy fontos szempont a temetőkkal kapcsolatosan! Nem esetlegességen múlik, hogy Mezőbándon, Marosvásárhelyen, Marosgombáson a népvándorláskori réteg alatt ott van a skytha-réteg: a skythák

4. kép
A mezőbándi XXXIX. sír mellékletei

is ugyanazokat a létfeltételeket keresték, mint a népvándorlások eddig érintett hullámainak tényezői, s ahol megtalálták, megpihentek, megtelepedtek, amíg nagyobb erők ki nem emelték a helyükből.

Az erdélyi barlangok egyikében-másikában kutatva, valamint a folyók, patakok diluviális terrászain olyan kerámiai maradványokra akadtunk, amelyeket a szlávok hagyatékának kell tekintenünk, akik az avarok elvonulása után, kb. a Kr. u. VIII. sz.-ban vékony rétegben ellepik Erdélyt is. Az a körülmény, hogy ezeket a cserepeket barlangokban s rendszeren magasabb terrászokon leljük, amellet bizonyít, hogy ez a vékony szláv réteg csak tapogatózva merészkedett előre, s akkor is

előbb eldugott s így védettebb barlangok, sziklafülkék stb. védelme alatt próbált berendezkedni valamelyesképpen ezen a sok vihart látott földön. Ez az eset Hunyadmegyében, ez Biharban. Nyílttéri telepeiket még nem tárták fel, létükre csak egy pár cserépdarabból következtethetünk. Ittlétükről tud a történelem, beszélnek egyes község- és határnevek, amelyek azonban nem tévesztendők össze a későbbi szláv beszivárgásokkal és betelepítésekkel összefüggő község- és határnevekkel.

A bolgárok ittlétéről nem tudunk idézni régészeti emlékeket, ha csak az avar kapcsolatokat mutató leletek egy részét nem sorozzuk ide (nyakperec, hajkarika, csörgő stb.). Hittel hisszük, hogy *Fehér Géza* kitűnő munkája: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik* (Archaeologia Hungarica VII. k. Budapest, 1931.) érdeme szerint fogja felkelteni a figyelmet a bolgárok ittlétének még felkutatható emlékei iránt. Ebben a tekintetben elsősorban székelyföldi kutatóinkra vár a hálás feladat.

IRODALOM

Alföldi András: A gót mozgalom és Dacia feladása. Egyetemes Philológiai Közlöny 1929. és 1930. k.-ben.

Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon. — Das Kunstgewerbe der Avarzeit in Ungarn. Archaeologia Hungarica I. Budapest 1926.

Hampel József: A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban, Budapest, I. 1894. II. 1897.

Hampel József: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. I—III. k.

Kovács István: A maroszentannai népvándorláskori temető. — Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Maroszentanna. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, III. k. 1912. 250—367.

Kovács István: A mezőbándi ásások. — Les fouilles de Mezőbánd. U. o. IV. k. 265—429. 1.

Kovács István: A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető. — Station préhist. de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythique et de la migration des peuples. U. o. VI. k. 226—325. 1.

Roska Márton: Das gepidische Grabfeld von Veresmart—Marosveresmart. Germania 18. k. 1934. 123—130. 1.

ROSKA MÁRTON

A HONFOGLALÁS ÉS ERDÉLY

A HONFOGLALÁS ÉS ERDÉLY

Írta: ROSKA MÁRTON

A magyarság erdélyi honfoglalásával foglalkoznak krónikásaink, régebbi és újabb történetíróink, nyelvészeink. A kérdésnek megoldásában döntő szava van a régészetnek és a munkába rövidesen bele kell kapcsolódnia a néprajznak és az anthropológiának is.

Nem elsőízben hangoztatom, hogy revízió alá kell venni azt a történelmi felfogást, hogy a magyarság Szt. István idejében kezd benyomulni Erdélybe.

Amikor azt látjuk, hogy az egész őskoron keresztül milyen fontos közvetítő szerepet vittek Erdély keleti kapui (különösen az Ojtoziszoros) s ezt a szerepüket megtartották a népvándorlások korában is, s amikor az ő- és népvándorláskori leletek arról győznek meg bennünket, hogy a délorosz síkon át vándorlók s errefelé tartó törzsek itten is megtalálták létfeltételeiket, — amikor Erdély természeti kincsei, hadászati jelentősége olyan súlyos tényezők az itten való megtelepülés szempontjából, — amikor a honfoglaló magyarsággal azonos létfeltételeket kereső skythák, gótok, hunnok, szarmaták, avarok a legtermészetesebb utakat, Erdély keleti kapuit választották Nyugat felé való vándorlásaik rendjén, — csak a magyarság került volna el azokat, vagy azok egy részét?

Ezekre a kérdésekre adjuk meg a ma lehetséges feleletet azoknak a régészeti leleteknek az alapján, amelyeket a véletlen, vagy a szakszerű ásatások hoztak máig a felszínre.

Az első honfoglaláskori lelet még 1895-ben látott napvilágot az alsófehérvármegyei Marosgombáson, a Kismagura nyergén, a báró Zeyk-család sírkertjének színtezési munkálatai rendjén. Ez az irodalomból is jól ismert első marosgombási, honfoglaláskori kardos férfisír, melyet két másik sírral együtt a br. *Zeyk József* jelenlétében tártak fel a munkások, s amelyeknek tartalma a nemes báró ajándékképpen a nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumának birtokába jutott.

A megboldogult *Herepey Károly*, aki ezen a helyen a folytatólagos ásatásokat vezette, azt írja az első sírról, hogy egy vitéznek a

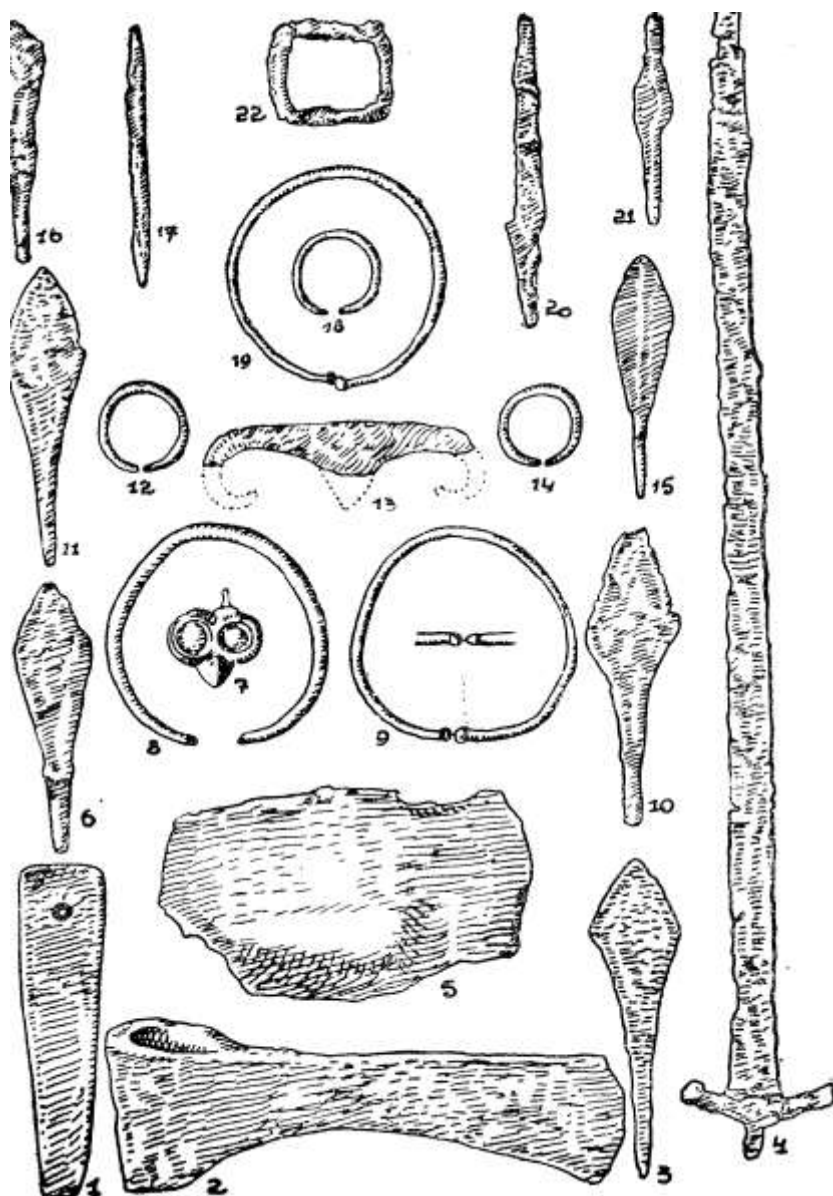
hosszant oldalhoz helyezett karokkal. Arccal Keletre nézett. Jobb oldalán egy egyenes, kétélű, keresztvassal ellátott vaskard (1. kép, 20. sz.), baloldalán egynehány hegyesszárú, rhombikus nyílhegy (u. a. kép 9., 10. sz.) feküdt. — Tőle kb. 2 m.-re egy női sírra bukkantak. Hosszan kinyújtva, hanyatt feküdt, szintén Kelet felé néző arccal, alkarjain 3 karperec (1. kép 2—4. sz.), a nyakcsigolyák és vállak táján szívidomú, aranyozott ezüstcsüngőrészlet (u. a. kép 8. sz.) és három ezüstkarika feküdt (u. a. kép 5—7. sz.). — Egy harmadik sír férfi csontvázat tartalmazta ugyanolyan helyzetben, mint az előbbieket. Baloldalán egy vasszekeke, egy átlukasztott fenőkö, egy pár vasnyílhegy s egy pár edénytöredék volt. (1. kép 1., 11—16., 18. sz.)

A további szintezési munkálatok rendjén a *Herepey* jelenlétében akadtak egy újabb férfisírra, melynek mellékletei: rhombikus nyílhegyek, vascsatt, vaskés, csiholó és egy vasár. (1. kép 17. sz.)

E síroktól Délre és Nyugatra 1901-ben *Fogarassy Albert* Bethlenkollégiumi tanár s az enyedi múzeum lelkes őre, *Bodrogi János* ásott ki egy pár sírt, amelyek hasonló tartalmúak voltak. Ugyanakkor akadt *Bodrogi* egy honfoglaláskori tűzhelyre is a Zeyk-féle gyümölcsös kertben.

A Zeyk-féle sírkert közelében magam is ásattam, első ízben 1912-ben, mikor is a többek között három honfoglaláskori sírt is tártam fel s így ezen a területen az ekorbeli sírok száma közel tízre rúg.

A tőlem kiásott első sír gazdagabb nőé volt. Hanyatt fekvő csontvázat takart, melynek tájolása Ény-30°—Dk-30° olyan formán, hogy a fej Ény-30°-ra esett, tehát arccal Dk-30°-ra nézett. Mellékletei (2. kép): a bal csuklócsont mellett feküdt a képünkön 7., 7a. sz. alatt látható füles csüngő, mely két részből van összeillesztve. Az alja gömb, ezt egy kis karikatag köti össze az ovális füllel. A nyak táján két bronzpitykét leltem. Az egyik (képünkön 11., 11a. sz.) négykarajú, szívidomú levelet ábrázol, amelynek szárát képviselő, szegeccszerű nyúlvány még a sírhatétel előtt letört. A másik (képünkön 12. sz.) gömbszelvény alakú, közepén benyomott s a felvarrásra szolgáló két lyukkal van ellátva, Ugyanott leltem egy összegöngyölt bronzlemezt (u. a. kép 17. sz.). A nyakon és mellen gyöngyök feküdtek. Volt közöttük három darab, amelyiket ólomlemezről hajlítottak össze (u. e. kép 28., 29., 30. sz.). Az egyiket (28. sz.) körrel kerített bibircsszerű dísz ékíti. A velük együtt lelt üvegpassztyöngyök közül a képünkön 19. sz. alatt ábrázoltakat vonalas máz díszíti, a vonalak szöveget, négyyszöveget képeznek, s ezekben egy-egy odacseppentett, lapos pont ül. Rokonságban vannak a 27. sz. alatt ábrázoltakkal. Tipológiailag velük együtt mennek a képünkön 26. sz. alatt ábrázolt sima gyöngyökkel. A 18. sz. alatti három gerezdes gyöngy a dinnyére emlékeztet. A 33. az. alattiak hengeres voltukkal vál-

1 kép.

Leletek a marosgombási I. (9., 10., 20. sz.) IL (2., 8. sz.), III. (1. IL, 16., 18., 19. sz.) es IV. (17. sz.) sírból

nak ki. A 20. sz. alattiak négyzetes voltukkal s fonásdíszükkel hívják magukra figyelmünket. A 31. sz. alattiak ismét hengeresek, s a rajtuk látható díszítőerek részben egymás fölé rakott körök, részben felfutó inda módjára kezeltek. A 32. sz. alattiaknak fentt fülük van, erezettek.

A képünkön 14. sz. alatt látható, nyitott, végein átfűrt, lemezes bronzkarperec a balkaron feküdt. Az 5., 6., 7. sz. bronzboglárokat az ágyékon és a balkar könyöke táján leltem, övdíszek voltak. Sarkaikban egy-egy szívidom ül, mely a felvarrás céljából át van lyukasztva. Ezeket egy-egy bogyótag választja el egymástól. A szívidomok középütt egy-egy karikataghoz tapadnak. Rajtuk aranyozás nyomát figyeltem meg. Rokon velük az u. o. lelt s képünkön 2., 2a. sz. alatt látható kisebb boglár, mely négyágú csillagra emlékeztet. A 10., 10a. és 13., 13a. sz. alatt két teljesen egyforma, szívidomú csüngővel ellátott rozettát mutatok be. E rozettákéval azonos felépítésű a képünkön 4., 4a. sz. alatt látható példányé is. Ez nincs átlukasztva. A maga idejében kis fül volt a háta-hoz forrasztva. A balkézben egy vasarat leltem (15. sz.), amelynek annak idején fanyele volt. A lábak kitakarítása rendjén akadtam a 16., 16a. sz. alatti gyöngyre. A 21., 22., 24. sz. átfűrt kauri kagylók, s a 23. sz. átfűrt kagylógyöngy a mellen volt. — Még két fülbevalója volt ennek a sírnak (1., 3. sz.) Rossz ezüstből készültek, de finom aranylemezzel vonták be mindkettőt.

Egy másik sír ezintén hanyatt fekvő csontvázat takart, melynek tájolása K-15°—Ny-15° volt, a koponya Ny-15°-ra feküdt. Mellékletei: a nyakon 16 drb. bronzboglár (3. kép 2., 2a. sz.), az arctól jobbra leltem a képünkön 3. sz. alatt látható vasarat.

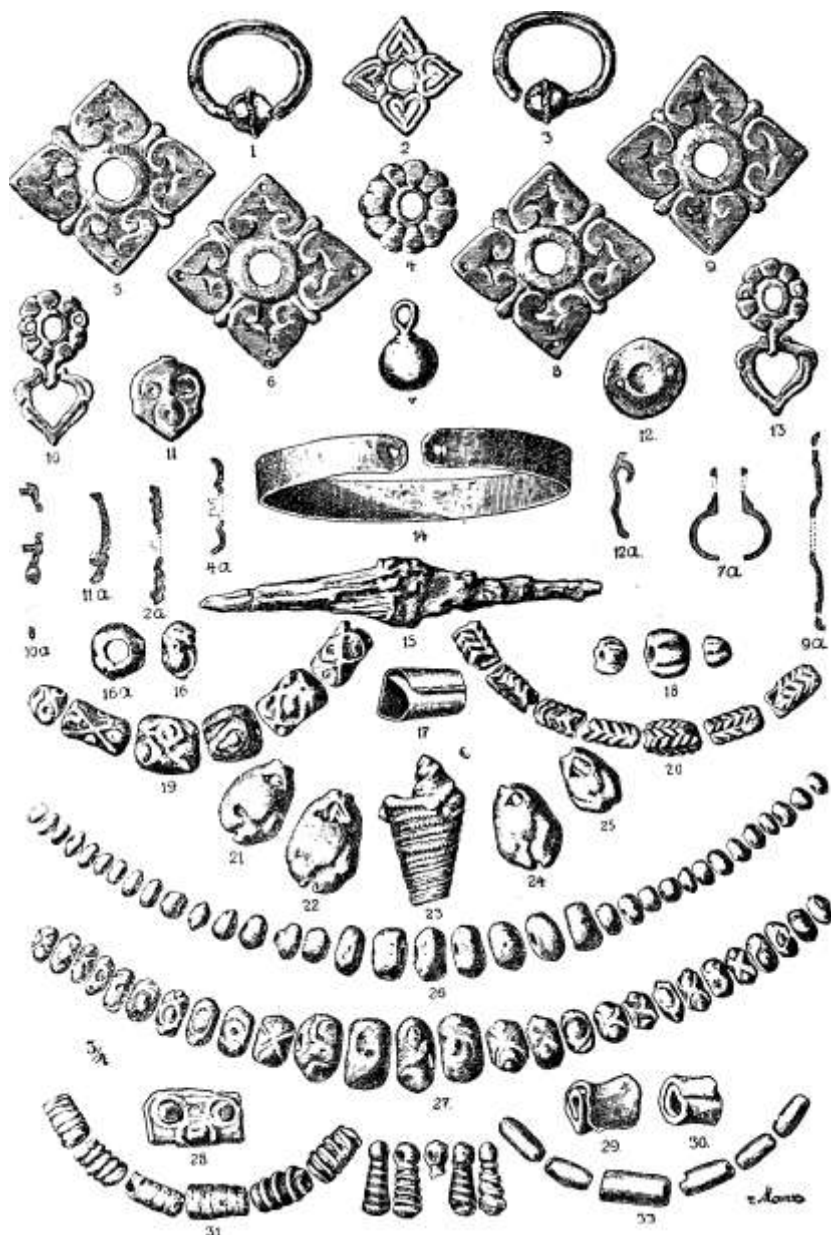
A harmadik, tölem feltárt, honfoglaláskori sír csontváza is hanyatt feküdt, tájolása K-30°—Ny-30° volt. A koponya Ny-30° felé esett. A nyakán leltem a 3. képen 1. sz. alatt levő, három üvegpasztagyöngyöt.

Kétségtelen dolog, hogy Marosgombáson a Kismagura nyergén honfoglaláskori temető volt, melynek csak egyrésze került napvilágra, többi része még ott rejtőzik a földben. A sírok száma és a tájolások terén mutatkozó eltérések hosszabb itt tartózkodásról beszélnek. Jellemző, hogy azon a területen, ahol magam dolgoztam, csupa női sírok kerültek felszínre, az ettől Nyugatra fekvő területen jórészt férfisírokra akadtak.

Korábban skytha-villanova temető volt ezen a területen. Egy pár sírt magam is feltártam még. Az idetemetkező honfoglalók több ilyen sírt bolygattak meg, s ezzel magyarázhatjuk, hogy a saját halottaik sírjaiba skytha-villanova-edények cserepei (1. kép 1. sz.) s kúpos végű karpercek is kerültek elő. (1. kép 2., 3. sz.)

Temető maradványait tárta fel *Bodrogi János* és *Fogarassy Albert* Magyarlapádon is (Alsófehér m.) a *Gorgány* és *Vár* nevű hegyek közt

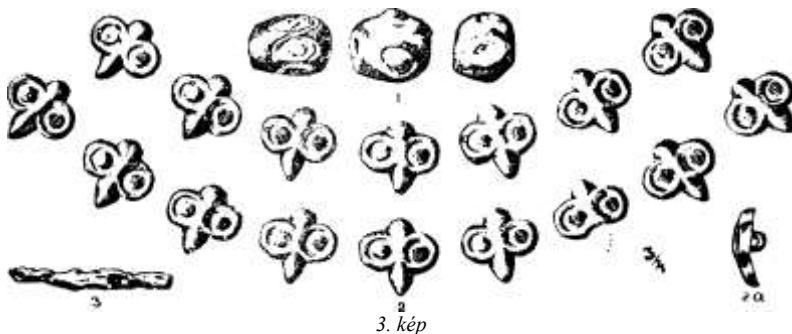

2. kép
Női sír mellékletei Marosgombásról

elterülő vízmosásos völgykatlanban. Tizenegy sírt találtak, melyek egy része skytha-villanova eredetű.

A 4. képen egy lovas-sír mellékleteit mutatjuk be, és pedig két vaskengyelt (14., 16. sz.), egy vasbaltát (17. sz.), egy vas szíjcsattot (15. ez.), egy köpüs vasláncsacsúcsot (13. sz.), bronzboglárokat (1., 4. sz.), két csüngős pitykét (10., 12. sz.), három bronzpitykét (5., 6., 8. sz.), melyek a 10., 12. sz. alattiak felső tagjának édes testvérei, egy másik csüngős pitykét (9. sz.), melynek csüngő tagja hiányzik. Anyaga rossz ezüst. E sír tartalmát gazdagítja még egy hengeres átmetszetű, végei felé vékonyodó, nyitott bronzkarperec (7. sz.), egy gömbszelvényalakú bronzgomb (11. sz.) és végül két rozettaszerű bronzpityke (2., 3. sz.)

Egy női sír tartalmát 5. képünk szemlélteti. E képen: 1. üveggyöngyök, 2. bronznyakperec, 3—6. pitykés bronzcsüngők, 7—8. rossz ezüsből készült fülbevalók, 9. bronz nyakperec. Egyéb holmik, amiket

3. kép
Női sírok mellékletei Marosgombasról

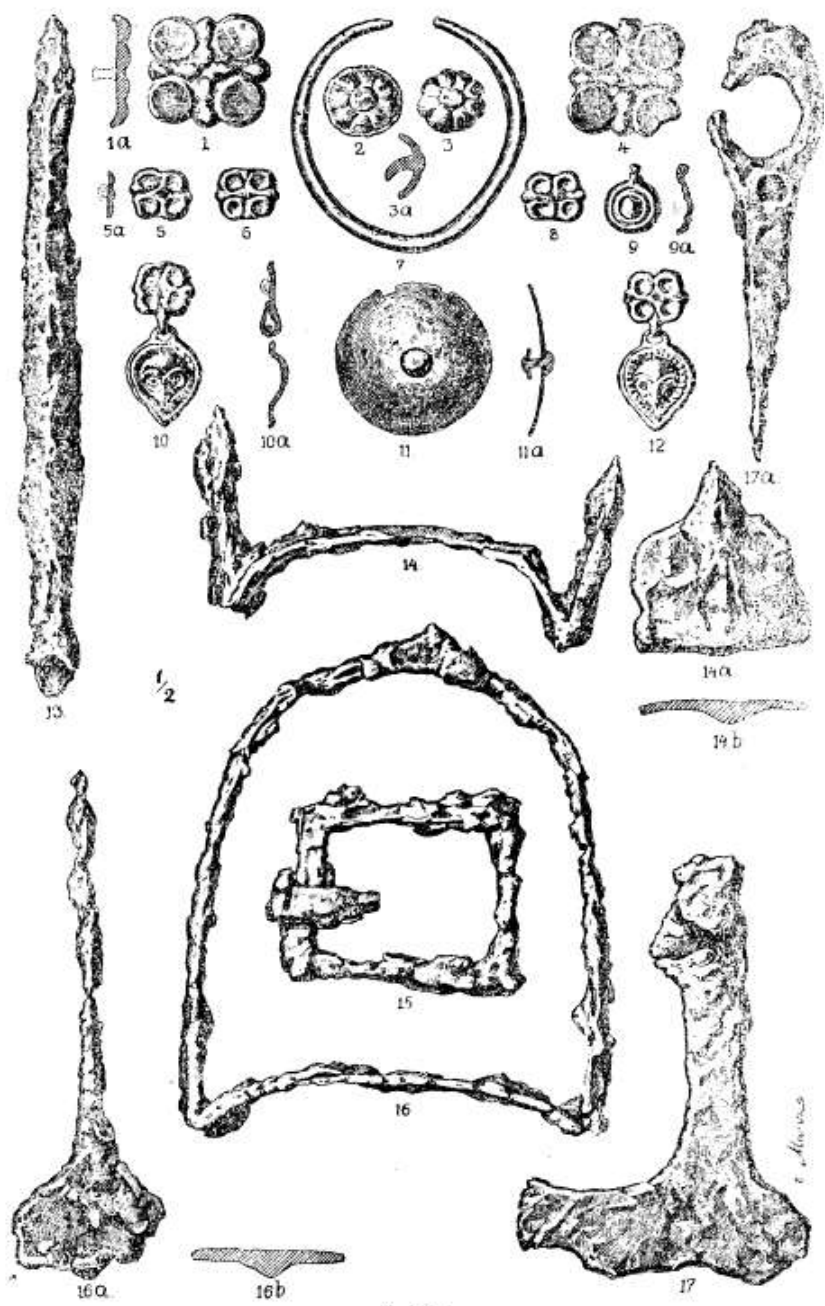
e sírok feltárása rendjén letek, a villanova-kultúra hordozóinak hagyatékát képviselik.

A Tövis melletti Diódról (Alsófehér m.) *Török Bertalan* adományaképpen őriz a gyulaféhvári múzeum egy vasláncsacsúcsot, két kengyelt és egy vaszablát, amik kétségtelenül lovas-sírból származhatnak.

Gyulaféhvár két temetővel is csatlakozik az erdélyi honfoglalás kérdésének tisztázásához. Az egyik a római Apulum romjai felett van s belőle 38 sírt tárt fel a megboldogult *Cserny Béla*. A másik a vártól északra fekvő kb. 400 méterre, a zalatnai út mentén a hidászok gyakorlóterén. Itt 7 sírt tárt fel *Cserny*.

Borosbenedekről hét hajkarikát és nyitott, lemezes karperecet őriz a nagyehyedi Bethlen-kollégium múzeuma.

Borbereken két sodrott nyakperec és egy hajszorító karika került felszínre.

4. kép

Lovas sír mellékletei Magyarlapádról

Nyírmezőről egy nyílcsúcsot őriz a gyulafehérvári múzeum.

Csáklýáról a nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumában van egy hasonló nyílhegy.

Hariból az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában van két kengyelvas és egy nyílhegy. Nem vitatható, hogy lovas-sír mellékletei voltak.

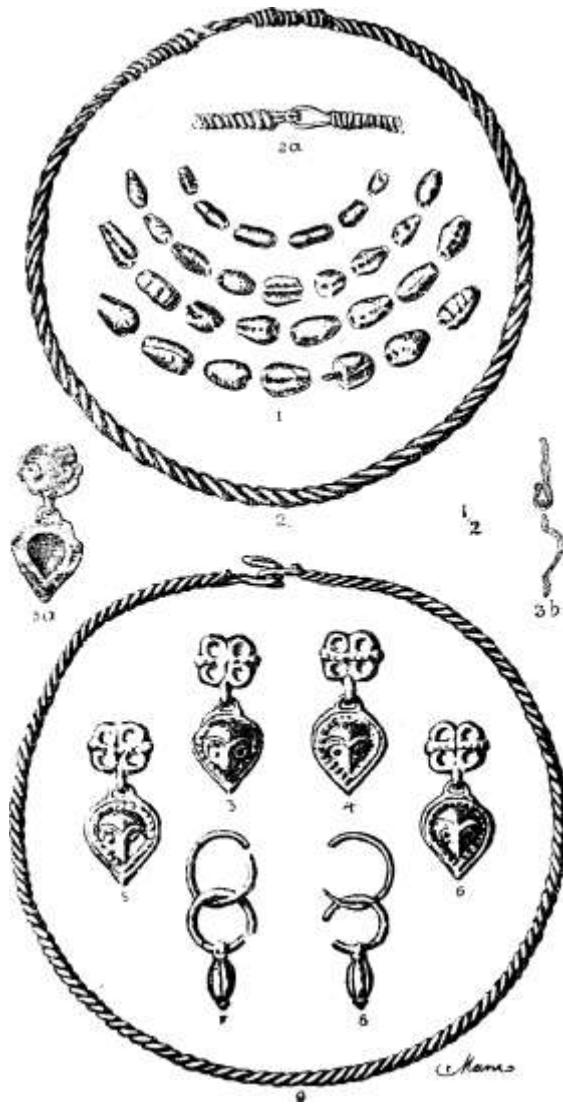
Mindezek a leletek részben belenyúlnak az első árpádházi királyok korába s valamennyi a Maros és mellékvizei mentén látott napvilágot.

Nem maradt adós a Szamosmente sem. Kolozsvárott a Zápolya-uccában *Kovács István* tárt fel részben egy honfoglaláskori temetőt. A munkálatok folytatása még sok kellemes meglepetéssel szolgálhat.

Vegyük még ehhez, hogy a vajdahunyadi *Kincses* nevű szőlőhegy még bolygatatlan oldalán 54 sírt tártam fel, melyek kora Szt. Istvántól Salamonig (1000—1074) terjedő érmekkel van datálva. Várfalván pedig (Tordaaranyos m.) a *Jósika Gábor* báró megértő figyelme és gondossága révén 57 sírt sikerült feltárnom s az eddig még hozzáférhetetlen szilvás kiirtása után ezek száma tetemesen fog megszorodni. A sírokban lelt érmek a Szt. Istvántól Szt. Lászlóig (1000—1095) terjedő időt ölelik fel. Meg kell említenem, hogy a vajdahunyadi temető tekintélyes részét földforgatás alkalmával még az ásatások előtt jóval tönkre tették, de leltem egy honfoglaláskori nyílhegyet is, Várfalván pedig egy honfoglaláskori nyílhegyen kívül két kis máglyaszerű kőakaszt is bontottam ki, amelyeken egy-egy lóállkapocs feküdt, mint a pogány lóáldozat beszédes emléke.

Mindenesetre a kutatások elégtelenségével kell magyaráznunk, hogy a Székelyföldről eleddig csak Eresztevényről (Háromszék m.) van egy honfoglaláskori kengyelünk, amelyet a Székely Nemzeti Múzeum őriz Sepsiszentgyörgyön.

Ez a kengyel nem véletlenül került felszínre Eresztevényen. Abban a fontos kereskedelmi és vándorlási útban látott napvilágot, amelyet már az őskorban alaposan kitapostak s amely egyfelől a Gyimesi, másfelől és különösen az Ojtozi-szoroson vezetett át a szomszédos Moldovába s elsősorban is Târgu Ocna sóbányáihoz. Az Ojtoz nevében a *tuz*, a Tatros nevében rejtőzködő *tus* stb. mind a sóval függ össze. Hogy az Ojtozi-szorost a rómaiak is nagyra értékelték, mutatja, hogy mellette Berecken tábornok építettek. A háromszéki medencén végighömpölyögtek a Keletről jövő összes kulturális, valamint a népvándorláskori hullámok. Csak a honfoglaló magyarság kerülte volna el? Az eresztevényi kengyel magában álló volta dacára is sokat mond és sok reménységre jogosít. Bizonyosan lovas-sírból származik, ahonnét az eke, vagy a borona emelte ki és vitte magával bizonyos távolságra. Párja s a lovas temetkezés egyéb mellékletei (zabla, csatt stb.) még ott fekszenek a földben. Ha a szerencsés véletlen rávezet majd a sír eredeti helyére, fontos bizonyító

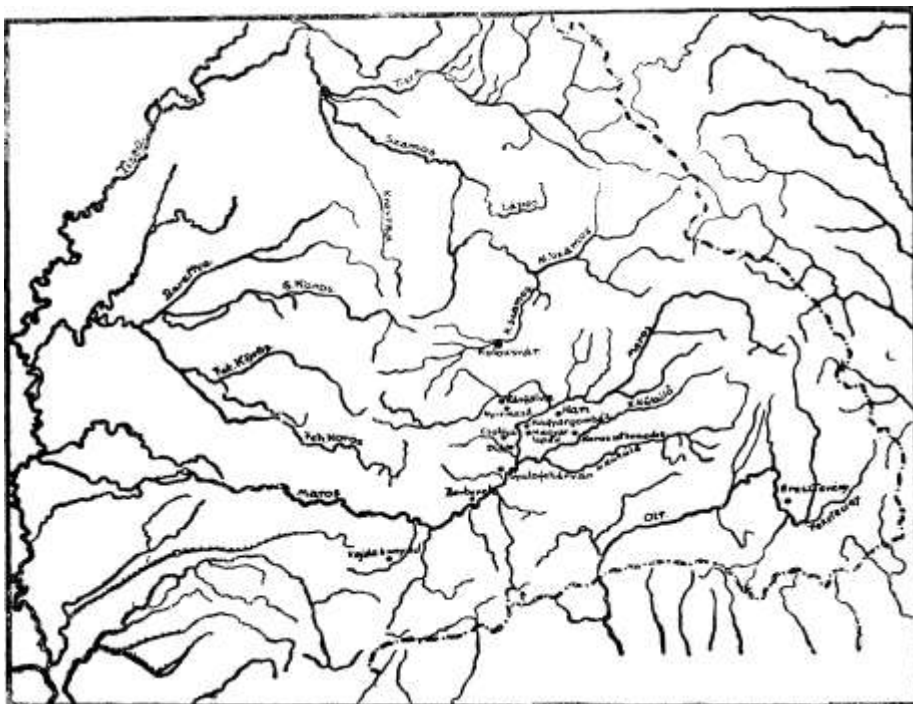
5. kép
Női sír mellékletei Magyarlapádról

adatok birtokába juthatunk abban a tekintetben, hogy Háromszék s a Székelyföld egy ma még meg nem határozható része is beletartozhatott az első foglalás körébe, amelyet a XI. sz. rendjén megszilárdítottak.

Megerősít ebben Orbán Baláznak az az adata (A Székelyföld leírása I. k. 160. l. és u. o. 2. sz. jegyzet), hogy vele Farcádi Sándor feleségével, Károlyi Sándor leányával és Csécsényi István leányával együtt az Erdélyi

Múzeumegyesületnek, amiket a *Homoródszentpál* község (Udvarhely m.) felső végén levő *Béla bán vára* határrészben leltek.

A felsorolt régészeti leletek vitán felül állanak és a kétszerkettő erejével bíró bizonyító adatok. Ezek alapján mint tényt állapíthatjuk meg, hogy a magyarság erdélyi honfoglalása már a vezérek korában megkezdődött és kiterjedt a Maros völgyén fölfelé menve kb. az Aranyos vidékéig, a Szamos mentén pedig Kolozsvár és Gyula tájáig. Hogy pedig a Háromszéki medence is látta a vezérek korabeli honfoglalókat, az eresz-

6. kép

Az erdélyi honfoglaláskori leletek térképe

tevényi kengyel igazolja. Ez a kengyel azt is sejteti, hogy a honfoglalók egy része a gyimesi és ojtozi szoroson át vonult be. Az első árpádházi királyok korában megszilárdul és kibővül ez a foglalás. Csak a kutatásokban beállott húszévi szünetnek kell betudnunk, hogy régészeti leleteink nem szaporodhattak meg s nem tudjuk a foglalás mérvét és határait jól megfigyelt leletek alapján pontosabban megállapítani és kiterjeszteni. A Gyula és Ajtón elleni hadjáratokat úgy fogjuk fel, hogy azok a már elfoglalt s a vezérek-kora óta birtokba vett területeken a pogányságot akarták kiirtani. — Közvetve ezt bizonyítják a brassói Szt. Lénárd-kápolna maradványai is.

IRODALOM

Anonimus Krónikája.

Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepedésükig. Cluj—Kolozsvár. 1932.

Bodrogi János: Alsófehérvármegyei honfoglaláskori leletek. — Az Erdélyi Múzeumegyesületnek Gyulafehérvárt 1912 október 12—14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Kolozsvár, 1913. 16—29. 1.

Borovszky Samu: A honfoglalás története, Budapest, 1894.

Ferenczi Sándor: A brassói Szt. Lénárd-egyház. Pásztortűz, Kolozsvár, 1934 június 15-iki 11. sz. 232—233. 1.

Hampel József: A régibb középkot (IV—X. század) emlékei Magyarhonban, Budapest, I. 1894. II. 1897.

Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Budapest, 1907.

Hampel József: Altertümer d. frühen Mittelalters in Ungarn, I—III. Braunschweig. 1905.

Herepei Károly: A gombási népvándorláskori sírról. Archeológiai Értesítő, új f. XV. 1895. 426—430. 1.

Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A magyar nyelvtud. kézikönyve, I. 7. füzet, Budapest 1923.

Jósika Aladár: Árpádkori sírok Várfalván. Sépultures de l'époque d'Árpád à Várfalva. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár. V. 121—124. 1.

Karácsonyi János: Halavány vonások hazánk Szt. István korabeli határaitól, Századok 1901. 1039—1058. 1.

Karácsonyi János: Szent István élete, Budapest 1904.

Kövérny Ernő: Árpádkori sírok Vajdahunyadon. Sépultures de l'époque d'Árpád à Vajdahunyad. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, II. 1911. 313—315. 1.

Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtud. kézikönyve, I. rész. 1925. 2. r. sz. 1929.

Nagy Géza: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. La conquête de Transylvanie et les trouvailles. Archeológiai Értesítő, új f. XXXIII. 1913. 268—275. és 293—294. 1.

Pauler Károly: A magyarok története, Budapest 1893.

Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. Sépultures de l'époque d'Árpád à Vajdahunyad. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, IV. 1913. 166—198. 1.

Roska Márton: Árpádkori temető Várfalván. Cimetière de l'époque des Árpades à Várfalva. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, V. 1914. 123—187. 1.

Roska Márton: Adatok a magyarság erdélyi honfoglalásához. Márki-Emlékkönyv, Kolozsvár 1927. 132—138. 1.

Szabó Károly: A magyar vezérek kora, Pest 1869.

ASZTALOS MIKLÓS

ERDÉLY TÖRTÉNETE

ERDÉLY TÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

A magyar történetírás a legutóbbi évtizedekben mérföldes csizmákkal haladt előre. Ehhez a fejlődéshez viszonyítva az erdélyi történetírás bizony elmaradt. A múlt század 60—70-es éveigi önálló erdélyi történetírásról kell beszélnünk. Az unió után ez a külön történetírás lassan egészen elsekélyesedett s ezzel párhuzamosan az egyetemes magyar történetíráson belül is hátramaradt az Erdéllyel foglalkozó történetkutatás. Egyes részletek, különösen az adatközlés terén, ugyan igen bő feldolgozásban részesültek, de a nagy egész figyelmen kívül maradt. Azoik az Erdély történetét önállóan előadó művek, amelyek ma a könyvtárakban felkutathatók vagy amelyek közkézen forognak, a történettudomány mai állása és a történetírás mai előadókészsége mellett merőben elavultak s így az olvasó számára idegenek. A múlt század harmadik negyedében készült *Kövári*, majd *Szilágyi* erdélyi története. Mindkettő tiszteletreméltó kísérlet volt, de az első már megjelenésekor, utóbbi pedig pár évtized alatt elavult. Azóta mindössze két mű jelent meg, mindkettő a közelmúlt években. Az egyiket *Jancsó* Benedek írta. Műve azonban halála után jelent meg s az eredeti kéziratot a kiadó, mivel a könyv Erdélyben jelent meg, átírta, megcsonkította, nehogy az oláhok kifogást emeljenek ellene. Az eredetileg sem nagyigényű kéziratból így nagyon is kétesértékű könyv lett, mely nem jelentett sem sok adatbeli, sem valamelyes felfogásbeli haladást Szilágyi könyvével szemben, csupán sokkal olvashatóbb az előbbiékénél. Pár hónappal e sorok írása előtt jelent meg egy könyvnapi kiadvány: *Marczali* könyve Erdély, történetéről. A nagynevű és nagymúltú történésszel szemben tartozunk azzal, hogy ezt a szépen megírt, de mitsem mondó alkalmi művét értékelés helyett meg nem jelentnek tekintsük. Ez a rövid seregszemle igazolja állításunkat, hogy nemcsak az önálló erdélyi magyar történetírás sorvadt el, de Erdély korszerű, önálló előadású története is hiányzik.

Erdély múltjának felkutatására sok részletmunka történt, de még

nagyon sok hiányzik. A XVIII—XIX. század nagyterjedelmű forrásanyaga úgyszólván teljesen érintetlen s a régebbi időkből is nem egy alapvető kérdésben hiányoznak az előmunkálatok. Ilyen körülmények közt meddő vállalkozás volna, különben bármennyire kívánatos lenne is, Erdély történetének rövid előadásakor egy oly mértékű átértékelésbe fogni, aminőt a magyar történelemmel kapcsolatban Hóman Bálint, Szekfű Gyula és a mai történész nemzedék sikerrel és eredménnyel kezdeményezett. A rendelkezésünkre álló hely is sokkal kevesebb annál, hogysen az egyes részletek előadásánál megengedhetnénk a nagyobb kitéréseket. Célunk nemis az új és meglepő nyújtása, nemis a részletek túltrajzolása, hanem az Erdélyről szóló történeti ismereteink korszerű rendezése. Erdély múltjából ma más eseményeik esnek közelebb hozzánk, mint az előző generációkhoz. És más szemszögből is nézzük az erdélyi múltat, mint ők nézték. A mai érdeklődéshez mérten kívánom előadni tehát a következő lapokon — nem is Erdély történetét, hanem azt, ami abból ma hozzánk közel áll. Vezetőt kívánok adni a következő oldalakon az erdélyi múlt értékeléséhez és a mai Erdély megértéséhez. *Inkább publicisztikai szempontok vezetnek*, mintsem a historikuséi. Mert előmunkálatok híján ma még időelőtti lenne a történettudomány és történetírás mai szintjén tenni kísérletet Erdély múltjának előadásához, viszont elvégezhető és szükséges feladat, hogy ismereteinket korszerűen rendezzük és *e* ma szemszögből tekintsük át s hogy ezzel az erdélyi múlt és a mai élet közt a folytonosság eleven érzetét megteremtsük az olvasó számára . . .

ERDÉLY AZ ÁRPÁDOK ALATT

(1301-ig)

A mai erdélyi élet folytonosságát nem lehet a magyar honfoglalás előtti időkhöz visszavezetni. A dákoknak semmi nyoma nem maradt Erdélyben. A római gyarmatosokat tudatosan vonta vissza az Erdélyt kiürítő császár Erdély területéről. A népvándorlás néphullámai: a gótok, a hunok, a gepidák, longobárdok és az avarok nyom nélkül pusztultak ki Erdélyből. Emléküket csak a föld mélyéből elő-előkerülő, egykori ottlétükről beszélő leletek idézik olykor fel. Az egyetlen ma Erdélyben élő népelemet, amelyről a tudomány a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel állíthatja a rendelkezésére álló forrásanyag kritikai vizsgálata alapján, hogy már közvetlenül a honfoglalás előtt is Erdélyben élt, tehát a honfoglalás utáni állapottal szemben Erdélyben őslakónak tekinthető: a székely.

Ezt a népet kétségen kívül az avarok sodorták kelet felől Erdélybe

s vagy eredetileg is ott állapodott meg, vagy pedig a hagyománynak megfelelően az avar uralom bukása után húzódott Erdélybe vissza. A „székely” népnév, a kérdéssel legutóbb foglalkozott *Németh Gyula* szerint, épúgy mint a török népnevek egy jó része, eredetileg méltóságnév. A „székely” szerinte török eredetű szó és „herceg”-et jelent, illetőleg a népnév eredetileg annyit jelent, mint „a herceg törzse, a herceg népe”. Hasonló tehát az ilyen török népnevekhez: „az alkirály törzse”, „a vezér törzse”, „a miniszter törzse” stb.

Németh a székely eredetkérdést a következőkben foglalja össze: A székelyek török eredetére mutat a nevük és a hagyományukban fennmaradt „Csigla”-mező szón kívül több egyéb mozzanat. „Így elsősorban az, hogy a székelyeknek törökös törzsszervezete van s hogy, mint a többi török eredetű magyar törzsek, önálló néprésként csatlakoznak a magyarsághoz. Török eredetre mutat az is, hogy a székely a besenyőhöz hasonló nyilas, harcos nép. A székelyeknél, épúgy, mint a törököknél (pld. a türköknél, kunoknál), megvoltaméltóságok öröklésének intézménye. Ennyi az, amit a székelyek ősi származásáról mondani tudok. Az eredményt így fogalmaznám: a rendelkezésünkre álló adatok tudományos értelmezése csak azt a feltevést engedi meg, hogy a székelyek török eredetűek, tehát minden olyan elmélet, mely a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezen a kereten kívül keresi a székelyeik eredetét, lehetetlen.”

Németh Gyula mutatott rá a magyarok és a székelyek legősibb kapcsolatára is, amikor rámutatott arra, hogy a magyar is és a székely is, abból a török népesoportból került ki, amelynek legkiválóbb uralkodója Attila, leghatalmasabb népe a hun volt s hogy ezek a népek Attilához és a hunokhoz való tartozásuk emlékéért természetesen őrizték meg.

Ez a török eredetű nép az egyedüli ma Erdélyben, amely a honfoglalást megelőzően is már Erdélyben volt. Közép-Európába valószínűen az avarokkal együtt jutott el az Ural vidékéről s ha eredetileg túl jutott volt Erdélyen, akkor az avar birodalom bukása után húzódott oda vissza.

Rajtuk kívül a magyar honfoglalás szláv fajú nép elemeket talált Erdélyben. A „szláv” gyűjtőnév alá foglalt elemek ekkor még mindenütt csak etnikai tényezők voltak s nem emelkedtek túl a vegetatív életen. A népvándorlásnak Erdélyben egymást sűrűn váltó politikai tényezőinek váltakozása nem érintette őket közelebről. A népvándorlás harcaiban széttöredezett kisebb, különböző napelemeiket ez az igénytelen s egyre szaporodó szláv massa, amely minden politikai igény nélkül lepte el pár évszázad alatt Kelet- és Közép-Európa területét, magába szívta. A szlávság valóságos temetője lett a népvándorlás lebukott politikai népeinek. Az avar birodalom bukása után Erdély földjén ez a primitív,

alacsony életigényű nép elem, a szlávok élte a maga békés életét. Csáládonként szétszórva, vagy kisebb törzsekként összeverődve. Körülfolyva a székelyeket, akik a két Küküllő közé, a két folyó s az erdős hegyek védő háromszöge közé vették be magukat.

Erdélyben az avarok után komoly és az egész területre kiterjedő politikai hatalomról nem beszélhetünk. A kilencedik század elején a dunai bulgár birodalom hatalmas uralkodója, Krum khán, meghódította ugyan a Tiszától keletre eső területeket s fia még nyugatabbra is kiterjesztette a bulgár fennhatóságot, de ez az uralom nem volt tartós. A bulgár birodalmat súlyosan megrázta a kereszténység felvétele és a bizánci császársággal való összeütközés s ennek következtében a birodalom zavaros viszonyainak megfelelően a bulgár uralom a század végére a Tiszántúlon és Erdélyben egyre jobban csak névleges fennhatósággá zsugorodott össze. A fontos gazdasági központot jelentő Maros-Aranyos-Szamos vidéki sóbánya-vidéken még tartja magát a bulgár kolónia, de fennhatósága alig több az önfenntartásnál. Amint *Deér* József írja, a központi hatalom által magukra hagyott erdélyi bulgárok nem lehettek az élethalálharcot vívó honfoglaló magyarságnak komoly ellenfelei s így ők sem választhattak mást, mint az ország többi lakossága: a meghódolást, vagy a pusztulást.

Erdély honfoglaláskori szláv lakossága és a bulgár kolóniák nyomtalanul felszívódtak a Kárpátok koszorúta Dunamedence új politikai tényezőjébe, a magyarba. A székelység pedig önként csatlakozott ahhoz s így ismét találkozott az a két nép, amelynek csirái közös népanyában fogantak meg századokkal azelőtt.

A magyarság erdélyi honfoglalásának mikéntjét *Hóman* Bálint, majd *e sorok írója* tisztázta s a két egymást kiegészítő eredményt azóta a történelmi kritika is magáévá tette (*Deér*: A középkori Erdély. Magyar Szemle XXII. köt. 194[^]—205. 11.). *Hóman* Erdély kétirányú megrohanását tisztázta, míg *e sorok írója* a székelyek szerepét tette kritikai vizsgálat tárgyává. Ezek szerint Erdély megszállása a következőképpen folyt le:

895. őszén kettős támadás érte a magyarságot, amely akkor a Fekete-tenger partvidékén élt a Duna alsó folyása és a Dnyeper közt. Keletről átkelven a Dnyeperen, a besenyők rohanták meg a magyarokat; délről a bulgárok keltek át a Dunán s rohanták meg az ott lakozó magyarságot.

Árpád azokkal a magyarokkal, akik nem vettek épp ekkor részt abban a bulgáriai hadjáratban, amelyben a magyarok a görög császár szövetségesei voltak, kitért a besenyő támadás elől s népével felkerekedve nyugat felé költözött. A vonulás északnyugati irányú volt s a legkeletibb törzs a Dnyeper mentén Kievhez, a többiek párhuzamosan a

Bug és Dnyeszter forrásvidékére vonultak. A nép zöme ilyképpen Árpád vezérlete alatt a kiev—halicsi vonalon élő szlávokig haladt s itt délnyugatra fordult s az előző évek hadjárataiból, mikor Árpád mint Arnulf frank császár szövetségese hadat viselt Pannóniában a morvák ellen, jólismert Vereckei-hágón benyomult a felsőtiszai síkságra.

Nagyon jól tudta Árpád, hogy a Dunától keletre fekvő Alföldön komoly politikai fennhatóságot egy állam sem gyakorol s így megszállhat azon.

A Bulgáriában harcoló magyarságot, miután a görög császár a szövetségből kiugrott, súlyos vereség érte s így a Prut, Szeret és Alduna mentén tanyázó törzseket a besenyő és bulgár támadás már két tűz közé fogta. Más menekülés nem volt, mint a Beszterce, Tatros és más hegyi patakok völgyén át felhúzódni a Keleti Kárpátok hirtelen emelkedő magaslataira. Végtelenül nehéz terepen átvergődve jutottak be így Erdélybe a Maros és az Olt felső folyásához. Egyes nyugatra sodort csapatok a Vaskapun át jutottak be a Cserna és a Temes völgyébe.

Erdélybe a magyarság két irányból hatolt be. A Horkák törzse, a Botond-törzs és a Gyulák törzse a Kárpátok keleti gerincének hágóin át jutott, mint előbb vázoltuk, Erdélybe s az Olt, a Küküllők és a Maros mentén áthaladt Erdélyen és kinyomult az Alföldre. Erdélyben Gyulafehérvártól nyugatra a Maros mentén mindössze a Gyulák törzsének zárócsapatai maradtak, akik már nem jutottak ki, a törzsek időközben bekövetkezett megtorpanása miatt, az Alföldre. A magyarságnak ez a része tehát, amely az Alduna, Prut és Szeret mellől menekült, áthaladt ugyan Erdélyen (aminek például Háromszékben régészeti emléke is van), de Erdélyből az Alföld felől keletre tekintve Gyulafehérvárig bezárólag csak a Maros-kaput szállta meg.

A másik benyomulási irány, amely már nem kényszerátvonulás, hanem tudatos hódító és megszálló előnyomulás útja volt, az északnyugati Meszes-kapu felől a Szamos—Aranyos vidéki sóbányák felé haladt. A Kündü-törzs nyomult be a Szamos—Kraszna—Almás völgyein Dés, Kolozs, Torda vidékére s győzte le Gyalut, az ezen a bányavidéken fennhatóságot gyakorló bulgár hatalom magára maradt és a védekezésre fel sem készült bulgár vezérét.

Erdély kívül esett a honfoglalás magján. Délen a Gyula-törzsnek bennmaradt része a keleti határvédelmen kívül biztosította az összekötetést a Gyulafehérvár mögötti hegység nemesfém-bányáival. Északon előretolt védelmi szolgálat mellett a Kündü-törzs is gazdasági jelentőségű feladatot végzett: biztosította a kapcsolatot a már említett sóbányavidékkel. A tulajdonképpeni országhatár a honfoglalás lezajlása után a Berettyó, Ér és Kraszna völgyeinek kapuinál volt s a nyíri és bihari őserdők

természetes védelmére támaszkodott. Tehát a Kündü-törzs erdélyi szállása kívül esett már a tulajdonképpeni országon.

Mi kötötte össze ezt a két Erdélybe az Alföldről benyúlt, hátvédet és gazdasági szerepet jelentő magyar kart, az északit és a délit? És mi biztosította ezt a két kart kelet felől a támadásokkal szemben? A székelység, amely csatlakozva az Erdélyen átnyomult magyar törzsekhez, sajátos szerepet vállalt a magyar törzsszövetségben: a magyar nemzetben.

A Kárpátokon átkelt és az Olt mentén Erdélyen áthaladó magyarság elérte a Küküllők mentére visszahúzódott székelységet, amelynek egyik részét, valószínűleg a nagyküküllőmentit, magával ragadta. Feltehető lenne, hogy a rokon székelység csak segédcapatokat adott, hogy azzal a maga békéjét biztosítsa, mint azt Anonymus Galícia vezérérol mondja el, aki 2000 íjjászt és 3000 úticsináló parasztot parancsolt a hungi határszélig előljáróba. Ehhez azonban sokkal magasabbfokú szervezetet kellene feltételeznünk, mint amilyenben a magát a rengetegbe bevett, nomadizáló székelység lehetett. A csatlakozott székelyek elsodort része terepismereteit az előnyomulok rendelkezésére bocsátotta, az ottmaradtak pedig bizonyonnyal elfoglalták azok elhagyott szállásterületeit. Az Erdélyen átnyomult magyarság a Maros mentén kiért az Alföldre s ott a Korogy vize mellett találkozott az északról alászálló magyarokkal. A velükjött székelység résztvett a bihari harcokban. De igen valószínű, hogy a székelyeknek csak egy része harcolt Biharban, a másik része az Erdélyen átjött magyarsággal tovább hatolt a Dunántúlra. Erre mutat a székelyeknek elhelyezkedése a hadműveleteik befejezése után. *Hóman* szerint ugyanis az Erdély felől jövő törzsek élén a Horkák törzse haladt s az találkozott a Maros, Kőrös közén Árpád törzsével. Mögötte jött a Botond törzsének nevezhető törzs s a sort a Gyulák törzse zárta le. Amikor Árpád szállását a Tiszavidékről a Dunántúl felső vidékére tolja át, vele párhuzamosan a Dunántúl déli és délnyugati területeire nyomul át a Horkák törzse is, míg Délbaranyát és Délbácskát a Botond-törzs szállja meg. A nomád törzsek szokása szerint a csatlakozott székelységnek az elől haladó Horka-törzs élén kellett előtörnie. Ha elfogadjuk a törzsek *Hóman* megállapította szálláshelyeit s azt, hogy a székelység egy részét elsősorban a Horkák, majd a Botond törzse magával sodorta, megoldottnak tekinthető a székelyek .magyarországi telepeinek kérdése is. Mert hol találkozunk Magyarországon székelyletelepekkel? Biharban, ahol előzőleg résztvettek a harcokban s a szerzemény biztosítására a keleti gyepek, határok védelmére le is telepítették és a Dunántúl nyugati, valamint délkeleti végein, ahol a Horkák és a Botond törzsei legyezőszerűen széthúzódva telepedtek le, mindenhol a legszélre nyomva ki — az akkori szokásnak megfelelően — a csatlakozott s elővédnek használt székelységet. Ezek a székelyek az állami élet megszervezése után, mint

a határvédelemre letelepített egyéb elemek is, résztvettek a király hadjárataiban s a szükséghez képest máshova is áttelepítettek. Hogy a székelység ily nagy területen évszázadokig fennmaradható tömegekben telepíthetett le, amellel bizonyít, hogy Erdélyből nem egyszerű segédcsatapatnak, hanem jelentős hányadnak kellett kijönnie, amely aztán Magyarországon részben felmorzsolódott a határvédelem feladatában, részben beolvadva a rokon magyarságba, növelte annak számát és erejét.

A Gyulák törzse az általános nyugatrahúzódas folyamán elérte a Tisza vonalát s Marosvártól Gyulaféhvárig a Maros mentén állt meg. Ez a törzs, amely lezárta az Erdélyen átvonuló magyar oszlopot, maga után vont a székelységnek azt a részét, amely nem nyomult ki útsinálóként a Horka-törzssel az Alföldre. A Gyula-törzs megállásakor az Erdélyben maradt székelyek a Sztrigy és a Maros szögéig nyomultak a magyarok után s innen kezdve kelet felé a Maros mentén megszállva tartották ősi területüket, a Küküllőszöveget is. A magyarságot tehát Erdélyben a Maros mentén a Sztrigytől az Aranyos torkolatáig kelet felé a rokon és csatlakozott székelyek Erdélyben maradt töredéke védte. A székelység kapcsolta össze a két magyar gazdasági kart s jelentette kelet felé azt az előretolt határvédelmet, amelyet a Dunántúlon és a bihari végeken a kisodort székelység jelentett az új hazában letelepedett magyarság számára. Az Erdélyben maradt s a magyarral egy eredetű székelység azonban bár etnikailag s nyelvileg igen rövid időn belül teljesen magyarrá lett, Erdélyben többre volt hivatott, mint Magyarországon, mert — mint látni fogjuk — jelentős szerepet vitt Erdély későbbi, több évszázadon át folyt békés meghódításában is.

Erdélynek a vezérek alatti történetét teljes homály fedi. A tizedik század derekán a Gyula-törzs feje, Gyula felvette ugyan Bizáncban a keresztiségét, de ennek korántsem volt olyan jelentősége, mint ahogy azt azok a romantikus lelkek hiszik, akik az „erdélyi keleti kereszténységben” keresik azt az első „erdélyi sajátosságot”, mely az erdélyi fejlődést a magyarországitól elkülönítette. Kétségtelen, hogy Erdély és Magyarország külön-külön történetében találunk nem egy elütő sajátosságot s különösen az azonos fejlődési fokok jelentkezésében találunk sok időbeli eltérést s ily differencia már a vezérek korában is volt, de az erdélyi magyarok nagyon is kérdéses „keleti kereszténysége” ilyen szerepet sohasem játszott.

A vezérek korában is meglevő különbség abból áll, hogy míg Magyarország területe a magyar nép tényleges települési területe volt, amelyet a gypük zárt egységgé tettek, addig Erdélyből csak a nyugati rész volt megszállva s az is kívül esett a települési területet körülövező gypüvonalon. Erdély csak további évszázadok folyamán kapcsolódott egész a természetes határokig terjedőleg Magyarországhoz s így közigazgatási,

szociális, (kulturális és gazdasági vonatkozásban az egyazon fejlődési fokok jóval később jelentek meg Erdélyben, mint Magyarországon, sőt Erdélyben egyes vonatkozásban sajátos helyi fejlődés is tapasztalható.

A magyarságot a kereszténységbe bevezető és az országot állammá, keresztény királysággá megszervező Szent István azon a területen, amely Erdélyből már meg volt szállva, az egész ország területén foganatosított egységes szervező intézkedései közepette nem tett különbséget Erdély és az ország más vidékei közt. Épügy beszervezte a királyi vármegyék rendszerébe Erdély megszállt részeit is, mint akárcsak a Dunántúlt. Az erdélyi terület királyi tulajdonbavétele és megyékbe szervezése annál könnyebben mehetett, mert Erdély legnagyobb részében gyepükön túli, tehát gazdátlan terület volt. A gazdátlan területeik pedig a királyt illeték azon felségjog-felfogás értelmében, amely a keresztény királyság elgondolásából folyt. Ezen kívül a Gyula-törzs fellázadt részei hűtlenségbe esvén, nemzetségi birtokaikat elvesztették s az is a királyra szállt. Így Erdély megszállt részeit királyi birtokok lévén, nehézség nélkül szervezhettek be a királyi vármegyék gazdasági és katonai rendszerébe.

Kezdetben csak két megye volt. Az ősi Fehér megye, amely a Maros-vidéket foglalta magába, valamint Szolnok megye. Mindkettőnek gazdasági jelentősége volt. A királynak egyik fontos jövedelme a sóbányák regálé jövedelméből került ki. Fehér megye biztosította a tordai és marosújvári sóbányák termésének a Maroson való zavartalan szállítását az Alföld felé, míg a Szamos és a Tisza mentén egész az alföldi Szolnokig elhúzódo Szolnok megye a dési sóbánya vízi szállításának zavartalanságát volt hivatott biztosítani. Fehér megyéből utóbb kiszakadt Hunyad és Torda megye s Szolnok megye is több megyére bomlott. Szent István korából csak 45 királyi vármegyéről tudunk s ahogy az ország területi beszerzése haladt a természetes határok felé, úgy szaporodnak a megyék is s egy félévszázad alatt számuk már 72-re ugrik fel. Az erdélyi megyék számának növekedése arányos volt az erdélyi élet felduzzadásával s az erdélyi megszállatlanul hagyott területek lassú megszállásával és megszervezésével.

A szentistváni két erdélyi megye, mint említettük, túl volt a gyepükön. Ennek volt a következménye az, hogy már Szent István korában is találkozunk Erdélyben egy oly i királyi tisztviselővel, akinek párját a gyepükön belül nem találjuk meg s aki Erdélyben a megyerendszer kialakulása után is megtartotta hatáskörét. A későbbi erdélyi vajda méltóságának ezen őséhez a példát Szent István a frank-bajor közigazgatási gyakorlatból vette át. A frank-bajor marchioknak megfelelő királyi tisztviselők, a comes confiniorium-ok, akiket később princeps-nek, dux-nak neveztek, fellelhetők nemcsak Erdélyben, hanem a nyugati és északnyugati határvidéken is. A gyepüköntúli területek királyi felügyelőjé-

ből fejlődött utóbb ki az erdélyi vajda méltósága. Illetve ez a tisztség megmaradt akkor is, amikor már Erdély a gyepükön belülré került. Tehát nem a Gyula-törzs vezérének méltósága élt tovább, mint azt egyesek állítják. Az első ilyen ismert tisztviselő Erdőelvi Zoltán volt, akit Szent István épp Gyula leverése után állított Erdély élére. Az első oklevélel ismert erdélyi „vajda” pedig az 1111-ben említett Mercurius.

Az erdélyi és magyarországi külön fejlődés két első fázisa tehát abból áll, hogy Erdély kezdetben, bár szintén beszervezetett a királyi vármegye-rendszerbe, kívül volt a gyepűn, az országhatár vonalán s hogy Erdélyben az országhatáron belülré való kerülés után is megmaradt a határontúli terület felett felügyeletet gyakorló külön királyi tisztviselő, akit utóbb állandóan vajdának hívtak s akinek párját a XI. század után csak a szigorúan vett magyarországi területen kívül, Horvátországban, Dalmáciában találjuk meg.

Ez a határon túli területre rendelt királyi főtisztviselő, akit később közönségesen vajdának kezdtek hívni, a legkevésbé sem volt helyi autonóm hatóság, tehát legkevésbé sem jelentette Erdélynek bármily csekély különállását. Szigorúan vett királyi tisztviselő volt, a központi hatalom képviselője és kiszolgálója, aki kezdetben a patrimonális (királyság szellemének megfelelően nem is volt közjogi méltóság, hanem a királytól magánjogilag függött s a király bármikor elbocsáthatta, ha bizalmára méltatlaná vált. Közjogi méltósággá akkor vált, amikor a rendi fejlődés folyamán a király többi tisztviselői is lassanként országos tisztviselőkké lettek.

Miként a többi erdélyi megyék is csak később szakadnak ki az első két megyéből, épúgy a magyarországgal szemben az erdélyi egyház-szervezet is csak megkésve bontakozik ki. A Tisza—Maros-szögben már Szent István megszervezte a csanádi püspökséget s a szervezésnél kimutathatóan felhasználta az ott talált keresztény előzményeket, de az erdélyi püspökség megszervezésének időpontját homály fedi. *Karácsonyi* János úgy vélte, hogy az erdélyi püspökséget Szent István eredetileg Szilágy és Szatmár megyékre terjedőleg alapította. Innen Kolozsvárra tevődött volna át a püspökség székhelye s ekkor joghatósága a Szamos, a Nyírség, valamint a bihari egyházmegye határa közötti területre terjedt volna ki. Kolozsvárról került a püspökség a kereszténység délre terjedésével együtt Gyulafehérvárra, ahol aztán meg is állapodott. Bárhogy történt is, kétségtelen, hogy az erdélyi egyházmegye megszervezése s az erdélyi kereszténység megerősítése terén Szent Lászlónak vannak a legnagyobb érdemei. Ugyanő volt az is, aki komolyabban megindította az erdélyi előnyomulást a természetes határok felé. Az első néven ismert erdélyi püspöknek, Simonnak neve csak 1113-ban jelenik meg egyik királyi oklevél záradékában.

Erdélyben a magyar fennhatóság a királyság első évtizedében még változatlanul a Szamos, Aranyos és Középmaros vonalig terjedt. A két Küküllő közt és a Maros balpartján a székelyek töltötték be kelet és dél felé az előretolt védelmi előőrs szerepét. Ettől keletre és délre a Kárpátok gerincéig többnapos járóföldnyi tudatosan lakatlanul hagyott irtatlan erdővidék szolgálta a keleti végek biztonságát. Az ilyen széles határvonal annál nagyobb szükség volt, mert az Erdélyben élő magyarság ekkor nemcsak Magyarországnak, hanem Európának keleti védőőrségét is jelentette.

Magyarország és a már megszállt erdélyi rész a magyar keresztény királyság kialakulása után mind gazdaságilag, mind társadalmi berendezettség terén, mind kulturális vonatkozásban az Európát jelentő germán-latin keresztény közösséghez csatlakozott. Délen és keleten azonban már oly területtel érintkezett, amely nem tartozott ezekből a szempontokból nézve Európához. Délen a Balkánon a bizánci-szláv kultúrkör ortodoxiája lassan egy elűtő arculatú világot alakított ki. Keleten a Kárpátok keleti lejtőin túl pedig még nomád steppenépek bukkantak fel egymásután a népvándorlás utóhullámai s a nomád eurázsiai kultúra hordozóiként. Magyarország és Erdély területe így szempontból Európa végvára s a három egymásra törő világ ütközőpontja volt. Az erdélyi magyarságot és székelységet a széles lakatlan terület ellenére is egymás után érte a nyugatra törő nomádnépek kegyetlen támadása. Már Szent István alatt is betörték az uzok, kiket a besenyők, majd a kunok váltogattak. Ezek a betörések a keleti részek birtoklását kétségtelenül bizonytalanná tették.

Az árpádházi királyok szláv családi összeköttetésein alapult az az 1049 után egyre gyakrabban jelentkező gyakorlat, hogy a király az ország egyik részét, rendszerint a Tiszától keletre fekvő országrészt, beleértve Erdélyt is, átengedte a trónörökösnek. A keleti részeket így megismerő hercegek a királyi trónon sem feledkeztek meg Erdélyről, ami különösen Szent Lászlónál szembeűnő. László testvérevel, Gézával kapta meg a keleti vidéket s még mint a trón távoli várományosa vívta meg első emlékezetes csatáit a besenyők és a kunok ellen. Az ekkor szerzett tapasztalatai indíthatták arra, hogy Erdélyben is hevesebb iramot diktáljon annak a folyamatnak, amelyet az ország minden határszélén szorgalmazott, hogy a lélekszámban egyre növekvő ország belső feszítőerejének megfelelően a természetes határok és a tényleges települési területeik közti űr kitöltessék.

A székelyek belső vándorlása, melynek folyamán több évszázad alatt eljutottak a Maros és az Olt között a Kárpátok keleti gerincéig, sőt igen valószínűen, mint a moldvai csángótelepek mutatják, még azon túl is, Szent László alatt vehetett nagyobb lendületet. A székelyek által

elhagyott nyugati területeket ekkor még a keletre nyomuló magyar emberfelesleg töltötte be. Később ez elhagyott székely szállástelepeket már a betelepített szászság szállta meg.

A természetes határok felé való lassú előnyomulás eredménye lett az országban a megyék számának említett 72-re való emelkedése. Erdélyben is új királyi várak épültek. Míg Szent István korában csak Doboka, Kolozsvár, Torda és Gyulafehérvár vára állt, addig a század vége felé már megvolt Dés és Küküllővár is.

A magyar királyok a lassú településsel, gazdasági kolonizálással véghezvitt állandó területszerzésnél szívesen felhasználták az idegen telepeseket is, ha erre a feladatra a magyarság nem volt elegendő β ha a természetes határok felé még lakatlan területek álltak rendelkezésre, oly területeik, amelyekben az esetleg ott élő szórványlakosság részéről, vagy pedig egy szomszédos politikai tényező részéről ellentállás nem mutatkozott. Az erdélyi magyarság ugyan lassan állandóan nyomta keleti irányban a természetes határok felé a székelységet, de szaporodása nem jelentett akkora feszítő erőt, hogy az elegendő lett volna Erdélynek oly gyors iramú betelepítéséhez és megszervezéséhez, mint az már csak honvédelmi okokból is kívánatos lett volna.

Ez vezette II. Gézátkor, amikor 1140 és 1150 között a Flandriából és a Rajna alsó folyásának vidékéről kivándorolt néptömeget, a mai szászok őseit, betelepítette Erdélybe, kijelölve számukra birtokul azokat a területeket, amelyeket nekik kellett az emberi kultúra számára a lakatlan vadontól elhódítani. Mivel a magyarság és a székelység keletre való előnyomulásának iránya már adva volt, a szászoknak Erdély déli és északkeleti határsávjait kellett településre alkalmassá tenniük és benépesíteniük, így a szászok területe délen az Olt, Küküllő, Maros vonaltól délre fekvő vidék lett a tömösi szorostól egész Szászvárosig, északon pedig a mai Beszterce-Naszód megye vidéke. Ezeket a németnyelvű telepeseket mintegy hetven évvel később II. Endre fogta össze egyetlen néppé és szerveztette a szászoknak adott s Andreamum név alatt emlegetett kiváltságlevelében (1224).

A szászok letelepülése után a mai Brassó megye, a Barcaság még mindig lakatlan maradt s mivel Havasalföld felől a kunok legtöbbször ezen a vidéken törtek be, II. Endre ide telepítette be a német lovagrendet. Az 1211-ben Salza Herman vezetése alatt bejött német lovagokat azonban túlkapásaik, szeparatív törekvéseik miatt a király a szászok és székelyek segítségével csakhamar kiverte az országból, de az általuk letelepített békés német földműves nép visszamaradva, mint a barcasági szászság őse, tovább is birtokolta ezt a vidéket.

Erdély területét tehát három népcsoport népesítette be a XIII. század első évtizedéig, amikorra a természetes határok adta lehetőségek

kitöltettek: a honfoglaló magyarság ivadékai, a csatlakozott rokon székeltek, akiket akkor a magyaroktól nyelvileg elkülöníteni már rég nem lehetett és a tudatosan betelepített szászok.

Alig telt meg Erdély, illetve alig érte el a magyar impérium a Kárpátok gerincét, megindult az átözlés a déli és keleti alföldek felé. Ez az átözlés, melynek igazi alapvetője még trónörökös korában IV. Béla volt, politikai befolyás, kereskedelmi és egyházi kapcsolatok formájában jelentkezett s míg ellenállással nem találkozott, tényleges átköltözés formájában is fennállt.

Erdély ettől kezdve nemcsak Magyarország és Európa keleti végvára volt, hanem egyik természetes bázisa a magyar állam nagyhatalmi terjeszkedésének, amelynek ebben az irányban Havasalföld és Moldva volt a tárgya.

A magyarság, elsősorban a székelység kiáramlásának egy Erdély felé irányuló néphullám vetett gátat. A Balkánon a VI—VIII. század körül jelentkezik a vlachnak, oláhnak nevezett népelem, amely kezdetben még bizonytalan fajú pásztornépet jelentett. Az oláhság különböző irányú, a mai Albánia vidékéről kiindult széttrajzásának egyik hulláma a Dunán délről átkelve Havasalföldön át Erdély felé irányult. A havasalföldi térségen a tatárjárás előtt a kun volt az uralkodó elem s az oláhok ekkor még csak szórványosan bukkannak elő. Erdély földjén, a Kárpátok gerincén belül a XII. század utolsó és a XIII. század első éveiben jelennek meg. Ez a hegyi pásztornép a hegyek emberi kultúráján felüli rétegeit szállta meg s legeltetés közben egész Bukovináig felkalandozott. Az Olttól délre eső fogarasi hegyekről emlékezik meg először magyar hivatalos írás a két említett század fordulóján úgy, mint ahol oláhok és besenyők laknak. A besenyők különben rendszerint ott lelhetők fel Erdélyben, ahol valamikor bizonyos ideig gyepűvonal húzódott. A fogarasi hegyekben az oláhokkal együtt való feltűnésük is arra mutat, hogy ezt a vidéket ekkor még nem érte el a magyar állam tudatos előnyomulása.

Erdélyben csak azokon a területeken alakultak ki királyi vármegyék, amelyeket a magyarság szállt meg, illetve, ahová a magyarság eljutott. A székelyek és a szászok végső szállástelepei más rendszerű szervezetet nyertek, megfelelően annak a bizonyosfokú autonómiának, amelynek mintáját például a kunok szállásföldjein az ország közepén is megtaláljuk. A szász és székely berendezkedést tehát nem szabad sajátos erdélyi fejlődés tüneteként felfogni, mert az a nagyobb vendégnéptömeggel szemben a XIII. században kormányzati elv volt a magyar állam egész területén.

Magyarországon a XIII. században általános gyakorlat volt, hogy a nagyobb tömegekben betelepített nemzetiségek megtartották a maguk

régi szervezetüket s így különálló társadalmi egységeket alkottak. A közhatalommal szemben fennálló kötelezettségeiket a közhatalom egyetemlegesen állapította meg s az autonóm közösség tagjai a maguk jogszokása szerint osztottak az abból fakadó haszonban és teherben. Ezeket a nemzetiségi társadalmi egységeket az országos szervezetben a király által az élükre kinevezett tisztviselők kapcsolták be, akik a lassan nemessivé lett vármegye főispánjának szerepét töltötték be. Etekintetben Erdély és a Királyhágón inneni területek közt nem volt különbség. Ilyen tisztek voltak a székelyek ispánja, a kunok és jászok bírása, a szebeni ispán és királybíró. Amikor a nomád székelyek, jászok, oláhok letelepedtek és a szászok székeinek városai felépültek, megindult ezekben a nemzetiségi társadalmi egységekben is a társadalmi tagozódás folyamata.

Az oláhok, amikor hivatalos telepítés eredményeként s egyes vidékekre nagyobb csoportokban, határozott katonai hivatással telepítették be, tehát a XIV. század első évtizedei után, szintén élveztek ilyen autonómiászerű, társadalmi zárt egységet jelentő szervezetet, mint a szászok és a székelyek, vagy az Alföldön a kunok és a jászok. De a XIII. században, amikor csak önkéntes bevándorlókként, szórványosan bukkannak fel Erdélyben, ilyen helyzetük nem volt és nem is lehetett. Ilyen állapot csak akkor következett be, ha a közhatalom bizonyos szerep betöltésére alkalmazta a nagyobb csoportban betelepített nemzetiséget. A kunok és jászok XIII. századi ilyen sajátos szerepe a honvédelem volt. A felbomlott szentistváni hadrendszer és a később kialakulandó Anjoukori új hadrendszer közt nagyrészt a kunok és jászok hidalták át az úrt. A szászok és székelyek határőri feladatot láttak el. Viszont az oláhok ilyen célzatú tudatos felhasználása csak egy évszázaddal később következett be.

A régebbi történetírás és még *Szádeczky* is úgy vélte, hogy azért maradt fenn a történelem folyamán századok múltán is az „Erdélyt alkotó nemzetek között a székely nemzetnek a magyartól és száztól való törvényes megkülönböztetése”, mert nem tiszta magyar, hanem rokon faj volt. *Hóman* azonban az általam is előadott felfogást vallja, hogy a székelyek, miként a szászok is, azért kaptak összességükre nézve bizonyos autonómiát, mert az országban való jogállásuk rendezése arra az időre esett, amikor az ilyen autonómiák kiépítése volt az államrezon. Egy-egy ilyen autonómia pedig egy-egy vármegye kereteinek felelt meg s mintájául bizonyos az is szolgált.

A székely nemzet különállása Erdély más két nemzetével szemben nem egy ősi önállóság közjogi elismerése volt. Az ősi elemek a székelemek egymás közötti jogéletében maradtak meg nagyon sokáig s ez a jogélet, mely az ősi nemzeti szervezeten nyugodott, nem tartván

lépést az általános magyarországi fejlődéssel, valóban mélyreható különbséget mutatott fel a későbbi évszázadokban az országban általános gyakorlattal szemben.

A székely társadalom idővel kialakult tagozódása már nagy hasonlóságot mutat a magyar fejlődéssel. Hisz mindkét társadalmi fejlődés egyazon nemzetségi, tehát vérségi állapotból indult ki. A nemzetségi hadnagyokat felváltó székkapitányok és a hét székely szék önkormányzatában résztvevő tanácsurak alkották a kiemelkedő tisztviselő-arisztokráciát, amely lassan születési arisztokráciává alakult át. Ez az osztály a tagjait főembereknek (primores) nevezte. Egy középső társadalmi réteget jelentettek az úgynevezett lófőszékelyek. Az előbbi a magyar főnemesi, utóbbi a köznemesi osztály pontos megfelelője. A székelyek bizonyos földközösségben éltek s a főemberek legalább három telek után részesedtek a közösség földjéből. A lófők saját lovukon mentek harcba. A gazdasági különbségek tehát nem voltak nagyok. A legelső rend a közszékelyek rendje volt, amely gyalog harcolt. A közszékelyeknél szintén dívott, mint a magyaroknál is, hogy a módosabb székelyekkel familiáris viszonyba léptek. Minden székely személyére nézve szabad volt, mind a három osztály tagjai nemesek voltak.

A magyar társadalmi fejlődés fokait tehát a székelyeknél is megtaláljuk, viszont sok évszázaddal tovább megmaradt a székelyeknél a vérségi közösségnek, a nemzetségi birtokolásnak szokása, amely a birtok közösségében jelentkezett s ez sokáig elejét vette annak, hogy a különböző rendű székelyek közt lényegesebben elütő gazdasági viszonyok alakuljanak ki.

A székelyek hadkötelezettségükkel megváltották adókötelezettségüket s így a magyar nemeshez hasonló adómentességet élveztek. A katonai kötelezettségen kívül egyedül az ökörsütés terhét viselték. Ez a király koronázásakor, első házasságakor és az elsőszülött fiú születésekor minden székely telekről beszolgáltatott ökörajándék volt. Ekkor a király adószedői a király bélyegét sütötték rá a királynak juttatott ökörkre.

A jászoknak és a kunoknak, bár köztük a társadalmi fejlődés némiképp eltért a magyar s így a székely fejlődéstől is, önkormányzatukon belül szintén nem volt még akkor sem politikai jogokkal nem rendelkező rétegük, amikor már egyrészt a székelyektől eltérően adófizetővé lett. Az önkormányzaton belüli joggyenlődés s a területi önkormányzatban való részvétel tehát az alföldi kunoknál és jászoknál épúgy megvolt, mint a szepesi és erdélyi szászoknál és erdélyi székeleknél.

A székelyek előbb inkább csak állattenyésztők voltak, erre vall az ökörsütés adója, majd az erdők irtása után egyre jobban földműve-

lökké lettek, összes tisztviselőjüket, a legfőbb székely tisztnek, a király által kinevezett székely ispánnak kivételével, kinek jogköre a főispánéval esett össze, maguk választották, mégpedig vérségi szervezetüknek megfelelően felváltva az egyes nemzetségek és ágak szerint. Közigazgatásilag nem vármegyékbe, hanem székekbe voltak szervezve. Úgy fogható fel, hogy összesen jelentettek egy megyét. Mint *Jancsó* írja: tulajdonképpen a király fennhatósága és főparancsnoksága alatt katonai köztársaságfélét alkottak.

Ügyeiket székek szerint tartott gyűléseken intézték s a székek időnként közös gyűléseket tartottak. Már egész korán találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a három erdélyi nemzet, a magyar, a székely és a szász a vajda, vagy a király elnöklése alatt közös gyűlést tart. Az első ilyen ismert gyűlést III. Endre tartotta 1291-ben Gyulafehérváron. Ezekben mintha az ősi királyi, illetve nádori törvénylátó napok emléke elevenedett volna fel, illetve élt volna tovább.

A székely székek a következők voltak: Udvarhelyszék, Marosszék, Háromszék (Sepsi, Kezdi és Orbai szék), Csik szék (Felesik, Alcsik, Kászonszék), Gyergyai szék, Aranyosszék. Az utóbbi területileg nem tartozott az egységes székely földhöz. Később még úgynevezett fiúszékek alakultak ki: Keresztúrszék, Miklósvárszék, Bardóczszék és Szeredaszék. Ezek a székek, az ősbibb úgynevezett anyaszékek sem egyszerre jöttek létre. A keletibb fekvésű székeikről egyre később van tudomásunk.

A szászok nem voltak egyetlen nép részei. Nem is egyszerre jöttek be. II. Géza telepítései a mai Szeben, Üjegyház, Nagysink vidékén szálltak meg. A halála után jött csapatok a mai Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Köhalom, Medgyes és Segesvár vidékén állapodtak meg. Ezen helyeknek egyike-másika eredetileg székely települési hely volt s a szászok csak a székelyek keletebbre vándorlása után szállhattak meg. Beszterce vidékét is ez a második telepítési hullám szállta meg. A Barcaság földje pedig a német lovagrend által betelepített német földművesekkel népesült be.

A szászok jogállását a már említett II. Endre-féle diploma rendezte. Kezdetben katonailag a székelyek ispánja alatt álltak. De csakhamar ezen a téren is zárt egységnek tekintődtek. A szászok együttesen tartoztak bizonyos adót fizetni a királynak, amelynek egymás közötti mikénti elosztása a maguk belső ügye volt. A nagyszebeni tartománynak autonóm volt az állása s élén a király által kinevezett kerületi gróf, szebeni ispán állt. Különben maguk intézték belügyeiket, maguk választották hivatalnokaikat és papjaikat. A brassói és nagyszebeni káptalan közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alatt állott. A püspöki hatáskör egy részét a káptalanokban az esperesek gyakorolták. Így egyházi tekintetben a szászok autonóm állása nagyobb volt, mint például

a székelyeké, akiknek ily egyházszerkezeti kiváltságaik nem voltak. A kezdetben katonai és földművelési céllal letelepített szászság igen korán iparos és kereskedő néppé alakult át. Ez magyarázza azt, hogy adózás tekintetében már nagyon korán igen teherbírók voltak. Közigazgatásilag szintén székekbe voltak szervezve (a kunok is!) és a hét és két szász székekbe szervezett szász nemzet 1486 óta politikai egységet is alkotott, melynek élén az úgynevezett szász universitás állott.

A nemzeti egységeken belül mutatkozó társadalmi tagozódás megindult a városokban élő szászoknál is. Erdélyben épűgy, mint a Szepességben. Megindult a viselt tisztek örökösétetele iránti törekvés, ami bizonyos hivatalnok-arisztokráciaféleséget termelt ki. De a polgárok egyenjogúsága meggátolta osztályok kialakulását s azok nem jogi különbségek formájában, hanem gazdasági alapon jöttek lassan létre. A szászoknak nagyobb fokú adózása a székelyekkel szemben érthető, mert nagyon hamar csak mérsékelt mértékben terheltettek katonai szolgálattal. így adózásukkal tulajdonképpen földbért fizettek a királynak, aki a saját földjeire telepítette le őket.

Természetes, hogy a székelyek és szászok ilyen jogállása és belső berendezkedése nem egyszerre állt elő, hanem bizonyos idő alakította azt ki. Viszont a fejlődés alapjai a XII. század második és a XIII. század első felére nyúlnak vissza s mint azt hangsúlyoznom kell, nem sajátos erdélyi viszonyok alakították ki, hanem az az egyetemes gyakorlat, amely ebben az időben a magyar állam területén belül mindenhol érvényben volt.

Erdélyben tehát a tatárjárás korában az volt a helyzet, hogy a magyarság a lassan nemesivé válandó királyi vármegyékben élt, pontosan olyan társadalmi és jogi viszonyok közt, mint bárhol az ország bármelyik megyéjének területén; bizonyos körülírt területen zárt egységként élt a belsőleg autonóm székelység s bizonyos már körülírt területen hasonló zárt egységben élt a belsőleg autonóm szászság. A magyar megyék élén egy-egy főispán képviselte a király központi hatalmát. A székelyek élén is állt egy hasonló királyi tisztviselő, a székely ispán. A szászok élén a királyt szintén a királytól kinevezett szász gróf, szász ispán állott. Valahány királyi tisztviselő és nemzet felett állt a szlávosan vajdának nevezett királyi főtisztviselő, az egykori gypüntüli területre kiküldött marchino. Ezt a tisztség valószínűleg azért maradt fenn, mert Erdély távolléte a központi hatalom székhelyétől kívánatosá tette, hogy a király helyettese a helyszínen legyen. Hatásköre valóban a nádor hatáskörét súrolta, illetve másolta.

A tatárjárás nem kímélte Erdélyt sem. Két hadoszlop Erdélyen át nyomult ki az Alföldre. Az egyik a radnai hágón át a Szamos völgyébe nyomult, a másik a Barcaságon és a Maros völgyén át hatolt ki

Johannes I. Rex Hungaria 1

Johannes II. Rex Hungaria

Stephan, Bathori Rex Polonia 3

Cristophorus Bathorits

Sigism. Bathori S.R.I. Prince

Andreas Bathori Cardinalis

Georgius Basta 7.

Stephanus Bocskai 1.

Sigism. Bathori S.R.I Princ

Andreas Bathori Cardinalis

Georgius Basta 7.

Stephanus Bocskai.

az Alföldre. Már ez a két tatár sereg is nagy pusztítást vitt véghez, de túlszárnyalta őket a harmadik átvonulás, amikor a visszavonuláskor egy sereg az Alföld felől a Maros völgyén keresztül Erdélyen át vonult haza. Ez a visszavonuló sereg mindent elpusztított, ami útjába akadt s amit a két előbb átvonult hadoszlop megkímélt (1241—2).

Erdélynek ekkor is és később is fő hadi útja a Maros és a Szamos völgye volt. Az a vidék tehát, amely a magyar vármegyék területét foglalta magába. A tatárjárás is elsősorban a magyar lakosságot tizedelte meg s ezt tapasztaljuk később évszázadokon át minden Erdélybe törő, vagy Erdélyen átvonuló ellenséges hadjárat után. A szászokat, különösen később, védték városaik várfalai. A székelyek az erdők mélyére húzódtak vissza az ilyen vandál támadások elől. A földművelő magyarság védtelen falvaiban azonban mindig nyílt prédája volt a betörő ellenségnek. Ez magyarázza, hogy a magyarság sohasem szaporodott kellő mértékben s ősi erdélyi települési helyein kénytelen volt befogadni idegen munkaerőket.

A tatárjárás után formálisan néptelen lett Erdély s mivel sem szász, sem székely részről utánpótlás nem történt, viszont lakóhelyük mégsem néptelenedett el, elsősorban tehát a magyar lakosság pusztult most is s a magyarság területeire kellett új települőket befogadni.

Ekkor jöttek német telepesek is, de sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy a néptelenül maradt püspöki és királyi területekre — bármily kis mértékben is — a vlachokat, a mai oláhok őseit kezdték betelepíteni. Ekkor magánföldesuraknak még nem volt joguk oláhokat betelepíteni, csupán a királynak s engedélyével a püspöknek. III. Endre még 1293-ban is intézkedett, hogy minden Erdélyben fellelhető oláhot, ha máshol találják, vissza kell vinni egyik királyi birtokra, kivéve azt a hatvan háznépet, amelyet IV. László engedélyével a gyulafehérvári káptalan telepített két megnevezett faluba. Bár a hivatalos betelepítés mértéke csekély volt, mégis megindult vele Erdély addigi etnikai arculatának lassú elváltozása, amely aztán az évszázadok folyamán a nemzetiségi viszonyokat a magyarság kárára gyökeresen megváltoztatta.

Az oláhok két magyar történetírója, *Hunfalvy Pál* és *Jancsó Benedek* egyaránt megállapítják, hogy csak a tatárjárás után, az Alduna melletti kun uralom felszámolása után kezdődik a Dunán innen az oláhok története. De ekkor mind a Szörényi bánágban, mind a Havasalföldön egyaránt a magyar király fennhatósága alatt álltak. Megállapítják azt is, hogy bár Erdélybe szórvány oláh betelepülés történhetett, az oláhság teljesen jelentéktelen maradt s adóviszonyaik arra mutatnak, hogy a kultúrának igen alacsony fokán álltak. Az úgynevezett oláh kerületek kialakulása a következő évszázad eredménye volt. A XIII. század végén

legálisan még oly kevés oláh volt Erdély területén, hogy egy királyi birtokra össze lehetett őket telepíteni. Igen természetes, hogy közjogi szempontból mitsem jelentő elemek voltak. Jogviszonyuk rendezése korántsem volt még időszerű. Így nem is hivathattak meg sem a magyarországi országgyűlésre, amelyre pedig a kunokat, a székelyeket és szazokat is meghívták s nem hivathattak meg III. Endre említett erdélyi gyűlésére sem. Ekkor még az oláhság csak annyit jelentett Erdélyben, mint a néhány szétszórt, hasonlóan kis lélekszámú besenyő telep. Viszonyuk adózás szempontjából a királlyal és az egyházzal szemben rendezett s így földhasználati joguk biztosított, de az ország közigazgatási és közjogi rendszerébe való beillesztésre éretlenek és súlytalanok voltak.

A tatárjárás utáni időkben kezdődnek Erdély belső történetéről az adatok egyre sűrűbben rendelkezésünkre állni, ezek az adatok évtizedről évtizedre oly arányban gyarapodnak, hogy most már szinte epizódyszerű részletekbe is merülhetnénk, ha a rendelkezésünkre álló tér szűk volna nem kényszerítene tovább is arra, hogy csak a nagy változások és a döntő események átfogó vázolására szorítkozzunk. Azonban mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a tatárjárást követő közvetlen évtizedek korántsem voltak békés esztendőök β a tatárjárás által felbolygatott viszonyok lehiggadása így csak nagyon lassan következett be.

IV. Bélának és fiának, a későbbi V. Istvánnak viszálya Erdélyt sem kímélte meg. Béla 1260-ban Erdélyt átengedte fiának. István a hosszú ideje várakozó trónörökösök türelmetlenségével vonult Erdélybe s csakhamar fegyveres konfliktusba keveredett atyjával. Kiegyezésük után sem tartott sokáig a békesség, mert István, aki nem bízott anyjában, hatalmába kerítette a királyné állandó erdélyi birtokait: Besztercét, Radnát stb. Bár ekkor nem került fegyveres összeütközésre sor az apa és a fiú közt, a családi háború 1267-ben mégis kiújult. István, aki különben Erdélyből ötízben is viselt háborút Bulgária ellen s Erdélyben korlátlan királyi jogkört gyakorolt, betört Magyarországra, de visszavert. Ekkor a barcasági Feketealom várába zárkózott s onnan támadt a király seregeit vezető öccsére, Bélára, akit két csatában is megvert. A koronáért egymással hadat viselő király és trónörökös meg-megújuló hadjáratai épúgy nem kímélték Erdély hadszíntérül szolgáló vidékeit, mintha idegen betörés lett volna.

Még az 1270-es években is érthető tehát, hogy Erdély szívében, az első magyar települések területén, az Aranyos és a Maros közt, a mai Torockó vidékén akkora lakatlan területek voltak, hogy a végre királlyá lett V. István a tatárharcokban magukat kitüntetett kezdi székelyek egyrészét Torockó környékére telepíthette le. Itt alakult ki a székelyek úgynevezett Aranyosszéke. Az idetelepített székelyek különben nagy szerepet játszottak Kun László egyik kunellenes hadjáratában, miért is

a király kiváltságaikban s az aranyosszéki terület birtokában megerősítette őket.

Az erdélyi ekkori közviszonyokra az a mód jellemző, ahogy a százek megoldani vélték a köztük és az erdélyi püspök közt kitört viszályt.

Már említettük, hogy a százek az Andreánus szerint nem tartoztak valamennyien az erdélyi püspök egyházi joghatósága alá. Hanem közvetlenül az esztergomi érsek alá, aki a szebeni prépostságon keresztül gyakorolta fennhatóságát. A tatárjárás után erőskezü püspökök kerültek Erdélybe, akik erélyes kézzel fogtak hozzá birtokaik benépesítéséhez és jövedelmük feljavításához. Péter püspök a százek egyik részétől megkövetelte a tized fizetését, azzal a megokolással, hogy ők, mégpedig a sebesi, küküllői, szászkézdi, segesvári és kozdi esperességek hívei, nem tartoznak az esztergomi érsek, hanem az erdélyi püspök alá. A százek, a püspök értelmezésével szembehelyezkedve úgy magyarázták II. Endre kiváltságlevelét, hogy nemcsak a szebeni, újgyházi, sinki és brassai esperességek tartoznak a szebeni prépostság alá, hanem a többiek is.

A vitát a püspök erőszakkal akarta eldönteni a maga javára s elfogatta a vízaknai főbíró, gerébet, Alárdot és a káptalannal egyetértve kivégeztette. A szebeni százek Alárd fiának, Jánosnak vezérlete alatt 1277. február 21-én fegyveresen megrohanták Gyulafehérvárat. Felgyújtották a székesegyházat, amelyben bennégett mintegy kétezer hívő az épp miséző négy kanonokkal egyetemben. Az értékeket elrabolták, a kegytárgyakat megszentégtelenítették, a könyvtárat és a levéltárat feldúlták. Hiába vetette a májusban Budán összeült zsinat egyházi átok alá a szászokat. Kun László világi hatalma nem volt elegendő arra, hogy erélyes megtorlást tudott volna foganatosítani s így a százek következmények nélkül úszták meg az ügyet. A püspököt a király adományokkal kárpótolta, de így is évtizedekig tartott a templom helyreállítása és Gyulafehérvár újabb benépesülése.

IV. Béla és fia harcait, valamint a püspök és a százek háborúját tetézték a kun és a tatár harcok. A Kun László által 1282-ben levert kunok Erdélyen át menekültek ki az országból s menekülő útjuk pusztító út volt. 1285-ben pedig a negoji tatárokkal tértek vissza s a súlyos pusztítások, rombolások megisméltődtek. A betört ellenség kiverése után sem állt helyre a béke, mert Kun László által kedvelt kunok és a pápa által hadraszólított magyar keresztesek dúló háborújának színtere leginkább Erdély volt s az állandó megrázkódtatásnak csak Kun László erőszakos halála vetett véget. Érthető, hogy ezek után III. Endre alighogy trónra lépett, felkereste Erdélyt, hogy királyi tekintélye súlyával a helyszínen rendezze a kuszált viszonyokat.

A keresztény királyságot Szent István az egyetemes korszellemnek megfelelően úgy rendezte be, hogy az állami szervezet merőben a király

magángazdaságán alapult s a nemzet abban szerepet nem vitt. A király és a nemzet viszonya a régi vérségi alapokon nyugodott s a keresztény király tulajdonképpen csak a többi törzs felett is teljes törzsfői hatalmat élvező és gyakorló ivadéka volt a mithikus eredetű nemzetségsnek. Ez az ily világos kettősségben a gyakorlatban talán nem is jelentkező állapot azonban három évszázad alatt erősen megváltozott. A változás európaszerte hasonló irányban történt. A nemzet és az állam kettőssége egyre jobban keveredett egymással. A nemzet lassan tért nyert az állam, az ország ügyeibe való beleszólásra és a király magángazdaságán felépült államot lassan felváltotta az átmenet a rendi állam felé. Ezzel egyidejűleg alakult át a vagyoni eltolódásokkal kapcsolatos társadalmi fejlődés, változás kapcsán a vérségi szervezetű nemzet, rendi tagoltságú, szervezetű nemzetté. Mindez a változás érintette Erdélyt is. A lassan kialakuló országgyűléseken Erdély magyarsága, székelysége és szászága is résztvett, lévén Erdély a külön vajda és a szász, valamint székely autonomisztikus helyzet ellenére is Magyarországnak oly osztatlan része, amely politikai, katonai és pénzügyi szempontból semminemű helyi önkormányzattal, szeparatív állással nem bírt.

III. Endre 1291-ben Gyulafehérváron tartott gyűlését sem lehet külön erdélyi „országgyűlésnek tekinteni. A király mindössze az egykori királyi törvénylátó napok mintájára fogadta a keleti országrész lakosságát, a honfoglaló ősök utódjának tekintett magyarokat és a kiváltságaik révén azokkal bizonyos területen hasonló jogokat élvező székelyeket és szászokat, meghallgatta panaszait, kérésüket s oklevélben biztosította az érdekelteket veszélyeztetett jogaik, kiváltságaik élvezetében.

Az utolsó árpádházi király igyekvését, hogy Erdélyben — mint egy oklevele mondja — az állapotokat reformálja, nagymértékben zavarta az a körülmény, hogy az országban általánosan jelentkező, nagyhatalomra jutott s a királyi hatalmat korlátozó hivatalnok főnemesség Erdélyben is szembekerült a királlyal. A XIII. század egyik jellemzője, hogy megalakul egy hivatalt viselő nagybirtokos arisztokrácia, amely most már nem mint a király bizalmi embere jut hivatalhoz, hanem magánhatalmára támaszkodva emel igényt a főhivatalokra. Erdélyben a királyi vármegyének nemesi vármegyévé való átalakulása lassabban ment, mint az ország más vidékein s így a nemesi társadalom is szervezetlenebb volt, mint máshol. A jelentkező oligarcha, az erdélyi vajda így még jobban önkénye alá hajthatta a lakosságot, mint más vidékek helyi hatalmassága. Mint *Deér* József mondja, a szolgabírák választásának és a vajdai törvénynapok tartásának módja nem autonóm tartományi, hanem oligarchikus tartományúri jelleget mutat, mint ahogy or-

szágszerte ily tartományuraságok kialakulása felé vezetett a XIII—XIV. század fordulóján a fejlődés.

Erdélyben ez igen éles formában jelentkezik, mert nem csökkenti a vajda tartományúri célzatát az ország más vidékein már rég megszerzett apró birtokos köznemesség. Erdélyben ekkor a nemesek megyei autonómiája még életképtelen. És nem csökkentette azt a király viszonylagos közelsége sem.

Már Lóránd erdélyi vajda szembeszállt III. Endrével. Őt még leverte a király, megfosztotta birtokaitól s elcsapta a vajdaságból is. De Lóránd utóda, Péter püspök testvére, a Kán nembeli László, kit történeteink Apor, Opor néven emlegetnek, pár évvel később magánhatalmát Erdélyben oly korlátlanra tudta tenni, hogy el merete fogni Ottó királyt, sőt szembeszállt Károly Róberttel is.

A tatárjárást követő országos zavarok, a kun-magyar ellentét, a hivatalnok főnemesség túltengése épúgy nem kímélték az Árpádok utolsó fél évszázadában Erdélyt sem, mint az ország többi vidékét.

ERDÉLY A VEGYESHÁZI KIRÁLYOK ALATT

(1301—1526)

A XIV. század elejére Erdély a magánhatalmára támaszkodó s magát a királytól teljesen függetlenítő vajta tartományúri hatalmába került. Hogy ezt a változást megértsük, egy futó pillantást kell vetnünk az erdélyi társadalmi átalakulás folyamatára.

Erdélyben a rendi fejlődés kezdetén a társadalom szerkezete egységesebb volt, mint a Királyhágón innen. Azok az elemek, akik a patrimonialis királyság berendezésében szabadok voltak, azok régi existenciájukat Erdélyben hiány nélkül átmentették a rendiség felé haladó időkbe. Itt is tekintélyes volt ugyan a nagybirtok, de nem volt túlsúlyt jelentő. Viszont ezzel a demokrácia szempontjából látszólag kedvezőbb helyzettel szemben tehetétele volt az erdélyi társadalmi átalakulásnak az, hogy sokkal lassabban és sokkal kisebb értékű autonómiához jutott, mint a magyarországi megyék nemessége. Különösen szembetűnő ez az adózásnál. A magyarországi nemesség már a XIII. században eljutott a nemesi adómentességhez. Viszont Erdélyben, akárcsak Szlavóniában, melynek viszonyaihoz az erdélyiek különben is sokban hasonlítottak, a fertőpénzt, illetve a nyestbőr-adót egyaránt fizette a nemes és nem nemes. Míg a Királyhágón innen az eladományozott s magánföldesúrivá lett egykori várnép felett a nemes, illetve a földesúr ítélkezett, Erdélyben a lassúbb menetű fejlődésnek megfelelően ezek felett a megyei hatóság ítél. A vajda nem vette tekintetbe a nemesekhez való beszállásolási

tilalmat sem, amelyet Magyarországon pedig végrehajtottak. A nemesek feletti bíraskodásban sem követte az erdélyi a magyarországi fejlődést. Magyarországon az országot bejáró nádor mellett megyenként a nemesek választott bírái is résztvesznek az ítélethozatalban. Erdélyben a nádor bírói ügykörét ellátó vajda mellett nem az illető megye bírái ítélték, hanem az erdélyi nemesség egyetemétől kiküldött bírák valamennyi megyében. Miután nem egy megye kiküldöttei ítélték egy megyében, a nemesivé átalakuló megyék autonómiája sekélyebb értékű s így ellenálló készsége sokkal gyöngébb volt.

A vajda erős központi hatalmat gyakorolt így, erősebbet, mint a nádor gyakorolhatott, de ez a rendi törekvéseket sikerrel visszaszorító hatalom nem a király érdekeit szolgálta, hanem a magát a királytól is függetlenítő vajda személyi hatalmát. Megint csak *Deerre* hivatkozom, aki szellemesen állapítja meg, hogy Erdély társadalmi, rendi átalakulása konzervatívabb menetű volt, mint az ország egyéb vidékeié, viszont a központi hatalom átcsúsztatása tekintetében annál radikálisabb.

Ilyen helyi társadalmi viszonyok, primitív jellegű gyenge rendiség mellett érthető, hogy László vajda, aki Baranyából származott át Erdélybe, az oligarchák jellemző céltudatos szervező erejével magánhatalmát kérelhetetlenül fölébe tudta helyezni az ellenállási szervezettel még élni nem tudó kisbirtokos köznemességnek. Ha ebben a korban a rendiséget demokratikus törekvésnek lehet minősíteni, akkor Erdélyben hiányzott a demokratikus elem. A vajda kiépítette a maga familiáris szervezetét. Magánjogi függésbe hozta, hűbérúr és hűbéres, munkátadó és munkátvállaló módjára magával szemben a kis- és középbirtokos nemesség nagyrészét s így bár Erdélyben nem volt a nagybirtoknak oly vészes túlsúlya, mint máshol, de mégis a familiáris lekötöttségben tartott kis- és középbirtokosok láncolatával a vajda Erdélynek és társadalmának feltétlen ura lett.

A vajdai méltóságnak ée a székely ispánságnak gyakran ismétlődő egy kézben való egyesítése tulajdonképpen illúzióvá tette a székelyek autonómiáját is, mert a vajdák nem késték ilyenkor kiépíteni a székelyek között is a maguk familiáris szervezetét, hálózatát, ami már az autonómia felőrlését jelentette. Különösen a középkor vége felé állandósult a székelyek nem egyszer véres lázadozása a vajdák ellen. Ezeknek az oka végeredményben a vajdai és székely ispáni méltóságoknak most említett összekapcsolásából származó összekeveredés volt.

A szászok autonómiája területi volt, viszont területük sokkal kisebb volt annál, hogysen az oligarchikus törekvéseket befolyásolni tudta volna. A szászok különben is azonnal tipikus „kisebbségi életre” rendezkedtek be. Közügyek nem érdekelték őket s egyedüli törekvésük kifelé csak az volt, hogy kiváltságaik csorbíthatatlanságát fenntartsák. De

mint apolitikus népet, a megyék és székelyek jogcsorbulása sosem érdekelte őket közelebről.

László vajda nemcsak a székely, de a szász ispáni hivatalt is magára ruházta s így minden hatalmat magához ragadt. Fivére lévén az erdélyi püspök, az egyház részéről sem kellett ellentállástól tartania. Ily széles hatalom birtokában a megtorlás veszélye nélkül megtehető, hogy az őt felkereső Ottót fogolyként kezelte s kicsikarta tőle a koronát és a koronázási jelvényeket. Ottónak az erdélyi kaland végleg elvette a kedvét a magyar királyságtól s megszabadulva, örökre elhagyta az országot. László oly erősnek érezte magát, hogy fivére elhunytá után saját fiát, Benedeket ültette a gyulafehérvári püspöki székbe. Károly Robert és Gentilis bíboros csak hosszas tárgyalások után tudták Lászlót hódolásra bírni s a szent koronát tőle visszaszerezni.

Az új erdélyi püspök apja világi hatalmát is maga mögött érezvén, erélyesen követelte a szászoktól a tized megfizetését. A szászok ezúttal is fegyveresen védték a maguk igazát. Ismét megrohanták a káptalant és a székesegyházat s feldúlták a püspök és káptalan épületeit.

A szászok nyugtalansága később sem oszlott el. A Lászlót követő harmadik új vajda, Tamás, szintén egyesítette kezén a vajdai és a szász ispáni méltóságot. A szászok autonómiája így tovább is illuzióriussá vált. A szászok 1324-ben Szentpéteri Henning vezetése alatt fegyverrel keltek fel Széchény Tamás vajda ellen s felkelésük oly sikeres volt, hogy leve-résükre kunokat kellett Erdélybe küldeni. A szászok felkelésével egy-idejűleg egyes helyi uraságok is mozgolódtak, jelölül annak, hogy Erdély pacifizálása ekkor még nem történt meg.

Széchény Tamás hosszú vajdasága azonban lassú lehiggadást eredményezett s ez különösen a városi élet szemmel látható fellendülésében jelentkezett. Erdély belső nyugalma azért is szüksége volt mind Károly Róbertnek, mind Nagy Lajosnak, mert intenzív balkáni politikájuk stratégiai bázisa Erdély volt.

A szászok Nagy Lajos trónralépte után Károly Róbert adóügyi reformját magukra sérelmesnek tartván, fellázadtak, de Nagy Lajos leverte őket. Nagy Lajos, aki erőteljes központi hatalmat örökölt atyjától, Erdélyben is igyekezett minél erősebb központi hatalmat fenntartani. Ennek okából legtöbbször a szász és székely ispáni hatalmat is a vajdák kezébe tette le. Károly Róbertnek a tartományi uraságra törő oligarchák felett aratott döntő győzelmei után ez már nem volt veszélyes a királyra nézve, mert az a hivatalnok arisztokrácia, amelynek tagjaira ruházta a két Anjou király a vajdai hivatalt, az Anjouknak köszönhető létrejöttét s így azoknak személyes lekötelezettje volt. Ez az erős központi hatalom, mint a király expozitúrája, így hagyományossá lett Er-

délyben s így a fejedelmek későbbi erőteljes központi hatalma, amely a rendeket háttérbe szorította, történelmi hagyományokon nyugodott.

Az Anjou-kori erdélyi történelem súlypontja nem annyira Erdélyre, mint inkább Havasalföldre és Moldvára esik. Ekkor alakult ugyanis ki ezeken a területeken egy-egy oláh vajdaság, aminek utóbb Erdély sorára nézve igen mélyreható következménye lett.

Említettük már, hogy Erdély már a fiatal IV. Béla óta bázisa volt egy kulturális és gazdasági expanciónak, amely Havasalföld, az aldunai síkság felé irányult. Ez az expanzió egyrészt hittérítő szándékú volt s a kunok megtérítésére való törekvésektől Nagy Lajos térítő törekvéseiig egyenes vonalon haladt. A magyar királyok királyi tisztükből folyó kötelességüknek tekintették, hogy terjesszék a katolikus hitet. Ezen törekvésnél azonban sokkal eredményesebb volt politikai és gazdasági jellegű balkáni expanziójuk.

A magyar nagyhatalmi külpolitikának már III. Béla lerakta az alapjait. Utódai céltudatosan ebben az irányban építették ki a magyar nagyhatalom épületét. A terjeszkedés iránya délre a Balkánra és északra a szomszédos kis szláv fejedelemségek felé mutatott s emellett hagyományként öröklődött egy-egy nyugati neolatin nemzet barátsága. A balkáni terjeszkedés egyenletesen haladt dél felé az Adriától a Fekete-tengerig. Erdélytől délre IV. Béla kezdte meg a terjeszkedést. A havasalföldi kunok hódolatát elfogadva, felvette a „Kumánia királya” címet. Ugyanakkor megszervezte a Szörényi bánságot, amellyel a bulgár hatalmat akarta sakkbantartani. A Szörényi bánság az Alduna balpartján Orsovától az Öltig terjedt.

A tatárjárás után Havasalföldön megbukott az a kun birodalom, amely 1060 körül a kunoknak a besenyőkön aratott győzelme után alakult ki. Így ez a terület gazdátlanra vált, amelyre két irányból is megindult az expanzió: Erdély felől a magyar királyság részéről s az Alduna déli partja felől az oláhok részéről. A tatárjárás előtt az oláhok már úgy ellepték Bulgáriát, hogy abban a bulgár mellett államalkotóként kezdtek szerepelni. A tatárjárás után a bulgár-vlach birodalom északnyugati részét a tatárok szállták meg, míg a délnyugati részbe a szerbek fészkeltek be magukat. A kettős nyomás elől az oláhok mind nagyobb mértékben kezdtek átkelni a Dunán és megszállták lassan egész Havasalföldet. Ezeket az oláh csoportokat kun, tatár, szóval törökfajú és ezláv törzsfőnökök, úgynevezett kenézek, vajdák telepítették át a Dunán. Ezek a kenézek, vajdák igyekeztek a félnomad életet élő, pásztorkodó vlachok, oláhok közt kisebb-nagyobb államféle szervezeteket létrehozni. A magyar expanzióról kevés írásos emlék maradt, de annál több körülményből következtethetünk annak mértékére. Az egykori görög források Havasalföldet ugro-valachiának, „magyar-oláhország”-nak ne-

nézték, amit csak a magyarság kétségtelen fölénye indokolhatott. De a magyarság alapította kétségtelenül Oláh-Bodzát (Buzeu), Putnát (Focșani táján), Hosszúmezőt (Campulung), Vásárhelyt (Tartoviste). A Campulungban tartózkodó Zsigmond király még egy évszázaddal később is Hosszúmezőről keltezi ott kiállított oklevelét. Hogy mennyire a magyarok voltak a havasalföldi városi élet alapvetői, azt mi sem jelzi jobban, mint az, hogy az oláhok a város fogalomra szolgáló szavukat (oras) is a magyarból kölcsönözték. De nemcsak a Kárpátokon túli oláh nyelv magyar jövevényszavai, hanem a kancelláriai és heraldikai gyakorlatban mutatkozó később is világos magyar befolyás is igazolja, hogy a XIV. században a Havasalföldön kialakult oláh vajdaság nemcsak magyar kulturálapokra épült, de tovább is magyar hatás alatt állt.

A IV. Béla utáni magyarországi és erdélyi zavarok igen alkalmasak voltak arra, hogy az egyik oláh vajda, a szintén török fajú Tokomér megkezdje a többi kis kenéz és vajda leverését s a havasalföldi oláhok feletti egyeduralmának megteremtését. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert időközben a tatárok uralma is megbukott s így politikai fennhatóság tekintetében valóban senki földje lett az Alduna balpartja.

A kún eredetű Tokomér fia, Basarába, fejezte be apja művét s egyeduralma alá vette a róla Beszarábiának nevezett Havasalföldet. Basarába 1324-ben kísérletet tett arra is, hogy elfoglalja a szörényi bán-ságot. Károly Róbert azonban megverte és hódolásra bírta. De 1330-ban törbecsalta a magyar király gyanútlan seregét s ekkor sikerült önállóságát visszaszereznie. Basarábát fia Sándor követte a vajdai székben. Nagy Lajos 1344-ben fegyverrel akarta Sándort a magyar fönhatóság elismerésére kényszeríteni, de Sándor a király készülődésének hírére magát megalázva, ajándékokkal jött a király elé Brassóba s Lajost hűbérurául ismerte el.

A megdőlt kún-, illetve tatáruralomnak egy másik területén is kialakult Nagy Lajos alatt egy másik vlach, oláh vajdaság. Mégpedig egyenesen a magyar király kezdeményezésére. Lajos már régebben megszállta a Moldvának nevezett területet, amelyre békés előnyomulásuk folyamán a csíki székelyek rajai már régebben benyomultak (csángók). Ennek a területnek az élére a máramarosi, ungi, beregi vidékre már évtizedek óta bevándorolt oláhok egyik kenézet, Dragost küldte ki vajdának. Ez a vajda és utóda, Szász vajda a magyar király rendeletéből a székely ispán felügyelete alatt végezte a gyéren lakott terület oláh lakosságának megszervezését. A székely ispán megbízatása arra mutat, hogy ezen a területen már jelentékeny számú székelynek is kellett élnie. A higgadt oláh történettudomány valóban beismeri, hogy Moldvában a magyarok korábbi időkből mutathatók ki, mint az oláhok. 1365-ben a Máramarosban vajdaságot viselt Mikula fia, Bogdán kiszökött Moldvába s elűzve a ma-

gyar támogatást élvező Szász vajdát, megvetette az alapját az önálló moldvai oláh fejedelemségnek.

Ebben az időben jelentkezett a Balkánon a török is s fellépése megingatta a magyar hűbérben lévő balkáni országok hűségét. Ezek az országok hinta-politikához kezdtek s mindaddig táncoltak a török adófizetés és a magyar hűbéresség kétkulacos politikája szerint, amíg lassan ki nem csúsztak a magyar király fennhatósága alól s nem kerültek egymás után a török megszállása alá. Az első ilyen egyöntetű fellépés a magyar uralom ellen a balkáni hűbéresek részéről 1365-ben figyelhető meg, amikor egyszerre igyekeznek szabadulni a hűbérből Szerbia, Bulgária, Havasalföld s amikor Bogdán kivonja Moldvát a magyar király jogara alól. Lajos ugyan levette a balkáni felkelőket s 1372-ben hódolásra készítette Bogdán fiát, Lackót is, de ez a hódolás már csak névleges volt.

Nagy Lajos a hűségre kényszerített Lajk havasalföldi vajdát a hűbéri viszony elismerése után a „Fogarás hercege” címmel és erdélyi földadománnyal tüntette ki. Ennek az adománynak az volt a feltétele, hogy azt újra be kell telepíteni s célja többek közt az volt, hogy a hűbéres oláh vajda szükség esetén Erdélyben saját birtokán menedéket élvezhessen.

Talán kicsit hosszadalmasabban foglalkoztunk az oláh vajdaságok kialakulásával s azokkal a háborús zavarokkal, amelyek ennek kapcsán Károly Róbert és Nagy Lajos alatt Erdély határain zajlottak le, de mivel a két oláh vajdaságból való állandó oláh beözönlésnek később Erdély sorsára nézve döntő jelentősége lett, a részletesebb előadást szükségesnek véltük.

A tatárjárás és Nagy Lajos trónralépte közt eltelt száz év alatt az oláh bevándorlásnak három irányát lehet megállapítani. Az egyik vidék, amelyen egyre sűrűbben tűnnek fel, Fogaras vidéke, ahol különben először tűntek fel Erdély földjén. A másik vidék a mai Hunyad és Krassószörény, a harmadik a mai Máramaros és Beszterce vidéke. Mint már említettük, először csak a király birtokain telepítettek le, majd a király engedélyt adott a püspököknek is arra, hogy birtokaira oláhokat telepítsen le s az Anjouk alatt, különösen Nagy Lajos óta már a városok, sőt az egyes földesurak is telepíthettek birtokaikra oláhokat. Az oláhokat egy-egy kenéz telepítette be, aki nemzetségfő és egyben telepítési vállalkozó is volt. Ő kötött szerződést a királlyal, hogy egy bizonyos területet benépesít s jogot nyert, hogy a telepések felett nem főbenjáró ügyekben bíraskodjék. Ezek a kenézek kimutathatóan nem vlachok, hanem török, vagy szláv fajú egyének voltak. Az oláhokat épp úgy, mint a szlávokat először idegenek szervezték meg s a vlachokat kunok és tatárok fogták először össze kisebb közösségekbe.

A kenézségek lélekszáma nagyon változó volt s egyes vidéken szá-

mos kenéz telepe sorakozott egymás mellé. Ilyen vidéken, mint Mármarosban és Hunyadban is, a kenézek maguk választottak egy vajdát, vagy pedig a várispán nevezett ki ilyent s ebben az esetben a király nem az egyes kenézekkel, hanem a vajdákkal maradt összekötetésben. A vajda szedte be a kenézektől a királynak járó szolgáltatásokat s érintkezett a király tisztviselőivel. A kenézség atyárai-fiúra szállt, viszont a vajdaság személyes tisztség volt, amelyet nem örököltek.

Így alakultak ki az úgynevezett oláh kerületek, amelyek, az előbb előadottakból természetesen kifolyólag, most már bizonyos autonómiával is rendelkeztek.

Az új oláh telepések félnomádok voltak s nagyon nehezen illeszkedtek be a magyarországi rendezett, európai életbe. Erdélyben a földművelő magyarság, székelység és szászság, mint az *Jancsó* nagyon helyesen állapítja meg, épp oly idegenül áll ezzel a nyughatatlan, szerte kóborló, fosztogató, rabolható idegen elemekkel, mint állt pár évtizeddel azelőtt az Alföldre telepített nyughatatlan kunokkal szemben a letelepült magyarság. Az elszaporodott oláh gonosztevőkkel szemben a legszigorúbb megtorlással kellett élni s Nagy Lajos szigorú intézkedéseket is tett az elkóborló, gonosztevő oláhok ellen. Az Erdélybe betelepült s később bevándorolt oláhokat, akiket ortodox vallásuk valósággal elzárt a kultúra útjára való lépéstől, még évszázadok után sem lehetett maradék nélkül betörni a békés polgári keretek közé, mert még évszázadok múlva is kellett az erdélyi fejedelmek országgyűléseinek Nagy Lajoséhoz hasonló intézkedéseket tenniök.

A Mármarosba való oláh telepítést még Kun László kezdte volt el, de a Mármarosba, Ungba, Beregre való tömeges oláh beköltözés a XIV. századra esett. Ezek a gondos előkészítés után történt betelepítések mikéntjét már ismertettük. A szabad oláh telepések a társadalmi fejlődés természetes menete szerint, miként ez a társadalmi osztály általában, szintén beolvadtak még a XIV. század folyamán az egységes jobbágy-parasztosztályba. A határvidéken azonban katonai szerepkört tölthettek be s itt nem kerültek be a nemesi vármegyébe, hanem mint említettük fentebb, egy-egy királyi vár körül úgynevezett oláh kerületek jöttek létre, amelyek a magyar főtiszt, vagy helyettese alatt a nemesi vármegyékre emlékeztető autonómiát élveztek. Voltak a nádori, illetve az erdélyi vajdai közgyűlésnek megfelelő egyetemes törvénylátó gyűléseik is. Az északkeleti határon nem magyar tisztviselők álltak egy-egy ilyen kerület élén, hanem mint fentebb említettük, saját maguk által választott oláh vajdák. Az oláhságnak ilyen kiváltságos állapota azonban katonai szerepük letűnése után, azzal párhuzamosan, elenyészett. Az oláhokat telepítő többnyire bolgár, szláv, kún-besenyő kenézek egy-egy telepítvénynek örökölhetően voltak törvénykezési, katonai és közigazgatási

előjárói. Így a közoláhokkal szemben kialakult a kenézek örökhűbéree nemesi osztálya, amelynek tagjai bizonyos katonai szolgálattal, birkaötveneddal, más állatoknál tizeddel adóztak, de más adóktól mentesek voltak. Ez a kenézosztály nagyon könnyen feljutott a nemesi sorba is, ha az ortodoxiától elválva, áttért a katolikus hitre. Az ilyen nemessé lett kenézi családok elmagyarosodtak, elszakadtak a közoláhoktól és a pász-torkodó oláhoktól, akik viszont feltartóztathatatlanul lesüllyedtek a paraszt-jobbágyok színvonalára. Az egykori telepések rendszerint a magyar nemessé lett egykori telepítő kenéz jobbágyai lettek, természetes folyamánként az örökletes kenézi intézménynek.

Így szűnt meg lassan, egy, másfél évszázad alatt az oláhok bizonyos helyeken meglévő autonómiája, szűntek meg az oláh kerületek. Megszűnt a vajdaválasztás. Az oláh jobbágyok és a magyarrá lett kenézek beolvadtak a nemesi vármegyébe.

Azok a kenézek, akik megmaradtak keleti hitük mellett s nem emelkedtek fel a nemesi rendbe, szintén nyom nélkül lesüllyedtek a jobbágy-paraszti osztályba.

Az oláh vajdaságok létrejöttének s hazai oláh telepek helyzete fejlődésének fenti vázolója után néhány szóban meg kell emlékeznünk Erdélynek az Anjouk alatt történt belső haladásáról is.

Nagy Lajos balkáni politikájának volt a következménye, hogy egyetlen magyar király sem fordult meg annyit Erdélyben, mint ő. Nemkülönb ennek volt a következménye az is, hogy az erdélyi vajdai méltóságot Nagy Lajos a legkedvesebb és általa tehetségesebbeknek tartott híveivel töltötte be. Károly Róbert alatt 1320-tól végig Széchenyi Tamás volt a vajda, őt 1342-től két éven át Sikorai Miklós váltotta fel. 1344-től 1376-ig, két kivételes alkalomtól eltekintve, mikor 1351-ben egy ideig Göny; Tamás, majd 1351—56-ig Kont Miklós volt a vajda, következőesei i Lackfiak közül került ki Erdély királyi főtisztviselője. A 6ort Lackfi István nyitotta meg, majd követte őt András, Dénes, Miklós, Imre s végül Csáktornyai ifj. Lackfi István zárta le a Lackfi-vajdák sorát. Az erdélyi vajdák kiválóságára jellemző, hogy Kont Miklós, majd Lackfi Imre a nádorsággal cserélte fel a vajdai méltóságot s hogy Lackfi Imre és ifj. Lackfi István előzőleg horvát és dalmát bán, míg Lackfi András előzőleg a királyné tárnokmestere s Lackfi Imre pedig Szörényi bán volt. A Lackfiak közül kerültek ki különben 1326-tól 1395-ig megszakítás nélkül a lovászmesterek is.

A király közvetlen környezetéhez tartozó család következetes erdélyi vajdasága bizonyítja, hogy Nagy Lajos súlyt helyezett Erdélyre, mint délkeleti külpolitikája bázisára. A Lackfi-család területi befolyása pedig arra mutat, hogy a király arra törekedett, miszerint ennek a megbízható családnak minél nagyobb anyagi eszközök álljanak rendelkezé-

sére, hogy az a tiszántúli keleti országrészben mindig megfelelő védő- és támadó-sereget tudjon a király céljainak megfelelően fegyverben tartani.

Erdély honvédelmi megszervezését, amit a Lacfiak, akik a királynak legkiválóbb vezérei voltak, kétségtelenül sikerrel hajtottak végre. A belső viszonyok rendezése körül is hatalmas érdemei vannak Erdélyben az Anjouknak. Ez nem sajátos erdélyi politikájuk eredménye volt, hanem egyetemes érvényű volt az egész magyar királyság területére és természetesen következett az Anjouk pénzügyi, gazdasági és városfejlesztő politikájából. Az új valuta-rendszer, az adóügyek rendezése, a (kereskedelmi és ipari élet biztonságának *fejlesztése* Erdélyben is épügy meghozta a maga természetes gyümölcsét, mint az országban bárhol máshol is. Mivel azonban Erdélyben annak későbbi megszállása és lassúbb berendezése miatt a helyzet az Anjouk előtt kevésbé volt megállapodott, mint a Királyhágótól nyugatra, az Anjouk előtti belső fejlődés a magyarországgal szemben feltűnőbb s ezért egyesek hajlandók ebben a tényben az Erdélyben gyakran megfordult Nagy Lajos különösebb gondviselését felfedezni.

A szászok városai közül Brassó, Szeben és Beszterce kezdett rohamosan fejlődni s lépést tartott velük a fejlődésben a már magyarosodásnak indult Kolozsvár is. Ezeket a városokat az Erdélyen és Magyarországon át Német- és Lengyelország felé irányuló levantei kereskedelem tette ipari és kereskedelmi gócpontokká. De fejlődésnek indultak a helyi körzetek kisebb jelentőségű vásárhelyei mellett kialakult kis városkák is, mint Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Udvarhely, Kézdivásárhely, Dés, Torda. Ezeknek a helyi vásárhelyek mellett kialakult városoknak a fejlődése a belső gazdasági élet fellendülésének bizonyítéka. Nagy Lajos tudatos támogatója volt az ipari életnek s 1376-ban a szász eredetű Goblin püspök az ő intézkedésére hívta össze a szászokat arra az iparügyi tanácskozásra, amelynek eredménye a szászok iparosodásában oly aagy szerepet játszó céhrendszer kialakulása volt.

A nemesség autonóm vármegyéjének kialakulása Erdélyben, mint már említettük, lassabban ment végbe, mint az ország egyéb vidékein. A jobbággyá lett várnépek felett Erdélyben hosszú ideig még a királyi ispánok bíraskodtak. 1365-ben Nagy Lajos a jobbággyokat kivette a királyi ispánok bíraskodása alól s a magánföldesúr bírói hatalma alá helyezte. Ezzel nagyot lendült a nemesi vármegye fejlődése Erdélyben is, egyben a szabad parasztság itt is jobbággyá alakult át.

A rendi közszellem azonban az erős vajdai hatalom miatt sokkal kisebb mértékben érvényesült a közéletben, mint az ország egyéb vidékein. Erre csak akkor került a sor, hogy ha a vajdai szék betöltetlen volt, vagy ha a hatalmi viszonyok belső zavarok miatt bizonytalanokká

váltak. Ilyen esetekben a rendtartó központi hatalom hiánya, vagy gyöngesége szükségszerű együttműködésre készítette a megyéket és az autonóm-területeket. Mint például a következő évszázad parasztforgásaikor. De az ilyen esetekben történt együttműködéseknek korántsem volt az oligarchák ellen irányuló támadó éle, amely a rendi öntudatra vallott volna, hanem mindenkor csak lefelé, a forrongó jobbagyság ellen védte a rendi kiváltságokat. Kétségtelenül igaza van *Deérnek*, aki elsőnek mutatott rá arra, hogy az erdélyi magyar, székely és szász „natiok”, nemzetek nem a mai értelemben vett nemzetek, hanem középkori eredetű privilegizált, kizárólag gazdasági-szociális beállítottságú közösségek, amelyek összességük jelölésére használják ugyan a „regnum Transylvaniae” kifejezést, anélkül azonban, hogy annak bármiféle állami tartalmat akarnának adni, vagy tudnának adni. Mint látni fogjuk, szemük mindig a királyon csüngött, szeparatív törekvésük sohasem volt s a szükséghozta együttműködések mindig rövidéletűek, nehézkesek és érdekellentéttel telítettek voltak.

A Nagy Lajos halála és Luxenburgi Zsigmond uralmának megerősödése közti időszakban az ország balkáni súlya csökkent s déli nagyhatalmi állása megingott. A török nem lankadó energiával dolgozta magát a Balkánon egyre északabbra s a magyar hűbérállamok egyre inkább a török hatalom érékkörébe csúsztak át. Érezhető volt ez az oláh vajdaságokban is. Különösen nehéz lett Moldva helyzete, mert a magyar és török hatalom mellett most már a hirtelen megerősödött Lengyelország is jelentkezett azok közt, akik Moldvát érékkörükbe kívánták kapcsolni.

Zsigmondnak rögtön Nagy Lajos halála után hadat kellett viselnie Moldvában és Havasalföldön. Mircse havasalföldi vajda hamar meghódolt, de István moldvai vajda csak székvárosának eleste után tért ismét a magyar korona hűségére. A vajdák hűsége azonban kevés értékű volt s nem állta az idők változását. A feltörő török hatalomban erősebb átütő erőt éreztek, mint a messzi nyugaton elfoglalt németcsászár-magyarkirály szemmel láthatóan ellanyhult erejében. Amellett vallási okok is azt tanácsolták a vajdáknak, hogy inkább a török, mint a magyar pártfogást vállalják. A török ugyanis nem térített s az oláhok keleti vallását sértetlenül tűrte. Viszont a magyar hűbérúr, Nagy Lajos és utána Zsigmond is, igen nagy súlyt helyezett arra, hogy az oláhságot átterelje a római katolikus egyházba. Nagy Lajos ezt Erdély határain túl is nagy igyekvéssel munkálta. Zsigmond pedig az ország határain belül követett el mindent, hogy az oláhok ortodoxiáját megszüntesse.

A pillanatnyilag erősebbnek vélt és vallásilag türelmesebb török jóindulatát az oláh vajdák egyebek közt azzal is igyekeztek biztosítani, hogy felhívták a figyelmét Erdélyre. Az első nagyobb török hadsereg

Dán havasalföldi vajda buzdítására tört be Erdélybe a délkeleti Kárpátok szorosain keresztül. A betörésnek a székelyek és szászok próbáltak gátat vetni, de a török leverte őket s a betörés eredménye Brassó, a Barcaság és Háromszék feldúlása lett.

Az erdélyi három autonóm csoport, a magyar megyék, a székelyek és a szászok tordai gyűlésükön megtorló hadjáratra szánták magukat, de erre a hírre Dán vajda hűséget fogadott Zsigmondnak s a hadjárat elmaradt. Viszont a török Dánt letette s helyébe Radult ültette.

Ez váltotta ki Zsigmond havasalföldi háborúját, amely 1424-től 1427-ig tartott s bár Zsigmond végső győzelmével végződött, a háború folyamán a havasalföldi csapatokkal kiegészített török seregek több ízben is betörték Erdélybe, melynek délkeleti része nagyon megérezte a háborút. A délkeleti végek állandó veszélyeztetettsége készítette arra Zsigmondot, hogy 1426-ban tárgyalást kezdjen a német lovagrenddel s a katonáskodástól elszokott szászok elégedetlen határvédő ereje miatt a Barcaságtól a Vaskapuig terjedő déli határvonal melletti területet át akarta engedni a német lovagrendnek. Az erre vonatkozó tárgyalásnak azonban, bár a tárgyalás három évig is elhúzódott, semmi eredménye nem lett. 1435-ben Zsigmond országosan rendezte a honvédelem ügyét s felállította az úgynevezett telekkatonaságot. Ezen intézkedés szerint minden birtokos t^í ott 33 jobbágy után egy és minden 100 jobbágy után 3 katonát kiállítani. Ennek a katonaságnak az eltartására Zsigmond adót is vetett ki. Az új hadrendszer szerint az erdélyi vajdának, püspöknek és székely ispánnak a dandára 500—500 főből állt. A kolozsmonostori apátság, a káptalan és a prépostságok 50—50 embert állítottak ki. A városok is kötelesek voltak bizonyos számú katonát — például Brassó 150-et — kiállítani. A megyék 3000, a székelyek és szászok 2000—2000 embert állítottak ki. A várak őrségeit a király fizette s azok a vajda alá voltak rendelve. A határok őrzése most is a két ősi határvédő népcsoportnak, a székelynek és a száznak a feladata maradt.

A havasalföldi háborúk mellett két esemény volt Erdély belső életére nagyobb hatással: a huszitizmus fellépése és a parasztforongás, mely nyílt felkeléssé fokozódott.

Húsz János tanai, hiába égették meg a hirdetőjüket 1415 július 6-án Konstanzban, tovább terjedtek a cseh nyelvterületen túl is s hatásuk elgyűrűzött Erdélybe is. A Szerémségből kiüldözött magyar husziták Erdélyen át menekültek Moldvába az ott élő magyarok közé. Két Húsz tanait elfogadó szerzetes, Tamás és Bálint, a moldvai magyar lakosságú Tatros városában fordították le magyar nyelvre elsőnek a bibliát, lévén minden reformációs mozgalom első törekvése a bibliának nemzeti nyelvre való átültetése.

Erdélyben a vallási viszonyok könnyen meglazulhattak, mert a

püspök és a káptalan állandó küzdelme a szászokkal a utóbb a magyar lakossággal is, az egyházi tizedfizetés miatt, meglazította az egyházi fegyelmét s az maga után vont a vallásos élet ellanyhulását is. Az idestova évszázados múltra visszatekintő vita eredményeként Zsigmond korában már egész községek tagadták meg a tizedfizetést, minek következtében a papok elhagyták egyházközségeiket s egész vidékek maradtak lelki gondozás nélkül. Különösen a székelyek lakta vidéken maradt gondozatlanul a nép. A püspök és a káptalan nem számolt a nép szegényeégével, amelyet pedig az előbb említett háborúk Erdélyben a parasztság általános helyzetén túl is eléggé indokoltak, hanem a tizedmegtagadásban szakadárhajlamot, huszitzizmust vélt felfedezni. Ez volt az oka annak, hogy a tizedmegtagadókat egyházi átokkal sújtotta, minek következtében a lelki gondozás és az egyházi szentségek kiszolgáltatása intézményesen is megszűnt.

A magyarországi eretnokség meggyökeresedésének meggátlására Róma az országba küldte Marchia Jakab minorita szerzetest. Ezt a főinquisitort hívta be Lépes György erdélyi püspök 1436-iban Erdélybe, hogy „e dögletes eretnokséget” segítségével kiirtassa. Marchia katonaságot kapott a püspöktől és a káptalantól s annak felhasználásával leverte az ellentállókat, majd szigorú büntetések kiszabásával döntötte el a tizedvívát a püspök és a káptalan javára a huszitaüldözés cégére alatt.

Lépes György püspök, aki kitűnő gazdasági érzékkel rendelkezett, abban a reményben, hogy a kincstár a közeljövőben új, értékesebb pénzt fog kibocsátani, három éven át nem erőltette a tized behajtását. Az új pénz kibocsátásakor aztán ebben a pénzben követelte a hátralékok megfizetését s a késedelmezőket még három márkányi bírság lefizetésére is kötelezte. Ez az eljárás teljesen lerontotta Marchia Jakab működésének hatását s a kedélyeket forrpontra hevítette. 1437 márciusában a végleg elkeserített erdélyi jobbágyság felkelt egyházi és világi urai ellen. Az elsővel szemben a féktelenül elfájult tizedbehajtás, az utóbbiakkal szemben a földesurak hatalmaskodása kergette a parasztságot szociális jellegű felkelésbe.

Nagy Lajos 1351-ben az egyházi tized után járó kilencedben állapította volt meg a jobbágyság terményszolgáltatásának mértékét. Azonban nem ez volt az egyedüli teher, ami a jobbágyságra nehezedett. A földesurak ezután is igényt tartottak arra a pénzadóra, amelyet azelőtt a jobbágyság előkelőbb rétegétől kaptak, nemkülönben a jobbágyság különböző természetű robotmunkáira is. Ezenfelül fizetnie kellett a jobbágnak a királyi rendkívüli adót, rendszerint egy aranyforintot, amely azonban némely évben kétszeres, sőt négyszeres összegre is rúgott. A telekkatonaság Zsigmond alatt történt, említett felállítás után, ehhez a megterhelhetetéshez még a katonaaállítás kötelezettsége is járult s így a

Sigismund Rakoczi 9.

Gabriel Bathori 10.

Gabriel Bethlen 11.

Catharina Brandenburgica 12.

Georgius Rakoczi I 13

Georgius Rakoczi II 14

Franciscus Redai 15

Achatius Bartsai. 16

közjogi értelemben jogtalan jobbágyosztály terhei kezdték elérni az elviselhetetlenség határát. Mivel Zsigmond több törvényében biztosítja a szolgáltatási kötelezettségeinek eleget tett jobbágy szabad költözködési jogát, arra kell következtetnünk, hogy ekkor már ez a jog is nagyrészen csak papiroson volt meg. A XIV. század vége óta egyre állandósul az a panasz, hogy az egyház az őt illető terménytizedet a gazdasági terhekkel amúgyis agyonsújtott jobbágyoktól pénzben követeli be. Ez a célzat az egyre jobban elterjedő pénzgazdálkodással könnyen magyarázható. A fokozódott adóztatás és az egyre fokozódóbb pénzben fizetendő terhek fokról-fokra szegényítették a jobbágy-paraszti társadalmat s helyzete sokkal rosszabb lett, mint az előző században akkor volt, amikor szolgáltatásai mértéke még nem volt szabályozva. Viszont az újabb alapítású kolduló rendek ténykedése bizonyos demokratikus szellemet alakított ki, amely az embereknek az Isten előtti egyenlőségét s gyakorlati életben való egyenlőségre kívánta átértékelni. Ez a huszitanok nyomán kialakult népmozgalmakban már határozott formában jelentkezett Európaszerte s a már említett magyar- és erdélyországi huszita-érdeklődés hazánkat is bekapcsolta az európai parasztmozgalmak folyamába. Így a nálunk jelentkező parasztlázadásokat nemcsak a helyi viszonyokkal, de az Európában általános parasztviszonyokkal is magyarázhatjuk. Az első parasztlázadás Magyarországon aránylag igen korán, már Zsigmond utolsó éveiben jelentkezett — mint említettük — Erdélyben.

Ennek a parasztforradalomnak a kétségtelen oka ma sem ismert, de négy valószínű okra vezethető vissza, amelyek közül hármát már említettünk. Ezek a huszita tanok okozta közhangulat; a pénzben követelt egyházi tized; az általános jobbágy terhek súlyosodása. A negyedik, amit még nem említettünk, a lázadásban résztvevő oláhoknál a katonai szolgálatot nem teljesítő oláhok sorsának már részletezett nehezedeése volt.

A lázadás kezdetben komoly sikereket ért el. Az erdélyi vajda hadai elégtelennek bizonyultak a lázadás leverésére s így alkudozások kezdődtek a szorongatott vármegyei nemesség és a lázadó jobbágyok között.

Természetes, hogy a lázadás színtere a megyék területe volt, a Szamos mente, Erdély középső része. A megyéken kívül, így a szászok és székelyek földjén a jobbágyság ismeretlen fogalom volt. A lázadás tehát mind ember-, mind vagyonállományban a magyar lakosságú megyékben tett tetemes kárt.

Jellemző, hogy a tárgyalásokon a lázadók nemcsak gazdasági sérelmeiket akarták orvosolni, hanem huszita hatásra bizonyos politikai jellegű biztosítékokat is kívántak szerezni, mert a nemesek és jobbágyok közt kötött szerződésben a jobbágyok kikötötték, hogy joguk legyen

évente egyszer összegyűlni és vizsgálatot tartani, vajjon a nemesek megtartják-e a szolgáltatások mikéntjére kötött mostani szerződést. Ez a szerződés szabályozta a földesúr és jobbágy közötti gazdasági és jogi viszonyt s biztosította a parasztság szabad költözködési jogát. A szerződés az olyan földesurat, aki megállapítottan nem tartotta volna be ezt a szerződést, bitszegőnek minősítette s az oly földesurat, akiről ezt az évenkénti parasztgyűlés megállapítja, kivette a köznek védelme alól.

Természetes, hogy ez a nemességre nézve oly terhes szerződés nem tartott be, mire a parasztok lázadása még fokozottabb erővel újra kitört. A veszélyeztetett magyar nemesség ekkor igénybe vette a székelyek és szászok fegyveres segítségét. A három erdélyi „nemzet” a mai Szolnokdoboka megyében levő Kápolna nevű községben szerződést kötött egymással. Ez a sokat emlegetett „Unió trium nationum”. A három egyesült nemzet végre levverte a parasztságot s az 1438. február 2-án Tordán közösen tartott erdélyrészi gyűlésen megerősítette a Kápolnán kötött egyezséget. A magyarság, székelység és szászság kölcsönös védelemre alakult uniója utóbb többször megismételtetett s ez lett az a közjogi forma, amelyre a XVI. században az erdélyi önálló állam szervezete felépült.

Ez az első unió nem az oligarchikus törekvések ellen irányult, nem demokratikus, hanem antiszociális célzatú volt. Csak a személyi és vagyónbiztonságot szolgálta a két lehető veszéllyel szemben: a szerződő felek a lázadó parasztságot belső és a török külső veszélye ellen kötelezték magukat kölcsönös segélynyújtásra. Viszont megállapították, hogyha közülük bármelyik a királynak, közös uruknak pártot ütne, azt a királlyal szemben nem segítik. Ez a szerződés tehát semmivel sem ment túl a legönösebb önvédelem határán.

Régi vitás kérdés a magyar és az oláh történelmi irodalom közt, hogy az erdélyi parasztlázadásnak volt-e „nemzetiségi” vonatkozása vagy sem. Az oláh történetírók a parasztságot és a nemesek közt a kolozsmonostori apátság előtt kötött szerződésének egy nem egészen világos kifejezésére hivatkozva azt állítják, hogy az oláhság a parasztlázadás leverése előtt Erdély negyedik egyenjogú nemzete volt s politikai jogait csak ekkor veszítette el. A magyar történettudomány ezt az állítást a legmerekebben tagadja. Abból, amit az erdélyi és magyarországi oláhok történetére vonatkozóan mi is előadtunk, kétségtelen, hogy az oláh állításnak semmi alapja nincs. Valószínű, hogy a szociális ízű felkelésben résztvettek püspöki és káptalani birtokon élő, vagy már jobbágyokká lett, földesúri hatalom alá jutott oláhok is, miként az is kétségtelen, hogy részvétüknek mind oka, mind célja csak szociális vonatkozású volt s nemzetiségi, vagy politikai sérelmeik nem voltak, nem lehettek. Az elsőt kizárja a kor, amely a nemzetiségi kérdést nem ismerte, a másodi-

kat azok a körülmények, amelyek közi az oláhok addig éltek s amelyeket már tárgyalunk volt.

Zsigmond sokkal kevesebbet törődött a balkáni helyzettel, mint azt a viszonyok megkövetelték volna. Ennek következtében a török jelentősen közelebb férközött az ország testéhez s megingott a magyar állam fennhatósága a szomszédos balkáni területeken. Zsigmond halála idejében II. Murád szultán Vlád havasalföldi vajda társaságában tört be Erdélybe. A betörés több száz város feldúlt s az egykori híradások ezerint 70.000 foglyot hurcolt a betört ellenség magával. De nemcsak a betörés okozott súlyos károkat, hanem azután a nemesek és a püspök erőszakoskodása még csak fokozta a zavart, mert ezek nem akarták visszaereszteni a török elől menekült százokat, hanem vissza akarták őket jobbágyul tartani.

Losonci Dezső erdélyi vajda erélyes megtorló intézkedéseket tett a török betörés ellen hadba nem vonult nemes urak ellen. Ez is izgatta a kedélyeket. A szász parasztok erőszakos visszatartása is. A Németországban járt szász kereskedők a baseli zsinat hatására szakadár tanokat kezdtek hirdetni. A rövid ideig uralkodott Albert özvegyen maradt feleségének, Erzsébetnek és a megválasztott királynak, I. Ulászlónak trónviszálya is elgyűrűzött Erdélybe. A parasztlázadás emléke sem halványult még el. A török betörés alig hogy elmúlt. Ilyen viszonyok közt nevezte ki I. Ulászló Erdély vajdájává Hunyadi Jánost.

A Zsigmond halála évében történt Szendrő melletti török elleni diadaltól kezdve egy a magyar történelemben addig nem ismert jelenséggel találkozunk. Eddig mindig az államfő személye volt az, amely egy korszak szétágazó eseményeit egységbe fogta. 1437-től 1456-ig, közel két évtizeden keresztül, nem az egymást váltó királyok adják meg a kor összefogó jellemzőjét, hanem a magyar hadak vezére, Hunyadi János. Hunyadi János, aki az évszázadok távolában a magyar vitézség utolérhetetlen szimbólumává magasztosult, a köznemesség támogatásával és nem főúri körből, hanem a köznemesség sorából került a nemzet és az ország élére. Történetileg ismert első ősei Radoszláv és Szerbe délszláv kenézek voltak, akik a többi kenéz módjára községekbe szervezett oláhokat telepítettek be a magyar földre. Szerbének fia, Vajk, a nemesített kenézek módjára felfelé ívelő pályát futott be s már udvari vitéz volt Zsigmond udvarában, ő kapta meg Zsigmondtól vitézsége jutalmazásául adományba az erdélyi Hunyad várát a hozzátartozó uradalommal. Vajk felesége magyar nő volt s legidősebb fia, János, apja példáját követve szintén Zsigmond udvarában kezdte pályafutását. Már fiatal korában feltűntek képességei és szertelen ambíciója, olyannyira, hogy az már a királynak is feltűnt. Első jelentősebb szerepe a szendrői diadal kivívása volt. 1439-ben Albert király a Szörényi bánság élére állította.

I. Ulászló alatt előbb Nándorfehérvár kapitánya, majd erdélyi vajda lett s utóbbi minőségében lett a török harcok fővezére. A várnai csata után a rendek által választott héttagú országos kormány egyik tagjaként szerepelt, majd 1446-ban V. László kiskorúságának idejére az ország kormányzójává választott. Mikor V. László 1452-ben elfoglalta trónját, addig gyakorolt hatalma alig csökkent s hadvezéri érdemeivel szerzett nagybirtokai már oly magánhaderő kiállítására tették képessé, amely vetekedett a királyi haderővel.

Hunyadi erélyes kézzel csinált rendet Erdélyben, amire annál is inkább szüksége volt, mert Erdély jelentős szerepet vitt Hunyadi fegyveres erejének fenntartásában. 1433-ban Erdély még Csáki László erdélyi vajda és Perényi János asztalnokmester familiáris érdekkörébe tartozott. Perényi érdekkörébe esett Szatmár, Ugocsa, Máramaros, Beszterce, Kraszna, a székelyföld és a Barcaság, míg a vajda érdekköre Erdély többi részére és a szászokra (Beszterce és Brassó kivételével) terjedt ki. Ez a helyzet nagyon hamar megváltozott, mert 1444 és 1446 közt Hunyadi vonzókörébe esett a Tiszától keletre úgyszólván minden s Erdély teljesen. Hunyadi János magánbirtoka 1446-ban *Gergely* Endre számításai szerint Magyarországon és Erdélyben 28 várra, 57 városra, mintegy ezer falura, hozzávetőlegesen 4,130.000 katasztrális holdnyi területre rúgott. Érnek a birtokkomplexumnak igen jelentős hányada volt a Tiszántúl s nevezetesen Erdélyben. Így bizonyos, hogy Hunyadi katonai ereje is főleg ezekre a vidékekre támaszkodott s érthető az is, hogy Hunyadi még akkor is sokat foglalkozott Erdéllyel, amikor már nem volt (1446. után) erdélyi vajda.

A török 1441-ben megismételte betörését Erdélybe. Hunyadi Lépes György püspök társaságában kísérelte meg az ellenállást, de első csatája vereséggel végződött s Lépes püspök el is esett. Mezőid bég már Szebent akarta ostromolni, mikor Hunyadi vajdatársának, Újlaki Miklósnak új seregével ismét megtámadta a törököt s nemcsak Erdélyből verte ki, hanem utána menve Havasalföldre, onnan is kiűzte azt. 1442-ben Sahin basát küldte Murád szultán Erdélybe, mintegy 80.000 főnyi sereggel. Hunyadi csekély, alig 15.000 főnyi sereggel támadta meg a betört ellenséget s megsemmisítő csapást mért rá.

Ez a két erdélyi diadal váltotta ki a nemzetből azt a gondolatot, hogy meg kell kísérteni a török kiverését Európából. Hunyadi 1444. első hónapjaiban a Balkán-hegységen is átkelt és Szófia mellett verte meg Kazim bej seregét. De az ugyanezen év őszén megismételt balkáni hadjárat kudarcral végződött s november 10-én, Várna mellett a király elesett s Hunyadi Drákul havasalföldi fogságába került. Amikor azonban a magyar rendek a vajdát háborúval fenyegették meg, Drakul ki-

engedte fogságából Hunyadit, aki 1446-ban az ország kormányzójává választatott.

Drákulban Hunyadi ilyen előzmények után nem bízhatott s a közelmúlt példáiból nagyon jól tudta, hogy a [megbízhatatlan oláh vajdák könnyen törökvezetővé válnak. Drákult tehát elűzte s helyébe Dánt tette meg Havasalföld vajdájává. Megemlíthetjük, hogy *Jancsó* ezerint a Hunyadiaknak igen valószínűen volt valami családi összeköttetésük a Basarabák Danesti ágával, amit főleg az látszik támogatni, hogy a Draculestik és Danestik állandó vetélkedésében Hunyadi, illetve a magyarok, mindig a Danestiek érdekében interveniálnak. A magyarbarát Dánt Drakul török segítséggel akarta kiverni Havasalföldről, de Hunyadi ezt a támadást is visszaverte.

A bizalomra Dán azonban nem szolgált rá, mert Hunyadi 1448-as balkáni hadjárata Dán vajda árulása következtében végződött katasztrófával a rigómezei csatában.

Hunyadi meg-megisméltődő hadjárataiban az erdélyi csapatok, különösen a magyarok és a székelyek, alkották seregének gerincét. A balkáni népek szájhagyományából tudjuk, hogy azok elsősorban az erdélyiek vezérét látták benne. Erdély szerepe, mint Magyarország katonai és nagyhatalmi bázisa a Balkán felé, Hunyadi alatt kihangsúlyozottan érvényesült s mivel Hunyadi törökellenes harcai túlemelkedtek jelentőségükben a magyarság önvédelmi harcán s azoknak európai jelentősége volt, Erdély ekkori szerepe is európai jelentőségűnek tekinthető.

Mikor Hunyadi visszavonult a kormányzóságtól, a király Erdélyben adományoz birtokot neki, neki adván Besztercét, amely eddig a királyné birtoka volt. Az Erdélyben született Hunyadi Erdélyben is temettetett el, azon a földön, amely anyagi és fizikai eszközöket adott világraszóló háborúi megvívásához.

Hunyadi erdélyi működését, birtoklását, sok emlék őrzi. Nagy építő volt, váremelő és városerősítő, ami már hadvezéri minőségéből is folyt. De az egyházi és a világi építészetnek is nagy foglalkoztatója volt. Ő építtette át mai formájára a gyulafehérvári székesegyházat, emeltette a magyarorbói, szentimrei, tövisi, kolozsvári Farkas-utcai templomokat s a kolozsvári ferenceskolostort. A híres vajdahunyadi vár is nagyrészen az ő építkezésének emléke.

A kőben ma is álló emlékek mellett a történelem néhány marandó intézkedése emlékét is őrzi. A székelyek vitézségének elismerése vezette akkor, amidőn a csiksomlyói ferences-kolostornak harminckét családot adományozott, felmentve azokat minden más szolgálat alól. A 1451-ben Marosvásárhelyt tartott székely nemzetgyűlésről maradt ránk a székelyek első ismeretes törvénye, a Hunyadi János által is megerősített székely örökösödési törvény. A százszázad ügyeit is szívéen viselte s

1451-ben megparancsolta, hogy az egyházi hatóságok ne avatkozzanak be a szászok világi ügyeibe. Talmács, Verestorony és Lator várát, amelyek addig Fejérmegyéhez tartoztak, hét faluval egyetemben a szász székekhez csatolta. Brassónak megengedte, hogy falai megerősítésére felhasználhassa a Cenken épült királyi vár anyagát. A királyi kincstárból járult hozzá Szeben falainak megerősítéséhez. A szászok igaztalanul elvett földjeit visszaadatta. Némely helyi kiváltságukat megerősítette. Különösen ügyelt arra, hogy a szász kereskedők személyi biztonsága ne veszélyeztessék. Minden jóindulata mellett mégis összeütközésbe került a szászokkal, mert a beszercei szászok fegyverrel akarták megakadályozni, hogy birtokába vegye a várost. Hunyadi azonban leverte ellenállásukat s fékentartásukra várat is emelt Beszerce közelében.

Hunyadi szerepe, mint említettem, egészen új volt a magyar közéletben. De új volt az a jelenség is, amely először az I. Ulászlót királlyá választó országgyűlésen érvényesült: ezen az országgyűlésen a nemzet többsége s elsősorban az egyre nagyobb politikai súlyhoz jutó köznemesség külpolitikai szempontok szerint választotta ki az új királyt. Zsigmond nyugati érdekeltsége — német-római császár is volt — elterelte figyelmét a magyar külpolitikai érdekektől s így elhanyagolta a balkáni kérdést. Utóda és veje, Albert, az első Habsburgi magyar király, szintén németrómai császár is volt. A török veszély elhatalmasodása miatt a rendek visszatértek az Árpádok és az Anjouk ősi külpolitikai koncepciójához: a nyugat-keleti hatalmi tengely helyett az észak-déli tengely gondolatához, a magyar—lengyel együttműködés tényéhez. I. Ulászló lengyel király is volt s Anjou-ösanyja révén Árpád-vér is csörgedezett ereiben. Alatta már Lengyelországot is kezdte veszélyeztetni kelet felől a török hatalom féktelen terjeszkedése s így a törökkel szemben a két ország egyaránt érdekelve volt. A magyar—lengyel, érdekközösség 8 a megújult magyar—lengyel perszonális unió visszatérést jelentett Nagy Lajos legfényesebb hagyományához s egyben a magyar nagyhatalom fénynapjainak emlékéhez. I. Ulászló megválasztásakor a nemzet állást foglalt a magyar—német haszontalannak, sőt veszélyesnek bizonyult együttműködéssel szemben s visszatért a magyar—lengyel koncepcióhoz.

A nemzet zömének ily irányú kül- és belpolitikai állásfoglalása Hunyadi János halála után is tovább érvényesült, hisz az ezt a gondolatot zászlóján vivő köznemesség hatalma nem tört meg, sőt fokozódott. V. László korai halála után ez a gondolat szolgált politikai alapul a nemzeti király követeléséhez 8 ennek kapcsán Hunyadi fiának, Mátyásnak magyar királlyá történt megválasztásához.

A nemzeti királyság gondolata, melyet a nemzet magyar születésű király hiánya esetében a lengyel—magyar együttműködést biztosító

Jagellók királyságában látott biztosítva, Mohács után nagy szerepet játszott az önálló állami életre berendezkedő Erdély létrejöttében s így ennek első gondolatcsírában való jelentkezésére, I. Ulászló megválasztására, már most fél kell hívnom a figyelmet.

Láttuk már eddig is, hogy Erdélynek a magyar külpolitikában akkor van jelentősebb szerepe, amikor Magyarország fokozott balkáni expanziót folytat. Ilyenkor természetes bázisa minden oly törekvésnek, amely akár kulturálisan, akár gazdaságilag, akár hadászatiilag a Dunának a kazáni szorosától keletre fekvő alföldje felé irányul. Több ilyen időszakot figyeltünk meg: a fiatal IV. Béla korát, az Anjou királyok korát, Hunyadi János korát. Viszont azt is láttuk, hogy amikor nincs Erdélyből kiinduló expanzió, akkor azonnal Erdély válik a szomszédok délről, vagy keletről irányuló állandó betöréseinek színterévé.

Hunyadi János erdélyi vajdaságának első idejében még a Zsigmond-féle Balkánnal való nemtörődés következtében török betörések ismétlődő színtere volt Erdély. Utóbb már a török elleni hadjáratok, illetve a hűbéres havasalföldi oláh vajdaság megfékezésére irányuló hadműveletek bázisa lett. Hunyadi Mátyás szakított apja külpolitikai állásfoglalásával, amely a török veszély megtörését s a Magyarországot védő balkáni hűbérek fenntartását tartotta feladatának s ehelyett Zsigmond nyugatra fordult külpolitikáját folytatta. Az volt a célja, amire először az utolsó éveit élő s a török veszély nagyságát akkor felismerő Nagy Lajos is gondolt, hogy a németiség erejét is megszerzi a török veszély teljes megtörésére. Ez a terv nem sikerült Zsigmondnak s nem sikerült több mint másfél évszázadon át utóbb a német császár Habsburg magyar királyoknak sem. Épp így nem sikerült Mátyásnak sem. De az következett belőle, hogy Erdély megszűnt operációs, expanziós bázis lenni s ismét ellenséges betörések színtere lett. Viselt ugyan Mátyás a török ellen is sikeres hadjáratokat, de azok a török pillanatnyi terjeszkedési irányának megfelelően a Balkán északnyugati részén, a Duna—Száva vonalon zajlottak le.

Ha nem is volt Erdélynek a magyar külpolitika szempontjából Mátyás alatt akkora jelentősége, mint apja alatt, Mátyás mégis több gondot fordított a szomszédos oláh vajdaságok fékentartására, mint követett nyugati külpolitikájának inaugurálójá, Zsigmond tette.

Alig lépett Mátyás a trónra, Czepes havasalföldi vajda betört a Barcaságba s felégette Brassó külvárosait is. Kegyetlenkedése ellen a szászok Mátyástól kértek védelmet, de a fiatal király, aki kevéssel előbb még fegyveresen verette le a beszercei szászok lázadását, védelmükre nem tett semmit. Hasonlóan megtorlatlanul hagyta István moldvai vajda háromszéki betörését is.

trónkövetelőt keresett a szászokon s István vajda is ellenfelének, az erdélyi vajda által befogadott Áron Péter vajdának kiadatását követelte.

Ezeknek a betöréseknek az idejében Mátyás még uralmának kétévesbevonhatatlanságát igyekezett megalapozni. Megtorló hadjáratokra a távoli Erdélyben nem gondolt. A török betörések komolyabb megelőzése sem gondolt még s egy betöréskor, 1460-ban, még anyai nagybátyja, Szilágyi Mihály is török fogságba esett. 1464-ben lépett először fel komolyan a török ellen, amikor az Bosznia meghódítására indult. Sikerének következtében megerősödött Magyarország balkáni állása s Szerbia és Havasalföld újra a magyar korona hűbéres tartománya lett. Moldva megfékezésére később került csak sor, mikor Mátyás az erdélyiek lázadása következtében sereggel kényszerült Erdélybe vonulni.

Már Hunyadi János állandó hadjáratai alatt kialakult a hadseregnek az az állandó magja, amely főleg Hunyadi magángazdaságának anyagi bázisán épült fel. Mátyás megteremtette az állandó zsoldos hadsereget, melynek létszáma mintegy 30.000—40.000 főre rúgott. Több száz hajóból álló dunai flotilla felett is rendelkezett s a bandériumok fegyverbeszólítása esetén a háborús létszám elérte a 200.000 főt. Az állandó zsoldos hadsereg fenntartásához állandó és biztos adóbevételekre volt szükség. A szükséges pénzösszeg előteremtésénél Mátyás nem riadt vissza az új adók bevezetésétől, sőt még a pénzrontástól sem. Oly fokozott adózást vezetett be, hogy az állampénztár évi bevételét sikerült 900.000 aranyforintra emelnie. Bár az új adóterhek közvetlenül a jobbágyok vállaira neheztedek, közvetve a nemes birtokosokat is érintették, mert az államilag kiuzsorázott jobbágy csökkent magángazdasági értéket jelentett. Mátyás, aki pénzügyi politikáját külpolitikai terveihez kívánt hadereje szükségleteihez szabta, melléktekintetek nélkül végrehajtotta s végrehajtását szokott türelmetlenségével és erélyével szorgalmazta. Emiatt már 1467-ben felkelés tört ki ellene, amit 1471-ben messzenyúló összeesküvés követett. A felkelés színtere Erdély volt.

Az erdélyi három nemzet 1459-ben Medgyesen megújította az 1437. évi uniót s azt ki is bővítette. Most már nem a parasztok elleni védekezés s nem csak a külső betörések veszélye indokolta az unió megújítását, hanem a király személye is. Mátyás előző évben nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak ajándékozta Besztercét s a szászok fegyverrel támadták meg a Beszterce fékentangására emelt várat, hogy Szilágyit megakadályozzák a város birtokbavételében. Szilágyi kegyetlenül megtorolta a lázadást s biztonnal ez játszott közbe, hogy a megújított unió már nem volt oly lojális a királlyal szemben, mint az első volt, hanem kimondta, hogy ha a király az ország nagyjai közül követet küldene Erdélybe, ahhoz senki se csatlakozzék, azt senki se pártolja, szállással, élelemmel ne támogassa.

A három nemzet tehát előre védekezett az erős királlyal szemben. Ez a védekezés 1467-ben az új adóterhek miatt nyílt lázadássá fajult. Nem magasabb nemzeti célok vezették most sem a nemességet, hanem saját osztályérdekük.

Az elégtelenedők élén egy Farnosi Veres Balázs nevű nemes úr állt. Nem csak a nemeseket sikerült a lázadás gondolatának megnyernie, hanem a székelyeket és a szászokat is. Sőt megnyerte a király erdélyi képviselőjét, a vajdát, Szentgyörgyi Jánost is. Utóbbit független fejedelemmé kiáltották ki. A lázadóknak kapcsolataik voltak a Felvidékkal és Szlavóniával is, de Mátyás erélyes fellépése meggátolta, hogy a lázadás Erdélyen kívül is kitörhessen. Saját zsoldosaival és néhány bandériummal habozás nélkül Erdélybe sietett s közeledtének hírére a lázadók tábora szétzüllött s a királynak kijelölt Szentgyörgyi vajda is meghódolt. Mátyás megkegyelmezett a nagyuraknak és a köznépnek, de több köznemesi vezért és néhány szász székbíró-t kivégeztetett. A Tordán tartott országgyűlésen mondatta ki a hozzá hű maradt rendekkel, hogy az erdélyi magyar nemesek egyetemlegesen 400.000 aranyforintot fizetnek a kincstárnak büntetésül. Emellett a gyűlés az erdélyi nemes vérdíját leszállította 200-ról 66 forintra, alig többre, mint amennyi egy jobbágy vérdíja volt. A megszökött lázadók megtérésére határnapot tűztek ki s a határidőre nem jelentkezők birtokait elkobozták. Természetes, hogy ez az intézkedés számos erdélyi nemeset tett vagyontalanná.

A megszökött lázadók István moldvai vajdához menekültek, aki szintén tudott a lázadás tervéről. Mátyás a szökevények kiadását követelte, de meg akarta torolni a pár év előtti háromszéki betörést is, ezért nem fogadta el a moldvai vajda hódolási készségét, hanem 1467 novemberében a gyimesi és ojtozi szorosokon át seregeivel benyomult Moldvába. A kezdetben sikeres hadjárat visszavonulással végződött. István vajda éjnek idején tört a magyar táborra s maga Mátyás is megsebesült az ádáz tumultusban s seregével visszatért Erdélybe.

István vajda a zsákmány egy részével Kázmér lengyel királyt igyekezett Mátyással szemben maga *mellé állítania*. Mátyás Kázmérral szemben is fenntartotta Magyarország történelmi hűbérjogát Moldvára s István vajda a töröktől való félelmében utóbb maga is elismerte Mátyás hűbéruraságát. István hódolása annál is inkább kényelmes volt Mátyásnak, mert ekkor már ismét a nyugati események kötötték le teljesen a figyelmét s azok mellett nem csak a távol keleti, de a közelebbi déli események is elvesztették szemében jelentőségüket.

Jancsó idézi erdélyi történetében Mátyás 1475 augusztusában kiadott oklevelét, amely élénk fényt vet a magyar király és az oláh vajdák közötti jogviszonyra. Nem érdektelen tehát, ha azt mi is közöljük:

„Mivelhogy István vajda Mátyás királyt természetes urának is-

meri el és neki, valamint a szent koronának is tartozó hűséget ígért, Mátyás őt és boérjait s az egész Moldvát kegyelmébe visszafogadja. István megígéri, hogy mindazt teljesíti, mit jog és szokás szerint az előbbi vajdák is tenni tartoztak a magyar koronának. Mátyás nemcsak megbocsátja, amit ellene a moldvaiak vétkeztek, hanem ígéri azt is, hogy senkit sem fog országában megtérni, még kevésbé pártolni, aki Istvánnak ellensége. A két tartomány közötti határokon is a király mind István moldvai, mind Vlád havasalföldi vajdákat azon kiváltságok szerint erősíti meg, miket Sándor és Mircse kaptak a magyar királyoktól. Mint-hogy István személyesen és országával együtt kötelezi magát segítségre nemcsak a pogányok, de a királynak minden ellensége ellen, a király is István vajdát személyesen fogja védelmezni, valamikor szüksége lenne rá, hacsak az ország nagyobb ügyei nem foglalnék el, amidőn nagy segítséget fognak küldeni neki. Ha pedig megesenék, hogy István és boérjai a királynak birodalmába kényszerítettének menekülni, itt jó fogadtatásra találnak. Szabadon vissza is mehetnek, sőt a király tehetsége szerint elő is mozdítja visszamehetésüket.”

Mátyás Küküllő és Csicsó várakat egyidejűleg István vajdának is adományozta, hogy szükség esetén legyen hová menekülnie. Hasonló céllal kapták meg már Károly Róbert óta Fogaras várát és uradalmát a hú havasalföldi vajdák.

Az idézett oklevél történelmi szokásjogra hivatkozik, amely a moldvai vajdákat a magyar korona hűbérére szorítja. Ezt közelebbről megvilágítják azok a sorok, amelyeket Kázmér lengyel királynak írt Mátyás: „a moldvai vajdák mindenkor a magyar királyoknak szolgáltak. E tartománynak soha más vajdája nem volt, csak olyan, kit a magyar király küldött oda. Hiszen a mi atyánk is, aki csak kormányzó vala, tetszése szerint egymásután nevezett ki több vajdát anélkül, hogy valaki ellene mondott volna.”

Bizonytal feltűnt, hogy Mátyás idézett oklevele 1475-ben nem Czepes, hanem Vlád havasalföldi vajdát említi. Czepes, mikor szörnyű kegyetlenkedései miatt boérjai fellázadtak ellene, Erdélybe menekült. Mátyás védelmébe vette volna, de István vajda elfogta Czepes egyik levelét. Ebben a Mátyástól védelmet váró Czepes arra biztatta a szultánt, hogy helyezze őt vissza vajdai székébe s ő ellenszolgáltatásul kiszolgáltatja neki Erdélyt. „Én igen jól ismerem Erdélyt s egész Magyarországot. Ha felségednek úgy tetszik, bűneim bocsánatjául kezébe adhatom egész Erdélyt; és ha ez egyszer kezében van, könnyen meghódíthatod egész Magyarországot..” Mátyás Budára vitette az áruló havasalföldi vajdát s ott tíz éven át fogságban tartotta.

Az újabb havasalföldi vajda, Baszarába Laiot szintén hűtlen lett a magyar koronához. Báthori István erdélyi vajda ezt megtorlandó, 1476

őszén betört Havasalföldre s Bukarestet is elfoglalva, Laiot helyébe Czepes fiát, az ifjú Baszarábát, Vládót tette meg vajdának. Gzepes azért nyerte ezt a nevet (karós), mert előszeretettel húzatta karóba az embereket. A vajdává lett fia is hódolt ennek a szenvedélynek s ezért „kis karós” Vládnak, Vlád Czepulusnak hívták.

Vlád sem maradt meg Mátyás hűségén s 1479-ben csatlakozott ahhoz a török sereghez, amely betört Erdélybe s amelyet a kenyérmezei ütközetben Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi oly emlékezetes diadallal semmisített meg. A kenyérmezei győzelem hosszabb időre elhárította Erdély felől a komolyabb török és oláh veszélyt. Mégis igazat kell adnunk *Szekfünek*, aki azt írja, hogy azt az uralkodó állást, melyet Hunyadi János újra megerősített a két oláh fejedelemségben, Mátyás nem tudta maradéktalanul megtartani.

Mátyás uralkodása szintén hozott érdekes és jelentős belső intézkedéseket is. Ezen a téren nemcsak a magyar nemesek említett megfélemezése, hanem a székelyek és szászok bizonyos ügyeinek rendezése is emlékezetes.

Említettük, hogy a székelyeknél is kialakult bizonyos társadalmi tagolódás. Mátyás trónraléptének idejében már bizonyos székely olygarchiáról is beszélhetünk, amely nagy szociális nyugtalanságra vezetett a székelyek közt s a közszékelyek erőszaktól sem riadtak vissza, hogy egyenlőségüket megvédjék. Mátyás 1463-ban rendezte a székely kérdést, újra szabályozta a székelyek hadkötelezettségének mértékét s biztosította a székelyek régi szociális, társadalmi berendezésének további fennállását. Ezzel féket tett a fenyegető olygarchia továbbfejlődésére. A székelyek hadszervezeti szabályzata békében is biztosította ennek a népcsoportnak állandó katonanép-jellegét. A székkapitányok tartoztak eszerint békében is gyakori katonai szemléket tartani. Háború esetén a székelyek kétharmada tartozott hadbavonulni s egyharmaduk maradt otthon az otthonmaradottak védelmére. Azok, akik székely ispán, vagy a székkapitányok behívásának nem engedelmeskedtek, fővesztéssel bünhődtek. Mátyás ezen intézkedése a régi szokást erősítette meg s emellett kiegészítette Zsigmond 1435-ös hadrendi intézkedését. Mátyás tíz évvel utóbb, 1473-ban a székely lóföket és gyalogosokat az egész székelységen külön-külön lajstromba irattá.

Igen nagy jelentősége volt a szászok további sorsára nézve azoknak az intézkedéseknek, amelyeket Mátyás a szászok javára foganatosított. Kolozsvár ugyan, amely már egészen elmagyarosodott, kiszakadt a szász közösségből, viszont a szászok mégis sokat nyertek. Nagy kiváltságokat kapott Mátyástól Brassó, Szeben és Beszterce. Fogaras vidékét a szász földhöz csatolta. Ennek következtében ekkor már a szász föld három nagy területet foglalt magába, Brassó, Szeben és Beszterce vidé-

két. Zsigmond annakidején megszüntette a szebeni prépostságot. Mátyás azonban visszaállította. A százokban már régen élt a törekvés az önálló szász egyház kialakítására. Ez a lépés jelentő? volt ebből a szempontból. A szász egység kialakítása szempontjából azonban annak a királyi intézkedésnek volt a legnagyobb jelentősége, amely mindazokat a városokat, amelyek a szászok kiváltságaival éltek, az adózás, a bíraskodás és a hadszolgáltatás tekintetében a szász ispán alá helyezte.

A szászok által lakott területek közigazgatási egységesítése lassan ment végbe. Például Medgyesizék csak 1402-ben vétetett ki a székely ispánok alól s került a szebeni ispán joghatósága alá, mert eddig elevenen élt még az a tudat, hogy Medgyes eredetileg székely telep volt s csak a székelyek keletre tolódása után vált szásszá. Mátyás említett intézkedése volt tulajdonképpen az a végső lökés, amely megadta a százság teljesen egységes „nemzetté” való intézményesülését. Mátyás már 1464-ben megengedte a szászoknak, hogy az addig a király által kinevezett szebeni királybírókat maguk közül szabadon válasszák, a területi egységesítés után 1486-ban kialakult a szász egység, a szász „egyetem”, az universitás.

Az oláh vajdák állandó kegyetlenkedése és a török előnyomulás elől az oláhság állandóan özönlött Erdélybe. Azonban ez a kulturálatlan népség nem tudott beilleszkedni a polgárosult Erdély magasabbrendű közviszonyaiba s állandó nyugtalanságot okozott. 1486-ban már arra a vakmerőségre ragadtatták az oláhok magukat, hogy Beszterce vidékét feldúlták, miután 1473-ban már feldúlták Medgyes vidékét is. A Beszterce-vidéki mozgalom átterjedt az egész magyar vidékre. Mátyás ekkor az erdélyi vajdát és a székelyek ispánját erélyes intézkedésre szólította fel a békétlen, zavargó oláhsággal szemben. Az oláhság az egykori oláh kerületekben is jobbagysorsra jutott. A szász földön, ha oda a százság befogadta az oláhokat, állandó összeütközésben éltek a tőlük munkát kívánó szászokkal. Az említett török betörések mind a szász, mind a magyar területeken nagyon sok mezőgazdasági munkást pusztítottak ki. Ezeknek helyére a birtokosok kénytelenek voltak oláhokat befogadni. Viszont az oláhok ragaszkodtak ahhoz, hogy tovább is csak ötvenedet fizessenek, mint mikor erdőirtásra, vagy katonáskodásra telepítették be. A földesurak viszont megkövetelték az oláhoktól is a jobbagyoktól járó kilencedet. Bárhol tört is ki oláh zavargás, annak mindenhol szociális jellege volt s távol állt minden politikai és nemzeti vonatkozástól, amelyeket most előszeretettel igyekeznek ezekbe a szociális és kulturálatlan megmozdulásokba belemagyarázni az oláh történetírók.

Erdély földjén kialakult egy érdekes fajta az oláh nemességnek. Említettük, hogy Károly Róbert óta Fogaras vidékét többnyire megkapták a havasalföldi vajdák. Ezek az ott lakó oláhok közül egyeseket boéri

állapotra, oláh nemességre emeltek. Ezeket a boérokat elismerték a király és tisztviselői akkor is, amikor Fogaras nem volt a vajda birtokában. Viszont ezek a boérok semmiben sem különböztek a kenézektől s szolgáltatási kötelezettségük fokából látjuk, hogy messze elmaradtak a magyar nemes állapotától. Mint *Jancsó* mondja: „fogarasi boérnak lenni nem nagy állapot volt.”

Hunyadi Mátyás alatt újra megindult a hivatalnok főnemességnek helyi elhatalmasodása, amely egyelőre még lappangott, hogy aztán Mátyás halála után egyszerre érezhetővé legyen. Mátyás alatt 1479-ig sűrűn váltották egymást az erdélyi vajdák, 1479-ben azonban az országbíró, Báthori István lett az erdélyi vajda, aki már 1471. óta országbíró volt s a két méltóságot ettől kezdve együtt viselte 1493-ig. Báthori nem is késett hatalmát korlátlaná tenni. Különben is ő adta ki a jelszót, hogy Mátyás után oly királyt kell választani, akinek üstökét kézben lehet tartani.

A királyválasztás izgalmai Erdélybe is elhatoltak s a megválasztott II. Ulászló testvére, Albert, aki szintén király akart lenni, ügynökei révén pártot toborzott Erdélyben is, különösen a székelyek közt, magának. II. Ulászló azonban általános büntetéselekedést biztosított minden politikai bűnösnek s ezzel sikerült Erdélyt és a székelyeket maga mellé állítania.

Ulászló gyenge kezű uralkodása Erdélyben a helyi urak hatalmaskodásában éreztette következményét. Egyes urak a törvénytelen szolgáltatások követelésén túl még adót is szedtek a néptől a maguk számára. A vajda pedig, aki egyben a legfőbb bíró is volt, a legteljesebb terror mellett önálló birtokaként bánt Erdéllyel. Törekvései a székelyeknél élénk ellentállásra találtak, mire kegyetlen és jogtalan megtorlások egész sorozatát követte el velük szemben. Ekkor ütközött össze először a székelység és a Báthori-dinasztia, mely küzdelem aztán egy évszázadon át többször fellángolt. Bár a vajda fővesztéssel fenyegette meg azt, aki ellene panaszt mer tenni a királynál, a székelyek 1492-ben mégis panaszirattal keresték meg II. Ulászlót s védelmet kértek a vajdával szemben. Szerencséjükre a vajda és a nagy befolyású esztergomi érsek, Bakócz Tamás közt engesztelhetetlen gyűlölet volt s az érsek rábírta a királyt, hogy országbírája és erdélyi vajdája mellé nevezzen ki még egy vajdát. Báthori a királyi intézkedésre lemondott és félrevonult s ezzel erdélyi kényurasága is megszűnt.

A király Losonczi Lászlót és Drágfi Bertalant nevezte ki erdélyi vajdáknak. Ezek azonban nem foghattak hozzá Erdély pacifikálásához, mert 1493-ban két ízben is török betörés érte Erdélyt. Az első betörés a vöröstoronyi szoroson át nyomult be, de Telegdi István alvajda kiverte a török csapatokat. A második betörés a Barcaságot érte.

1494-ben a király személyesen kereste fel Erdélyt, de elsősorban az adóügyek érdekelték s a Szebenben tartott gyűlésnek is az adóbehajtás volt a tárgya. Ulászló korának csakhamar a kincstár anyagi zavara lett állandó szomorú jellemzője s Ulászló erdélyi útjának is ez volt a rugója. Sikerült is Erdélyben 58.000 aranyforintot behajtania.

A két vajda intézménye nem vált be. Hatáskörük nem volt pontosan elválasztva a különben is egymással ellentétes egyéniségek lévén, merőben elütő kormányzati irányt vallottak magukénak. Végül is Losonczi lemondott s 1498-ban Drágfít a király váltatta fel. Az új vajda az egykori híres erdélyi vajdának Szentgyörgyi Jánosnak fia, Szentgyörgyi Péter lett.

II. Ulászló 1499-ben kiváltságlevéllel látta el a székelységet, melyben az állandó honvédelem kötelezettségének szabályozása mellett azt mondta, hogy a székelyek ezért vannak minden adózás és egyéb szolgáltatás alól felmentve és mint az igazi nemesek a dicső magyar királyoktól nemességgel felruházva. Ekkor már kialakult a más földjén lakó székelyek rendje is, mint az elmúlt évtizedek székely rendi küzdelmeinek következménye. A székely földön lakók a nemesek jobbágyságaitól jogilag főként abban különböztek, hogy személyes szabadságuk megmaradt. A székely földesúrral önként vállalt szerződés szerint voltak kötelezettségben s azt bármikor felmondhatták. II. Ulászló említett 1499. évi kiváltságlevele szerint ezek a földönlakók és azok, akik még három forintot érő ingósággal sem rendelkeznek, külső háború esetén mentesek a hadfelkeléstől s csak akkor kötelesek ők is hadra kelni a székely ispán rendelete szerint, ha az ellenség Erdélyre támad s ott kárt tesz.

A székelyek hű emberei voltak II. Ulászlónak, amit szépen örökített meg a király ebben a kiváltságlevélben, mondván, hogy a székelyek elődei alatt a magyar szent korona védelmében a török ellen, vérök huúatása s őseik és testvéreik önfeláldozása által, azután pedig az ő trónfoglalása óta nemcsak a törökök ellen, hanem a lázadók és pártütők ellen mindig fáradhatatlan lendülettel és bármely felszólításra készséggel teljesítettek hűséges szolgálatot. Ez az oklevél lett ezután a székely önkormányzat szokásjogának most már kodifikált forrása.

Hogy a székelyekben még mindig mennyire érezte a gyakorlat az egykor „csatlakozott” népet, azt mi sem jellemzi jobban, mint azok a katonai intézkedések, amelyek ebben az oklevélben leszegezettek. A kiváltságlevél megállapította, hogy mikor mennyi székely köteles a király zászlója alá sorakozni, de kikötötte azt is, hogy a székely csapatok — miként az egykor a csatlakozott népeknél is szokás volt — kötelesek odamenet mindig a király serege *előtt?* visszajövet pedig a királyi sereg *mögött* járni.

Megemlíthetjük, hogy a szászok és a székelyek földjén voltak olyan területek, amelyek egykor a király birtokai maradtak s ezek köz-igazgatásilag az ősi Fehérmegyéhez tartoztak. Utóbb ezek az egymástól és Fehérmegyétől is távol eső területek külön magyar közigazgatási egységgé lettek, ezek összesége alkotta Felsőfehérmegyét s az ősi Fehérmegye megkülönböztetési céllal ezért lett később Alsófehérmegyévé.

A vajdák versengése nagy fejetlenséget és jogbizonytalanságot okozott Erdélyben s az oligarchikus hajlandóságú urakkal szemben szerzett új tapasztalatok is arra készítették a három erdélyi joggal bíró közösséget, a magyar nemesi vármegyéket, a székelyeket és a szászokat, hogy ismét közös intézkedés útján gondoskodjanak állapotuk rendezéséről. E közösségeknek igen éles érzékük volt „érdekeik” megvédésére, akár — mint láttuk — szociális érdekekről, akár — mint most — közbiztonsági, közigazgatási, tehát vitális érdekekről lett legyen szó. Pár évtizeddel később igen nagy szerepe volt a „saját érdekek” védelmének abban, hogy Erdély az önállóság felé indult. Az önérdekek mindenképp elé helyezése alakult át lassan öncélúsággá. Az egyetemes magyar érdeket, mely a magyar állam egységére érvényes volt addig, a változott viszonyok következtében így váltotta fel a szűkebb körre vont lokálisabb érdek, az erdélyi közösségek sajátos önérdeke. 1505-ben a három „nemzet” Tordán gyűlést tartott, amelyen közös delegációt küldött ki, amely aztán egy évvel utóbb a segesvári gyűlésen kimondta, hogy a három nemzet közös törvényszéket szervez, amely a nemzetek mindenikének 14—14 képviselőjéből és egy káptalani férfiúból fog állani s ezen intézkedésnek az a célja, „hogy az ország öfelségének jobban szolgálhasson s ellenségei ellen is védhesse magát”.

Azonban ebben a közös intézkedésben nem lehet önálló erdélyi „nemzeti”, „állami” célzatot felfedezni. Ez csak a három közösségnek rendi harcát jelentette, most már nem a jobbágysággal szemben, hanem a királyi hivatalnokok önkényeskedése ellen.

A közös törvényszék megszervezéséhez a példát az 1505-ös székely anyagfalvi gyűlés szolgáltatta, amely egy 17 tagból álló bíróságot szervezett abból a célból, hogy legyen egy oly hatóság, amely vigyáz a törvények mikénti végrehajtására s amely megtorolja az igazságtalanságokat és törvénysértéseket.

Az oligarchikus hajlandóságok tehát a székelyekből, majd egy évvel utóbb mindhárom erdélyi közösségből kiváltották azt a rendi harcot, amely a magyar nagy politikában már javában folyt a köznemesség és a főnemesség közt. Az erdélyi rendi mozgalom most sem volt más, mint a magyarországi viszonyok helyi vetülete s azt csak a körülmények változása okozta, hogy ennek a rendi mozgalomnak intézkedései pár év-

tizeddel utóbb alkalmasak voltak egy új államszervezet közjogi alapjául szolgálni.

A székelyek nemcsak a királyi hivatalnokok önkényeskedése ellen kívánták azonban magukat megvédeni, hanem megkísérelték ősi ökörsütési kötelezettségük alól is mentesíteni magukat, amikor az 1506 őszen II. Lajos születése folytán esedékessé lett. A székelyek ellenállása oda-fajult, hogy itt-ott meg is ölték az ökrököt összeszedő királyi embereket. A király a fogarasi kapitányt, Tomori Pált küldte ki, hogy biztosítsa fegyvereseivel az ököradó behajtását. Azonban a székelyek Marosvásárhely mellett megverték Tomori csapatát s maga Tomori is sebesülten menekült vissza Fogaras biztos védelmet nyújtó falai közé. Az újabb és erősebb királyi sereg aztán megtörte a székelyek ellenállását, de Ulászló két évvel később, mikor Lajos királlyá koronázása kapcsán újra időserűvé lett az újabb ökörsütés, elkerülendő a székelyek elégedetlenségének újabb kirobbanását, a székelyek hadi érdekeire és addig hozott anyagi áldozataira való tekintettel felfüggesztette az ököradó beszédét.

Az erdélyi három kiváltságos népcsoport összefogása a törvények felettük való alkalmazásának betartására s a székelyek lázadászerű ellenállása az ősi adózás ellen oly magok voltak, amelyekből könnyen kiterelhető az erdélyi népeknek a központi hatalommal szemben való erősebb állásfoglalása is, ha önértékeik azt úgy hozná magukkal, bár egyelőre ilyen célzata nem volt a dolgoknak s csak az egyetemes magyarországi viszonyok fodrozódtak bennük tovább.

De erőteljes fejlődést adhatott a dolgoknak ebben az irányban az, ha valaki Erdély élére kerülve megtalálja az utat az erdélyi népekkel való békés együttműködéshez, viszont azokra támaszkodva egyidejűleg a központi hatalommal szemben különállásra törekszik. Ilyen ki nem mondott, de lappangva élő külön úton járást jelentett II. Ulászló központi hatalmával s főleg családi politikájával szemben a magyar nemzeti királyság híveinek politikája.

Említettük már, hogy Albert után I. Ulászló királlyá választásában milyen céltatok érvényesültek. Rámutattunk arra is, hogy ezek a céltatok tovább éltek és újra érvényesültek Hunyadi Mátyás királlyá választásának tényében is. Az ősi magyar külpolitikai koncepció védekező álláspontot foglalt el nyugatra a németiséggel s keletre a népvándorlás megkésztett hullámaival szemben. Emellett azon igyekezett, hogy északi tengely körül erős magyar befolyást biztosítson a szomszédos államokban, hogy így kelet és nyugat felé is egy egységes magyar irányítású Közép-Európa szállhasson szembe a várható támadásokkal. Ez a külpolitikai koncepció utóbb a magyar nemzeti királyság híveinek is sajátjává lett s ez volt az oka, hogy a Jagelló-királyok megválasztásával fenn tartani igyekeztek a török- és németellenes magyar-lengyel együttműkö-

Johannes Kemény 57

Michael Apaffi I. 58

Michael Apaffi II. 59

Leopoldus. DGR I Rex Hungar.

Marcus Penfflinger Elect. Ab 1522 Gl. No 756

Albertus Huettler, Elect. Ab. 1571. O. 1668

Val. Franck de Franckenl. Gl. No 1656. O. 1695

Johan: Sachs of Maroneck. Gl. Ab. 1699. O. 1700

dést. II. Ulászlót is azért választották meg a rendek Mátyás halála után magyar királynak, mert azt hitték, hogy elég gyöngé lesz befelé a rendekkel szemben, viszont tradíciói miatt elég erős lesz mégis kifelé arra, hogy mind a német befolyási törekvéseket, mind a török betörési kísérleteket sikerrel visszaverje.

II. Ulászló azonban külpolitikai tekintetben nem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek. Sem a törökkel szemben nem tudott a kellő eréllyel fellépni, sem a fenyegetően beavatkozni törekvő Habsburgokkal szemben nem tudta az ország leendő függetlenségét biztosítani. Egy ideig ugyan híven a németellenes magyar hagyományokhoz ő is egy nyugati neolatin szövetségest keresett francia házasságával, de kevéssel utóbb szerencsétlen kettős családi szerződéssel a Habsburgok érdekszövetségéhez csatlakozott s biztosította azok feltétlen bekövetkezendő befolyását a magyar ügyekbe. Ez, a nemzet túlnyomó többségének felfogásával szöges ellentétben álló házassági politika élessé tette a magyar nemzeti királyság híveinek közjogi ellenállását és politikai pártszervekedését. Ennek a szervezkedésnek az élén Szapolyai János állt, aki ennek a pártnak nemzeti királyjelöltje is volt. Szapolyai János pedig 1510-től fogva egyedüli vajdája volt Erdélynek s így mint az Erdélyből rekrutálódó hadseregrész ura belpolitikai törekvéseit nem kis mértékben építette Erdélyre. Így lett Erdély, saját belső elhatározásától függetlenül, már a XVI. század elején egy olyan törekvés anyagi bázisa, amely utóbb szerencsétlen körülmények szövevényeként az önálló államalakuláshoz vezetett.

A Szapolyai-család politikai hatalmát annak a szövetségnek köszönhette, amely őt a politikai többséget jelentő köznemesség hatalmas táborához fűzte. Ez a kiterjedt politikai és társadalmi réteg a XV. században jutott egyre nagyobb szerephez a magyar politikai életben s előbb a Hunyadi-házzal, majd a Szapolyai-családdal volt politikai szövetségben. A Hunyadi-házzal való kapcsolat egész Corvin János haláláig állt fenn. A Szapolyai-család addig sem a köznemességgel, sem annak határozott nemzeti irányával nem tartott fenn komolyabb kapcsolatokat. A Mátyás uralkodása alatt kisbirtokos családból az ország egyik leghatalmasabb oligarcha-családjává erősödött Szapolyai-család két nádor tagja: Imre s őt követően István még a főúri körök koalícióiban játszottak szerepet s Ulászló helyett vivén a főhatalmat, energiájukat egyéni vagyonuk és hatalmuk nagyobbítására fordították. Corvin János halála s vagyonának német kézre jutása után szállt a köznemesi tábor és a nemzeti gondolat politikai vezetése Szapolyai István idősebb fiára, Jánosra. Ugyanekkor élesedett ki a dinasztia és a nemzetipárti köznemesség ellentéte is, mert ebben az időben hozta meg a nemzet túlnyomó többsége az idegeneket a magyar trónról kizáró rákosi végzést. Hogy ennek a meghozatalában a

köznemesség mellett a főnemesség többsége is résztvett, kétségtelenül a Szapolyaiak befolyásának kell tulajdonítanunk, akik a főúri konföderációkban mindig benne voltak.

Szapolyai János anyja Hedvid tes che ni hercegnő volt, akinek a nagyravágása nem kis szerepet játszott abban, hogy Szapolyai határozottan lekötötte magát a nemzeti királyság mellett s hogy pártja benne látta az eljövendő királyt. Szapolyai pályázott is Annának, Ulászló leányának kezére, hogy ezzel is biztosítsa magának, a nemzeti párt fejének, a királyi családdal való szorosabb összeköttetését. Ulászló ellenben leányát 1515-ben Habsburg Ferdinánddal jegyezte el. Szapolyai azért mégis rokon kapcsolatba került a Jagellókkal, mert Jagelló Zsigmond lengyel király az ő nővérét vette nőül. Ez azonban nem akadályozta meg a Jagellók leagyal ágát sem abban, hogy az 1515-ös bécsi találkozón a magyar és lengyel Jagellók s a Habsburgok meg ne osztozzanak a Magyarország feletti befolyáson. A nemzeti párt és a dinasztia összeütközése tehát forrt s Szapolyai János ebben az egykor kirobbanandó összeütközésben magánhatalmán kívül elsősorban a vajdaságában levő Erdélyre támaszkodhatott.

A már említett politikai csoportosulások csak egyik fázisát jelentették az ország közviszonyai leromlásának. A hadsereg szétszűllését követte az állampénztár teljes elszegényedése. A köznemesség és a főnemesség is élesen szembekerült egymással. A közélet súlyosan korrumpálódott. Számos oly jelenség állt elő, amelyek igen kiválóak voltak arra, hogy a teljesen meglazult központi hatalom rovására nemcsak a társadalom különböző rétegeiben következék be atomizálási folyamat, hanem akár az egy-egy oligarcha hatáskörébe eső területen is. Szapolyai inkább ura, mint vajdája volt Erdélynek, viszont dicséretes módon nem zsarnoki önkénnyel érte ezt el, mint egykor Báthori. Gondot fordított az erdélyi várak állapotára, a hadsereg megbízhatóságára, a déli és keleti határok megfelelő védelmére. Érthető, hogy az erdélyi haderő volt 1514-ben az az eszköz, amely a jobbágyság szociális forradalmát, a Dózsa-féle felkelést letörte. A különböző terhektől agyonsanyargatott és szabad költözködési jogában is megkötött paraszt-jobbágyság forradalmát, Dózsa György mozgalmát Szapolyai János verte le Temesvár mellett. A nemesség bosszúja szörnyű volt. A véres megtorlás kegyetlen munkáját az 1514. évi országgyűlés tetézte be, amelyen a közös veszélyben pillanatnyilag egymásra talált köz- és főnemesség megszüntette a jobbágyság szabad költözködési jogát s örökös földhöz kötött szolgaságra kárhóztatta őket. A jobbágyterheket a következőkben szabta meg: évenként egy aranyforint fizetendő a földesúrnak, hetenként egynapi robot s a terményekből a kilenced jár ezen kívül. A tized továbbra is a papokat illeti. Tíltalmas lett a jobbágy fegyverviselése és az, hogy a király job-

bágyorsból származó papot püspökké nevezhessen ki. A lázadó jobbágyokat terhelte továbbá a leölt nemesség vérdíjának s a lázadásuk okozta károknak megtérítése. A kegyetlen megtorlás nem maradt hatástalan a jobbágytársadalom lelkiületére. Elvesztette ez a nagyszámú társadalmi réteg minden érdeklődését az ország és a nemzet minden ügyével szemben s mint a rendek egy 1547-iki késői beismerése bizonyítja, mi sem ártott annyit az országnak, mint a jobbágyság kegyetlen elnyomása.

A Dózsa-féle lázadás hullámai Erdélybe is eljutottak volt. A felkelt parasztok lerombolták a valkói és a torockói várat s Kolozsvár ellen vonultak. Tornai János verte le végül is Kolozsvár mellett a szászok és a székelyek támogatásával az erdélyi felkelést. A megtorlás itt is ugyanolyan kegyetlen volt, mint Magyarországon s hatása is ugyanaz lett.

II. Ulászló halála után a kiskorú II. Lajos országlása alatt az ország közviszonyai és közügyei még mélyebbre süllyedtek. Szapolyait az országos ügyek egyre jobban elvonták Erdélytől s így ott is egyre inkább lábrakaphatott az általános züllés és bomlás. A jobbágyság lelkében bekövetkezett fásúltság mellett a lassan hazánkba is eljutó protestantizmus zavarta meg a nemzet felsőbb rétegeinek lelki nyugalmát s egyre nagyobb csorbát szenvedett az abszolút tekintélyében eddig leginkább megmaradt egyház is. Magyarország menthetetlenül züllött lefelé s ennek arányában egyre kevesebb reménye lehetett, hogy egy egyszer mégis csak bekövetkezendő, elhatározó török betöréssel szemben sikerrel ellentudjon állani.

Az erdélyi belső fejtelenség első nyílt jele a székelyek 1519-es lázadása volt. A székelyek Hagymási Miklós székely viceispán ellen fogtak fegyvert. Szapolyai János a parasztok felett aratott temesvári diadala után a nemzet megmentőjének tekintélyét élvezte s ezt a nimbuszát még az 1515-ös gyászos végű szerbiai törökellenes betörése sem rontotta le. Most is Szapolyai sietett a lázadó székelyek ellen s azokat Homoródszentpál és Daróc közt le is verte. Nemcsak a felkelés vezéreit fogatta le, hanem a felkelésben résztvettek vagyonát is lefoglalta az államkincstár javára. Ez súlyos sérelme volt a székelyeknek, mert eddig ősi gyakorlat szerint a hűtlenségbe esett székely vagyona nem a kincstárra, hanem a bűnös rokonaira szállt. Ez még jobban elidegenítette a székelyeket a központi hatalomtól s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy utóbb megint fellázadjanak.

A hitújítás mozgalmi Erdélyben először a szászok közt kezdte hatását éreztetni s az állam és az egyház mindent elkövetett, hogy a mozgalmat megfojtsa. Mint említettem, ez sem szolgálta a lelkek nyugalmát. Érthető, hogy az az atomizálódási folyamat, amelyet mint országosan egyetemes jelenséget említettem, erősségében ezzel is csak növekedett.

Az erdélyi három kiváltságos népcsoport, „nemzet” külön erdélyi gyűlése, amelyen Dalmácia, Horvátország és Szlavónia mintájára joga volt tárgyalni: 1. Erdélynek külső ellenség ellen való védelme tárgyában, sürgős esetekben, 2. mikor szokásbeli törvényt (lex municipalis consuetudinaria) hoz, 3. mikor a király, vagy az anyaország által adózás, vagy segedelem kívántatik; a kuszált belviszonyok mellett nagyobb súlyt nyert, mint azelőtt. Viszont Erdély nemzetei épúgy teljes jogú tagjai voltak tovább is a magyar országgyűlésnek s erdélyi gyűlésük nem hozhatott a magyarországi egyetemes érvényű törvényekkel ellenkező határozatokat, mint azt épp ebben az időben *Werbőczy* Hármaskönyve határozottan kimondta. Sőt az erdélyiek határozatainak érvénybelépéséhez olykor a magyarországi országgyűlés hozzájárulása volt szükséges. II. Lajos 1526. évi rákosi dekrétumának 12. cikkelye például azt írja, hogy: „az erdélyi határozatok a katonáskodás módjáról elolvasandók és amennyiben az a mód jónak látszik, meg kell tartani”. Az erdélyi gyűlések súlyosbodása utóbb igen nagy jelentőségű lett, mert belőlük sarjadt ki pár évtized alatt az önálló erdélyi állam országgyűlése.

Erdély az általános közzavar ellenére is megőrizte honvédelmi intakságát. Amikor 1526-ban az erdélyi három nemzet közös gyűlése elrendelte, amint ma mondanunk, az általános mozgósítást, tíz nappal később már 40.000 főnyi katonaság volt Szapolyai táborában. Az erdélyi hadsereg még jól működött éles ellentétben a magyarországgal, ahol a szerencsétlen király táborába alig-alig gyülekeztek a hadak.

A király tanácsadói azonban tartottak Szapolyaitól. Nemhogy a fővezérséget nem ruházták rá, de ellentétes hadparancsokkal igyekeztek távoltartani, hogy a „diadal kivívásában” ne lehessen része. Hol Budára rendelték, hol azt parancsolták neki, hogy törjön be Havasalföldre s ott az oláh vajdákkal együtt támadja hátba Szulejman felvonuló seregét. A magyarországi mozgósítás kudarca után ugyan ismét Budára rendeltetett Szapolyai, de a király, bár Szapolyai kérte, hogy ne ütközzön meg addig, míg ő meg nem érkezik az erdélyi hadakkal, 1526 augusztus 29-én Mohácsnál csatába bocsátkozott a törökkel, amikor az erdélyi hadak és Szapolyai még csak Szeged környékéig juthattak el. Az ütközet elveszett s a menekülő király is halálát lelte. Az ország király nélkül maradt. Az ország nagyhatalmi állásának sírja felett pedig fenyegetően állt egymással szemben két törekvés: a nemzeti királyság igénye, élén Szapolyaival, akinek öccse ott veszett Mohácsnál és a Habsburgok trónigénye, amelyet II. Ulászló családi és a nemzet által soha el nem ismert szerződésai támasztottak alá.

ERDÉLY A NEMZETI FEJEDELMEK ALATT

(1526—1691)

A nemzeti szerencsétlenségnek nevezett „Mohács” Európa egyik legkritikusabb időszakával esik egybe. A későközépkori Európa összefüggése már megkezdődött, de az újkor Európája még nem alakult ki. A katolicizmus megingott anélkül, hogy a reformáció határozott alakot öltött volna. A pápai hatalom s Velence másodrangúvá süllyedt, V. Károly német császár és a törökkel szövetséges I. Ferenc versengése mellett. A társadalmi, lelkiismereti és politikai forrongások legzavarosabb pillanatában következett be Magyarországon az uralkodóház váratlan magvaszakadása, szakadt a nemzet nyakába a királyválasztás s ezzel a külpolitikai orientálódás nehéz kérdése. A rákosi és pozsonyi végzések szerint már eleve megoszlott nemzet a királyválasztásban nem tudott összeforrni s részben Szapolyai Jánosban nemzeti királyt s pillanatnyilag orientálódás nélküli állást, kis töredékében pedig Ferdinándban német dinasztiaát és V. Károly felé való orientálódást választott. A teljesen összekuszálódott európai helyzetben előrelátható volt, hogy miként Ferdinánd pártja V. Károly felé orientálódott, úgy a magában álló Szapolyai-pártnak is orientálnia kell önmaga fenntartása érdekében Ferenc, illetve a török irányában. Ez már jóval a tényleges orientálódás előtt hallatta hangját. *Krzyszky* przemisli püspök, lengyel követ 1526 december 5-én írja Esztergomból Brodaricsnak Pozsonyba: „A ti nemzetetek — nem tudjuk mi Isten haragjából — annyira dül-fül egész Németország ellen, hogy iszonyú gyalázat nélkül nem is említhetni. A törökök már is testvérül és barátul fogadtatnak.”

A helyzet logikus következménye volt ez, minthogy Erdélynek elszakadása a német kézre jutott magyar koronától s külön állammá alakulása is történelmi szükség lett.

Mohács után s a török kivonulás után Magyarország teljesen össze volt roppanva. Erdély hadi ereje viszont töretlen volt. Erdély azonban még nem érezte, hogy külön utakra kell lépnie. A tokaji országgyűlésen, ahol Szapolyait királlyá kiáltották, számos erdélyi úr s a három nemzet követei is megjelentek. II. Lajos özvegye, Ferdinánd nővére, Mária királyné ugyan meghívta a Ferdinánd-párti pártországgyűlésre Erdélyt is, de megjelenése adatok hiányában nem dönthető el s nem is valószínű. Ferdinánd azonban uralkodása első pillanatától fogva látta, hogy Erdély bírása számára létkérdés. Trónfoglaló proklamációja után nyomban Erdélybe küldte Reicherstorfert. Mischlingen pedig 1527 január 2-án a moldvai vajdához indította. János ugyanakkor Radul vajdát akarta tikarának tett adománnyal lekötöztetni.

Ferdinándnak azonban nem volt talaja Erdélyben. Erdély meg-

jelent az ez évi március 17-ére Budára hirdetett Szapolyai János-féle országgyűlésen s kötelezte ott magát, hogy az ország minden lakosa által fizetendő tizedet fizeti. A szászság Medgyesen 9000 forintot ajánlott fel Jánosnak s elrendelte Reicherstorfer elfogatását. A Ferdinánd elől Erdélybe húzódó János király részére még az októberi kolozsvári országgyűlés is 80.000 aranyat szavazott meg. János helyzete csak az általános Ferdinánd-féle térfoglalás után romlik meg s ekkor, november elején, fogadja el Erdély a Wingarthi—Horváth-féle marosvásárhelyi gyűlésen Ferdinándot királyul s Horváthot helytartójául. Ez azonban csak a szászságnál lehetett meggyőződés. A nemességnél és a székelységnél csak a helyzettel való megalkuvás volt. Ezzel megmagyarázhatjuk, hogy bár a rendek Ferdinánd hadait hajlandók voltak befogadni, ellátásukról gondoskodni már nem voltak hajlandók s a rendek már 1528 júniusában úgy gondolkodtak, hogy védje meg őket Ferdinánd a saját költségén, azért hódoltak meg neki. Ez az álláspont mindenesetre a legkényelmesebb és a legokosabb volt: megvárni pártatlanul a két király közötti végleges erőviszony kialakulását.

Mert Erdélyben nagyon jól tudták, hogy Szapolyai János, bármily tehetetlennek is bizonyult a trónon, korántsem a múltak embere. Jánost annakidején a pápa, a velencei köztársaság, az angol, a francia király s a bajor hercegek elismerték királyul. A francia király, I. Ferenc, mindent megtett, hogy a porta is karolja fel Szapolyai ügyét s így a Habsburg-ház ne tudja a lábát Magyarországon is megvetni.

A túlhatalmas V. Károly ellen Velence is a törökkel szövetkezett s a portánál oly hatalmas befolyású Gritti Alajos útján állandóan sürgette a törököt az Ausztria elleni beavatkozásra. Úgy látszott, hogy Ausztria megveti lábát Magyarországon, tehát a Habsburg-ellenes európai párt kivetette hálóját Magyarországra. Bevonta a Habsburgok ellen Magyarországot az európai politikába oly módon, hogy Szapolyait a porta kegyeibe ajánlotta. Mikor aztán Szapolyai tényleg a portához fordult, már csak az egyedül lehető és észszerűt cselekedte. Laski Jeromos már 1528 január 23-án biztosította János királyt Sztambulból a szultán és Radul vajda támogatásáról s nem szenved kétséget, hogy Erdély rendjei Szapolyai ágensei révén már idejében értesültek arról, hogy állapotuk csak átmeneti s a helyzetben való látszólagos belenyugváson túlmenő bármilyen irányú nagyobbfokú pártfoglalásuk csak jövődő sorsukat teheti kétségesebbé. A török hűbéres két oláh vajdaság közvetlen szomszédságában s viszont Ausztriától távol Erdély beláthatta, hogy a törököt nem haragíthatja magára. Ferdinánddal szemben elfoglalt előbb említett passzívresistenciája az első jele annak, hogy Erdély kezdett saját speciális helyzetével és érdekeivel tisztába jönni s ha már aszerint nem tehetett, legalább ellene nem cselekedett. Ettől a ponttól számít-

hatjuk az erdélyi szeparációs öntudat kialakulásának kezdeteit, amely pár évtized alatt a külön állam önfenntartó tudatává erősödött.

Szapolyai János király helyzete lengyelországi kényszertartózkodása alatt egyre javult. Ferdinánd sikerei csak kezdetiek voltak. De a behelyezett remények hamar szétfoszlottak Magyarországon s Erdélyben is. Miután az erdélyiek nem vállalták csapatai eltartását, nem is küldött Ferdinánd csapatokat. Egyre inkább beszéltek, hogy a szultán maga fog jönni János király támogatására s egyre több szó esett arról, hogy Ferdinánd bizonytalannal feladta Magyarországot. Az ilyen közhangulat mellett könnyű volt a múlt évben Lengyelországba szorult Szapolyainak már 1528 őszén Magyarországra visszatérni. 1529 lelegején már azt jelentették Jánosnak Erdélyből, hogy „az összes székelység és a nemeség kevés ismert ember kivételével visszatért a Felsőerdély iránti hűségre. A szászok még zendülők.” Ez volt a közhangulat, mikor Ferdinánd Török Bálintot Erdélybe küldte. Török Bálintnak s a szász Pemflingernek egyesült seregét Rares Péter oláh vajda, kinek János Csicsót, Bálványost, Küküllővárt, Besztercét vidékestül és a Radna völgyét ígérte s aki utóbb Jánost többször „Öfelsége Magyarország királya, a mi legkegyelmesebb urunk” címmel illeti, a hozzácsatlakozott székelyek segítségével 1529 június 22-én Földvárnál szétverte. A János által Erdély pacifizálására beküldött somlyai Báthori István előbb Besztercét foglalta el, majd utána Marosvásárhelyen országgyűlést tartott a Jánoshoz hű nemesek és székelyek részvételével, amely minden tizedik embert fegyverbe szólított. Ezzel Erdély kilépett a passzivitásból, viszont Ferdinánd számára elveszett. A János által vajdává kinevezett Báthori lassanként az egy Szeben kivételével hatalmába kerítette egész Erdélyt, ami azonban, mint azt *Jancsó* tömören mondja, éveken át tartó állandó rendetlenség, erőszakoskodás és fegyveres összeütközések eredménye volt.

Erdély a múltban már nem egyszer megismerte a belső bizonytalanság állapotát, de ennyire nem, mint most. Nem csoda tehát, ha egyre több oly hang hallatszott, amely Jánost arra intette, hogy elégedjék meg Erdély birtoklásával, viszont ott tartson rendet. A két király közt felbukkan egy harmadik párt is, amelynek ereje az ellenkirályokat is megdöbentette, amely már vagy az ország megosztása útján, vagy a két király nélkül kereste a kibontakozás útját. Erdélyben a szeparáció gondolatát Majláth István fütötte, aki Gritti megöletése miatt roppant népszerűségre tett szert s akit János 1534-ben az erdélyiek egyenes kívánságára tett meg Erdély vajdájává.

Sem Ferdinánd, sem János nem tudta az országot a maga javára egészen elfoglalni s mindkettő gyöngé volt arra, hogy a másikat megsemmisítse. Az ezt belátó két király, János kitűnő tehetségű diplomatája és államférfia, Martinuzzi György barát közbenjöttével, megalkudott a

tényekkel s 1538 februárjában megkötötte egymással az úgynevezett nagyváradi békét. Ez a szerződés az eldöntetlen erőviszonyoknak és a német, illetve török birodalom vonzóerejének is megfelelően az országot, ha időlegesen is, de tényleg kettéosztotta. Ezzel Erdély anyagi és egyéb erőforrásai a János kezén maradt országrészben annyira jelentősek lettek, hogy már csak egy lépés hiányzott csupán a túlsúly teljes rábillenésétől. A szerződés szerint a két király kölcsönösen elismerte egymást törvényes királynak. Magyarországból mindenik azt a területet kapta meg, amit éppen bírt. Erdélyt megtartotta János, Horvát- és Szlavonországot Ferdinánd. Az örökösödés kérdésében a szerződés úgy intézkedett, hogy ha János fiúörökös nélkül hal meg, az egész ország Ferdinándra és utódaira száll. Ha fia születik, az a szepesi hercegi címet s a családi javakat kapja örökségül. Ha viszont Ferdinánd, vagy V. Károly hal meg fiúörökös nélkül, akkor az ország egészen Jánosra és utódaira száll.

1526-tól 1538-ig elvetetett az erdélyi öntudat magja. Ferdinánd rövid uralma megmutatta, hogy Erdély a messzi nyugattól mit sem várhat s hogy békéjét csak a török biztosíthatja s ezt a hitet Majláth erdélyi vajda, aki önmagának akarta megszerezni Erdélyt, még csak élesztette. Erdély lassan ráeszmélt arra, hogy a gyökeresen megváltozott viszonyok között érdekei lényegesen mások, mint a Dunántúlnak. Fejedelemségének és állami függetlensége tudatának kialakulása most már rohamlépésekkel indult meg.

Már említettük, hogy az ellenkirályok versengése mennyi szenvedést okozott Erdélynek. Ebben tetemesen kivette a részét a már említett Rares Péter moldvai vajda. Már akkor nagy dűlást csapott, amikor először 1529-ben előbb mint Ferdinánd, utóbb mint János híve kétszer is benyomult Erdélybe. Ettől kezdve 1538-ig legalább tízszer tört be a legkülönbözőbb ürügy alatt. Mindig a zsákmányolási vágy hajtotta, de a késő utókor oláh történetírói úgy vélik, hogy Erdélyt akarta meghódítani. Ezzel igazolják *Renan* híres megállapítását, hogy a nemzeti öntudat egyrésze igen gyakran történeti hazugságokon épül fel.

A váradi béke korántsem oldotta meg a két király viszályát. A titkos szerződést a török megtudta s Jánost háborúval fenyegette meg. Különben is János megnősült, ősi hagyományok nyomán lengyel nőt vett feleségül, Zsigmond lengyel király leányát, Izabellát s reménye volt rá, hogy utóda lesz, kire inkább hagyta volna az országot, mint a hercegi címet. Kétségtelen lett, hogy a nehezen tető alá hozott szerződés máris elavult. Az önös célok által hajtott Majláth István arra számított, hogy Ferdinánd nem fogja Szapolyait a török ellen támogatni s akkor Szapolyai a törökkel szemben feltétlenül elbukik. Erre az esetre számítva, azt vélte, hogy az idő alkalmas arra, hogy Erdélyből török fennhatóság alatt külön fejedelemséget szervezzen. Ennek érdekében tárgyalást kez-

dett Ferdinánddal és a portával is. A szászokat meg is nyerte magának s 1540 március 9-ére országgyűlést hívott össze Marosvásárhelyre, hogy ott Jánost megbuktassa. Terve azonban csúfos kudarccal végződött. János király Erdélybe sietett s már április 24-én országgyűlést tartott Tordán. Hadai elől Majláth Fogaras várába menekült s Erdély fenntartás nélkül elismerte továbbra is János hatalmát.

Szapolyai azonban pár hét múlva meghalt. Még meghallotta a hírt, hogy fia született, de pár nappal utóbb árván hagyta az új örökös s özvegyen annak tapasztalatlan anyját. A Szapolyai kezén volt országrésznek és Erdélynek a sorsa ekkor Martinuzzi György kezébe került át. Aki pár rövid év alatt lefektette Erdélyben az új államszervezet alapjait.

Mialatt az alig pár hónapos csecsemőt, János Zsigmondot Rákoson királlyá választották, Erdélyben Majláth újra a maga kezére dolgozott. Balassával augusztus végén Segesváron főkapitánnyá választatták magukat s kezükbe kerítették a pénzügyi, a hadügyi és igazságszolgáltatási hatáskört. A török is önálló államnak kezdi Erdélyt tekinteni, de a rendek még visszariadtak attól, hogy Majláthot fejedelemmé is válasszák. De Majláth nem csügged. Átpártolt Ferdinándhoz. Erdély megoszlott. Az északi rész, a nemesi megyék Izabella mellé álltak. A székelyek és a szászok Ferdinánd hívei voltak s Majláth mellé álltak. Iszonyú polgárháború dúl ismét s csak egy év múlva ül el a forradalom, amikor már a párthadak mindent feldúltak s az Izabella mellé állt török hadak, valamint a két oláh vajda csapatai többször is előzönlöttek Erdélyt. Péter vajda végül is elfogta Majláthot, aki a fogságból többé nem is szabadult ki. Az 1541 augusztusában Tordán tartott országgyűlés Bornemissza személyében kapitányt választott s a három nemzet követeket küldött az országgyűlésből a királynéhoz, hogy hódolatát bemutassa. Erdély ezzel visszatért az anyaországgal való együttéléshez, de a legutóbbi év alatt a három nemzet országgyűlési jogkörét alaposan kibővítette s a kapitányi méltóságban egy új, a vajdainál lényegesen nagyobb hatáskörű hivatalt és ezzel magának is nagyobb függetlenséget kreált. A függetlenség eszméje elvetetett s ez alatt az egy év alatt a legtávolabbi faluba is hire futott.

Most már csak valaminő megfelelő külső körülménynek kellett jönnie, ami Budának török kézre kerülésében jelentkezett is. Míg Buda is Szapolyai, illetve özvegye kezén volt, gondolni sem lehetett arra, hogy a nemzeti királyság híveinek kezén maradt országrész székhelye Erdélybe tétessék át. Azonban Buda török kézre került s az állandósult török hódoltság a Habsburgi és a Szapolyai kézen levő országrészek közé ékelte magát. A Duna—Tisza köze török kézre jutván, a Tiszán túl levő Szapolyai-megyék mind területi, mind stratégiai szempontból gyengébbek voltak, mint Erdély. Ezek most már kénytelenek voltak az erősebb Er-

délyre támaszkodni. A viszonyok kényszere kikerülhetlenül magával hozta, hogy a török fennhatóságát elismerő, illetve a törökkel belső szövetséget kötött magyar állam központja Erdély legyen. Izabella előbb Lippára, majd Gyulafehérvárra tette át székhelyét. Statileo erdélyi püspök épp elhunyt. A reformáció kedvezett annak, hogy püspöki széke többé ne töltsék be s rezidenciája és vagyona a királyné rezidenciájává s vagyonává alakuljon át.

Az 1542 januárjában Marosvásárhelyen tartott országgyűlés megkezdte az önálló erdélyi állam megszervezését. Hogy Martinuzzi György ne mint a török megbízottja intézkedjék, megválasztották az ország főkapitányává. A barát, aki már 1540-ben kincstartó lett, most felvette a helytartói címet. A márciusi tordai országgyűlés, amely behívta Izabellát Erdélybe, megújította az 1437. évi uniót s azt meg is erősítette. Ezzel a cselekedettel az önálló állami létre induló Erdély a három nép föderációján nyugvó alkotmányos önkormányzat terére lépett. Martinuzzi mellé mindenik nemzet hét-hét, összesen huszonegy tanácsost rendelt, kik a királyi tanácsot alkották s mint legfőbb kormányzó hatóság vezették az ország közigazgatását. Ezzel a három nemzet egyformán befolyást nyert az ország ügyeinek vitelére s állami kézbe került az új ország külállamokkal való érintkezése is. Az 1544. évi országgyűlésen már megjelentek a tiszai részek is s kijelentették, hogy ők is részt vesznek abban a töröknek fizetendő adóban, amely a török védnökség elismerését jelentette s egyben a török védelmét is biztosította. Így, bár az önállóság külső biztosítékai még hiányoztak, pár év alatt kialakult az önálló erdélyi állam. Martinuzzi egymás után szerezte meg a különböző vezető állásokat. 1540-ben kincstáros, 42-ben helytartó-főkapitány, 44-ben főbíró lett s így a kezébe összpontosult a pénzügy, hadügy, igazságügy, tehát személyében komoly és erős centrális hatalom irányította Erdély ügyeit. Azonban a hatalomhoz jutott három nemzet mégis kezében tartotta a kereskedelem, törvénykezés stb. ügyeit s az országgyűlésen nem egyszer szembeszállt Martinuzzi kívánságaival. Az 1548 szeptemberi kolozsvári gyűlés 5—5 tanácsost rendelt a királyné mellé a tiszai és az erdélyi részekből is s ezzel Erdély és a Tiszántúl egybeolvadt az új államalakulás alkotmányában. Erdély magába egyesítette az Izabella fia kezén maradt ország-részeket.

A lassan kialakuló közjogi biztonság mellett ugyan előfordult, hogy a székelyek némelykor Moldvával konspiráltak s a szászok Ferdinánddal paktáltak, de erő csak abban volt, amit a három nemzet közösen csinált. A három nemzet konföderációja s azon belül biztosított autonómiája nemzeti hatalom lett, mely mindenfelől felül volt és egyensúlyban tartotta egymást. Az óhajtott s a viszonyok miatt kívánatos függetlenség tudata egyre erősebb lett. Hatására még az adózástól a múltban mindig irtózó

székelyek is áldozatkészek lettek s épp úgy adót vállaltak, mint a másik két nép.

Az egykori Magyarország háromfelé szakadt. Az Izabella kezén maradt részek közül Erdély önállóan szervezte magát, bel- és külpolitikailag rendezett állapotba került, mert az adott helyzetben egyedül lehetően orientálódott s utóbb, mikor a többi Izabella-terület hozzácsatlakozott, természetes súlyával megtartotta domináló szerepét. Elszakadása, illetve önállósága nemsokára gazdasági következményekkel is járt. Magyarország a saját érdekében vámhatárokat állított fel s az 1548. évi őszi pozsonyi országgyűlés eltiltotta Magyarország területén saját sójöveldelme érdekében a lengyel és az erdélyi só használatát. Ez az intézkedés sem volt hatástalan abban a tekintetben, hogy Erdélyben a lassú önállósulás köztudattá váljék.

Előadásunk arányához viszonyítva túlrészletesen foglalkoztunk azzal az átmenettel, amely a Magyarországhoz tartozó Erdélytől az önálló Erdélyhez átvezetett. Azonban ennek az eseménynek fontossága megkívánja ezt az aránytalanságot, mert Erdély életében aligha találunk az oláhok állandó lassú beszivárgásán kívül még egy oly jelentős momentumot, mint Erdélynek a saját lábára történt állása. Különösen fontosnak tartottuk rámutatni arra, hogy az önálló állami élet hordozására alkalmas erdélyi öntudat kialakulása mikor és mily külső kényszer hatására történt.

Han gsúiyozni kívánjuk, hogy az erdélyi öncélúság gondolatát, amely ettől kezdve állandóan kísértett, nem szabad oly szeparációs hajlandóságnak ismernünk fel, amelyet Erdély tűzön-vízen keresztül, saját kárára is meg akar valósítani. A történelemben ettől kezdve jelentkező erdélyi „öncélúság” annak a politikának a követése, amely a saját mindenkori helyzetének megfelelően önmagának a legtöbb javat hozhatja.

Erdély már félreismerhetetlenül elindult az önálló államiság útján. A gyakorlat már új közjogi életformáit is kezdte kialakítani. A helyzetet legjobban *Bethlen* Farkas szavai jellemzik, aki Ferdinánd követének már a negyvenes évek elején kijelentette: „Tudja meg Nagyságod- mi most önfenntartásunkon munkálunk.” A nem erdélyi Martinuzzi azonban még ekkor is magyarországi politikát űzött s ha meg is teremtette az önálló Erdély belső szervezetét, ha meg is szervezte annak gazdasági életét s katonai erejét, nem helyezkedett, egyáltalán nem, az önálló erdélyi állam látószögébe. Mindig az a legmagasabb gondolat vezette, hogy az egykori Magyarországot, illetve egyelőre annak romjait, feltétlenül egyesíteni kell annak a kezén, aki erősebb. Ez a törekvése, élete munkájának értelme nem sikerült. Viszont államférfiúi bölcsességgel megteremtett eszközei, az általa életrévített intézkedések, az ideiglenesnek szánt erdélyi államiság diadallal túléltek őt.

Martinuzzi, aki időközben nemcsak nagy politikai, hanem komoly egyházi karriert is futott be, mestere volt az úgynevezett hintapolitikának, amely Erdélyt, a nemzeti kézen maradt magyar földterületet, lehetőleg nyugodt és békés állapotban akarta megtartani addig, amíg egy végső biztos kéz egyesítheti a régi egység széttört darabjait s amely ennek a célnak az érdekében ügyes diplomáciával állandóan sakkban tartotta a portát Ferdinánddal s Ferdinándot a portával. Hosszas tárgyalások után Martinuzzi 1551-ben végre is alkalmasnak látta az időt arra, hogy Ferdinánd kezén egyesüljön az ország. Mivel sem Izabella nem akart ebbe a tervbe belenyugodni, sem Erdély rendjei nem akartak hozzájárulni, Martinuzzi erőszakot alkalmazott s fegyverrel, valamint az időközben Erdélybe jött császári hadvezér jelenlétével kényszerítette a királynét arra, hogy Erdélyt fiával együtt elhagyja.

A kész helyzet elé állított rendek kénytelenek voltak Ferdinándot elismerni. De ez a visszacsatlakozás csak látszólagos volt s Erdély tovább élte a már kialakult független életét. A Castaldo vezetése alatt Erdélybe küldött császári erő elégtelen volt arra, hogy Erdélyt a török bosszújával szemben megvédje. Martinuzzi, ki kevéssel előbb hosszú időre utolsónak nyert diadalt nyílt csatában a török ellen, látva számításai hibáját, titokban ismét fel akarta venni a törökkel megszakadt összeköttetés fonálát. A gyanakvó Castaldo árulástól tartott s uralkodója beleegyezésével legyilkoltatta a zseniális Martinuzsit.

Az idő hamar reparálta azt a számítási hibát, amelyet az egyetlen nagy céltól hajtott barát elkövetett. Erdélyt Ferdinánd sem pacifizálni, sem megvédeni nem tudta s mikor a szultán erélyes intézkedést helyezett kilátásba Izabella és fia érdekében, maga az erdélyi országgyűlés állt a királyfi visszahelyezésére szervezett forradalom élére. A rendek érezték, hogy a török nem akarja iga alá hajtani őket, csak azt kívánja, hogy urukat önszántukból hozzák vissza s azt vissza is hozták és az 1556. november 1-én megnyílt kolozsvári országgyűlésen Erdély nemzetein kívül a felsőmagyarországi és tiszántúli megyék is megjelentek, hogy újjászervezzék az országot, a nemzeti királyság refugiumát.

Ferdinánd átmeneti uralmának egyetlen figyelemreméltó alkotása volt: a posta megszervezése. Erdélyben addig az a futár-rendszer volt működésben, amely Szent László koráig nyúlt vissza. Es a lovas-posta, ez a futár-szolgálat nem érintette a magánemberek levelezését, csak a központi hatalmat és szerveit szolgálta. Ferdinánd 1553-ban bevezette az Ausztriában ismert postarendszert (postalovak és postakocsik) Erdélybe is. Az út Bécsből Erdélybe Felső-Magyarországot át vezetett. Kassa felől Zilahnál lépett be Erdélybe s Szamosújvár, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed érintésével tartott Szebenbe. Szebenből indult egy út Kisgárdon át Dévára s Kolozsvár felett Válaszúiról Borsán át Zsom-

borra. Ferdinánd kiszorulása után helyreállt a futárrendszer s csak a nemzeti fejedelemség bukása után építette ki Apor István kincstáros ismét a postát, amely a Ferdinánd-féle útvonali elevenítette fel s építette tovább a dévai útból kiindulóan Hátszegen át Karánsebesre, Szebenből Sárkányon át Brassóba s Kolozsvárról Désen, Sósmezőn át Máramaros felé.

Erdélynek a legutóbbi éveken át csak nyomorúságban volt része. Mikor nem fosztotta valamely barátságos, vagy ellenséges had, akkor két egymásutáni évben (1554—1555) egész nyáron fegyverben lévén, háború nélkül is annyira kimerült, mintha csatát veszett volna. Nem akadhatott józan elme, aki nem sírta volna vissza a függetlenséget, ami az adott viszonyok mellett az egyedüli létlehetőség volt Erdélyre nézve. A valójában csak illuzórius újabb együttélés a csonka Magyarországgal az önálló Erdély tudatának és vágyának legjobb propagandája volt. Nem Castaldo sorozatos baklövéseinek, nem Ferdinánd mulasztásainak következménye, sem Izabella, sem János Zsigmond érdeme, hanem az események kérlelhetetlen következménye, a „történelem logikája” hozta meg ismét Erdély függetlenségét. Az erdélyi tudat 1526-tól 1556-ig két, a habsburgi Magyarországgal való ideiglenes együttélés (1529; 1552—1556) s egy forradalom tanulságaiból szűrődött le. Harminc esztendő tapasztalata a függetlenség érzését, az önállóság tudatát a legszélesebb körben elterjesztette. Felismertetett a török orientációnak ebben az esetben nemzetmentő jelentősége s az önmagával való rendelkezés pillanatnyi elengedhetetlensége. Ezeknek a köztudatba való átmenetelét az egységgel és a szeparációval felváltva járó nyomor és enyhülés mindennél propagatívabb módon segítette elő.

A Magyarországtól való különszakadást nyomon követte a belügyek ismételt rendbehozatala. Az országgyűlések már előbb is engedményeket tettek a vallási újítások ügyében s nemsokára a vallás szabad gyakorlása törvényerőre emelkedvén, a négy bevett vallás époly összetevője lett a sajátos erdélyi állami életnek, mint a három nemzet. A három nemzetnek és négy vallásnak (katolikus, luteránus, kálvinista, unitárius) egymás mellett fennálló önkormányzata *Szekfü* szerint is mindenestre bizonyítja, hogy Erdély korát messze megelőzte és vele párhuzamba talán csak a svájci és a hollandi fejlődés helyezhető.

Az elszakadást rögtön követte a kulturális fejlődés is. Az alkotmányozó rendek még 1556-ban iskolák felállítását határozták el. Hogy Erdélynek Magyarországhoz viszonyítva a kulturális arculata, lelkisége is elváltozott a következő évek alatt, azt a békésebb viszonyok melletti nyugodtabb fejlődés biztosította, de emellett elsősorban az segítette elő, hogy míg Magyarország a XVII. század első éveitől kezdve ellenreformációs állam volt, addig Erdély már a XVI. század harmadik negyedé-

től kezdve kezdeti katolikus fejedelmei ellenére határozottan protestáns jellegű állam volt, nemkülönben az, hogy míg Magyarország kénytelen volt fenntartás nélkül a szomszédos német világhoz alkalmazkodni, addig Erdély megőrizte a nemzeti királyság pártjának hagyományait s így Erdély volt a XVII. században a magyar nacionalizmus hordozója. Így alakult ki a nyugati, a németiséggel és a rekatolizálással megalkuvó magyarnak és a keleti tiszai-erdélyi németellenes nacionalista és újított hitéhez ragaszkodó magyarnak elütő típusa. Az utóbbit az elsővel szemben csökkent értékű magyarnak tekinteni súlyos történetírói tévedés s csak helytelen szempontú szemlélet eredménye volna.

A rend oly gyorsan helyreállt Erdélyben, hogy 1559-ben Izabella halála után a nagykorúnak nyilvánított 18 éves János Zsigmond zökkenő nélkül vehette át örökségét. Ez az Örökség a magyar királyi cím volt, de a valóságban csak Erdélynek és a tiszáninneri részeknek fejedelmét jelentette. Az örökölt cím csak teher volt, mert Habsburgi Ferdinánd s utóda, Miksa is önmagát tartotta törvényes magyar királynak. Hosszas alkudozás után 1571-ben egyezett meg Miksa és János Zsigmond. Ebben, az úgynevezett speyeri szerződésben János Zsigmond lemondott a királyi címről, viszont Miksa elismerte őt és utódait Erdély és a tisztántúli részek fejedelmének. Elismerte Miksa az erdélyi rendek szabad fejedelmválasztási jogát is. Ezzel a szerződéssel Erdély harminc éven át (1541—1571) tartó szakadatlan küzdelem után külpolitikailag is elismert önálló fejedelemséggé lett.

A speyeri szerződés igazi jelentőségére tömören mutat rá *Lukinich*: „A Részeknek Erdélyhez való csatolása kétségtelenül fordulópont Erdély és az anyaország egymáshoz való viszonyának történetében. Erdély területi bővülése az új földrajzi elhelyezkedés következtében nemcsak Magyarország politikai életébe való közvetlen befolyását tette lehetővé, hanem egyúttal oly jelentős anyagi eszközök birtokába juttatta, melyekkel nemzetközi helyzetének tekintélyt és súlyt adhatott. A speyeri szerződésig mindig kétséges magyarországi részek birtoklásának kérdése az erdélyi politika összes energiáját korlátozta, sőt lekötötte, főleg azon belső ellentétek miatt, melyeket éppen a függő területi és birtokkérdések tápláltak állandóan. A most felszabadult energia azonban megteremtette Erdély belső állami életének végleges elrendezkedését s lehetővé tette az eddig vitás részeknek az erdélyi politika érdekkörébe való vonását is; így ettől fogva Erdély a vele egybeforrt magyarországi részekkel, mint egységes állam szerepelhetett a magyar királysággal és a külfölddel szemben. Ezért korszakos a speyeri szerződés Erdély történetében.”

Az önálló Erdély létrejöttében nem kis szerepe volt a török por-tának, ahol az európai túlsúlyt jelentő Habsburg-hatalommal szemben

nagy súlyt helyeztek a magyar nemzeti királyság támogatására, amely aztán lassanként — mint láttuk — Erdélyre zsugorodott össze. Erdély a török erkölcsi és katonai támogatását élvezte s ezt évi 10.000, majd 15.000 s végül 40.000 aranyforint fizetésével váltotta meg. A török szövetség, külpolitikai protektorátus ismét élénkké tette Erdély kapcsolatát a két oláh vajdasághoz, amelyek szintén a török protektorátus politikájában éltek. Az önálló erdélyi fejedelemség alatt Havasalföld inkább Erdélyhez húzott, míg Moldva többnyire a lengyel barátságot kereste. A három ország az egymásközi jó vagy rossz viszonyoknak megfelelően dolgozott össze követeik útján a portán, vagy fordult ugyanott egymás ellen.

Erdélynek állandó és sűrű diplomáciai összeköttetése volt a portával, mert sok esetben voltak közös ügyeik, de épp az, hogy Erdélynek a portán teljes jogú követei jelenhettek meg s hogy a török soha megszorítást nem tett abban, a tekintetben, hogy Erdély bárhová követküldéssel tegyen bizonyosságot arról, hogy önálló állam, bizonyítja, mennyire a mesék világába tartozik minden olyan állítás, amely Erdély és a porta kapcsolatából arra következtet, hogy Erdély nem volt független és szabad állam. Egyetlen megkötése volt csak Erdélynek, amely a török kapcsolatokból származott, az, hogy külügye nem állhatott a török érdekekkel ellentétben. „De — mint azt *Biró Vencel* igen világosan állapítja meg, — ennek keretén ~ belül is Magyarországból részeket szerzett, szomszédos államokat lekötött, más országnak királyt adott, nagyarányú diplomáciai tárgyalásokat folytatott, sőt akaratának még a törökkel szemben is érvényt szerzett. Sok önállóság nyilatkozik meg a módban, amellyel fejedelmeit megválasztotta és azokat megtartotta, külügyi tervei megvalósításának megengedését kijárta, egy-egy meghódolásra követelt vár átadását évtizedeken át megakadályozta, az adófizetést, a török táborba vonulást húzta-halasztotta, a portán ellene készülõ vihart lefogta.”

Ez az egyetlen megkötés az erdélyi állam alapfeltételével különben is egyezett. Mert mi volt Erdély létalapja? Habsburg-ellenes magatartása s ez biztosította neki egy csomó más állani barátságát is. A környező államok közt nemhogy nem maradt hátra, hanem földrajzi helyzetét ügyesen felhasználva, az általános európai külügyi életbe is belekerült.

Mint azt már többször említettük, az Árpádok külpolitikája III. Béla óta azt írta elő s ez lett a magyar hagyományos külpolitikai elképzelés, amely utóbb a nemzeti királyság gondolatával is találkozott s még később a XVII. században a magyar nacionalizmus tartalma lett, hogy Magyarországnak védekeznie kell keletre az orosz síkság felől jöhető kiszámíthatatlan támadásokkal szemben és főként védekeznie kell nyugatra a feléje törekvő németiséggel szemben. Ugyanakkor egyetlen kül-

politikai érdekközösségbe kell állítani a közvetlen kelettel és nyugattal szemben Közép-Európa észak-déli tengelyét: a Baltikumtól a Földközi-tengerig. Ezt a koncepciót először a török veszedelemtől megriadt öreg Nagy Lajos törte meg, aki azt hitte, hogy a németsegtől segítséget nyerhet a török ellen. Ezt a délibábot hajszolta Zsigmond és Hunyadi Mátyás is s hajszolta másfélévszázadig meddőn a németseggel simult csonka magyarországi karéj is. Erdély azonban, a nemzeti királyság végvára, egyenes vonalon követte a nacionalista elképzelés ősi magyar külpolitikai elgondolását. Szembehelyezkedett a németseget reprezentáló Habsburgokkal, védekező pozícióban volt az orosz világgal szemben is. Ezzel szemben külpolitikai egységbe lépett az észak-déli tengelynek megfelelően, amikor csak lehetett a lengyelekkel, s állandóan a két oláh vajdasággal és a török hatalommal. Még abban is az ősök tanítását követte Erdély, hogy a középkori nyugati barátságos neolatin állam emléke nyomán Erdély is mindig keresett egy-egy német-, illetve Habsburg-ellenes baráti kezet, amelyet hol Franciaországban, hol Svédországban, hol Angliában talált meg.

Erdély török kapcsolata tehát nemhogy elárulta volna a magyarságot, hanem épp biztosította Erdély területén a máshol zaklatott magyar élet biztonságát s külpolitikailag oly ösvényen járt, amelyet évszázadok magyar hagyománya taposott ki. A török kapcsolatot érzelmi alapon sem szabad elítélni, mert hisz nem ez az első és egyetlen eset a történelemben, amikor évszázados ellenségek a változott helyzetben barátokká lesznek. Gondoljunk csak az évszázados angol-francia ellenségeskedést felváltó angol-francia együttműködésre, vagy a német-lengyel gyűlölködést máról-holnapra felváltó együttes frontra. A külpolitikában jelentkező látszólagos következetlenségeket érzelmi alapon csak balga ember ítélheti el...

A törökkel való együttműködés kérdését a XVI. század derekán magyar protestáns zsinat is felvetette s erkölcsi szempontból nem talált benne elítélendőt.

Mielőtt rátérnénk az önálló Erdély eseménytörténetének vázlatos előadására, még egy-két megállapítást kell tennünk. Az önállóság kérdését talán le is zárhatjuk az alábbi *Bíró* Venceltől vett megállapítással: „Az önálló állami életnek minden feltételével rendelkezett. Volt erdeje, sója, ha utána nézett, férme. Állataiból kivitelre is jutott, gabonájával kijött, magyarországi megyék megszerzése esetén bőségbe is került. Az országgyűlési árszabályozások tanúsága szerint volt virágzó ipara, amelynek fennmaradt emlékei ugyancsak lekötik a figyelmet. Mint Magyarországon, itt is a beállott német világ tarolt le mindent. Mindezek a kis országnak erőt, súlyt adtak, amelyre támaszkodva külügyi életet élhetett...”

Meg kell még az események előadása előtt emlékeznünk az erdélyi rendek és a fejedelmek viszonyáról, valamint az általános erdélyi kulturális viszonyokról.

Az erdélyi rendiség a középkorban nagyon gyenge volt a magyarországihoz képest, mint azt már a megfelelő helyen kifejtettük. A középkori és az újkori Erdély közt tulajdonképpen ez az egy közvetlen folytonosság állapítható meg. A középkor erőtlén rendisége tovább él a fejedelmi Erdélyben is. Mert bár a három nemzet képviselői ott vannak és igen sűrűn, ott vannak minden országgyűlésen, végeredményben Erdély közéletét mégsem mondhatjuk demokratikusnak. A három nemzetnek, Erdély rendjeinek ugyanis csak akkor van súlyos szavuk, ha a fejedelem gyenge kezű, vagy ha teljes interregnum, valaminő átmeneti állapot van. Az erdélyi demokrácia, az erdélyi rendek részvétele az ország tényleges kormányzásában aranylott mindig a fejedelem személyes képességéhez: gyenge fejedelem alatt befolyásuk nagyobb, de erősebb és tehetségesebb fejedelmek mellett az országgyűlés csak aszisztál a fejedelem mellett s annak akaratát mindig teljesíti, úgyszólván csak a kulisszát szolgáltatja a tényleges abszolút hatalmú fejedelem központi hatalma mellé, hogy az mégis úgy látsszék, mintha a rendi állam demokráciája érvényesülne. *Deér* úgy véli, helyesen, hogy ez a rendek gyöngege mellett akadálytalanul kiépült erős központi hatalom nem történelmi szükségszerűség, nem belső fejlődés, hanem a török korszak fordulatainak eredménye. Valóban Erdély és a porta kapcsolatában sokkal nagyobb szerepe volt a fejedelem személyi képességeinek, mint a rendek mikénti állásfoglalásának. Az abszolút hatalmú szultánnal szemben az abszolút hatalmú fejedelem aequivalensebb volt, mint a török szemében csak fegyelmeztlenséget, rendtlenséget jelentő rendiség.

Eckhart Ferenc taglalva Erdély alkotmányát, a szabad fejedelemválasztást, a fejedelemmel elfogadott választási feltételeket, amelyeknek száma egyre növekedett, a fejedelmi tanács összetételét és hatáskörét, az országgyűlésen való törvényhozás jogát, arra a megállapításra jut, hogy Erdély olyan alkotmányos monarchia volt, ahol a rendeknek kiterjedt jogaik voltak. „Ez azonban csak látszat. E jogok nagyon bizonytalanok, amit a rendek maguk is éreztek és ezért erősítették meg azokat újból és újból és tétettek le rájuk esküt... a rendek látszólagos jogai mellett szinte túlnyomó a fejedelmi hatalom. A fejedelmi hatalom bizonyos alsóbbfokú közigazgatási és igazságszolgáltatási autonómia mellett korlátlanak mondható. Erdély különleges külpolitikai helyzete parancsoló szükségként köti meg a rendek kezeit s még adómegajánlási jogokkal sem tudtak fékezni.”

A rendi alkotmány mindenütt a rendek és a királyi hatalom ellentétén épül fel. A király és a rendek összessége mint két ellentétes pólus

áll egymással szemben. Természetes, hogy a király egyénisége szerint változik a rendek tényleges befolyása, a rendi alkotmány valóságos érvényesülése. Világosan mutatja ezt, hogy az erős egyéniségű Nagy Lajos, majd Mátyás mennyire megszakítják azt a rendi jogfejlődést, amely előttük és utánuk a gyenge uralkodók alatt hatalmasan tobzódik. Az erdélyi fejedelem jogköre a magyar király jogköréből alakult ki s ennek megfelelően adva volt Erdélyben is a lehetősége annak a rendi korban mindenhol és mindig érvényesülhető körülménynek, hogy az erős egyéniségű fejedelem megakasztja és visszaszorítja a rendi jogfejlődést. Mint *Eckhart* mondja: „A rendi monarchikus államban valamely jogszabály formális fennállása nem jelenti annak tényleges érvényesülését.”

Az erdélyi rendiség nem volt soha igazi, mert tulajdonképpen csak három területhez kötött s azon a területen bizonyos közigazgatási és igazságszolgáltatási autonómiával rendelkező népcsoport alkalmi együttműködéséből állt s nem hasonérdekű, azonos szociális és gazdasági felépítettségű társadalmi réteg érdekközösségére épült fel. A három erdélyi „nemzet” belsőleg tagolt és megosztott volt s érdekeik bizonyos területhez lévén kötve, érdeklődésük már geográfiailag sem volt egyetemes. Adva volt tehát az erdélyi rendiség strukturális belső gyengesége; a fejedelmi hatalomnak a magyar királyi hatalomból folyt jogfolytonossága; A fejedelem mögött álló s annak a rendek részéről ellensúlyozhatatlan hatalmat kölcsönző szultán és még egy körülmény, amelyről eddig még nem szóltunk, de amely szintén hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyi alkotmányos monarchiában túlsúlyhoz jusson a fejedelem: ez a körülmény a protestantizmus tanítása volt az isteni eredetű hatalomról, amely kormányát maga választja ki.

Az erdélyi állam berendezésének protestáns jellegére s a magyarországi protestantizmus tanításának politikai tartalmára először mi hívtuk fel nyomatékosabban a figyelmet. A már a XVI. század derekán kialakulóban volt magyar protestáns közfelfogás szerint az ország bukása isten büntetése, amelyért egyedül a katolicizmus felelős. A protestantizmus határozottan magyar és nemzeti jelleget öltött már ekkor, amely az ország érdekében még a pogány törökkel való együttműködés gondolatát sem ítélte el. Túl a napi vonatkozásokon, a magasabb politikában egyetlen istentől adott felsőbbiséget ismert el, a világít. A fejedelemmel szemben tiszteletet és engedelmisséget hirdetett az isteni törvények határában belül. Egy oly állam ideálja alakult ki, amelyben jogbiztonság és a törvények előtti egyenlőség uralkodik, amelyet az isteni erkölcsök irányítanak. Viszont a történelmet Isten rendelésének vélték s hirdették, hogy az isten a gonosz fejedelem útján jobbítás céljából azt is büntetheti, akit szeret.

Ez a protestáns felfogás annyira uralta a túlnyomó többségben

protestáns erdélyi közvéleményt, hogy az isten által rendelt világi hatalmat jelentő fejedelemmel szemben valósággal fékezte a rendek ellenzéki hajlamait. Erdélyben megszűnt a katolikus püspökség. Szekularizáltatott a katolikus egyházi vagyont. A református vallás államvallási helyzetet élvezett s a más két bevett protestáns felekezettel együtt számban is messze felülmulta a katolikusokat. Természetes tehát, hogy a protestáns közéleti és politikai elvek a gyakorlatban is s így a lehetőleg nem korlátozott fejedelmi hatalomban is érvényesültek.

Erdély közjoga elvben egyoldalón a fejedelein, másoldalon az országgyűlésen és a fejedelmi tanácsban résztvevő rendek egyensúlyi játékan épült fel. A rendeket a három területi autonómiában élt népcsoport uniója és a négy recepta religio alkotta. Ez a hétfejű rendiség végül is hét ellentét egybefogása volt. Természetes tehát, hogy a több, most ismertett körülmény által alátámasztott fejedelmi központi hatalom megfelelő fejedelmi személyiség esetén erősebb és stabilabb volt, mint a rendek „hétlábú” egysége.

A protestáns jellegű erdélyi állam közoktatásügye félre nem érthető határozottsággal volt egyenes folyománya az állam protestáns jellegének.

A középkorban az iskolaügy merőben az egyház feladata volt. Az oktatás állami gondozásba vétele csak a legújabb kornak a törekvése, az egyház laicizálásával párhuzamos jelenség. A protestantizmus az egyház hatalmát ledöntötte s egyedül a világi hatalmat ismerte el. Viszont az egyház, helyesebben a hit támogatását a fejedelemnek, a világi hatalomnak kötelességévé tette. A protestantizmus az egyház támogatását a fejedelem kötelességévé tette s mivel az egyház, a hit elsősorban azzal szolgáltatik, ha tanítása szélesebb körben terjed, a fejedelemnek isten és egyben népe iránti kötelessége az iskolák támogatása. Ennek a gondolatsornak a következményeként vonult be a XVI. században a protestáns jellegű államokban az oktatás az állami gondoskodás öblébe. „Királyok, Urak, Városok, Papok — írja egy helyen *Meliusz Juhász* Péter — tartások iskolákat a kanonokok, püspökök, klostromok jövedelméből s ne lopjátok el az Ur háza kincseit, hanem akit iskolákra, tanítókra rendeltek, arra tartások azokat.” Az erdélyi állam korán érvényt szerzett ennek a szekularizációs elvnek. Királyi vagyon lett az erdélyi püspöki vagyon s a rendi vagyonokat már az 1556. évi kolozsvári országgyűlés iskolákra fordítja. A reformáció lerombolta Erdélyben a középkor egyházi szervezetét s megsemmisítette annak iskolarendszerét is. A protestantizmus diadalmaskodott gondolatvilága letette Erdélyben az iskoláztatás ügyét az államhatalom kezébe. Az országgyűlés az államivá lett egykori egyházi jövedelmekből iskolák felállítását határozván el, az iskolázás támogatását állami feladatnak ismerte el. Ezzel Erdély messze

megelőzte Magyarországot, ahol ez a fejlődés a csakhamar beálló rekatolizáló légkörben s a katolikus dinasztia mellett nem következhetett be.

Az iskolák állami jövedelmekből való támogatása nem lett múltó jelenség, hanem rendszer maradt. Az természetes, hogy az állam a nevelést az egyházak kezében hagyta, mert hisz a nevelés célja az egyház számára való nevelés volt. De anyagi támogatásával döntő befolyást nyert az iskolaügyre olyannyira, hogy az erdélyi államnak határozott iskola-politikája volt, amit e korban máshol alig mondhatunk el. Az önálló fejedelemség korában állandóan kísértett egy főiskola alapításának gondolata is. Az erdélyi állam a maga protestáns, kimondottan református jellegénél fogva kimondottan a protestáns, nevezetesen a református iskolaügyet támogatta iskolaalapítási kezdeményezésekkel s az általa alapított iskolák részbeni állandó támogatásával. Az igazgatás jogkörét, az anyagit is s ezzel a felügyelet jogát is átengedte azonban az egyháznak. Az így részben hivatalos jellegű református iskolaügy mellett független volt az állami kezdeményezéstől az unitárius, a katolikus és a százszokéval egynek vehető lutheránus iskolaügy.

A református iskolák tehát élvezték az állam támogatását, ezzel szemben a többi iskolák csak eltűrettek az állam részéről. Így a fejedelmi Erdélyben kétféle oktatást kell megkülönböztetnünk: az államilag támogatott református oktatás mellett, amelyet kezdetleges típusú állami oktatásnak kell tekintenünk, a valójában másodrangú vallások magániskolázásszerű oktatását, amelyet az államhatalmat meghatározó többség szempontjából kisebbségi oktatásnak tekinthetünk.

Ha most már vizsgáljuk a különböző felekezet iskolaügyével szemben az állam állásfoglalását, azt látjuk, hogy az erdélyi állam az oktatási szabadság terén erősen liberális, türelmes volt. Ha a vallási tolerancia mai értelmezését Erdélyben nem is találjuk meg, megtaláljuk azt, hogy a vallási viszonyok stabilizálásakor kialakult állapot továbbra is tiszteletben tartatik, sőt az sem találkozik intézményes gátlással, hogy a bevett vallások bármelyike békés úton hódítson. Példáink vannak az iskola-tartás jogával kapcsolatban arra is, hogy amidőn egy városban a felekezetek közt fennálló számarány megváltozott, a volt többség jogai nem őriztetek meg, hanem átszálltak az új többségre még akkor is, ha az az országos viszonylatban tovább kisebbség is maradt.

Az erdélyi katolicizmus az erdélyi közvélemény többsége szemében az elhagyott, helytelen hit, egyház hírének túl az ellenséges indulatú német szomszédal azonos politikai mentalitás gyanúját is viselte. Ez volt az oka annak, hogy a jezsuita-rendet, mint a német Habsburgok ágenseit az erdélyi állam kitiltotta. Az erdélyi belpolitikát jellemzi, hogy más álláspontra foglalt *el* a katolikus-kérdésben a tiszai részek-

ben, amelynek helyzete vallási téren elütrött az erdélyi viszonyoktól, valamint az is, hogy bent Erdélyben azokon a vidékeken, ahol a katolicizmus többség maradt, a katolikus iskolaügy soha korlátozást nem szenvedett. A helyi majoritások még akkor is méltányoltattak az állam részéről, amidőn az ezzel a helyi majoritással azonos jellegű osztály mint országos kisebbség reakciós megszorításoknak volt kitéve. Azokon a területeken, ahol a katolicizmus kisebbségben volt, a megszorítás a katolikus kisebbséget nem mint vallási kisebbséget s nem kisebbség volta miatt érte, hanem a már előbb említett politikai okokból.

A szász iskolaügy mélyen a középkorba gyökerezett. A szász iskolák fenntartói legtöbbször maguk a helységek voltak, bár van arra is példa, hogy az egész universitás támogatott egy-egy iskolát. Van példa arra is, hogy az állam is támogatta a szászok iskolaügyét. A szászokat az állam a legszélesebb kulturális autonómiában részesítette.

Az erdélyi oláhság, bár nem volt szabad nemzet, sem bevett vallás s kulturális állapota sem táplált iskolaügyi igényeket, az erdélyi állam protestáns jellegéből fakadó általános iskoláztatási törekvés eredményeként mégis fejedelmi parancsszóra és a kálvinizálás eredményeül nyerte első iskoláit, első könyveit s jutott egyházában a saját nyelvéhez. Mivel a református fejedelmek meg akarták nyerni az ortodox oláhságot a reformációnak s ehhez az utat az oláhnyelvű biblia elterjedésében látták, a fejedelmi kegy az oláh nyelvet jobban istápolta, mint a magyar iskolák többsége a magyar nyelvet, ahol bizony használatáért legtöbbször büntetés járt, a latin nyelv elsajátítása lévén ott a cél.

Az erdélyi államban tehát az oktatás szabad volt s az akkori viszonyokhoz képest a maximális állami kezdeményezést és támogatást élvezte. A tanítás szabadsága mellett biztosítva volt Erdélyben a tanulás szabadsága is teljes mértékben minden rendű és rangú, fajú és nyelvű, vallású tanulni akaró fiatal ember részére. Ezt a szabadságot az államnak többrendbeli törvényei biztosították és az iskolafenntartók az anyagi áldozatok meghozatalával a gyakorlatban meg is valósították. Az erdélyi állam iskolapolitikájának két alapelve a tanítás és a tanulás szabadsága volt. Ritka korban és kevés államot hatott át valamely téren annyira valamilyen eszmevilág, mint Erdélyt ebben a korban áthatotta az iskolázás terén a protestantizmus eszmevilága. Ennek volt az eredménye a tanulás és tanítás szabadsága mellett az iskolán belül a fajok egyenlősége is. Az erdélyi állam törvényben biztosította a külföldi iskolázást is^N amire annál inkább szüksége volt, mert nem volt egyeteme. Csak azon külföldi iskolák látogatását tiltotta el, amelyeknek működését politikai okokból az erdélyi államra nézve veszélyesnek ítélte.

A protestáns ideológia hatásaként előállt korlátlan, faji és vallási különbségeket nem ismerő, a kisebbségeket is méltányoló, tanítási, tanú-

lasi és külföldi iskoláztatási szabadság volt az erdélyi államnak nemzetközi viszonylatban is legértékesebb alkotása, amellyel még ma is mintául szolgálhatna bármely keverékfajú, kisebbségekkel tarkított állam igazságos iskolapolitikájának. Ennek köszönhető, hogy Erdély három nemzete oly hatalmas lépéseket tett a művelődés terén s lett lassan az erdélyi ember egyik jellemzője a magyarországi emberrel szemben az az átlagműveltségi többlet, mely úgyszólván kiterjedt az erdélyi magyarság, székelység és szászág minden rétegének minden tagjára.

Az erdélyi iskolák nemcsak az egyház számára neveltek, hanem tudatos volt a világ életére való nevelésük is. Az erdélyi 1622. VI. t.-c. hangsúlyozza, hogy a tanult emberek számának csökkenése az ország veszedelmére válik. Az állam üdve és az iskola helyes nevelése összefügg egymással s hogy ezt az erdélyi állam ily hamar felismerte, ezzel tanúságot tett amellet, hogy magasabb állami életre hivatott el. És valóban csak egy ilyen magasabb elhivatottságában hívó állam juthatott el oda, hogy önállóságának alig fél évszázada után egy évszázadon át képviselje az egész világ előtt s sikerrel védje meg a Habsburgokkal szemben a magyar nemzeti gondolatot.

Az erdélyi állam kialakulása körülményeinek részletesebb vázolósa után szükségesnek véltük, hogy ismertessük az új állam önállóságának fokát s a töröktől való függése mértékét, természetes s egyben tradicionális külpolitikáját, megemlékezzünk alkotmánya látszólagos és tényleges jellemzőjéről s végül jellemezzük kulturális életének szervezetét. Ezeknek előrebocsátása — azt véljük — nagymértékben megvilágítja azoknak az eseményeknek külpolitikai, belpolitikai, ideológiai háttérét, amelyek a nemzeti fejedelmek Erdélyének külső történetét jelentik.

Az 1526—1571 közötti években Erdély történetének az önálló államiság kialakulása mellett legfontosabb eseménye a katolikus vallás háttérbeszorulása, a középkori egyházszerkezet felbomlása ée bukása, az újított keresztény hit különböző felekezeti formájának elterjedése s egyházakká szerveződése volt. Az önálló Erdély eseménytörténetének előadását itt kell kezdenünk.

Luther tanítása már a mohácsi vész előtt rokonszenvvel találkozott a szászok közt. Pempflinger Márk szász ispán egész tekintélyével a reformáció mellé állt s mikor a brassói kiváló pap, Honterus János is az új tan mellé állt, mi sem tudta feltartóztani a szász nép lutheranizálódását. Már 1544-ben kimondták a szászok, hogy egész népük az új szertartással éljen. Ezzel a szászok régi törekvése: a szász nemzeti egyház is megvalósult, mely aztán valóságos védvára lett a szászok kultúrájának és nyelvének.

Az új tanok a magyarság körében is elterjedtek, de csakhamar felváltotta a lutheri tanok népszerűségét a kálvini felfogás s a magyar-

ság többsége Szántai István, Kálmáncsehi Márton, Heltai Gáspár, Dávid Ferenc és társaik munkássága nyomán a kálvini reformációhoz csatlakozott. Utóbb Heltai és főleg Dávid Ferenc túlhaladt a kálvini reformáción s az unitárizmus hirdetője lett.

A protestantizmus különböző ágainak fellépésével és elterjedésével párhuzamosan járt a szellemi élet laicizálódása. Az új tanok és azok körül kialakult nem egyszer szenvedélyes vita igen széles rétegeket érdekelt s gazdag magyarnyelvű teológiai, hitvitázó irodalmi élet keletkezett, mely magával hozta a nyomdaipar kialakulását is. A századok nyomdájának alapjait Szebenben 1529-ben Trapolder Lukács, majd Brassóban 1535-ben Honterus János vetette meg. A magyar nyelvterület nyomdaigényét pedig Kolozsvárt a Heltai Gáspár és Hoffgreff György által 1550-beh életrehívott nagymunkásságú sajtó szolgálta ki.

Említettük, hogy a zavaros években kialakult vallási viszonyokat az önmagát pacifizáló Erdély stabilizálta. Már az 1557-es országgyűlés kijelentette, hogy minden kényszer nélkül szabadon követheti bárki akár a régi, akár az új hitet. 1563-ban az országgyűlés — szintén Tordán — biztosította a lutheránus és a kálvinista hívők szabad vallásgyakorlatát s ezt a határozatot a következő évben a rendek ünnepélyesen megerősítették. Mivel János Zsigmond maga is az unitárizmus felé hajlott, az 1568. évi országgyűlés a vallásszabadgyakorlatot az unitárizmusra is kiterjesztette. Végül az 1571-es országgyűlés biztosította a négy vallás egyenlő gyakorlati jogát: a katolikust, lutheránust, kálvinit és unitáriust egyenlően bevett vallásnak minősítette. Ettől kezdve lett az erdélyi közjognak alapköve a három szabad nemzet mellett a négy bevett vallás szabadsága és egyenjogúsága.

Említettük, hogy Erdély jogbirtokos lakosságának túlnyomó része protestáns lett s hogy a magyarság kálvinista volta miatt a protestáns Erdélyben már a katolikus fejedelmek alatt is a kálvinizmusé közelítette meg legjobban az államvallás helyzetét. Bármennyire igyekeznek egyesek kimutatni, hogy a modern tolerancia Erdélyben ismeretlen fogalom volt, az mitsem von le abból a tényből, hogy Erdélyben már az 1570-es években megszűnt a vallási viszály s már csak az újabb szektárius mozgalmak letörése okozott gondot az államnak, amit egyetlen európai államról sem mondhatunk el azok közül, amelyeket a protestantizmus mozgalma érintett. Bármily körülmények hozták is ezt létre, oly tény ez, amely a korban páratlan jelenség lévén, csak különleges értékelés tárgya lehet. A szabad szellemiségnek a ezzel a kulturálódásnak oly lehetőségét nyitotta ez meg, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Erdély a nemzeti fejedelmek alatt sajátosan kultúrterületté legyen.

A maga lábára állt Erdély a székelyektől is ugyanolyan anyagi áldozathozatalt követelt, mint a magyar megyéktől és a szászoktól. Kez-

detben a székelyek zúgolódás nélkül részt is vettek az országgyűlések által kirótt összegek befizetésében. Később azonban már zúgolódtak azért, hogy hozzá kellett évről-évre járulniok a török-adózás és az udvartartás költségeihez. A belső rend helyreállítása után a közös érdek átérzésén alapult áldozatkészségük alaposan alábbhagyott s mindenképpen arra törekedtek, hogy a megváltozott viszonyok közt is fenntartsák az egykori csak vérrel adózás állapotát. Az országgyűlés magyar és szász többsége azonban nem volt hajlandó túrni, hogy a székelység régi kiváltságai mögé menekülve, kivonja magát az állam anyagi terheinek viselése alól. Az 1557. évi országgyűlés kimondta, hogy hűtlenség esetén a székelyek is épúgy fő- és jószágvesztésre ítélték, mint a nemesek s az 1558-iki országgyűlés pedig a székelyekre is kiterjesztette az adóviselés kötelezettségét. A székelyek felfolyamodással éltek az országgyűlés határozatával szemben, mire az országgyűlés a székely kérdést a magyar vármegyék viszonyai szerint rendezte. A székelyek két magasabb rendjét, a primorokat és a lófőszékelyeket mentesítette az adófizetéstől, viszont a közszékelyeket adózás tekintetében egyenlővé tette a vármegyék jobbágyaival. Ez a határozat szentesítette a székely nemzet kebelén belül már régebb óta folyamatban volt rétegződést, amely ellen a közszékelyek a múltban is minden erejükkel küzdöttek, anyagi leromlásukat nem lévén hajlandók jog- és kiváltságvesztéssel is súlyosbíttani.

A közszékelyek ezúttal az erőszakhoz fordultak s bár az 1562-ben Udvarhelyre összehívott gyűlésükön János Zsigmond követek útján figyelmeztette őket a következményekre, fegyverrel támadtak a fejedelem hadaira. Kezdeti székely sikerek után a fejedelem maradt a helyzet ura. A kétízben is szétvert székelyeket János Zsigmond megidézte a segesvári országgyűlésre, kivéve a zendüléstől távolmaradt Aranyosszéket. Az országgyűlés a lázadás két vezérét, Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba huzattá, a főkolompókat bebörtönöztette, a csatában elfogott székelyek egyik fülét levágatta (vágottfülek) s utódaikkal együtt örökös jobbágyosságra vetette. Az országgyűlés ezután a nemesjobbágy viszony mintájára újrarendezte a székely-kérdést. A főembereket és a lőfőket nemesi jogokkal és szabadságokkal ruházta fel, viszont a földönlakókat, a közszékelyeket azok jobbágyaivá tette, akik adófizetésre köteleztettek. A főember és a lőfő székelyek adómentesek lettek, épúgy, mint a nemesek, de tovább is megmaradt katonai kötelezettségük. Az addigi személyes szabadságát elveszített közszékelység bizonyos fokig kincstári jobbágy lett, akik közül János Zsigmond a királyi jog alapján adományozgatott is a hűnek maradt székelyeknek. Ezek az új adománybirtokok azonban már elvesztették egykori székelybirtok jellegüket.

Eddig minden székely egyenlő jogokat élvezett, most már meg-

indult a székely nemesítés is, a fejedelem primori és lófői oklevelekkel tüntethette ki híveit, tetézve azt esetleg birtokadományozással is. Ezzel az önálló erdélyi állam anyagi érdekeinek megfelelően eltöröltetett az ősi székely jogoknak egy jelentékeny része, az, amely ellentmondott az állam érdekeivel s amelyet a fejlődés már a múltban is többször túlhaladt volna, ha az erőszakkal meg nem gátoltatik.

Hogy a jövőben a székelyek kedve elmenjen az újabb lázadózástól, főkentartásukra két fejedelmi vár emeltetett, egyik Udvarhelyen, a másik a háromszéki Várhegyen. Ezeket a várakat az elkobzott közszékely s a lázadásban résztvett lófők birtokaiból tartották fenn s gúnyból „Székelytám” és „Székelybánja” néven emlegették.

János Zsigmond fiatalon, nőtlenül hunyt el. Utódja megválasztásánál két politikai érdek ütközött össze. A János Zsigmond által is utódnak szánt Békés Gáspár Erdély jövőjét Habsburg érdekkörben vélte biztosíthatni. A többség jelöltje, Báthori István a további török-orientáció híve volt. Báthori épügy, mint a rendek többsége, élénken emlékezett arra, hogy a Castaldo-féle kísérlet alatt bebizonyosodott, miszerint a Habsburgok ereje kevés Erdély megszerzéséhez s még kevesebb a megvédéséhez.

A megválasztott Báthori István igen ügyes diplomatának bizonyult. Nyíltan a török hűbérese volt, titokban pedig hűséget fogadott Habsburg Miksa magyar királynak, Miksa azonban nem bízott benne s még a fejedelmválasztó gyűlés előtt kinevezte Békést Erdély vajdájává. Békés a megválasztott Báthorival szemben a passzivitás álláspontjára helyezkedett. Bevette magát Fogaras várába s arra számított, hogy a németbarát szászok s az elkeseredett székelyek szomszédsága szükség esetén hasznára lehet. Fogaras védelme alatt megtagadta az adót s nem tette le a hűségesküt. A megyesi országgyűlés elmarasztalta Békést, mire az kimenekült Miksa országába. Azonban ott sem nyugodott meg, hanem ágensei útján pártot szervezett a székelyek közt s néhány főurat is a maga pártjára állított. Ilyen előkészítés után betört Erdélybe. Békés Tordán át Marosvásárhelyre ment, hogy ott csatlakozzék a székelyekhez. Báthori Gyulafehérvárra vonta össze seregét s onnan indult Békés után. Báthori Kerelőszentpál mellett ütközött meg a lázadóval s teljes sikert aratott. Békés csak néhányad magával menekült ki az országból, kiszolgáltatóván levért híveit a bosszuló megtorlásnak. Báthori még ott a csatamezőn felakasztatott a lázadók közül hat kiválóbb főurat Majd összehívta Kolozsvárra a rendeket, hogy azok ítéljenek a lázadók felett. Tizenöt nappal utóbb, 1575 augusztus első napjaira gyűlt össze az ítélkező országgyűlés, amely 8-án reggel Kolozsvár piacán lefejeztetett még kilenc főurat, Szamosfalván felakasztatott 34 székelyt s további harmincnégynek levágatta a fülét. A szigorú ítélet könyörtelen végrehajtása megszilárdította a felzavart Erdélyben újra a rendet s egy évvel utóbb,

1576-ban egy Habsburg-jelölttel szemben azt a Báthori Istvánt választották meg a lengyel rendek Lengyelország királyává, aki pár évvel előbb még hűségfogadásra kényszerült Miksával szemben.

Báthori lengyel királysága, melyet az erdélyi rendek hozzájárulásával fogadott el, egyszerre európai súlyt adott az alig pár éve a maga lábára állt Erdélynek. Ismét megvalósult Nagy Lajos egykori észak-déli külpolitikai egysége. Egyetlen külpolitikai közösséggé lett a török hatalom, Erdély és a lengyel királyság. Oly egység volt ez, amely alkalmas volt arra, hogy évszázadokra gátat emeljen a Habsburgok újabb keleti-irányú terjeszkedése elé. Báthori lengyel királysága akadályozta meg azt, hogy Lengyelország is a Habsburg-család érdekkörébe kerüljön s ezzel állandósította Középeurópa status quo-ját. Oly világtörténeti jelentősége van ennek, amely egymagában örök emléküvé teszi Báthori István életművét, aki különben is legutolsó valóban nagy uralkodója lett a lengyeleknek.

Báthori szilárdította meg Erdély önálló államiságát. Szerzett neki súlyt az európai viszonylatban. A lengyel-erdélyi kapcsolat megeremtése emelte Erdély súlyát a portával szemben is. Távollétében fejedelmi hatáskörrel öccse, Báthori Kristóf kormányozta Erdélyt, akit a török is elismert fejedelemnek. Azonban mindvégig ott állt mögötte bátyja, akinek figyelme minden erdélyi dologra kiterjedt s aki multhatatlan érdemeket szerzett azzal, hogy öccsét támogatva, hozzájárult Erdély hatalmas belső felerősödéséhez. Erdély pár évtized alatt annyira megerősödött, hogy a század végén Báthori Zsigmond az oláh vajdaságokkal szemben már az egykori magyar királyok politikáját folytathatta.

Báthori István előtt végső célként, miként államférfíui mintája, Martinuzzi előtt is, a széttört magyar állam visszaállításának terve lebegett. A török szövetséget csak szükséges eszköznek tartotta fenn s a lengyel korona birtokában őszintén kereste a szorosabb kapcsolatot a szentszékkal és a Habsburgokkal. Ennek a kettőnek a támogatásával s a lengyel és erdélyi erők felhasználásával remélte, hogy a török kapcsolatokat nem csak felmondhatja majd, hanem ki is szoríthatja a törököt Európából. Terveinek kivitelezésére már nem került sor, de még így torzónak maradt életművében is a század legnagyobb magyar államférfiaként áll előttünk, akihez csak Martinuzzi mérhető.

Báthori erős katolicizmusa s a szentszékkal való jó viszonya volt az oka annak, hogy a század második felében meginduló rekatolizáló világmozgalom harcosai, a jezsuiták, Erdélyben is otthonra találtak. A protestáns Erdély ugyan nem szívesen fogadta be őket, akiktől joggal féltette a belső békét, de Báthori nagy tekintélye előtt meghajoltak. Az erdélyiek nem is csalódtak. A jezsuita-rend Erdélyben a Habsburgok ágense lett s ezért csakhamar ki is tiltotta az országgyűlés a rendet Erdélyből s ezt a

kitiltást utóbb meg is ismételte, amikor szomorúan kellett tapasztalnia, hogy a jezsuita befolyásra Bécs felé orientálódott Báthori Zsigmond törökellenes állásfoglalása mekkora bajt és vészt hozott ismét Erdélyre.

Miután Békés Gáspár is behódolt Báthori Istvánnak, Kristófnak Erdély kormányzása közben kitől sem kellett tartania. Alatta Erdély a hosszú béke áldásos éveit élvezte. Mindössze kétszer keltek hadra az erdélyi csapatok: 1577-ben, amikor a szultán utasítására Kristóf ültette az egyik oláh vajdát egy ellenvajda ellenében vissza vajdai székébe s 1579-ben, amikor emlékezetes Oroszország elleni háborújában 5000 főnyi erdélyi haderő is támogatta Báthori István lengyel seregét.

A korán betegeskedni kezdett Kristófnak sikerült kiskorú fiát, Zsigmondot még életében fejedelemmé választatni. A tervtől Báthori István eleinte húzódozott, de utóbb több oly körülmény jött össze, hogy végül ő is kívánatosnak tartotta, hogy a fejedelmi szék utódlásának kérdése még Kristóf fejedelem életében rendeztessek. 1581 májusában választotta meg a kolozsvári országgyűlés fejedelemmé a még gyermek Zsigmondot s Kristóf még abban a hónapban el is hunyt.

Zsigmond kiskorúsága alatt tulajdonképpen a lengyel király, Báthori István vezette ismét Erdély ügyeit. 1583-ban ugyan egy három tagból álló kormányzótanács vette kezébe Erdély vezetését: Kendi Sándor, Kovácsóczy Farkas és Zsombory László, akik közül Kendié volt az irányító szerep. Később az erdélyiek kérésére egy emberre bízta István a kormányt s így 1585 május 1-től Géczy János váradi kapitány lett a kormányzó.

Nem lett volna Báthori István saját korának gyermeke, ha nem lebegett volna dinasztikus cél is szeme előtt. Ezért tette Zsigmond unokabátyját, Boldizsárt Fogaras kapitányává. Adta nővérét, Grizeldist, a lengyel kancellárhoz, Zamojszkihoz nőül. Zsigmondnak egy másik unokabátyját, Endrét, bibornokká nevezte ki a szentszékkal. Az volt a terve, hogy Zsigmondnak megszerzi maga után a lengyel koronát s abban az esetben nővére útján Zamojszki lesz Erdély fejedelme. A nagy terveket azonban derékon törte Báthori István halála. 1586 december 13-án hunyt el gyermektelenül s így Lengyelország és Erdély közvetlen kapcsolata megszűnt. Példája azonban ott lebegett utóbb a kiválóbb erdélyi fejedelmek előtt, akik közül nem egy gondolt a lengyel korona megszerzésére Bethlen Gábertől, II. Rákóczi Györgyön át egész II. Rákóczi Ferencig, az utolsó nemzeti fejedelemig.

1588-ban az erdélyi rendek csak azzal a kikötéssel nagykorúsították a még mindig csak siheder Zsigmondot, ha megerősíti és érvényt szerez a jezsuitákat kitiltó törvénynek. Zsigmond a hatalom tényleges elérése érdekében engedett, de a maga személyes lelki szolgálatára tovább is jezsuitákat alkalmazott, akik egyetlen célt szolgáltak, a Habsburg-ház

érdekeinek támogatását. A rend a Habsburgokban a rekatolizálás támaszait látván, a dinasztia érdekeit a katolicizmus és az egyház érdekeivel azonosította.

Báthori Zsigmond gyóntatója, a jezsuita Carillo Alfonz lassan egészen befolyása alá vette a rapszodikus természetű, ingatag jellemű, beteg konstitúciójú Zsigmondot, aki nemcsak a Báthoriak nagyratörését, hanem a család kegyetlenkedési hajlandóságát is örökölte. Zsigmond előtt Carillo behatására egy törökellenes európai szövetség körvonalai bontakoztak ki, amelyben hatalmas szerep várt Zsigmondra és Erdélyre is. Egyre élesebb határozottsággal bontakozott ki a tervezetéből a Báthori- és Habsburg-család összeházasodásának gondolata is s a nagyra-vágyó Zsigmond döntött, hogy a rendek akarata ellenére is a Habsburg-hatalom mellé áll s leszámol a törökkel.

Az erdélyi rendek, kevés kivétellel, ezek közé tartozott Bocskai István is, aki csak később csatlakozott keservesen a bécsi politikában, határozottan németellenesek voltak s a török mellett álltak. Egyrészt csak így látták biztosítottnak Erdély további békés életét, másrészt az erdélyi protestantizmust féltették a megerősödő német befolyástól. Zsigmond ingatag és következtelen magaviseletével valóssággal beleugratta a rendeket egy oly mozgalomba, amelyet ő utóbb ellene irányuló összeesküvésnek minősíthetett. Zsigmond a kitűnő alkalmat nem szalasztotta el. Az összeesküvés vádjában elmarasztaltatta a megfélemlített országgyűléssel 1594-ben a rendek ellenzéki vezéreit s azokat kivégeztette. A kivégzettek közt volt saját unokabátyja, Boldizsár is, nemkülönben az egykori kormányzók: Kendi Sándor, Kovacsóczy Farkas és mások. A kivégzettek nemcsak az ellenzék szószólói, hanem Erdély leggazdagabb emberei is voltak s vagyonukat Zsigmond elkoboztatta. Így egy csapásra nemcsak az ellenzékétől szabadult meg, hanem kincstárát is megtöltötte, úgy, hogy most már pénze is volt a tervezett törökelleni háborúra. Most már szövetséget köthetett Rudolf császár-királyal és feleségül vehette annak húgát, Mária Krisztiernát.

A török elleni támadás időpontja nem is volt egész rosszul megállapítva. A török birodalomban a hanyatlás jelei mutatkoztak. Báthori István orosz háborúiban kitűnő erdélyi tisztikar alakult ki, amely most Zsigmond rendelkezésére állt. Havasalföldön az utóbb Vitéznek nevezett Mihály vajda személyében oly nemmindennapi képességekkel rendelkező ember ült a vajdai székben, akinek eredményes közreműködésére joggal lehetett a törökkel szemben számítani. Látszatra tehát a legyöngült törökkel szemben egységes front alakult ki: a német császárság, Erdély és az oláh vajdaságok. Azonban a német segítség megint értéktelennek bizonyult s Zsigmond nagy vállalkozása a kezdeti siker után gyászos véget ért.

1595-ben Bocskai még megsemmisítette Havasalföldön Szinán basa 100.000 főnyi seregét s Mihály vajda, nemkülönben Áron moldvai vajda, igazi oláh vajdai módszerrel adott jelre országuk meglepett török lakosságát lemészároltatták. Azonban 1596-ban a Magyarországra nyomult újabb török sereg Mezőkeresztes mellett Zsigmond serege felett már megsemmisítő diadalt aratott. Az ingatag jellemű és hangulatokra szeszélyesen reagáló Zsigmond a vereség hatására lemondott fejedelemségéről s Erdélyt átadta Rudolfnak. Cserébe az oppelni és ratibori hercegséget, bizonyos évdíjat és a bíborosi kalap kieszközlésének ígérését kötötte ki. Azonban úgyszólván el sem ment Erdélyből, mikor mindent megbánt és visszatért. A talajt már teljesen elvesztette a lába alatt s újabb lemondásakor Erdélyt nem Rudolfnak, hanem unokatestvérének, a Lengyelországban felnőtt bíbornoknak, Endrének engedte át.

A bíbornok-fejedelem szakított az esztelen német-politikával s ismét a török összeköttetés politikája mellé állt. Rudolf ekkor bérbe fogadta Mihály vajdát, pénzt és fegyveres támogatást ígérve neki, ha híven szolgálja a kereszténység ügyét és hűséget fogad Rudolfnak. Mihály le is tette Rudolfnak a hűségesküt, azon a jogalapon, hogy a magyar királyok mindig főnhatóságot gyakoroltak Havasalföld felett. Ez az eskü 1598-ban történt. 1595-ben ugyanezen az alapon tett volt Mihály hasonló hűségesküt Zsigmondnak s tett 1599-ben Báthori Endrének.

Báthori Endre Mihály vajda hűségesküje s többszöri önátkozódása nyomán, melyben minden rosszat kívánt magának, ha az erdélyieket megcsalná, hitt a vajdának, ami vesztét okozta, mert Mihály minden becsületet félretéve, 1599 október 17-én a bodzái szoroson át betört Erdélybe.

Mihály nagy segítséget kapott a székelyekben, akiket Zsigmond pár évvel azelőtt rútul becsapolt. 1595-ben ugyanis 20.000 székely vonult Zsigmonddal Szinán ellen, mert azt ígérte nekik, hogy visszahelyezi őket az 1562 előtti állapotukba. A főemberek és lófők azonban nem akartak a felszabadulásukhoz hozzájárulni s utóbb az országgyűlés és Zsigmond valóban a közszékelyek ellen döntött. Előbb azonban biztosítékul lefogatta a székelyek befolyásosabb követeit. 1596 telén a székelyek ellenszegültek az országgyűlés végzésének. Zsigmond ugyan Prágában volt a császárnál, de azért sereget küldött a székelyekre. A székelyeket ez a sereg kegyetlenül megkínozta. Sorra börtönözte őket s sokat kivégeztetett közülük.

Az Erdélybe betört Mihály azt izente a székelyeiknek, hogy ő Rudolf császár-király küldötte s az a feladata, hogy Báthori Endrét elkeresse s aztán érvényt szerezzen Zsigmond és Rudolf szerződésének, tehát hogy átadja Erdélyt Rudolfnak. Ígéretet tett arra, hogy a király helyreállítja régi szabadságukat, ha melléje állnak. Különben kiűrtja őket.

A háromszéki, csiki és udvarhelyi közsékelyek megrohanták erre a főembereket, feldúlták házaikat, lerombolták a háromszéki várat s csatlakoztak Mihályhoz. Így Mihály Erdélyben operáló seregének mintegy harmada a székelyekből került ki. Ezek pedig tudták, hogy ha Mihály elbukik, akkor nekik is végük van. Így lett Mihály erdélyi kalandjának a székelység a legerősebb támasza.

Mihály betörése nagy meglepetést keltett. Endre azonnal ellene indult s az aranyosszéki és marosszéki székelyek becsületére válik, hogy azok hozzá csatlakoztak. 1599 október 28-án ütközött meg Endre fejedelem és a vajda Szeben közelében. Már-már a fejedelem győzött, mikor zsoldos kozákjai Mihályhoz pártoltak s erre a csata sorsa Mihály javára dönt el. Endre a székely földön át igyekezett ki Erdélyből, de a csiki székelyek felismerték s kíséretével együtt lemészárolták. Fejét Gyulafehérvárra küldték Mihályhoz, aki lefesttette s a képet Prágába küldte.

A schellenbergi győzelem után Mihály bevonult Gyulafehérvárra, a fejedelmi székhelyre. Országgyűlést tartott, kijelentvén, hogy mint Rudolf megbízottja jött az országba, amelynek ő csak helytartója és főkapitánya. A megfélemlített rendek letették Rudolfnak s mint helyettesének, Mihálynak is az esküt, aki ezután mint „Mihály havasföldi vajda, ő császári és királyi fenségének tanácsosa, erdélyi helytartója, hadainak Erdélyben és a hozzákapcsolt részekben kapitánya” címezte és nevezte magát.

Az oláh történetírók azt állítják, hogy Mihály Erdély fejedelme volt s megkoronáztatta magát, azonban ez épp annyira mese, mint az, hogy egyesítette volna Erdélyt Havasalfölddel s ezzel megalapította volna „Nagyromániát”. Mihálynak ilyen tervei nem voltak s az erdélyi oláh-sággal nem is törődött. Kétségtelen, hogy nagyvonalú ember volt, akit kalandorvére hajszolt arra, hogy minél többre vigye. De oláh nemzeti érzéke nem volt.

Rudolf császár- király azonban nem bízott Mihályban s Basta nevű tábornokát azzal a megbízással küldte Erdélybe, hogy azt Mihálytól vegye át. Mihálytól azonban ez a szándék távol állt. Betört Moldvába, annak vajdáját elkergetve, maga ült annak méltóságába is s úgy tért vissza Erdélybe. Mihály azt várta, hogy megkapja az ígért pénzt s a helytartóságát megerősítő császári okmányt. Csalódott. Ezért maga állt elő kívánalmaival. Ebben kikötötte, hogy halála után Moldva és Havasalföld szabadon választhasson vajdát s Erdélyt haláláig mint helytartó fejedelmi hatáskörrel kormányozhassa. A három országot tehát csak haláláig akarta együtt tartani, nem lévén más célja, mint önmaga ambícióinak kielégítése. Rudolf hajlandó is lett volna kérését némi módosításokkal teljesíteni. Például Erdélyben császári tanácsost adott volna melléje kormányzó társul. De erre már nem került sor. Mihály kegyet-

len, zsákmányoló, rendetlen, zsaroló, balkáni kormányzása elfordította mellőle a székelyeket, felbőszítette a szászokat s birtokelkobzásai elidegenítették a magyar nemességet is tőle.

Basta nem bízott Mihályban. Személyes gyűlölet is vezette, de azt is érezte, hogy Mihály becsapja Rudolfot. Basta tehát a felkelt magyarság mellé állt s 1600 szeptember 18-án Miriszlónál megverve Mihályt, kiűldözte Erdélyből. Az erdélyi rendeknek azonban Rudolf sem kellett s az 1601-es országgyűlés Zsigmondot hívta vissza a fejedelmi székre. Ekkor a császár ismét Mihályban remélte megtalálni azt az eszközt, amely Erdélyt megszerzi számára. Basta és Mihály kibékült s megtámadta az erdélyi hadakat, Zsigmond híveit. A goroszlói csatát Bastáék nyerték meg s Mihály és a császári generális ismét Erdély urai lettek.

Basta és Mihály közt a viszony azonban nem javult. Basta ki akarta tudni Mihályt Erdélyből. Mihály viszont a török felé tájékozódott, hogy annak a támogatásával tarthassa meg Erdélyt. Amikor erről Basta értesült, Mihályt a tordai táborban 1601 augusztus 19-én meggyilkoltatta.

Erdély rendjei a kiváló katonát, Székely Mózeset választották meg ekkor fejedelemnek, aki ki is verte a gyűlölt Bastát Erdélyből. De a Basta által behívott oláh vajda, Radul, Brassónál megverte Székely hadait s maga Székely, a tragikus sorsú erdélyi szabadsághős is elesett. Utána egész 1604-ig Basta generális kormányozta Erdélyt s ez a pár év volt Erdély legszomorúbb korszaka. Mihály és Basta valósággal kiirtotta volt Erdély lakosságának egy részét s most a generális uralma koldussá is tette a szerencsétlen országot.

Érthető, hogy az 1594 és 1604 közt eltelt tíz év mérhetetlenül keserű tapasztalatai még a legmeggyőződésebb német barátokat is kiábrándította a német-barátságból s Erdély szerencsétlen lakossága egyakarattal vágyta vissza azt a békét, biztonságot és gazdagságot, amely a török barátság emlékezetes évtizedeit jellemezte.

Ennek az egyedül követhető helyes politikának, a németellenes törökszövetségnek nemsokára érvényesítője is akadt Bocskai István személyében. Bocskai 1557-ben született Kolozsvárott s politikai pályáját mint udvari apród Bécsben kezdte, majd Báthori Zsigmond udvarában folytatta. Híve volt Zsigmond németbarát politikájának s részese volt az 1594-es ellenzék elnémitásának is. Zsigmond pálfordulásai alatt már kénytelen volt Prágába menekülni a fejedelem elől s mikor Báthori Endre vette át a fejedelemséget, birtokait az új fejedelem el is kobozta. Ez a prágai száműzetés győzte meg Bocskait arról, hogy a németbarátság semmi jónak forrása nem lehet. Keserű csalódással eltelve tért vissza bihari birtokaira s ott élt csendes visszavonultságban, mígnem az események élére nem sodródott.

Az erdélyiek hangulatát Basta kegyetlenkedései tették izzóvá. De az elkövetkezendő események magja Felsőmagyarországon bomlott ki. Az 1604. évi magyarországi országgyűlés törvényeit az udvar meghamisította. A király egy, az ország többségének akarásával ellentétes törvényszöveg utólagos önkényes beiktatásával meghamisította a hozott törvényeket. Ez a hamisított törvénycikk eltiltotta a rendeket attól, hogy a jövőben vallási sérelmeket vigyenek az országgyűlés elé. Ez akkor, amikor a még protestáns többségű magyar királyságban bécsi nyomásra megindult a féktelen rekatolizáló mozgalom, amely állandóan törvénytelenésekre ragadtatta magát, súlyos támadás volt a nemzet többsége ellen. A nemzet véleményének meghamisítása betetőzte a már különben is felhalmozódott sérelmeket, amelyeket a* magyarság Habsburg királyaitól szenvedett. Csak vezérnek kellett jelentkezni, aki az elkeseredettek élére álljon. Az utolsó percben lépett elő Bocskai, aki bihari földesúrból hetek alatt a nemzet vezére lett.

A kortársaiétól elütő pályafutású Bocskai eddigi különböző pártállásaiból is mindig ugyanarra a célra törték akárcsak Martinuzzi, vagy Báthori István. A cél mindig ugyanaz volt: a saját nemzeti állama létfeltételeinek kialakítása. Ez a cél vezette és hevítette abban a szerepben, amely őt a nyugati nagy nemzetek történetének kimagasló nagy alakjaival egy sorba állítja. Egy élet keserű tapasztalatai alapján ábrándult ki a nyugati koncepcióból a jött rá arra, hogy a magyar szabadság biztosítása csak a „keleti magyarság” támogatása lehet s hogy a ketté tépett magyarság szövetségében a közös ellenfél nem a török, hanem a bécsi, pillanatnyilag prágai dinasztia. A bastai-rémuralom idejében már kiábrándultan, mint egyszerű birtokos húzódott meg biharmegyei jószágain, mikor Belgiojoso német katonákkal szállatta meg jószágait és várait. Basta előtt sokan menekültek a törökhöz. Többek közt Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem is. Ezekkel levelezett a magyar jövő érdekében Bocskai s ez a levelezés jutott az idegen császári zsoldosvezér kezére.

Bocskai előtt nem volt más választás, vagy Lengyelországba menekül, mint Illésházi István, a köznemesi sorból főnemessé lett vezető magyarországi politikus, akit a kamara azért fogatott pörbe, hogy így megszerezhesse a kincstár számára annak birtokait, miként azt az új bécsi pénzügyi politika racionálisnak tartotta, vagy pedig szembeszáll az idegen hatalom idegen képviselőjével. A dicsőséges katonai múlttal rendelkező Bocskai az utóbbit választotta. Sikerült neki a gazdtalan hajdúkat zsoldjába fogadnia s így használható haderőre tett szert. Belgiojoso 1604 októberében kezdte meg hadműveleteit Bocskai birtokai ellen, de már október 15-én végzetes vereséget szenvedett Álmosd mellett. Pecz ezredes 3500 főnyi csapatát Bocskai és hajdúi megsemmisítették. Belgiojoso erre visszavonult s helyét Basta foglalta el. Bocskai ekkor már

L. képek sorozát

az egész Felvidéket meghódította. November 28-án Edelénynél ugyan Basta győzött, de a további hadműveletek során ismét Bocskainak kedvezett a hadiszercense. A török is pártfogásába vette a diadalmas erdélyi főurat. A székelyek 1605 február 21-én erdélyi fejedelemmé választották Bocskait, akit áprilisban a magyarországi rendek Magyarország fejedelmévé választottak. Magyarország és Erdély így ismét egy kézben, mégpedig magyar kézben egyesült. Illésházi is Bocskaihoz csatlakozott. A magyar hadak ekkor már Pozsonyig és Sopronig nyomultak elő. Bocskai kezére jutott az erős Érsekújvár. Sikere teljes volt. Ugyanekkor tiszta helyzetet teremtett erdélyi hadjárata Erdélyben is és a megyesi országgyűlésen a székelyek után most már a három nemzet is fejedelemmé választotta.

A háborúnak, amelynek folyamán a császári csapatok Erdélyből és Magyarország nagyrészből is kiszorultak, hosszas béketárgyalás után a bécsi béke vetett 1606-ban véget. A béketárgyalások folyamán Illésházi A német koncepció mellé állt s így gyors német-békével mentette meg visszakapott birtokait a hajdúk pusztítgatása elől.

Bocskai és Illésházi felfogásbeli különbsége az elmúlt században eldifferenciálódott nyugati és keleti magyar elűtő természetére vezethető vissza. Illésházi inkább választotta a kisebb szabadságot, mint azt, amit Bocskai katonáinak garázdálkodása biztosított. Bocskai realpolitikusként volt s fölismerte a változó erőviszonyokat. Nem pillanatnyi sikerekre áhítozott, hanem évtizedekre akarta biztosítani a magyarság életét, szabadságát. Illésházi felfogása a nyugati magyar könnyen beleenyugzó és békét kereső típusa, Bocskaiiban a keleti magyar realpolitikája jelölte ki a habsburgi Magyarország és Erdély egy évszázadon követett, külön útu politikáját. Illésházi a német hatalomra való támaszkodás mellett döntött s megelégedett a békében nyert alkotmányos és vallási biztosítékokkal. Bocskai a török és német hatalom egymással való egyensúlyozásának politikai alapját vetette meg. A két, egymással szembeállított ellenséges hatalom közt akarta a magyarság békés fejlődését és életét biztosítani. Ez a két felfogás vezette a béketárgyalásokat és eredményezte a bécsi békét, amely megerősítette Erdélyt néhány tiszai és felvidéki megyével, hogy az így megerősített Erdély — Bocskai elképzelése szerint — elég erős legyen a két császár, a német és a török, közt a maradék Magyarország szabadságának megőrzésére. A megnagyobbodott Erdély megerősödött és függetlenítődött a nyugati politikai befolyástól s valóban alkalmas lett arra, hogy egy évszázadon át megmegismételt fegyveres *beavatkozással, önmaga feláldozásával* megvédje a magyar szabadságot»

Bocskai magasabbrendű államférfiú volt kortársainál. A dolgokat tisztán a hatalmi lehetőségek szerint nézte s megvalósította minden

tűzön-vízen keresztül azt a koncepciót, amelynek megvalósítására egész életét szentelte. Ha erőszakolta volna a habsburgi Magyarország és Erdély egyesítését, amelynek lehetősége kezében volt már, halála után valószínűleg egész életműve megsemmisült volna. A megerősített Erdély viszont megfelelt Bocskai várakozásának, egy évszázadon át képviselte Béccsel szemben fegyverrel is a magyar nemzeti gondolatot, a magyar királyság szabadságának, függetlenségének és nemzeti voltának gondolatát, az egykor Erdélybe szorult nemzeti párt politikai hagyományait.

A béke megszövegezésénél a legkülönbözőbb érdekek ütköztek össze, mind a nyugati magyarság, mind a felkelők részéről. Végül mégis sikerült a megegyezés, amely nem annyira egy korszak bezárása, hanem inkább egy új kor alapjainak lerakása volt. A béke pontjai közül a következők olyanok, amelyek hosszú-hosszú időre elhatározó jellegűek voltak:

Rudolf császár- király biztosította a protestáns egyházak vallásszabadságát és a vallás szabad gyakorlatát. Ugyan ez csak a királyi városok számára jelentett szabad vallásgyakorlatot, mert a magánföldesurak vallásmeghatározási joga megmaradt, bár Bocskaiék követelték a falvak szabad vallásgyakorlatát is. Ez a pont tehát nem oldotta meg a vallásszabadság kérdését, csak a városok rekatolizálásának tervét buktatta meg s elejét vette annak, hogy a király közjogi hatalma vallási térre is kiterjedjen. Rendi szemmel ennek volt igen nagy jelentősége.

Közjogi tekintetben elismerte Rudolf, hogy törvényt csak a nemzettel együtt az országgyűlésen lehet hozni. Ígéretet tett a nádori szék betöltésére s arra, hogy a főbb állásokra magyart fog kinevezni. Az alkotmányos követeléseknek így elvben eleget tett, de a viszonyokból folyt, hogy a nemzet szuverenitási sérelme a gyakorlatban mégsem nyert orvoslást. Sikeresebb volt a birtokjogi sérelmek orvoslása. A pör alatt álló urak visszakapták birtokaikat s a kamara hosszú időn át nem tett kísérletet az állami jövedelmek ily orv úton való fokozására.

Területi tekintetben Erdély jelentős nyereséggel végezte a háborút. Megkapta Bereg, Ugocsa, Szatmár vármegyéket és Tokaj várát. A kikötés ugyan az volt, hogy Bocskai fiúörökös nélküli halála esetén ezek a területek visszakerülnek Magyarországhoz, de ez a kikötés nem vont le semmit Erdély tényleges megerősödésének értékéből. Ez a pont szolgálta elsősorban Bocskai elgondolását, mert ennek az alapján lett Erdély egyensúlyozó a két császár vetélkedése közt Magyarország javára.

A bécsi béke, bár nem rendezte véglegesen sem a vallási kérdést, sem a közjogi sérelmeket, de azzal, hogy a nemzet és a király közt ezek a kérdések alkudozás tárgyaként kerültek szóba, mégis korszakot nyitó jelentőségű volt. A nemzet több emberöltő óta először állt újra egyenlő

jogú félként királyával szemben. Az elért eredmények nem fedték mindenben a Bocskai-pártiak igényeit, de ebben nagy része van annak, hogy a békében a Rudolfot képviselő Mátyás nem osztatlan magyar tárgyaló felekkel állt szemben, mert a nyugati és keleti orientációjú, elütő érdekű magyarok külön-külön táborra oszlottak.

A bécsi békekötést a tizenötéves török háború befejezése követte. Ezt a háborút még Báthori Zsigmond emlékezetes törökellenes támadása zúditotta Magyarország nyakára s ezalatt a háború alatt mérhetetlen szenvedésen és veszteségen ment át a maradék Magyarország. A háborút lezáró zsitvatoroki béke Bocskai személyes érdeme volt. Az ő befolyása bírta rá a törököt a béke megkötésére. Rudolf a szultánnak egyszer és mindenkorra 200.000 tallér értékű ajándékot küldött, aki ennek ellenében felmentette Rudolfot a további évi adófizetés alól. Ez az adófizetési ügy ugyan furcsa megvilágításba helyezi a magyar királyság sokat emlegetett törökkel szembeni szuverenitását, amit annyiszor szegeztek Erdéllyel szembe a történetírók egyik csoportja részéről . . .

Bocskai érdeme a bécsi békén és zsitvatoroki békén kívül a hajdúk letelepítésének kezdeményezése volt. Bocskai hajdúi már majdnem mind magyar származásúak voltak s vezéreiknek alig negyede ha szláv származású volt. Az ő hajdúserege főleg a tiszántúli és felvidéki hazátlan menekültekből és onnan való szökött jobbágyokból állt. 1605 december elsején adta ki Bocskai a hajdúkat megnemesítő korponai oklevelet, de letelepítésüket már nem hajthatta végre. Halála után a földjeiket féltő hajdúk 1607—1608-ban kénytelenek voltak lázadással biztosítani szabadságukat és birtokukat. Végre 1613-ban Forgách Zsigmond főkapitány szabályozta végleges letelepedésüket s ezzel a hajdúság békés polgári elemmé alakult át. Mivel azonban területileg megoszlott Erdély és a magyar királyság közt, nem tudott ellenállni a köznemesek hegemoniájának, tekintve, hogy a hajduvárosoknak nem volt országgyűlési megjelenési joguk. Végül is a hajdúság jogai megvédhetése miatt vármegyévé alakult.

Bocskai nem sokkal élte túl eredményeinek beérését. 1606 decemberében Kassán váratlanul elhunyt. Valószínű, hogy zavarosfejú, tisztátalan ambíciójú kancellárja, Kátay Mihály mérgezte meg, akit a hajdúk fel is koncoltak.

Bocskai korának legbiztosabb politikai érzékű magyarja volt. Hirtelen halála pótolhatatlan veszteség volt a nemzet számára. Egész sereg megoldatlan kérdés maradt még utána, kegyetlen hagyatékul az egész évszázad számára. A felkelés emléke pedig végleg elidegenítette a Habsburgok különben is rosszindulatú idegen tanácsosait a „rebellis” magyaroktól.

Bocskai halálhírére a beteg idegéletű Rudolf sem a bécsi, sem a

zsitvatoroki békét nem akarta elismerni. Ekkor Mátyás főherceg a családi tanács tudtával sereggel nyomult be Csehországba, mire Rudolf lemondott s a koronázási jelvényeket kiadta Mátyásnak.

A Bocskai által újjáteremtett önálló és független Erdély a fejedelem halála után súlyos belső zavarok színtere lett. Maga Bocskai Homonai Gábort ajánlotta utódjául, akinek apósa, felsővadászi Rákóczi Zsigmond, Bocskai alatt Erdély kormányzója volt. Prágából — zavarkeltés céljából — azonnal útnak indították Báthori Zsigmondot, hogy érvényesítse régi jogait. Igényt tartott a fejedelmi székre Báthori Gábor is, aki már előbb áttért a református hitre s aki maga mellé sorakoztatta a hajdúk többségét. Számított a fejedelemségre a török védelmét élvezett Bethlen Gábor is. Amidőn azonban látta, hogy még nem sok esélye van, a tehetséges és nagy tervekkel telített ifjú Báthori Gábor mellé állt. A jelöltek rohamát Erdély azzal védte ki, hogy az idős és nagytekintélyű kormányzót, Rákóczi Zsigmondot választotta meg fejedelemnek. Rákóczi Zsigmond azonban egy évet sem töltött a fejedelmi székben. Lemondott s visszavonult felsővadászi birtokára, ahol kevéssel utóbb el is hunyt.

A dinasztiaalapító Rákóczi halála után veje, Homonai megújította trónigényét, de a Kolozsvárt összegyűlt országgyűlés, Bethlen Gábor sikeres agitációjára, az alig tizenkilencéves szépmérenyű ifjút, Báthori Gábort választotta meg fejedelemnek. A megválasztott fejedelem mellé újjászervezték az államtanácsot. Itt említhetjük meg, hogy 1562 után a székely ispán tisztét a székelyek főkapitánya látta el s a székely ispáni méltóság a fejedelmi hatalom része lett s a címét már Báthori István felvette fejedelmi címei közé.

Az utolsó Báthoriként emlegetett ifjú fejedelem nagy tervekkel foglalkozott s azok kivételénél semmi mellétekintetet nem ismert. Erkölcsi élete példátlanul botránys volt. Közelében a női becsület nem volt biztonságban. Úgy látszott, hogy üldözi a katolicizmust. Bécsből is szították a közhangulatot ellene s végül is a katolikus főurak egyik csoportja összeesküdt ellene. Az összeesküvők élén a férji becsületében megsértett Kornis Boldizsár állt. Báthori idejében értesült az összeesküvésről. Kornist elfogatta, mire a többi főúr kimenekült Magyarországra. Az országgyűlés Kornist és szökevény társait fő- és jószágvesztésre ítélte, megújította az 1588-as medgyesi jezsuita-kitiltó törvényt s megszüntette a katolikus szerzetek klastromait és kollégiumait.

Báthori már előbb tárgyalásokat folytatott Magyarország nádorával, Thurzóval. Most a tárgyalásokat megnehezítette az, hogy a szökevények ügye is a tárgyalás anyagába szövődött. Báthori kiadatásukat követelte. Hiába találkozott a fejedelem és a nádor Királydarócon egymással, nemhogy megegyeztek volna, hanem a szakadék elmélyült köz-

tük. Báthori értesült arról, hogy a szökevények a szászokkal leveleznek és a szebeniekkel s a havasalföldi vajdával Magyarországról be készülnek törni Erdélybe. Báthori erre hajdúival váratlanul Szeben alá vonult, azt elfoglalta, kiváltságait megsemmisítette s az országgyűléssel Szebent tette az ország székhelyévé. Bosszúból hajdúival ki is fosztatta a várost. A szászok megfélemlítése után betört Havasalföldre s Targovist elfoglalása után a vajdát kikergette országából. Az előzőtt vajda IL Mátyás király-császárhoz menekült s a szultán nem Báthori jelöltjét, hanem mást nevezett ki havasalföldi vajdának. Báthori ekkor már Moldva elfoglalására készült. A szultán azonban álljt parancsolt s a budai és temesvári basákkal zaklatni kezdte a hajdúk birtokait, mire azok Báthorit otthagya, nagy sietve hazatértek.

Báthori Bethlent hagyta Havasalföldön, de azt s kis seregét a visszatért előzőtt Serbán vajda, akit lengyel és moldvai csapatok támogattak, hamar visszazorította Erdélybe. Serbán a szászokkal és a magyarországi szökevényekkel egyetértésben Erdélybe készült betörni. Báthori igyekezett megelőzni, de Brassó mellett Serbántól vereséget szenvedett s maga is csak alighogy megmenekült. Viszont a Magyarországból betört Forgács Zsigmondot és Homonai Györgyöt, aki apja igényeit felelevenítve, mint trónkövetelő jött s már Kolozsvárt és Gyulafehérvárt is elfoglalta volt, sikerült Báthorinak az újra pártjára vont hajdúk és a Bethlen által szerzett török segítséggel kiverni Erdélyből.

A győztes Báthori most a kétszínű politikát folytató brassói Weiss Mihály ellen vonult. Géczi András Báthorit becsapva, a portán kieszközölte magának a fejedelemség ígérését s ő is Brassóban volt. A bosszi'iszomjas Báthori Weiss Mihályt Földvárnál szintén megverte s a nagy szász vezért egy hajdú vágta agyon. Báthori hatalma és szerencséje csúcsára jutott. Belső vetélytársait legyőzte. A szászokat megfékezte. A Magyarországról betörőket kikergette. De természete romlásba sodorta. Féket nem ismert. Hívséges hajdúkapitányát saját kezével vágta le. Lovászát agyontaposta. Mikor pedig a Báthori életmódjától megundorodott Bethlen visszavonult a közélettől, ebben árulást sejtett s meg akarta öletni Bethlent. Azonban a fejedelem egyik szeretője idejében értesítette Bethlent, akinek még maradt annyi ideje, hogy a temesvári basához meneküljön.

Báthori érezte, hogy hatalmas ellenfelet támasztott önmaga ellen. Megegyezett tehát II. Mátyással, megbékélt a szászokkal, sőt kiegyezett Géczivel is. De végzetét ez már nem tartóztatta fel. Bethlen elérte a portán, hogy a szultán meghagyja az erdélyieknek, miszerint Báthorit foszszak meg a fejedelemségtől s válasszák meg Bethlent azzá. Bethlen a temesvári basa seregeivel nyomult be Erdélybe. Báthori Kolozsvárra menekült, de ott nem fogadták be s ekkor Nagyváradra futott. A temesvári

basa 1613 október 21-én Kolozsvárra összehívta az országgyűlést s az a szultán intencióinak megfelelően letette az utolsó Báthorit s helyébe Bethlent választotta meg fejedelemnek.

Báthori Nagyváradon Forgács Zsigmondtól kért segítséget 8 bizott még a hajdúiban is. De a velement Géczi, aki érdemeket akart szerezni az új és biztosabb hatalomnak látszó fejedelem előtt, meggyilkoltatta Báthori Gábort. Vele kihalt a nagy szerepet vitt Báthori-család férfi-ága.

Az 1614 február 18-ára Medgyesre összehívott országgyűlésen a gyilkosok jutalmat vártak, ehelyett azonban a felháborodott tömeg felkoncolta őket. A gyűlés megerősítette a fejedelemválasztó országgyűlésen hozott alkotmánybiztosító végzéseket s Bethlen hozzáfogott az utolsó Báthori által összezilált erdélyi viszonyok lecsendesítéséhez. Először a szászokkal egyezett ki. Aztán súlyos áldozathozatallal bár, de leszerelte a trónkövetelő Homonai György intrikáit a portán. Belső építő munkájával s eszélyes külpolitikájával csakhamar Erdély legnagyobb fejedelmévé magasodott. Erdély belbékéjének helyreállta után tovább folytathatta — ha más indítékokból kifolyólag is — Bocskai politikáját, amelyet Bocskai politikai végrendeletének ezek a szavai jellemeznek legtalálóbban: „valameddig a magyar korona ott fenn (t. i. Bécsben) nálunk erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos Erdélyben egy magyar fejedelmet fenntartani. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona magyar kézre kerülne, egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, hogy azon korona alá a régi mód szerint adják magokat.” Ezzel az öncélú, a transsilván Erdély kilépett eddigi szűk politikai célkeretei közül s megerősödvén, az idegen kézen levő korona ellensúlyozását vállalta feladatának. Ezt a feladatot tovább tudta szolgálni Bethlen Gábor megerősödött Erdélye.

A XVI. század derekán a nemzeti párt s véle a nemzeti királyság gondolatát jelentő magyar nacionalizmus szorult Erdélybe vissza. Az új állam kialakulásának kezdeti félszázadában a helyi érdekek, a szűkkörű lokális problémák, bajok az új államalakulatot öncélúvá tették. Amint azonban ez az új állam belegyökerezett az európai konstellációba s fennállását még a legsúlyosabb megpróbáltatások sem tudták kétségessé tenni, egyszerre felébredt benne az évtizedekig zsibbadtan aludt magyar nacionalizmus s a XVII. század Erdélye, minden büszke erdélyi öntudata ellenére is, felolvadt a magyar sorsközösség vállalásában. Az ekkor tobzódó erdélyi öntudatnak pedig az szolgált alapul, hogy a XVII. század erdélyi embere jól érezte, hogy a magyarság egyetemes életében ő vállalja és viszi a héroszibb szerepet, feladatot: a békés, kényelmes, önmagábahúzó élet helyett, a másokért áldozatos háborúkat és kockázatokat.

Bethlen Gábor uralkodása első éveit Erdély belső ügyeinek rende-

zésére, az ország megerősítésre fordította. Sikerült is Erdély belső fejlődését megalapoznia, egyben megvetnie újra az erős fejedelmi, központi hatalom alapjait. Fejedelmi hatalma már-már az abszolutizmus felé hajolt. Alatta lett Erdély a fejedelmi hatalom biztosítékával igazán protestáns jellegű. Fejedelemsége valósággal a kálvini tanításra alapította szuverenitását s ebből következett, hogy az erdélyi fejedelemség szerepét a vallásvédelem és a békesség fenntartásában ismerte fel, viszont kötelességének ismerte, hogy a hit védelmében szükség szerint kivonja a kardját. A Bethlen-féle abszolutizmus elütött a bécsi abszolutisztikus törekvésektől: erős népjóléti színezete volt. A kezdődő merkantilizmus szellemében, Bécsset messze megelőzve, új gazdasági és kereskedelmi politikát vezetett be. Bethlen már zárt gazdasági egységnek látta Erdélyt s pénzügyi és gazdasági intézkedéseiben ezt a zárt, nemzetgazdasági egységet azzal a cél- és tervszerűséggel választotta el a külföldtől, amellyel ekkor a XVI. századi merkantilista elméleten alapuló gyakorlati kezdeményezők a gazdasági élet nemzeti egységét kezdték kialakítani. Ezekből a nemzeti gazdasági egységekből alakultak ki azok a gazdasági erőforrások, amelyek utóbb a hatalmas európai nemzetállamoknak biztos gazdasági alapot szolgáltattak. Bethlen Gábor csodálatra méltó gazdasági érzéke ezzel a korai felismeréssel Erdélynek oly erős (gazdasági erőforrást teremtett, amely megsokszorozta az állam súlyát. Bethlen és I. Rákóczi György nagyhatalmi Erdélye a gazdasági megerősödésnek köszönhető európai súlyát. Bethlen a hadseregét is modern szellemben szervezte át. Fejedelemségének ethikus alapot adott, ezt rendezett pénzügyekkel, harcképes hadsereggel és a rendektől eléggé függetlenített, abszolutisztikus központi hatalommal tette reálissá. Ez a realitás viszont előfeltétele volt az aktív külpolitikának. Ez a külpolitika is korszerű volt. A kor modern államalakulatai mind terjeszkedésre törekedtek, ez volt a kor uralkodó eszméje. Amint tehát lehetőségek adódtak, a modern gazdasági alapokra állított Erdélynek meg kellett kezdenie a terjeszkedést. Az alkalmat erre egy Habsburg-ellenes európai méretű megmozdulás adta meg, amelynek protestáns színezete viszont megadta a vallásháború legitim jellegét. Két indító oka volt tehát Bethlen beavatkozásának a harmincéves háborúba; a protestáns fejedelemség hivatászerű vallásvédelmének ethikus és a merkantilista, nemzeti gazdasági egység gazdasági oka. Erdély és fejedelme a többi domináns protestáns állam és uralkodó eszme körében élt. Ezzel oly messze távolodott el Magyarországtól, mint még soha. Erdély ekkor ismét igazán öncélú állam, amely már Bocskai politikai végrendeletének célzatán is túlmenő szerepet vállalt magára. Mivel Erdély fennállásának alapfeltétele a török hatalom fennmaradása volt, Bethlen okvetlenül nyugati terjeszkedésre volt utalva. Viszont Bethlen számolt annyira a tényekkel, miként kor-

társai, hogy a viszonyok változával nyugodtan nyúlt új eszközök után. Ez a két adottság: a török béke fontossága és a réalpolitikus körüliekintő, állandó helyzetfelismerése irányították egész külpolitikáját, amely egyben Erdély külpolitikája is volt. Ez a külpolitika azonban kevésbé tehetséges trónutódai alatt egyre jobban elveszítette realitását, hagyománnyá lett s a tényekkel és változott helyzetekkel ellentétbe jöve, elvesztette alkotó erejét » romboló hatásúvá lett.

A harmincéves háború magja már 1608-ban megvolt, amikor a német protestáns rendek az ellenreformáció «ikeré miatt Unió név alatt szövetségre léptek egymással. Egy év múlva viszont a katolikus rendek alakították meg Miksa bajor herceg vezetése alatt a katolikus ligát. A birodalom tehát két ellentétes felfegyverzett táborra szakadt. A háborút a két párt között a cseh protestánsok felkelése váltotta ki. Alig tört ki a felkelés, elhunyt II. Mátyás, s II. Ferdinánd (1619—1637) személyében hithű és vakbuzgó katolikus lépett a trónra. A cseh rendek Frigyes pfalzi választót, az angol király vejét választották meg Ferdinánd helyett cseh királynak. A Habsburgokkal való nyílt szakításkor Bethlen is beavatkozott a küzdelembe. Az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen a protestáns rendek már különben is háttérbe szorultak s Ferdinánd vakbuzgó, az alkotmánytói idegenkedő természete előrevetette a vallás- és alkotmányserelmek árnyékát. A katolikus és protestáns rendek közt az ellentét kiélesedett s a király mit sem tett a vallásbéke helyreállítására. Bethlen látta, hogy a cseh rendek leveretése esetén a magyar protestáns rendek sorsa is megpecsételődik. Biztosította tehát a török támogatását s 1619 szeptember elején megkezdte hadműveleteit. Homonai Györgyöt kiverte Lengyelországba, elfoglalta Kassát, Érsekújvárat, Pozsonyt s november végén már az egyesült cseh-morva hadakkal Bécs alatt táborozott. A Lengyelországból betörő Homonai miatt kevésbé utóbb visszavonult Pozsonyba s ott várta meg a fegyverszüneti tárgyalásokat. A fegyverszünet 1620 januárjától őszig tartott. Ezalatt Bethlen szövetségre lépett az új cseh királlyal.

Az augusztusban tartott beszercebányai országgyűlés, amelyen a francia, lengyel, török, morva és sziléziai követek is megjelentek, Bethlent magyar királlyá választotta. Bethlen azonban politikai belátástól és bölcsességtől vezettetve, nem engedte magát megkoronáztatni, csak a címet fogadta el, noha a szent korona a múlt ősz óta a kezén volt. Az ellenségeskedés ismét kitört. A csehek november 8-án Fehérhegy mellett végzetes vereséget szenvedtek. Ferdinánd kegyetlen bosszút állt. Megsemmisítette a cseh alkotmányt, lefejeztette a felkelés vezéreit s ezerszámra üzte ki a protestáns családokat az országból. A szövetségesét vesztett Bethlen azonban sikerrel állta tovább a küzdelmet. Végül is a Thurzó Imre által vezetett béketárgyalások eredményre vezettek s

Bethlen és Ferdinánd 1621 december 31-én megkötötték az úgynevezett nikolsburgi békét. Eszerint Bethlen lemondott a magyar királyi címről és visszaadta a koronát. Viszont megkapta az „erdélyi és magyarországi fejedelem” cím mellé a németbirodalmi hercegi címet, Oppeln és Ratibor hercegségeket, Abauj, Bereg, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Ugocea és Szatmár megyéket, Munkács, Tokaj és Tarcal várát. Ferdinánd kötelezte magát a bécsi béke és az 1608. évi vallásszabadságot biztosító törvények megtartására. Bethlen vállalkozása sikerrel járt. Mind ethikus, mind a gazdasági indítékok kielégítést nyertek s emellett híven szolgáltattak azok az eszmék is, amik a korszerű magyar nacionalizmus tartalmából fakadtak. Erdély megerősödve került ki a küzdelemből. Növelte ennek jelentőségét, hogy Bethlen a győzedelmes Ferdinánddal szemben állta meg a helyét s ezzel a Habsburg-országok legkeletibb területén elejét vette a katolicizmus erőszakos terjesztésének, amely a letiport Csehországban úgyszólván kiirtotta a protestantizmust, aminek pedig ott még a XV. századba alászálló nacionalista gyökerei voltak.

A béke nem volt tartós. Egyik fél sem tartotta annak. Bethlen második támadását Ferdinánd újabb németországi győzelmei miatt indította meg. Ürügynek azt hozta fel, hogy Ferdinánd nem teljesítette a nikolsburgi béke egyes pontjait. Bethlent a protestáns fejedelmek biztatták az újabb háborúra s Hollandián és Anglián kívül Velence is anyagi támogatást helyezett neki kilátásba. A támadás katonai sikere nem volt jelentős s mikor Bethlen látta, hogy a külföldi seregekkel való együttműködésre nincs remény, a nikolsburgi béke alapján megkötötte 1624 május 8-án az újabb bécsi békét. Ebben a békében Bethlen lemondott az oppelni és ratibori hercegségekről s ezek helyett örökbirtokul elnyerte Ecsed várát, valamint Nagy- és Felsőbányát. Az újabb területi gazdagodás mellett azt is elérte, hogy Ferdinánd tartózkodott Magyarországon az erőszakos rekatolizálástól, viszont — bármint akarta is — a németországi és csehországi protestantizmuson mit sem segített.

Bethlen eddigi politikája azon épült fel, hogy a török támogatásával megeremti Magyarország és Erdély egyesítését s így veszi fel a török elleni küzdelmet. Az 1623-as hadjáratban azonban a török nem adta meg a szükséges támogatást, viszont ez a magyar rendek támogatásának lassú elvesztését hozta magával. Bethlen tehát irányt változtatott s Ferdinánd barátságát kezdte keresni, hogy Ferdinándot a protestantizmus elleni harc feladására és a török elleni háborúra rábírja. Ferdinánd leányát kérte nőül, hogy így a kettőjük viszonyát elmélyítse. De Ferdinánd és tanácsosai: Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter az ajánlatot visszautasították. Sőt a törökkel külön békét kötöttek, hogy Bethlent elszigeteljék. Bethlen tehát visszakényszerült eredeti politikájához. Nőül vette a protestáns brandenburgi fejedelem hűgát,

Brandenburgi Katalint, majd 1626. év végén Westminsterben belépett az angol-dán-holland szövetségbe. Ezzel Erdély a Habsburg-ház nyugati ellenségeivel közösen kísérelte meg a Közép-Európát reprezentáló hatalom megdöntését. Ebben a koncepcióban elevenen élt az ősi magyar külpolitikai hagyomány, amelyet az egykori nemzeti párt nacionalizmusa közvetített a merkantil, protestáns Bethlenhez.

A westminsteri szövetség tagjai koncentrikus támadást terveztek a Habsburg-hatalom ellen, de az egyidejű koncentrikus támadást a nagy távolságok és a szövetségesek nehéz érintkezési viszonyai miatt nem lehetett végrehajtani. Az 1626-os támadás az előző sorsára jutott. A nyugati seregeket leverték a császári csapatok. Wallenstein császári tábornok megsemmisítő csapást mért Mansfeld csapataira s Bethlen magára maradt. Wallenstein és Bethlen összeütközése azonban elmaradt, mert Bethlen és Ferdinánd december 28-án Lőcsén békét kötöttek. Ez az előbbi bécsi béke megismétlése volt. A következő évben Szőnyön sor került a török béke megismétlésére is, de most már Bethlen is benne volt a békekötésben. A német harctér császári sikerei pillanatnyilag eldöntöttek mutatták a küzdelmet. Úgy látszott, hogy a császár teljesen leverte a birodalom protestáns rendjeit. Ez újabb hatalmak beavatkozását váltotta ki, elsősorban a svédekét, akiknek kiemelkedő királyuk, Gusztáv Adolf avatkozott be a középeurópai küzdelembe.

Gusztáv Adolf sógora volt Bethlen feleségének s a két uralkodó így jutott közelebbi összeköttetésbe. Bethlen évek óta figyelemmel kísérte a protestáns svédek és a katolikus lengyelek küzdelmét s arra számított, hogy megszerzi a viszálykodók közt a lengyel koronát. Gusztáv Adolf a német koronára vágyott. Bethlen előtt egy svéd-orosz-lengyel-erdélyi észak-déli irányú szövetség körvonalai bontakoztak ki, amelynek éle a Habsburgok és a török hatalom megtörésére irányult volna. Gusztáv Adolf bele is avatkozott a németországi küzdelembe s 1631-ben Lipcse melletti győzelmével megsemmisítette Ferdinánd minden eddigi sikerének gyümölcsét. Bethlen azonban ezt már nem érte meg. Csapatái már készen állottak, hogy benyomuljanak Lengyelországba, amikor 1629 november 15-én elhunyt. Kevéssel utóbb nyugaton a háború elvesztette eddigi vallási jellegét s átalakult a Bourbon- és Habsburg-hatalmak politikai küzdelmévé, amely már az európai túlsúlyért folyt. A vallási jelleg csak a magyar-Habsburg viszonylatban maradt meg.

A XVII. század magyar történelmének kétségtelenül Bethlen Gábor a legkimagaslóbb alakja, akihez fogható sem Erdély, sem Magyarország államférfiai között nem volt. Ő volt az egyetlen magyar, aki a magyarság nagy protestáns tömegeit be tudta kapcsolni a század európai Habsburg-ellenes koalíciójába. Ő alatta először támad tudatos terv s

nem vélelen alapján a magyarság többsége Közép-Európa ellen saját fenntartása érdekében. Ezzel Bethlen évszázadokra szabott irányt a magyarság jelentős részének, amely utána nem egyszer a fennmaradás egyedüli biztosítékát látta ebben a politikában. A történeti erőket, amelyek ezt követelően előírták, ő ismerte fel először s így a magyar történet irányzó nagy alakja lett. Páratlan zsenialitással tanult bele fejedelmi kötelességeibe s a rendi viszonyok korlátain felülemelkedő uralkodó lett belőle, akiben már megvoltak a későbbi abszolutistákra emlékeztető vonások: saját belátása szerint kereste állama javát, emelkedését, külpolitikai érvényesülését és belső gazdagodását. Egyedül bizonyította be a Habsburg-évszázadok alatt — mint *Szekfü* megállapította róla —, hogy a magyarság fia kedvező körülmények között bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államvezető is tud olyan, sőt sokkal jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai. Erdély mint magyar életforma, mely át tud fogni minden magyart, Bethlen alatt lett élő valóság. Egy új tartalmú magyar állam megeremtőjét tiszteli benne az érdemeit felismerő utókor.

Bethlen trónjára az erdélyi rendek özvegyét, Brandenburgi Katalint (1628—30) ültették. Katalin azonban érdemtelen volt férje örökére és a katolicizmus felé való hajlása miatt le is mondatták. A rendek előbb Bethlen István, a fejedelem öccse körül csoportosultak, utóbb azonban mégis I. Rákóczi Györgyöt (1630—1648), a fejedelemséget viselt Zsigmond fiát, választották meg fejedelemmé. Rákóczi az ekkori Erdély leghatalmasabb földesura volt, de magánhatalmának súlya az északmagyarországi területekre esett. Tehetsége kisebb volt, mint Bethlené, de nem volt méltatlan a trónra. Tiszta életű, megfontolt, talán túlóvatos is volt, hitbuzgósága már-már a türelmetlenség határát súrolta. Uralkodása gondokkal kezdődött. Ferdinánd és Esterházy nádor nem akarták elismerni fejedelemségét, már-már háborúra került a sor, amikor 1633 szeptember 28-án Eperjesen békét kötött Ferdinánddal. Ettől kezdve egy évtizeden át békésen uralkodott, csupán 1636-ban volt kislejtelőségű fegyveres összeütközése Bethlen Istvánnal az egykori riválizálás utolsó hulláma gyanánt.

Rákóczi nagy magánhatalmára alapította uralmát. Mint „magyarországi” ember, nem élvezte az erdélyi rendek osztatlan rokonszenvét, de gazdasági hatalma alapján éppoly, a rendeken felülemelkedő uralomra tett szert, mint Bethlen Gábor. Rákóczi készen kapta Erdély külpolitikai összeköttetéseit. A külhatalmak már önként jönnek és kérik az ő közbelépését. Azonban Rákóczi óvatos, inkább ő bíztatja a törököt és a franciákat a Habsburgok ellen, mintsem ő kockáztasson. Esterházy nádor, akinek Rákóczi a birtokszerzésben vetélytársa, a politikában halálos ellensége volt, mindent megtett volna Rákóczi ellen, de a nyu-

gáton lekötött császári haderők és a rendi széttagoltság által megbénított magyarok miatt mit sem tudott ellene tenni. A habsburgi Magyarország másik kimagasló államférfia, Pázmány, inkább jóindulattal, mint ellenszenvvel viseltetett Rákóczival szemben. Inkább kedvébe járt Rákóczinak, semmint az a pogány törökkel együtt Magyarországra törjön. Nem is Magyarországot féltette talán Pázmány, hanem Erdélyt, mint mondta: „a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját”, mert tudta, hogy Magyarországnak nincs ereje azt a török ellen megvédeni.

Hosszadalmas tárgyalások után jött létre 1643 áprilisában a évérdélyi-francia szövetség. Bár Pázmány már meghalt, viszont Esterházy gyűlölete nem csökkent, Rákóczi mégis hatalma tetőfokán volt ekkor. Fiát már egy évvel előbb fejedelemmé választotta az erdélyi rendekkel. Elérkezettnek látta ez a megfontolt ember is, hogy végre fegyvert fogjon a Habsburgok ellen. Ő is, felesége, Lórántfy Zsuzsanna is, buzgó reformátusok lévén, aggodalommal nézték Ferdinánd nem lankadó ellenreformációs törekvéseit, amellyel szemben még a hatalmas Esterházy nádor sem tudott orvoslást szerezni. A fegyveres fellépés egyedüli akadálya az volt, hogy a török egy évvel előbb kötött békét a császárral s így ellenezte Rákóczi támadását. A francia és svéd diplomáciának azonban sikerült ezt az akadályt eltávolítani s a porta is hozzájárult 1643 decemberében Rákóczi támadásához. Ekkor már évek óta Ferdinánd hasonnevű ha, III. Ferdinánd uralkodott (1637—1657) Magyarországon és a Habsburg-tartományokban. Vallási ügyekben ugyan valamivel türelmesebb volt, mint atyja, de a személyváltozás azért legkevésbé sem jelentett irányváltást. Habozás nélkül folytatta a már két évtizedes háborút, amely ekkor már teljesen a svéd-francia szövetség világi hegemoniás küzdelme volt a Habsburg-hatalommal. A küzdelem lelke Richelieu, Franciaország mindenható minisztere volt. Utóda, Mazarin, folytatta ezt a politikát s ő bírta rá végre Rákóczit a beavatkozásra. Az 1644-ben megindított hadjáratl Bethlen régi politikája értelmében egy európai koalíció tagjaként támadt a német Közép-Európa ellen. A hadjárat Rákóczi sikerével kezdődött s az év végén Nagyszombatban megindult béketárgyalások csak azért nem vezették eredményre, mert Rákóczi a nagy svéd sikerek miatt túlhajtott követelésekkel lépett fel. Ferdinánd ugyan megkínálta a Bethlen által bírt hél megével, de Rákóczi 1645-ben újra támadást kezdett. A hadjárat azonban nem járt komolyabb hadművelettel, mert a porta letiltotta annak folytatását s már-már fegyverrel lépett fel Rákóczival szemben. A porta ugyanis egy pillanatig sem bízott Rákócziban s ezidőben igen jelentős volt a portán a Habsburg-befolyás is. Törökország súlyos belső megzúdulások sorozatán ment át s nem akart külpolitikai és háborúi bonyodalmakba keveredni. Rákóczi hadműveleteinek az 1645 december

36-án Linzben kötött béke vetett véget. Ezzel a békével, amelyet még Esterházy közvetített, Rákóczi, látva hogy jobb eredményeket úgy sem érhet el, cserben hagyta svéd és francia szövetségeseit. A béke szerint Rákóczi megkapta Tokajt, Tarcalt, Regécet és a Bethlen által bírt hét megyét, oly feltétellel, hogy Szatmár és Szabolcs megyéket fiai is holtukig bírják. Biztosította örökösödési jogát Bethlen István után Ecsedre, Nagy- és Felsőbányára. Gazdaságilag tehát a linzi béke megismételte Bethlen békekötésének eredményeit. Politikailag azonban túlhaladt annak eredményein. A linzi béke ugyanis már félre nem érthetően körülírta, hogy a parasztot, legyen az mezővárosi, végbeli, falusi, nem szabad vallásában háborítani s papjaik a falvak templomaikból és paróchiáikból nem távolíthatók el. Kimondta a szöveg, hogy a vallás szabad gyakorlatához a templom, temetés és harangozás is hozzátartozik. Ezzel a magyarországi vallásszabadság ügye túlhaladt a cuius regio elven. Az 1646—47. évi országgyűlés vissza is adott az elvesztett többszáz protestáns templomból kilencvenet. Így lett a linzi béke a XVII. századi protestáns önvédelmi harc legmagasabb pontja. Rákóczi fegyveres közbelépése betetőzte Bocskai irányú kezdeményezését. Azonban protestáns szempontból ez bizonyos tekintetben már elkésett volt, mert Pázmány az előző évtizedekben seregestől térítette vissza a protestáns főurakat a római egyházba, akik még magukkal vitték a jobbágyaikat is az ismét elfogadott egyház kötelékébe. Mivel a linzi béke így részt ütött a magyarországi földesurak földesúri hatáskörén, az a lassan katolikus többségűvé lett nemesi rendek földesúri érdekeivel is szembehelyezkedett. Rákóczinak sikerült tehát Bethlen gazdasági sikereit megismételni s vallásvédelmi szempontból azokat túl is szárnyalta. Erdély ezzel ki is lépett a harmincéves háborúból, amely három évvel utóbb a westphaliai békével ért véget. Bár a cserben hagyott svédek és franciák Rákóczit is meghívták a münsteri és osnabrücki béketárgyalásokra és a westphaliai béke utolsóelőtti pontja meg is emlékszik Erdélyről, a „francia korona szövetségeséről”, de a török által a szövetségből kiugratott Erdély önállóságát már nem biztosították, mint ahogy Svájjal és Németalfölddel tették.

A westphaliai béke megbuktatta a német-római császárságot és nyugaton Franciaországot, északon Svédországot tette vezető hatalommá. Az európai politika középeurópai túlsúlya ekkor csúszott át Nyugat-Európára, ahol még ma is van. A béke megtörte az erőszakos ellenreformációt is, illetve arra a területre korlátozta, ahol a Habsburgok uralma nem szenvedett csorbát. A Habsburgok kénytelenek lettek ettől kezdve hatalmuk súlypontját minél keletebbre áttenni. A Habsburgok családi súlya Németország eljelentéktelenedésével Ausztriára szállt át. Az új Habsburg-hatalom kialakulásának egyelőre két tényező

álta útját: a török hódoltság, amely Magyarország nagy részét magában foglalta, valamint a magyar alkotmány- és vallásszabadság ügyébe minduntalan beleszóló független Erdély, amely Bocskai óta ismét határozotlan törökbarát és Habsburg-ellenes volt. A század második felében mind a két akadályt sikerült Bécsnek közömbösítenie s a század végén már előttünk áll a Középduna mellékére átmentett új Habsburg-nagyhatalom.

A nyugaton felszabadult Habsburg-erők a westphaliai béke után már csorbíthatlanul felhasználhatókká váltak keleten s így Erdély ezután már nem tudta elejét venni a kialakuló Habsburg-abszolutizmusnak. A nyugati erőviszonyok megváltozását teljesen figyelmen kívül hagyó és a változó viszonyok között is a század eleji politikát folytató Erdély magárahagyatva lassan felemésztette önmagát s a török hódoltságot felgöngyölő császári seregeknek, amelyek Erdélyt is elfoglalták, nem tudott már ellentállni. Pedig még ekkor is idegenek ültek a magyar trónon s Bocskai elgondolása szerint még szükség lett volna a külön magyar Erdélyre, amely örökjék a magyarországi vallásszabadságon és alkotmányon s amely tovább is otthona legyen a magyar nacionalizmusnak. Erdély hatalmának megtörése II. Rákóczi György (1648—1660) alatt vette kezdetét.

I. Rákóczi György elhunytá után fia, II. Rákóczi György foglalta el az erdélyi fejedelmi széket, kinek emlékét maradandóan az erdélyi jogalkotás kodifikálása őrizte elevenen évszázadokon át. Ő már kevésbé volt számító és aggodalmaskodó, mint atyja volt s nem számolva a megváltozott európai erőviszonyokkal, nagyratörő külpolitikai tervek megvalósításával foglalkozott. Lelki szemei előtt két korona megszerzésének lehetősége lebegett: a magyar és a lengyel. Egyelőre maga sem tudta, hogy a rendelkezésére álló nagy anyagi erővel melyik után nyúljon. A külpolitikai viszonyok úgy hozták, hogy a lengyel korona után nyújtotta ki kezét. A zavaros lengyel-moldvai-kozák-tatár viszályokba már Bethlen Gábor is bele-beleszólt. 1616-ban 500 lovast küldött volt Moldvába, hogy azt az elűzött Serban Radu havasalföldi vajdával szemben, aki lengyel, kozák és vallon csapatokkal akart Moldvába betörni, megvédelmezze. I. Rákóczi György mind a két oláh vajdaság felett megőrizte befolyását. Mikor pedig élete utolsó szakában arról volt szó, hogy a neki felajánlott lengyel trónt kisebbik fia, Zsigmond számára szerezze meg, komolyan tervezték, hogy Zsigmond elveszi Lupul moldvai vajda kisebbik leányát. Lupul nagyobbik lánya ugyanis Radzivil lengyel herceg felesége volt s Radzivil állt azoknak a lengyel disszidenseknek az élén, akik egy Rákóczit akartak a lengyel trónra ültetni. Rákóczi György halála véget vetett a lengyel aspirációknak s Zsigmond is inkább Károly Lajos chur-pfalzi herceg nővérét, pfalzi Henriettát vette feleségül.

II. Rákóczi György az 1655-ben kitört svéd-lengyel háború zavarait akarta felhasználni arra, hogy a lengyel koronát megszerezze. Először a lengyeleknek ajánlotta fel fegyvereit s mikor azok nem biztosították számára a koronát, akkor a svédekkel kezdett tárgyalni. Előzőleg 1653-ban Moldvát, majd 1655-ben Havasalföldet egy-egy diadalmas hadjáratban még inkább Erdély hatalmi körébe vonta. Rákóczi viszályba keveredett Lupul moldvai vajdával s mikor az megtámadta az Erdéllyel szövetséges Havasalföldet, Rákóczi a lengyelekkel szövetkezett a kozákoktól támogatott Moldva ellen. Lupul török fogságba került s helyét a moldvai vajda méltóságában Rákóczi jelöltje, Stefan Gheorgitza követte. Havasalföldi hadjáratára pedig az adott okot, hogy a vele szövetségben levő Bassarab Konstantin vajda ellen zsoldos hadai fellázadtak s a vajda Rákóczitól kért segítséget, aki a lázadást le is verte s a vajdát még jobban lekötölte maga iránt. Rákóczi megegyezett X. Károly svéd királlyal, aki neki ígérte a lengyel trónt, viszont a Visztulától nyugatra és északra levő részek átengedését kötötte ki magának. A lengyel trón utolsó éveikben ott volt Bethlen és Rákóczi apjának tervében is. II. Rákóczit hajtotta Báthori István példája s az évtizedek óta fel-felbukkant kísértő terv. A lengyelországi hadjáratához nem kérte ki sem az erdélyi rendek, sem a porta hozzájárulását, magabizón indította el hadait 1657 januárjában Kemény János fővezérlete alatt s maga is velük tartott, hogy megszerezze a lengyel trónt. Vállalkozása katasztrófális véget ért. Serege tatár rabságba került s a fejedelem július 22-én Czárni-Osztrovban szégyenteljes feltételű békét volt kénytelen aláírni. Sereg nélkül, leverve és megszegyenítve ért vissza hazája földjére. Otthon országos felháborodás fogadta s a szultán pedig ráizent az erdélyiekre, hogy válasszanak más fejedelmet maguknak.

Rákóczit elővigyázatlansága döntötte bajba. Tervét nem közölte a törökkel s mikor a porta visszatérésre utasította, nem engedelmeskedett. Bár elfoglalta Lengyelország mindkét fővárosát, serege kisebb volt annál, semhogy megszállva is tudta volna tartani az országot. A török 100.000 krimi tatárt küldött ellene. Kázmér lengyel király szövetségre lépett a Rákóczi megnövekedő hatalmától joggal tartó I. Lipót király-császárral, mire a lengyelek Lipót támogatásával Rákóczi felsőmagyarországi birtokaira törtek. Közben a dánok megtámadták a svédek s X. Károly is kénytelen volt csapatait Lengyelországból kivonni. Rákóczi gyenge lengyel ellenállásra és svéd támogatásra számított s ezzel szemben nem kapott svéd támogatást, viszont a lengyeleken kívül a tatár-török hadakkal és az osztrák-lengyel hadakkal is meg kellett volna birkóznia.

1657 szeptember 2-ikára hívta össze Rákóczi az országgyűlést Szamosújvárra. Míg a beteg fejedelem a várban feküdt, az ingerült és a szül-

tán által megfélemlített rendek letették s helyébe Rhédei Ferencet választották meg fejedelemnek. Rhédeitől nem követeltek fejedelmi esküt, mert bíztak abban, hogy a szultán talán megbocsát Rákóczinak s ez esetben a választási feltételük szerint Rhédeinek vissza kellett volna vonulnia.

Rákóczi fegyveres nyomással kényszerítette az újabb, most Medgyesre összehívott országgyűlést, hogy fogadják vissza, mire Rhédei le is mondott a fejedelemségről. Azonban a török nem bocsátott meg Rákóczinak, hanem megtorló seregeket bocsátott Erdélyre. Keletről a két oláh vajda seregei, nyugatról a nagyvezér török, valamint krimi és szilisztriai basák tatár csapatai özönltek el Erdélyt, amely ellenséges erőt már hosszú évtizedek óta nem látott földén. Erdélyt a szedett-vedett hadak kifosztották, felégették s mivel a hadak leginkább a magyar megyéken haladtak át, ismét rengeteg magyar föld maradt lakatlanul nyomokban. A rendek ekkor a porta nyomására Barcsai Ákost választották meg fejedelemnek, mire Köprili Mohamed nagyvezér kipurcsolt az oláh vajdákat Erdélyből, majd maga is kivonult s csak egy béget és kisebb haderőt hagyott ellenőrzőnek hátra.

Rákóczi most az oláh vajdákkal szövetkezett s megkísérelte Barcsai kiűzését. Most a Marosvásárhelyen tartott országgyűléssel ismertette el ismét magát fejedelemnek. Ekkor I. Lipóttól várt segítséget. A török ismét benyomult Erdélybe s mivel tartani lehetett attól, hogy ki sem megy onnan, Zrínyi Miklós, a költő, erősen agított Magyarországon Erdély és Rákóczi megsegítése érdekében, nehogy Erdély elbuktaival a török felfalja a még megmaradt töredék Magyarországot is. Bécs azonban inkább örvendezett, mintsem sajnálkozott azon, hogy a felkelések tanyája elbukik s nem gondolt Rákóczi megsegítésére. A magára maradt Rákóczi 1660-ban végleg elbukott. Május 22-én ütközött meg a kolozsmegyei Szászfenes környékén a törökkel. A csata elveszett. Rákóczi súlyosan megsebesült s Nagyváradon, ahová menekült, el is hunyt. . .

Halála után a török azonnal elfoglalta Nagyváradot, ezt az igen fontos hadászati pontot, Erdély kapuját. De a béke ekkor sem állt még helyre. Most a török által támogatott Barcsai Ákos és a krimi tatárfogságot megjárta s a rendek egyrésze, meg a császár által támogatott Kemény János mérköztek tovább a fejedelemségért.

Keményt az erdélyiek fejedelemmé is választották, mert a török hadakkal együttműködő Barcsai elvesztette minden népszerűségét. Azonban hiába kérte Kemény a portán a maga elismertetését, a török sereggel nyomult ismét Erdélybe, hogy a maga jelöltjét helyezze a hatalomba. Az irgalmatlanul pusztító had parancsnoka, Kucsuk basa, Petki István csikszéki főkapitányt szólította fel a fejedelemség elfogadására. Mikor pedig az nem fogadta el a megtiszteltetést, bosszúból a török had feldúlta a

Székelyföldet is. Végül is, mikor senki se in vállalta el az urak közül a fejedelmi széket, a török azzal a fenyegetéssel vette rá Apafi Mihályt annak elfoglalására, hogy különben egy száz pappal fogja azt betölteni. 1661 szeptember 14-én választották meg a rendek Apafit fejedelemnek, de Erdély békéje csak három évvel később állt helyre.

Kemény ugyanis a Lipótól kapott támogatással fegyverrel szállt szembe Apafival. Azonban a nagyszöllösi csatában (1662 jan. 23-án) Apafi győzött s Kemény elesett. Kemény elbukott s a Kemény támogatásában ludas Magyarországot a török megtámadta. Ennek az új török-Habsburg háborúnak a hullámai többször végromlással fenyegették Apafi fejedelemségét. Végül is az 1664 augusztus 14-én Lipót és a szultán közt kötött vasvári béke biztosította Erdélyben a békeállapot visszatérését, mert Lipót ebben kötelezte magát, hogy Apafi fejedelemváltát elismeri s hadait kivonja Erdélyből.

II. Rákóczi György lengyelországi kalandja és Kemény eleste közt Erdély oly válságos éveket élt át, mint aminők a bastai évek voltak. Mintegy 70.000 ember, az akkori Erdély lakosságának több mint tíz százaléka, esett a csaták és megszállások áldozatául, leginkább a magyarság és a székelység köréből. Török kézre került ezalatt Lúgos és Karánsebes váraival, az egykori temesi bánágnak még megvolt magyar része is, nemkülönben Lippa és Borosjenő vára, s végül Szent László városa: Nagyvárad.

Apafi úgyszólván a véletlennek köszönhette fejedelemségét. Szellemi képességei nem predesztinálták erre a tisztre. Uralma alatt nem állt ismét talpra Erdély. Kicsinyes udvari élet, pletyka, asszonybefolyás, alaptalan gyanakodás lett a fejedelemség jellemzője. A gyenge Apafi mellett a részekből származott Teleki Mihály kezében futott össze a hatalom. Ő volt a hadak ura és a diplomácia intézője. Mellette a fejedelem-asszony, Bornemissza Anna, gyakorolt döntő befolyást az ügyekre. Gyakori lett a politikai pörbefogás, a vagyonek kobzás. Erdély, amely néhány évvel ezelőtt még élénk összeköttetésben állt Európa valahány nyugati hatalmával, ahová a szomszédos keleti országok még évszázadok múlva sem jutottak el, most vezető hatalmi állásáról visszacsúszott a provinciális fejedelemség kicsinyes életszintjére. Az elesett Várad most már török kézen különben is elzárta Erdélyt Magyarországtól. Török kézre került a Felvidék kulcsa: Érsekújvár is. Alig két évtizeddel a török hódoltság bukása előtt elérte a török hatalom legnagyobb magyarországi szétterjeszkedését s ez is még jobban eljelentéktelenítette Erdélyt. . .

Végighaladtunk az előbbi lapokon Erdély külső eseménytörténetén virágzása korában, Bocskaitól Apafi megerősödéséig. Sietős volt az utunk, csak a legkimagaslóbb esemény-mérföldköveknél állhattunk meg egy-egy mondatra. Ennél a korszakos határkőnél, az eljelentéktelenedés

küszöbén tekintsünk még egyszer vissza ennek a kornak kulturális, szellemi történetére is . . .

Mindenekelőtt arról a nagyjelentőségű hatásról kell beszámolnunk, amelyek a reformáció, illetve Erdély protestáns fejedelmeinek az a törekvése jelentett az erdélyi oláhság nyelvének és műveltségének fejlődésére, amellyel meg akarták nyerni ezt az ortodox tömeget a protestantizmusnak.

A wittenbergi reformátorokat, elsősorban Melanchton, egyik braszai tanítványuk, Wagner, figyelmeztette volt, hogy nem lehetne-e a görögkeleti ortodoxia és a protestantizmus között levő dogmatikai egyezések révén a két egyházat egyesíteni. A reformátorok tettek is ebben az irányban lépéseket a konstantinápolyi patriarchánál. Ettől kezdve állandó volt a törekvés Erdélyben, hogy az ott élő oláhok egyesíttessenek vallásilag a protestantizmussal. Az első kísérletet erre nézve a szászok tették, akik Melanchtonék figyelmét erre a lehetőségre felhívták volt.

Az erdélyi oláhok nagyon kezdetleges egyházi viszonyok közt éltek. A bevándorló csoportok magukkal hozták a papjaikat. Ezek azonban jobbágyi állapotban lévő parasztpapok voltak, műveltségük kezdetleges volt s olvasni is alig tudtak. Állandó püspökük nem volt. Alakultak ugyan eldugott falucskákban szegényes ortodox kolostorok, melyeknek főnökeik a környék oláh papjai felett püspöki fennhatóságot gyakoroltak, de ezek a püspökségek a kolostorok kihalásával nyom nélkül eltűntek. Ezért tűnt fel egy-egy ortodox püspökség Erdélyben hol itt, hol ott, teljesen rendszertelenül és folyamatosság nélkül. Még az 1640. évi országgyűlés is küzdött az ellen, hogy ezek a püspökök pénzért merőben tudatlanokat is pappá szenteljenek, csakhogy azok a jobbágyságtól megszabaduljanak s az 1665-ös országgyűlés végzéseiből is látjuk, hogy még ekkor is voltak bizonytalan tartózkodási helyű püspökök. Állandó székhelyű görögkeleti püspök a XVII. század előtt nem volt Erdélyben.

A primitív egyházi szervezet, illetve szervezetlenség mellett még az is primitívvá tette az oláhok vallási viszonyait, hogy egyházi nyelvük az ó-szláv volt, amit a legtöbb esetben maga a pap sem értett. Az oláhság ily egyházi és vallási viszonyok közt érthetően barbár, nomád, erkölcsön kívüli s a polgári élettől idegen elem maradt. A protestantizmusnak és a közviszonyok javulásának érdekei tehát találtak abban a vágyban, hogy ez a népelem kötött egyházi szervezetet s műveltségi viszonyait feljavító vallási életet nyerjen. Azt hitték a szászok s utóbb a fejedelmek is, hogyha tanult papok a nép nyelvén tanítják a hit igazságait s a keresztyén erkölcs tanítását, tehát ha a nép művelt testvéreitől a saját nyelvén hallja az ige hirdetését, akkor az jobb erkölcsre tér s polgárosulni fog.

Még 1550 előtt megjelent Erdélyben a szászok jóvoltából nyom-

tatásban ciril betűkkel nyomva az első románnyelvű nyomtatott könyv, egy káté. Ezt a kezdeményezést elmélyítették a brassaiak, akik egy Coresi nevű diakónust hívtak Havasalföldről, aki aztán több mint két évtizeden át mint nyomdász működött Erdélyben. Számos protestáns szellemű, részben oláh nyelvű, de többnyire még szláv nyelvű nyomtatványt bocsátott közre s maga is lefordította oláhra ó-szláv nyelvről a négy evangéliumot. A szászok lutheránus kezdeményezésének már 1564-ben akadt magyar és kálvinista folytatása is. Ilyen magyar törekvés eredményeként jelent meg 1582-ben a híres szászvárosi ó-szövetség, a Palia de la Orestie, amelyet Heltai Mózes-fordításából ültettek át számos magyarizmussal tüzdelve oláh nyelvre.

Az egyesek kezdeményezését folytatták a fejedelmek is. A gyulafehérvári nyomdát Báthori Kristóf szereltette fel ciril betűkkel, amelyekkel az oláh könyveket nyomták. Bethlen Gábor az egész bibliát lefordíttatta oláh nyelvre s kiadatásában csak halála akadályozta meg.

Ezeknek a törekvéseknek volt is bizonyos eredménye. A debreceni zsinat már espereseket választat az oláh kálvinisták közt, sőt külön oláh református püspökre is szükség volt. Első ilyen oláh református püspök bizonyos György s annak utóda Tordasi Mihály volt.

Hogy milyen nagy jelentősége volt ezeknek a kísérleteknek s az oláh irodalmi nyelv ily utón történt megalapításának az oláhság további kulturális fejlődésére, azt nem a mi feladatunk jellemezni. Könyvünkben az olvasó *Tamás* Lajos tanulmányában erről részletesebben olvashat. Az oláh irodalmi nyelv és az oláh egyházi szervezet életrehívása mellett, ez vetette meg az első alapját az oláhok iskolázásának is. Jellemzőül idézzük, hogy mit kívánt 1640-ben I. Rákóczi György Mikovitiustól, aki a megürült oláh református püspöki szék jelöltje volt:

„1. Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmasnak ítéltetik, egy jó oláh scolát erigáljon, amelyben két vagy három deákul, görögül és olá hul tudó értelmes tanítómestereket tartson, akik oláh gyermekeket és ifjakat mind a deákságra s mind az keresztény vallásra tanítsanak.

2. Hogy typhographiát és typhographus legényeket tartson, kikkel mind az ő eklesiájoknak s mind scholájoknak épületére kívántató szükséges könyvéket nyomtathasson.

3. Hogy az idegen nyelven való birbitelést az alatta levő papokkal elhagyassa, hanem minden isteni szolgálatot vélek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz: olá hul tétessen . . .” stb. stb.

II. Rákóczi György is követte apja példáját s mikor 1656-ban megerősítette Brankovics Szávát a püspökségben, hangsúlyozta, hogy jövedelmét azért élvezi, hogy legyen miből fedeznie a nemzeti nyelven nyomandó könyvek költségét és fenntartatni az iskolákat.

Apafi Mihály 1675-ben egyenesen eltiltotta az ó-szláv nyelv használatát.

Kétségtelen, hogy erdélyi oláhság, bár nein volt bevett vallású, sem szabad nemzet s kulturális foka sem táplált iskolaiégyeket, az erdélyi állam protestantizmusából fakadó általános iskoláztatási törekvés eredményeként fejedelmi parancsszóra és a kálvinizálás eredményeként nyerte első iskoláit s jutott a saját nyelve használatához. Ez viszont arra is rámutat, hogy bár az oláhság kívül volt az alkotmány sáncain, ha bevett vallás híve lett, azon át megnyílt előtte a kulturális emelkedés lehetősége és tárgya lett az állam kulturális gondoskodásának.

Hogy az erdélyi szászok, magyarok és fejedelmek törekvése az oláhok megtérítésére nem mutatott szélesebb körű és maradandóbb sikert, az annak az állandó ellenagitációnak eredménye volt, amelyet a két oláh vajdaságból állandóan beköltöző ortodox papok fejtettek ki a protestantizmushoz való csatlakozás ellen. Midőn I. Rákóczi György a kinevezendő püspöknek meghagyta, hogy ezután oláhuul történjék az istentisztelet, a havasalföldi metropolita, aki főpásztori hatalmat vélt gyakorolni az erdélyi oláh papok felett, megtiltotta az ó-szláv nyelv elhagyását és az oláh nyelv bevezetését az istentiszteletbe. Mikor aztán a fejedelmek gondoskodása megszűnt, az önálló, nemzeti fejedelmi Erdély bukása után s amikor a Habsburgok a protestantizmus támogatása helyett a római egyházba igyekeztek minden eszközzel áthajtani az oláhokat, az erdélyi oláhok protestantizmusa igen rövid idő alatt elenyészett.

Az erdélyi oláhság száma a nemzeti fejedelemség idején is tovább duzzadt. A két vajdaságban a közbiztonsági viszonyok rosszak voltak. Az állandó török, tatár és kozák betörés mellett az ország jövedelmeit bérlő görögök uzsoráskodása és a vajdák kegyetlen adóprése tette keservessé az ottani életet. Ezek elől csapatostól szöktek át mind Havasalföldről, mind Moldvából az oláh parasztok. Ezek aztán megszállták a háborúk pusztításai nyomán meggyérült lakosságú szász és magyar faluk üresen maradt házait. Több egyidejű oklevél emlékezik meg arról, hogy ahol a szászság, vagy a magyarság meggyérül, ott az oláhok elszaporodnak. Ezért szaporodott el az oláhság bizonyos szász területeken és főként a magyar vármegyék területein. Ezek a vidékek voltak leginkább kitéve a háborúk és hadvonulatok pusztításának s innen pusztult ki a védtelen őslakó magyar és szász parasztság, jobbágyság. Az erdélyi országgyűlések több ízben foglalkoztak azzal a megoldandó kellemetlen kérdéssel, hogy a gazdátlanul szerteszét bolyongó oláhok miként civilizáltassanak. Többször kötelezték, sőt büntetés terhe alatt, a földesurakat, hogy a kóborlókat fogják le és tegyék jobbággyá. A jobbágy ugyanis földesúri tulajdon s annak bíraskodás alatt lévén, már fegyvelmezhető és büntethető.

Az egykori oláh kenézek vagy nemesi sorba emelkedtek, vagy teljesen felszívódtak a jobbágytársadalomba. Az egykori oláh kerületeknek már az emléke is elenyészett a XVI. században. Legtovább állt fenn az oláhok eredeti adózási formája. Tudjuk, hogy az oláhok csak a régebben is jobbágybirtokokon voltak tizedfizetésre kötelezve, az úgynevezett nemkeresztény (irtvány-, oláh-) földeken csupán ötvenedet fizettek volt. A kétféle föld közötti különbség tudata természetesen elhomályosult, viszont az állami terheket az urak csak úgy tudták elviselni, ha az oláh mindenhol tizedet s nem ötvenedet fizet. Különösen fontos volt ez ott, ahol az oláhság a kipusztult s azelőtt tizedet fizetett magyarság helyét szálta meg. Az erdélyi törvényhozás tehát mindenhol tizedfizetésre kötelezte az oláhokat. Nagy szerepe volt ennek az intézkedésnek abban, hogy az oláhok, akik eddig leginkább pásztorkodtak és ide-oda vándoroltak, állandó lakással bíró földműves jobbágyokká lettek.

Az erdélyi törvények gyakran emlékeznek meg az oláhokról, többnyire igen lesújtó megállapítást téve életmódjukról és erkölcsükről. Az 1653-ban kodifikált erdélyi törvénykönyv a tizedfizetés kötelezettségének megállapításánál is megjegyzi, hogy az oláhok: „kedvezést magok viseletjével nem hogy érdemelnének, de sőt naponként árad rossz cselekedetük; sőt sokhelyeken majd nyilvánvaló erőszakkal élnek a többi nemzeteken és határain.”

Jancsó felveti „Erdély története” c. könyvében, hogy mekkora volt az önálló erdélyi fejedelemség idejében a román lakosság száma? Megállapítása szerint, amit magunkévá tehetünk, elfogadhatjuk a mohácsi vész körüli időkre vonatkozóan *Verancsics* értesítését, aki szerint ekkor Erdély összlakosságának egynegyede volt oláh. A moldvai vajda 1640-ben azt írja a nagyvezérnek, hogy „Erdélyben a lakosoknak több mint harmadrésze oláh”. A XVII. század végén, amikor a jezsuiták az oláhokat át akarták terelni a római egyházba, az oláhok számát Brassó és Máramaros kivételével 200.000-re tették. Ezt a számot, Brassót és Máramarost is belevéve, 250.000-re egészíthetjük ki. Ugyanakkor a szászok száma mintegy 100.000, a magyarok és székelyek száma összesen pedig körülbelül 150.000 fő volt. Erdély összes lakosságának száma a XVII. század végén ezek szerint félmillió lehetett s annak fele már oláh volt.

Bethlen és a két Rákóczi alatt Erdélyhez számított még néhány magyarországi megye is. Ezek lakóival együtt a legnagyobb kiterjedésű Erdélynek 700.000 lakosa volt s lakosságának ekkor mintegy 45%-a volt oláh.

A XVII. század második felében, a II. Rákóczi György által megindított lavina szörnyű anyagi és lélekszámbeli leromlást okozott Erdélyben. Ennek szenvedő fele a három bevett nemzet: a magyar, a székely

és a szász volt. Viszont ezek az évtizedek nyitottak leginkább kaput az oláhság földfoglalása és felduzzadása előtt. Az önállóságát elvesztő Erdélyben már a lélekszámviszonyok változása és az anyagi erők leromlása oly súlyos belső változásokat mutatott az önállóság útjára lépő Erdély egykori hasonló viszonyaival szemben, hogy már ez is élénken megmagyarázza azt, hogy a XVIII. században miért következik be Erdély belső életében minden vonalon oly nagymérvű visszaesés, elprovinciálódás s hogy ebben a században egyedül csak az oláhság az, amely minden téren meglepő erősödést és felemelkedést mutat.

Az erdélyi oláhok protestantizmusának egyizben külpolitikai vonatkozása is lön: Bethlen Gábor a katolikus Habsburg-Középeurópa ellen nemcsak a nyugateurópai protestánsokat kívánta felsorakoztatni, de azt remélte, hogy a lengyel trón elnyerése után szövetségre tud lépni a keleti ortodoxiával, az orosz cárral és a konstantinápolyi pátriárkával. Ezt a szövetséget alkalmasnak vélte ahhoz, hogy oly súllyal bírjon, hogy előbb helyreállítsa Magyarország egységét, majd kiverje a törököt Európából. Tervei realizálásában meggátolta a halál, de Ciryll konstantinápolyi pátriárkát megkereste abban az irányban, hogy miként nyerhetné meg őt ahhoz, hogy bár Erdélyben keresztülvitessék az ortodox oláhságnak a protestantizmus mellé állítása.

Említettük, hogy Bethlen Gábor merkantil elveket vallott s azon igyekezett, hogy Erdélyt nemzetgazdasági egységgé fejlessze. Természetes, hogy ennek érdekében mindent elkövetett, hogy minden nemzetet és minden termelőréteget beállítson a békés termelőmunkába. Leszerelte a Báthori Gábor által elvadított szászokat. A székelyeket is visszacsalogatta a három nemzet közös teherviselésébe s azok ezután önként viselték a rájuk eső terhet s újra hív és derék katonái lettek az erdélyi államnak. Mindhárom nemzetnél magasra emelkedett a mezőgazdasági kultúra s a szászok különben is fejlett ipara és kereskedelme ismét kiterelvényesedett. Egész uralkodását valláserkölcsei elvek irányították s az ettől a szellemtől áthatott fejedelem, a felvilágosult abszolutistáknak ez a korai előképe, mintaszerű közbiztonságot, jogrendet teremtett. Államában a törvények valóban szabályozói és irányítói voltak a zajló életnek.

Erdélyben már Báthori István óta kísértett az egyetem gondolata. Az a pezsgő szellemi élet, amely a protestáns hitvitákkal megindult s amelyet a magas fokon álló erdélyi könyvnyomdászat egyre szélesebb rétegekben tett otthonossá, egy pillanatig sem lanyhult el. Különösen magasra emelkedett ez a szellemi élet a XVII. században, amikor a kolozsvári és gyulafehérvári református iskolákban nemcsak a magyar szellemi élet kimagasló egyéniségei tanítottak, hanem otthonra leltek azokban híres külföldi tudósok is.

Bethlen nagyon átérezte az iskolaügy jelentőségét. Maga a tudományoknak nagy barátja és támogatója volt. Az egyetem gondolata hívatta életre véle az akadémiai jellegű gyulafehérvári főiskolát, amely a mai nagyenyedi református főiskola egyenes őse. Különösen nagy gondot fordított a kiválóbb tehetségű fiatalok külföldi továbbképzésére. A külföldi ösztöndíj-ügy ebben az időben a magánosok és az egyházak révén oly kitűnően meg volt szervezve, hogy azzal még a XX. század nagyvonalú kísérletei sem említhetők egy napon.

Bethlen belpolitikai sikerei, eredményes gazdaságpolitikája, katonai sikerei, külpolitikai eredményei, hatalmas kulturális érzéke közösen tették alig másfél évtized alatt Erdélyt valóban olyan országgá: „amely minden tekintetben egy színvonalon állott Nyugat-Európa szerencsésebb körülmények és nyugodtabb viszonyok között élő országaival.”

Bár Erdély alkotmányát és törvényeit csak II. Rákóczi György kodifikáltatta az „Approbatæ Constitutiones” címen emlegetett erdélyi codexben, amelyet Bethlen Ferenc kancellár állított össze s amelyet az 1653. évi országgyűlés december 14-én erősített meg, az erdélyi alkotmány fejlődése tulajdonképpen már Bethlen Gábor alatt befejeződött.

A fejedelem mellett a három nemzet kebeléből választott tizenkét tanácsosból állt az államtanács, amely elvben felelős volt az országgyűlésnek. A tanács a fejedelem körül működött s tagjai közül kerültek ki a főtisztviselők, a követek. Az országgyűlést az adómegajánlás miatt a fejedelemnek évente össze kellett hívnia. A törvényalkotás alapjául a fejedelmi előterjesztések szolgáltak s a határozatokat a fejedelem hozzájárulása emelte törvényerőre. A törvényhozás egykamarás volt s tagjai a főméltóságok, a tanácsurak, a vármegyék, székek, vidékek, városok (három nemzet) követői és főtisztviselői voltak. A tanácskozás nyelve és 1565-től a törvények nyelve is a magyar volt. Ezt használták a szászok is, akik németül legfennebb külön nemzeti tanácskozásaikon beszéltek. A kormányzás legfőbb szerve a kancellária volt, mely a fejedelem és az államtanács mellett a legnagyobb súlyt jelentette. A kancellár volt különben az államtanácsnak az elnöke s az első tanácsos is. O olvasta fel az országgyűléseken a fejedelmi előterjesztéseket, ellenjegyezte a fejedelmi kiadványokat s ura nevében ő válaszolt a külföldi követeknek. A pénzügyeket a kincstartó vezette, aki méltóságban a kancellár mögött következett. Az állami javak kezeléséért egyaránt felelt a fejedelemnek és az országgyűlésnek is. A haderő feje az országos kapitány, főkapitány volt. A székely sereg felett állt a székelyek főkapitánya. A magyarországi hadak parancsnoka a váradi kapitány volt. A magyar vármegyéket, mint Magyarországon is, a fő- és alispánok igazgatták, míg a járások élén a fő- és az alszolgabírák, a „magyar kerületek”-ben fő- és alkapitányok álltak. A

székek élén, lettek légyen azok székelyek, vagy szászok, a fő- és alkirálybírák álltak, működésüket a szász és székely kiváltságoknak és szokásjognak megfelelően külön jogszabályok irányították s azt a székek lakossága ellenőrizte. Tehát a megyei nemesek s a székekben élő székelyek és szászok területi és közigazgatási autonómiája tovább is fennállt. Az igazságszolgáltatás a törvényszékek, a városokban a tanács kezében volt letéve. A legfőbb igazságszolgáltatási fórum a fejedelmi tábla volt. Mint az természetes, a magyar király jogköréből kialakult erdélyi fejedelmi jogkörben ott volt a legfelsőbb igazságszolgáltatás is, amit a fejedelmi tábla töltött be. Nagyobb politikai perekben, hűtlenség, felségsértés esetén a pert maga az ország, az országgyűlés folytatta le a táblai ítélömes-ter irányítása mellett.

A Bethlen által kezdeményezett gazdasági intézkedéseket I. Rákóczi György mélyítette ki, aki kézbe vette a harmincadok és a bányák kezelését s állami monopollá tette a só, kénese, méz és viasz árusítását, amely eddig szabad forgalom tárgya volt.

Ezek az intézkedések természetesen fokozták az állam jövedelmét. Az immár hosszú idő óta tartó belső béke alatt, mialatt ellenség nem lépett Erdély földjére, a magángazdaság 13 hatalmas lendületet vett. A műipar, az ötvösség ennek megfelelően gazdagon termelt. Az építkezés lendületet vett. A belső berendezések gazdagabbak lettek és színesebb, fényűzőbb lett maga a társadalmi élet is. Erdélyben hosszú ideig tartotta magát a renaissance-művészet és tudományos életében a humanista szellem. A belső gazdagodással jött pompakedv kezdte becsempészni a barokk-formák iránti érzéket, amely azonban csak a Habsburg-fejedelemség rekatolizáló tendenciájában talált igazi támogatóra és terjesztőre. A magán- és a társadalmi élet színessége, külsőségszeretete, pompakedvelése valóban jogosulttá teszi, hogy ezt a kor *Jókai* alapján Erdély „arany”-korának tekintsük.

A Rákóczi-család gazdagsága fejlesztette ki azt az udvari életet, amely a család különböző váraiban, kastélyaiban kialakult. Ez a magyar udvari élet góca volt a magyar szellemi életnek. Irodalompártolás és tudománytámogatás uralkodott a Rákóczi-udvarban, ahol a fejedelem zsugoriságát ellensúlyozta a fejedelemasszonynak, Lórántfy Zsuzsannának áldozatkészsége. Ennek köszönheti életrehívását a ma is oly méltán híres sárospataki református főiskola. Míg Gyulafehérvár azzal dicsekedhetik, hogy tanárai közé számolhatja Opitz Márton, Bisterfeldet, Alstaedet, Basiriust, Piscatort, míg a kolozsvári iskolában Apáczai Csere János működött, addig egy időn át Comeniust vallhatta magáénak a fiatal sárospataki főiskola.

A két Rákóczi korának szellemi életét két szektárius mozgalom tette élénkebbé és izgatottabb légkörűvé. Az Angliából hozott presby-

teriánus mozgalom és a szombatosok előretörése. A presbyteriánizmust azok a diákok hozták Erdélybe, akik a harmincéves háború németországi zavarai miatt Angliába mentek volt tanulni. Erdélyben a presbyteriálizmus az episcopalis egyházkormányzati elvvel szemben elbukott, de mégis jelentékeny termékenyítő hatást gyakorolt az erdélyi református egyházi élet későbbi fejlődésére. A szombatosok legnagyobb támogatója Pécsi Simon volt, aki Bethlen Gábor alatt kancellári méltóságot is viselt. A szombatosok elleni harc vezére e kor református vezéralakja, Geleji Katona István volt, ugyanaz, aki keserői Dayka Jánossal egyetemben diadalra vitte az episcopalis állam-egyház gondolatát. Az 1638. évi országgyűlés eltörölte a szombatos felekezetet s ezzel szabad utat engedett a szombatos hívek üldözésének, amely majdnem teljesen megsemmisítette ezt a szektát.

A lengyelországi kaland utáni évek nemcsak az anyagi, hanem a kulturális javakban is nagy pusztítást végeztek. Apafi és Teleki Mihály azonban mindent megtett, hogy ezeket a romokat újjáépítse s Apafi újra alapította a gyulafehérvári iskolát, most már Enyeden. A gyulafehérvári épületek ugyanis elpusztultak, viszont Enyeden a fejedelem épületei használható állapotban maradtak a dúlások után is. Gyulafehérvár a török dúlás kapcsán nagyon nagy pusztulást szenvedett. Elpusztult Bethlen Gábor fejedelmi palotája. Az öreg templomban feldulattak a fejedelmi sírok. I. Rákóczi György csontjait szétszórták. A könyvtárat felégették. A főiskola épületei leromboltattak. I. Rákóczi György szép építkezései rommá lettek. Erdély fővárosa romhalmaz lett s évszázados fénye sohsem tért többé vissza.

Teleki Mihály a külpolitikai vonalvezetésben Martinuzzi, Bocskai és Bethlen tanítványa volt. Azonban a változott körülményekkel nem számolt. Nem vette figyelembe Erdély elgyöngülését és a Habsburg-hatalom megerősödését: így nagy kül- és belpolitikai tervei, törekvései kicsinyesek maradtak, cselszövés jellegűek lettek, „praktikák”, mint a kortársak mondták.

A vasvári béke a magyarság szempontjából lealázó volt. A magyarországi nacionalisták érezték ezt s Wesselényi Ferenc vezetésével szövetségre léptek egymással az idegen dinasztia ellen. Ebben a szövetségben résztvett Teleki Mihály is. A szövetkezés kiderült. A császár4drály bosszúja sokkal ismertebb a magyar történetből annál, semmint ismételnünk kellene. A kisebb szereplők még idejekorán Erdélybe menekültek. Bár Erdély helyzete cseppet sem volt biztos, Teleki némi húzódozás után befogadta őket a partiumba. Ettől kezdve a bujdosók igen mélyen belenyúltak Erdély külpolitikájába. Nemhiába panaszkodtak a század srégém a Habsburg-hatalom alá került erdélyiek, hogy Magyarországból

jött a romlás Erdélyre. A bujdosók kimélet nélkül kihasználták a meg sem erősödött Erdély erejét, hogy magyarországi céljaikat elérjék.

I. Lipót az összeesküvés felfedezése után félredobta a magyar alkotmányt s kegyetlen magyar- és protestánsüldözést vezetett be. Az erőszakoskodások halmozódása váltotta ki az Erdélybe menekült bujdosók 1672. évi támadását, melyet ugyan hivatalosan a porta nem támogatott, de hallgatólag helyeselt. A támadás sikertelensége ellenére a bujdosó „kuruc”-ok betörései évről-évre ismétlődtek s állandóan nyugtalanították a császári hadakat. A bujdosóknak végül is sikerült a francia udvarral szerződést kötniök (ez az úgynevezett varsói szerződés) s 1678-ban végre Apafi is erélyesebb támadásra szánta magát. Teleki azonban tehetségtelen hadvezetőnek bizonyult s így a parancsnokságot csakhamar az Erdélybe menekült fiatal gróf Thököly Imre vette át. Alatta vett a mozgalom szélesebb kibontakozást s ért el komoly eredményeket. Thökölynek sikerült Lipót abszolutizmusát megbuktatni s ezzel elérte azt, hogy a keleti részek protestáns lakosságát később sem érte olymértvű korlátozás, mint a nyugati megyék protestánságát.

Teleki már 1674-ben hajlott a francia szövetségre, mikor XIV. Lajos ebből a célból diplomatát küldött Erdélybe. Az erdélyiek azonban nem rokonszenveztek a gondolattal. Azt mondták, hogy a magyarországiak tudnak Erdélybe menekülni, de hová menekülhetnek majd az erdélyiek? Ennek az iránynak volt súlyos szavú képviselője a Bécstől báróságot nyert Bánfi Dénes. Teleki Béli Pál segítségével ligát szervezett Bánfi ellen s az országgyűlésen perbe fogatta, elítéltette és kivégeztette. Ezek után tető alá hozta ugyan a francia-erdélyi szerződést, melyben a francia király évi 100.000 tallér támogatást, a török beleegyezés megszerzését s azt ígérte, hogy az erdélyi rendek nélkül nem köt békét, de az erdélyiek idegenkedését nem tudta megtörni. Ekkor Béli Pált és ifj. Bethlen Miklóst egy évre Fogaras várába záratta, azt híván, hogy ezzel leszereli az ellenállást. A kiszabadult Béli azonban ligát szervezett Teleki megbuktatására. Teleki fegyverrel támadt Bélire, aki kénytelen volt Törökországba menekülni, ahol a porta elfogatta és börtönbe záratta. Csak ekkor állt Teleki a bujdosók támogatására rendelt erdélyi hadak élére. De helyét csakhamar Thököly váltotta fel s Teleki személye a mozgalomban eljelentéktelenedett.

Erdély részvételét az általános Habsburg-ellenes háborúban most már a porta is szorgalmazta s mikor 1683-ban a török Bécs elfoglalására indult, táborába parancsolta az erdélyi hadakkal Apafit és Thökölyt is. A török Bécs alatti végzetes bukása után lavinaszerűen megindult a magyarországi török hódoltság felgöngyölése. Ezzel megindult az önálló, nemzeti fejedelemség bukása is. Teleki és Apafi hiába igyekeztek idejében kiegyezni Lipóttal, Erdély elfoglalását nem tudták megakadályozni

s a császári sereg által megszállott Erdély a Habsburgok ölébe hullott. A török ugyan megkísérelte, hogy felhasználja a fogságában tartott Thökölyt Erdély megszerzésére, de hiába küldte Erdélybe Thökölyt, a sors kerekét megállítani már nem tudta . . .

Buda visszafoglalásának évében (1686) Szobieszky Moldvában küzdött a törökkel. Velence a tengeren mért újabb csapást a török hatalomra. Ezeken az eseményeken azonban messze túlmenő jelentősége volt Erdély megszállásának, amit Lotharingiai Károly herceg hajtott végre. Erdély sorsa már a felszabadító hadjárat kezdetén eldőlt. A török véduraság az utóbbi időkben már csak betörésekben és rablóhadjáratokban mutatkozott. A megtört hatalmú török birodalom további támogatására számítani nem lehetett. A század folyamán annyiszor megismételt Erdélyből kiindult támadó hadjáratok és Apafi gyengekező uralma Erdélyt annyira elgyöngítették, hogy nem tudhatott a lendületbe jött császári seregeknek ellentálni. A török hatalom bukása és Teleki időszerűen külpolitikája Erdély erejét teljesen megtörte. Teleki kétségtelenül nagytehetségű, furfangos diplomata volt, de mindez kevés volt ahhoz, hogy háta mögött a tehetetlen és ingatag Apafival és a németgyűlölő erdélyi rendekkel előre biztosítani tudta volna, mint megkísérelte volt, a császári udvarnál Erdély további önállóságát. A feladat nagysága: a fejedelem és a rendek tudta nélkül titkos szerződésben előre megbékülni a magyar királlyal és biztosítani Erdély jövőjét, felülmúlta Teleki tehetségét. 1683-tól még sikerrel egyensúlyozott 1685-ig a lebukó török és a felkelő császári hatalom között. Ekkor azonban színvallásra kényszerült. Lipót Dunod jezsuita páter útján felszólította Apafit, hogy csatlakozzék a törökellenes szent ligához. Apafi még nem mert nyíltan szakítani a törökkel, ami ekkor már Erdély jövője és különállása szempontjából végzetes és helyrenehozható tévedés volt. De Teleki titkos szerződést kötött Dunoddal, hogy Lipót király érdemeit mindenképpen elő fogja segíteni Erdélyben. Hozzájárult, hogy a császári hadak bejöhessenek Erdélybe; magának pedig évjáradékot és német birodalmi grófi címet biztosított. Ennek a szerződésnek alapján 1685 végén a császári csapatok egyrésze már Erdélybe vonult téli szállásra. Apafi 1686 nyarának elején meg is ütközött Scherffenberg altábornaggyal, aki Kolozsvárra és Dévára császári csapatokat akart helyezni. Szent-Benedeknél még Apafi, de utóbb Nagyszebennél már Scherffenberg győzött s a két várat meg is szállta. Ekkor már Apafi megbízásából Haller János Bécsben tárgyalt, hogy mentse, ami menthető. Haller kötött is Lipóttal egy megegyezést, amely szerint Erdély megszűnt volna önálló, semleges ország lenni. Elismerte volna a magyar király fennhatóságát s Apafi mint fejedelem épp úgy csak egyszerű vajdája lett volna a császár-királynak, mint a speyeri szerződés szerint János Zsigmond utódai lettek volna. Apafi pénzzel és

haddal lett volna köteles támogatni Lipótot a török ellen s Dévába és Kolozsvárra be kellett volna fogadnia a császári csapatokat. Lipót mindezek ellenében elismerte volna az erdélyi rendek fejedelmválasztó jogát. A „tractatus Hallerianus” azonban nem fogadtatott el. A francia érdekeket Apafi udvarában képviselő lengyel követ azt tanácsolta, hogy se a fejedelem, se a rendek ne fogadják el a diplomát. A török 40.000 főnyi segélyhadat ígért. Apafiek tehát Gyulai Ferencet küldték Bécsbe, hogy eszközölje ki a feltételek javítását. De a közbejött budai siker után Bécsben Erdély függetlenségéről még kevésbé akart hallani, mint eddig. Megbízták Lotharingiai Károlyt Erdély megszállásával, amit ő haladéktalanul végre is hajtott. Erdély kényszerhelyzetbe került s a rendek szorultságukban még rosszabb feltételeket fogadtak el, mint a Haller-féle pontok voltak. Az 1687 október 27-én kötött balászfalvi szerződés szerint, amelyet a rendek elfogadtak és ennek bécsi megerősítését is kérték, Apafi 12 városba fogad be császári hadakat s azokat élelmezni és takarmánnyal is ellátni tartozik. Fizet hadiköltség fejében 700.000 forintot. Lipót viszont elismeri a rendek kiváltságait, a négy bevett vallás szabadságát s biztosítja Apafi és fia számára a fejedelmi trónt. A balászfalvi szerződést Apafi sérelmezte, Lipót viszont túlengedékenynek tartotta. Ekkor Caraffa császári tábornok jött be Erdélybe, hogy az ügyet rendezze. A Szebenben lefolyt tanácskozások eredményeként a Fogarasban tanácskozó rendek és Apafi elfogadták az alábbi eléjük terjesztett nyilatkozatot: „Erdély visszatér Magyarországhoz, amelytől az irigy sors és némelyek nagyravágyása szakította el. Elfogadja Lipótnak és utódainak, mint örökös magyar királyoknak oltalmát s önkéntesen, keresztény buzgalomból lemond a török véduaságáról. A törökkel nem fog érintkezni, nem küld neki adót, sem ajándékot és az uralkodóház más ellenségeivel sem érintkezik. A még meg nem szállott Kővár, Huszt, Görgény és Brassó váraiba befogadják a német őrseget. Különben kérik Ófelségét jogaik, kiváltságaik és a vallásszabadság megerősítésére.” Egy új diplomatervezetet is dolgoztak ki s megkérték Caraffát, hogy eszközölje ki Bécsben annak jóváhagyását. Erre a diplomatervezetre a rendek csak azt a választ nyerték, hogy a vallásszabadság tiszteletben fog tartatni, különben a diplomában foglalt kívánásokra vonatkozólag csak a most folyó háború befejezése után fognak felelni. Apafi 1690-ben elhunyt. Erdély ügye még mindig rendezetlen volt. A rendek ugyan az elhunyt fiát, II. Apafi Mihályt megválasztották, de az eskü letételében Teleki Mihály és Heissler császári tábornok a rendeket megakadályozta. Ekkor Bethlen Miklós *ment Bécsbe, hogy az új fejedelem megerősítését* kieszközölje. Erre az időre esett a török hadsereg újjászervezése s a török — mint már említettük — Thökölyt ismét elővéve, őt Erdély fejedelmévé kinevezvén, beküldte Erdélybe. Thököly a zernyesti csatában megverte Heiss-

lert. Teleki el is esett a csatában. Erre az 1690 szeptember 15-iki Thökölytől összehívott országgyűlésen Thököly hívei fejedelemmé is választották. Thököly azonban kénytelen volt Bádeni Lajos hadai elől kimene-külni Erdélyből s így fejedelemsége alig tartott pár hónapot. Thököly ettől kezdve mint száműzött a kisázsiai Nikodémiában tengette életét s ott is hunyt el 1705-ben. Bár Thököly maga rosszul járt, de betörésének a rendek közt elért sikere eredményt csikart ki Béctől. A gondolkodásra készített udvar Erdéllyel szemben alkotmányos útra lépett s Bethlen Miklós közbenjárására I. Lipót 1691 december 4-én kiadta a róla elnevezett szabadságlevelet, a „Diploma Leopoldianumot”, amely rendezte Erdély és a császár-király viszonyát. Ebben elrendelte Lipót, hogy II. Apafi Mihály fejedelemsége annak nagykorúsításáig függesztessék fel. Addig is kötelezte magát Lipót, hogy a bevett vallásokban nem lesz változás; az eddigi kiváltságok, nemeslevelek stb. megerősítetnek; megerősítetnek az addig érvényben levő jogszokások és törvénykezési eljárások is; hivatalokat csak belföldiek viselhetnek; intézkedett a diploma a különböző állások betöltési módjáról, de kikötötte, hogy a tanácsurak és a királyi tábla tagjai közül legalább hárman katolikusok legyenek; évenkénti országgyűlés tartására tett kötelező Ígéretet; szabályozta az adózást; a kormányzó Erdélyben fog lakni; a seregek tábornoka német lesz, aki azonban nem avatkozik az ország közigazgatási ügyeibe; intézkedett néhány a szászokat és székelyeket érintő kérdésben.

ERDÉLY MINT HABSBURG-TARTOMÁNY

(1691—1848)

A diploma kiadása után kezdetét vette az ország átszervezése. Fő-kormányzó Bánfi György lett, akit Lipót a rendek választása alapján nevezett ki. Bethlen Miklós főkancellár lett, de mivel nem akart Bécsbe költözni, utóbb Kálnoki Sámuel lépett a helyébe. Kincstárnok Haller János, főkapitány pedig Bethlen Gergely lett. A katonai kormányzó, az agg Veteráni tábornok, valóban nem avatkozott be a közigazgatási dolgokba. Nem sokkal halála után azonban Rabutin lett a katonai parancsnok, aki már a legkevésbé sem méltányolta a diploma reá vonatkozó pontját s erélyesen belenyúlt az ország ügyeibe. A diploma kiforgatását a bécsi kormány már korán elkezdte. Csakhamar két pótdiploma keletkezett: egyik a katolikusok jogigényét szabályozta, a másik a szászok sérelmét orvosolta. 1693-ban az úgynevezett „Alvincziana resolutio”-ban pedig az erdélyi kancelláriát választotta szét Lipót a magyarországitól. A kancellária ennek alapján Bécsbe került s így jutott az erdélyi ügyek intézése végső fokon teljesen Bécsbe. II. Apafi Mihályt, miután bizonyos

követelményeket nem volt hajlandó aláírni, már 1696-ban Bécsbe vitték s onnan többé sohasem engedték Erdélybe vissza. Le is mondatták fejedelmi címéről is s német birodalmi hercegi címmel és évi 12.000 forint kegydíjjal elégítették ki. 1698-ban Mikes Mihály, Káinoki Sámuel és Apor István megalakították a „katolikus státust” s kieszközölték Bécsben az úgynevezett Mikes-féle öt pontot s ezzel kezdetét vette Erdélyben a katolikus restauráció. Erdély Illés András személyében katolikus püspököt kapott s bejöttek a jezsuiták is. Ez a rekatolizáló kísérlet azonban Erdélyből, az erdélyi katolikusok részéről indult ki. Az udvar ekkor már alábbhagyott erőszakos katolizáló kísérleteivel. A felvilágosodás szelleme egyes udvari tisztviselőknél a XVIII. század hajnalán már kezdte éreztetni hatását.

Mindennél fontosabb és következményében mindennél jelentősebb volt Erdélyben az a törekvés, amellyel a bécsi udvar támogatását élvező katolikus egyház kísérletet tett arra, hogy a görög keleti oláhságot megnyerje a nyugati katolicizmusnak. Ez az unizálási tendencia különben meg volt a szerbekkel szemben is. 1692-ben vetődött fel a görög keleti oláhságnak a görög katolicizmusba való áthajtásának gondolata. A gondolat oláh részről főleg azért talált támogatásra, mert a papság ezúton nemességét kapott volna, sőt olyan hangok is hallatszottak, hogy ezzel a, egész oláhság anyagi és jogi helyzete lényegesen megváltozik. 1697-ben fogadták el a görög keleti oláhok a kis zsinaton, hogy elismerik a római pápát a földkereségen lévő összes keresztények látható fejének; elismerik, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól is származik; hogy az áldozáshoz elég a kovásztalan kenyér; hogy hisznek a tisztító tűzben. Ezzel szemben kikötötték, hogy a római rítusok soha sem lesznek számukra kötelezőek s hogy a régi naptárt mindaddig megtarthatják, míg a nem unizált ortodoxok. Templomokat szabadon építhetnek; papjaik a latin szertartású papok jogállását élvezik; a világi egyesült görög katolikusok épügy alkalmazhatók a közhivatalokra, mint a többi befogadott felekezetek tagjai; végül az egyesült oláh egyház püspökének megfelelő javadalmazást kötöttek ki.

Az unió-gondolatot több oldalról érte támadás. A latin szertartású püspöknek nem tetszett, hogy Erdélyben még egy második katolikus püspök is legyen. Az oláh nép széles rétegeiben sem volt valami nagy a lelkesedés a Rómával való egyesülés iránt. 1700-ban a gondolat két híve: Baranyai Pál jezsuita és Athanasius ortodox püspök, nagy zsinatot toborzott össze, amelyen az uniót kimondták. Athanasius lett az erdélyi egyesült görög katolikusok első kinevezett, Gyulaféhérváron székelő püspöke. Az ortodox egyház ugyan kiátkozta Athanasiuszt, de ez már mítsem változtatott azon, hogy az unióval az oláhság egy része előtt megnyílt az út a nyugati kultúra és a társadalmi s politikai felemelkedés előtt. A kö-

vetkező században lángragyúlt oláh nemzetiségi törekvések alapja az oláhság egy részének vallási uniója volt. Fontos az unió még azért is, mert a bécsi támogatással létrejött uniót ellenző oláhok ezért csatlakoztak lelkesedéssel a Rákóczi Ferenc-féle felkeléshez.

Sor került Erdély gazdasági ügyeinek Bécs érdekei szerint való át-szervezésére is. 1699-ben jelent meg Erdélyben az udvari kamara kiküldöttje, Thavonat, akit később Seeau váltott fel. Működésüknek, mely elég jóindulatú volt, a Rákóczi-féle felkelés vetett véget. A Buda visszafoglalásától a század végéig eltelt másfél évtized alatt a független Erdély átalakult a Habsburg-család legkeletibb tartományává, amit az ugyan a magyar korona jogán bírt, de Magyarországtól teljesen elkülönítve kormányzott. Erdély jelentősége ettől kezdve egyre fokozatosabban hanyatlott s a következő században a magyar történet súlypontja teljesen az Erdélytől különválasztott Magyarországra ment át.

Erdély jelentősége a magyar nemzet életében a XVII. században nem remélt súlyt nyert volt. Az első lépést ebben az irányban Bocskai felkelése tette meg, amely új politikai irányt szabott az erdélyi fejedelemségnek. Az új politika folytatására Bethlen Gábor teremtette meg az előfeltételeket. Bethlen a nyugati értelemben vett abszolutizmust valósította meg Erdélyben s ezzel oly erőtartálékot teremtett, hogy az ország komoly külpolitikai tényezővé lett. I. Rákóczi György zárta le Erdély igazi nagy korát, amelyben a fejedelem egyben Felső-Magyarország legnagyobb ura is volt. Az Erdélyi beavatkozások mindég eredményt jelenttek a magyarországi belpolitikában. A bécsi abszolutizmus ellensúlya ebben a korban Erdélyben volt. Apafi óta ez a szerep az Erdélytől magukat lassan függetlenített kuruc felkelőkre ment át. A magyar nemzet további sorsára Ieghuzamosabban a felkelők hatására kivívott politikai és vallási eredmények folytak be. A kuruc Thököly eredményességéhez viszonyítva Bethlen és Rákóczi György, vallási tekintetben Bocskai eredménye is múló jelentőségű volt. Thököly harcai, majd az ezt folytató II. Rákóczi Ferenc felkelése mint utolsó intőjelek egy évszázadra szolgáltak hatékony és eredményes figyelmeztetésül az idegen királyok számára. Thököly és Rákóczi Ferenc egyenes vonalon követték az ősi magyar külpolitikai koncepciót s utóbbi legtisztább jelentkezése s egyben lezárója volt a nemzeti királyság pártjából kisarjadt németellenes magyar nacionalizmusnak.

Az erdélyi és magyarországi gondolkozás, politikai felfogás, mint azt Bocskai és Illésházi esetében láthattuk, ebben a században hajolt el igazán egymástól. A gyenge Erdély mindég öncélú volt, az erősebb Erdély expanzív lett és az egyetemes magyarság céljait szolgálta. A század végére ismét elgyöngült Erdélyben újra igen erős és általános transsilván szellemmel találkozunk. Ez a transsilván szellem volt a fel-

szabadított Magyarország új berendezése után is megmaradt „önálló” Erdély lelki alapja. Ezt most már a territoriális helyi öntudaton túl történelmi tradíciók is hevítették s elementáris veszedelemnek, a nemzeti-ségi veszedelem felismerésének kellett eljőnie, hogy ez a külön-Erdély gondolat az erdélyi magyarság lelkében elhalványuljon és általános legyen a vágy az egységes Magyarország helyreállása után.

Már-már úgy látszott, hogy a Habsburg-hatalom végérvényesen berendezkedett Erdélyben, amikor a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságmozgalom hullámai átcsaptak Erdélybe is s ez pár évre megzavarta Bécsét Erdély békés birtoklásában.

A bécsi abszolútizmus Magyarországon a XVII—XVIII. század fordulójára ismét korlátlaná lett. Az alkotmányt félretették, törvénytelen intézkedéseket foganatosítottak. Általában úgy bántak Magyarországgal, mint amit fegyverrel hódítottak meg s amelynek így tetszésszerű kormányzását mi sem kötheti meg. A magyar nacionalista elemek fokozott elkeseredése találkozott a spanyol örökösödés körül kialakult Habsburg-ellenes európai koalícióval s a két körülmény találkozásából kirobbant az utolsó nacionalista fegyveres felkelés az ősi szabadság és alkotmány védelmére. Az új szabadságharc élére II. Rákóczi György unokája, Rákóczi Ferenc állt, akinek apai és anyai ősei közt megtalálhatjuk az összes XVI—XVII. századi szerepet vivő magyar nacionalista családokat, a Rákócziakat, Báthoriakat, Bocskait, Zrínyieket, Frangepánokat stb. Rákóczi a mozgalmát teljesen az ősi koncepció hagyományai nyomán ágyazta be az európai viszonyokba. A törökkel békében maradt, északon állandóan szövetségést keresett, hol a lengyelek, hol az oroszok, hol a svédek körében. Maga többször volt a szabadságharc folyamán komoly jelöltje a lengyel trónnak. Szövetségben állt a francia és a bajor udvarral s komoly összeköttetése volt a porosz udvarral. Sőt jóindulatú támogatói közé számíthatta Angliát és Németalföldet is, pedig azok ekkor Bécs szövetségesei voltak. A magyar nacionalista erők utolsó nagy németellenes fellobbanása volt Rákóczi nyolc éves szabadság-, majd függetlenségi harca. Zrínyi Miklós és Széchenyi István közt Rákóczi volt a legnagyobb és a legaktívabb magyar.

Bár szabadságharcát nem terjesztette ki Erdélyre is, annak hullámai önmaguktól átcsaptak oda is s mikor, anélkül, hogy ehhez különösebb erőfeszítésre lett volna szüksége, már nyert ügye lett Erdélyben, maga is lépéseket tett Erdély megszerzésére. Az erdélyi rendek 1705 nyarán, mikor Rabutin már Szebenbe szorult, Rákóczi Ferencet fejedelmüké választották. Így II. Rákóczi Ferenc lett Erdély utolsó választott és beiktatott nemzeti fejedelme.

Rákóczi azt várta, hogy Erdély jelentékeny segítségére lesz harca

folytatására. De az erdélyi rendek már a választási feltételekkel igyekeztek minél jobban megkötni kezét s utóbb tényleg inkább csak gondot és bajt, mint hasznot és segítséget jelentett Erdély a magyarországi szabadságharc szempontjából. A rendek szűkkeblű önzése talán soha nem figyelhető meg oly világosan, mint abban, hogy mennyire kihúzta Erdély magát a Rákóczi-féle szabadságharcból s mennyire csak a hasznossági elveik vezették Erdélyt Rákóczi fejedelemsé válságában.

1705 őszén Rákóczi beindult Erdélybe, hogy magát beiktattassa fejedelmi méltóságába, de a szerencsétlen végű zsigárdi csata után kénytelen volt tervét feladnia s csak 1707 tavaszán tudott bejönni Erdélybe, aholis a Marosvásárhelyen tartott országgyűlés beiktatta. Erdélyt azonban nem tudta sem Pekry Lőrinc, sem Károlyi Sándor megtartani s Rákóczi hadai egy év alatt végleg kiszorultak Erdélyből. Kiszorultukkal az önálló nemzeti erdélyi fejedelemség végleg elbukott s ezután már zavartalanul birtokolhatták a Habsburg magyar királyok Erdélyt, a magyar királyok jogán ugyan, de mint Erdélynek fejedelmei, utóbb magyar fejedelmei. Erdély transzilván hangulatának és a magyarokat rebelleseknek tekintő bécsi kormánynak egyaránt jól jött Erdély közigazgatási, politikai és területi elválasztva tartása Magyarországtól. Pedig Erdély magyarsága csak veszített azáltal, hogy önmagára maradván, a magyarországi rendiségtől függetlenül kellett megvívnia önfenntartási harcát a felülről, Bécs felől és az alulról, az öntudatosodó oláhság felől jelentkezett veszélyekkel szemben.

Erdély és Magyarország nemcsak hogy külön országok maradtak, de még komoly vitaanyag is volt köztük. A vita az úgynevezett Részek, a partium körül folyt. A kérdés korán szőnyegre került. Az erdélyiek már 1691-ben tettek lépéseket, hogy a Részek néven ismert területet ne csatolják vissza Magyarországhoz. Ettől kezdve minden országgyűlés foglalkozott ezzel a kérdéssel: Erdélyben a megtartásra, Magyarországon a visszaszerzésre törekedtek. Az 1722—23. országgyűlésen a magyarországi rendek már Erdély, Szerb- és Oláhország, Horvát-, Dalmát- és Tótország (Szlavónia) visszacsatolását kérték, mint oly területeket, amelyek régen Magyarország szent koronájától, kormányzatától, vagy nádorától függttek. A visszacsatolásokból mi sem lett, de a magyarországi rendek a következő országgyűlésen is követelték a bizonytalan közjogi helyzetben levő Részek visszacsatolását. III. Károly végül a „Carolina Resolúcióban” úgy oldotta meg a kérdést, hogy a közelmúltban hozott magyar törvények ellenére megosztotta a Partiumot: Máramaros, Bihar és Arad megyéket Magyarországhoz, Krasznát, Középszolnokot és Kövárt Erdélyhez, Zaránd megyét pedig kettéosztva, nyugati felét Magyarországhoz,

unió gondolata ebben a korban csak Magyarország részéről merült fel. Ez a gondolat Erdélyben egészen 1790-ig a legélesebb ellenzésre talált.

Erdély története a XVIII. században az előző századokhoz képest nagyon elszürkült. Nincs benne kiemelkedőbb momentum. Ami későbbre is kiható jelentőségű esemény a XVIII. századi történetében, az csak a magyarság gyöngülése és az oláhság erőrekapása, amely már sejtette az elkövetkezendő nagy fordulatot.

A század elején a kormányzat újjászervezése volt a kimagasló esemény. Ugyanekkor (1714) újra szervezték az úgynevezett királyi táblát, annak állandó jelleget adtak és az adóügyeket is megreformálták. A lófő székelyek is elvesztették adómentességüket s azt csak a primőrök tartották meg. Már Apafi alatt ideiglenesen adófizetésre köteleztettek azok a magyar nemesek is, akiknek nem volt legalább két jobbágyuk. Ezeket utóbb Rákóczi mentesítette az adózás alól, de az 1714. évi rendezés végleg adózásra kötelezte őket. 1730-ban az évi hadiadót 500.000 forintban állapították meg s annak felosztási kulcsa a következő volt. A magyar vármegyék 37%-ot, a szász székek 38-at, a székelyek 17-et, Fogaras vidéke és a mezővárosok 8-at fizettek. Az arányszám élesen mutat rá a magyarság gyöngülésére.

Erdély új közigazgatási és kormányzati szervezete nagyjában a következő volt. A törvényeket a király, mint Erdély fejedelme és az egykamarás országgyűlés közösen alkotta. A király, mint fejedelem, hívta össze az országgyűlést, — a század folyamán egyre ritkábban — az előterjesztése szolgált a tárgyalások alapjául és ő szentesítette törvénnyé a hozott határozatokat. Az országgyűlésen a magyar vármegyék és a székely székek egyenként 2—2 követtel, összesen 36-tal, a szászok 22-vel, a városok 36 követtel képviseltették magukat. A király a tekintélyesebb nemeseket mint királyi hivatalosokat korlátlan számmal hívhatta meg az országgyűlésre saját tetszése szerint. Az ilyen külön királyi meghívó levél alapján megjelent nemeseket tekintették Erdélyben főnemeseknek. Szavazati jog nélkül, de tanácskozási joggal vettek részt az országgyűlésen a főkormányzó, a kormányzékai tanácsosok, titkárok, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás főbb tisztviselői. Az elnököt ugyan a rendek választották, de bizonyos fontos esetekben a főkormányzó elnökölt. A törvény szerkesztői, valamint a jegyzői tiszt ellátói a királyi tábla ítélő mesterei voltak. Az országgyűlésen a királyi meghívások alapján a kormánytól függő elemek voltak túlsúlyban s így a Habsburg-fejedelmű Erdélyben az országgyűlés még kevésbé volt szuverén, mint a nemzeti fejedelmek alatt volt. Függetlensége egyszerűen kérdéses volt. Érthető ezek után, hogy a *pragmatica sanctio*t, a dinasztia leányági örökösödését az erdélyi rendek Magyarországot megelőzve már 1724-en elfogadták a szebeni országgyűlésen.

A végrehajtó hatalmat a főkormányzók, a gubernium gyakorolta, élén a gubernátorral, főkormányzóval. Mellette működött az egykori 12 tagú fejedelmi tanács. Azonban rendszerint csak 11 tanácsos volt, a 12-ik állás nem volt betöltve, jeléül annak, hogy a gubernátor végül is csak egy, a legelső a tanácsosok közül, örökös kormányzói tanácsos volt és excellenciás címénél fogva első volt a tanácsosok közt B. Sorger György óta az erdélyi római katolikus püspök. A kormányzó és a tanácsosok kinevezésénél, amelyet a fejedelem végzett, a három nemzetre és a négy felekezetre figyelemmel kellett lenni. Hasonlóképpen figyelemmel kellett lennie ezek arányszámára a fejedelemnek, a főispánok, a szász ispán és a székely főkirálybírók kinevezésénél is. A többi köztisztviselőt az illető hatóságok választották, de itt is tekintettel kellett lenni a felekezetek arányos képviselésére. A kancellária felállítását, amely Bécsben székelt, az erre szükségessé, hogy a fejedelem nem lakott Erdélyben. A kancellárt szintén a fejedelem nevezte ki, épp oly módon, mint a gubernátort.

Aránylag lassan alakult ki az önálló pénzügyi igazgatás, mert hosszú ideig a közigazgatás mellékszervezete volt. Az erdélyi kincstartói hivatal Nagyszebenben székelően csak a század vége felé alakult ki. Élén a kincstárnok állt.

Az igazságszolgáltatás első fokozatán tovább is a vármegyén, illetve a székek törvényszékein folyt, a második fokozat a királyi tábla jelentette, amely kezdetben Nagyszebenben, utóbb Marosvásárhelyen székelt. Elnököket és az ítélmestereket a király igazságszolgáltatása jogköre alapján a felekezeti arányok figyelembevételével a fejedelem nevezte ki.

Az adó- és az újoncmegajánlás joga az országgyűlésé maradt, már amikor azt összehívták, de az újoncozást a kormányzó rendelte el és hajtotta végre. Erdély hadereje két részből állt. 1715-ben felállították az állandó hadsereget. Ennek Nagyszebenben székelő főparancsnoka a leopoldi diploma alapján mindig egy tekintélyes császári generális volt. 1761—64 közt állították fel a székely és az oláh határőrség. Papiroson megvolt a régi erdélyi nemzeti hadsereg is, amelynek parancsnokát az országgyűlés választotta volna meg, ha erre — egy esettől eltekintve — valaha is sor került volna.

A nemzeti fejedelemség korában a katolikus püspökség Erdélyben szünetelt. Az erdélyiek nem szívesen vették a püspökség visszaállítására irányuló kísérleteket s még II. Rákóczi Ferenc ily irányú tervét is elgáncsolták. Illyés András csak tessék-lássék megtúrt püspök volt. De már az 1716-ban kinevezett Mártonfi György, akit a gubernátor és a főhadparancsnok iktatott be méltóságába, már egyben Fehér vármegye örökös főispánja is lett s püspöki javadalmul megkapta a fehérvári uradalmat.

A fehérvári fejedelmi palotát pedig püspöki rezidenciául nyerte el a király-fejedelemtől.

Mártonfi utóda, a már említett Sorger György, komoly küzdelmet vívott, hogy a katolikus egyháznak megszerezze az elsőbbséget. Ez vezette be a protestáns házasság megszorítására irányuló törekvéseket, amely hatósági segédlettel nem egy botrányt teremtett. A kormányzék azonban a lehetőségig korlátozta Sorger és a katolicizmus hatalmi törekvéseit s kielégítette azt a fehérvári káptalannak és a kolozsmonostori apátságának az országgyűlésre való meghívásával.

Már Apor István elkezdte kincstárnoksága alatt az ősi futár-rendszer helyett a személyeket és leveleket is szállító posta megszervezését. A szervezés követte az I. Ferdinánd féle kísérletben kijelölt postautak irányát. Szebenből Szászvároson, Déván, Lúgoson, Temesváron, Szegeden és Félegyházán át vitt a postaút Budára s onnan Dorog, Komárom, Győrön át Bécsbe. Szebentől Budáig 35, onnan Bécsig 17 és fél postányi volt az út. Ez az út Temesváron kapcsolódott be a Bécs—Buda—Belgrád—Szófia—Drinápoly—Konstantinápolyi postába. Szebenből, az erdélyi főpostamesterség székhelyéről indult ki az út Gyulafehérvár—Enyed—Torda—Kolozsvár felé is, amely 9 és fél postányi út volt. Ez az út Zilahon, Margitán, Debrecenen át, Eger és Gyöngyös érintésével ért Budára. Az út tehát közel egyforma távolságú volt Szebenből Temesváron át éa Kolozsvárról Debrecenen át Budáig, illetve Bécsig. A Szeben—Kolozsvár—Debrecen—Budai út Szerencsen ágazott el Kassa, Lócse, Bajmóc, Nagyszombat, Pozsony és Bécs felé. Kolozsvárról Bécsig a Felvidéken át csak három postányival volt hosszabb az út, mint Budán és Győrön át. Kereskedelmi szempontból a felvidéki út volt a fontosabb. A Szeben—Temesvár—Szeged—Buda és Szeben—Gyulafehérvár—Kolozsvár—Debrecen—Buda útirányon kívül egy 11 postányi út vezetett Szebenből Segesvár—Marosvásárhely—Szászrégenen át Besztercére és egy 6 postányi út Sárkányon át Brassóba. A postát legfelsőbb fokon Bécsből igazgatták s csak II. József bízta 1783-ban az erdélyi posták igazgatását a főkormányzókra. 1813-ban mondott le Paar Károly herceg a családot még ekkor is megilletett postakiváltságokról s ekkor már a postamesterek kinevezési jogát is a gubernium kapta meg.

Erdély külbékeje állandósult. III. Károly második török háborújában II. Rákóczi Ferenc fia, Rákóczi József, mint a török által kinevezett fejedelem ugyan sereggel készült arra, hogy Erdélybe betörjön, de vidini táborában elhunyt (1738). Amint Magyarországon sem töltötte be Károly egy idő múlva a nádori széket, úgy 1731 után Erdélyben is betöltetlenül hagyta a főkormányzói tisztséget s helyette gróf Wallis főhadparancsnok kormányozta három évig Erdélyt. Végre 1734-ben kinevezte Károly Haller Jánost főkormányzóvá. Haller azzal kezdte működését,

hogy a gubernium és az erdélyi kancellária levelezésében az addig használatos magyar nyelv helyett a latint vezette be hivatalos nyelvül. Az udvar tehát a leopoldi diplomából csak azt tartotta meg, amelyek Erdélyt kötelezték vele szemben. Erdély az önálló fejedelemségből tartományi sorba süllyedt.

Csakhamar megszilárdult az oláhok vallási uniója által létrehozott egyesült görög katolikus egyház is. Athanasius után Pataki János lett az unitus püspök. Mivel Mártonfi nem volt hajlandó még egy püspököt megtérni Gyulafehérváron, Pataki megkapta a fogarasi és a szamosújvári uradalmakat s székhelyét Fogarasra tette át. Pataki mellett mint tanácsadó egy jezsuita működött s Pataki indította meg nagy lendülettel az oláh ifjak minél nagyobb számban való kiképzését a papi pályára, amely egyszerre jelentős intelligens és jól képzett fővel ajándékozta meg az addig vezetőréteg hiányában élt oláhságot.

Athanasius második utóda Klein, vagy oláhosan Micu Innocentis volt, aki 1732-ben egész fiatalon foglalta el püspöki székét. A szertelen ambícióktól hevített Klein-Micu már túllépte az egyházi hatáskörét és megkezdte harcát az oláh nép politikai jogaiért. Felsőfolyamodványai-ban már az oláhok dáciai eredetére hivatkozva történeti jogokat emlegetett, ő eszközölte ki, hogy a püspökség a fogarasi uradalmat a jövedelmezőbb balázsfalvi uradalommal cserélhette ki. Következésképpen elszántsággal küzdött, hogy egyházát minden gyámkodástól mentesítve a római katolikus egyházzal egyenlővé s az oláhságot Erdély negyedik politikai nemzetévé tehesse. Kívánságai a következők voltak:

1. Az egyesült oláhok, ami a hivatalviselést illeti, legyenek teljesen egyenlők a négy bevett vallás követőivel.

2. A mindenkori egyesült fogarasi s-gyulafehérvári püspöknek (az átköltözés után ez lett az unitált püspökség címe), mint kormányzékeni tanácsosnak szava és helye legyen az ország kormánytanácsában.

3. Az oláh nemzetiségű nemeseknek, akiknek számuk akkor a püspök állítása szerint 700-ra rúgott, joguk legyen, mint oláhoknak s nem mint magyar nemeseknek, az ország legfőbb hivatalaira emelkedhetni.

4. A fogarasi és kővárvidéki főkapitányságokat, valamint a hunyadmegyei főispánságot csakis ilyen oláh nemes emberekkel töltsék be; továbbá a királyi táblánál 3 bírói szék legyen ilyen oláh nemzetiségű nemesek számára fenntartva és az országgyűlésnek legyen 3 világi és 3 egyházi oláh nemzetiségű tagja, akiket a király a püspök előterjesztése alapján hívna meg az országgyűlésre.

Klein Mária Terézia (1740—80) alatt is folytatta állandó kérvényezését, amelyek az erdélyi országgyűlést is foglalkoztatták. Végül is Bécs beleunt az örökös zaklatásba és tudomására hozta, hogy okosan tenné, ha az ország nyugalmának érdekében lemondana a püspökségről.

Klein nem térhetett ki a bécsi kívánság elől, lemondott s 1744-ben Rómába költözött.

Az erdélyi oláhok uniója nem találkozott az oláhok összességének tetszésével. Az ortodox oláhok ellenséges cselekedetnek tekintették az uniót. Az 1740-es években bizonyos ortodox misszionárius kalugerek izgató munkája nyomán, különösen Visarion és Sofronius kalugerek működése volt eredményes, oly évtizedekig tartó izgalom, nyugtalanság, már-már lázadás keletkezett az erdélyi ortodox oláhok közt, amely a valási unió összes eredményeit hosszú időn át megsemmisüléssel fenyegette. Igen fontos momentum, hogy az oláhság ekkor fordult először támogatásért az oroszokhoz s Erzsébet orosz cárnő interveniált is Mária Teréziánál az ortodox oláhok érdekében.

Mária Terézia az Oroszországgal való jóviszony kedvéért igyekezett a görög keleti oláhság sérelmeit orvosolni. Bukow császári generális útján ugyan katonai erővel romboltatta le azokat az ortodox kolostorokat, amelyek a népizgatás otthonai, tüzfészkei voltak, de ugyanakkor püspöki adminisztrátort adott a görög keleti oláhoknak. 1761 augusztusában iktatták be Novákovics Dénest Brassóban ortodox püspöki adminisztrátornak s ezzel a ténnyel hivatalosan is elismertették az erdélyi görög keleti egyház.

Mária Terézia örökösödési háborújában Erdély is részt vett, amit a királynő bőséges cím- és állásadományozással honorált. Az 1744. évi szepesi országgyűlés törvénybeiktatta III. Károly korának intézkedéseit. Ezek között a legfontosabb annak kimondása volt, hogy az oláhság az unizálással nem nyert politikai jogokat. Az örökösödési háború igen nagy összeget emésztett fel, miért is szükség volt az adó-ügy újjárendezésére. 1746-ban küldetett ki egy bizottság, amely hivatva volt az adókatasztert megcsinálni. Az új adózási rendszer a földbirtokot és az igásmarhák számát vette adóalapul. A földeket országszerte termőképességük szerint három főcsoportba sorolták s minden főosztálynak 4—4 alosztálya volt. A szászok ezt az adórendszert magukra nézve sérelmesnek tartották. Viszont mikor Bruckenthal lett a főkormányzó s az a szászok javára átdolgoztatta a katasztert, akkor a magyarok és székelyek vádolták Bruckenthalt részrehajlással.

1762-ben a királynő elrendelte, hogy Bukow állítsa fel Erdély déli, keleti és északkeleti részén az úgynevezett határszéli katonaságot, a határőrséget. Ez az intézkedés sértette a rendek érdekeit, mert a határőrré lett jobbágyok mentesítettek a jobbágyi szolgáltatásoktól. A tiltakozó gróf Kemény László főkormányzót a királynő azonban felmentette állásából s így Bukow, a helyére kinevezett főkormányzó egy kézbe egyesítette Erdély polgári és katonai kormányzását, ő tette a latin nyelvet hivatalosan kötelezővé a beadványoknál is. A határőrvidéken Bukow két-

két székely és oláh gyalogos és egy vegyes székely-oláh huszárezredet állított fel. A határőri szolgálat az oláhokra nagy teherkönnyítést jelentett, nem így a székelyekre, akikre csak újabb terheket hozott. A nyugtalan székelyeket minden közelebbi ok nélkül 1764 január 7-én éjnek idején Siskovics tábornok Mádéfalván halomra ölette (Siculicidium-székelyölés).

A székely határőrvidék berendezése sok székelyt kivándorlásra bírt s emiatt még II. József alatt is sűrű volt a panasz. A kivándorlók egy része Bukovinában telepedett le, amely ekkor került a dinasztia kezére. Hét falut alapítottak itt a kiköltözött s azóta csángóknak nevezett székelyek: Andrásfalvát, Boldogfalvát, Hadikfalvát, Istenfogadjot, Istensegítset, Józseffalvát és Magyarfalvát. A moldvai és havasalföldi csángók — ismételjük — még a XIII—XIV. századra tehető s zékely kivándorlók utódai.

A királynő, érintve a felvilágosult abszolútizmus szellemétől, tele volt emberbaráti hajlandóságokkal s bár a rendek élénken tiltakoztak a jobbágyterhek könnyítése ellen, a királynő 1769-ben hatalmi szóval intézte el a kérdést Erdélyben s kiadta a főkormányszék útján a „Bizonyos punctumok” néven ismert erdélyi újbéri rendeletet. Már az 1714. évi országgyűlés foglalkozott a jobbágyszolgáltatások ügyével. A Rákóczi-szabadságharcban felszabadított jobbagyokat visszahelyezték ekkor jobbágyi állapotukba. A jobbágyoknak a földesúrral szembeni kötelezettségét heti négy, a zselléreknek heti három napban szabták meg. Viszont nem tisztázták annak a kérdését, hogy erre külön-külön minden egyes jobbágy családtag köteles-e, vagy a négy napot a jobbágy család összes tagja együtt szolgálja le. Az 1742. és 1747. évi országgyűlések a jobbágy szolgáltatást úgy módosították, hogy a vagyonosabb és igásállatokkal is rendelkező jobbágy hetenként két, akár igás, akár kézi munkanapot, a szegényebb és igásállat nélküli csak egy napot tartozik szolgálni a földesúrnak.

A „Bizonyos Punctumok” létrejöttének az emberbaráti vonatkozások mellett pénzügypolitikai oka is volt. Az állam terhét a jobbágy viselte. Hogy ennek a kötelezettségének minél jobban eleget tudjon tenni, arra törekedett a királyné, illetve a kincstár, hogy az állam mellett a földesúr minél kevesebb terhet rakhasson a jobbágyra. Magyarországon az idevágó úrbéri szabályzatot 1765-ben léptette rendeleti úton életbe a királyné. A jobbágyot a közterhek viselésére alkalmasabbá tevő rendeletet Erdélyben a főkormányszék 1769-ben hirdette ki s ettől kezdve az 1791. évi törvénytől eltekintve egész 1848-ig alapjául szolgált Erdélyben az úrbéri szolgáltatások mikéntjének. Ez a rendelet lényeges könnyítést nem okozott, mert bár megszabta a jobbágy szolgáltatások maximumát, nem szabta meg a jobbágybirtokok minimumát. így tehát a földesúr,

hogy napszámban me veszítsen, azaz több jobbágya lehessen, annyira elaprózta a jobbágytelkeket, hogy azokon csak nyomorogva lehetett megélni. Ugyan Mária Terézia 1774-ben igyekezett ezen egy pótrendelettel segíteni, de végül is szabályzatának inkább csak az volt a haszna, hogy a jobbágyot mentesítette a durvább visszaélések és a kegyetlen bánásmód alól.

A jobbágytelkek elaprózása ismét csak az oláhságnak használt. Mert az igényesebb magyar jobbágy inkább személyes szolgálatot vállalt, ipart tanult, a városokba húzódott s helyét megint csak az oláh szállta meg.

Bruckenthal Mária Terézia 1777-ben nevezte ki Erdély főkoronázójává s ugyanakkor báró Reischachra bízta a kancellária vezetését is. Mária Terézia csalódott a magyar rendekben, mert nem voltak hajlandók reformtervei kivételében támogatni s ezért nélkülük, sőt Magyarország gazdasági érdekeinek egyenes el mellőzésével fogott hozzá azok kivételéhez. Amint mellőzni igyekezett őket Magyarországon, ép-úgy háttérbe szorította a magyar rendeket Erdélyben is. Bruckenthal és Reischach alatt a magyar felsőbbség teljesen háttérbe szorult Erdélyben. A századok alattuk politikailag határozottan előtérbenyomultak s sok jelentős pozíciót szálltak meg. Bruckenthal eszközölte ki, szem előtt tartva a német érdekeket, hogy Erdély és Magyarország egyesítésének kérdése közel egy évszázadra levéssék a szönyegről. A magyarországi országgyűlés 1741-ben követelte Erdély visszacsatolását, de Mária Terézia megtagadta s csak az vétetett törvénybe, hogy Erdély tagja a szent koronának s azt a királynő és utódai a magyar királyok jogán bírják. Hogy Erdély különállása még jobban kitűnjék, valamint hogy a királynő elismerése az ebbe való belenyugvás felett kifejezést nyerjen, Erdély 1768-ban nagyfejedelemségi rangra emeltetett. Ennek kieszközölője szintén Bruckenthal volt.

A magyarság háttérbe szorult. Ugyanakkor a szászág újabb német betelepüléssel gazdagodott. De sem a politikai előtérbenyomulás, sem az újabb betelepülések nem jelentettek a szászok számára belső megerősödést. A szászág és a székelység ebben a században végül is egyformán visszafejlődött, tért vesztett: a szászág az oláhsággal szemben, a székelység pedig jogai nagyrészének elvesztésével. A magyarság is gyengült. Egyetlen népelem erősödött: az oláh. Az állandó oláh szaporodás mértékére jellemző, hogy számuk Erdélyben 1700-tól 1761-ig 250.000-ról 547.000-re, 1784-ig pedig 787.000-re emelkedett. Ez a nagymérvű gyarapodás csak úgy állhatott elő, hogy tovább is nem lankadó ütemben folyt az oláh vajdaságokból való menekülésszerű beözönlés. Ez az állandó beözönlés nem kímélte most már a temesi Bánságot, az úgynevezett Bánátot sem. 1741 és 1744 között 15.000 család menekült el a nyomasztó

adók elől Havasalföldről, majd Maurocordat Konstantin vajdasága alatt Havasalföld adózó családainak száma 146.000-ról 35.000-re szállt alá.

Bár Erdély kormányzása bécsi kezekbe került, a három nemzet és négy vallás rendszere tovább is megmaradt. A hivatalokban ülő nemeség révén a rendi szellem tovább is képviselve volt. Különbösen is az erdélyi arisztokrácia nemcsak hogy meg sem közelítette gazdagságban a magyarországit, de a köznemességgel sűrű rokoni összekötetésben is maradt. Így a rendi tagozódás nem volt oly éles, mint Magyarországon. Az elnemzetietlenedés is kisebb fokú volt az erdélyi arisztokráciánál. Különbösen a politikai élet oly csendes volt, hogy egyes országgyűléseknek tárgyalási anyaga sem lett volna, ha a nemzetek és vallások állandó sűrűlődsége nem szolgáltatott volna anyagot. Bécs az akkori közlekedési viszonyok mellett oly messze volt, hogy alig figyelt Erdélyre. Csak az állandóan emelt adók érdekelték. A szászok említett belső gyöngülését elsősorban az okozta, hogy Erdély gazdasági fejlődése megállt. Ez a megtorpadás még a szászok társadalmi viszonyait is megrögzítette s teljes stagnálást okozott. Erdélynek, mint említettem, a század elején mintegy 150.000 magyar-szekely, 100.000 szász és 250.000 oláh lakosa volt. A románság 50%-os arányszáma hovatovább nyomasztóbb lett s a század végére az arány az oláhság javára még javult is. A materiális súlyánál fogva is egyre súlyosabban érződő oláh kérdés megoldására azonban a másik három érdekelt nemzet nem tett semmit. Nem gondolt sem az uralkodó, sem a három nemzet a gyökeres változtatásokra. A rendiség előregedett Erdélyben is, pedig a jogokért jelentkező negyedik nemzet is a rendi alkotmány kötelékébe akart bejutni. A rendiséget és az önállóságot utóbb Erdélyben a nemzeti gondolat ereje kezdte ki.

Erdély nem tudta kivonni magát az általános dunamedencei fejlődésből, eseményegységéből, legfennebb minden elsekélyesedett benne. A Regnum Marianum katolikus barokk eszméje is behatolt. A katolicizmust itt is hatékonyan támogatta az állam. A felvilágosodásnak lassan mindent elöntő szelleme ugyan lehetetlenné tette a XVII. század rekatalizációja erőszakoskodásainak megismétlődését, de azért erőszakoskodásokkal ennek és a leopoldi diploma ellenére is találkozunk. Amennyire támogatta az udvar a protestánsok áttérését a katolikus egyházba, any*nyira megakadályozta a katolikus hit elhagyását. Mindazonáltal a katolicizmus az állami támogatással nem sokat ért, maradandó hasznot számára az állami támogatás nem jelenlett. Az oláh nép vallási uniója Klein lemondása után — mint vázoltuk — majdnem megsemmisült s azt Mária Terézia csak azzal tudta megmenteni, hogy elismerte az ortodox egyházat is. Az unió hatása alig terjedt túl a papoknál, a nép szélesebb rétegei, nagyobb tömegei nem igen vettek róla tudomást. Azok a keleti egyházban maradtak s így a kulturális előnyöket sem élvezték.

Az iskolaügyi reformokat Mária Terézia Erdélyben is végrehajtatta. A felvilágosodás szelleme diadalmaskodott abban a gondolatban, hogy az iskola közügy, amely nem magánemberek, nem is egyházak, hanem az állam feladata. Az eddigi, felekezetek szerint különböző tanulmányi rendszereket a „Ratio educationis” néven emlegetett kerettel egységbe, azonos szervezetbe és rendszerbe hozta. Az új rendszernek legnagyobb eredménye a népiskolai oktatás támogatása volt. A jezsuita rend ebben az időben eltöröltetett s iskoláit a sokkal felvilágosultabb piaristák vették át. Az erdélyi protestáns iskolák a súlyosabb helyzetük ellenére is sikerrel bírták a versenyt a jobb helyzetbe került katolikus iskolákkal. Azonban az élre a százok iskolái kerültek, amelyek a német közművelődési és tudományos mozgalmakkal szorosabb kapcsolatba kerültek s így közvetlen a nagy német kultúrforrásból meríthettek.

A maradandó jellegű oláh iskolázás tulajdonképpen csak 1754-gyel kezdődik. Amikor Klein utóda, Áron Péter unitus püspök megnyitotta a balásfalvi középiskolát. Ugyancsak az ő alapítása a balásfalvi papnővelde, amely az általa szerzett kúti uradalom jövedelméből 50 oláh ifjút képzett állandóan ki a papi pályára. A nagyszombati papnőveldeben és a bécsi Pázmányeumban állandóan mintegy tizenhat oláh ifjú kapott kiképzést. Mária Terézia pedig Bécsben ötven görög-katolikus papjelölt számára külön szemináriumot alapított. Megnyílt az unitus oláhok előtt Róma is. A római, bécsi, nagyszombati szemináriumok lettek az oláhság vezetői számára a kultúra forrásai, melyből ők szívesen merítettek, sőt egész történelmi álmat koncipiáltak. Ez a dákoromán legenda lett aztán az oláhok politikai célkitűzései s a mai oláh állam alapja.

Mária Terézia elhunytá után, fiában, II. Józsefben, a kihalt Habsburg-dinasztia helyét a Habsburg-lotharingiai ág foglalta el. II. József (1780—1790) tizenöt évig volt trónörökös. Ez idő alatt nem egyszer megalkuvásra volt kénytelen anyjával szemben. Műveltségét önmaga építette fel s így önmagát alakította ki oly társtalanul egyedülálló emberré, aki a racionalizmus teljes asszimilálása után mechanizálni és uniformizálni kívánt melléktekintetek nélkül mindent. Mániákusa volt eszméi megvalósításának. Legtisztább reprezentánsául tekinthető a fiziokratizmusnak, melyben már benne volt nemcsak a francia forradalom racionalizmusa, de lendülete is. Fáradhatatlanul, nagy igyekvéssel dolgozott az egyedül racionális egységes állam kialakításán. Egyetlen nagy birodalom urának érezte magát, amelyben nincsenek egyéni színek, nincsenek részérdekek. Centralista volt ízig-vérig, az első tudatos centralista a Habsburg uralkodók közül, makacssága azonban visszatérő jelenség volt a családjában. Elgondolása kiölt belőle minden előítéletet és megalkuvási hajlandóságot. Uralmát a természetjog alapján korlátlanak hitte s kíméletlenül fordult a még a fejedelem elé is korlátokat emelő

feudalizmus, rendiség ellen. A felvilágosult abszolutizmus híve lévén, emberbaráti intézkedései a legmelegebb rokonszenvet biztosítják számára. Nemzeti érdekeket nem ismerő központosító törekvései azonban szembeállítják a nemzeti gondolat híveivel. Hogy ne kösse semmivel szemben semmi sem, nem koronáztatta meg magát és nem adott ki hitlevelet. Kalapos királyként nyúlt bele az ország évszázadok által kialakított és megcsontosodott viszonyaiba, hogy oly reakciót indítson meg, amely kimozdította a nemzetet a nyugalmi helyzet végzetes tespedéséből. Szisztémája minden államában csődöt mondott s intézkedéseit halálos ágyán vissza kellett vonnia, tudatában egy hiábavaló élet minden fanatikus nagyotakarása csődjének. Minden abszolút uralkodó közt ő vállalkozott a legtöbbre és ő bukott el a legtragikusabban. Az utókor, ha nem is érthet vele egyet, ha látja is hibáit, elismeréssel hajol meg ókori hősökre emlékeztető tragikus emberi nagysága előtt.

Tízéves uralkodása teljes tagadása volt a barokk-rendi korszaknak. Az abszolút állam, a nagy politikai hatalmú monarchia és a közjó volt a kitűzött cél. Mivel egységes birodalomra gondolt, amelyben a törvény előtt egyenlő emberek egyenlően viselik a terheket, egységes nyelvvel, egységes műveltségben élnek az igazságos törvények védelme és a virágzó ipar s kereskedelemadta nagyszerű lehetőségek között, Magyarország sem érdekelte másként, mint az egységesített, uniformizált állam egy része. Bár mesebeli király módjára bejárta országait, hogy mindenről személyes tapasztalata legyen, az egyes országok egyéni érdekeit sohasem ismerte fel. Természetes, hogy magyarországi nagyszámú és mélyreható reformjainál is az összbirodalom szemszögéből intézkedett.

II. József természetesen Erdélyben is végrehajtotta reformjait. 1781 október 13-án adta ki úgynevezett türelmi rendeletét, amely III. Károly és Mária Terézia korlátozó intézkedései után biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Igaz, hogy ugyanakkor fejedelmi engedélyétől tette függővé a protestánsok zsinattartását, amelyen császári biztos képviseli az uralkodót. Aztán hozzáfogott Erdély közigazgatásának átszervezéséhez. Az erdélyi kancelláriát beolvasztotta a magyarba s a Szebenben székelő guberniumot is teljesen átszervezte. Még 1781-ben eltörölte a szászok kiváltságait, hogy a szászok földjén nem szerezhettek más földet, csak szász. Így a szászok földjén lakó oláhok is ugyanazokat a jogokat kezdték élvezni, mint a szászok. 1783-ban eltörölte azt, hogy a hivatalok betöltésénél nem a rátermettséget, hanem a vallási arányt kell figyelembe venni. Hogy a szászok is viselhessenek hivatalt, mivel a hivatal-viselés nemességhez volt kötve, nemesítés véggett összeíratta az előkelőbb szász familiákat. Már trónörökös korában bejárta Erdélyt s ezt 1783-ban megismételte. Szebenben adta ki azt a rendeletét, amely az „örökös” jobbágyságot megszüntette.

II. József programjában még fokozottabb gond fordított a népre, mint Mária Teréziánál. A nép fizeti az adót és adja a katonát, tehát rajta épül fel az állam. Hogy új adórendszert vezethessen be, népszámlálást rendelt el. A népszámlálást a nemesség is idegenkedve fogadta, mert eljövendő terheket várt tőle. A jobbágyság pedig azt remélte, hogy ez a nemesi kiváltságok megszüntetését jelenti. Fokozta ezt az idegességet az az újabb összeírás, amelyet II. József abból a célból végeztetett, hogy előkészítse ezzel a határőrvidék kiszélesítését. Az oláh jobbágyok látták, hogy milyen nagyfokú könnyebbedést jelentett a határőrré lett oláhok számára a jobbágyságtól való szabadulás s mikor összeírták azoknak a faluknak a lakosságát, amelyek bevonandók lettek volna a határőrvidékbe, megindult az összeírásra való tömeges jelentkezés s a jelentkezettek pedig megtagadták a további jobbágyszolgáltatásokat. Az adóreformot és a határőrvidék reformját előkészítő népösszeírások tehát a oláh jobbágyság körében szociális nyugtalanság magját vetették el. A nemesek igyekeztek a jobbágyokat visszatartani a jobbágyokat szabadossá tevő összeírásoktól. A jobbágyok izgalma ezzel csak fokozódott. Hunyad megye főispánja jelentette is a guberniumnak, hogy a parasztok izgalma a nemesség ellen oly nagy, hogy egy kis szikra is nagy tüzet lobbanthat ki. Ez a szikra nem késett. Még 1778-ban a zalatnai királyi uradalomban az italmérési jog újra szabályoztatott, amely újabb megterhelést jelentett az uradalom oláh jobbágyságai számára. A jobbágyok Hóra és Kloska vezetésével kérvényben kértek orvoslást a guberniumtól, de eredménytelenül. 1782 május 24-én a topánfalvi vásáron az italmérési jog körül az oláh jobbágyok és a kamarai bérlők közt veszekedés tört ki s a jobbágyok erőszakoskodásra ragadtatták magukat. Az úriszék a zavargó jobbágyokat részben botütésre, részben börtönre s öt tettet halálra ítélte. Ekkor Hóra és Kloska Bécsbe ment kérvényével egyenesen a császárhoz. Az első eredménytelen bécsi utat újabb követte s 1784 április 1-én a császár elé is kerültek. A császár rendeletet adott Horáéknak a kormányshoz, hogy a panaszkodni merő jobbágyok üldözésével hagyjanak fel, amíg ő az ügyben döntené. Hazatérve Kloska el is vitte a levelet a guberniumra, ahol elvették azt tőle, de minden maradt a régiben. A foglyokat nem bocsátották szabadon és a sérelmeket nem orvosolták. Hóra, Kloska, Krizsán és társaik sorbajárták a falukat s azt híresztelték, hogy a császár az oláhokat felmentette a jobbágyszolgáltatások alól és katonákká tette őket. A híresztelés lázadást okozott. Kriscsór községben kezdődött a vérengzés és rombolás. Itt tizenhét nemes vesztette életét. A rombolókhöz egyre újabb és újabb csoportok csatlakoztak s néhány nap alatt oláh parasztlázadás lángja borította el egész Zarándmegyét. Zarándból Hunyad megyébe törtek be, de Déva alatt vereséget szenvedtek. A vármegye harmincnégyet kivégez-

teteit közülök, mire dühük csak fokozódott s feldúlták Verespatakot, Offenbányát, Abrudbányát s átcsaptak Arad megyébe is.

Mivel a főhadparancsnokság kételkedett a hírek valóságában s báró Preiss főhadparancsnok különben is ellensége volt Bruckenthalnak, a katonaság teljes passzivitással viseltetett az egyre továbbgyűrűző oláh szociális parasztlázadással szemben. Ekkor a veszélyeztetett nemesség fogott fegyvert, hogy gondoskodjék önvédelméről. II. József megdöbbent a nemesség fegyverkezésének híretől. Attól tartott, hogy végzetes polgárháborúvá fajul a lázadás. Betiltotta tehát a nemesi felkelést és erélyes fellépésre utasította a főparancsnokságot. A katonaság könnyen végzett a lázadással. Hóra és Kloska is fogságba került s a széleskörű vizsgálat lefolytatása után 1785 február 28-án mintegy 6000 ember jelenlétében Horát és Kloskát keréketörték. Krizsán a börtönében felakasztotta magát. A nagyobb intőhatás kedvéért az érdekelt megyékből községenként három idősebb és három fiatalabb ember volt a kivégzésre berendelve.

Az egész felkelés szociális jellegű volt s bár oláhok keltek fel magyarok ellen, nem volt abban semmi nemzeti vonatkozás. Annál kevésbé lehetett az, mert a fölkelés előtt négy hónappal József eltörölte a három közjogi nemzetet is. A német nyelv behozatalával a leopoldi diplomából semmi sem maradt. A reakció itt is jelentkezett, 1787-ben mozgalom indult meg, hogy kérvényezzék az alkotmány visszaállítását 8 minden bécsi nyomás ellenére is eljuttatták azt a császárhoz.

A rendeleteit visszavonó József Erdély régi állapotát szintén helyreállította.

II. József erőszakos és alkotmányellenes reformjainak az volt Erdélyben a legnagyobb hatása, hogy az erdélyi magyarság körében intenzív mozgalom indult meg a Magyarországhoz való visszacsatoltatás érdekében. II. Józsefet II. Lipót követte a trónon (1790—92). Lipót összehívatta az erdélyi országgyűlést is, amelynek az adott most a szoktnál nagyobb jelentőséget, hogy annak nemcsak Erdély felfüggesztett alkotmányát, régi közigazgatási és politikai szerveit kellett felélesztenie, de azokat a változott viszonyoknak megfelelően bizonyos reformoknak is alá kellett volna vetnie. Ennek a különösebb jelentőségű 1790—91. évi erdélyi országgyűlésnek főleg mégis fontos kérdése volt: a Magyarországgal való unió, a jobbagyság, a hivatalos nyelv kérdése és az oláhok politikai törekvése.

Az uniónak különösen azért voltak pártolói, mert azt vélték, hogy ha Erdély egyesül Magyarországgal, akkor a jövőben ellen fog tudni állni s az oly törvénytelen törekvéseknek, minő II. József abszolutizmusa volt. Bécs ezúttal is mereven ellene volt a két ország egyesítésének s mivel az erdélyi rendek úgy látták, hogy II. Lipót alkotmányos

érzületű uralkodó, maguk is lemondtak az unió gondolatáról. Az erdélyiek unió s terve ekkor még nem volt őszinte, csak az abszolutizmus által veszélyeztetett rendiség pillanatnyi védekezési formája volt, amelyet az a veszély csökkenése után könnyen elejtett. Az őszinte unió s hangulatot a nemzetiségi veszély csak később váltotta ki. Ezen az országgyűlésen a kiküldött bizottságok még az unió t Magyarországra nézve súlyos feltételekhez kötötték. A vezérelv az volt, hogy egyesülni kell a jogbizonytalanságok elkerülése végett, de meg kell őrizni mindent, ami az önálló államiságból jogilag folyik. Az unió így nem egyesülés lett volna, hanem egyoldalú protektorátus, amelyben a protektor csak ad, de nem kap semmit.

Amíg az erdélyi országgyűlés legalább a magyar és erdélyi kancellária közösségének további fenntartását kívánta, addig az ősi Bánfi-Teleki-ellentét következményeként amit Bánfi György kormányzó ez ügyben Erdélyben előkészített, azt Teleki Sámuel elgáncsolta Bécsben s Lipót leiratban közölte a rendekkel, hogy a két kancelláriát szétválasztotta s Telekit kancellárrá nevezte ki. Így nemcsak az unió gondolata aludt el az erdélyi országgyűlésen, hanem még a gyűlés folyama alatt szétvált a II. József által egyesített két kancellária is s így Erdély további különállása még szemelláthatóbb lett.

Az 1792. magyar országgyűlés, amelyet már Ferenc (1792—1835) hívott össze, nemkülönben az 1802. évi is sürgette az erdélyi részek visszacsatolását s magát az unió t is, de Erdély ismét a negáció álláspontjára helyezkedett s a kérdések az 1825. évi magyarországi országgyűlésig aztán szóba sem kerültek többet.

Bécsben csakhamar kialakult az a taktika, amely lehetetleníténé, hogy akár a magyar, akár az erdélyi országgyűlés végérvényes határozatot hozhasson az unióról és a részekről. Mindig azzal intéztette el a kérdést, hogy előbb meg kell hallgatni erről a másik országgyűlést s annak válaszát pedig egy következő országgyűlésre tűzte ki. Így az ügy sohasem érhetett el a két országgyűlés egyidejű végleges és egyértelmű határozathozataláig.

Az 1790. országgyűlés másik fontos pontja, mint előrebocsátottuk, a jobbágykérdés volt. II. József megszüntette az „örökös”, azaz a földhöz és egy földesúrhoz kötött jobbágyságot. Ennek fenntartásán, vagy visszaállításán kellett elsősorban dönten. A királyi leirat az ajánlotta, hogy a jobbágy, ha urával előre megegyezik s maga helyett alkalmas utódot állít, szabadon elköltözhet. A magyarság többsége, de különösen a székelyek azonban ellene voltak a szabadköltözködésnek. Végül is csak Bánfi kormányzó erélyes fellépése tudta keresztül erőszakolni a jobbágyok szabadköltözködési jogának törvénybe iktatását. A bizottságokban ez az elv még elbukott volt.

A nyelvkérdés volt az erdélyi országgyűléseken az első nemzeti-ségi vita. Az egész európai életet átható új eszme, a nemzeti gondolat, amely már pár évtized óta felborzolta a magyarság lelkét is s amely az aufklárizmus, racionalizmus után koreszmévé lett, nem hagyta érintetlenül Magyarország és Erdély nem magyarajkú lakosait sem. Nem reakcióként, hanem egyidejűleg következett be a magyarság és a nemzetiségek nemzeti öntudatosodása, amely már szétrobbantotta az addigi egységes rendi kereteket s nem egész másfél évszázad múlva szétrobbantotta az évezredes magyar királyság területi kereteit is.

A XVIII. század legmélyrehatóbb változásai az emberi gondolkozásban játszódtak le. Már a felvilágosult abszolutizmus, de méginkább a francia forradalom megszakított minden közösséget a múlttal s nagy igyekezettel takarított el mindent, ami az előző évszázadok berendezésére emlékeztetett. Az emberi gondolkozás egy évszázad alatt ment át a racionalizmus, individualizmus, liberalizmus és nacionalizmus egymást kergető és egymásba fonódó filozófiai megalapozottságú gondolkörén. A gondolkozás forradalmának főfészke Franciaország volt, amely ekkor szerzett magának évszázados előnyt a fejlődés minden ágában keletibb szomszédaival szemben. Az egymásba fonódó, közvéleményalakító filozófiai rendszerek egyelőre csak Franciaországban tudták a lekötve tartott társadalmi erőket cselekvésbe robbantani ki. Keletebbre a cselekvések elmaradtak, csak a filozófiai rendszerek váltottak ki egyelőre még nem politikai, hanem kulturális hatást.

Az emberi egyenlőség és egyetemlegesség gondolatának végső eredője, a XVIII. században elterjedt „világpolgár” eszméje, reakció volt az elmúlt századok társadalmi szervezetével szemben, amelyben az embert a földesúri, céhi és egyéb hatalmak a lekötöttség ezer szálával tettek függővé. A függést az abból való szabadulás, a szabadság váltotta fel s az addig jelentéktelen ember egyszerre önmagában a legnagyobb értékkel emelkedett. Az ösztönös egyén mint a legnagyobb érték, teljes szakítás volt az előző korok felfogásával. Az állam, a késő középkor s korai újkor legmagasabb társadalom összefogó formája a féktelen szabadságra vágyó egyén szemében már nem volt természetes közösség. Valami új összefogó közösségre volt szüksége az újkor felszabadult emberének, amely közösség nem intézményes, hanem természetes, mint az önmagában teljes ember. Bár a filozófiai előkészítés szálai messzebbre nyúlnak vissza, a gyakorlati élet számára a francia forradalom termelte ki az egyénnél hatalmasabb, hathatósabb kollektív egyedet, amit már nem politikai határok határoznak meg, hanem ami természetes és mint ilyen a legmagasabb emberi közület, a nemzet. A világpolgárságot felváltotta a nemzeti eszme. A legfőbb érték a nemzet. Most már nem az ember egyenlő, hanem a nemzetek egyenlők és szabadok. Ha a világ egyetlen

Status, akkor minden nemzet egyenlőjogú polgár benne és mindeniknek sajátos hivatása van. Az egyén degradálta magát s kollektivizált egy fel-sőbb, a nemzeti köz- és öntudatba. A középkori társadalmi szervezetet szétrúgó s magát abból kitépő ember új társadalmi szervezetet teremtett magának: a nemzetet. A nemzet a középkorban, a középkori állam ke-retein belül csak magánjogi vonatkozásokban érvényesült. Ettől kezdve a nemzet közjogi vonatkozásokban érvényesül. Ez a nemzet már nem rendi nemzet, amelyhez csak bizonyos társadalmi és gazdasági rétegek tartoznak az ország lakosai közül, ez a nemzet az egy nyelvet beszélők, egy kultúrát hordozók, egy kifejezési formát használó emberek közös-sége kor, nem és rangra való tekintet nélkül. Ez a nemzet ettől kezdve közjogi fogalomná lép elő s az állam ettől kezdve nem egy területet, hanem a nemzet egyetemét kívánta politikai életközösségbe is össze-fogni. Mivel azonban a történelmi politikai határok és a nemzetek föld-rajzi határai korántsem estek össze, különösen nem Középeurópában, ahol a Habsburg-birodalom a nemzeti államok kialakulását meggátolta, az új célkitűzésekkel együtt járt a meglevő politikai határok átértéke-lése is.

A fejlődés természetesen nem volt ilyen egyenletes és ily egyenes vonalú. Sok helyen egyszerre jelentkezett az emberi egyenlőség (egyéni szabadság) s a nemzeti gondolat eszmevilága. Nem egyszer a nemzeti gondolat megelőzte az öt eredetileg megelőzőtt emberi egyenlőség gon-dolatát, aszerint, hogy a különböző filozófiai hatástörédek milyen idő-rendben és milyen intenzitással jutottak el az egyes helyekre. A magyar nemzeti gondolat megszületését is filozófiai előkészítés előzte meg, épp úgy, mint ahogy nemzetiségeink nemzeti öntudatosodást is egy-két filo-zófiaiilag képzett ember indította meg.

A nemzeti gondolatnak már nagyon korán kétféle felfogása érvé-nyesült: egy francia és egy német értelmezés, amely megfelelt a francia és a német politikai viszonyoknak. A franciák az állam és a nemzet fo-galmát elválaszthatatlanul összekapcsolták, ideáljuk az egy nemzet ál-lama, a nemzetállam. Ez az elgondolás Magyarországon csak nagyon kés-őn talált talajra. A német elképzelés nem kívánja meg a nemzet mellé a saját államot. A német nemzetfogalom szerint a nemzet kultúregység, amely államhatárokon felülemelkedő s azzal össze nem függő fogalom. Az oly nemzeteknél, amelyeknek nem volt a XVIII—XIX. század fordulóján saját államuk, vagy abban nem voltak abszolút urak, mint a ma-gyarnál és nemzetiségeinél, előbb mindig a német értelmezésű nemzet-fogalom hódított s csak később alakult ez át mindenhol francia felfogású követeléssé: a magyarságnál nemzetállam vágyává, a nemzetiségeknél területi szeparációvá.

Így kezdetben nálunk a francia filozófia termékeit nemcsak köz-

15

L. képek jegyzékét

vetítő, de módosító német filozófia hatott. Nemzetiségi szempontból Fichte és Hegel nemzetiségi elmélete, történetfilozófiája volt a ható tényező'. Ezekben nyert a nemzeti nyelv követelése természetjogú levelezést s a nemzeti nyelv kultúrigényén keresztül a kor filozófiája megmunkálta lassan a talajt a nemzeti gondolat számára, mint politikai eszme számára is. A korai nacionalizmus nálunk, Magyarországon és Erdélyben egyaránt, a nyelv használatát csak mint kultúrigényt tekintette. Utóbb vált ez politikai igénnyé. A nyelvszeretet, mint azt klasszikus tömörséggel fejezte ki *Szekfüi*, néhány évtized alatt nyelvkérdéssé vált.

A nyelvkérdés az 1790—91. erdélyi országgyűlésen annak a kapcsán jött szóba, hogy gr. Gyulai József és br. Kemény Simon azt indítványozták, hogy tiltakozzanak a német nyelv használata ellen, amit II. József rendelt el s a németnyelvű királyi leiratok ügyében keressék meg a guberniumot. A szászok azonban, akiket elsősorban járt át Fichte és Hegel eszmeköre, ragaszkodtak a német nyelv használatához s azt kívánták, hogy a magyar nyelv helyett is inkább a latin használtassék, mert azt jobban értik. Pár fiatalabb szász követ a három nemzet uniójára letenni szokott esküt vonakodott magyarul letenni s csak az idősebb szász követek tanácsára tette végül le. A guberniumhoz küldött küldöttség szász tagjai a gubernium előtt ünnepélyesen kinyilatkoztatták, hogy a német nyelv elleni tiltakozásban a másik két nemzettel nem értenek egyet. Ez a lépés mérhetetlen felháborodást váltott ki. Wesselényi Miklós (az idősebb) elégtételt követelt. A királyi jogügyek igazgatója pedig azt indítványozta, hogy a szászok zárassanak ki a rendek közül. Az első nemzetiségi vihart az erdélyi országgyűlésen csak Bánfi kormányzónak és Bruckenthal Mihály szász ispánnak tapintata tudta nagynehezen lecsillapítani.

Herder hatására már tudatos lett a szászoknál és a magyaroknál egyaránt, hogy a nemzeti nyelv halála a nemzet halála is. Az 1790—91 évi magyar és erdélyi országgyűlésen a nyelvkérdés még csak embrionális állapotban került szóba. De már ez is elég volt arra, hogy Magyarországon a horvátokat, Erdélyben a szászokat szembeállítsa a magyarokkal. A rendiség nem ismert nyelvi és nemzetiségi megoszlást, a követelődző új nyelvszeretet azonban egyszerre robbantotta az ország lakosságát annyi részre, ahány nyelvet beszéltek az országban. Izdenci, a hírhedt magyargyűlölő tanácsos, felismerte, hogy a magyar nyelv terjedése a magyarság számát s politikai erejét növelné. A bécsi sajátos érdekek miatt tehát azt tanácsolta, hogy a kormány a magyar kárára a nemzetiségi nyelveket támogassa. A magyar államnyelv kérdése így közjogi vita jellegűvé lett, hogy a közjogi vita hevében a nyelvkérdés maga egyre jobban a háttérbe szoruljon s Bécs felé a magyarság teljesjogúságának s a nemzetiségekkel szemben pedig szuverenitásának kérdésévé váljék. A bécsi

kormányzat a monarchia szempontjaiból ítélvén meg mindent, a magyar állammal szembehelyezkedett. Azonban hiába jött újabb abszolutizmus is, a nyelvkérdés élt tovább, az irodalomban, a társadalmi életben s mint egyetlen összefogó kapocs fogta össze a XIX. század nemzeti öntudatosodását a XVIII. századvégi nemzeti ébredéssel.

II. Józsefnek az az intézkedése, amely eltörölte volt a három nemzetet, felszabadította az oláhok politikai aspirációit. Megszűntek a három nemzet rendi kiváltságai, területükhöz kötött autonómiáik s ezzel az oláhság előtt megnyílt a teljes egyenlővé válás lehetősége. Az 1790—91. évi országgyűlés természetesen visszaállította a rési állapotot s ezzel az oláhok ismét az alkotmányból kizárt népelemmé lettek, akik csak a görög katolikus egyházon át emelkedhettek magasabbra. Az oláhság folyton nagyobb számú értelmisége, látva, hogy II. Józsefnek rájuk nézve oly kedvező reformjai összeomlanak, akcióba lépett, hogy megmentse az egyszer már megvolt helyzetet. Még az 1791. évi országgyűlést megelőzően könyörgő levelet küldtek II. Lipóthoz. A „Supplex libellus Valachorura” néven emlegetett felirat sugalmazója Sinkai Gergely volt s a fogalmazást Méhes erdélyi udvari kancelláriai tanácsos végezte. II. Lipót a kérvényt leküldte tárgyalás és véleményezés végett az erdélyi országgyűlésnek.

Mielőtt ismertetnénk a felirat tartalmát, néhány mondatban idézzük vissza az oláhok öntudatosságának egyes, már az előadás folyamán ismertetett fázisait:

Az oláhság beszivárgási folyamatát nem kell felidézünk. A beözönlött oláhság kulturálatlan maradt s elmagyarosodása elé áthághatatlan gátat emelt alacsonyabb életszintje és ortodox vallása, amely más kultúrkörhöz kapcsolta őt, mint amiben a latin-germán-keresztény kultúrközösségben élő magyarság volt. Az első eredményesnek látszó kísérletet a XVI. században szász és magyar magánosok, majd az erdélyi nemzeti fejedelmek tették meg arra, hogy kimentsék az oláhságot az ortodoxia fojtó sötétségéből. Az előző katolikus kísérletek (Nagy Lajos, Zsigmond) eredménytelenek maradtak. Ez a törekvés ugyan megindította az oláh nyelvű irodalom és művelődés folyamatát, de a tömegek közt maradandóbb sikerre nem vezetett. Az oláhságnak, illetve annak egy részének az ortodoxiából való kiszakítása s ezzel a bevett vallások s így az alkotmány sáncái közé való bevezetése annak a késői ellenreformációs törekvésnek az erdélyi magyarság későbbi sorsa szempontjából feltétlenül kétes érdemű eredménye, amelyet Erdély elfoglalása után a Lipót császár visszakatolizáló törekvéseit szolgáló jezsuiták hajszoltak keresztül. Ez a kis megalkuvás indította meg az oláh nép felfelé törekvő útját. Az egyesülésnek igen nagy hatása volt mind az oláh nemzeti törekvések, mind a politikai vágyakozások fejlődésére. A Rómával való érintkezés

erősítette meg az oláh papságban s a lassan életre hívott oláh intelligenciában a római eredetnek egy-két tudálékos agyban megszületett tévhitét s ezzel megindította a dákoromán elmélet, valamint a latin öntudat kifejlesztését.

Eszerint az azóta már számtalanszor megcáfolt tudománytalan elmélet szerint az erdélyi oláhság az egykori dákoknak és az őket leverő rómaiaknak lenne az utóda s mint ilyen ő Erdély egyetlen őslakója s történeti jogon egyedüli jogos birtokosa is. Ennek az elméletnek kifejtői, a dákoromán történetírás és nyelvészkedés megalapítói Sinkai Gergely, Maior Péter és Klein Sámuel, akik tudományos felkészültségüket a római propaganda de fide collégiumban szerezték. Sinkai elmélete részben tudatlanságból származó, jóhiszemű félreértésen (Anonymust értette félre), részben tudatos hamisításon épült fel. Viszont ezt a hamis és téves történeteszméletet az egész oláhság korán magáévá tette s mindmáig politikai programjának vallja.

Klein unitált püspök indította meg az oláhság politikai aspirációit. Tizenhat kérvénnyel fordult III. Károlyhoz, majd Mária Teréziához, melyekben kezdetben csak egyházpolitikai jogokat és kiváltságokat kért, de utóbb már politikai és nemzeti jogokat is az oláhság egyeteme számára felekezeti különbség nélkül. Ez volt az első oláh nemzetiségi politikai követelés, amely már egész modern szellemben kívánta, hogy az ország oláh többségű részeiben oláh adminisztráció legyen és hogy a hivatalokban az oláhok számarányuknak megfelelően alkalmaztassanak, nemkülönben megfelelő képviseljük legyen a törvényhozásban is.

Növelte az oláh nemzeti öntudatot az Erdély határán felállított oláh határőrvidék oláh ezredeinek oláh tisztikara is. Ezek 1791-ben kérvénnyel járultak II. Lipót elé, kérve, hogy az oláhság vétessék fel negyedik törvényes nemzetnek Erdély törvénykönyvébe. Megjegyzendő, hogy amíg az ezt kérő oláh tiszteknek semmi bajuk nem történt, addig a magyar nyelvnek jogaiba iktatását kérő magyar tiszteket megbüntették.

A következő lépést jelentette a II. Lipóthoz benyújtott Supplex lihellus Valachorum, amelyet jellemzően Bob János balásfalvi görög katolikus és Adamovics Gheraszim nagyszebeni ortodox püspök együttesen nyújtott be. Az erdélyi országgyűléshez leküldött kérvény, felirat, a következőket kérte:

1. Az oláh nemzetre vonatkozó és minden törvényes alapot nélkülöző csak megtűrt, befogadott, nem recipiált kifejezéseket, mint méltatlan sértéseket töröljék a törvénykönyvekből;

2. Az oláh nemzet a rendek sorában kapja vissza újra azt a helyet, amely őt az 1437-i kolozsmonostori oklevél értelmében megilleti; (emlékeztetjük az olvasót, hogy az 1437, évi parasztlázadás tárgyalásakor ennek a felfogásnak helytelenségére rámutattunk);

3. A nemzet papsága, tekintet nélkül arra, hogy egyesült-e vagy nem, ugyanazon jogokkal bírjon, mint a többi nemzetek papsága;

4. A tisztviselők és az országgyűlési követek választásánál az oláh nemzet számának megfelelő arányban vétessék tekintetbe;

5. Azoknak a vármegyéknek, székeknek, kerületeknek és községeknek, melyekben az oláh nemzet többségben van, oláh neveket adjanak. A vegyes lakosságnak pedig oláh és magyar, vagy oláh és szász nevet kapjanak, vagy pedig minden nemzeti elnevezés elhagyásával nevüket vegyék egyszerűen csak a bennük levő várakról, folyókról. A fejedelemség minden lakosa vallás- és nemzeti különbség nélkül ugyanazokat a szabadságokat, kiváltságokat élvezze és ezek a közterheket is saját teljesítőképességeik arányában viseljék.

A kérvényezők mindezt történelmi alapon követelték. Hivatkoztak Béla király névtelen jegyzőjére és egyéb félremagyarozott forrásokra 8 állították, hogy a magyarok bejöveteléig, mint szabad őslakók, maguk választották fejedelmeiket s a szabad nemzet rangjáról csak 1437-ben taszítottak le.

Lipót azt kérte a rendektől, hogy vizsgálják meg: 1. mi módon lehetne az oláhok egyenjogúságát törvénybe iktatni; 2. hogyan lehetne nekik szabad vallás gyakorlatot biztosítani; 3. miként lehetne a mindkét felekezeti oláh klérust megfelelőbb anyagi helyzethez juttatni; 4. hogy lehetne az oláhság nyers tömegében a művelődést előmozdítani?

A rendek azt felelték, hogy: 1. a megyékben és a székely székekben az oláhoknak épp olyan joguk van, mint a magyaroknak, vagy székelyeknek. Állapotukat nem oláh voltuk, hanem nemes, vagy jobbágy voltuk határozza meg s az épp olyan, mint a magyar nemesé, vagy jobbágyé. A szászok pedig, amennyire a mai államrend azt lehetővé teszi, szintén hajlandók ezt az egyenlőséget a szász földön megadni; 2. a görög keleti vallás szabad gyakorlatát a most hozott 1791: 60. t.-c. már biztosítja; 3. minden felekezet gondoskodik a maga papságáról, ahogy tud; 4. bizottságot küldenek ki, amely tárgyalni fogja, miként lehetne a mindkét felekezetbeli oláh papság nevelésének szintjét emelni, mert a papok műveletlensége az oka a nép műveletlenségének.

A válasz tehát — mint az várható is volt — teljesen visszautasító lett.

A kérelem tárgyalása közben tűz ütött ki a városban. A követek kíváncsian toltak az ablakokhoz. Ekkor az idősb báró Wesselényi Miklós így szólt: „Maradjatok helyeteken és ne szaladjatok. Mert elég nagy tűz ég ebben a házban, bár ezt oltassuk el!” Wesselényinek igaza volt: az új kor legnagyobb tüze gyúlt ki, a mindent átgyúró nacionalizmusé 8 a magyar Erdély 1918 őszén abban a tűzvészben égett el, amelyet ekkor gyújtanak fel. . .

Az emlékezetes 1790—91-i erdélyi országgyűlés visszaállítván a régi berendezkedést, a gyakorlatba becsúsztott tévedéseket és visszasságokat is korrigálta. Ezért szentelt külön törvénycikket az erdélyi országgyűlés rendezésének.

Előrebocsátottuk volt, hogy a kincstárnokság a század végén Szebenbe került. Ferenc császár-király ezt az intézkedését 1797 október 8-án adta ki. A főkormányshék 1717-től 1732-ig székeltek Kolozsvárott s akkor Szebenbe helyeztetett volt át, 1790-ben azonban Visszaköltözött Kolozsvárra, így tehát Erdély főhatalai földrajzilag a következőleg helyezkedtek el: a legjelentékenyebb magyar városban, Kolozsvárott volt a főkormányshóság, a legnagyobb székely városban, Marosvásárhelyen székeltek a királyi tábla, a szászok vezető városában, Szebenben pedig a kincstárnokság és a főhadparancsnokság. A kancellária továbbra is Bécsben maradt. A guberniumnak Kolozsvárra történt áthelyezése s az országgyűlések rendszeres Kolozsváron tartása népesítette be ismét a XVIII. század utolsó éveiben Kolozsvárt főúri palotákkal s ekkor lett Kolozsvár az erdélyi szellemi élet központjává.

Az 1790—91. országgyűlésnek nemcsak a helyreállítást kellett elvégeznie, hanem II. József megsemmisített reformjai után foglalkoznia kellett volna az elkerülhetetlenül időszerű reformokkal is. E tárgyban az erdélyi országgyűlés épp úgy járt el, mint a magyarországi. Bizottságot küldött ki. Az el is végezte a munkáját, azt ki is nyomatta, de kivitelezésre már nem került sor.

A francia forradalom egész Európát megdöbentette. II. Lipót 1791 nyarán szövetkezett a porosz királlyal a forradalommal szemben való közös védekezésre, minek következtében a francia forradalmi kormány mindkettejüknek megizente a háborút. Ez a háború szakadt nyakába fiának és utódának, a tapasztalatlan Ferencnek, aki, távol állván tőle minden szabadelvű gondolat, a legnagyobb hévvel vetette magát a Franciaország elleni európai szövetkezésbe. A háború két évtizeden át folyt Ausztriára nézve igen változó szerencsével, nem egyszer súlyos órák elé állítva a dinasztiát s válságok elé a birodalmat. Ebben a végeláthatatlan harcban Erdély csapatai is résztvettek s az 1798. évi rastadi béketárgyalásoknak francia részről történt megszakításának épp az volt az oka, hogy néhány katona az egyik székely határhozredeből megölt két francia béketárgyalási megbízottat. 1809-ben sor került az erdélyi nemzeti hadsereg fegyverbe szőlítésára is. A hosszú szünet után erre a célra összehívott erdélyi országgyűlés a főkormányzó fiát, ifjabb Bánfi Györgyöt választotta meg a nemesi felkelőserég parancsnokává, aki alatt 2554 lovas és 13.528 főből álló sereg táborozott Enyed és Beszterce között egész 1810 elejéig, mikor is az utolsó erdélyi nemesi felkelő sereget feloszlatták.

Tudjuk, hogy a nemesek rendi kiváltságának egyik sarkköve az adómentesség volt. Az adómentesség alapjául az az elv szolgált, hogy a nemes személyesen lévén hadbavonulásra kötelezve, a legdrágábbal, a vérevel, életével áldoz. Ez a vérrel való áldozás az elmúlt századok folyamán egyre jobban feledésbe merült s elavult, épp úgy, mint az egész rendiség. A francia forradalmat követő reakció azonban a magyar rendiséget még egyszer felvillanyozta s az avult rendiség önző védelme igen jól találkozott azzal a bécsi kormánypolitikával, amely a forradalom ellen életrehívott „Szent Szövetség” szellemében először tette a történelem folyamán programmá az erőszakos konzerválást, a természetes fejlődés és reform lehető teljes meggátlását. A napóleoni háborúk zavaros éveiben vezette be Bécs az újabb abszolutisztikus törekvését, amelyet aztán ez a konzervatív szellem az 1810-es évek után még jobban kiszélesített. II. József reform-túltermelése után s az 1790—91. évi országgyűlések bizottságainak reform-tervezetése után, egy negyedévszázados újabb abszolutisztikus kormányzat feküdt rá Erdélyre.

Épp együtt volt a nyílt abszolutizmus bevezetése előtti utolsó erdélyi országgyűlés, amely még 1810—11-ben is az 1790-i országgyűlés reformtervein rágódott, amikor a napóleoni háborúk nagy gazdasági kimerültsége következtében Bécs kihirdette (1810 február 20) a devalvációt, az összes forgalomban lévő papír- és rézpénz értékének egyötödére való csökkenését. A rendelet országos felháborodást és elkeseredést váltott ki, nyílt lázadástól lehetett tartani. Bécsben birodalmi központi bizottságot állítottak fel, hogy az szabályozza a pénz további árfolyamát és a függő adósságok mikénti fizetésének módozatait. Ebbe a bizottságba az erdélyi országgyűlés is küldött ki egy albizottságot, élén gróf Nemes Ádámmal.

A francia forradalom, de méginkább az a reformkor, amely II. József tíz éves uralkodása alatt megriasztotta nyugalmukban az alvó koponyákat, nagy szellemi pezsgést váltott ki a Lajtán innen is. A nemzeti nyelv becsének felismerése, a reformok iránti érdeklődés, a rendiség önvédelmi megújítása, a nemzetiségek öntudatosodásának kinyilvánulása, a városi lateiner polgárságnak lassú kialakulása, megannyi összetevője volt egy élénk szellemi mozgalomnak, amelyben bár egymással ellentétes tényezők is hatottak ugyan, de amely szívósan túlélte minden elnyomó törekvést és politikai abszolutizmust. Az a külső eseményekben színtelen, szegény kor, amely átvezet a politikai élet újjászületéséhez, belső szellemi fejlődésben annál színesebb, gazdagabb. Ez a kor a nemzeti célzatú kulturális intézmények alakításának kora mind Magyarországon, mind Erdélyben. Ez a párhuzamosság viszont rámutat arra is, hogy a politikai, illetve közigazgatási különállás nem vágott szakadékot a két ország közé

s azért mind a rendiség törekvéseiben, mind a szellemi élet nagy igyekvéseiben közös úton járt a két ország.

Aranka György táblai ítélmester hívta életre Erdélyben a „Magyar Nyelvmívelő Társaságot”, mely 1793-tól 1801-ig működött. 1796 óta kiadványokat is bocsátott közre s amely ezen idő alatt 51 ülést tartott. 1792-ben kért színjátszási engedélyt a guberniumtól a Tordáról való négy Fehér testvér s 1792-ben már megalakult az erdélyi színjátszást pártoló társaság, amely lehetővé tette, hogy 1792 november 11-én Kocsi Patkó János társulata megtarthassa első előadását. Az 1794—95. évi erdélyi országgyűlés országos ügyé tette az erdélyi magyar színjátszást. 1803-ban már megkezdték a színházépítés tervezését is. Kolozsvárt a Belfarkas-utcában báró Wesselényi Miklós, gróf Teleki Ferenc és Lajos, báró Thoroczkay József és báró Bánfi József telket is adományoztak erre a célra, amelyen aztán a két haza első kőszínháza fel is épült. Az adományozók a színházi jegyzőkönyvbe azonban bevették, hogy: „mihelyt «zen telekre nem theatrum építtetnék, vagy felépülvén a theatrum más célra fordíttatnék, vagy pedig benne idegen nemzetbeliek a magyar társaság kirekesztésével, vagy annak kárára játszanának, azonnal jussuk legyen maguknak s haereseiknek kezeiket a theatrumra tenni s a contractusban stipuláit ötezer rh. forintig magukat törvényesen is excontentálni”. Hasonló kikötéseket tettek azok is, akik pénzükkkel az épület felépítését lehetővé tették.

A szászok is felismerték a nemzeti nyelven játszó színház jelentőségét s Szebenben és Brassóban német színtársulatok működtek. Az írói és tudós társaság megalakításának gondolata is foglalkoztatta a szászokat. Ez a társaság utóbb a Bruckenthal által alapított s 1817-ben megnyílt szebeni szász múzeum körül csoportosulva alakult meg. A szász közművelődési törekvésekben nagy szerepet játszott a kor szellemének megfelelően az 1767-ben alakult és Szebenben működött Szent András szabadkőműves páholy, amelynek tagjai sorában ott találjuk az akkor Szebenben székelő gubernium vezető tisztviselőit, nem különben az oláh értelmiség vezéralakjait is.

A szabadkőműves Molnár János szemorvos kezdeményezésére alakult már 1788-ban egy társaság, amely az oláh nép számára egy oláh néplapot akart kiadni. Az udvar a lapalapítást azonban nem engedélyezte. 1795-ben pedig Balásfalván akart egy oláh filozófiai társaság megalakulni.

Sokkal nagyobb jelentősége volt azonban az oláhok számára Sinkai György működésének, aki, mint II. József által kinevezett erdélyi oláh népiskolai felügyelő, tizenkét év alatt 300 oláh népiskolát állított fel, harmincszor annyit, mint amennyi kineveztetésekor, 1782-ben működött. Nagyot lendített II. József az ortodox oláhok népiskoláztatásán is.

Előtte csak 4 ilyen működött, ő azonnal 25 ortodox tanítót nevezett ki s az ortodox népiskolaügy élére jól dotált főigazgatót nevezett ki.

A 1811. évi devalváció nagy gazdasági katasztrófáját 1815-ben mezőgazdasági katasztrófa tetézte. Oly elégtelen volt a termés, hogy a köznyomor az éhínség határait súrolta. Ezen a szerencsétlen éven a hivatására ébredt tehetősebb társadalmi rétegek összefogása és nagy anyagi áldozata vezette át Erdélyt. Ennek a kharitativ összefogásnak különösen az adott a későbbi évekre nézve nagy jelentőséget, hogy a különben széttagolt társadalom ekkor döbbent rá arra, miszerint vannak oly közügyek, amely iránt minden társadalmi rétegnek egyaránt kell érdeklődnie. A XIX. században az élet több vonatkozásában egyre nagyobb mértékben jutott szerephez a társadalmi tevékenység, amely az előző évszázadokban a kasztszerű nagy elzárkózottság miatt ismeretlen valami volt. Ennek első igazán impozáns megnyilatkozása Erdélyben, amely utóbb többször volt jelentős eredményeket felmutató tényező, a bécsi kongresszus befejező évének ínségakciója volt.

A társadalmi összefogásra annál is inkább szükség volt, mert 1811 után Erdélyben nem hívtak össze országgyűlést. A politikai élet meghalt s a közélet tespedni indult. Szerencsére az Erdély élén álló két főtisztviselő, Bánfi György főkormányzó és Teleki Sámuel kancellár is kiváló férfiak voltak s nagy érzékük volt a magyarság kulturális ügyeivel szemben. Bánfi melegen támogatta mind az erdélyi akadémikus törekvést, mind a magyar színészet ügyét. Teleki Sámuel pedig örökre emlékeztetéssé tette nevét a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megalapításával s a könyvtár anyagának páratlan érzékkel történt összegyűjtésével. Mindketten 1822-ben hunytak el. Bánfi utóda báró Jósika János, a kancellár utóda pedig báró Mikes lett.

Megfigyelhető a magyar szellemi élet történetében, hogy számos szellemi mozgalom Magyarországon él legtovább. Amikor nyugaton a lovagregény már rég túlhaladott irodalmi műfaj volt, nálunk még nagy sikere volt annak. Amióta Magyarország a Habsburg-birtokkomplexum tagja lett, legtöbbször nem közvetlen forrásokból, de gyakran csak közvetve jutottak el hozzá a különböző hatások s azok elposványosodtak itt. Erdély ebben a tekintetben még rosszabb helyzetben volt, távoli fekvése miatt. Európa minden szellemi áramlata eljutott Erdélybe is, de gyakran megkésve, fáradtan. Különösen megfigyelhető ez a szociális és politikai gondolkozásban. Erdélyben a jobbágy-kérdés Európa nyugatibb részeihez viszonyítva, nagyon elmaradt. Az 1791. évi országgyűlés ugyan elkészítette a maga úrbéri tervezetét, de azt még az 1810-es országgyűlés sem tárgyalta le s miután 1811 után nyílt abszolútizmus következett, országgyűlés nem tartatott, a kormány rendeleti úton igyekezett a helyzeten javítani. A magyar kamara alelnökének, gróf Cziráki Antalnak elnöklété

alatt 1819-ben egy bizottságot küldött ki a reform elvégzésére. A kormány indokolt bizalmatlanságára vall, hogy a bizottságban egyetlen erdélyit sem nevezett ki.

A tespedő politikai közéletet ennek a bizottságnak a működése lendítette ki egyidőre méla rezignáltságából. A vármegyék közgyűlései egyszerre megelégnültek s az ellenzék, élén az ifjabb Wesselényivel, minden' hol tiltakozott az ellen, hogy a kormány törvénytelenül országgyűlésen kívül rendezze az úrbér ügyét. A király a magyarországi események hatására nem is léptette rendeleti úton életbe a bizottság 1820-ban befejezett munkálatának eredményét, az úgynevezett „Czirákýana conscription, hanem leküldte a guberniumhoz, mint becses anyagot a legközelebbi országgyűlés úrbéri tárgyalásaihoz. Ez az országgyűlés csekély másfél évtizeddel később ült össze s akkor is botrányos körülmények közt dolga végezetlenül oszlattatott fel.

A magyarországi megyék már megmozdultak a törvénytelen abszolutista kormányzással szemben s 1820 után Erdély is átvette ezt az ellenállási formát. Ehhez a végső lökést az adta meg, hogy a kormány két ízben is olyan intézkedést foganatosított, amelyet csak az országgyűlés felhatalmazása alapján tehetett volna meg: katonai újoncozást folytatott s adóemelést hajtott végre azáltal, hogy az adót a kisebb értékű váltó forint helyett ezüst forintban szedte be.

Az 1820-as évek Magyarországon a nemzeti újjászületés évei voltak. Élénk szellemi, irodalmi élet öntötte el az országot. Széchenyi István egész seregét vetette fel az oly eszméknek, amelyek politikai, közművelődési és gazdasági reformokat jelentettek, kezdeményeztek. A magyarországi 1825. évi országgyűlés légköre feledhetetlen volt. Alig bukott meg Magyarországon az abszolutizmus, a hamu alatt izzott nemzeti kulturális megerősödést intézményesen betetőzte a „Magyar Tudományos Akadémia” (megalapítása és törvénybe iktatása. Széchenyi István szakított az öntömjenézés kényelmes, de célra nem vezető eszközével. Kegyetlenül mutatott rá a magyar hibákra, magyar bűnökre. A bajt a gyökerénél keresve meg, az egész nemzeti alkatot vizsgálta, majd javító átalakítás alá vette. Szigorú önismeretet kívánt a magyarságtól és kemény önfegyelmezési, mindezek ismeretlenek voltak eddig. A nemzet hibáit, az irígykedést, a bosszúállást, a lovagiasság hamis felfogását kíméletlenül ostorozta, hogy a nemzeti szellemet haladásra bízassa. Tudatosan elszakadva a régi rendtől, minden reményét a jövőbe helyezte, a jövőbe munka eredményébe. A nemzetiséget tevékenyvé akarta tenni s ezzel az igyekvésével ő lett a modern magyar nemzet atyja.

Erdélyben a magyarországihoz hasonló légkör csak később és csak szűkebb körben alakult ki. Erdély felrázása ifjabb Wesselényi Miklós munkájának eredménye volt, aki mint mindkét országban birtokos, tagja

volt a magyarországi országgyűlésnek is s míg Erdély még mindég az abszolutizmus mákonyos álmát aludta, addig Wesselényi Magyarországon élénk részt vett az egyre nagyobb méreteket öltött és egyre modernebb szellemmel megtöltött politikai közéletben. Széchenyi példája, külföldi tapasztalatai s a magyarországi reformnemzedék lelkesedése hatott rá, hogy vállalja az erdélyi politikai közélet felrázását, ébrentartását s korszerű eszmékkal való megtöltését.

Míg Széchenyi oktató egyéniség, addig Wesselényi izgató. Az egykorú haladók kritikája, ha talán ma már nem is látszik teljesen helyesnek, mindenesetre kitűnően jellemzi, hogy a kortársak mit láttak benne. Vay Dániel 1844-ben azt írta Wesselényiről: „Wesselényi működésének eredménye nem szembeötlő test, ő lelket s jogot akart, mely ha kivivatik, az ő általa szabaddá tett nép által építendő utak és mausoleumokon nem lesz látható a Wesselényi név; az ő neve honunk tizenötmillió neve között elvész. És Wesselényi fényleni nem is akar, Wesselényi jog- és szabadságban osztozik a néppel. Wesselényi örülni fog, ha nagyszerű intézeteit a nép önmaga építvén nem egy harmadik tetteit magasztalandja, de önkeblében kél az erőérzet magasztos eszméje . . . Széchenyi Wesselényinél, mint magyar, mindég kisebb. Wesselényi volt az első, ki honunkban pozitív legelőbb szolt fel terveinkben a nyolc századig zsarolt nép érdekében.” Programja a következő volt: a földet és a földhöz ragadt jobbágyot szabaddá tenni, a szólás- és sajtószabadságot biztosítani és Erdélyt Magyarországgal egyesíteni.

Wesselényit a közjogi és a szociális helyzet érdekelte s első volt hosszú időn át, aki felismerte Magyarországon a nemzetiségi veszedelem igazi lényegét. Ha temperamentuma gyakran el is ragadta, mindég volt körülötte még néhány kiváló férfiú, aki mellette állván, általa befolyásoltatván, méltán képviselte az életrehívott ellenzék elveit. Temperamentumban és romantikus hajlandóságban Wesselényivel egyívású volt gróf Kendeffy Ádám. A diplomáciai készség és helyes önmérséklés embere volt gróf Bethlen János, míg a magasabb filozófiai műveltség és az ékes-szólás Szász Károly nagyenyedi professzor tulajdona volt. Ők öten: Wesselényi, Kendeffy, Bethlen János, Szász Károly és báró Kemény Dénes hozták pezsgésbe az évtizedekig elaltatott erdélyi politikai életet azzal, hogy mint „vándor patrióták” egyik megye gyűléséről a másikkra járván izgattak az abszolutizmus ellen. Az olyan megye, amelyben nem volt birtokuk, maga adományozott nekik, mint például Marosszék Wesselényinek Makkfalván, csakhogy annak a megyének, széknek, közgyűlésén is felszólalhasanak.

Míg a vándor patrióták a megyei gyűléseken izgattak a jobbágyfelszabadítás és korszerű agrárreform, a Magyarországgal való unió és a magyar államnnyelv mellett, azalatt Bethlen János még egy ellenállási fő-

rumot fedezett fel: az erdélyi reformátusok egyházi tanácsát, ami annál jobban megfelelő keret volt, mert az erdélyi ellenzék vezérei, az erdélyi élet pezsgésbe hozói, kevés kivétellel mind reformátusok voltak.

Az erdélyi nemzeti szellemű ellenzéki közhangulat híre Bécsbe is eljutott s Metternich, az abszolutizmus apja, elhatározta, hogy letöri ezt a veszélyes mozgalmat. 1833 tavaszán Ferenc császár- király báró Wlassics Ferenc altábornagyot, horvát bánt Kolozsvárra küldte, hogy mint teljes katonai és polgári hatalommal felruházott királyi biztos, vessen véget ennek a nemkívánatos mozgalomnak. Wesselényi bojkottálni akarta Wlassicsot, azonban Bethlen János a személyes meggyőzés eszközét tartotta célravezetőbbnek. Az ő állásfoglalása is lett az eredményes. Wlassics azt jelentette a személyes érintkezések közben kialakult véleménye alapján, hogy Erdélyben a helyzet elmérgesedését csak az országgyűlés összehívásával lehet megelőzni.

Azonban alig távozott el Wlassics, egy nem várt incidens véres eseményeket robbantott ki. 1834 február 4-én szívszélhűdésben elhunyt gróf Kendeffy Ádám. A közszeretben álló 39 éves arisztokrata haláláról egyesek azt híresztelték, hogy ellenzéki magatartásáért mérgezték meg. A kivезényelt katonaság ugyan meggátolta, hogy a temetésen kormányellenes politikai tüntetés törjön ki, ez viszont feszülttette a viszonyt az ifjúság és a katonaság közt. Február 11-én a katonaság letartóztatott Kolozsvárt egy diákot, mert „tiszteletlenül pipázott” a katonai őrőség előtt. A tömegbe, amely a diákot ki akarta szabadítani, az őrőség belelőtt s egy ember meghalt. Hiába csillapította a tömeget Bethlen János, báró Mikes János, báró Huszár Károly. A kivезényelt katonaság rohammal tisztította meg a főteret s maguk a csillapító főurak is megsebesültek.

A botrányos eset Erdélyszerte felháborodást keltett. Gróf Béli Ferenc és gróf Degenfeld Ottó egyenesen az uralkodóhoz mentek Bécsbe elégtételért. A vármegyék követelték az országgyűlés azonnali összehívását, de Bécs csak újabb teljhatalmú királyi biztost küldött le. Ezúttal Estei Ferdinánd főherceget, Galícia katonai és polgári kormányzóját. A főherceg ugyanazt javasolta, amit Wlassics: az országgyűlés összehívását, amit I. Ferenc végre 1834 május 28-ra össze is hívott.

A követválasztásokon az ellenzék győzött, amit az uralkodó azzal ellensúlyozott, hogy három annyi királyi hivatalost hívott meg, mint ahány követ volt. Az országgyűlést mint királyi biztos Ferdinánd főherceg nyitotta meg s már az elnökválasztáson kirobbantak a szenvedélyek. A kancellár megakadályozta, hogy az elnököt az egyes nemzetek külön gyűlése válassza meg és ne a plénum, mert a nemzetek külön gyűlésén a királyi hivatalosok nem tudtak volna érvényesülni. Nagy felháborodást váltott utóbb az is ki, hogy az uralkodó nem a legtöbb szavazatot

kapott elnökjelöltek közül választott, hanem azt a népszerűtlen, aulikus báró Nopcsa Elekot nevezte ki elnöknek, aki még a szavazatok egy harmadát sem kapta meg.

Az országgyűlésen már két határozott politikai párt állt egymással szemben: Az ellenzéki liberális párt, melynek élén Wesselényi, Bethlen János, Kemény Dénes, Teleki Domokos, Szász Károly állt és a kormánytámogató konzervatív párt, élén egy királyi hivatalossal, báró Jósika Sámuellel. A tárgyalások magas szinten mozogtak, de nem voltak mentesek a szenvedélyektől. Éles bírálatban részesítette az ellenzék a kormány törvénytelenégeit. Az országgyűlés csakhamar kátyúba is jutott. Wesselényi Kossuth Lajos magyarországi példáját követve, ki akarta adni az erdélyi „Országgyűlési Tudósításokat”, hogy a cenzúra miatt a tárgyalásokról tájékozatlan közvéleményt informálja. A kormány azonban a sajtót, amely Wesselényi lakásán működött, elkobozta a már kinyomatott néhány ívvel egyetemben. Ez az eljárás annyira elmérgesítette a helyzetet, hogy az országgyűlést, még mielőtt a sérelmekről áttérhetett volna a törvényalkotásra, a kormány feloszlatta. 1835 február 6-án oszlattatott fel az országgyűlés s másnap a főherceg átvette a guberniumot. Erre a kormányzékai tanácsosok és főispánok lemondtak. A zavar egyre nagyobb lett. Március 2-án meghalt I. Ferenc. Bécsből azzal vádolták az erdélyi ellenzékét, hogy az uralkodó halálát az, erdélyi események siettették. Helyét V. Ferdinánd (1835—1848) foglalta el.

A gyenge új uralkodó alatt Metternich még jobban kiépíthette hírhedt rendőri kormányzását és elnyomó rendszerét. Magyarországon Kossuth Lajost, Erdélyben Wesselényit fogatta pörbe az „Országgyűlési Tudósítások” miatt. Amikor a marosvásárhelyi tábla főügyésze jogi alap hiányában nem vállalta a vádemelést, mást neveztek ki helyére. Elrendelték Wesselényi elfogatását, mire Magyarországra húzódott. Ott egy megyei beszédéért fogták pörbe s miként Kossuthot, úgy Wesselényit is több évi börtönnel büntették. Pörbefogták Szász Károlyt. Külföldre menekült Kemény Dénes. Így az erdélyi ellenzék vezetése a higgadt Bethlen János kezébe került.

Az ellenzék megfélemlítése után hívta össze Ferdinánd 1837 április 17-re az újabb országgyűlést. Nem Kolozsvárra, hanem Szebenbe, hogy az ifjúság és a hallgatóság tüntetéseit így eleve lehetetlenné tegye. Ferdinánd főherceg meg akarta választatni magát főkormányzónak s hogy a rendek kedvébe járjon, még a rendek hódolati esküje előtt esküt tett Erdély leopoldi alkotmányának megtartására. A rendek azonban pártkülönbség nélkül ellene foglaltak állást s még csak a jelöltek közé sem jutott be. Az uralkodó most sem a legtöbb szavazatot nyert egyének közül nevezte ki a főbb tisztviselőket, de a rendek a nyugalom kedvéért

beletörődtek a kinevezésekbe. Ezek szerint főkörmányzó gróf Kornis János, kancellár báró Nopcsa Elek, országos elnök báró Kemény Ferenc, kincstárnok gróf Rhédei Ádám, táblaelnök Dániel Elek lett. Miután az országgyűlésnek csak a folytonosság helyreállítása volt a célja, a választások és kinevezések után fel is oszlott.

A következő, 1841 november 25-re Kolozsvárra összehívott országgyűlést mint királyi biztos báró Jósika János nyitotta meg. Mivel Kornis gubernátor előző évben elhunyt, először főkörmányzót választottak. Az uralkodó ezúttal a rendek megalégedésére gróf Teleki Józsefet, a „Magyar Tudományos Akadémia” elnökét nevezte ki a felterjesztett legtöbb szavalatot nyert jelöltek közül.

Az országgyűlésnek két oly pontja volt, amely mélyen belegyökerezett nemcsak az erdélyi, de a magyarországi közvéleménybe is: a nyelvkérdés és a Magyarországgal való unió kérdése. A nyelvkérdés már évtizedek óta foglalkoztatta a magyar országgyűlést, amely élénk harcot folytatott a magyar államnyelv érdekében Béccsel. Az unió gondolata is egyre jobban előtérbe került az elmúlt években. Az unió-gondolat leglelkesebb harcosa a nemzetiségi veszedelmet felismerő Wesselényi volt, aki látta, hogy Erdély magyarsága csak akkor tudja magát fenntartani, ha megerősödik a magyarországi magyarság erejével. Már az 1830-as, illetve az 1832—36-os magyarországi országgyűlésen megindította Wesselényi az unió propagálását s megnyerte az eszmének Magyarországon Kölcsey Ferencet, Kossuth Lajost és Deák Ferencet. Ugyanakkor Erdélyben is talált lelkes munkatársakat gróf Kemény Józsefet, Weér Farkast, Wass Györgyöt, Teleki Domokost, P. Horváth Dánielt és másokat. 1833-ban már mindkét haza vármegyei foglalkoztak az unió ügyével s ettől kezdve a propaganda mindkét országban folyamatos lett. Különösen mély hatást tett Erdélyben Kölcsey meleg foglalkozása a kérdéssel az 1832—36-os magyar országgyűlésen. Hatalmas pártfogót nyert az unió gondolata Kossuth Lajosban. Alig indult meg a Pesti Hirlap, Kossuth azonnal az unió szolgálatába állította annak hasábjait. Magyarországon hamar át is érezték az unió fontosságát és szükségességét. Erdély azonban ezúttal is hátra maradt. Ugyan Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly is híve volt az uniónak, de az a liberális, fiatal politikai nemzedék, amely Magyarországon már a porondon volt, itt csak a negyvenes évek elején jelentkezett. Az unió szükségessége csak akkor lett Erdélyben is egységes politikai köztudat, amikor 1841-ben Kemény Zsigmond erdélyi publicisztikai működése hozzákezdett annak kialakításához.

Hogy Magyarországon az unió-gondolat sajtószerű népszerűségnek örvendett, az természetes. A különállás évszázados sérelem gyanánt végsődvén a köztudatba, nem is kellett átgondolniok lényegében a dolog

jelentőségét. Az unió különben sem jelentett volna Magyarországnak jogfeladást, sőt! amellet területi és számbeli gyarapodással is járt volna. Tehát sem mint gondolat, sem mint jelszó nem lehetett idegen a tömeg előtt sem. Míg tehát Magyarországon az Erdéllyel való egyesülés, bár Erdélyt nem ismerték s belső viszonyairól fogalmuk sem volt, közvélemény lett, Erdélyben egyelőre csak pártügy volt az unió, a fiatalságból kikerült reformerek, liberálisok voltak mellette, a szászok és a kormányra támaszkodó mameluk konzervatívok ellene voltak. Az 1841-gyel mindkét országban kiszélesedett hírlapi propaganda ennek megfelelően más-más természetű volt. Magyarországon legtöbbször kimerült az erdélyi viszonyok ismertetésében és az unió hangoztatásában — legfennebb a konzervatív kormányrajtó igyekezett néha ellenhangulatot teremteni. Erdélyben azonban a hírlapokban heves viták, meggyőzni akarások folytak le, itt volt tulajdonképpen szükség az unió érdekében sajtópropagandára. Az erdélyi kérdés lényege a negyvenes években ez a sajtópropaganda volt, amely a magyar elemet volt hivatva meggyőzni arról, hogy az unió az ő életszükséglete.

Az erdélyi unió-propagandával egyidőben még egy nagy kérdés foglalkoztatta az erdélyi közvéleményt, ami magyar részről még indokoltabbá tette az unió-problémát, a nyelvkérdés, ami 1837 után az erdélyi magyarság és szászág között valóságos élethalálharccá fejlődött ki. A nyelvkérdés mellett, amely Erdély legszélesebb köreinek érdeklődését is felrázta, még egy jelenség foglalkoztatta az erdélyieket: az erdélyi oláhság szellemi fejlődése s ennek kapcsán annak várható politikai állásfoglalása.

Már az 1837. országgyűlés felírt V. Ferdinándhoz s kérte, hogy jövőben a törvények és a hivatalok nyelve a magyar legyen. Akkor a szászok is hozzájárultak ehhez. Amikor azonban a királyi válaszirat alapján az 1841. évi országgyűlésen törvényjavaslatot készítettek a magyar államnyelvről, a szászok a legszélsőbb ellenzéki álláspontot foglalták el azzal szemben. Pedig a szászok iskoláiban a tanítás nyelve tovább is a német lett volna s sértetlenül használták volna anyanyelvüket az egyházi életben is, holott a többi nem magyarnyelvű egyháznak a törvény életbelépésétől számított tíz év múlva át kellett volna térnie a magyar anyakönyvelésre és magyar levelezésre. Egyedül a két szászvárosi követ nem helyezkedett szembe a magyar állásponttal, viszont őket azonnal visszahívták. A szászok tiltakozásához csatlakoztak az oláhok is, akik a balásfalvi unitus káptalanból tiltakoztak a törvényjavaslat ellen.

A nemzetek közti viszályt az országos múzeum felállításának tárgyalása mélyítette ki. A szászok tiltakoztak ellene, mert állításuk szerint az magyar célokat szolgálna s mikor a magyar és székely nemzet

elfogadta a múzeum felállítására vonatkozó indítványt, a szászok megtagadták pecsétjük ráütését az országgyűlés végzésére. Arra csak akkor voltak hajlandók, ha az ő különvéleményük is elfogadtatik.

Ezzel nyílt nemzetiségi küzdelemmé fajult a szász kérdés Erdélyben. Az 1832—36. magyarországi országgyűlésen már jelentkezett a francia értelmezési nemzeti gondolat, hogy a magyarnak állami és nemzeti önállóságából mintegy természetes törvényként következik, hogy a magyar nyelv használatának kiterjedése ne legyen kisebb, mint a magyar nemzet országának és a magyar kormányzat minden ágának határa. Az önálló magyar nemzeti állam eszméje ettől kezdve kimondott célja lett a magyar liberális reform-nemzedéknek.

Mi sem természetesebb, hogy ez a magyar nemzetállami felfogás összeütközött a magyar nemzeti öntudat ébredésével egyidőben kialakult nemzetiségi öntudatokkal. Metternichnek kapóra jöttek ezek a nemzetiségi féltékenykedések s igyekezett az egyik nemzetiséget felhasználni a másik ellen, hogy ezzel valamennyit gyöngítse s ezzel is szolgálja a Gesamtmonarchie eszméjét. Az erdélyi szászok hirtelen intenzívvé lett magyargyűlölete és országgyűlési ellenállása abba a láncszembe illik bele, amely valósággal körülfonta a magyarságot a világ minden tája felől.

A magyar politikus-nemzedék azonban nem értette meg ezt a támadást s nem jött tisztába annak intencióival. A konzervatívok a magyar nyelvigények lefokozásával szerették volna a fenyegetően elhatalmasodott nemzetiségi kérdést megoldani, mert azt hitték, hogy az reakció a magyar nyelvigeny kielégítése ellen. A liberálisok azt hitték, hogy az elavult szociális és társadalmi berendezkedések felszámolása, tehát a jogegyenlőség s teherviselési egyenlődés bevezetése minden nyugtalanságot fel fog számolni. Abban a téves hitben éltek, hogy a nemzetiségek nyugtalansága csak szociális nyugtalanság s ha a rendi Magyarország átalakult demokratikus Magyarországgá, akkor a polgári egyenlőség áthidalja a nemzetiségi különbségeket. De nemcsak a módszerben voltak tévedésben, de nem ismerték fel a nemzetiségek igazi céljait is. Ezen a téren egyetlen kivétel volt Wesselényi. Bár a módszerben ő is tévedett. Mint liberális politikus esküdött a jogegyenlőség mindent megoldó varázserejére s ezért lett a jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés első előharcosává. Viszont módszerbeli tévedése mellett helyesen látta meg a nemzetiségi célokat. 1843-ban Lipcsében kiadott könyvében (Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében) írta le ezeket a váteszi sorokat:

„Mások közöttük kegyelmesebbek irántunk. Horvát s Tótországot az egyik, — az — úgynevezett tót vármegyéket pedig egy más alkotandó szláv álladalom kiegészítő részévé szánván; minket magyarokat

honunk közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok lakkak, egy kis tartományocskává szigorodva — megengednének létezni, vagyis tengődni.

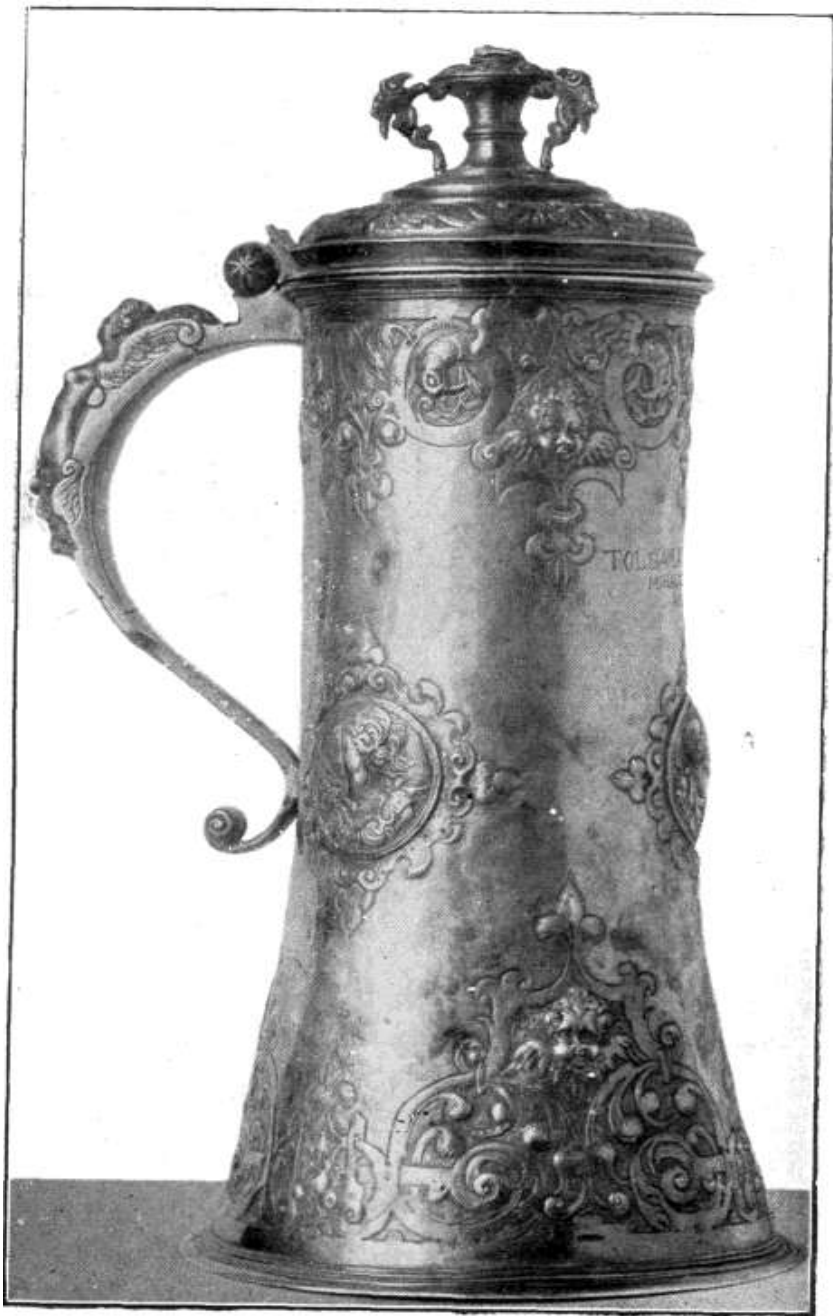
Illy követelés emeltetik ellenünk . . .

A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak pörbe idézni, s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyar hon oláh-lakta részeit venni el tőlünk.”

Tisztán látta Wesselényi az oláhság készülődését is. „Komoly figyelmet érdemlő” írja tovább „s nagyfontosságú körülmény, hogy a nemzeti függetlenségre törekvő s törekvésüket már létesíteni készülő szláv roppant számú népek, — elébb vagy utóbb, és lehet, miszerint épen nem olly sok idő múlva történendő vagy talán épen küszöbön álló — kitörése alkalmával, az oláh népek is, amazokkal nem származat és nyelv, hanem törekvés és sorsszülte, részint pedig (és ez nagyon tekintetbe veendő) vallásos rokonság következtében, amazokkal ugyanazon célra s ugyanazok ellen biztonnyal kezét fogandanak.” „Egy orosz támadás esetén az oláhság nagyon könnyen feltámadhat a magyarság ellen”, melyben ők csak elnyomókat, zsarnokaikat, mind származásra, mind nyelvre, mind hitökre s vallásukra nézve, maguktól egészen idegent látnak. Az oláhság az abszolutizmus és a forradalom szörnyeit hordja Erdélyben méhében . . .

Hogy a liberális magyar ellenzék a rendi különbségek lerombolása és a szociális kérdés rendezése után önmagától megoldottnak hitte a nemzetiségi kérdést, az azzal is magyarázható, hogy valóban mélyen belenyúlt a szociális kérdés is ekkor még ebbe a problémába. Nemcsak a magyarság gátolta az oláhok előhaladását, hanem a szászok és szerbek is. A szász földön az oláh jobbágyokat a szászok kegyetlenül elnyomták; az oláh ortodox egyház a szerb patriarchátustól függött s így nem tudott nemzeti egyházzá átalakulni. Ezért nemcsak a magyarság ellen küzdöttek, hanem a szászok uralma és a szerb egyházi felsőbbség ellen is. Azonban mindenekelőtt a magyarokban látták az elnyomóikat. A latinizáló tudományos irányzat hallatlanul felduzzasztotta a magukat egyre inkább románoknak nevező oláhokat s elértek ők is oda, hogy tudatos hatalmi politikát tűztek maguk elé.

Treboniu Lauriannak, az Erdélyből Oláhországba emigrált oláh tanárok egyikének agyában megfogamzott már Dákórománia koncepciója. A negyvenes évek elején már meg is szerkesztette Dákórománia térképét, amely azóta is alapvető forrása lett az összes hasonló térképeszeti alkotásoknak, elképzeléseknek. 1843-ban nem hiába írta Wesselényi, már említett röpiratában, hogy „nagyok és messzevágók azok a tervek, melyeket szemük előtt forgatnak, munkásán érlelnek Oláhország és Moldva fiai, kiknek egy része között sokkal több műveltség

létezik s kiket az újabb korszellem sokkal inkább meghatott, mint azt sokan gondolják.” Ezek a messzeható tervek már a negyvenes években bejutottak a külföldi irodalomba is s nem maradtak ismeretlenek az erdélyi és magyarországi oláhok között sem. Hisz ép az utóbbiak sorából kerültek ki azok a kivándorlók, akik az oláh vajdaságok szellemi életének fáklyáját fellobbantották.

Az erdélyi oláh és magyar iskolák, főként a kolozsvári királyi liceum és a nagyváradai jogakadémia ontották az intelligens oláh ifjakat, akiknek egy része Marosvásárhelyre ment a táblára joggyakorlatra. Ezek az ifjak figyelemmel kísérték a magyar belpolitikai életet, de a két oláh vajdaság belső fejlődését is. 1838 óta lapja is volt az erdélyi oláhságnak, a Baritiu György által megindított „Gazetta de Transilvania”, mely nagyhatású hírvivője és irányítója volt az oláh nemzeti mozgalom minden fázisának.

Az erdélyi oláhság, miként a szászok is, szintén a nyelvkérdésben került szembe élesebben a magyarsággal, amelyhez nagy támogatást kapott a szászságtól. A szászság, főleg Roth István Lajos, kíméletlen élességgel fordult szembe a magyar nyelvtörékvéssel. Olyannyira, hogy az erdélyi magyar újságok szomorúan állapították meg, hogy nemcsak panszlávizmus van, hanem panszaxonizmus is. Az államnyelv elleni harcban a szászság és oláhság, amely különben szemben állt egymással, egymásra talált és mindkettő a bécsi udvarban keresett támogatót. A szorult helyzetben levő erdélyi magyarságnak nem volt más válaszútja, mint az, hogy megértse a Wesselényi megindította propaganda véres igazságát és keresse a Magyarországgal való egyesülés lehetőségét. Ezzel szemben a szászok már a kezdettől fogva szögesen ellentétes állást foglaltak el. Az oláhság eleinte nem helyezkedett szembe a gondolattal, mert ettől várta ő is a megerősödését, hisz csak ennek az útján alkotott volna egy tömböt a magyarországi oláhsággal, amely nélküle ott jelentéktelen volt.

A szászok nemzeti öntudatosodása hívta életre 1844-ben a nagyzebeni szász jogakadémiát. Addig a szász ifjak is vagy a kolozsvári királyi liceumban, vagy Marosvásárhelyen tanultak jogot. Az új szász jogakadémia nemcsak német szellemben tanított, de tanári kara valóságos előharcos csoportja lett a szászoknak. Hogy 1848—49-ben a szászok kevés kivétellel a magyarsággal szemben foglaltak állást, abban nagy szerepe volt ennek a jogakadémiának.

A Supplex libellus Valachorumban lefektetett követeléseket az oláhok többet nem ejtették el. Moga Vaszilie ortodox oláh püspök 1837-ben fordult a szász elnyomás ellen az országgyűléshez védelemért. 1842-ben Lemény unitus és Moga ortodox püspökök közös kérvényben kér-

ték ugyanezt. Jellemző, hogy az országgyűlések soha nem tárgyalták ezeket a kérdéseket.

A szebeni szász joglíceummal hasonló értékű működést fejtett ki az oláhság szempontjából a Balásfalván működő szeminárium. Az erdélyi teljes szellemi és oktatási szabadság eredménye volt az az oláh intelligens nemzedék, amely nemcsak Erdély oláhságának lett vezére, de amelyből szépszámmal mentek át az oláh vajdaságokba s ott is megindítói lettek a külföldi fajrokonok kulturális és politikai törekvéseinek.

Az erdélyi oláh tanárok egyik legkiválóbb tanítványa, Kogelniceanu Mihály fogalmazta meg elsőnek, ugyan inkább irodalmi, mint politikai program gyanánt 1844-ben a jasi főiskolán az oláh irredentizmus programját, amelyet aztán magáévá tett és szívós kitartással meg is valósított az utóbb egy oláh állammá lett két oláh vajdaság minden politikusa. A balásfalvi tanárok között főleg Barnulni Simonnak és Cipariu Timotheusnak volt legnagyobb hatása. Barnulni tartott először oláh nyelven természetjogi előadásokat, amelyekkel hatalmas sikere volt. Azonban a szemináriumi növendékeket engedelmességmentagadásra vitte a püspökkel szemben s végül 1845-ben a kormányszék távolította el Barmijait a tanszékről. Az ekkor elbocsátott tanárok és kizárt szeminaristák, akik a kolozsvári liceumra mentek, lettek 1848-ban az erdélyi oláh mozgalmak vezetői.

Wesselényi s véle a liberális reform-ifjúság programja a következő volt: Erdélynek Magyarországgal való teljes uniója. A jobbágyságnak nemcsak gazdasági, hanem politikai felszabadítása s ezzel kapcsolatban az ország alkotmányának szabadelvű és demokratikus átalakítása. Természetes, hogy ezekután az 1846. évi erdélyi országgyűlésnek tengelye az úrbér ügyének kérdése volt.

1848—49 Erdélyben az újkor egyik legvéresebb és legszörnyűbb polgárháborúját idézte fel. De a bécsi kormányzat és az erdélyi aulikus konzervatív körök még közvetlen az előző években sem érezték, hogy Erdélyben a hamu alatt minden izzik, forr és robbanás előtt áll. A szociális és politikai törekvésekkel telített jogtalan és alkotmányon kívül álló tömegben csak oly népelemet láttak, amely a mindent elborító jogi fikciók szerint úgyis csak „usque ad beneplacitum regum”, a „király tetszéséig” türetik meg. Ezek az évszázadok messzi távlatából tartalom nélküli fikcióként visszamaradt jogi formulák vették el a való élet megismerése elől a kilátást a magyarság konzervatív aulikus rétegénél* amelynek még mindig csak egy célja volt: az udvarral egyetértve megátolni a haladást s ezzel menteni azt a rendiséget, amely már régen elavult s az új idők viharában korhadtan recsegő alkotmány volt.

Az oláh vajdaságokban 1821 után életbelépett az orosz protektor intézkedésére az úgynevezett „Regulament Organic”, amely az ottani

oláh parasztság részére nagy könnyítéseket nyújtott. Ennek híre eljutott az erdélyi oláh jobbágyokhoz is, akik ennek következtében várakozó hittel remélték az orosz segítséget, amely épúgy fel fogja őket is szabadítani, mint ahogy a hegyen túli testvéreket is kiragadta a törökök és görögök körmei közül.

A helyzet egy évszázad alatt nagyon megváltozott. Nagy oláh intelligens vezetőréteg alakult ki azóta. Ezt fiktív történeti alapokon ugyan, de erős nemzeti öntudat, sőt már irredentizmus hatotta át. Az erdélyi oláhság egy része az oláh határországban már nem volt jobbágy-szolgáltatásra kötelezve. A Maros-Aranyos-Szamos közötti hegység mocsolái emlékében élően élt Hóra és Kloska szociális felkelése. A két vajdaságból a középkori béklyókból való felszabadulás híre jött át s a minden ortodoxok feletti hatalmas protektor, az orosz birodalom félelmetes híre bejárta egész Európát. Ilyen körülmények közt közveszélyes volt a jobbágy- és úrbér-kérdést meg nem oldani, illetve a megoldást tovább halogatni a minoritás részéről a hatalmas számbeli többséggel szemben. Egy Varga Katalin nevű kalandornő különben is kishíjja kiobbantotta Zalatna környékén az újabb oláh szociális lázadást. Az 1846-i országgyűlésen az erdélyi konzervatív párt ennek ellenére mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár meg kell alkotni az új úrbéri törvényt, de az nem lehet liberális szellemű. A követválasztást hatalmas kormányterror hamisította meg a konzervatívok javára. Az udvar emellett még 220 királyi hivatalost hívott meg. Ekkora kormánytöbbséggel szemben reménytelen volt a liberális ellenzék minden kísérlete. Az ellenzék fiatalabb része pedig már azt is ki merté mondani, hogy az úrbér-kérdés túlhaladott álláspont s fel kell a jobbágyot teljesen szabadítani. A kormány javaslata nem akart túlmenni a Cziráky-féle elveken. Az ellenzék megjósolta, hogy akkor viszont parasztlázadás lesz. A kormány keresztül hajszolta ősdi javaslatát s az uralkodó azt az ellenzék óvása ellenére is törvényerőre emelte. De — hogy *Jancsó* szavait idézzem — „ez az úrbéri törvény írott malaszt maradt. Mielőtt életbeléptették volna, az idők gyorsan rohanó szelleme elrobogott fölötte. Megérkezett az új idők szellemét hirdető 1848 és a föld a rajta lakó paraszttal egyetemben szabaddá lett; csakhogy ezt a szabaddá lett földet csakhamar patakokban öntötte ef az egykori földesurak és a szabad polgárokká lett parasztnak vére”. ...

A MAGYARORSZÁGGAL VALÓ UNIÓTÓL AZ OLÁHORSZÁGGAL TÖRTÉNT EGYESÜLÉSIG

(1848—1918)

A Párizsból kiindult forradalmi szellem végigszárguldott egész Középeurópán. Lángragyújtotta Bécsset is és diadalhoz segítette a Kossuth Lajos lángszívű vezérlete alatt álló magyar reformer liberális pártot. Magyarország felelős kormányzatot kapott s elindult a demokratikus berendezésű állami élet útján. Ebből a forradalmi lendületű felszabadulásból Erdély sem maradhatott ki. Már az 1848 március 20-i kolozsvári városi gyűlésen követelte Méhes Sámuel tanár, az Erdélyi Híradó liberális közvéleményt kovácsoló szerkesztője az országgyűlés összehívását, amely ki fogja mondani a jogegyenlőséget, a közteherviseleést és a sajtószabadságot. Bethlen János pedig kijelentette, hogy Erdély alkotmánya élettelen papirossá vált s az összehívandó országgyűlésnek ki kell mondania az uniót Magyarországgal. Ez a követelés különben benne volt a március 15-i pesti ifjúsági 12 pontban is.

A közvélemény oly viharosan követelte az országgyűlés összehívását, hogy Teleki fő kormányzó az őt megillető teljhatalomnál fogva május 29-re össze is hívta az országgyűlést.

Az első kábulatukból magukhoz térő konzervatívek azonban hamar az unió ellen foglaltak állást. Azonban, mikor látták, hogy Bécsből az ottani zavarok miatt nem remélhetnek támogatást, megkezdték a közélet teréről való visszavonulást. Lemondott Jósika Lajos főispán, Jósika Samu kancellár s utánuk a konzervatív főispánok is lemondtak. Ezzel a magyarság kebelén belül nem maradt a porondon ellenzéke az uniónak. A székelyek pedig már addig is a leghevesebb támogatói voltak az unió gondolatának.

A szászok és az oláhok azonban hevesen szembeszálltak az unió tervével. Az oláhság az első napokban szimpatikusan fogadta az unió gondolatát, mindössze bizonyos helyi autonómiát és negyedik nemzetül való elismertetését kérte. Az oláh ellenmozgalmat Barnu^u Simon proklamációja indította meg, amelyben tiltakozott az ellen, hogy az unió az előtt tárgyalassék az országgyűlésen, míg az oláhság mint Erdély negyedik nemzete nincs ott képviselve. A szászok azonnal az unió-ellenesek táborába álltak. Jól ismerték a bécsi udvar irtózatát az uniótól. A szászok tehát felhívás nélkül is a bécsi érdekek szolgálatába álltak most is. Támogatták, sőt szították az oláhok kialakuló magyarelles hangulatát, akik végül is május 15—16-án balásfalvai gyűlésükön összegezték követéseiket. Megjelent ezen a gyűlésen Dákórománia említett megálmo-

igényeket öleltek fel. Maga Treboniu nyilvánosan beszélt Dácia visszaállításáról.

Jellemző, hogy a szászoknak az oláhokhoz ekkor intézett felhívásában ilyeneket olvashatunk: „Oláh testvérek! Fogjunk kölcsönösen kezét és kössünk egymással szövetséget, mely előtt a felfuvalkodott magyarok kevelysége meghajoljon, s magyar és székely pusztuljon ki közös hazánkból. Mert hiszen Erdély nem a magyaré: e szép ország a ti és a mi örökségünk, kik veletek örökre egyesülve lenni óhajtunk. Úzzuk ki e jogtalanul betolakodottakat. Ti számra nézve hatalmasok vagytok; mi hozzátok csatlakozunk, és a császár katonái nemcsak fel nem kelnek ellenünk, hanem velünk fognak küzdeni a közös célért.”

Az oláhok balásfalvai gyűlése többek között azt követelte, hogy ismertessék el az oláhok nemzeti függetlensége, mint nemzet szerepeljen s képviselve legyen az országgyűlésen. A közigazgatásban és igazgatszolgáltatásban a tisztviselői karban országos számarányuk szerint alkalmaztassanak. Esztendőnként külön nemzeti gyűlésük legyen. A többi erdélyi nép ezután ne nevezze őket a maga nyelvén oláhnak, vagy walachnak, hanem romának. Az oláh egyházak felekezeti különbség nélkül függetlenek és egyenjogúak legyenek a többi egyházzal. Legyen oláh metropolia, évi szinodus, melyben a világiak is résztvesznek s ea válassza szavazattöbbséggel s kandidáció nélkül a püspököket. Töröltesék el minden kárpótlás nélkül a jobbágyság és a dézsma. Legyen szólás- és sajtószabadság, személyi szabadság és gyülekezési szabadság. A nép fegyvereztessék fel s az oláh katonaságnak a tisztikara is oláh legyen. Az oláh klérus az állami pénztártól kapja a fizetését. Állíttassanak fel oláh elemi iskolák, gimnáziumok, technikai iskolák, papnöveldék és egy oláhnyelvű egyetem, természetesen mindezt az adózók számarányának megfelelő mértékben az államkincstár fedezze, viszont a tanerőket a nép válassza s ugyancsak a nép állapíthassa meg az oktatás rendszerét is. Erdély kapjon új alkotmányt, amely a szabadság, egyenlőség, testvériség és az igazság elveire legyen felépítve s amelyet egy, az ország nemzetéből összehívandó alkotmányozó gyűlés alkosson meg. Az országban lakó többi nemzetek a Magyarországgal való uniót ne vegyék addig tárgyalás alá, amíg az oláh nemzet is nem lesz alkotmányos nemzet tanácskozó és határozó szavazattal az ország törvényhozásában és ha az erdélyi országgyűlés nélküle mégis belebocsátkoznék az unió tárgyalásába, akkor az oláh nemzet ünnepélyesen tiltakozik az ellen. A gyűlés két küldöttséget is választott. Az egyik Saguna ortodox püspökkel az élén Bécsbe ment a császárhoz, a másikat Lemény püspök Kolozsvárra volt vezetendő, hogy ott az országgyűlésnek adja át a követeléseket.

Barnutiú a gyűlésen azt hirdette, hogy a magyarságnak az unióra azért van szüksége, mert érzi, hogy nincs joga Erdélyhez s így akar Er-

délyhez jogcímet szerezni, ha az oláhok az unióba beleegyeznek. Azt hirdette, hogy azért adnak a magyarok szabadságot az egyéneknek, hogy elvehessenek ezzel a nemzetektől, pedig csak a nemzeti szabadság az igazi szabadság.

A Dákórománia felállítására vonatkozó tervezetek már 1848 elején felmerültek az oláh fejedelemségekben is, alighogy híre jött a bécsi és pesti eseményeknek. Már március 30-án ismeretes volt kormánykörökben egy konzuli jelentés, amely arról szólt, hogy a krajovai tanárok felszólították Bibescu fejedelmet, fegyverezze fel a havasalföldi oláhokat és törjön be Erdélybe s ott egyesülve az erdélyi oláh-sággal kiáltsa ki Dákóromániát. Valamivel utóbb a forradalmi oláh kormány érdekei védelmére képviseltette magát a frankfurti birodalmi gyűlésen s ott tényleg két kérvényt is nyújtottak be az oláh fejedelemségeknek Ausztriával leendő egyesítése tárgyában. E terv szerint a leendő oláh államhoz kellene csatolni Magyarországot keleti felét, Bukovinát és Besarábiát is.

A magyarországi országgyűlés kimondta az uniót még az erdélyi országgyűlés kimondása előtt s a magyar kormány már az erdélyi országgyűlés előtt néhány oly intézkedést tett, mely tetteleg a két ország egyesítése mellett szólt. Így május 21-én a király Magyarország és Erdély összes katonaságát egyaránt István nádor parancsnoksága alá helyezte, május 29-én pedig utasította Telekit, Erdély főkormányzóját és Puchnert, Erdély katonai parancsnokát, hogy ezután a magyar felelős minisztériumnak vannak alávetve. A május 30-án összeült erdélyi országgyűlés nagy lelkesedéssel mondta ki a Magyarországgal való uniót. Sem a szászok nem mondtak az az országgyűlésen ellen, sem Lemény püspök. Az uniót kimondó magyarországi 1848: VII. te. már szentesítve volt, az ezt kimondó erdélyi 1848: I. törvénycikk megerősítését Weér Farkas és Pálffy János mint az országgyűlés követői személyesen kérték Bécsben az uralkodótól, aki 1848 június 10-én a törvényt meg is erősítette.

Az 1848 július 2-ára összehívott pesti országgyűlésre már Erdély is elküldte a követeit. A két ország több mint három évszázados elszakadás után ismét egyesült egymással. A pesti országgyűlés egyik alelnöke az erdélyi Pálffy János lett, az erdélyi Szász Károly kultusz-, Kemény Dénes pedig belügyi államtitkár lett. A király báró Vay Miklós személyében királyi-biztost küldött Erdélybe, hogy hajtsa végre az uniót. Ténykedéseit azonban már nagyon nehéz viszonyok közt kellett megkezdenie, hisz Erdélyben ekkor már az állapotok súrolták az anarchia határát. A Bécsből szított reakció, mely mögött az erdélyi konzervatívok egy-két vezetője is meghúzódott, a nemzetiségeket felheccelte és kiharcolta a magyarok ellen. Az erdélyi oláh tömegek különben is tele

voltak a már ismertetett okokból gyűlölettel a magyar nemesi réteggel szemben s rövid idő alatt a legkegyetlenebb események következtek be. A fiatal magyar kormánynak hatalmas belpolitikai feladatokat kellett volna megoldania: a nemzetiségi követelések visszaszorítását és a méltányos kérések teljesítése útján a belső nyugtalanság megszüntetését.

A császár- király idejében értesült a horvát és szerb mozgolódásokról, jelentkeztek a tót vezérek is. Az erdélyi országgyűlés unió határozata is megdőbbsentette a még mindig összmonarchikus szempontokat szem előtt tartó udvart. A császár figyelmeztetést kap, hogy az oláh nemzetiség magja lehet azon alakulsnak, melyet a dunai fejedelemségek alkothatnának osztrák felelősség alatt. Pipitz államtanácsos már kidolgoz egy emlékiratot, mely a hadügy, pénzügy és külügy közösséget kívánja biztosítani és a két törvényhozást egy birodalmi tanácsba akarja összefoglalni a közös ügyek miatt. Hírek jönnek, hogy még magyar is akad, aki helyesnek tartja az országnak a bécsi kormány által tervbe vett nemzetiségi feldarabolását. Az elhatározás megéri, az elhatározást érzékeny idegszálak tudatják a felizgatott nemzetiségekkel s megindul a nemzetiségek ellenforradalmi lázadása a magyarság ellen. Olyan lázadás ez, amelyen csak a bécsi kormányzat nyer. A nemzetiségek végül is becsapottan fognak visszaemlékezni az előttük meglebegtetett nagy reménységekre. De a magyarországi nemzetiségi helyzet helyrehozhatatlanul elromlik a nemzetiségi lázadás és a függetlenségi harc egy éve alatt.

Egymás után lobbannak fel Jellasich horvát, Hurbán tót, Urban oláh lázadása, közben megtörténik a magyar és szerb fegyverek összeütöközése is. A magyarság önvédelmi harcra kényszerül. A székelyek az agyagfalvi nemzetgyűlésen határozzák el az önvédelmi harcot. JeJasich gyászos vállalkozása után bekövetkezik a nyílt szakadás az új alkotmányát féltő magyar nemzet és a monarchia bomlásától rettegő dinasztia között. Reguláris osztrák csapatok támadnak az országra. Windischgrätz, a prágai és bécsi rendcsináló, büntető hadjáratra indul a magyar „lázdók” ellen. A metternichi reakció újabb haladástgátló munkával kísérti meg a monarchia régi birodalmi összetételét helyreállítani. A magyarság még a legsúlyosabb harctéri események közt is ismételen megpróbálta a nemzetiségi mozgalmak békés megoldását. Előre kell bocsátanunk, hogy az alig maga lábára állt s máris ezer megpróbáltatással terhelt magyar állam külpolitikájának tengelyében a balkáni népek megnyerésének gondolata állt. Ez magyarázza azt, hogy a nemzetiségek közül elsősorban, sőt úgyszólván kizárólag az oláh néppel való megegyezés volt a magyar kül- és belpolitikát irányító Kossuth Lajos törekvése.

A nemzetiségi kérdéssel a magyar törvényhozás kebelén belül az

ügynevezett unió-bizottság foglalkozott. Mielőtt azonban ez a bizottság valamelyes eredményhez juthatott volna, az események bekövetkezésétől előre tartó Wesselényi 1848 augusztus 24-én benyújtotta a főrendiházban az oláh kérdés megoldását célzó sajáttervezetű törvényjavaslatát. E javaslat biztosította volna mindkét oláh egyház teljesjogúságát és önkormányzatát a felelős minisztérium alkotmányos felügyelete alatt. Biztosította volna az egyházban az oláh és a magyar nyelv párhuzamos használatát, nemkülönben ugyanezt az oláh nyelvű községek közigazgatásában is. Az oláh elemi iskolákban a magyar mellett hozzájárult volna az oláh nyelv tanításához és államérvényesnek fogadta volna el a latin betűkkel írt oláh nyelvű kér-, köt- és magánokleveleket. Ez a már számos követelést teljesítő javaslat azonban az egyre zavarosabb helyzet miatt sohasem került a képviselőház elé. Augusztus 26-án Drágos János oláh képviselő interpellálta meg a belügyi kormányt az erdélyi viszonyok kapcsán, de néhány nyilatkozaton kívül ez sem vitte előbbre az erdélyi kérdés megoldását. Végre szeptember vége felé az unió-bizottság elkészült az erdélyi oláhokról szóló törvényjavaslattal. A javaslat részletesebb volt Wesselényi javaslatánál, de nagyjában ugyanazokat az engedményeket tette volna. Ehhez a javaslatához a bizottságban az oláhok hozzájárultak. Azonban kevéssel utóbb a szászok példájára az oláhok is otthagyták Pestet, Balásfálván kitűzvé az osztrák lobogót a nyílt lázadás terére léptek. A december 28-i oláh nemzetgyűlés már azt kérte Ferenc Józseftől, az ifjú császártól, hogy erősítse meg az oláh komitét és engedje meg, hogy a birodalomban lakó oláhság magának nemzeti főnököt választhasson. Majd 1849 február 15-én Saguna püspök Olmützben azt kérte a császártól, hogy engedélyezzen az oláhoknak önálló közigazgatást, teljes belső szervezettséget évenkénti oláh nemzetgyűléssel és szenátussal, oláh nemzeti főnökkel, az osztrák parlamentben való megfelelő számú nemzeti képvisellel. Végül kérte a császárt, hogy az vegye fel az oláhok nagyhercege címet.

Még javában folyt az erdélyi oláhság véres lázadása a magyarok ellen, amikor az oláh-magyar kibékülés munkáját az oláh fejedelemségekben kitört forradalom kapcsán Erdélybe emigrált oláh politikusok kezükbe vették, Balaseanu és Balcescu 1849 áprilisának elején indultak Debrecenbe. Ott már egyezkedésre való hajlam várta őket. A szászokkal való megegyezés lehetőségét elvette az, hogy az erdélyi kormánybiztos Csányi László, a szászok hírhedt magyarellenes vezérét, Róth István Lajost kivégeztette. A magyar-oláh tárgyalások azonban kedvezően haladtak előre. Drágos már április közepén azzal a megbízással kereste fel Jancut, a havasi mócok vezérét, hogy vele megegyezést létesítsen az ellenségeskedések beszüntetése tárgyában. Azonban egy éretlen akció, Hatvani Imre időszerűtlen katonai vállalkozása, véget vetett a helyszíni tárgya-

lásoknak s Drágos is életével fizetett azért hogy a két nemzet összebékítésén fáradozott. A Hatvani akciójában cselet és árulást látó fajtestvérei megölték a jobb sorsra érdemes Dragost is.

Debrecenben egyre torlódtak az események. Az ausztriai-ház detronizálását követte az attól különben teljesen független orosz beavatkozás. A magyarok nemzeti ellenállása összeroppanóban volt. Debrecenben kialakult az a hangulat, hogy Magyarország csak úgy maradhat fenn, ha szövetségre lép a szlávokkal és az oláhokkal. A horvátokkal nem lehetett kezdeni semmit. A szerbekkel Andrassy Gyula gróf stambuli követ már tárgyalásokat kezdett Belgrádban. Kossuth pedig július 14-én Debrecenben Balcescu és Boliac oláh emigránsokkal pontokba foglalta az oláh-magyar megegyezést, amely hivatva volt arra, hogy az osztrák és orosz veszéllyel szemben közös frontra állítsa a magyarságot és az oláh-ságot. Jancu szívesen fogadta a szövetekezés gondolatát és Szemere javaslatára az országgyűlés Szegeden, július 21-én megszavazta az első nemzeti törvényt. Ez a törvény azonban sohasem lépett életbe. A szabadságharc szomorú véget ért s a magyar és oláh politikusok meneküléssel mentették életüket az osztrák bosszúállás elől.

Ez a nemzeti törvény nagyjában azokon az elveken épült fel, mint az a tervezet, amelyet az unióbizottság dolgozott volt ki. A nemzetiségek nyelve érvényesült volna a nemzetiségi többségű községekben, megyékben, iskolákban és a nemzetőrségnél is. Biztosította volna a törvény minden téren a teljes jogegyenlőséget nemzetiségi és vallási tekintet nélkül. Megadta a lehetőséget arra, hogy az oláh egyház kikerüljön a szerb egyházi felsőbbség uralma alól. Ígérte minden nemzetiségi sérelem orvoslását és széleskörű amnesztiával biztosította volna a megbékélés útját.

A menekülő Kossuth külföldre vitte a magyarság ügyét s így a magyar nemzetiségi politika további eseményei is közel két évtizeden át külföldön játszódtak le. Az idegen segítséggel, fegyverrel levert országra a siralomház csendje borult rá. Azonban nemcsak a magyarságra, hanem a nemzetiségekre is. Az osztrák fegyvereket Itáliában is siker kísérte s 1849 őszére ismét megbénítva feküdt a dinasztia lábai előtt a birodalom. Egységesebben, mint valaha; a terroron felépülő centralizmus minden eddiginél szélesebb lehetőségekhez jutott. Mellette a nemzetiségi igényeknek igazán nem volt keresnivalója. „A mór megtette a kötelességét, a mór mehet” nagy igazsága utolérte a nemzetiségeket.

Előrebocsátván az unióval Erdélyben annyira kiélesedett nemzeti kérdések politikumának történetét egész a szabadságharc elbukásáig, most már összefoglaljuk a lehető legrövidebbre fogva az 1848—49-es erdélyi eseménytörténetet is.

Az első erőszakosságokat a jobbágy-felszabadítás kétféle magyará-

zata váltotta ki. Az oláhok azonnal mentesítve érezték magukat minden alól, a földesurak a törvényre hivatkoztak, amely szerint még kötelességük tartozásaiknak eleget tenni. Mihálczfalván és Koslárdon az oláhok a földesurak majorságbirtokait is elfoglalták s mikor a vármegye kiszállt, annak embereit elkergették. Erre két század székely határőr ment rendet csinálni. Az oláhok ellentálltak. Kilenc halott és tizenkét sebesült vezetett be az erdélyi vérengzések sorozatát.

Míg a minisztérium Erdély és Magyarország egyesítésén fáradozott, az oláh nemzeti komité mellett a szász universitás is kormányzó testületté egészítette ki magát. A kormányzati zavar teljes lett. A főkormányzó ugyan feloszlatta a mihálczfalvi eset miatt az oláh komitét, de annak néhány tagja az oláh határőrezredhez menekült, amely azonosította magát az oláh követelésekkel. Az orlái oláh határőrezreddel egyidejűleg a naszói oláh határőrezred is mozgolódni kezdett s megkezdte az oláhok besorozását. A főhadparancsnokság egy ideig passzíven viselkedett, de amikor az uralkodó Jellasichot visszahelyezte minden méltóságába, amelytől három hónappal előbb megfosztotta volt, Puchner főhadparancsnok is az uniót ellenzők táborát kezdte támogatni.

A nemzeti önvédelmi harc céljára az országgyűlés 60.000 újoncot szavazott meg s ebből 8000 Erdélyre esett volna. A szászok és az oláhok azonban ellenálltak a sorozásnak, mire Lónán 1848 szeptember 11-én megismétlődött az ellenállók és a katonaság közt a szomorú, véres összeütközés. Az oláh komité Balásfalván újabb gyűlést tartott, melyen elhatározta, hogy minden 17. és 50. év közötti oláh férfit felfegyverez s felállítja így a 195.000 főből álló oláh nemzeti hadsereget. Október 2-án Puchner elismerte az oláh komitét s azzal szövetséget is kötött.

Az erdélyi magyarság természetesen megkezdte Önvédelmi készülődését s a toborzás szép sikerrel folyt. Berzenczey László pedig október 15-én Agyagfalván székely nemzetgyűlést hirdetett. Ez már nagyon harcias hangulatban ült össze, mert Puchner elrendelte a magyar önkéntes csapatok és nemzetőrök városoként és községenkénti lefegyverzését. Terve kivitelével a sorkatonaságot és az oláh fegyveres erőt bízta meg. Ezzel kezdetét vette Erdélyben a polgárháború. A lefegyverzés a magyarok részéről ellenállással találkozott s csak a kisenyedi magyarság lefegyverzése egymaga 130 magyar életébe került.

Az Agyagfalván összegyűlt székely erő előbb szétverte Radnótnál Axente oláh seregét, majd Szászrégnél Urbán oláh felkelő táborát, de november 4-én Marosvásárhelynél Gedeon császári tábornoktól már vereséget szenvedett. A székelyek veresége végzetes volt az erdélyi magyarságra nézve, mert Urbán ezredes és Wardener tábornok megszállta Dést és Szamosújvárt, Losenau ezredes megszállta Nagyenyedet.

Az oláh felkelők felégették Felvincet. Egy császári százados megszállta Tordát s november 17-én Kolozsvár is megadta magát a császári seregnek. A magyar csapatok kivonultak Erdélyből s egy betörési kísérletük Szamosújvárnál vereséggel végződött. Az egy Háromszéket kivéve Erdély a császári csapatok és az oláh felkelők kezébe esett.

Háromszék azonban megszervezte önvédelmét. Gábor Áron ágyukat gyártott. A benyomult császári csapatokat a Hidvég és Arapatok közötti csatában a székelyek megverték s ettől kezdve a háromszékiek fölényben maradtak mindaddig, mígnem Szebenből komoly újabb császári sereget küldtek ellenük. December 24-én Hidvégnél a császáriak győztek. Ekkor a háromszékiek és Gedeon császári tábornok január 2-án megkötötte az árapataki szerződést, mely szerint a székely határőr-katonaság nem harcol tovább, de a fegyvert nem teszi le. A háromszékiek közül senkit sem lehet elfogni s Erdély területére idegen katonaság nem léphet.

Amire ezt a szerződést aláírták s a háromszékiek Brassóban letették a hűségesküt I. Ferenc József, Bem József, a lengyel szabadsághős már visszafoglalta Kolozsvárt.

Kossuth december 1-én nevezte ki Bemet Erdély haderejének főparancsnokává, melléje adván kormánybiztosul Beöthy Ödönt. Bem hadjárata december 18-aa kezdődött s már december 25-én bevonult Kolozsvárra s az év végére Urbánt Besztercén keresztül kiverte az országból. Bem Marosvásárhelyen át Szeben felé fordult. Ezalatt azonban véres események döbbsentették meg Erdélyt. Január 8-án Axente parancsára mintegy 6—8000 főnyi oláh csapat szállta meg Nagyenyedet s azt 9-én éjjel több ponton felgyújtotta s fegyvertelen magyar polgárságát halomra mészároltatta. Axente csapatai előzönlötték egész Alsó-Fehér megyét s 18-án lemészárolták Nagylak, Hari, Borosbenedek magyar lakosságának nagyrészét is.

Amikor Bem megtámadta december 28-án Urbán dandárát, az erdélyi nemzetiségek külségség után néztek. Saguna azt indítványozta, hogy az oláhok és a szászok hívják be a magyarok ellen segítségül az Oláhországban levő orosz haderőt. A szászok egyhangúan elfogadták az indítványt, az oláhok csak hosszas kapacitálás után. Puchner azonnal elküldte a szász Müller Gottfriedet és az oláh Sagunát a Bukarestben állomásozó Lüders orosz tábornokhoz, hogy a két nemzet kérését terjesszék az elé. Maga pedig minden fegyveres erejét összeszedte s Marosvásárhely felé indult, hogy Bemet feltartóztassa. Czecz ezredes, akitől Bem az erdélyi magyar erőket átvette, Bem utasítása szerint Balásfalvánál szétverte Axente táborát, megszállta Vízaknát. Bem pedig Szeben alá nyomult. Azonban vereséget szenvedett s visszavonult. Puchner szebeni sikere után a Brassóból jött Gedeonnal egye-

sülve január 24-én megtámadta Szelindeknél Bemet. Ezúttal Bem győzött. A császáriak Szebenbe vonultak vissza s Bem áttette táborát Vízaknára.

A vereség hatására s arra a hírre, hogy a székelyek ismét felkeltek, most már Puchner is kérte Lüderst, hogy jöjjön segítségére. Lüders teljesítette a kérést s február 1-én Engelhart orosz tábornok 6000 emberrel bevonult Brassóba s Skariatín orosz ezredes 4000 emberrel átkelt a vöröstoronyi szoroson. Puchner ekkor támadásba ment át s a rendkívül véres vízaknai csatában (február 4-én) meg is verte Bemet, aki Szászsebesen át Szászvárosra vonult vissza, hogy ott várja be a Magyarországból jövő segítséget. A magyarországi dandár elé küldött Kemény Farkas Déva mellett megütközött Solomon oláh prefekt seregével s azt szétverte.

Azonban Bem elvesztette a szászvárosi csatát is. Bem is megsebesült. A piskii híd védelmére Kemény Farkast hátrahagyta s maga a derékhaddal Dévára vonult vissza. Február 9-én a császáriak megtámadták a piskii hidat. Bem elrendelte az ellenállást, mert ha a piskii híd elvész — mondta — Erdély is elveszett. Czecz ezredes a fősereggel tüstént Piskire sietett. Bem délfelé , nyomult. A csata már-már elveszett, mikor néhány tartalékban hagyott székely század megfordította az ütközet sorsát s a piskii csata, mely befejezte a Puchner ellen vívott hadjárat első szakaszát, Bem diadalával végződött.

Két nappal később Kemény Alvincnél megverte Stutterheim dandárát, minek következtében Puchner ismét Szebenbe szorult s Bem áttehette hadiszállását Medgyesre. Puchner újabb orosz segítséget kért, de nem kapott. Március elsején mégis elindult Puchner, hogy kiszorítsa Bemet Medgyesről. Abban a hitben, hogy Bem Segesvárra vonult vissza, Segesvár felé nyomult elő, mialatt Bem merész haditervvel március 11-én Szeben alá nyomult s azt ostrom alá vette. Csatározások után Bem be is vette Szebent, mire az erről értesülő Puchner a veröstoronyi szoroson át Bukarestbe menekült. Most már csak pár nap kérdése volt s Bem és csapatvezérei Erdélyt megtisztították a császári és orosz csapatoktól. Csupán Gyulafehérvár és Déva várában volt bennszorult császári őrség. Az oláh felkelők megszorultukban visszavonultak a mócok földjére, az Érchegységbe, ahol Jancu volt a teljhatalmú úr. Ide menekült Axente, Prodan, Buteanu, Moldovanu, Vladutiu s a többi tribun és prefekt s így itt összpontosult az egész oláh felkelő tábor.

Beöthy Ödön betegségére való tekintettel visszavonult kormánybiztosi megbízatásából s helyére Kossuth Csányi Lászlót küldte ki, aki a rengeteg nehézség ellenére is április végére általában újjászervezte, illetve rendbehozta Erdély közigazgatását. Az újjászervezés már nem

a régi erdélyi, hanem az új magyarországi mintára készült. A debreceni országgyűlés felhatalmazása alapján Csányi rögtönítelő bírósági eljárást folytatott le a törvénytelenéseket elkövetett szászok és oláhok ellen s ezek során közel ötven bűnöst ki is végeztetett. Ezek közt azonban alig volt politikai bűnös, inkább gyújtogató, rabló, gyilkos. Bem és Csányi közt ellentétek merültek fel. Bem nem volt barátja a megtorlásnak s barátsággal akarta megnyerni az elvadult nemzetiségeket. Bem a kérdést az oláh-magyar együttműködés nemzetközi jelentősége szempontjából nézte, míg Csányi csak a magyar legitimitást tartotta a szemé előtt. Bem a kormánynál, Kossuthnál tiltakozott s maga a magyar közvélemény sem helyezte a statáriális törvényszékek működését. Június 20-án a kormány meg is szüntette a vidéken működő ily törvényszékeket s csak egyet tartott fenn Pesten.

A két oláh vajdaság forradalmát török csapatok benyomulása szüntette meg. Ekkor menekült néhány oláh forradalmár Erdélybe, illetve Magyarországra s ezek két csoportra oszlottak. Egyik frakció az oláh komité mellé állt, a másik, amelynek vezére a Konstantinápolyban levő Ghica Jon volt, meg akart egyezni a magyarokkal. Ezek lépések érintkezésbe Jancuval és a magyar kormánnyal is, amint arról már előbb beszámoltunk volt.

A szászok és az oláhok együttműködése a forradalom és a lázadás alatt korántsem volt békés s az Erdélyből történt kiszorulás után sem lett azzá. Saguna említett olműzi terve, amelyet Ferenc József elé terjesztett, mélyen sértette a szászok érdekeit s ezért a szászok a Wiener Zeitungban azt proponálták, hogy a szászföld vétessék ki a magyar korona alól s mint mark-grófság illesztessék az egységes osztrák birodalom államszervezetébe.

1849 március 4-én a császár pátensben új alkotmányt adott a birodalomnak, amelynek 74. paragrafusa így szólt: „Erdély nagyfejedelemségének belszervezete és alkotmánya a Magyarországtól való függetlenségnek és az országot lakó nemzetek egyenjogúságának elvei szerint a birodalmi alkotmánnyal összhangzásban egy új országos szabályzat által fog megállapíttatni. A szász nemzet jogai a birodalmi alkotmány határain belül fenntartatnak.”

Saguna tiltakozott a szász-föld elnevezés ellen. Majd tiltakozott a szerb vajdaság területi kikerekítése ellen, amely 800.000 oláht helyezne 200.000 szerb alá. Mind hiába. Bécs az oláh nemzeti igényekről nem vett tudomást.

Dragos János belényesi oláh képviselő Kossuth felkérésére ment Jancuhoz, miután Kossuth az emigránsokkal megegyezett a magyar-oláh együttműködés elvében. Jancu szívesen vette a magyarokkal való ki egyezés tervét, mert sosem bízott az osztrákokban s nagyon fájt neki

is a márciusi alkotmány. Barátai is helyeselték, csak Axente ellenkezett. Azonban Hatvani Imre indokolatlan hadmozdulata felborított minden tárgyalást. Dragost is felkoncolták az oláhok, akik lemészárolták Abrudbánya és Verespatak magyarságát is. Hatvani ekkor büntető expedíciót indított, de bekerítettén, teljes vereséget szenvedett. Kilencszáz embere esett el s a lemészárolt abrudbányai és verespataki magyarok száma felül volt az 1300-on.

Kemény Farkas nagyobb haderővel próbálta Hatvani kudarcait helyrehozni. De ő is kelepcébe került volna s inkább visszavonult, amikor veszélyes helyzetét felismerte. Bem ekkor kombinált támadással akarta megtisztítani a havast. Zalatna, az Aranyos völgye, Kerpenyes, Gyalu és Bánffy-Hunyad felől egyszerre indult volna öt hadoszlop az oláh felkelők ellen. De híre jött, hogy az oroszok betörték Besztercénél Erdélybe. Bem lefújta a tervezett támadást, de erről a Bánffy-Hunyadról kiindult Vasvári Pál már nem értesült idejében. Feljutott ugyan Mariselre (Jósikafalvára), de ott az oláhok körülvették s maga Vasvári is elesett. A magyar csapat nagyon megtizedelve ért vissza Bánffy-Hunyadra.

Az oroszok most két felől törtek be. Besztercénél nem kevesebb mint 28.000 ember jött be. A verestoronyi szoroson az Oláhországba szorult császári sereg tért vissza: mintegy 15.000 ember. Lüders főereje a tömösi szoroson próbált betörni. Kiss Sándor 4000 emberrel védte a szorost, de aztán kénytelen volt visszavonulni s június 21-én a Predeál felől benyomult orosz csapatok bevonultak Brassóba.

A borgói szoroson át bejött oroszok és Urbán Sófálva felé nyomult elő s Bem, hogy elkerülje a bekerítést, Marosvásárhely felé vonult vissza.

Az oroszok Brassóból a székelyek ellen vonultak s Gábor Áron, aki egyik csatában el is esett és Gál Sándor több csatában vonult vissza az oroszok elől. Bem Kézdivásárhelyre ment s reorganizálva a székely csapatokat, betört az ojtozi szoroson át Moldvába, hogy ott felkelésre bírja a moldvaiakat s ezzel kényszerítse visszavonulásra az Erdélybe özönlött orosz sereget. Azonban látva, hogy célját nem éri el, csakhamar visszatért Erdélybe.

Lüders maga az eredeti terv szerint a székely haderőt akarta megsemmisíteni s Grotenjhem viszont Beszterce felől Marosvásárhely felé akart előnyomulni. Itt kellett volna a két seregnek egyesülni, hogy a Maros völgyén előnyomulva felmentse Gyulafehérvárat, majd megszállja Kolozsvárt. Egy hónap alatt azonban sem a székely ellenállás megtörése nem sikerült, sem Marosvásárhelyig nem tudott az északi sereg lehatolni.

Július közepén azonban a hadi szerencse megfordult. Szászrégen az oroszok kezére került s Fogaras, majd Szeben is elesett. Ekkor tért vissza Bem Moldvából s egyenesen Marosvásárhelyre tartott, összpontosította hadait, hogy felvegye a harcot. Ekkor már nyelbeütődött az újabb oláh-magyar kiegyezés. Jancu megkapta volna a magyar tábornoki ki nevezést s oláh seregével Kis-Oláhországba ment volna, hogy ott megtámadja az oroszokat. Le volt már fektetve a később Szegeden megszavazott nemzetiségi törvény is. De mindez már késő volt. Segesvár mellett július 30-án Bem Lüders háromszoros túlerejű seregétől vereséget szenvedett. Maga Petőfi is elesett. Bem a még megmaradt maroknyi magyar sereggel július 5-én épp oly meglepetésszerűen, mint előző is tette, bevette Szebent. De ez már csak zavarkeltés volt. A szerencsétlen végű segesvári csata eldöntötte Erdély sorsát. Különben is a magyarországi haderő is fegyverletétel előtt állt s pár nappal később, augusztus 13-án Világosnál letette az orosz sereg előtt a fegyvert.

Bem a temesvári csata után visszatért Erdélybe s még egyszer megkísérelte az ellenállást, de amikor belátta vállalkozása reménytelenségét, a Bánságon át néhány társával Törökországba ment s a maradék erdélyi erő augusztus 18-án Beké ezredes vezetése alatt letette a fegyvert. Gál Sándor, Kemény Farkas és Kazinczy Lajos csapatai ugyan még ekkor is fegyverben álltak, de Görgey felszólította őket, hogy mivel ő már 13-án letette a fegyvert, tegyék le ők is. Gál és Kemény emigrációba mentek s augusztus 26-án Kazinczy is letette a fegyvert. A zsigódi kastély nagytermében játszódtott le Kazinczy tábornok és tisztikarának kard-átadása s ezzel lezárult az erdélyi magyarság szerencsétlen véget ért önvédelmi harca, amely azonban örökre emlékezetes diadalokat is szerzett a szintén örök emléké gyásznapok mellé . . .

Mielőtt rátérnénk a bosszúálló osztrák abszolutizmus rövid ismertetésére s a kiegyezést megelőző események ismertetésére, meg kell emlékeznünk a külföldre menekült magyar emigrációról.

A Kossuthtal külföldre távozó emigráció egy évtizednél hosszabb időre külföldre vitte a magyarság ügyét s így ott zajlottak le azok a kísérletek, amelyek ezalatt a nemzetiségi kérdés megoldását célozták. Angol kezdeményezésre (Palmerston és Henningsen) már 1849-ben felvetődött egy középeurópai konföderáció gondolata. Anglia kezdetben Ausztria vezetésére gondolt, utóbb azonban a szerb és az oláh tervek ismeretében lemondott erről s Kossuthot is egy oly tervnek igyekezett megnyerni, amely egy oly államszövetséget tűzött maga elé, amelyben Magyar-, Lengyel-, Horvátország, Szerbia és Oláhország vett volna részt. Ez a terv határozta meg utóbb az emigráció külföldi tárgyalásainak vonalvezetését s tette megokolttá, hogy Kossuth és emigrációja érintkezésben maradt és tovább tárgyalt előbb az oláh emigrációval, majd az

oláh vajdaságok egyesülése után Cuzával, az újdonsült oláh fejedelemmel.

A tárgyalások során az emigráció párisi frakciója, élén Teleki Lászlóval, hajlandó volt elfogadni Balcescunak azt a tervezetét, mely az államszövetséget kantononként osztotta volna föl s így Erdély elvesztett volna. Kossuth azonban kijelentette, hogy Magyarország egységének eszméjét semmi más eszmének sem rendelheti alá. Kossuth, bár meggyőződéssel vallotta már a nemzetiségek egyenjogúságának elvét, a területi épséget nem volt hajlandó feláldozni. Ennek ismeretében írta Balcescu a lengyel Zamojszknak, hogy a politikailag egységes, történelmi magyar állam eszméje voltaképpen a magyar faj öngyilkossága. A tárgyalások azért nem szüntek még meg az emigráció és az oláhok közt. Cuza azonban, aki már irredenta terveket táplált Erdéllyel szemben, egyre nehezebb feltételeket szabott. Bratianu már ki is jelentette Cavournak, hogy az erdélyi oláhok egyesülni akarnak a fejedelemséggel, Cavour azonban leintette őket, 1859-ben Klapka, Kossuth akarata ellenére, már olyan egyezményt kötött Cuzával, hogy a háború befejezése után Erdély maga dönt, vajjon akar-e Magyarországgal egyesülni, vagy nem. 1860-ban Papiu Ilarianu emlékiratban hívta fel Cuza figyelmét arra, hogy az oláh nép széttépett testének Erdély a legszebb és legéletrevalóbb része s nemzetközi propagandát kell indítani Erdély megszerzése érdekében. Ennek megfelelően a tárgyalások az emigráció és az oláhok közt egyre nehezebbé váltak. Az emigrációt csapás csapás után érte. III. Napoleon nem támogatta komolyan. Cavour meghalt s így Olaszországban talajt veszített. Elveszett a remélt hadműveleti alap, mind az oláh fejedelemségben, mind Szerbiában. Pulszky-Garibaldi betörési terve a dalmát tengerparton ábránddá fajult. Elveszett Angliában a bankópör. Teleki László előbb kibékült a császárral, majd öngyilkos lett. A nemzet a forradalmat perhorreskáló Deák mellé állt a felirati vita során. A nemzetiségek koncessziós ígéretek ellenére sem voltak hajlandók a magyar ügyet támogatni. Az emigráció bomlani kezdett. A magyar légió kellemetlen zavarokkal küzdött. Itthon feloszlott a forradalmi bizottság. Ekkor került nyilvánosságra hírlapírói indiszkrécióból Kossuth kétségbeesett konföderációs terve. Ez a dunai szövetség Magyarországból, Erdélyből, Oláhországból, Horvátországból s az esetleg Szerbiához csatolandó tartományokból állt volna. Az emigrációban Kossuth 12 éven át egyedül volt sovíniszta s mikor végre a kényszer engedékenységre vitte, már késő volt. Egyedül állt ismét, most már külpolitikai támogatás nélkül. Az emigráció nemzetiségi politikáját az jellemezte, hogy kívül állván a hatalmon, kénytelen volt koncessziókat tenni. Viszont a nemzetiségek soha nem álltak melléggondolat nélkül az emigrációval szemben, hanem mindég a végső területi aspirációikra

gondoltak. Ilyen körülmények közt nem is lehetett eredményes az emigráció nemzetiségi politikája.

Amíg Kossuth és a magyar emigráció tőle telhetően mindent megtett a magyar ügyért külföldön, azalatt Erdélyben is diadalát ülte a centralizált Habsburg-birodalom féktelen abszolutizmusa. Kazinczy Lajos tábornok, a költő fia kivégeztetett. Kivégezték még Hauck Lajos őrnagyot, Tamás alezredest és Sándor László alezredest. Halálra ítélték még 72 katonai és 25 polgári személyt, de azok végül tizennyolctól-két évre terjedő börtönbüntetéssel úszták meg. Rajtuk kívül még bőven volt része bebörtönözésben, üldözésben, elnyomásban az erdélyi magyarságnak, amely ekkor veszítette el vezetőit. Kossuth és Jósika Miklós külföldre menekültek. Báró Kemény Dénes még 1849 tavaszán elhunyt s egy évre rá elhunyt Wesselényi Miklós is. 1851-ben meghalt Bethlen János gróf s 1853-ban Szász Károly. Az unió harcosai közül csak Kemény Zsigmond, Deák Ferenc és Kovács Lajos éltek. A két első Erdélytől távol s Kovács önmagában egész eljelentéktelenedett. Erdély magyarsága a ránehezülő súlyos abszolutizmus alatt vezetők nélkül maradt.

Erdélyt a márciusi alkotmány alapján csak katonai diktatúrával lehetett kormányozni. A császár Wohlgemuth altábornagyot nevezte ki Erdély kormányzójává, aki 1849 szeptember 24-én Szebenben hat közigazgatási kerületre osztotta Erdélyt:

1. A ezebeni közigazgatási kerület, amely a régi szász földből állt. Hivatalosan német, illetve szász területnek tekintették.

2. A károlyfehérvári kerület, amely Hunyad, Alsófehér, Zaránd megyékből és Küküllő megye nagyobb feléből állt, hivatalosan oláh területnek minősítették.

3. A kolozsvári kerület Kolozs- Torda, Középszolnok, Doboka megyék egy részéből, Kraszna vidékéből s Kővár vidék nyugati feléből állt és hivatalosan magyarnak állapították meg.

4. A rettegi kerület Kolozs, Torda és Doboka megyék északkeleti felét és Belsőszolnok megyét foglalta magába. Politikailag és ethnográfiailag oláhnak minősítették.

5. Az udvarhelyi kerület, amely Maros, Udvarhely, Csik és Háromszék megyékből, valamint Felsőfehér megyének Háromszék területén levő községeiből állt. Hivatalosan székelynek ismerték el.

6. A fogarasi kerület, a többihez viszonyítva törpe-kerület volt. Magába foglalta a Szebenhez csatolt Sárkányt kivéve a régi Fogaras-vidéket s néhány hozzácsatolt felsőfehér-megyei községet. Hivatalosan oláh volt.

A kerületek élén a katonai parancsnok állt, aki mellett egy polgári biztos működött. A kerületek járásokra oszlottak s azok aljár-

sokra. Ezek élén járásbiztosok és albiztosok álltak, akiket a kormányzó a katonai parancsnok előterjesztésére nevezett ki.

Szebenben működött az országos rendőrigazgatóság, amely az ország négy rendőri kerülete (Szeben, Brassó, Marosvásárhely, Kolozsvár) felett állt. A rendőrséget a dragonyosokból kiszakított későbbi csendőrség támogatta.

A közigazgatás nyelve minden fokon és mindenhol a német volt. A felállított kilenc nyomozó-törvényszék és igazoló-bizottság működésének szomorú eredményéről már megemlékeztünk.

Az oláhok és a szászok nem találták meg számításukat. Az alkotmány figyelmen kívül hagyta igényeiket s ennek volt a következménye, hogy amikor 1852-ben Ferenc József meglátogatta Erdélyt, a szászok és oláhok rideg közönnyel fogadták s még legszívesebb fogadtatásban az elnyomott magyarság és székelység közt volt része. Lemény unitált püspököt már Puchner elcsapta volt magyarbaráti érzelmei miatt, most Wohlgemuth formailag is lemondatta hivataláról s a szerencsétlen püspök egy bécsi kolostorba vonult vissza. A szászok és oláhok panaszai és kérvényei meghallgatásra nem találtak s ez okozta, hogy az oláhság családottságában közeledni kezdett a magyarság felé.

Súlyos gazdasági megrázkódtatást okozott, hogy a Kossuth-banókat minden kárpótlás nélkül megsemmisítették. Bár sokan elrejtették Kossuth-pénzüket, mégis mintegy 50,000.000 forint értékű pénzjegyet koboztak és égettek el nyilvánosan. A kibocsátott pénztári jegyek értéke kisebb volt, mint a megfelelő ezüst forgalmi értéke s ezért azokat csak büntetéstől való féltében fogadta el a nép. Bevezették az osztrák örökös tartományokban érvényben volt adórendszert. Ez súlyosan érintette a nemesi osztályt, amely addig nem adózott. Bevezették a só-, dohány- és szeszmonopóliumot s a csempészet megakadályozására pénzügyőrséget állítottak fel négy pénzügyőrségi kerülettel. Az egykori főkincstári hivatalt ugyancsak Nagyszebenben az országos pénzügyigazgatóság váltotta fel.

Bevezették az osztrák igazságügyi szervezetet is, 72 járásbírószéket és 11 megyei törvényszéket állítva fel. Kezdetben csak Bécsben volt fellebbviteli törvényszék, de utóbb Szebenben is állítottak fel egy főtörvényszéket. Az egykori erdélyi polgári és büntető törvények helyébe az osztrák tartományok polgári és büntető törvényeit léptették életbe.

1851 áprilisában Wohlgemuthot Schwarzenberg Károly herceg altábornagy váltotta fel s visszahívták Wohlgemuth polgári adlatusát, Bach Edét is. Az addigi katonai abszolutizmust ekkor kezdte felváltani a provizóriumnak nevezett polgári abszolutizmus, amely körülbelül három évig, 1854-ig tartott.

Az új kormányzat, mint látjuk, Erdélyt a legteljesebb bürokráciai

alapra helyezte. A szervezés azonban lassabban ment, mint Magyarországon s annak tempóját csak Schwarzenberg gyorsította valamivel.

A szászok és oláhok viszonyára jellemző, hogy a szász sajtó állandóan forradalmi váddal illette az oláhokat s azt ajánlotta, hogy egy-két volt oláh tribünt és prefektust fel kell akasztani. Wohlgemuth valóban magát Jancut is elfogatta és betiltotta a „Gazetta de Transilvanianult” A szászokat pedig azzal örvendeztette meg, hogy eltiltotta a „szász-föld” elnevezés használatát s azt csak „szebeni katonai vidék”-nek szabadott hívni.

A magyar konzervatívok már 1850-ben állást foglaltak az abszolutizmus ellen. Somssich Pál könyvet írt ez évben az új rendszer ellen „Das legitime Recht Ungarns und seines Königs” címmel, amely mindkét hazában megnyugtatta a magyarságot, hogy konzervatív főurai nem értenek egyet Béccsel. Valóban, mikor Schwarzenberg Erdélyben az erdélyi magyar arisztokrácia befolyása alá került, annak hatására valóssággal ápolójává lett a magyar gondolatnak.

Erdély belső története a magyarság vezetőinek elhalta, az oláh emigránsok eltávozása után kimerült a különböző intézmények felállításában. A már ismertett intézkedések után sor került a földadókataszter munkálataira s 1854 június 28-án a császár nyílt parancsban elrendelte az úrbérvizsgálás rendezésének kérdését is.

Mielőtt ezt pár szóval ismertetnénk, meg kell említenünk, hogy az osztrák haditörvényszék báró Vay Miklóst, a szerencsétlen kezű 1848-as erdélyi kormánybiztost, aki sem a magyar ellenállást nem tudta megszervezni, sem a polgárháború kitörését megakadályozni s akit már a debreceni kormány is vád alá helyezett működéséért, 1852 augusztus 14-én halálra ítélte, amit a császár négy évi várfogságra enyhített. Vay császári tiszt fia azonban közbejárt atyjáért s így az 1853 júniusában ki is szabadult. Beöthy Ödön, aki kormánybiztossága után a hétszemélyes tábla elnöke lett, emigrált. Csányi Lászlót, aki Erdélyből visszahíva közlekedésügyi miniszter lett, az osztrákok a pesti újjépületben kivégeztették.

Kossuth Lajos nemcsak a külföld útján próbálkozott Magyarországot talpra állítani, hanem már az emigráció elején megpróbálta Magyarországot belülről is megszervezni. Már 1850 őszén erősen kutató az osztrák rendőrség negyven oly ember után, akiket állítólag Kossuth és Guyon küldött volna Erdélybe a szervezést megkezdeni és végrehajtani. Ilyen szervezés volt az a mozgalom is, amely Erdélyt 1851-ben behálózta s amelyet a történetírás Kossuth-Makk-Gál-féle összeesküvés néven ismer. Gál Sándor és Makk József volt honvédtisztek Kossuth és az emigráció tudtával katonai szervezkedést kezdtek 1851 nyarán Erdélyben. A szervezkedés azonban csakhamar Bécs tudtára jutott s az csak arra várt, hogy a szervezés minél előbbre haladjon s így minél több résztvevőt

fogathasson el. Végre is 1852 január 24-én báró Heydte megkezdte az összeesküvők összefogdosását. A pör két évig húzódott, mialatt a magyarság, főleg a székelység, számos zaklatást szenvedett. Ítélelhozatalra 1854 tavaszán került sor. Negyvennyolcan kaptak 5-től 18 évig terjedő börtönbüntetést, köztük volt három nő is. Az elítéltek közt volt földbirtokos, református lelkész, tanuló, katolikus pap, ferencrendi-gvardián, unitárius lelkész, református és unitárius tanító, nevelő, városi főjegyző, egykori kormányzékai hivatalnok, könyvkereskedő, háztulajdonos, iparos. Volt hét halálos ítélet is, melynek értelmében Török János református tanárt, Horváth Károly földbirtokost és Gálti Mihály ügyvédet 1854 március 10-én Marosvásárhelyen, Várad József volt huszárt és Bartalits István földbirtokost április 19-én Sepsiszentgyörgyön felakasztották. Piringer-Pataki volt honvédeztársaság elnöke a kivégzés előtti éjjelen magára gyújtotta a szalmazsákját és halálra égett. Borbáth László kegyelem útján életfogytiglani fogházat kapott.

A Makk-Gál-féle szervezésen kívül még egy szervezés indult, amit 1854 kora tavaszán Gál Sándor a saját szakállára próbált megcsinálni. Kalandos tervét azonban még az emigránsok sem helyeselték s első futárja, a fentebb említett Piringer-Pataki szerencsétlen véget is ért ekkor Gál visszavonult. Amint a krími háború is lokalizálódott s így magyar megmozdulástól többé már nem kellett tartani, a császár 1854 november 30-án megszüntette az Erdélyben több mint öt éve érvényben lévő ostromállapotot. Ez a tény megkönnyítette ugyan Erdélyben az életet, de még mindig kevés volt ahhoz, hogy politikai mozgalmak kezdődhetek volna. Erdély politikai tetszhalála még évekig eltartott. Azonban kezdetét vette az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági és kulturális megszerveződése, lassú magához térése.

Jancu sorsa tragikus volt. Ferenc József 1852. évi erdélyi utazásakor nem fogadta s ez megingatta lelki egyensúlyát. Mivel a mőcokat a kataszteri felméréskor tanúsított tettelegességük miatt folyó pörben ő képviselte, a hatóság azt hitte, hogy ő szítja is őket. Bebörtönözték s a már meghasonlott lelkű embert börtönre megvasaltatta és megpofozta. Ezek a pofok, amelyekkel leróta iránta való háláját a diadalmas hatalom, megörjítették, elméje örökre elborult ...

1854 január elsején lépett életbe az osztrák mintára készült ügyvédi rendtartás, amely megtiltotta azok számára az ügyvédi gyakorlatot, akik nem tudtak németül. Ugyanezen az évben jelent meg az úrbéri nyílt parancs, amely eltörölte az úrbéri szolgálatot és tizedet s kimondta a volt földesuraknak az állam részéről leendő kártalanítását, ami tulajdonképpen az erdélyi 1848: IV. t.-c. végrehajtása volt.

A szabadságharc után az volt a helyzet, hogy a jobbágyok egykori jobbágybirtokaikat minden úrbéri szolgálat és tizedfizetés nélkül saját-

juk gyanánt birtokolták s a földesurak minden kárpótlás nélkül vesztették el az úrbéri szolgáltatást és a tizedet is. A császári pátenus megállapította az úrbéri válság pontos összegét és fizetési módozatát. A parancsot egy Szebenben felállított földtehermentesítési bizottság hajtotta végre, amely 1854-től 1861 április 24-ig működött. Összesen 5158 volt földesúr 12.951 földesúri birtoktest után 38,348.748 forintot kapott. 1,615.574 hold föld került volt jobbágyok tulajdonába. Mivel a székelyföldön alig volt jobbágybirtok, ennek a hatalmas földterületnek mintegy 80% -a oláhok kezére jutott. Ezzel egyszerre oláh kézre jutott az ősi magyar birtokok legnagyobb része. Megindult egy erős oláh kisgazdátársadalom kialakulása s ezzel párhuzamosan a magyar közép- és nagybirtok széttöredezése. Az állandóan továbbporladó magyar birtokokat a század második felében s a következő század elején kevés kivétellel oláh bankok vásárolták fel s így az oláh numerikus többség kialakulása után veszedelmes gyorsasággal került oláh tulajdonba a termő, a mezőgazdasági művelés alatt álló föld nagyobb része is. 1910-ben Erdély lakosságából 33.6% volt magyar és székely, viszont a birtokos elemnek már csak 25.5%-át tette ki a magyarság. Hasonlóan rossz volt az arány a szárszoknál: a lakosság 11%-a volt szász, de a birtokosságban csak 9.5%-kal szerepelt. Viszont az Erdély lakosságának 55.4 %-át kitevő oláhság a birtokosság 65%-át tette ki. Az 5 holdon aluliaknak 71.6%-a volt oláh s még a 10—50 hold közötti birtokosok közt is számarányán felül, 60.7%-kal szerepelt az oláhság.

1854 júniusában újra átszervezték Erdély közigazgatását. Ezúttal hat helyett tíz kerületre osztották, kerületenként egy-egy törvényszékkel s összesen 72 járásra, a járások középpontján egy-egy járásbíróssággal. Ekkor azonosították a közigazgatási központok az igazságszolgáltatási központokkal.

Az abszolutizmus mélyen belenyúlt a sajtóviszonyokba és az oktatásügybe is. Kezdetben szigorú katonai cenzúra volt, majd 1852 májusában kiterjesztették Erdélyre is a birodalmi sajtó-rendtartást. Az iskolák csak 1850 őszén nyílhattak ki újra. De csak azok, amelyek ki tudták mutatni, hogy kellő anyagi erőforrással rendelkeznek saját maguk fenntartásához. A politikailag exponált tanárokat előbb eltanácsolták s csak azután engedélyezték iskoláik megnyitását. Igyekeztek az osztrák örökös tartományokban dívott rendszert az iskolaügynél is érvényre juttatni. A jogi oktatás régi rendszerét s a magyar jogi tanfolyamokat, a kolozsvárit, marosvásárhelyit, nagyenyedit megszüntették s a szebeni német nyelvű szász jogliceumot állami jogakadémiává szervezték át. Így ez maradt az egyetlen jogi főiskola. Végül 1855-ben életbeléptették Thun osztrák birodalmi kultuszminiszternek „Organisations-Entwurf”-ját, mely a német nyelvet a középiskolák minden osztályában tanította,

a felső négy osztályban néhány tantárgyat is németül kellett tanítani s a német nyelvet érettségi-tárggyá léptette elő.

Az abszolutizmus mindent elkövetett, hogy Erdélyt elnémetesítse és minél jobban beilleszse az öszsbirodalomba. Viszont azt az érdemét el kell ismerni, hogy megvetette az igazi bürokratizmus kiépítésével a későbbi modern s már nem rendi, magyar közigazgatási szervezet alapjait. Az elavult közigazgatás helyett modernet teremtett.

Az ostromállapot megszűnése után Erdély magyarságának megmozdításáért az érdem gróf Mikó Imrét illeti, kit kortársai „Erdély Széchenyijéének neveztek el. Elnöke volt az erdélyi gazdasági egyesületnek, igen sokat tett az erdélyi református kollégiumokért és a kolozsvári Nemzeti Színházért. Évek fáradtságos munkájával megalapította az „Erdélyi Múzeum”-ot s ezzel egy táborba gyűjtötte Erdély irodalmi és tudományos érdeklődésű magyarságát. Működését 1854-ben a Gazdasági Egyesületben kezdte el, melynek elnöke volt s egy év alatt az egyesület ülései valóságos titkos parlamentjévé lettek Erdély magyarságának. 1856-ban vasútépítő társaságot alapított, mely Erdélyt vasúttal akarta ellátni, de amelynek alapszabályait Bach nem erősítette meg. Mikó nem csüggedt. Mikor a császári pár 1857-ben meglátogatta Erdélyt, különkihallgatáson kérte az uralkodó támogatását az erdélyi vasút kiépítése érdekében. Az Erdélyi Múzeum előkészítő munkálatai évekig tartottak. 1857-ben jelent meg az első „modern” erdélyi történelem első kötete Kőváry László tollából. Maga Mikó pedig éveken át adta ki az „Erdélyi Történelmi Tár”-t. A múlt iránti érdeklődés felköltése pedig mindig a ma mélyebb megismerését célozza. Ezekre a csendes évekre esett, 1858-ra, az erdélyi és a magyarországi magyar társadalom, első tüntető érintkezése is, mikor Kolozsvárt a két ország magyarságának vezetői tüntetően ünnepelték egymás közös kézfogását s ostorozták a németesítő rendszert.

1858-ban meghalt Schwarzenberg herceg, aki viszonylag igen jó volt a magyarsághoz s helyébe a császár július 26-án herceg Lichtenstein Frigyes altábornagyot nevezte ki.

A kedélyeket a letargiából a következő év rázta fel teljesen. 1859-ben Ausztria háborúba keveredett Francia- és Olaszországgal s a két haza, amely tudta, hogy az emigráció ezt újabb akcióra fogja felhasználni, Dévénytól Brassóig egyaránt izgalommal telt meg. Ez az izgalom akkor sem ült el, amikor Bécs július 11-én Villafrancában váratlanul békét kötött. Az emigráció azt hitte, hogy ez otthon csüggedést fog kiváltani; csalódtak. A *magyarság* épp ellenkezőleg elkezdte nemzetisége hangos demonstrálását s Erdélyben vele tartott az osztrákokban felette nagyot csalódott százság és oláhság nagyobb része is, amely úgy látta, hogy alkotmányos életet csak a Magyarországgal való egyesüléstől

remélhet. Az erdélyi magyarság két hangos demonstrációjára a Kazinczy-ünnepély (október 27) és a Múzeum megnyitása (november 21—30) szolgált alkalmul. Utóbbi alkalomkor a Magyar Tudományos Akadémia is népes küldöttséggel képviseltette magát s Kolozsvárt majd minden házon transzparens hirdette a két ország együttérzését. Az emberek már beszélni mertek a nemzet szerencsétlenségéről és a szebb jövő reményéről.

Megélénkült a politikai irodalom is, amely most már komolyan kereste a nemzetiségekkel való megegyezés lehetőségét. A magyarság vezetői békülékeny és engedékeny hangokat hallattak. Azonban a szászok és az oláhok, amint feltűnt az alkotmányos élet reménye, ismét előálltak lehetetlen követeléseikkel.

Az első lépést az alkotmányosság felé az a mozgalom váltotta ki, amely az országban összeköttetésben állt az emigráció működésével. 1860 tavaszán megindult az újabb belső katonai szervezkedés. Erdélyben Prui Antal volt honvédezzredes főleg a székely megyékben mintegy 9—10.000 jelentkezőt írt össze s csak a székely vidéken legalább 4000-re ment a besorozottak száma. Bécs megtudta az általános izgalmat s azt lecsillapítandó, március 5-én császári pátens jelent meg, amely a birodalmi tanácsot úgynevezett országos képviselőkkel szélesítette ki. A birodalom 38 képviselője közül Erdélyre három jutott s a császár nemzetiségenként egy-egy embert, a magyar gróf Bánfi Miklóst, az oláh Saguna Andrást és a szász Mayer Károlyt nevezte ki erre a tisztre. Saguna az oláh nyelv jogát akart Erdélyben elismertetni. Mager kijelentette, hogy a szászok közös parlamentet óhajtanak Bécsben s hogy Magyarországon semminemű törvényhozás nem engedhető meg.

A márciusi pátens követte az októberi diploma, amely bizonyos alkotmányszerűséget kívánt Magyarországra ráoktrojálni, természetesen az osztrák birodalmon belül. Visszaállítottak a tartományi és az országgyűlések, de pénz-, kereskedelmi, hadi- és közlekedési ügyekben a döntés joga a bécsi birodalmi tanácsot illette, ahol egyaránt fog szavazni Erdély ügyében többek közt Tyrol és Bukovina is.

A császár kinevezte Kemény Ferenc bárót Erdély ideiglenes kancellárjává s Mikó Imre gróftól Erdély ideiglenes kormányzékéi elnökévé. Ők azonban az 1848-as törvények alapján álltak s az uniót mint megtörténtet tekintették s ezért Kemény csak mint az 1848-as erdélyi országgyűlés elnöke, Mikó mint egykor törvényesen választott kincstáros vette át az ügyek vezetését. A szászok és oláhok rokonszenveztek a diplomával s az unió ellen nyilatkoztak. A magyarországi és erdélyi magyar közvélemény azonban hatalmas felháborodással utasította vissza a diplomát s követelte az 1848-as alapa való visszatérést.

1861 február 11-én ült össze Gyulafehérváron az első értekezlet,

amelyen 17 magyar, 8—8 szász és oláh vezető egyéniség jelent meg. A magyar álláspontot Haynald Lajos katolikus püspök foglalta össze, mely szerint vissza kell térni a jogfolytonossághoz, a király által szentesített 1848:1. erdélyi és az 1848:VII. magyarországi törvénycikkekhez, melyekben ki van mondva, hogy Erdély és Magyarország egyesült s hogy Erdély is a magyar országgyűlésre küldi követeit. A király a választójogi törvényt is szentesítette s az egyszer már érvényben is volt. Siultiu görögkatolikus érsek azt kívánta, hogy oly választójog hozattassék, amely biztosítja, hogy az oláhság akarata számarányának megfelelően érvényesül. Schmidt Konrád a szászok követeléseit összegezte. Olyan választójogot követelt, amely szerint az országgyűlésen az oláhok egymaguk annyi taggal lettek volna képviselve, mint a magyarok és székelyek együtt, sőt a szászok is több képviselőt választának, mint a magyarok és a székelyek külön-külön. Siultiu megkapta mind a nyolc oláh szavazatot, de Schmidt csak ötöt kapott meg a nyolc szász szavazat közül s így Haynald javaslata, illetve a magyar álláspont 20 szavazattal megkapta az általános többséget.

Azok a szászok, akik hajlandók voltak a jogfolytonosságot elfogadni, azok csak azt kötötték ki, hogy a szászok meghagyassanak az 1848 előtti állapotban.

Mikó Imre mindenekelőtt helyreállította az 1848 előtti törvényhatóságokat, kinevezte a főispánokat, főkirálybírákat s az úgynevezett magyar vidékeken (Fogarás és Kővár) a főkapitányokat. Fogarasvidék és Alsófehér megye kivételével, ahol az oláhok ellenálltak, ez simán végbe is ment. Erre a két helyre kormányzékeni biztosokat kellett kiküldeni. Nagyobb volt a baj a szászföldön az oláhok és szászok közt. A szebenszéki oláhok panasszal fordultak a császárhoz, hogy bár 36.000 szásszal szemben a székben 31.000 oláh él, a 12 szebeni szenátorból csak 3 oláh.

A kormányzék helyreállítása után megszűnt a szebeni fennebbviteli törvényszék s megkezdte ismét működését a marosvásárhelyi tábla, melynek elnöke báró Apor Károly lett. Majd a kormányzék kiküldött bizottsága visszaállította a régi erdélyi perrendtartást. Természetesen, hogy ezzel a Bach-rendszer idegen emberei is távoztak s helyüket átadták az új rendszer magyar tisztviselői karának.

1861 február 26-án újabb nyílt parancs, a hírhedt februári pátens botránkoztatta meg a magyarságot, amely felállította Bécsben a birodalom közös tanácsát. Ebbe Magyarország, Erdélyt és Horvátországot nem számítva, 85 tagot küldött volna, míg Erdély 26-tal lett volna képviselve. A parlament 343 tagjából tehát csak annak egyharmada képviselte volna a történelmi Magyarországot. Ettől függetlenül az 1861 április 11-ére összehívott tartományi ülésnek szánt pesti országgyűlés

Deák felirati javaslatát elfogadva, lekötötte magát a jogfolytonosság-hoz, az 1848. évi törvényekhez és az Erdéllyel való és megtörtént unióhoz. A bécsi kormány Schmerling sugalmazására azt felelte, hogy Erdély uniója addig nem adható meg, amíg a szász és az oláh nép meg nem adja hozzá a beleegyezését. A pesti országgyűlés nem ismerte el azt, hogy egy erdélyi országgyűlés még egyszer revízió alá vehesse az unió ügyét. Erre a pesti országgyűlés feloszlott. Viszont a magyarság és Erdély többi nemzetiségei közt a viszony rohamosan romlani indult.

Bécs ekkor sürgetni kezdte az erdélyi országgyűlés összehívását. Kemény és Mikó mereven tiltakozott a terv ellen, mint olyan ellen, ami az 1848-iki törvényekkel ellentétben áll s ezért végrehajthatatlan. A Béccsel való elvi harcban Bécs győzött, mert előbb Keményt, majd Mikót lemondásra kényszerítette. A császár ekkor Folliot de Crenneville Lajos gróf császári altábornagyot állította a kormányzék élére s az erdélyi kancellária élére gróf Nádasdy Ferenc államminisztert helyezte. Ezek azonnal betiltották a törvényhatósági bizottságok gyűléseit. A főispánok lemondtak s helyüket úgynevezett főispáni adminisztrátorokkal töltötték be. Ezek a magyarság szellemében politikailag kompromittált egyénekből verődtek össze épúgy, mint az az új tisztviselői gárda, amely a lemondott közigazgatási és igazságszolgálati tisztviselők helyeit megszálta. Ez az új formájú abszolutizmus felizgatta a magyarságot s ezzel a három nemzet közötti feszültség még élesebbé vált.

A szászok folytatták követelésüket, hogy a szászföld teljesen önálló szász nemzeti területet alkosson. Mikor ilyirányú határozatuk keletkezésének formai körülményei iránt a kormányzék érdeklődni mert, a szászok Crenneville magyarbarátsággal vádolták meg.

Az oláh sajtó hallatlanul izgatott a magyar nyelv ellen s az oláh nemzeti követelések mellett. Az oláh többségű megyékben bomlani kezdett a rend és a fegyelem. Gyakori lett az erdőtűz s a kormányzék néhány agitátort lefogott, köztük az 1848-as időkből hírhedt Axente Severt is. Végül is a szászok és oláhok által oly hön sürgetett erdélyi tartományi gyűlést 1863 július közepére Nagyszebenbe összehívatta a császár. A választójog és a választókerületek úgy voltak megállapítva, hogy az oláh és a szász képviselők okvetlenül többségben legyenek a magyarok és székelyek felett.

Hallatlan izgalmak közt, nem egyszer nagy oláh tömegterror mellett folytak le a választások, amelyeken 44 magyar képviselő kapott mandátumot. Így a királyi meghívottakkal együtt a szebeni országgyűlésen 59 magyar, 45 szász és 59 oláh képviselő lett volna — ha a magyarok megjelentek volna ott. De a megválasztott magyar képviselők és regalisták egy értekezleten, amelyen mint vendégek Magyar-

országról Andrassy Gyula gróf és Tisza Kálmán is megjelentek, egyhanguan kimondták, hogy a tartománygyűlésről távolmaradnak, ezt annak bejelentik s Kemény Ferenc, Mikó Imre és Haynald Lajos útján az uralkodó előtt is megokolják.

Haynaldot előre figyelmeztették, hogy Ferenc József nem fogadja. Különben is a fogadás a legridegebben folyt le. Az uralkodó Nádasdyhoz utasította őket. Nádasdy, miután a magyar képviselők nyolc nap letelte után sem jelentek meg a tartománygyűlésen, mandátumaikat megsemmisítette s kerületeikben új választást rendelt el. A másodsor megválasztott magyar képviselők ismét a passzivitást választották. Mire harmadízben is elrendelték a választást. Bármilyen megfélemlítéssel zajlott is le ez a harmadik választás, a passzívrezisztáló magyar képviselőket majdnem mind újraválasztották s azok ismét távolmaradtak a tartománygyűlésről.

A tartománygyűlésen a trónbeszéd az unió létrejöttét nemtörvényszerűnek minősítette s felhívta a tartományi gyűlést, hogy az októberi diplomát és a februári pátenst iktassa törvénybe. A tartományi gyűlés elnökévé Groisz Gusztáv kormányzékai tanácsos nevezetett ki. A feliratban a szászok és oláhok egyaránt követelték Erdély különállásának fenntartását. A szászok a nemzeti autonómia teljes biztosításával be akartak olvadni az osztrák birodalomba, viszont az oláhok minél teljesebb autonómiát kívántak Erdélynek. A tartománygyűlés mindenekelőtt törvényben mondta ki, hogy az oláh nemzet, továbbá a görögkatolikus és görögkeleti vallás éppoly törvényes nemzetnek é.« bevett vallásnak ismertetik el, mint Erdély más három nemzete és négy vallása. Kimondták, hogy Erdély egyetlen területén sincs valamely nemzetnek külön joga. Erdély címerébe beiktatták az oláhok címerét. Kimondták, hogy a magyar, oláh és német nyelv teljesen egyenlő jogú s azt a hatóságoknál mindenki szabadon használhatja. Beiktatták az erdélyi nagyfejedelemség törvénytárába az októberi diplomát és a februári pátenst. Megválasztották azt a huszonhat tagot, akik Erdélyt a Bécsbe összehívott birodalmi tanácsban képviselni fogják. A magyarságot három regalista, köztük a tisztviselő-elnök képviselték.

Míg a szászok és az oláhok, előbbieik többségükben, utóbbiak valamennyien lelkesen támogatták Schmerling októberi diplomáját, addig a magyarság lassan teljesen feladta az emigrációban való reménykedést s felsorakozott Deák Ferenc mögé, aki 1861-ben diadalra juttatta elveit a pesti országgyűlésen: a jogfolytonosság visszaállításának feltétele mellett való kiegyezés gondolatát az uralkodóval.

A szebeni tartománygyűlés Bécsben megjelent követeit nagy ünnepélyességgel fogadták. Schmerling estélyt adott tiszteletükre, amelyen négy főherceg is megjelent. Annál nagyobb csalódás érte az oláh

és százsz képviselőket a birodalmi tanácsban. Erdély 14,142.386 forint adójából a tanács csak 3,799.205 forintot térített vissza, hogy azt Erdély felhasználhassa, különösen fukar volt az oláh egyházzal és iskolákkal szemben. Az erdélyi vasútvonal kiépítését a kormány politikai zsarolásra használta fel.

De csalódtak a bécsi urak is, mert megdöbbenve látták, hogy a szászok és oláhok közt egyetlen kis dologban sincs egyetértés, sőt! A bécsi sajtó kiábrándultan nyilatkozott róluk. Volt lap, amely azt írta, hogy az „erdélyi kormányzat nagyon feszült viszonyban van az értelmiséggel”. Erdély küldöttei több csalódással, mint meglelégedéssel tértek vissza a birodalmi tanács 1864 februárjában történt bezárása után hazájukba.

Ezt követte a magyar kerületekben a már említett harmadik választás, de a magyar képviselők a tartományi gyűlés második ülészakán sem vettek részt. Ez az igazságszolgáltatási javaslattal s a vasúttüggyel foglalkozott, de érdemest nem alkotott, mert október végén ismét el kellett napolni, hogy tagjainak kiküldöttei megjelenhessenek a november közepére újra összehívott birodalmi tanácsban.

A birodalmi tanács újabb ülészakában Schmerling heves támadások középpontjába került. 1865 január 23-án a pénzügyi bizottságban le is szavazták. Még volt ugyan annyi ereje, hogy Haynaldot püspöki székének elhagyására szorítsa, de Deák Ferenc híres húsvéti cikke jóvátehetetlenül megrendítette Schmerling helyzetét. Ferenc József Schmerling és a miniszterek tiltakozása ellenére Pestre jött, ahol a küldöttségek sorában fogadta a Mikó által vezetett három tagú erdélyi küldöttséget is. Visszatérve Bécsbe lemondatta Zichy Hermant és Nádasdy grófot s Majláth György személyében új magyar kancellárt s Sennyey Pál báróban új tárnokmestert nevezett ki. Kevéssel utóbb Schmerling megbukott és visszavonult. Újabb provizórium kezdődött.

Schmerling bukása után a jogfolytonosságra való könnyebb áttérés céljából Ferenc József báró Kemény Ferenc, báró Jósika Lajos, Majláth György és gróf Haller, új erdélyi kancellár, tanácsára felosztatta a nagyszébeni tartománygyűlést s az 1791. és 1848-i választási törvények alapján Kolozsvárra új országgyűlést hívott össze, hogy Erdély nemzeteinek alkalma legyen az unió ügyében véglegesen nyilatkozni. Ezt az országgyűlést a császár 1865 november 20-ára Kolozsvárra hívta össze.

A szászok és oláhok beíatták vereségüket s csendben készültek a kolozsvári országgyűlésre, amelyet gróf Crenneville kormányzó elnök nyitott meg. A magyarság álláspontja, amely az oláhok 29 és a szászok 30 ellenszavazata ellenében 166 szavazatot nyert, azt hangsúlyozta, hogy az 1848-iki pozsonyi VII. törvénycikk és az erdélyi I. törvénycikk

elég biztosítékot nyújtottak, hogy Erdély különböző nemzetiségeinek érdekei az unió végrehajtásában kielégítést találjanak s azért kéri öfelségét, hogy az 1848-i törvények értelmében hívja meg Erdélyt a közös magyar országgyűlésre, amely egyedül hivatott arra, hogy az unió még függőben levő kérdéseit Erdély nemzetiségei érdekeinek kielégítésével elintézhesse.

A szászok többségi álláspontja, mert még két más szász álláspont is volt, azt kérte, hogy az 1848. évi I. t.-c. vétessék revízió alá abból a célból, hogy az egyes erdélyi nemzetek feltételei jogállapotuk biztosítását érdeklően megállapíttassanak és tekintetbe vétessenek.

Az oláhok arra kérték a császárt, hogy az általa szentesített 1863—64. választójogi törvény alapján, amelyet a szebeni tartományi gyűlés hozott, hívassék össze egy új erdélyi országgyűlés és az revideálja az 1848. évi I. törvénycikket.

A szász és oláh álláspontot mint a többségi határozat mellékleteit terjesztették fel az uralkodóhoz.

1866 január 9-én hirdette ki az országgyűlés elnöke, hogy Ferenc József megengedte, miszerint Erdély az 1848. évi törvények alapján a pesti országgyűlésre képviselőket választhasson. Ezzel az utolsó erdélyi országgyűlés véget ért. Lezajlottak a választások, amelyeknek érdekes jellemzője volt, hogy a szélsőséges oláh álláspont képviselői a magyar, vagy a mérsékelt álláspontú oláh jelöltekkel szemben mindenhol megbuktak. Az oláhság csalódott az elmúlt öt év szélsőséges politikájában...

A megválasztott erdélyi képviselők a pesti országgyűlésen 1866 április 14-én jelentek meg először s Mikó Imre mutatta be őket. Két nappal utóbb meg is választották az egyik alelnöknek Zeyk Károlyt s az egyik jegyzőnek Ocsvay Ferencet.

1867 február 14-én nevezte ki I. Ferenc József gróf Andrássy Gyulát Magyarország miniszterelnökévé. 17-én egy királyi kézirat megerősítette Magyarország és Erdély egyesülését, megszüntette az erdélyi kancelláriát és kormányszéket s az egyesülés végrehajtásával mint királyi biztost megbízta gróf Péchy Manót, aki Kolozsvárt május 8-án foglalta el hivatalát, amely az uniót végrehajtva 1872 őszén oszlott fel.

Az 1868 december 6-án szentesített 1868. évi XLIII. törvénycikk megerősítette a két ország unióját. A tizennyolc paragrafusból álló törvény summája a következő:

Mint már az 1848. évi pozsonyi VII. és a kolozsvári I. t.-cikkek kimondták, Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogú s Erdélynek ezzel ellenkező törvényei eltöröltetnek. Az eddig létezett politikai nemzetek szerint való területi felosztások, az előjogok és kiváltságok, amennyiben valamely nemzetiséget másnak kizárásával illettek volna, megszüntek és Magyarország, vala-

mint Erdély összes polgárainak egyenjogúsága újonnan is biztosítatik. Jövőre a törvényhozást Erdélyre nézve is kizárólag a magyar országgyűlésen gyakorolják, a kormányzás pedig a magyar felelős minisztérium által történik. Azok a törvények, amelyek az erdélyi területen és a régen úgynevezett magyarországi részekben a bevett vallások vallásgyakorlati és önkormányzati szabadságait, jogegyenlőségét, egymás-közi viszonyait, hatáskörét biztosítják, sértetlenül fenntartatnak, egyszersmint a görög és az örmény katolikus, valamint a görögkeleti egyházakra is kiterjesztetik. Ő Felségének „Erdély nagyfejedelem”, „székelyek ispánja” címéből pedig az unióra semmi hátrányos következtetés sem vonható . . .

Erdély tartományi önállósága megszűnt. Erdély beolvadt Magyarországba, amelynek kezdettől fogva a XVI. század derekáig szerves része volt s amellyel azután is állandóan szétválaszthatatlan esemény- és fejlődésgységben maradt. Mint azt *Jancsó* könyve befejeztekor írja: „Mindaz, ami Erdélyben 1867-től 1918 végéig történt, a magyar állam történetébe tartozik, amellyel teljesen egy és azonos volt”.

Ennek ellenére is meg kell emlékeznünk néhány oly jelenségről és eseményről, amelyek a Magyarországba beolvadt Erdély későbbi sorsára kihatottak, vagy sajátosan helyi, de maradandó érdekűek valának.

1868-ban alkotta meg a törvényhozás az úgynevezett nemzetiségi törvényt (1868: XLIV. l.-c), amely biztosította a nemzetiségek egyenjogúságát. Ez a törvény szabályozta a különféle nyelvek mikénti hivatalos használatát.

Igen nagy jelentősége volt Erdélyben a vasúti hálózat kiépülésének, amely Erdélyt végre szervesen bekapcsolta Magyarország belső forgalmába, kereskedelmi és ipari életébe és igen serkentőleg hatott a modern kereskedelmi és ipari élete kialakulására. Erre annál is inkább szükség volt, mert Erdély az elmúlt két évszázad alatt ipar és kereskedelem tekintetében végzetesen visszaesett volt. Ez a visszaesés oly mérvű volt, hogy a kiegyezés és 1918 közt eltelt félévszázad minden nagyvonalú fejlődésével sem tudta beérni a párhuzamos magyarországi fejlődést.

1866 augusztus 18-án engedélyeztetett az Első Erdélyi Vasút, a MÁV arad—gyulaféhevár—tövisi vonala, mely 1868 december 22-én nyílt meg, bár gyoroki szakasza már egy év előtt forgalomban volt. Ezt a vonalat Széchenyi már 1848-ban tervezte s némi eltéréssel már 1854-ben az abszolút kormány is magáévá tette. 1859-ben nyert építésére a Rotschild-csoport engedélyt, de amikor az visszalépett, a brassói bányász és kohó-részvénytársulat folytatta az építést. Az állam a társaságtól 1884-ben vette át. 1870 január 7-én indult meg Kolozsvár és Nagyvárad közt a vonat s a következő év november 20-án a Gyulaféhevár—Tövis

—Székelykocsárd—Marosvásárhely közötti közlekedés. 1872-ben indult meg fokozatosan az összeköttetés Tövis—Medgyes—Erzsébetváros—Segesvár és Kiskapus—Nagyszeben között. 1873 június 1-én indult el az első szerelvény Segesvárról Brassóba, majd augusztus 14-én Kolozsvárról Székelykocsárdra. 1897-ben épült ki a vasút Brassó és Predeal között s ezzel Erdély bekapcsolódott a kelet felé és kelet felől jövő átmenő forgalomba is. Erdély további hálózata lassan épült ki, így a székely körvasút csak a jelen század első éveiben épült meg. Az erdélyi vasútépítési politika meglehetősen elhanyagolta a magyar, vétkesen a székely vidékeket s a nemzetiségek kárát szolgáló részrehajlással semmi esetre sem vádolható meg.

Az élet mindennapi formáit egészen átváltoztató vasút-közlekedés bevezetése mellett nagy jelentősége volt a közigazgatás feljavításának. 1862 és 1864 között a selejtes tisztviselői gárda súlyosan korrumpálta a közigazgatást s amellet kiméltlen és pontatlan volt. Elsősorban azt a rombolást kellett kiküszöbölni, amit ez végzett. Az 1870. évi XLII. t.-c. az erdélyi magyar és székely részek közigazgatását a magyarországi törvényhatóságok mintájára egy és ugyanazon elvek alapján szervezte át. A századok úgynevezett Királyföldje egyelőre a régi állapotában maradt, de azt 1876. évi XII. és XXXIII. t.-c. a magyar általános közigazgatási szervezetet erre a részre is kiterjesztette s kimondta, hogy a szász egyetem, mely a múltban politikai testület is volt, a jövőben csak mint közművelődési hatóság fog működni és vagyont csak közművelődési célokra fordítja. Felsőfehér megyét, mely egymástól elkülönített és szétdarabolt területekből állt, az 1876. évi XXX. t.-c. megszüntette s egyes részeit földrajzi elhelyezésének megfelelően Háromszék, Szeben, Fogaras és Nagyküküllő megyék közt osztotta szét.

Nagyon jelentős volt a magyarság kulturális és egyházi életére az, hogy báró Eötvös József kultuszminiszter előterjesztésére a király még 1867 augusztus 19-én helyreállította az erdélyi római katolikus státus hatáskörét, melynek megalakulásáról a XVII. század végi események előadásakor már megemlékeztünk. Ez tulajdonképpen az erdélyi római katolikus püspöki egyházmegye autonómiája, melynek értelmében ezen püspöki egyházmegyének egyházi és világi hivei bizonyos egyházi és iskolai ügyeket egyházi és világi személyekből vegyesen szervezett közegeik által maguk intézik.

Az ősi erdélyi egyetemi törekvések is kielégülést nyertek, mert az 1872. évi XIX. t.-c. felállította Kolozsvárott a Ferenc Józsefről elnevezett tudományegyetemet. Az egyetemnek négy kara volt: jog- és államtudományi, orvos-sebészeti, bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint matematikai és természettudományi. A karok 1872-ben meg is kezdték működésüket az orvos-sebészeti kivételével, amely a gyógy-

szerészeti tanfolyammal együtt csak 1875-ben nyitotta meg kapuit Erdély tanulni vágyó ifjúsága előtt.

Eredménnyel szolgált a magyarság kulturális ügyeit tovább is az „Erdélyi Múzeumegyesület” és az 1891-ben életrehívott s Kolozsvár székhellyel működött „Erdélyrészi Kárpát Egyesület”.

Kialakult lassan az erdélyi bankhálózat is, de csak mint a pesti bankvilág függvénye s a sajátos erdélyi magyar viszonyokat figyelmen kívül hagyva. A megalakult nemzetiségi bankok magyarellenes működését legkevésbé sem ellensúlyozta.

Mivel a teljes jogegyenlőség semmi gátat nem szabott a közművelődési törekvések és legális pénzügyetek elé, nagyon nagy fejlődésen mentek át a szászok és oláhok kulturális intézményei is s különösen nagy jelentősége volt az oláh bankintézetek működésének. Ezek az intézetek nemzetiségi célok szolgálatában álltak, épügy, mint a nemzetiségi kulturális intézmények. Utóbbiak nem riadtak vissza attól sem, hogy olyan külföldi anyagi forrásokat is igénybe vegyenek, amelynek kétségtelen irredenta célzata közismert volt.

Az Oláhországban nagy lángra lobbant oláh irredentizmus és a hazai oláhság intranzingens politikai állásfoglalása, kulturális megerősödése, a magyarság és a székelység rovására történt gazdasági megerősödése, kényszerítette arra az erdélyi magyarságot, hogy életre hívja nagyrészt Bartha Miklós propagandájára az „Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület”-et. Az egyesület 1884 december 27-én alakult meg s kimondott célja az volt, hogy erősítse a magyarságot a nemzetiségektől veszélyeztetett erdélyi vidékeken.

A magyar kormányzat két malomkő közt morzsolódott fel. Egyrészt állandó küzdelmet folytatott a magyar állameszmével ellentétbe került s ezt nyíltan hangoztató és külföldön magyarellenes propagandát folytató nemzetiségekkel, másrészt állandó ellentétben volt Béccsel s meddő közjogi harcban védte a kiegyezés vívmányait. Pedig sem a nemzetiségek felett nem lehetett győzni Bécs hozzájárulása nélkül, sem a bécsi harcot nem lehetett megnyerni a nemzetiségekkel való kiegyezés nélkül. Így az egymást felváltó kormányok, amelyek a nemzetiségi kérdésben különben sem voltak következetesek, a hazaárulási pörökön, egyes iskolák és nemzetiségi intézmények betiltásán túl mit sem tettek a nemzetiségi veszedelem levezetésére. Súlyos felelősség terheli őket, nem azért, mert nem törték le erélyesen a nemzetiségi aspirációkat, hanem mert semmi komoly intézkedést nem tettek a nemzetiségi vidékeken veszélyeztetett existenciájú, elgyöngült és kisebbségbe került magyarság kulturális, de különösen gazdasági megerősítésére. Az EMKE azt akarta elérni, hogy amit a felelős kormányzat nem csinál meg, azt vegye kézbe a társadalom. Azonban bármily nagy-

igyekező volt is az EMKE működése, nem tudta ellensúlyozni a hasonló célú oláh intézmények által folytatott állandó gazdasági, különösen agrárvonatkozású nemzetiségi előretörést.

Bármily nagy jelentősége volt a vasúthálózat kiépítésének, a közigazgatás egységesítésének és feljavításának, az igazságszolgáltatási szervezet kiszélesítésének, a katolikus státus feltámasztásának, az egyetem felállításának, az ipari, kereskedelmi és pénzügyi élet új alapokra történt fektetésének, az erdélyi magyar közművelődési törekvéseknek és az erdélyi magyarságnak az EMKE megteremtésében jelentkező önvédelmi készségének, Erdély 1918 előtti történetének a jövő szempontjából mégis csak az oláh mozgalmak voltak legfontosabb fejezetei.¹

Az 1866. évi pesti országgyűlésen 14 erdélyi és 24 magyarországi oláh képviselő jelent meg. Az alkotmányos életben való részvételük azonban rövid ideig tartott, mert az erdélyiek nem akarván feladni az erdélyi uniótörvény revideálását, 1869-ben passzivitásba mentek. Ekkor szakadás állt be az oláhok között, mert az erdélyiek a passzivitás, a magyarországiak az aktivitás hívei voltak. Utóbbiak Babes Vince és Mocsonyi Sándor vezetésével visszamaradtak a parlamentben s fenntartás nélkül keresték a megegyezés lehetőségeit.

Az erdélyi oláhság végig kitartott unióellenes álláspontján. 1881-ben a nagyszabeni konferencián, ahol 153 oláh delegátus gyűlt össze, szintén az unió ellen nyilatkoztak és az autonómia követelésének álláspontjára helyezkedtek. Az oláhok nagyszabeni nemzeti bizottsága hiába igyekezett Mocsonyiékot leszerelni. Azonban, mikor az oláhországi új nemzeti mozgalmak szellemétől hevített intranzigensek megalapították a „Tribuna” című lapot s azt Slavici János vette a kezébe, a lap hatására egyre kisebb körre szorult Mocsonyi és Babes befolyása a magyarországi oláhságra.

Az erdélyi csoport már 1881-ben elhatározta, hogy a kormány megkerülésével közvetlenül a császárhoz fog memorandummal fordulni. Évekig küzdöttek Mocsonyiék a gondolat ellen, de sikertelenül, mert az időközben Bukarestbe menekült Slavicinek sikerült tervéhez megnyerni az oláhországi liberális pártot is s ezzel a magyarbarát oláhok

¹ Nem volt kihatása a jövőre, de meg kell említenünk, hogy 1877-ben nagy port vert fel az úgynevezett „székely puccs”, a székely légő szervezése az orosz-török háború idejében, amely meg akarta segíteni a törököket. A gondolat felvetője Ugron Gábor volt. Terve szerint a székely szabadcsapat betört volna Moldvába s felrobbantotta volna a Szerétben átvezető egyetlen vasúti hidat, hogy elvágja az oroszok hadtápvonalát s elősegítse az oroszok vereségét. A puccs történetét megírta s a bírósági tárgyalást — amely pertörléssel végződött — ismertette 1920-ban Szádeczky Lajos: *A székely puccs 1877-ben* című könyvében.

most már az oláhországi közvéleménnyel is szembekerültek. Slavici megszerezte tervéhez az oláhországi egyetemi ifjúság támogatását is s ezzel elindult a lavinává hatalmasodó görgeteg rohanása.

1890-ben az oláhországi egyetemi ifjúság öt nyelven kiadott memorandummal fordult a világ jövőendő közvéleményéhez, a világ ifjúságához, hogy megnyerje azt az oláh nemzeti törekvéseknek. A memorandum élénk színekkel és hatalmas fantáziával adta elő a magyarországi oláhság súlyos elnyomatását. A memorandumnak nemcsak külföldön volt nagy sajtóvisszhangja, de alkalmul szolgált a ránk nézve végzetes munkásságú, oláh irredenta célokat szolgáló, „Liga Culturala” bukaresti megalapítására is. A külföldi sajtót az oláhság már a memorandum megjelenése előtt megnyerte magának s így annak nagy sikere lett. Németországban a nagynémet és antiszemita, Ausztriában a klerikális és antiszemita sajtó aknáztta ki az alkalmat éles magyarellenes kirohanásokra. Természetesen magukévá tették a vádakot a cseh, horvát és délszláv egyetemi hallgatók és azok közvéleménye is. A legnagyobb sikere a memorandumnak mégis a két neolatin államban, Olasz- és Franciaországban volt. Az oláh propaganda ravasz volt. Németországban mint a hazai németiség elnyomóiról beszélt a magyarságról, Franciaországban mint a poroszok hűséges kiszolgálóiról.

A memorandum keltette hangulat hatása alatt a nagyszebeni oláh komité 1892-ben nagy hangoskodások közepette megkísérelte Bécsben átadni a memorandumot a császárnak. A császár azonban az alkotmányos királyhoz illően kitért annak átvétele elől. A magyar közvélemény azonban hallatlan felháborodással fogadta ezt a provokatív lépést.

A Bécsbe vitt memorandum vádjaira a magyar közvélemény nem válaszolt, de az oláh ifjúság vádjait a magyar egyetemi hallgatóság egy három nyelvű „Válasz”-ban utasította vissza, illetve szállította le kellő értékére. A Válaszra most már a magyarországi oláh nemzetiségű főiskolai ifjúság „replikázott”. A „Replica” megismételte a hazug vádakot s nyíltan tanúságot tett az irredentizmus mellett. A replikából pör lett és a törvényszék a replika szerzőjét, Popovici C. Aurélt négyévi államfogházra ítélte. Popovici azonban a büntetés elől Oláhországba szökött s ott folytatta izgatásait a magyar állam ellen. Hasonlóképpen pörbefogta a kolozsvári ügyészség a memorandum szerzőit és kiadóját is. Ezt a port a hazai oláhság roppant ügyességgel Európára szóló nemzetiségi üldözéssé dagasztotta fel. Tizennégy vádlottat ítéltek el az ügyben 8 hónaptól 5 évig terjedő államfogházra. Az ítélet valósággal forrongásba hozta az oláhországi közvéleményt. A már szinte forradalmi oláhországi és magyarországi tüntetésekkel szemben a kormány, sőt a külügyi szolgálat sem maradhatott tétlenül. Ezzel az ügy egészen elszélesedett, de a magyar közvélemény figyelmét ekkor is elterelték az épp folyó egyház-

politikai küzdelmek ettől az életébe vágó kérdésről. Pedig nagyon éleslátással ítélte meg a helyzetet *Beksics* Gusztáv; amikor azt írta, hogy „a magyar nemzetiségi politikának, sőt a magyar államnak egyetlen Achilles sarka van, és ez a dákoromán törekvés”,.

A memorandum-pör hozta közel egymáshoz az oláh és a tót nemzetiségi mozgalmak vezérét s így indította meg a hazai nemzetiségek magyarellenes koalícióját. A memorandum-pör után bizonyos csönd állott be az oláh mozgalomban. Azonban az oláh komité elnökének, a memorandum-pörben nagy szerepet játszott Ratiunak, a passzivitás apostolának, halála után, 1902-ben elhatározta a hazai oláhság, hogy felhagy a passzivitással. 1903-ban egy pótválasztáson Vlád Aurél mint az oláh nemzetiségi párt egyetlen tagja megjelent már az országgyűlésen. Ezzel az oláhok tevékenysége ismét megélnéült. 1905-ben új Program alapján már 8-an kerültek be a parlamentbe, kikhez még a kormánypárt 7 oláh képviselője is járult. 1906-ban már 14 oláh nemzetiségű képviselőt sikerült a komiténak megválasztatni. Természetesen nagy szerepe volt az újjáéledt oláh politikai életben az erdélyi oláh bankoknak is, amelyek rendszeresen vásárolták össze az eladásra kerülő magyar birtokokat. Az oláh kérdés súlypontja, bár az oláh képviselők tevékenysége egyre élénkebb lett, az 1910-es években ismét Oláhországba csúszott át. Emellett azonban a hazai oláhság megtalálta a közvetlen személyes kapcsolatot a monarchia szervezetét megváltoztatni készülő trónörökossal, Ferenc Ferdinánddal s ezzel helyzeti energiáját lényegesen meggyarapította a magyar kormánnyal szemben is. Amint az oláhországi közélet minden megnyilvánulása az irredentizmust szolgálta, éppoly öntudatos volt az Erdélyben és Magyarországon felnőtt újabb oláh nemzedékek célkitűzése is, amely most a hatalmas pártfogó megnyerésével egyre veszélyesebb lett a magyar állameszmére nézve. A külföldön megindult erőteljes sajtóhadjárat is szembehelyezkedett a magyar állameszmével s ha erről a magyar közvélemény, elvakulva a milléneumi ünnepek fényétől és a hazafias sajtó állandó görögtüzétől, nem is akart róla tudomást venni, annál jobban voltak értesülve a hazai oláhok, akiknek érdekében ez a koncentrált, fizetett külföldi rágalom- és propagandahadjárat folyt.

A helyzet annyira súlyos lett, hogy 1914 tavaszán Tisza István gróf kísérletet tett a magyar-oláh megegyezés létrehozására. R. Siriami, az ismert oláh publicista azt véli, hogy ez a tárgyalás azért következett be, mert az oláhok erkölcsi ereje Európaszerte már annyira duzzadt, hogy a megegyezés keresése elől a magyar kormány nem térhetett ki. Hasonlóan nyilatkozott már akkor Goga Octavián is, akinek oroszlan-része volt abban, hogy a tárgyalások nem jutottak eredményre. Goga, akinek a bukaresti ententekörökkel kitűnő összeköttetései voltak, már

tudta, hogy a világháború küszöbön van s az mindent meghozhat az oláhoknak. Az oláhok tehát kitartottak az autonómia követelése mellett 8 Tisza több hónapos tárgyalása így meddő maradt. Ekkor már csak hónapok választottak el a világháború kitörésétől.

Meg kell állapítanunk, hogy a magyar kormány egyetlen komolyabb méretű magyar-védelmi akciója, az Apponyi-féle ismert iskola-törvény, semmit sem használt, viszont igen alkalmas támadási anyagot nyújtott a külföldi közvélemény számára s jónéhány újabb ellenséggel terhelte meg a magyarságot, amelynek ekkor számottevő külföldi barátja nem is volt.

A háború kitörésekor az államhatalom a legszigorúbb megtorlást helyezte kilátásba minden esetleges árulással szemben. Az első nehezebb hetek után azonban Tisza István már úgy látta, hogy a kilátásbahelyezett megtorlásokon kívül önként kezdeményezett kedvezésekre is szükség van, nehogy nemzetiségeink hűsége meginogjon. 1914 szeptember 22-én levélben kereste fel Tisza Metianu János oláh ortodox érseket és felkérte, hogy az oláh főpapság működjék közre a magyar kormányzat és az oláhság között fennálló ellentétek kiegyenlítését célzó munkájában. Tisza ígéretet tett önként a sérelmesnek vélt iskolai törvények módosítására, az oláh nyelv használatának a helyi hatóságok körében való törvényes biztosítására, a demokratikus választójogra, az oláh színek használatának szabályozására és a politikai bűnösöknek adandó amnesztiára. Mivel az erdélyi oláhságnak arra is kellett számítani, hogy a monarchia esetleg győzhet is, a hűség látszatát nem akarta eljátszani és amint később Vajda bevallotta, nem őszintén bár, de lojálisnak mutatta magát. Viszont a belügyminiszter már 1914 őszén engedélyezte a nemzetiségi színek használatát.

Oláhország állandó hintapolitikával figyelte, hogy honnan számíthat nagyobb nyereségre. Ezt Bratianu miniszterelnök Czerninnek, a monarchia bukaresti követének nyíltan meg is mondta. Oláhország leszerelésére a berlini udvar 1914 őszén néhány erdélyi oláh megyét akart felajánlani s azóta komoly tárgyalás folyt Berlin és Bukarest között Erdély autonómiája érdekében, amit Budapesten gáncsoltak el. 1916 augusztus 15-én Oláhország szerződést kötött az entente-hatalmakkal, akik a háborúba való beavatkozás fejében Erdélyt és Bukovinát odaigérték Oláhországnak. Augusztus végén Oláhország meg is rohanta a védekezésre fel nem készült Erdélyt. Szeptember 20-ára a betört oláh sereg elérte a felső-Maros vonalát. De az ellentámadásba ment központi hatalmi seregek a világháború legiskolapéldásabb hadműveleteivel kiverték az oláh sereget Erdélyből. Decemberben már Bukarestet is elfoglalták és a Pruth—Duna-vonalig szorították hátra a teljesen megvert oláh haderőt.

1918 őszén bekövetkezett a központi hatalmak összeomlása s ez megérlelte az oláh irredentizmus vetését. Oláhországnak a zsebében volt az a szerződés, amelyhez időközben Wilson is hozzájárult, amely neki ígérte a háború sikeres befejezése esetére Kelet-Magyarországot, de amelynek hitelességét, mikor azt Jancsó 1918 őszén Bukarestből jelentette, még Tisza sem hitte el! Az Oláhországot 'megszállva tartó osztrák-magyar és német seregek katasztrofális gyorsasággal ürítették ki az országot a szalonikii front összeomlása és az entente-csapatok gyors balkáni előnyomulása miatt. A megvert és a bukaresti békében kevéssel előbb leszerelt oláh sereg már készült arra, hogy a Kárpáton átkelve elfoglalja Erdélyt, amelyet az elalélt és szervezetlen középosztályú, megosztott politikai felfogása miatt egy forradalom viharában tehetetlenné lett magyarság nem tud majd megvédelmezni.

1918 október 18-án Vajda Sándor kijelentette a parlamentben, hogy az oláh nemzet nemzeti szervezete nem ismeri el a magyar parlamentnek és a kormánynak azt a jogát, hogy magát az erdélyi oláh nemzet képviselőjének tekintse. Az oláh nemzeti párt végrehajtó bizottságán kívül senkinek nincs joga, hogy az oláhság politikai helyzetére vonatkozó ügyekben bárhol is tárgyaljon.

Október 25-én Jancsó Benedek jelentette a belügyminisztériumnak, hogy biztos értesülése szerint az oláh király elrendelte a hadsereg mozgósítását, hogy Erdélyt megszállja.

November 4-én Aradon, Kolozsváron és Nagyváradon egy-egy oláh nemzeti tanács alakult.

November 9-én az aradi oláh nemzeti tanács felszólította a magyar kormányt, hogy az oláhok által többségben lakott 26 megyében, tehát az entente-tel biztosított vonalig adja át az impériumot a népek önrendelkezése alapján a „Román Nemzeti Tanácsnak”. A kormány Jászi Oszkárt és néhány társát küldte le Aradra, hogy az oláhokkal tárgyaljon. Ezzel a kormány a „Román Nemzeti Tanácsot” magával egyenlő rangú félnek ismerte el. Jászi csak az oláh többségű járáások és városok területén volt hajlandó az impériumot átadni, a többi oláhokiakta helyen csak az 1868. évi nemzetiségi törvény végrehajtását helyezte kilátásba. Az oláhok nem fogadják el Jászi ajánlatát s a „Román Nemzeti Tanács” kiáltványban jelentette be a világnak, hogy önálló állami életre akar a kérdéses megyékben berendezkedni.

November 13-án megkezdték az oláh csapatok benyomulásukat Erdélybe, ahol lassan előnyomulva, a magyar pénzen felszerelt és fenntartott oláh nemzetőröskéket magukbaolvasztva, fokozatosan megszállták Erdélyt.

December 1-én a gyulafehérvári oláh nemzetgyűlésen kimondott a magyarországi oláh területeknek Oláhországgal való uniója.

A szászok 1919 január 8-án mondták ki Medgyesen önkéntes csatlakozásukat Oláhországhoz.

Az év végére elérték az oláh csapatok a történeti Erdély határait 8 bár az önként összeverődött és minden támogatást nélkülöző székelyhadosztály megkísérelte Erdély visszafoglalását, a hinterland vörös forradalma miatt ez a héroszi erőfeszítés is megsemmisült s az oláh impérium bevonulását jelentő oláh hadsereg azóta is változatlanul benn van Erdélyben és Kelet-Magyarországon, amelyet a trianoni békeszerződés a Romániának nevezett Oláhországhoz csatolt.

1918 utolsó napjaiban, amikor az oláh őrszemek elérték a Királyhágó környékét, az ezeréves *történeti Erdély* örök jellemzője, a *magyar Erdély* átadatott egy időre a múltnak. A ma Erdélye mindannak tagadása, ami a múlt volt. De hisszük, hogy a jövő egységbe fogja hidalni ismét a történeti és a jövő Erdélyt s az örök jellemző: Erdély magyar volta ismét érvényesülni fog.

IRODALOM

Itt csak azokat a műveket soroljuk fel, amelyekre előadásunk szövegében kifejezetten hivatkoztunk, vagy amelyek szövegezését itt-ott szószerint is előadásunkba illesztettük, nem lehetvén célunk, hisz helyünk sincs hozzá, hogy az erdélyi történelem könyvészetet összeállítsuk. *Kővári* László könyve: *Erdély története* 1859-ben jelent meg Pesten öt kötetben. *Szilágyi* Sándor „*Erdélyország története tekintettel művelődésére*” című kétkötetes műve 1865-ben jelent meg ugyanott. *Jancsó* Benedek posthumus könyve *Gyallay* Domokos gondozásában 1931-ben jelent meg Cluj-Kolozsváron „*Erdély története*” címmel. E mű *Ladihay* Vince álnévvel már 1923-ban kinyomatott, de ez a kiadás soha nem jelent meg s az 1931-es kiadás sok „stiláris módosítást” tett az oláhok érzékenységének elkerülése végett. *Marczali* Henrik könyve „*Erdély története*” 1935-ben jelent meg Budapesten. *Németh* Gyula tanulmánya: *A székelyek eredetének kérdése* a Századok 1935. évi kötetében (129—156. 11.) jelent meg. *Hóman* Bálint a honfoglalásról vallott felfogását a *Hóman—Szekfü-féle Magyar Történet* I. kötetében foglalta legutóbb össze. *Asztalos* Miklós tanulmánya: *A székelyek őstörténete* az Erdélyi Múzeum 1932. évi kötetében jelent meg. önállóan megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 45. számaként. Az erdélyi öncélúság kérdése szempontjából alapvető a többször idézett tanulmány: *Deér* József cikke a Magyar Szemle Bethlen-emlékszámban „*A középkori Erdély*”, Magyar Szemle, XXII. kötet. Felfogását úgyszólván maradéktalanul magamévá tettem. *Karácsonyi* János idézett előadása Szent István erdélyi egyházmegyéjéről a *Szent István király élete* c. művében (Budapest, 1904) olvasható. Erdély középkori püspökeinek legteljesebb jegyzékét *Temesváry* János adta ki *Erdély középkori püspökei* című művében Cluj-Kolozsvárott 1922-ben. A székelyek történetét *Szádeczky* Lajos írta meg *A székely nemzet története és alkotmánya* c. Bpest 1927-ben megjelent művében, amelynek azonban az őstörténeti része s bizonyos tekintetben a jogtörténeti része is azóta már elavult. *Hómannak* a *Magyar történetben* elfoglalt álláspontját már a *Pethő* Sándorral együtt írt könyvemben is magamévá tettem. (*A magyar nemzet története*. Bp. 1933. Második kiadás, 1934.). *Hunfalvy* Pál kétkötetes műve: *Az oláhok története* Bp. 1894-ben jelent meg. *Jancsó* Benedek idevágó könyve a következő: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I—II. köt. Budapest 1896—1899. Moldva korai magyarságára lásd *Radu Rosetti* művét: *Ungurii si episcopiiile catolice din Moldova*.

A Hunyadi-birtokokról idézett összeállítás *Gergely* Endre számításai alapján a *Hóman—Szekfü-féle Magyar Történet* III. kötetében látott napvilágot (Bp. 1934). A Hunyadiak és a Danistiek kapcsolatairól *Jancsó* az *A román*

nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota c. műve I. kötetének (Bp. 1896) 246—247. lapjain ír részletesebben. Az Árpádkori magyar külpolitikai koncepciót először *Hóman* világította meg a *Hóman—Szekfü-féle Magyar Történet* II—III. kötetében. *Ugyanő* írt erről részletesebben *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* címmel a Budapesti Szemle 1931. 221. köt. 31—56. lapjain, majd három francia nyelvű tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek. A nemzeti királyság gondolatának történetére lásd *Szabó* Dezső két könyvét: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában* (Bp. 1909) és *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526* (Bp. 1917.). Az ősi magyar külpolitikai koncepció és a nemzeti királyság gondolata közötti kapcsolatokra s ennek kapcsán a XVII. századi magyar nacionalizmus elvi alapjaira, nemkülönben Erdély ezzel kapcsolatos XVII. századi szerepére először *Asztalos* Miklós mutatott rá // *Rákóczi Ferenc és kora* (Bp. 1934) c. könyve első fejezetében. Mátyás király és az oláh vajdák jogviszonyára *Jancsótól* idézett oklevélszövegekre *Jancsó* részben előbb idézett műve I. kötetében, részben már elől idézett *Erdély története* c. könyvében hivatkozik. *Szekfü* idézett Mátyásra vonatkozó megállapítása a *Hóman—Szekfü* III. kötetének 350-ik lapján olvasható. Részletesebben foglalkoztam az önálló erdélyi állam kialakulásának eseményi és lélektani körülményeivel. Itt elsősorban egy régebbi tanulmányomban hasznosított forrásanyagra támaszkodtam s idézetem is onnan valók, lásd *Asztalos* Miklós: *Az erdélyi tudat kialakulása* (Bp. 1925 és a Magyar kisebbség, Lúgos c. folyóirat 1926-os évfolyamában). Feltűnhetik annak az olvasónak, aki régebbi erdélyi vonatkozású munkásságomat ismeri, hogy míg tíz évvel ezelőtt az egész erdélyi maitat a sui generis, az önálló és öncélú Erdély szemszögéből láttam, ina Erdélyt csak az egyetemes magyar közös múlt látószögéből tekintem. Ennek megfelelően bizonyos jelenségek megítélésében álláspontom jelentékenyen megváltozott. Tíz évvel ezelőtt még hittem abban, amikor az erdélyi magyarság múltjának kutatásával az erdélyi magyarság jövőjére kerestem útmutatást, hogy az erdélyi magyarság megtalálhatja a maga jövőjét egy újabb önálló Erdélyben. Ma már ezt az álláspontomat feladtam. A magyarság jövőjét Erdélyben is csak a nagy magyar egységen belüli étellel látom megmenthetőnek s beláttam azt is, hogy a mai politikai beállítottságú transsilvanizmust nem lehet egyoldalúság és félremagyarázás nélkül ráhúzni a múltra. Meggyőződésem, hogy a historikus örökös igazságkeresésében helyesebb felfogáshoz és igazabb úthoz jutottam ezzel. *Szekfü* idézete a három erdélyi nemzetéről és a négy vallásról *Szekfü: A magyar állam életrajza* c. műve 95. lapjáról való, *Lukinich* megállapítását s speyeri szerződés jelentőségéről lásd *Lukinich* Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában* (Bp. 1918) című 163. lapján. *Bíró* Vencel megállapításait a szerző *Erdély követei a portán* (Cluj-Kolozsvár, 1921) c. művéből vettem. Erdély kulturális viszonyaira lásd *Asztalos* Miklós: *Az erdélyi állam iskolapolitikája* (Lugos-Lugoj, 1929) c. tanulmányt. *Eckhart* Ferenc tanulmánya: *Erdély alkotmánya* a Magyar Szemle 1934 októberi számában jelent meg. A magyar protestantizmus politikai állásfoglalására lásd *Asztalos* Miklós: *Die öffentliche Moral in der Frühzeit des ungarischen Altprotestantismus*. (VH-e Congrès International des Sciences Historiques. Résumés des Communications Présentées au Congrès Varsoviae 1933. I. köt. 252. laptól). Báthori közép-európai jelentőségére az Erdélyi Helikon 1933. évfolyamában mutattam rá: *Asztalos* Miklós: *Báthori István és Középeurópa*. Bethlen Gábor portréjának megrajzolásánál elsősorban *Szekfü* Gyula könyvére támaszkodtam: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. Aa erdélyi románok

iskoláztatására lásd már idézett tanulmányomat *az erdélyi állam iskolapolitikájáról*, nemkülönben Jancsó Benedek idézett könyvét: *A román nemzetiségi törekvések története*. I. köt. 523. lap és Márki Sándor: *A magyar mint államnelyv. 1604—1711*. 29-ik lap. A XVII. század történetének előadásánál gyakran mereven ragaszkodtam ahhoz a szövegezősemhez, amelyet először a Pethő Sándorral írt, már idézett művemben közöltem. Az erdélyi oláhok különböző korabeli számára lásd *Jancsó-nak* a szövegben idézett helyén kívül *Jakabffy Elemér* cikkét: *Erdély népesedési statisztikájának története*, amely a *Jakabffy* által kiadott *Erdély statisztikája* című műben (Lúgos, 1923) jelent meg. Az Erdély és Magyarország közti unió-kérdés történetét és a partium-viszályt lásd *Asztalos Miklós*: *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés* c. (Bp. 1928) könyvben. Az ortodox oláhság XVIII. századi nyugtalanságára és az orosz-oláh együttműködés első nyomaira lásd *S. Dragomir*: *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal: în secolul XVIII*. Vol. I—II. (Sibiu-Szeben. 1920—1930). A nyelvkérdés történetét *Szék fia* írta meg: *Iratok a magyar államnelyv kérdésének történetéhez 1790—1848*. (Bp. 1926.) A nacionalizmus és a nemzeti eszme fejlődéstörténetét, filozófiai alapjait, tartalmát *Asztalos Miklós* könyve boncolja: *A korszerű nemzeti eszme*. (Bp. 1933), a nemzeti gondolat előtérbejuttatására nézve odautalom az olvasót. A magyar- és erdélyországi nemzetiségi kérdés történetének eddig egyetlen összefoglaló kézikönyve *Asztalos Miklós*: *A nemzetiségek története Magyarországon letelepülésüktől napjainkig* (Bp. 1934). Az oláh kérdés legutóbbi két évszázadára nézve kitűnően használható összefoglalás *Jancsó Benedek* könyve: *Erdély és a nagyromán aspirációk*. (Bp. 1918). A legutóbbi évszázaddal ugyancsak *Jancsó* foglalkozott behatóbban: *A román irredentista mozgalmak története* (Bp. 1920) c. könyvében. Wesselényitől vett idézeteimet s a negyvenes évek nemzetiségi politikájának taglalatát lásd *Asztalos Miklós*: *Wesselényi Miklós az első nemzetiségi politikus* (Pécs, 1927) c. könyvben. (Mivel természetesen első sorban a saját eddigi részletdolgozataim eredményeit hasznosítottam, kénytelen voltam ebben az irodalmi útmutatóban saját könyveimre, tanulmányaimra többször hivatkozni.)

Főleg ezekre a művekre támaszkodtunk előadásunkban.

A részletes bibliográfia adásától felment az a körülmény is, hogy a részletkérdések irodalmát e könyv különböző tanulmányai után úgy is megtalálja az olvasó, nem különben az, hogy az itt felsorolt művekben a részletek könyvszete úgy is megtalálható.

SZILÁDY ZOLTÁN

ERDÉLY MAGYAR NÉPE

ERDÉLY MAGYAR NÉPE

Írta: SZILÁDY ZOLTÁN

KALOTASZEG

Nyári vasárnap délelőttje van. Megállunk a falu temploma előtt. A gótíves ablakok, a meredek zsindefödél meg a csúcsos toronytető körül a négy evangélistát jelképező négy kis torony a biznyságunk, hogy Kalotaszegen vagyunk.

A templomban elhangzott a zsoltár és éppen most indul hazafelé a nép. A gyermeksereg már előre rohant, most az asszonyok, lányok következnek. Lehetőleg piros csizmás mind, különösen a jobbmódú fiatalok. Az asszonyok fejét hátrakötött kendő borítja. A nagy lányok pompás fejdísszel ékeskednek. Hajuk több fonatban hátra van eresztve. Cifra pártájuk mögött fehér patyolatfátyol ereszkedik hosszan, majdnem a sarkukig. (Ugyanez a fátyol menyasszonyi díszül is szolgál és a csángók kerpa-ruháját juttatja eszünkbe, sőt még a hajfonatokat tartó karika is ott rejtőzik alatta, mint a csángó leány fejdíszében.)

A templomozáshoz illően egyszerű *fersinget*, fehér gyolcs ráncolt szoknyát viselnek. A derékon alul érő ing azonban *vállfűs ing*, mert hogy varrottas vállfője van és a bő ujj kezelője meg a bojtosán kötődő ingeleje is ki van varrva.

Nem ilyen egyszerűek a táncba készülő fehérnépek. Azok a templomozás után hamarosan letették a fehér *fersinget* és *muszulyt* kötöttek, a kackiás kalotaszegi nőnek legjellemzőbb ruhadarabja ez a muszuly. Magában véve egyszerű, sötét színű szoknyaféle volna, csakhogy az alját belül színes posztó szegélyezi és a szoknya elejét úgy tűzik föl a korbba, hogy messze virít a színes posztója; a lányoké, menyecskéké piros vagy sárga, idősebb nőké zöld vagy fekete. Az elül nyitott muszulyt pótolja a hasonló szövetből készült kötény, de alul és kétoldalt vakítóan fehérlik ki a *pengyel*, vagyis alsószoknya (más vidékeken pendely).

Téli időben a férfiakéhoz hasonló condra-kabátot, vagy bőr mellrelvalót ölt a fehérnép is, de ezeknél sokkal csinosabb a testhez simuló és zöld posztóból készülő, félcombig érő, csipkés *mellrelvaló*.

A férfiviselet egyszerűbb. A lábukon csizma és fehér posztó *harisnya*, vagyis szűk nadrág feszül. A régiek lobogós ingujjat viseltek, de ma csak szűk ujjú a rövid ing, mert az kényelmesebb. Kerek nemezkalapjukat a karima fölött, elül csokor és szalagcsat díszíti. A régi magas, hasított kun-süvegnek már csak a hírét emlegetik. A csimbókoa hajfonás is elmaradt, mert oláhoknak tartották ezt az ősmagyar hajviseletet. Az inget nyakravaló díszíti és nyáron fehér vászon *puszlit*, télen kék posztó *bujkát* húznak rá. Kilátszik alóluk a rézgombos *farszjú*. Télen azonban igen díszes szironyos birkabőr mellénykét, ujjatlan mellrevalót húznak fölé, havas időben pedig *condrát*, vagyis alul széles, aszályos hosszú daróckabátot.

A nyári munka melegében a kalotaszegi férfi leveti cifra mellénykét, nemezkalapja helyett magakészítette szalmakalapot tesz, a harisnya helyett pedig már kora tavasszal használatba jó a rojtosszélű, bő gatyá, éppen olyan, mint a szomszédos alföldi magyaroké.

És itt mindjárt kiténik, hogy a kalotaszegi viseletet két jellegzetes ruhadarab kapcsolja az alföldi viselethez: a bő gatyá és a cifraszűr. A kalotaszegi szűr löherelevéllel, cserlevéllel, szőlőfürttel, szőlőlevéllel és négyszírmű mintákkal díszített gallérja, általában díszítő technikája alföldi eredetre vall. Régebben nem is használták ezen a vidéken, még egy százada sincs, hogy divatba jött. A gatyá- és a szűr-viselet olyan különlegesség, amely sehol Erdélyben nem ismétlődik s amely Kalotaszeget az erdélyi népdivat és az alföldi magyar viselet összekötő hídjává avatja. A ruhadíszítést jellemző kalotaszegi varrottasokkal nincs most terünk külön foglalkozni. Adataink nagy része e fejezetben Jankótól származik. [23]¹

A templom komolysága után az ünnepnap vidámabb része következhet. A fiatal nép egy tágas helyen a zene köré sereglik és itt megkezdődik a kedves magyar tánc.

Ha falusi sétánk végén pihenni térünk, megismerkedhetünk a kalotaszegi magyar házatájával is. Mielőtt az elkerített telekre belép-nénk, megállunk a süveges tetejű, festett-hímzett kiskapu előtt és megcsodáljuk a nagykaput is, mert ez megint kalotaszegi érdekesség. *Leveles kapu* a neve és öt deszkából eszkábált egyetlen szárnya nem sarkon fordul, hanem egyszerű gúzzsal van a nagyobbik zabéra erősítve. A leveleskaput egyben fordítják befelé és a közepét éppen olyan kis „tulipános fejfa díszíti, mint a ház sarkát, vagy a járómpalcát.

¹ A szövegek közti zárjeles számok a fejezet végén álló irodalmi jegyzékre utalnak.

A régi telek sűrűn be van építve, legalább két lakóház van rajta, mert a fiatal családok az öregek mellé települnek. Nem szívesen építenek új telket a falu végén. A kalotaszegi összetartó, belterjesen építő nép, akárcsak a bolgár és e tekintetben ellentéte a székelynek.

Ha az ereszes utcapadot és a bejáróban a földött kis rácskaput, a *cserindet* is megismertük, belépünk a ház oszlopos tornácára. A kalotaszegi ház gerendavázból készül a telek egyik oldalán. Az ács munkában vidám kalákában minden ismerős segít a házépítőnek. A fenyőszálakból összerótt falakat kékgyaggal tapasztják és fehéragyaggal „meszelik”, vagy mésszel. A magas szalmafordél a régi, fonott kaskemencével kiment már a divatból.

Először a *fisázba* ((fűstházba) vagyis pitvarba lépünk, ez a konyha. A kemence fölött a *hiu* (padlás) nyitott, beláthatunk a füstös lángfogóba

Kalotaszegi ház leveles és kis kapuval. Bátky Zs. nyomán

és a vastagon kormos tetőzetre. A pitvar hátsó falánál középpütt áll a *cserény*, mert így hívják itt a lapostetejű kemencét. Magas előfala mellett padkát és katlant látunk, ha ugyan ezeket a régi tűzhelyformákat ki nem szorította még a vasplatten. A mestergerenda mögötti konyharész tetőzetlensége és a füstfogó maradványa még így is sokáig őrzi az egykori nyitott konyha emlékét.

Ez az egyszerű házterv sokféleképp variál. Néha az elülső ház a tornác elejét is elfoglalja, máskor a tornác végét falazzák el külön kamaraként. [3]

A konyha előrészből jobbra-balra ajtó nyílik az *első* és a *hátsó házba*, mert így nevezik a két szobát. Ha a legényfiú megházasodik, hogy „megkülönözhesse”, a hátsó házba költözik. Így a két ház berendezése egyforma. A belső sarokban áll a cserépkályha: cifra csempékből rakott, félkocka-alakú füstborító, fönt ferde kürtő vezet ki belőle a

hiúba. Az ellenkező sarokban áll a varrottas párnákkal magasan meg-
rakott ágy, közbül a padláda, fölötte egy sor tálás, cifra *győri kancsó-
kal*. Amott az asztal, körülötte faragott székek, másfelül a *gyantáros
láda* őrzi az értékesebb ruhaneműt. Újabb szerzemény némely háznál a
szekrény. Munkában a székes-guzsaly, télen meg majd a szövőszék fog-
lalja el a szoba közepét.

„A bútorokat háziiparszerűleg, de tömegben készítik egy-két falu-
ban és a gazdák a vásárokon készen vásárolják meg”, írja az újabb álla-
potokra vonatkozólag Kós Károly. A zöld kályhacsempéket „írásos-var-
rottas növényornamentikával” a kalotaszegiek maguk készítik. „Fekete
alapon fehér, egyszerű, nagyon elstilizált vonalas növényi díszítéssel”
cserépedényeket is készítettek Bánffyhunyd fazekasmesterei. „Ma ter-
mészetesen alig használ cserépedényt a kalotaszegi nép, mint ahogy új
cserepes kemence sem készül több. A takaréktűzhelyeken bádogedény-
ben süt és főz az asszony.” [29]

Sokféle fölszerelést látunk a konyhában. A főzőedény lehet *rös-
tölő*, *rátó* vagy *szilke*, A lyukas rátó is cserépből készül, ez a szűrőt pó-
tolja. Van ott cserépkorsó, csatlóskancsó, uborkáskanta s miegyéb, ha
még helyibe nem jött a „zsidóedény” meg a futógéntartó, a petróleumos-
kanna. A sarokban, mosó-széken áll a víztartó, a cseber. A *kalányoson*
laskanyújtó, pulickatörő, habaró és kanál-félék lógnak. A *bödölöhen* áll
a só meg a paprika, böstöröben a bors, a *söllöben* pedig sót örölnek.
A legfontosabb kellék, a szuszék a tornácon őrzi a friss búzát. Ugyanott
a kézvonó, a szerszámfák, meg a lábítós-pad elárulják, hogy a gazda
éppen valami házi szerszámot faragott szabad idejében, mert ez a fafor-
máló mesterkedés a kalotaszegi ember igazi lelke gyönyörűsége, ős-
ipara, és művészete.

A lakóházhoz közel áll a gabonás, benne mindenféle záros holmi,
odább a fásszín és disznópajták, hátul az udvarra keresztben állított
csűr. Ennek az átjárós közepe, a *csűrhíja*, ide állítják be a szekereket.
Két oldalépülete: „a pajtahíja meg a járomhíja”, istállónak szolgál.

A csűr mögött aztán kijutunk a gyümölcsösbe, veteményesbe és a
nagykertbe, A csűr körüli rész a szénáskert. Itt, meg a csűr oldalain, az
ereszalatti akasztókon látjuk a sok mindenféle gazdasági szerszámot.

De most immár vacsorához hívogatnak. Leülünk az asztal köré.
hogy „falámozzunk”. Aztán „megelégedünk”, mert a kalotaszegi magyar
csak akkor „lakik jól”, ha már meghalt.

A kalotaszegi ember szereti a levesételt, nemcsak csigáslé, laskalé,
hagymáslé, pityóka- és fuszulykalé járja ott, hanem lisztes-ecetes vízzel
habart rántottáslé is, esetleg borsóval. Még egyszerűbb a *musgyé*: tört
fokhagymára töltött sós ecet. Puliszkával vagy kenyérrrel mártogatják.
A *domika* túróval hintett és leforrázott kenyéraprólék. A zsír nélkül

készült leves általában „büdöslé”. De már ennél jobb a kaszáslé meg az egreses, mert hús is fő benne. De a legjobb mégis az almásétel berbécs-hússal és petrezselyemmel.

A kalotaszegi magyarság hagyományosan tiszta erkölcsű és gazdag költői képességekkel megáldott nép. Erre a két állításunkra elég bizonyítékot szolgáltat az, amit a házasságkötés formáiról, szertartásairól és a vele kapcsolatos verses mondókákról tudunk.

A házasságkötés olyan nagy, életbevágó esemény, hogy nem is csodálkozhatunk, ha benne a nép döntő sorsfordulatot, szinte mindennél jelentősebb eseményt, igazi életkérdést lát. Sokféle kedves szokás, verselés és ceremónia fűződik a keresztelőhöz meg a temetéshez is, de ezek mind együttvéve is messzire elmaradnak a házasságkötés körülményes hosszadalmasságától és a legapróbb részletekig tervszerűen kidolgozott menetétől. Azt mondhatnánk, hogy a kalotaszegi lakzi nemcsak szertartás és több mint ünnepély, valóságos verses színjáték, amelyben egyikét falu apraja-nagyja szerepel mint néző és élvező, vagy mint tényleges szereplő. Szép renddel megírta mindezt a Kalotaszeg és benne a magyar népcsoportok első nagy krónikása, Jankó János. [23]

Nem részletezzük a hetekre kiterjedő esemény-sorozat fázisait, az első, második és harmadik kérést, a háztűznézést, a kézfogást, kihirdetést, aztán a lakodalmom jeleneteit, a hívogatást, fahordót, siratót, fehérítőt, ajándékvivőt. Ezeket követi a gyülekezés, kikérdezés, menyasszonykikérés, kibúcsúztatás, esketés a menyasszonyfutással. Hol van még a lakoma a sok táncsal és pohárköszöntővel, a *hiubavezetés* és másnap a vőlegény kútbadobása meg a *hérész*, vagyis az utólakoma. Mindezeknek óra szerint megvan az ősi rendje, megvannak a mókás vagy komolykodó, de sehol sem illetlen formái, a szövege pedig szinte végésvégig versekben folyik. A kalotaszeginél gazdagabb lakodalmi drámát semmiféle magyar vidéken nem találunk.

A házasságkötő szertartások versanyagát évszázadok megszokása állandósította. De a nép verselő hajlama ezt is tovább építi. Vannak azonban más játékszokások, ahol éppen a szabad verselőképesség aratja sikereit. Ilyen, és pedig a Kalotaszegre kiválóan jellemző szokás a *bejáró legények* mulatsága. Ez a játékszokás karácsony tájkára esik és énekeivel, házról-házra járó tréfaival, táncaival, verselésével szinte egyedülálló a magyar nép körében. Hasonmását csak a görögkeleti szomszéd népek, különösen a bolgárok koledálásában kereshetjük. A kalotaszegi legények kántálása minden más hasonló játékszokással szemben a művészi elemek gazdagságával emelkedik ki. Nemcsak a színek és faragott alakok utolérhetetlen mesterei ők, hanem a verselésben is meglepően ügyesek és leleményesek.

A bejáró legények 12—14 főnyi kis csapatát az első legény szer-

vezi és vezeti. Az ő személyében a szépség és erő, a táncratermettség szónoki készség és versfaragás képessége egyesül. Csak ezekkel töltheti be méltóan szerepét. És ezért a szerepért a faluban állandó versengés folyik. Hűséges kísérője a két „szamár”, akik magas hivatásukra büszkén és boldogan hurcolják a gyűjtőkosarat az ajándék kaláccsal, almával, dióval és egyéb jutalom-csemegékkal. Annak is meg van a rendje, hogy kinél meddig mulatnak, hol ütnek éjjeli tanyát és milyen versekkel köszöntik a gazdát és a mulatozókat. Itt azonban a veresszőveg szabadon váltakozó és a mulatság fordulópontja éppen az első legény új verseinek sikerétől függ. Kiköszöntő után a leányokat zenével kísérik haza és már reggelfelé jár az idő, mikor sor kerül az utolsó jelenetre: ez a *bankára húzás*. A kimaradozó, elkésett vagy ügyetlen legénykét padra húzzák és a vezető ítélete szerint rámérik a részét.

Ilyenféle ítélkezés különben, hol tréfás, hol komolyabb alakban mindig van a faluban. Fontos hivatal az, akit erre választanak, neve legénybíró.

A kalotaszegi magyarság élesen körülhatárolt és jellegzetes népsziget. Származásuk azonban máig sincsen tisztázva. Legjobb ismerőjük, Jankó János sem dönti el, hogy a törzslakosság székely volt-e vagy magyar, mert mindkettőnek erős nyomait látja egy „újabb keletű tatár elemmel” keverődve.

A kapcsolatosság nagy kérdését jellemzően világíthatjuk meg, — Czucza János adatait felhasználva, — a nyelvjárás sajátágaiban. Csupán a feltűnőbb egyezésekből szemeljük ki az alábbiakat.

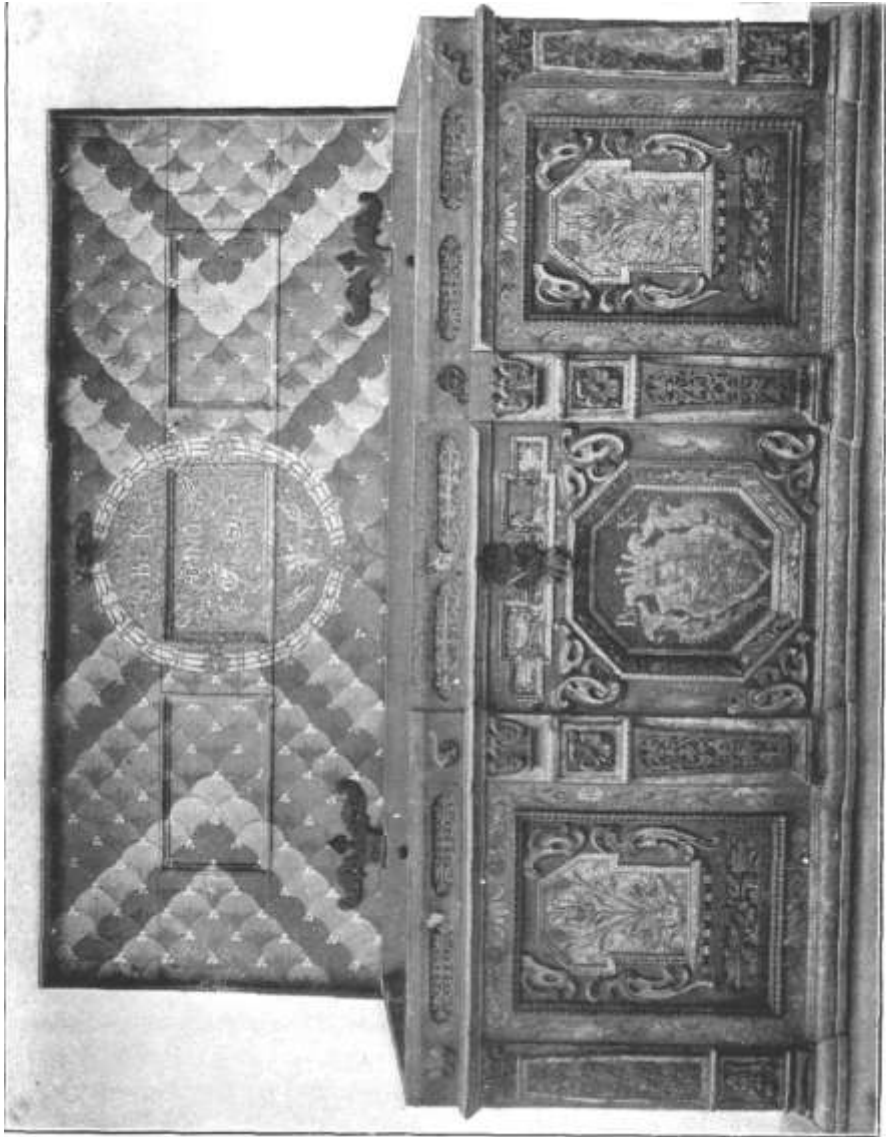
A debrecenvidéki beszéd hatását érezzük abban, hogy az *é* helyett a kalotaszegi megnyújtott *i-t* ejt. Az *o*-ból is *u* lesz helyenként: lú, kúduš. De már az *o* helyett betévedő *a* a marosmelléki tájszólás közelségére utal: váras, bagja.

A zárt *e* általánosabb, mint az *ö*-zés. A magánhangzók megnyújtása a beszédet lepeggővé, alföldiessé teszi. Két hangzó közé pedig ilyen áthidalások kerülnek: *fijajim, tijéd*.

Talán legérdekesebb nyelvtani különösség a régies helyragozás és a sok régies ige-alak. A székelységgel egyező a tartós-mult, vala összetétellel és az elbeszélő-mult, pl. *futék*, de a kettő kapcsolatosan is: *futék vala*. Érdekes a fog ige használata. Ott fog lenni, azt jelenti: bizonyosan ott lesz. Nem fogott jól esni ellenkezőleg azt jelenti, aligha esett jól, vagyis bizonytalan hogy jól esett-e vagy sem.

Valóságos nyelvtani öslények a kalotaszegi helyragok. Bíróhoz, bírótól és bírónál helyett így mondják: *bióm, bírónul, binét*. A székelly is így mondaná, csak az utóbbi helyett hangzanék: *birónitt*. Ilyen

L. kőpek jegyzékét

helyragozást ezen kívül még csak egy helyen ismerek, a Rimaszombat-vidéki palóc nyelvjárásban.

Lehet, hogy ez a három ősi helyrag irányít útba a rokonság kérdésében. De azt sem hallgathatjuk el, hogy néhány bolgáros hangzású helynév egykori bolgár település nyomait viseli, a lakodalmas menetben és más ünnepeken szereplő díszes fenyőfa pedig a brassói bolgárok zsun-játékában is fölvonul. [56]

A kalotaszegi népviseletnek a különlegessége szerint föltehetjük azt is, hogy e területen olyan néptörzs él, amely hazánkban sehol nem található és az eredetéhez vezető nyomok, kapcsolatok elenyésztek. Elgondolhatjuk, hogy ez a nép egykor a mainál is különállóbb volt és székel meg magyar sajátosságait is csak később szerezte. Ez irányban pedig két föltevésünk lehet.

A Tiszán túl, Erdélyen kívül Anonymus szerint Mén Maróth népe lakott, ez azonban Pauler szerint szláv törzs volt. Közelebbi nyomok utalnak a bessenyőkre Győrffy szerint Nagyváradon felül, a Sebes-Kőrösnek 75 km-nyi szakaszán hat bessenyő helynevet lehet történetileg kimutatni. Könnyen elhihetjük, hogy ezt a bessenyő telepet az Alföld felől megindult magyar hódítás talán már Szent István idejében beljebb toltta és ennek a bessenyő törzsnek maradékai a mai kalotaszegiek.

DÉLNYUGATI TELEPEK ÉS HATÁROK

A Sebeskőröstől délebbre csak a Feketekörös mellékén vannak régi magyar telepek. Ezeket Győrffy tanulmányaiból ismerjük. [12—13]

Az építkezés jellege itt is erdélyies. A régi házak magastetejűek, a pitvarkonyhában sütökemencével, a szobában a kalotaszegihez hasonló cserénykályhával. Több helyiség nincs is. A tetőszéket szalma fedi, a falak pedig sásfák közé fogott karórács vályogozásából állnak elő. Az ilyen rávert falnak *paticsolt-fal* a neve. A négy gerendán álló kis hajlék olyan könnyű, hogy ha a falu népe kalákába összeáll, elvihetik mindenestül más helyre. Itt a ház még ingóság s az ősi törvény is annak tekinti és adó fejében is lefoglalhatja.

Az alsó völgy mentén azonban alföldi mintára épült, cserépfödelfi kőházakkal találkozunk már, csak az udvarvégi csűr árulja el az erdélyi divatot.

„A feketekörös-völgyi régi típusú ház nem magyar, de még kevésbé oláh eredetű, hanem az Erdélyi Középhegység vidékének az ősi háza, melyet mi szláv közvetítéssel vettünk át”, mondja Győrffy. Jellegzetes ősi építmény azonban a magas, léces kapu. Nem áll ugyan, hogy „formájára tökéletesen megegyezik a székely kapuval”, de lehet, hogy

annak egyszerűbb kivitelű, régi rokonalakja. Még beljebb, a móc-vidéken is ilyent építenek. Igen érdekes ősi szokás, hogy itt az utcavégeken külön *mezőkaput* is állítottak, akárcsak a csiki falvakban, s ezzel éjszakára körülzárhatták a falut.

Az ilyen mezőkapu a régi háborús időben fontos védő szerepet töltött be és ez vezette Györffy-t arra a gondolatra, hogy a székely-kaput a régi gyepű-kapu maradványának tekintse. A Feketekörös vidéke régente nevezetes határterület volt. A Királyhágót még nem járták, Váradról Belényesen át vitt az út Gyulafehérvár felé. Ez az út pedig keresztezte a legrégebbi országhatárt, a Karácsonyi János által megállapított bihari gyepűvonalat. Ez a vonal még Szent István idejében is Érolaszi, Székelyhíd, Gyapoly, Bihar, Nagyvárad, Magyargyepes, Magyarcséke, Gyepűpataka (Preszáka) és Sólyom vonalán haladt át a Fenesi-hegyekre és onnan Halmágycsúcs táján a Fehérkörös völgyére. Ez a megerősített vonal bizonyosan összefügg a szomszédságában található székely település emlékeivel. A Magyarország felől előnyomuló magyarság is itt tört előre, legelőször a három Körösvölgy mentén. Legerősebben a Sebeskörös vidékét szállta meg, de délen a Fehérkörös mellékén is voltak telepei. Ezeket érte legelőbb és végleg el is pusztította a délről jövő török és román áradat.

A Feketekörös-völgyi magyarság is elszigetelődött. Körülvették a hegységek mentén terjedő román telepek, de azért viseletében, nyelvében és szokásaiban református magyar maradt, legtöbb tekintetben az alföldi magyarsággal, nyelvjárásban a marosmellékivel megegyező.

A feketekörösi magyarságot bőujjú inge, gatyája és sarkantyús csizmája első tekintetre megkülönbözteti az erdélyi magyaroktól. Nemrégiben még *szűrgubájuk* is volt, bekecsük, bundájuk is alföldies. De felső ruhának már az erdélyi daróckabát is elterjedt köztük. A lányok díszes pruszlikban ékeskednek, de van *kozsókjuk* is. Igen jellemző, hogy „szabásnélküli” az ingjük és kéregpapirosból meg fodros csipkéből sajátos főkötőt készítenek s erre még nagy fehér kendőt borítanak, mint egyes vidékeken a székely nők. [13]

A Középhegység-vidéki magyarságnak egy kis szigete van Borosbesesen és még a mőcokat is székely eredetű, romanizált népnek kell tekintenünk. Erre vall viseletük és a nyelvükben kimutatott 700-nál több magyar szó. A Béli-hegyek (helytelenül Kodru) elnevezéseiben és az egész vidék patak-neveiben sokkal több ma is a magyar vagy bessenyő eredetű, mint a román.

A Fekete-Körös völgyén élő, székelységgel egybeolvadt magyarság száma a századfordulón 20.000 körül járt. Innen délebbre, Erdély nyugati részében ősmagyar telepnek nyoma sem maradt. Pedig a Maros és Duna közti hegyvidék egykor fontos szerepet játszott történetünkben.

A Levente-féle kaland után itt vonultak át a honfoglalók és később a Szörényi Bánság a Kárpátokon túl az Oltig terjesztette védőterületét. Ez volt a kapcsolóhidunk a hűbéres Bolgárország felé, amikor Turn Severin mint Szörényvár és a bolgár parton Vidin még Bodon néven határbástyaik voltak a közelgő török veszedelemmel szemben.

Az egykori gyepűkapu itt a Karánsebestől északra eső Priszáka helyén lehetett, mert ennek is Gyepű volt a középkori neve. A Temes völgyéből a Duna völgye felé átvezető hágó, a híres Porta Orientalis legfontosabb védővonalunkat keresztezte. Ezért volt itt e vidéken annyi sok határőrfalu. Ma már csak a neveik őrzik régi írásokban az egykori magyar őrvidek emlékét. (Miháld, Almafa, Karán, Almás, Hideg, Temeshely, Patak stb. Milleker Bódog szerint.)

Mindezeket elsöpörte a török betörés és a nyomában előrehaladó XIV. századi román település. Szörény megye magyar birtokossága ekkor költözött be a Középmaros mellékre. [70]

Erdély Kánaánja, a Középmaros melléke volt az a terület, amelyet az Alföld felől benyomuló magyarság kétségkívül legerősebb és legnagyobb erővel szállott meg. Ez a vidék különösen kedvező klímájával és központi fekvésével is biztosította későbbre a magyarok uralmát Erdélyben és ez a régi marosmelléki magyarság volt az energiatelepe annak az erdélyi magyar fejedelemségnek, amelynek központja szükségképpen Gyulaféhérvár.

A marosvidéki magyarság néprajzi szempontból két területre tagozódik. Egyik a délibb Alsófehér vármegye földjére esik, a másik ettől északra, Tordaaranyos vármegyébe. A kettő közül csak az előbbi tekinthető tiszta magyar eredetűnek, a tordaaranyosi már jelentékeny részben székellyel elegyes, sőt valószínűleg östelepülő székelyek voltak a legrégibb megszállói is.

ARANYOSSZÉK

Az Aranyos-folyó vízkörnyékét meg a Maros-melléki Felvinc vidékét régibb időben Aranyosszék néven ismerték. Itt lakik az erdélyi magyarságnak történeti értelemben legjobban ismert törzse. A honfoglalás óta voltak itt magyar telepek, ezeknek a lakossága azonban a tatárjárás idején majdnem teljesen kipusztult. Az utolsó menekülők a Székelykő várába vonulva állották az ostromot, amíg a fölmentésükre érkező kezdi székelyek meg nem jelentek. Ezek a kezdi székelyek aztán III. Endre 1291. évi oklevelével nemességet nyertek s így lett a székelyekkel bővült magyar lakosság ősnemes és ezekből alakult Aranyosszék. (Lásd Jankó: 24.)

Újabb elem volt az a bányász némettség, amely az Árpádok idejében a felsőausztriai Eisenwurzelből költözött ide, de az említett oklevél idején már annyira elmagyarosodott, hogy városi polgári kiváltságokat érdemelt s így szintén nemessé lett. Ennek a bizonyosságát máig is őrzik a régi torockói családnevek: Botár, Ekárt, Vernes, Zsakró, Tób, Tóbiás. (Az Angerek, Geubelek, Gendelek már kihaltak.)

A harmadik népelem, a törökvilág idején beszivárgó románság a hegygerincek mentén terjeszkedett el, de mindig élesen külön maradt. Csak az az öt magyar falu olvadt közéjük, amelyeknek székelysége hadból szökés miatt jobbágysággal büntetett a XVI. században: Hidas, Csákó, örményes, Dombró, Mohács, Veresmart ée Inakfalva is ide csatlakozott.

Torockó és Torockó-Szent-György népe fortélyos úton a Thorockai-család uralma alá került a XV. században. Jobbágyokká lettek és csak 1848-ban szabadultak föl nyomorult szolga sorsukból. Ez a rangvesztés évszázadokra elszakította a torockói völgyből népét a szomszédos Aranyosszéktől.

Hasonló elszigeteltségben fejlődött Torda város lakossága. A XVII. század elején a sok háborúság annyira elnéptelénítette, hogy Bethlen Gábor fejedelem 1619-ben újra telepítette. Akkor épült Újtorda, 333 palotás hajdútelepülő helye. Később nagyváradi menekülő családok jönnek, majd a környékből is bevándorolnak sokan és a város lakossága mégis, szakadatlanul a kihalás útján halad. A XVII. századi Torda 539 családjából csak 118 él 1702-ben és azóta 500-nál több új család nyerte meg az ingremiátust, de mindezekből összesen csak 188 család maradt fenn napjainkig. Az anyagilag és fizikailag elgyöngülő városi nép helyét állandóan fölváltja az aranyosszéki falvakból érkező egészséges népáradat.

Ilyen módon Aranyosszék népe három csoportra tagozódik:

1. Torockó és Szentgyörgy némettel elegyes őslakossága nem gyarapodik, sőt a bányák kimerülése óta jelentékenyen fogyott.

2. Az aranyosszéki falvak lakossága erőteljesen szaporodik, de többletének egy részét Tordának adja át, így a valóságos népgyarapodás kisebb a tényleges szaporulatnál. Idegen beszivárgás alig van.

3. Torda lakossága erősen gyarapodik, de ebben a népesedésben legtöbb része van az aranyosszéki és a távol Székelyföldről érkező bevándorlásnak.

Az aranyosszéki magyarok háza nagyjából hasonló a kalotaszegiekéhez, de más a kapuszerkezet, a telek-elosztás, kevésbé művészi a díszítés és egy telken több család ritkábban települ meg. Ezért a falvak inkább kifelé terjedők, szűkebb völgyekben igen hosszúra nyúlnak.

A háztájék legjellemzőbb része itt is az utcakapu. A nagykapu már

léces, de nem olyan, mint a székelvény léceskapu, sőt alapszerkezetében tisztára kalotaszeginek látszik. Egyben nyílik, mint a kalotaszegi leveleskapu, csak az öt végigfutó levél-deszka helyét foglalta el hét vízszintes lécsík. Ezeket aztán ferde lécsíkok erősítik össze és függélyes átkötések, falunként váltakozó típusok szerint. Az útról tekintve balkézt esik a ház és előtte a kis kert, a lécsík kerítés sövénye meg a kiskapu. Ez a kiskapu mindig székelvényesen, félkör-alakú szemöldökfával záródik. A sarkokat lekerekítő toldásfa is éppen úgy van közbeeresztve. Teteje háztetőszerű, zsindelyes. Galambdúcos kaput csak Tordán építettek, valószínűleg a később bevándorolt székelvények. A kiskapu régebben kúposán tetőződött, mint Kalotaszegen. Régebben a kapuzábkát faragással is díszítették, leginkább háromszöges berovásokkal vagy zezzug vonallal.

Ha a tetőzött utcapadon nem kívánunk megpihenni, beljebb kerülünk s itt a gondozott, virágos kiskertben találjuk a kerek vagy gemes kutat. A legrégebbeknek sövényből készült a kávjuk. A kiskertet kerítés választja el, hogy az aprómarha se férhessen hozzá az udvar felől. A pitvar előtt az almafa vagy eperfa, meg a malomkő-asztal teszi családiasá az udvart.

A telek másik elősarkában van a disznóól, a külső udvarban. Az ól és a ház közti tér itt különkerített *lécsík kert*. Szekerek és nagyobb állatok ezen járnak keresztül. A belső udvarból külön kis ajtón és belső lécsík kapun juthatunk ebbe a külső udvarba. A lakóház hátsó felével szemben esik a pajta, a nagyobb állatok helye, a telek hátsó részében pedig a közepén álló, magas *jármascsűr*. Mellette vagy helyette néhol még egy külön épületet, nyári konyhát találunk.

Maga a lakóház egyes helyeken ma is olyanforma, tornácos ház, aminő a kalotaszegieké. Nem is lehet kétséges, hogy az ősalakja ilyen volt. A jólét fejlődésével azonban a ház is tovább fejlődött. Már az eredeti hármastagozat is kényelmesebb elhelyezkedést ad, ha csak egy család lakik egy föld alatt. Itt csak az utcára nyíló szoba számít háznak, lakóhelyiségnek. A pitar előrésze vagy udvara, *világossága* egy bosszantás gerendával különül el a hátsó, tetőzetlen résztől, a pitar kamarájától. Ez utóbbiban áll a kemence és a tűzhely. Az épület harmadik, hátsó helyisége nem lakószoba, hanem kamara. Az egy sorban épült három négyzet alakú helyiséget egy föld alá foglalja az előttük végigfutó oszlopos tornác.

Az épületnek ezt a kalotaszegies ősalakját tovább fejlesztette a lakók igénye és a kínálkozó építőanyag. Torockón ma is jellemző a gerendás faház. Aranyosszék falvaiban a vályoggal tapasztott lécsík-fal a legáltalánosabb. Ahol pedig bővíben van a kő és téglák, különösen Tordán, ott már városias kőházak épültek. Ezzel kapcsolatban fejlődött az alapterv is. A tornác előrészt elfoglalta az utcafronton ki-

szélesedő, nagy szoba. Ezzel a család tért nyert és a tornác elzáródott az utcai kíváncsi szemek elől. Így jött létre az Aranyosszék legáltalánosabb lakóház-formája, Jankó elnevezése szerint a hátultornácos ház. Megesett az is, hogy a kamarát is elszélesítették az eresz aljáig, mint a szobát és ezzel kialakult a középtornácos házalak, sőt Csegezen a tornác előretolásával a magyar úri udvarház formája is megjelent.

A torockói gerenda-házban németes eltérésnek gondolható a tornác elhagyása és ehelyett a tágasabb méretű helyiségek építése. A gerendák összerovása a sarkokon nem négyszöges *parasztgerezddel* készül, hanem háromszöges *német gerezddel*. A tordai házaknak meg az a különlegességük, hogy a tornác előrészből olyan fél-szobát alakítottak, amely az utca felé szélesebb házfrontot mutat, nyáron nyitott hűseiőhely, télen kamara, de mindenkor alkalmas megfigyelőhely, ahonnan az utcai eseményeket észrevétlenül szemlélhetik a bentlakók.

A háztető fejlődésében is három fokozatot ismert föl Jankó:

A legrégebb, aranyosszéki tetőformában a négy tetősík egyforma lejtéssel találkozik össze a rövid házgerincben. Az utcára néző *farzat* mindig zárt, csak a hosszú oldalak közepére esik egy-egy füstlyuk. Kémény nincsen.

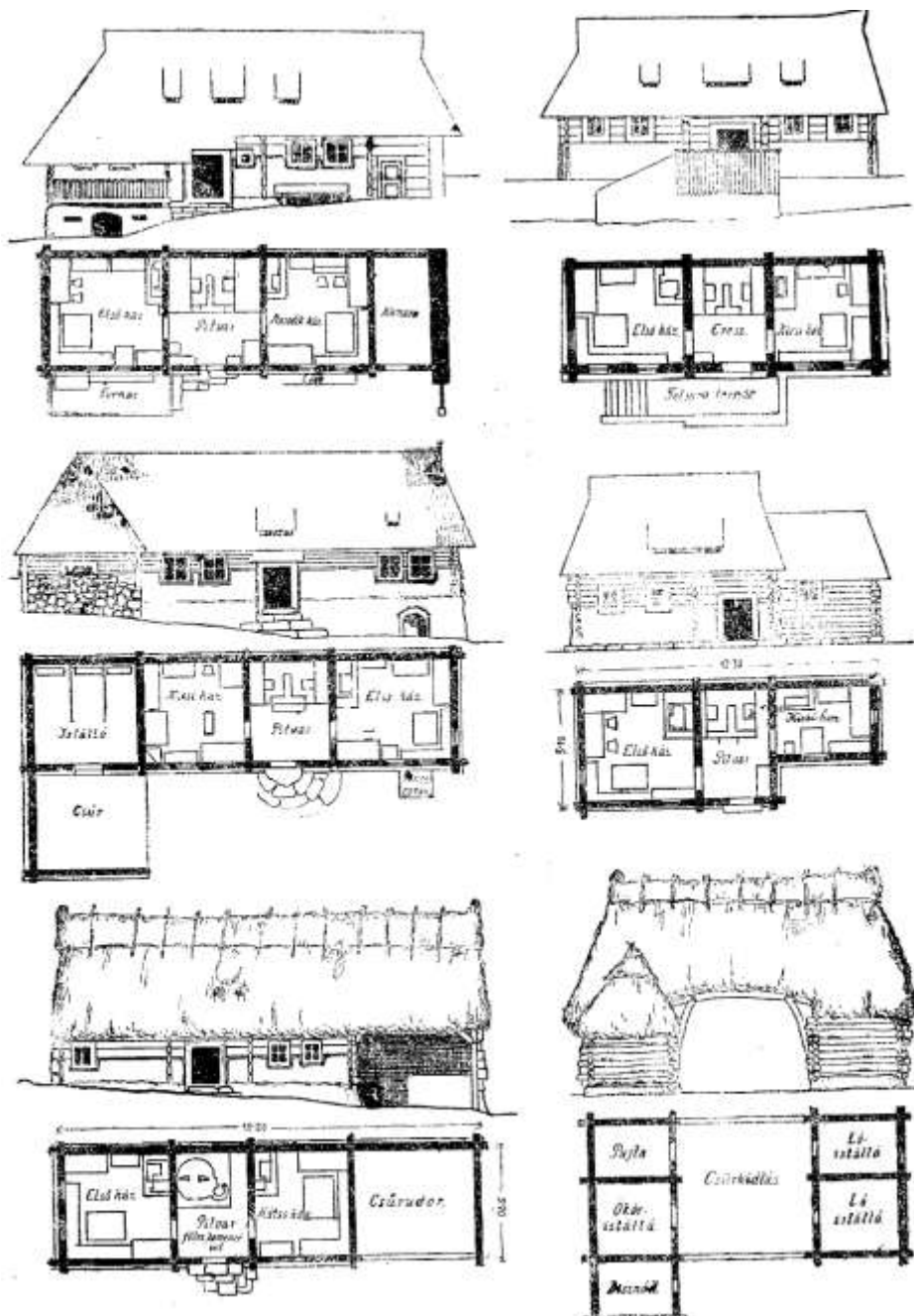
Az újabb házakon a farzatot több-kevesebb falbeépítés és díszítés csinosítja. Rendszeresen az oromháromszög alján és tetején marad néhány sor zsendelynyi tetőcsökevény. Itt már kémény is épül, akár kettő is. Ilyenek a tordai és az égés után épült torockói házak tetői.

Harmadik alak a torockói meredek tető, amely a füstlyuktól fölfelé egy meredekebb szakaszban tetőződik.

Torockó szomorú múltja magyarázhatja meg azt a máig szokásos óvatosságot, hogy az utcára a háznak csak egy ablakát teszik, azt is spallettával deszkázzák. A ház földjét többnyire deszkázzák, de a vesződséges és nem egészséges vályogtöltés is megvan szegényebb helyeken.

Az aranyosszéki ház ma már elvárosiasodott: Torda példáját követi. Csak Torockón maradtak meg régi bútorok, varrottasok, tordai kancsók. A régi divat, Jankó leírása szerint az volt, hogy a vendégeknek való első házban állott a magas ágy 3—3 sorban rakott, pompásan kivarrott csúpjával kifelé fordított párnáival, ugyanilyen ágytakarójával. Mellette a festett láda, odább a *padláda* és mögöttük, mellmagasságig a *falra való deszka*. A fabútorok általában gyantáros, tulipános díszítésűek, szász vidékeken készültek. Az utcai, ablakos oldalon állt a négy lábú karos pad és egy padláda, a sarokban az asztal, talpas lábán összefogóval. Kisebb-nagyobb *tékákat* a falba is építettek. A falat fent fogas és *tálas* vagy felaggatott *rúdravalók* (szötteskendők) díszítették.

A második, udvari szobát hátulsó háznak nevezik. Ebben lakik a család. Bútorai az előbbiekhöz hasonlók, csak hogy egyszerűbbek. A sa-

Torockó-szentgyörgyi építkezés. Thorockay Thurinszky Pál nyomán

rokban, a tűzhely fölött emelkedik a kályhakemence. Nyílása mellett kétfelől két ponk van, „egyiken horgokat tartanak, a másik lépcsőformájú és erre állítják rá a nyársat. Éfölött van a „nagy rér” és baloldalt a kis rér. Maga a kemence medgyesi csempékből van rakva, kék virágdíszítéssel, a fát oldalt rakják belé és két kürtője van.

Legbelső helyiség a konyha. Ebben van a sütőkemence: közép-része a kenyérsütő, jobboldalán főznek, a balon szapulnak. A kemence kockaalakú testéből emelkedik a meredek kémény. Ennek sípja és sátra van, hogy a disznóságokat fölaggathassák. A régi füleskemence már csak az irodalomban létezik. [52]

A konyhai felszerelések sorában gyakori a findzsaalakú, de nagyobb és kétfülű *porzsoló*, a háromágú forgatóvilla, a csicses-kanta, a *lapitanak* nevezett nyújtódeszka, a *deberke* (túrósdeszsa) és az ecetet tartó *berzenec*. A nyársat jómódú helyeken tempírozható óraművekkel forgatták, német módra.

A kamara fő-bútora a székely mintára készült *faszuszik* (gabona-tartó), régen sárral tapasztott sövényzsuszekot használtak helyette.

A legfontosabb gazdasági épület a *jármas csűr*, jellemző aranyosszéki építmény, csupán a szekerek számára. A földre fektetett két talpfáján három pár ferde gerenda, a *csűrhorgas* tartja a pipákkal oda-fogott koszorú- és oltialgerendákat és az egész sajátságos tetővázat.

Az aranyosszéki viseletet már csak a régmúlt emlékeiből ismerjük.

Tordán 1848 előtt a férfiak kék magyarnadrágot, szederjes dolmányt és *spencelt* viseltek, a parasztok kék flanel-ujjast, meg szürke condraharisnyát.

A fehérnépnek derékig érő, szűk kartonujjasa volt, *karszékli*, hozzá karton- vagy posztószoknya. Az asszonyoknak fején fehér nagykendője, a menyecskéknek fehér főkötője. A lányok hajadonfőtt jártak, csak nyáron viseltek szalmakalapot.

Aranyosszéken a férfiak még a forradalom előtt „fehér harisnyát-kék lájbit, gyolcsinget viseltek. A kék lajbi sinórosan volt kihányva. Az ingnek nem volt gallérja, ujjja borjúsájú és lobogós volt. Hosszú, fekete nyakravaló jött az ingre s vágottorrú kordovány csizma a lábra”. Az aszályos condra és pörge kalap itt is megvolt, mint a Kalotaszegen, télire fehér báránybórsapkával.

Az aranyosszéki leánynak *fersingje* (felső ing-szoknya) és rövid lájbija volt, székelyesen. Pártája szalagjai térdig értek. Vállban lobogós ingjén nem volt kézelő. Télen kurta *zsubikát* (kis bundát), vasárnap *bunzsurt*, csípőig érő ujjast öltöttek, a menyecskék főkötődísz használtak. Annál egyszerűbb, rongyokból összetoldott volt a gyermek főkötője és egyetlen ruhadarabja, a hosszú ing.

Míndez ma már csak a múlté: Tordán és Aranyosszéken nép-

viselet nincs többé. Csak Torockó és Torockószentgyörgy őrizte meg a régi, nagyon díszes és életkorok szerint is többféle díszviseletét. A kék *muszuly*, kockás flanel-lájbí a fejkendővel hétköznapi is állandó, a piros csizmával együtt.

A torockói díszviselet részletes leírását Jankónál megtaláljuk. Az eredeti német elemek különválasztására eddig senki sem vállalkozott. Pedig a régi stájerországi viselettel való egybevetés megkísérelése érdekes volna.

Az aranyosszéki nép télen csak kétszer eszik napjában: ebédet 10 órakor, vacsorát 6 óra felé. Nyáron a délebed előtt reggeli ebéd és nagy munkaidőben ozsonna is járja. Télen több húst esznek, mert disznót ölnek. A reggeli étel túrós puliszka vagy kávé. Délre *levet főznek*, hússal vagy árván. Ozsonnára a száraz kenyér is megjárja egy kis palinkával, de vacsorára meleg levesétel vagy *puliszka* illik.

A Kalotaszegen is elterjedt ételeken kívül megemlíthetjük itt a *hagymalevet*, *vetricét* vagy *vedricét*: ez csak zsírban kirántott hagyma, forró vízzel elhabarva. Ha az ordából kiverik a vaját, a maradékhoz kaprot tesznek és feleresztik tojással: így készül az *ordas* vagy *ordaleves*. A fokhagymás, borsos rántott lével készült *csirke-bosporos*, meg a savanykás, tojásos *tárkonyos bárány* már erdélyszerte ismert székelyeledetek. Ide számít a *lapogya*, máshol lapótya, rántott káposzta, *kaszáslé*, tejbelaska, pityókalé (krumplileves) és a többi.

Az Aranyosvidéken jelentékeny iparosélet folyik. Torda városának régi, jóhírű iparossága sok tekintetben ethnikumához tartozik.

Erdély nagy részét Torda, a közeli Várfalva és Jára fazekasai látják el mázatlan vagy fehér tufa-mázzal égetett kancsóval, kantával, *hólyagossal*, még tréfás tárgyakkal is. Díszítésük ma is primitív, virágos, egyetlen állatfőmájuk a *surgyé madár* (seregély vagy rigó). Különös erdélyi nevezetesség a *hólyagos korsó*. Égetés közben diónyi hólyagok kelnek a falában és ezzel tartja husón a belé töltött italt. (Lásd még: [36.]

A tímárság fekete bőrt, kordoványt és talpat készítő szakokra oszlik.

A kalaposok különböző vidékek ízlésének és igényének megfelelően készítik, vagy legalább készítették a sokféle *félcsárdás*, *munkácsai*, *Károli*, *dalárd*, *lapos* és *szüksárdás* kalapot. Ezekről a vidékbeli mindjárt megismeri a vásárokon, hogy ki melyik falubeli ember. Régen a Kossuth-kalap is itt született meg. Az új módi természetesen itt is sokat rontott, feledtetett.

Vannak csizmadiák, szabók, takácsok, asztalosok. De különösen helybeli nevezetesség a *tordai mézes pogácsa* és a *tordai pecsenye*. Az előbbi csak Tordán és Gyéresen készül. Az utóbbi, a parázson sült,

ropogós disznópecsenye egész Erdélyben elterjedt (az enyediék tréfásan dögnék emlegetik).

A tordai, régi római alapon fejlődött sóbányászat idő folytán modernizálódott. Az egykor bíres torockói vasipar pedig ezalatt lassan elsorvadt, megszűnt. Ércletelei elfogytak és az egyszerű őskohászat nem bírta a lépést a nyugat világversenyével. Úgy járt, mint Bolgárország több hasonló, régi és kedvező anyagokra alapított bányatelepe, ahol szintén német bányászok fejlesztették az ősipart. Az idegen telepek ott elbolgárosodtak, itt elmagyarosodtak.

Torda és Torockó régi iparát ma már csak Jankó leírásából ismerjük. A vasbányászok azóta igen szorgalmas gazdákká alakultak, hogy területük jobb megművelésével biztosítsák megélhetésüket.

Szokásrendjük sokban hasonlít a kalotaszegiekéhez, de egyszerűbb. Például az aranyosszéki lakodalomban jóval kevesebb a verselés és eredeti eleme is alig van, a menyasszonykontyolás pedig annyira egyszerűsült, hogy nem is a testét fátyolozzák körül, hanem már csak a szemére kötnek kendőt a szégyenlősség ellen. Ezután következik a menyasszonytánc meg a *somodi*, a torockóiak jellemző fűszeres kalácsa. Torockó és az Aranyosság többi része a lakodalmas szokás tekintetében elütő rendet követ.

A temetéssel is különös szokások járnak. A legrégebb sírkövek háztető-alakúak. „Varfalván, ha fiatal leány vagy legény hal meg, hat leány és hat legény muzsikaszó mellett viszi ki a temetőbe; mikor ráhúzták a földet, keresztbeteszik a kapákat és a hat leány és hat legény ismét muzsikaszó mellett, szótlanul járja körül az új sírt. Ez a körüjárás kétségkívül a régi halottkörül tánc utolsó maradéka. A sírgödört belül kipadolják és padokra osztják, mint Székelyudvarhelyen, hogy több halottat is tehessenek egymás mellé, pl. Tordán esetleg 15-öt is.

Az országszerte ismert Betlehem-járás mellett itt tréfás verseket is szokás mondani s így nemcsak az ősi „istenszületés” szimbóluma jött át, hanem a balkáni koledálás tréfás szórakoztatása, amiért a legények itt is ajándékot kapnak, házról házra járva, akárcsak Bulgáriában vagy a régi Romániában. [53]

A babonafélékkel, mint kevéssé áttekinthető és igenis nagy elterjedésű anyaggal, nem foglalkozhatunk e helyen, de mégis figyelemre méltó az a népies kozmogonia, amely szerint (Jankó) a Föld kerek és víz fogja körül. Az ég boltja pedig a Föld szélein nyugszik. Az egész mindenséget állatok, még pedig cethalak tartják a hátukon. Ha megmozdulnak, akkor földrengés van. A kék eget fellegnek mondják, mert az igazi eget, vakító fényességében csak akkor látni, ha a felleg meg-hasad, vagyis villámlik. A csillagok is csak a felleg apró lyukai, amelyeken az ég keresztültündöklük.

A FEJEDELMI VÁRMEGYE

Alsófehér vármegyében ma igen kevés a magyarság. És Erdélynek ez a közepes fekvésű vidéke éppen magyar szempontból mégis különös figyelmet érdemel.

Régebben kétségkívül jelentékeny magyar település volt itt, de a fővölgy mentén lefolyt háborúságok alatt, mint telepesek és mint hadi-nép is ők szenvedtek legtöbbet. „Maros-csúcs, Miriszló, Felenyed, Lőrincrève, Gezse még a múlt században is egészen magyarok voltak”, írja Alsófehér magyar népének monografistája, Lázár István, akire itt legtöbb adatunk támaszkodik. Gambucnak még a 14. században Gombóc volt a neve, „még e század első felében is Hegyalján s a bányavidéken élénk magyar élet virágzott”. A megyében „legalább 150 olyan magyar eredetű családnév van, amelynek viselői ma . . . nem magyarok többé”. (Lásd Lázár István monográfiáját. [31])

„Abrudbányán 1784-ben 1122 egyént, Vereseyházán 1848-ban 30 családot kényszerítettek a görög vallás felvételére . . . - A közép- és kisbirtokos-nemesség nemcsak a harcokban pusztult, hanem a gazdasági életben sem tudott lépést tartani. . . Földjeiket aztán javarészt módosabb oláh gazdák szerzik meg . . . A megyei latifundiumok pedig századunk közepéig egyenesen elősegítették azt, hogy a hegyvidéki pásztornép, mint jobbágy, a falvakba telepedjék.” Mindszent és Diód magyar kúriáit még szemünk láttára nyelte el a szolgaságában megerősödött románság.

Egyébként, a hegyvidéket megszállott románságon kívül, más népelem kevés jött ide. Bucsum havasi község székelyekből és a 18. században letelepült szepesi aranybányászokból alakult. Székely telep volt a régen Aranyosszékhez tartozott Hari, Bogát és talán Medvés is. Vájasd és Borbánd a székely határőrezred telepei voltak. Miriszló ée Magyar Lapád valami halvány szájhagyomány szerint hajdú telepek lehettek. Bolgárok is voltak itt: Csergeden elrománosodtak, Alvincen azonban megmagyarosodtak.

A millennium idején összesen 30.000 volt a magyar a 193.000 főnyi megyei lakosságból.

Az építkezésen kevés itt a jellegzetes. Az aranybányavidék sok magas, zsindeyesfödélű kapuja Lázár szerint is „a székelyektől került ki” és így a mócok székely eredetét itt is megerősítve látjuk. A völgyek falvaiban azonban a legáltalánosabb a vesszőkapu. Ez is igen kezdetleges kivitelű, többnyire a szokásos tetőzetet sem rakják föléje. Ahol deszkakapu van, ott a kalotaszegi levélkapu (ugyanígy ismerik a Nagy-Alföldön is) ritkább, mint a kétfelé nyíló.

A házépítésben sincs egységes stílus. Csak a hármás beosztás marandó, de a hátsó ház rendszeren a többenél kisebb helyiség.

Alsófehér vármegye falusi építkezésében, megfigyelésem szerint, nem a faji vagy tájszempontra az irányadó, hanem az építőanyag lehetősége. A megye nyugati vidékein, ahol bővíben van a jó építők, kőházakat építenek. A geológiai értelemben elhatárolt Mezőség területén a sómárga-talaj ad alkalmat a vályogház-építésre. A fa- és kőanyag hiánya kényszeríti a lakosságot erre. Módosabb a vastag, deszkák közé vert vályogfal. Egyszerűbb, de gyakoribb az ágas fonadékra rávert paticsolás. A fenyőerdő hiánya majdnem kizárja a gerenda-építkezést. A borona vagy gerenda nevet nem is ismerik, blánát mondanak helyette, mert a román hegyvidékről hozatják, ha már elkerülhetetlen szükségük van rá. [50]

Mezőségi kirándulásaimon mindenütt tapasztaltam, mennyire jellegzetessé teszi az építkezést a fa- és kőhiány. A szilárdságot pótolja a sövényfonadék tökéletesítése, a sarkok kerekítése és a vastag falazás: mert az anyaggal nem kell takarékoskodni. Vesszőből készül a kukoricakas, az istálló, tyúkök és a határőr hurubája, és pedig legtöbb esetben az anyaghoz alkalmazkodva, kerek falakkal. Ugyanígy készülnek a belső telkek kerítései. [51]

A mezőségi kerítésrendszernek jellemző példáját láttam Magyar-Lapádon. Itt a falu régi, belső területe nagyobb telekszigetekre oszlik. Több gazda telkét együttesen fogja körül egy sánkra emelt, hatalmas, magas kerítés. Valóságos védő vár, nem szögletes, hanem kerek alakban. A közbeeső utcatorok a közös kerítéseknek megfelelően hol szűkebbek, hol terekre szélesednek. Ezek a mezőségi sövényfalak a régi földvár-építkezés formáit őrzik és védelmi célokra is megfelelhettek. Erre mutatnak a hosszan kiálló, kihegyezett kerítéskarók, a fonadék fölé rakott földél és túskekoszorú. Hogy ez a védőrendszer milyen régi lehet, azt elárulja a köztük futó utak mély bevágódása.

Csak a régebbi háborús világ magyarázza meg, hogy a termékeny, gazdag, de követ nem adó Mezőség ma is biztonságosabban építkezik, mint a szegényebb, de félreeső, kőes talajú hegyvidékek.

Ha a tornácról benyitunk a pitarba, itt is megtaláljuk a nyitott tetejű tűzhelyet és a padka közepén, régi házakban a boglyakemencét is. A félgömb-alakú kemence búbjára cserépfazekat falaznak — hogy mentül magasabbra fölhúzza a benn sült kenyeret. (így magyarázzák ezt a miriszlóiak.) Egyébként a kemence szögletes, polcos és lapostetejű formái a legnagyobb változatosságban találhatók, ahol el nem foglalta még helyüket a városias vasplatten. [52]

A nagy ház belső sarkában régebben mindenütt megvolt a kályha-

kemence. Akörül gyülekezett a ház népe télen és ha elhallgatott az osztovátá kattogása, megindult a tréfa, nóta, mesemondás.

— MÉR *csájják* a kemencét a házba? — Mert a házat nem cs(in)álhatják a kemencébe.

A mesélő embert csendben illik hallgatni, ezért hívják az ő mondasát *türelem-beszédnek*. „Sohasem mond két ember minden részében ugyanegyet. Sőt egy ember sem mondja másodszor ugyanazon szavakkal és részletekkel. A hangulat és képzelet beszéd közben teszi őt költővé. Az egyes részleteket kiszínezi a való életből, néha groteszk képzeletből, talán régi-régi, hallomásból vett vonásokkal. . . . Valóban ilyen elbeszélővel *mesezéket ülni* nem közönséges élvezet, s érthető az áhitat, mellyel a társaság hallgatni szokta.”

Marosmelléki legény ritkán házasodik távolabbi helyről, legfeljebb a szomszéd faluból. A sokszorosán összeszövődő rokonság még a jobbágyélet közös sorsa egyetlen nagy családdá forrasztotta össze a falu népét. A komák, sógorok és szomszédok együtt munkálkodó szövetsége gyakran a családi kapcsolatnál is szorosabb kötelék. Itt fejlődik ki a közlelkiismeret, amely hangos xnegszólásban, csúfolódásban rója meg az ellene vétőket: sokszor goromba, de megbocsátani tudó.

„Házuk örömét és bánatát készséggel megosztják s tehetségük szerint igyekeznek egymáson segíteni. Legjobban bizonyítja ezt két szokásuk: a *hapsa* és a *kaláka*.” (Utóbbit mint székely szokást a székelyekkel kapcsolatban alább ismertetem.)

Ha valamelyik gazdának elkárosul egy állata, azon napsával segítenek. Levágják az állatot és közösen szétosztják a húsát. Megszabják a lehető legolcsóbb húsárat s aztán az egyes darabokra nyilat, vagy *cinkust* húznak. „Erre a célra egyenlő hosszúságú s vastagságú pálcácskákat vágnak: egy-egy ilyen fadarab a nyíl vagy cinkus. Mindenki rávési a maga jegyét, felmutatja s a kitett kalapba veti. Mikor minden nyíl együtt van, egy gyermekkel a nyilakat egyenkint kihúztatják. A kihúzott nyilak gazdái a kirakott sorban veszik át a maguk osztalékait.” Ugyanígy szénát vagy hizott disznót is vehetnek együttesen a szegényebbek.

A fonóban sokféle játék, tréfa járja. Végül is táncra kerekednek, amennyire a szűkös házfalak megengedik. Megszólják a *landarist*, vagyis mindenféle idegen táncot. A tiszta magyarjellegű falvakban még ma is divat a régi magyar tánc, amely nem csárdás és csak a férfiak járták külön.

„— Karéjba, legények! — kiáltja az első legény s erre mindegyik elhagyja táncosnőjét, körbe állanak, felugornak s felugrás közben összeütik bokájukat, a földön kettőt toppantanak s újra fölugornak. Délceggé magasodik ebben a táncban a legény, kezeit kitérve a tánc ütemét hüvelyk- s gyűrűsujjának pattogatásával kíséri, még pedig olyan erővel,

hogy néha a vér is kiserken. Ha megszárad az ujja, a földhöz vagy a csűr oldalához feni.” Ha kevés a hely, kettesével, hármásával *teszik ki a pontot* (táncfigurát). Így járják a szólótáncot.

Ha együtt van a fiatalság, rendszeren egy üres csűrben táncolnak. Közben pedig a serdülő legénykéek ellesik és már próbálgatják is a csűr mögött a legénytáncot. „A combot verik egy kézzel s utána csattintanak mind a kettővel. Aztán meg szétterjesztett lábbal lehajolva, a zene üteme szerint veregetik bokájukat és combjukat, néha a földet is. Közben összecattintanak s kiegyenesedve jobbra-balra topognak. A formákban rendkívül találékonyak. . . . Szenvedély, sőt bizonyos vad negédesség van ebben a táncban, amikor büszke fejhordozással, az őserő korlátlan szabadságával tombol a legény. Szinte rengeti a földet s pusztán a zene ütemével fegyelmezteti kedve csapongását. Amikor elvégzi, nagyot toppant, rátarti kénnyel nézi a hatást s helyet enged a következőnek, maga pedig int a várakozó leánynak s párosával forgolódik.” — „Szót a táncnak! — rikkant belé a felhívás és megered a kurjongató rigmusok áradata.”

Itt is szokásos a gyermekek karácsonyi éneklése, amint itt mondják, a *kolindálás*. A fiatal legények szövetsége rendezi a farsang mindenféle mulatságát. Előtte és utána azonban szorgalmas templomjárás a kötelessége mindenkinek. A marosmelléki magyarok is reformátusok. A házas emberek és öregek társasköre a cinteremben, a templom kertjében (cimiterium) alakul ki. Az ott szereplők egyúttal az egyháztanácsnak is tagjai.

A házasságkötés itt is a legkörülményesebb szertartás. „Mikor a szülők megegyezésre jutottak, megkezdődik az örvendetes megoldás reményével biztató vígjáték, mely apró bonyodalmakkal s cerimóniákai lassítja a mese folyását. A legény törekvését a kérő-násznagy éi neje, a *nyüszőasszony* pártolja. A lány birtokbavételét, ennek akarata ellenére is akadályozni a kiadó násznagy vagy lányos-gazda van hivatva. A menyasszony állandó kíséretét, közvetlen védelmét a nyüsző- vagy *nöszörölányok* képezik. A vígjáték állandó jóhangulatáról a vőfélyek gondoskodnak: ügyes és beszédes legények a vőlegény legjobb barátai közül.”

Többek közt egy tréfás temetés alakjában éled meg valami ősi szertartás misztikus emléke. Magyarlapádon egy legényt deszkára fektetnek, kezére két fabábot kötnek s így viszik be, kinyújtóztatva a szoba közepére. A legény halottnak látszik, de mosolyog. „Lassanként a zene ütemére mozgatja a lábait, kezével a fabábukat a deszkához ütögeti. Gyorsabb ütemre gyorsul a mozgása is, végre felugrik, összeüti bokáját s nagyot rikkantva járja végig a szaporáját.”

Menyasszonytánc közben sokféle tréfás és csapongó vers járja.

Nagy részük nem bírja meg a nyomdafestéket. Következő vasárnap van az új menyecske ünnepélyes bemutatása a templomban. Ilyenkor legszébb ruhájába öltöztetik és fehér csipkekendőt takarnak a fejére. Eznap a völegény szülőinél, a következő vasárnap a menyasszony szüleinél ebédelnek együtt s ezzel ér véget a lakodalom.

A család rendjére jellemző, hogy az asszony magázza az urát, keed-nek szólítja és harmadik személyben beszél róla. A férj azonban tegezi és társamnak, asszonyomnak nevezi. Ha együtt mennek, az asszony hátrább marad egy-két lépéssel „Szó nélkül viszi az átalvetőt, míg a férj előtte botoz nagy kényelmesen. Asztaláldást is a férfi mond, sőt a nő nem is ül az asztalhoz”, — minden éppen úgy, mint bolgár-földön.

A marosmelléki viselet legszebb és legrégebbi formáit Miriszlón és Décsén találtam meg. [50] A len- és kendervásznat, a *darázsészkes*, *barackmagos* mintájú kendőket, sőt a vörös-zöld kockás, *fenyőágas* szövetű gyapjútakarókat is maguk szövik, de a leánying már zörgös-vászonból, bolti anyagból készül. Az asszonyok csipke nélkül viselik. Derék-nél elvágják, vállán hólyagos ráncot tesznek, kezelőjén, gallérján is ráncba szedik és vörös vagy kék hímezéssel szegélyezik. Egyébként a pendely, *rokolya*, a rucának mondott kötény, a fejkendő és csizma mind városias, csak a *kisláji* székelyes szabású, meg az ujjas. A régi kisláji bőrből készült, mint a férfiaké, csakhogy derékon fölül elvágva. Téltre is a férfiakéhoz hasonló, fehér bőrködmönt öltöttek. Mindezek a férfiak bőrkabátjaival együtt enyedi szücsök keze alól kerültek ki, tiszta fehér juhbőrből, ugyancsak fehér, de simított juhbőr-cifrákkal és kék üveggombokkal. (Barna vagy feketére pácolt bundákat csak román nők viselnek.)

A miriszlai és décsei férfit messziről megismerjük erről a páratlanul izléses, hószín-fehér viseletéről. Csak a magas csizmája, meg a bokrétás, széleskarimájú, kerek nemezkalapja fekete. A harisnya is fehér posztó, fekete zsinórzással. Legtöbb gondot az *ujjasra* fordítják és ez nevével ellentétben ujjatlan, nyaknélküli, derékon alul érő bő mellény. Elül, középütt sallangos. A mellen és a széles zsebfödők fölött simított bőrcifrákkal, virágsorokkal ékesített. Ugyanígyen modorban készült a hosszabb, de térdig sohasem érő, bő bunda, az *ujjas-kozsók*, vagy ködmön. Ezek az egyszerű díszítmények a Maroson túli területen színes hárászhimzésű virágdíszszel gazdagodtak, de ott is megmaradt a fehér alapszínű birkabőr.

Elmaradhatatlan kiegészítő része a ruházatnak az *átalvető*: gyapjúból szőtt kettős zsák, amely egy darab szövetből két végének visszahajtásával áll elő. A magyaroké mindig kockás és sokféle színű, csak sárga nincsen benne. Ebben különbözik a csikos szövésű és mindig sár-

gával tarkázott román átalvetőtől. Ahány falu, annyiféle az átalvető színe és mintázata.

Igen díszes a fehér kivarrású legénying és a Maroson túliaknál, különösen a leányingeken, a vörös vagy kék fejtővel átszött, különös, ráncolt technikájú mellrevaló részlet, a *csupág*. Ez a pompás kézimunka már-már tűnőben van, pedig iparművészeti kiaknázásra is fölvehetne a versenyt Kalotaszeg ismert varrottasaival.

A férfi melegebb gúnyjának posztója saját juhtenyésztésük anyagából, házilag készül és ebből kifolyólag, akárcsak Bulgáriában, háromféle természetes színű posztójuk van: fehér a harisnyára, barna és vörös a télikabátra. Ez utóbbi itt is *aszályosan*, ék-toldással bővül deréktól lefelé, mint Kalotaszegen és sárga-vere posztó és zsinórdísz szegélyezi. Ahol ilyen kabát vagy *kozók* nincsen, ott a mellrevaló alá kék flanell *pundrét* vesznek télire vagy legalább az ujjait varrják hozzá az ujjashoz. A szűrvisélet utolsó maradványa lehetett a lapádi pásztorok „meggyesi fehér szüre”. [31]

Az asszony díszességének kiegészítője a főkötő. Legjellemzőbb az ózdi, bükkösi és magyarlapádi nők budrésszélű és a hajat egészen beborító zabolai főkötője. Nyakukra legszívesebben sűrűsoros, piros kalárisfüzért tesznek, hátul hosszan lelógó *kucorgókkal*, vagyis ráncolt szalaggal.

Sajátos helyi szokás van Türben. Itt a leányok derekát „piros-kék *bruv* övezi”,

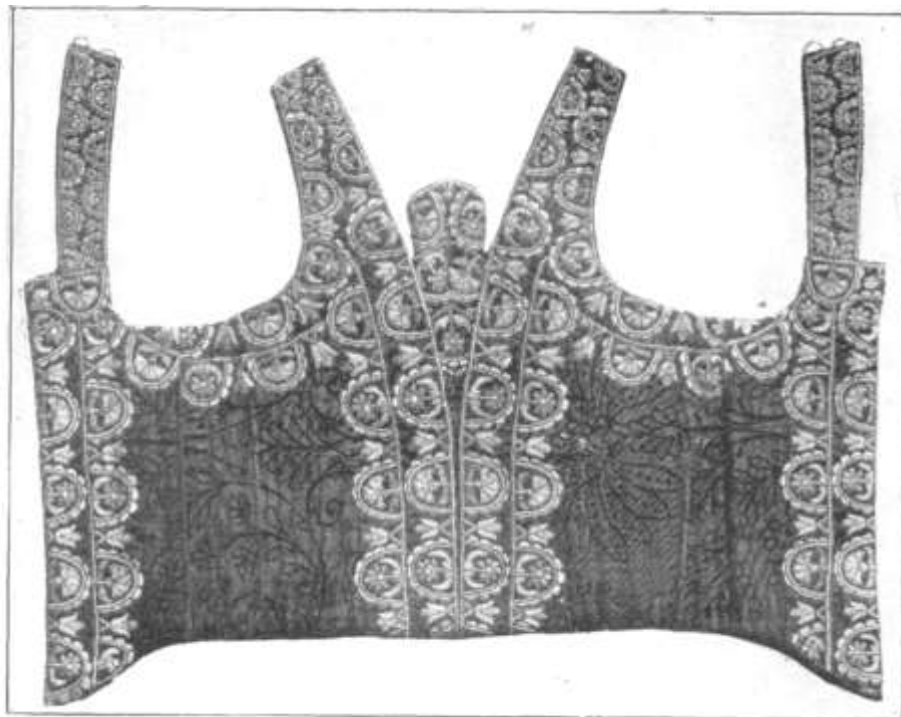
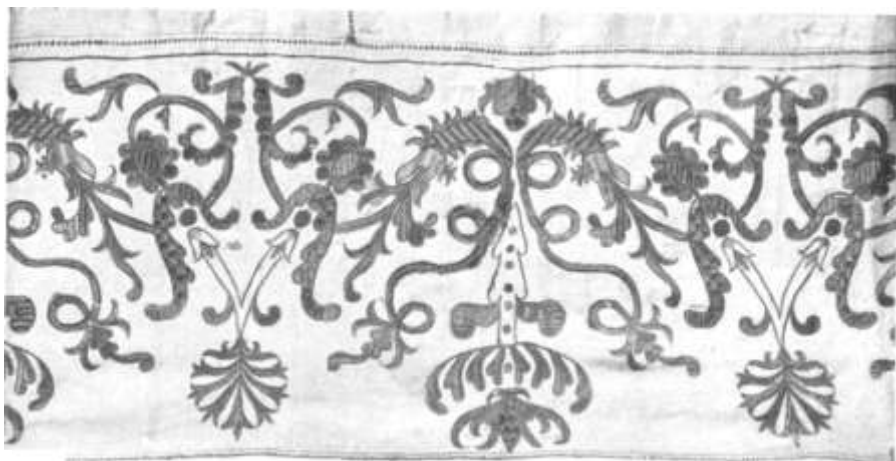
A viselet egyes részletei faji megkülönböztetésre törekszenek. A magyar férfi beköti az inge alját, de egyes falvakban már hátul vagy egészen is kieresztik, mint a románok. Télen báránybőr sapkájuk van, de nem hegyes, mint a románoké, hanem betürt, lapostetejű, sőt a *bükkösi kucsma* oldalt hasított, magas széle akkora, hogy a búbján is túlér. Széles bőrvet, *düszüt*, *gyüszüt* vagy *serpárt* egyes helyeken a magyar férfi is visel, de ez egyszínű, régies és nem olyan tarka bőrhímzésű, mint a románoké. Ma már tudjuk, hogy eredetileg magyar készítmény ez, tőlünk vették át és ma is magyar iparos készíti. A magyar férfi inge mindig galléros, fehér cérnahímzéssel, sohasem színes hímzésű. Bocskort nem viselnek.

Hasonló különbségek a női viselet részleteiben is vannak. Például a fejkendő nem lehet fehér. Ha csizmára nem telik, legalább cipőt-rásárolnak. A sarga szint következetesen kerül.

Másirányú változatosságot ad a viseletnek az egyes falvak és a korállapotok megkülönböztetése. A nők életében négy ilyen viseletkülönbség váltakozik. Például a fejkendőt a leány hátra köti, az asszony már az álla alá. Ünnepen a lányok kendő nélkül járnak, hátraeresztett hajfonattal. Máskor virágos kendőjük van. A vajasdi lányoké

piros. Türben az asszonyoké fehér, máshol mindenütt sötétszínű. Az alsófehérmegyei viseletek sokfélesége, tarkasága önkéntelenül a Balkán viselet-gazdagságát juttatja eszünkbe. Sehol magyar földön, kis területen nem találunk ilyen sokféleséget a ruházatban és a viseletnek ez a színjátéka a faji életnek is nagy forgandóságát, keveredését és átalakulásait fejezi ki.

Magyarországi látogatónak legalább is bántó meglepetés, mikor a marosmelléki, díszesen öltözött magyar táncolók ajkáról ilyen versek hangzanak el:

Far dics raazsám ingemet,
Mind egy maiamkereket.

Szépen faj a Marás vize,
Míízsdk a raazsám belléle.

Éli is vaatam valaha
Virágak keztt víijala,
De mas vagyak tulipánt,
Kit a szerelem nem bánt.

Aztán szóbeszédbe elegyednek, „me Pendzsi min mania gatta, hagy ne még menyen Marci után, Jakszer manta a ján, hagy valahagy csak kiszkepál a kétesből, *me* inkább hótté s par ré legyen, min békéssé a fejét vélle. — Na ha aj te csak ada rá!” — Ilyenformán hangzik a marosmelléki tájzólás. (A vastag betűs szótagok erősen hangsúlyosok.)

Aki marosmelléki tanulókat helyesírni tanított, megtanulhatta, milyen gyöngye lábön áll ott a nyelvérzék. A marosmelléki magyar sohasem tudja biztosan, hol írjon rövid, hol hosszú hangzót, hol egyszerű és hol kettős mássalhangzót. A falusi nép a hangzók értékét is össze téveszti és így áll elő a beszédben a tömérdek *a* és *e* hang. Ez a nyelvromlás az elszigetelten élő középerdélyi magyarok beszédében kétségkívül román hatás eredménye. Amely hangzó a román nyelvben hiányzik, azt a legközelebbi rokonhangra váltják át. És ezt a ferdített kiejtést veszi át a magyarul beszélő román szomszédától a magyar. Így hajlik el az *ö* hang *e* felé, az *u* és *o* *a* felé, az *i* *e* felé stb. Ellenben a szígyen, vírem, csipel és más efféle kiejtések még a tiszántúli magyar tájzólás emlékeit őrzik, ahonnan ez a nép elszakadhatott.

Nyelvromlás az *ikes* és *iktelen* igék összezavarása: maradhatál, engedhetel, farrik, lépik, kelletik. Ide vágnak a hangegyeztetés hibái is: háramszer, sakszer.

A román nyelv torzító hatásának kiáltó példája, hogy a magyarok nem kiáltanak, hanem *tyáttanak* és a „már nem” vagy „többé nem” helyett *à nu mai mintájára* állandóan *neméget* vagy *nem méget* mondanak.

A marosmelléki magyar beszédben a legtöbb idegen szó román eredetű. A többé-kevésbé elferdített általános magyar szavak között igen kevés az itt keletkezett magyar tájszó: *berka* (szőrfonál), *csilla* (boldogtalan), *csiripár* (kontár). Vannak német eredetű helyi szók abból az időből, amikor Nagyenyed még Strassburg névvel német telep volt: *henkely* (szőlőcsutka), *cubák* (csirkecomb). Sok emléke maradt a kollégiumi latin életnek: ágál, ákációs, cidus (coetus), fuzsitus (lótófutó, kapkodó), mutál, surgyé (a szalmazsák neve a surge ébresztő vezényszóból). A pecérek *hipi* neve is innen ered. Még a régi bolgárszlávságból is maradtak szók, amelyeket ma tévesen román eredetűnek bélyegeznek: gornik, palamár (hajókötél), varkulács (verkulák, förkulyák = lidérc).

Nagy számmal halljuk az Erdélyszerte ismert székely szavakat is, de az idegen eredetű szók nagy többsége mégis csak a románra esik. Vannak olyan vidékek, ahol a magyar beszéd sűrűn tele van már tűzdelve román szavakkal, sőt a balázsfalvi érsekség területén a magyar családok bizalmas nyelve már a századforduló idején is a román volt.

Ide jutott az a magyar népelem, amely az Árpádok alatt ide, mint új honfoglaló bevonult. S ennél kedvezőbb képet nem nyerünk az északi és középső vármegyékben sem, ahol a magyar betelepülők sehogysen tudtak számbeli túlsúlyra vergődni.

Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka és a két Küküllő magyar népéről, Hunyadról és Fogarasról néprajzi szempontból csak elszórt adataink vannak.

Ennek a területnek, Közép-Erdélynek és különösen a Mezőségnek magyar néprajzi vizsgálata többféle szempontból is fontos volna. Elsősorban a székely-magyar határ megállapítása is bizonytalan. Érdekes volna tudnunk, hogy igazolja-e a néprajzi kutatás a történészeknek azt a föltevését, hogy a legrégibb székely település helye itt keresendő. De bizonyos népközi érintkező pontokat is itt figyelhetnénk meg leginkább. (A Kisküküllő mentén értesülésem szerint Kelementelke az utolsó székely falu.)

Vannak Erdély népéletének olyan jelenségei, amelyeket igen nehéz népfajokhoz kötni vagy származásuk szerint osztályozni. Ilyenek elsősorban a nagyon könnyen terjedő babonák és jórészt a népjátékok.

A babonás jelenségek csoportjával éppen ezért nem foglalkozom ezen a helyen. A népjátékok közül is csak a legfeltűnőbbet, a *turkajást* említem. Ezt először Szolnok-Dobokában, jórészt magyar szereplőkkel ismertük meg Semayer közléséből. Később azonban kiderült, hogy a rézbányai románok is gyakorolják, sőt nagyobb területen is szokásos. A fölvonultatott és földízített ökör tur, turka neve eredetileg

a bölény szláv neve. Ebből és a szereplő maszkosok neveiből ítélve is szláv eredetű öszokásnak látszik. [44, 45, 69]

Miután a szláv elem, amelynek egykori ittlakását a mai helynevek is nagy számmal tanúsítják, régibb Erdély bármely mai népénél, érthető, hogy a szláv néprajzban nem egy olyan tényező forrására bukkanhatunk rá, amely a mai népfajok életébe a régi szlávbolgárok beolvadásával juthatott át és így vált a mai erdélyiek közös tulajdonává.

(A régibb eredetű és ezért fajhoz alig kötött játékszokásokról sok adatot találunk elsősorban az irodalomban. [23, 24, 28, 31, 55, 67, 68])

(Külön fejezetet kívánna az erdélyi őshalászat ismertetése, amelyről Sztripszky Híador közölt hosszabb tanulmányt. [60])

HÉTFALU

Különös figyelmet érdemel még a csángó-magyarság, az a nép, amelynek 120.000-et számláló és felerészben ma is magyarul beszélő többsége Moldvában lakik. Erről a moldvai csángó népről és irodalmáról legújabban Domokos Pál Péter könyve ad számot. [6] Az Erdélyben élő csángók legnagyobb telepe Hétfalu, Brassó megyében. Sok tévedése mellett is hasznos ismertetést közöl róluk Kolumbán Lajos. [26]

A hét falu, Hosszúfalu, Csernátfalu, Bácsfalu, Türkös, Tatrang, Zajzon és Pürkerec elhelyezése a Barcaság szélén, a délkeleti szorosok torkolatában arra vall, hogy ezek kezdettől határőr-telepek voltak. Keletkezésük idejéről pontos történeti adataink nincsenek. A „székelyes beszédmód” és néhány családnév egyezése, amire Kolumbán támaszkodik, nem elég bizonyíték a csángók székely eredete mellett. Lehetnek köztük székely jövevények, de viseletük, szokásrendjük és arctípusuk nagyon is elütő. Tájnyelvük pedig valóságos unikum.

A határvédő hétfalusiak igen sokat szenvedtek a külső ellenségek-től is, de talán még többet a háromszázados szász uralom alatt. Az úrbériség rabszolgasorában iskoláik, egyházaik idegen kézre jutottak, ipari munkásságukat pedig kíméletlenül eltiltották. Nyelvüket nem vehették el, de a német szellem annyira lábrakapott, hogy a császáriak mellett harcoltak és kóci gúnynévvel illették a Rákóczi-val tartó székelyeket. Nyelvükbe szász és román elemek szivárogtak be, viseletük és szokásaik között is vannak „oláhosnak” látszó jelenségek, de azért az „elfajzás” súlyos vádját semmiképp nem érdemelték meg.

A hétfalusi csángónak majdnem önzésig hajtott szorgalma, szívós munkaszeretete, tiszta erkölce és józansága olyan értékek, amelyekké! Erdély egyetlen magyar törzse sem veheti föl a versenyt.

A csángók házában a már ismert erdélyi háztípusok hármassal be-

osztását és berendezését látjuk újra. A homlokzaton a szántóvasak és a tulajdonos névbetűi jelképezik a gazda hivatását, nehogy az irigy szász szomszéd iparost sejtсен a házban. A pitvar vagy eresz inkább előszobához hasonló. A kenyérsütő kemencét a házon kívül, a telep balsarkába építik. A szobát a *kendőszegen* függő *bokályok*, dísztalak, a fenyőrudon csüngő kendők és a magasra rakott ágy párnacsupjai díszítik. Ez utóbbiak nem hímzett, hanem szöttesmintázatúak. Ugyanilyen az a *merenda-ruha* is, amit a fiatal házások ablakára jelvényül kitűznek. Ezek a díszek a háziasszony gondosságát, konzervatívus érdemeit jelképezik és bizonyítják, annál értékesebbek, minél régiebbek.

A csángó férfi fehér abaharisnyája a románokéval egyező szabású. Ingük alját is kieresztik, mint azok. Nemrégiben még dészüt is viseltek. Ezt a régi magyar szokást különben tőlünk vették át a románok. De zekéjük olyan, mint a székelyké. Kerek kalapjuk a marosmellékivel egyező és a csizmájuk nagysága itt is, mint a Marosmelléken a jólét és tekintély fokával arányos. A ruházatban itt is a fehér a régi, kedvelt szín. A felsőjük fekete. Egyéb színeket csak a nők ruháján látni, ott sem igen nagy szín pompával.

A férfiak még a múlt században bocskort és fehér báránybőrsapkát viseltek, azóta általánosabb a csizma és a fekete, kerek kalap. Mellényt nem viselnek. Ehelyett való a *lájber*, az ujjatlan, fehér juhbőrbundika. Télen ugyancsak fehér bőrből készült, de hosszú és ujjas subát öltöttek reá. (A moldvaiak nyáron ma is bő, magyaros gatyában járnak.)

A festőibb női öltözéken is a fehér szín uralkodott. „A csángó nő fehér ruhában tett vallomást hitéről, fehérben járt a táncra, fehérben esküdött örök hűséget férjének és fehér ruhába öltöztetve tették őt örök nyugalomra.” Egyébként a ruha, moldvaiasan *ruva* neve itt csak kendőt, főképpen fejkendőt jelent.

Jobb időkben az asszonyép tömérdek szöttes munkát készített tartalékba s ez türedék vagy *türömbák* néven töltötte meg a tulipántos ládát. Egy-egy családtagra negyven ing is jutott. Ékszereik is páratlanok Erdélyben. Díszes fémcsattos övük és kerek, ékkövekkel kirakott *köszöntyujuk* ugyan egyes helyeken a szászok leányain is divatban van, de mind balkáni, bolgár eredetűnek látszik. A brassói múzeum régi népies ékszerei is többnyire bolgár ízlésűek.

A nők mai ruházata (kis lajbi, melles bunda vagy panyókára vetett zeke) a marosvidékiekéhez hasonló, de itt még nemrégiben megvolt a hétköznapi, laposráncú rokolya mellett a díszes, kivarrott szélű és a mellen mélyen kivágott *hámos rokolya* is. A szász nőknek ma is megvan, de azért nem tőlük vették, mint Kolumbán gondolja, mert ez is balkáni divat. A hámos rokolya nem egyéb, mint a bolgár nők bokáig érő, elül nyitott, de mindig kötény alá fogott *sajája*. Valószínűleg a régi

bizánci női díszruha utóda, Brassó vidékére pedig akkor jött el, amikor Brassó a keleteurópai kereskedelem központja, a Balkán Párizsa volt.

A leányok *kaláris*- vagy *besika*-gyöngyosorral díszítik nyakukat. Kétfonatú hajukon földigérő piros szalag van, de fejkendőt, *szajinkát* csak ünnepnap tesznek. Fejdíszüket, kontyukat nem tartja *kerpafa* vagy ruhába sodort drótkarika, mint moldvai testvéreiknek, hanem a háromfaluban sárga selymekendő, *barancsik*, a négyfaluban pedig sisakalakú, *verzselt csepesz*, vagyis hímzett főkötő a fejdísz s ez utóbbira még áttetsző fátyolkendőt borítanak, ha az udvarból kilépnek. (Régen törökösen az arcot is beboríthatták vele.)

A díszruhát, a verzselt kötényt, ékszereket csak *kiöltözéskor*, vagyis a nagy leánnyá avatás, konfirmálás ünnepe alkalmára kapja meg a leány.

A házasságkötés első föltétele a leány szüleinek, a *kuckorákTVxk* a beleegyezése. A hozományt, *zesztrát* a *parafernális levélben* előre megszabják. A vőfélyek meghívják a vendégeket és *csetenyefát* hoznak a konyhára az erdőről. A lakodalmas konyha munkásai, a *fentapadók* már várják a konyhára a csetenyefát, vagyis a fenyőgalyat, de a beszélgetés nem megy simán. A legények hosszú karókkal, *kosztkokkal* fölfegyverezve kísérik a fászszeret, nagy zajt csapnak, a fálubeliek pedig vízescsebrekkel rohannak ki az uccára, hogy leöntsék a fát. A vizesek és a kosztocok közt csinos kis verekedés támad, míg végre a fát valahogy a konyhára juttatják.

Időközben a menyasszonyt díszruhájába öltöztetik. Mikor illő verselésekkel kikérték, megindul a menet a templom felé. Ahol elmennek, vizes edényeket raknak a ház elé, mert nem jó jel volna, ha üres edényekkel találkoznanak. A násznép menetközben pénzt dobál az edényekbe. A templomi áldás ideje alatt a vőlegénynek egy nőrokona szálítja át a *zesztrát*, hozományt az új házba s ettől kezdve ő lesz az új asszony pártfogója, *zesztrája*.

Amíg a lakomán a násznagy tányérba gyűjti az ajándék-pénzeket, azalatt a zesster-asszony végzi a bekontyolást. A menyasszonyt és két leányt egymás mellé karszékekre ültetik és a nagy takaróval betakarják, hogy a vőlegény válassza ki a három közül menyasszonyát.

A lakodalmon sokféle táncot járnak, hórát, briut és hordozót, csak magyar táncot nem.

Különös szokás járja a családnév használatával. Ha például egy Vajda nevű ember a tótok közül jut oda, azt Vajda Tót Péternek nevezik. Nagykorú fia Vajda-Tót-Péter András. Ennek a leánya Vajda-Tót-Péter-András Kata lesz. Mivel pedig igen sok a neve, az elejét elhagyogatják s így az eredeti családnév feledésbe megy és az apa vagy nagyapa neve válik családnévvé, akárcsak a bolgároknál.

A beteghez mindenki ajándékokkal szokott ellátogatni. Halotti tort is tartanak, de ezt *pománának* mondják. Áldozó csütörtökön a meghalt gyermek szülei kis csuprokban főtt kását hordanak szét falubeli ismerőseikhez. Ha leány vagy legény hal meg, társai földízített fenyőfácskát, csetenyét, vagyis *tebét* visznek a menet után.

Ünnepszerű nép játék a csángóknál a karácsonyi éneklés (koleda), a kakas-ünnep (célbalövés nyíllal egy földízített kakasra) és különösen a nevezetes borica-tánc.

A csángók beszéde érdekes tájszókkal teletűzdelt magyar nyelv. A székely nyelvjárással kevésbé hasonlatos, de vannak közösségei a marosmellékivel. Például csinál helyett itt is csalt mondanak.

Nagyapját *ηάπο/ának*, nagyanyját mányijának, pártfogóját nyomnak mondja a csángó. A hasábfa *cseter*, a tönkfa *ramasz*, a szán *bakonta*, a szénafiók *furkolya*, a zivatar *furtina*, a fából készült vízhordó kanta *fokán*, a falubíró *falnagy*, a szárazság *ajszuság* és az ügyes fiú *borbát* fiú az ő szótáruk szerint. Fonetikájuk is különleges, a moldvai-tól eltérő, de semmiképpen nem székely tájszólás.

Mindezekből látható, hogy a magyarságnak jellegzetes, különálló törzse a csángó. Az etnográfus szemével nézve nem székely származék, inkább a honfoglalás előtti magyarságnak egy töredéke, amely nagyobb-részt ottmaradt a lebediai őshazában, a Kárpáton kívül. Kétséges azonban, hogy külön néptörzs maradéka, mint Veress Endre sejtí, mert szerinte a csángó névnek keleti vonatkozásai is vannak.

Figyelemreméltó a bolgár kapcsolat lehetősége is. Erre utal a csángó női viselet, a kerpafa és a fejkendő megkötése. Mindezeknek a hasonmását találjuk a dunamelléki bolgárok viseletében. Az ingdíszítés még apróbb részleteiben is egyező. [53]

(Megemlítjük, hogy kisebb csángó csoportok élnek a Székelyföld keleti határain és Déva mellett is. Ezek többnyire újabb betelepülések. [42, 48])

Régi helyi szokásuk a hétfalusiaknak a borica-tánc. Réthei Prikkel Marián leírása szerint [38] a verbungoshoz hasonló, katonás kőrtánc ez. Hosszas betanulás után 16 boricás legény és két vezető, a *vatáf* és helyettese táncolják körben. Megelőzőleg végigvonulnak a falun és az udvarokba is belátogatnak ajándékokért. A gyülekező tömeget a négy *kuka*, négy néma maszkos alak szórakoztatja közben, távortartva a tolakodókat. A táncnak három szakasza van: az egyes borica lassabb, a rákövetkező kettős és hármás borica gyorsabb, allegro lejtésű, leggyorsabb a harmadik rész, a török borica. A táncosok térde mellett csörgők, bokájukon sarkantyúk, *pintinek* vannak. A pintin, vatáf és borica szóból Teutsch Gyula igen helyesen a tánc délszláv eredetét sejtette meg.

A borica-tánc mint kalusár-tánc valóban ismeretes a dunamelléki bolgároknál. Arnaudov [1] könyvéből tudjuk, hogy ott is vannak rudások és csörgősök és ott is a vatáf parancsszavaira járják, körben és három szakaszban. Csakhogy ők a kör közepébe fektetett beteget gyógyítanak meg ezzel a varázstánccal. Még kukák is vannak, de ezek *kukeri* névvel külön játékot játszanak más időben, a pünkösdi kalusár-tánctól függetlenül.

Ezekből látható, hogy a bolgár népnek egyik törzse igen szoro» kapcsolatban lehetett valamikor a csángókkal.

Hétfalu lakossága a századfordulón 20.000 volt, holott 50 évvel előbb még 22.000-et számlált. Pedig a csángó a legszaporább népelemek egyike. Arra is van adatunk, hogy egyik falujuk népe régebben, 100 év alatt háromszorosára szaporodott. A visszaesés oka az állandó kivándorlás. Ez az értékes népelem a legalkalmasabb tényező lett volna arra, hogy a gyér erdélyi magyarság hézagait betöltse. De itthonmarasztásukról, megfelelő elhelyezésükről nem gondoskodott senki.

SZÉKELYORSZÁG

Erdély keleti részében a Maros, Olt és a két Küküllő felső völgyvidéke a Székelyföld. Négy vármegye: Csik, Háromszék, Udvarhely és Marostorda területére esik, de a történet folyamán Aranyos, az ötödik szék is ide számítódott. Itt él az a 600 ezernyi székely nép, amely évszázados különállóságával és ősi szervezetével jogot tart a székely nemzet elnevezésre. A magyarságnak ez a törzse katonai szervezetével a legrégebbi idők óta vezető szerepet vitt a magyar királyság határainak védelmében.

Bőséges történeti adatunk van arranézve (Paizs), hogy ez a székely magyarság jóval a magyar honfoglalás előtt már itt élt. [37]

Néprajzi különállóságukat első tekintetre elárulják a székely kapuk és a sajátos háztípusok.

Amilyen változatos a székely kapu vörös-kék faragott ornamentikája, olyan messzeágazók az eredetéhez fűzött magyarzatok. Huszka József [71] a díszítmények alapján Tiglat Palazár indiai khéta palotájából vezeti le. Viski Károly pedig [64] legújabban, csak a kapuszerkezetet nézve, a német várkapuk leszármazottjának tekinti. Mindenesetre igen nehéz volna olyan kaput faragni, amelyhez hasonlót valahol az égvilágán még nem csináltak. A pusztá válóság mégis csak az, hogy a díszes székely nagykapu nemcsak Erdélyben, hanem Európában is egyedülálló jelenség. A kiskapuvál egy keretbe foglalt *galambdúcos kapu* legszebb formáit Udvarhely vármegyében találjuk. [57—59]

A székelyeknek irtást, magas rétet jelentő *láz* szava mint szláv szómaradvány a vlah-szlávság fennsíki településére mutat. A jóval későbbi román települők a még magasabb havasi legelőket keresték és csak később ereszkednek le az elhagyott völgyekbe.

Ezekkel szemben a székelységet a völgyi település jellemzi. Ők a vízpartokhoz vonzódtak és az árvíz ellen is biztosítja házaikat a magas kőalapra, emeletre építkezés. [62] Az irtással és építkezéssel kapcsolatos ósszláv szavak (tanórok, lésza, borona, láz, rez) a székely nyelvben arra vallanak, hogy az első település idején ez a nép szoros érintkezésben lehetett a honfoglalás előtt itt élt bolgárszlávsággal. [76]

A székely ház általában magas, hevenyészett kőalapzaton álló *boronaház*. Fenyőgerendákból róják össze s azután kívülről is vagy csak belülről vályoggal tapasztják és meszelik. Lehet egy vagy két szobája, ennek *ház* a neve. Mindig van egy nyílt vagy zárt pitvara, aminek *eresz* a neve és emögött egy kamara. Az ereszt többnyire cifrázatos deszkák határolják, hogy csak belülről lehessen kitekinteni. Ezen kívül az udvar és az utca felől gyakran faoszlopos tornác övezi a házat. Ennek is lehet még elül vagy hátul egy rejtett, eldeszkázott szakasza. [63]

A típusos régi házaknak nincsen kéményük, mert ezt a füst elvezetésére szolgáló magas, zsindeyes tető pótolja. Ha a házban cserepes kályha van, annak a kürtője a nyílt hiába vezet, ahová az ereszből létrán lehet fölmenni. Konyha, tűzhely vagy sütökemence rendszerint nincsen a házban, mert annak külön helye van az udvaron. A kő- vagy téglaház, egyes vidékeken szászos oromfallal, cserépfödéllel és kéménynyel csak a legújabb idők kultúrájának hatása alatt kezd terjedni.

A székely háznak ma is meg van helyenként az őseredeti, egyhelységes alakja, amelyből Milleker Rezső szerint az eresz és később az előház hozzáragasztásával fejlődött a mai székely otthon. „Ha tehát a tetőszerkezetről találunk is idegen vonásokat, ... a székely ház alaprajzának kialakulása, mint ahogy azt Szinte Gábor kitűnő szemével világosan meg látta, teljesen eredeti.” [75]

A székely házat egyes vidékeken részletesebben tanulmányozták, így például a háromszéki „szentföld” háztípusait szakaszokra tagozódó kamráival és változatos, házikőalakú kéményeivel. [41]

Nagyobbzsabású, de nem csekélyebb gonddal készült borona-építmény a *csűr*. Ez is magastetejű, szalmával vagy faszindellyel fődve. Három vagy négy részre tagozódik. Középső része a tulajdonképeni csűr, elül-hátul kapuval zárható és fölfelé nyitott. Ide állnak be a szénával megrakott szekerek, hogy a tető alá, a két *udorba* berakodhassanak. A két udor alatt tetőzött és istállónak szolgáló *pajta* van. Az állatok elé a *könyöklön* vagy *előljárón* keresztül jut be a kost az állatok

jászolába. Lehet a csűrnek a végében még egy nyitott vagy zárt szakasza, ez a *szín* vagy *árnyékalja* a szekerek számára. [58]

A belső telek, amelyen a székely lakik, az *élet* nevet viseli. „Az életek rendszerint csinosak és nagyon tisztán tartják. Elül van hosszmentes fekvettel a ház, vele szemben a sütőház, benne a búboskemence, hátul átmenetesen elhelyezve a csűr, kétfelül pajtákkal a barmok és lovak számára, ezen hátul a csűröskert, hol az asztagok magas cserfálábakra vannak felmagasztalva és végre leghátul az elmaradhatlan veteményes- és gyümölcsöskert.” így írja Orbán Balázs. [35]

Az ő idejében még a házelőtti ülőpadokon, a szakállszárítóban időző öreg székelynek „ösüstök” volt a hajviselete. Azóta sok minden megváltozott. A régi település-formák is csak egyes helyeken maradtak meg. A kászoni Altíz, Feltíz és más hasonló nevek a tízes-rendszer emlékei. Régi időben ugyanis nem utcasorokban, hanem körülzárt telek-

Székely kettős csűristálló

szigeteken építkeztek. Minden ilyen házcsoport külön-külön erős, védhető kerítéssel, gyeppel volt körülveve. Csak később kapcsolódtak az ilyen tízek utcasorokká, de az eredeti település-forma néhol ma is felismerhető, például Csik Menaságon, Mindszenten. [75]

Az erdélyi lakóháznak ma is föltalálható ősi alakjait Kós Károly [29] olyanféle fejlődéssorozatba próbálta állítani, mint Herman Ottó az alföldi kontyos-kunyhótól a háromtagozatú kúriáig. Helyes megfigyelés, hogy ilyen ősi házalakok csakugyan vannak. A Kós-féle ősalaknak, a félhenger-alakú, de földre épített pásztorkulibának még egy elődét is ismerem. Ez a szántalpon épült vándorhuruba. Deszka- vagy *lésza-tetővel* készül és ökörrrel vontatják tova. Ilyen mozgó-házikót sokat látunk ma is az Érchegység havasi legelőin. Régi szláv eredé lü találmány lehet. De ezeknek alig van közük azokhoz az álló-hengeralakú lészaépítményekhez, amelyeket régebbi ismertetésem alapján fõntebb

már érintettem, [51, 43] még kevésbé a kalotaszegitől élesen elütő székely házhoz.

Kós az erdélyi házak fejlődésében a XV. században bevándorolt flandriai telepések építéstílusának befolyását látja. Ez a hatás a Kalotaszegről Enyeden és Tordán át a Székelyföldre is eljuthatott. Nem lehet azonban kétségbevonni, hogy Attila népének sokkal régebbi öröksége a házépítő mesterség. Erre vall, hogy ma is ősi szokás szerint, kalákában munkálkodva építik a házat és a faragásban olyan mesteri tökéletességet fejtenek ki, amelyet a szász szomszédok meg sem közelítenek, A szász és a székely háztípus pedig jellegzetesen elütő.

Nagy tévedés „Ázsia füves térségeiről” [30] lóháton vagy szekéren egyenesen ide vándoroltatni azt az avar vagy hunbolgár népet, amelynek a történelem tanúságai szerint évszázadokon keresztül fejlett kultúrája, szobrászművészete (kamennája bábák), kereskedelme és több megerősített városa volt a Fekete-tenger partvidékén. A hún birodalmat csak a Kárpátok választották el Székelyföldtől és odaáról nem „nyári sátrait és téli kurgánjainak építési módját és tudását” hozta el a húa nép, hanem építészetét is. Kurgánban sohasem is laktak, csak holtuk után, mert a kurgán temetőhalom, tumulus vagy kunhalom, de nem lakóház. Nagyszabású építményeiről azonban a honfoglalás kori bolgárok palotái tanúskodnak. [10]

Más fejezetbe tartozik a székelyföldi úri kastélyok stílusa. Ezeknek szerkezetét azonban Kós művészi linómetszetei nem árulják el.

A székely falusi ház tovább fejlődött alakja mint városi ház is jelentkezik az iparos és boltos céljaihoz alkalmazkodva például Székelykeresztúron és Udvarhelyt. Ezek a boltos házak az utcára tolódtak, elülső erkélyük külön lépcsős bejáratot kapott, de azért az oldaltornác és a ház többi része megmaradt eredeti szerkezetében.

A székely ház bútorzata [57] nagyjából ugyanolyan, mint a kalotaszegie vagy Erdély magyarjaié általában.

Legérdekesebb alkotórésze a székely háznak a tűzhely. [52, 65]

Ha a havasi kunyhók és szabad tűzhelyek szélfogó kőrácsait nem számítjuk, legősibb tűzhelyalak a kőlábakra állított *lepénysütő-kő*. Az újkőkorszak óta használatos sütőkövek ma már csak a primitívebb románság körében maradtak meg. De nemrégiben még ismeretes volt Csíkszenyében is a *kőrelepcsent* vagy *kalatyita*, ez a keleti szláv területen általános süteményfőléség.

A kőből faragott, vagy cserépből égetett sütőharang, a *bujdosó* vagy *cserepulya* már nagy ritkaság. Csak Felső-Csíkszenyében, Békás vidékén hallottam, hogy ismerik, újabban vasból készítve. Parazsat halmoznak reá és innen ered a hamuban sült pogácsa elnevezés.

A keleti szláv területen általános *pest*, a félgömbalakú boglya

kemence nagyon elterjedt Erdélyben. Székelyföldön a sütőházba vagy a ház hátfalához ragasztva szerepel, úgy, hogy a szája a pitvarba nyílik.

A székely ház jellemző tűzhelye a *cserepes*, a többnyire mellé épült szapulóval vagy katlannal. Ez utóbbi maga is voltaképpen olyan kis boglyakemence, amelynek felső kerek nyílásába beleillik az üst. A szája fölé emelt fal és egy faragott faláb tartja ezt a fakeretet, amelyre a szekrényalakú és a falhoz támaszkodó füstfogót, a *csempét* vagy *cserepest* készítik. A cserepes alatt van a *gócalj*, a sárral feltöltött tűzhely. A füstöt pedig négy deszkából összerótt kürtő vezeti ki a hiúba vagy a kéménybe. A cserepes többnyire cserépből, igen díszes mázas csempékből van összerakva. Legősibb alakja azonban cserényfönású volt, kívül-belül vályoggal paticsolva. Ez a kandallószerű nyílt tűzhely fejlettebb alakban a kalotaszegi csempéfűtőkben ismeretes.

Amíg cserép-házfödelet nem ismertek, kéményt nem építettek, fontos szerep jutott a tűzhely fölé alkalmazott *szikrafogóknak*. Legegy-szerűbb esetben egy harangalakú vesszőkosarat borítottak a kürtő fölé szikrafogónak. Későbbi fejlemény a fordított teknő-alakú cserény. Ez is vesszőből készül, de már négy rúdra vagy gerendára építik és ez alkotja a pitvar tűzhelyes felének a boltozatát. A füstöt egy vagy két oldalnyílásán át eresztik be a *hiúba* (padlásüregbe.)

A székely népviselet idők folyamán nagyon egyszerűsült és átalakult. A fehérnép díszes, egykor talán varrottas ruháit szászos viselettel cserélte el. Csak egyes helyeken, elvétve maradt meg az ősi viselet. Eredeti alakját talán történeti adatokból ismerhetnők meg.

Leghelyesebben járt el Haáz Rezső, mikor a régi Lövete község viseletét írja le a székely viselet példája gyanánt. [14]

A lövétei férfi még kötös inget visel, nem bongost (gombos) és mióta nem eresztik ki hosszan az alját, rövidebbre szabják. A sárgarézcsatos *düszü* is ezzel egyidőben maradt el. A régi posztóövet is csak emlékből ismerik. A csepüvászón *gagyat cigányboggal* fogatják derékhoz, madzag nélkül. Csak a fehér posztóharisnya tartja feszesen. A lábra magyar csizma illik, vagy cepők, azaz bakancs, de régebben bocskorban járt a szegény nép, *fűzött, tözött* vagy *szőrös* bocskorban.

Akkoriban még két *csimbókba* csavarták a fülhajat és Kossuthszakállt eresztettek. A báránybórsapka vagy kucsma mellett magastetejű nemezkalapjuk is van (más falvakban más a formája). A fekete nyakravalót kezdik elhagyni.

Legáltalánosabb felöltőjük a díszes, ujjatlan *küsbunda*. „Fehér juhbőrből készül. Mellső része irha. Ezen van a fehér bőrből sodort *sűrű sújtás*” meg a tulipános rozmaringdísz. A mesterek a faluban készítik. Rövid, ujjas-bundát és bokáig érő *kozsókot* már ritkábban látni.

Ehelyett télen feketével szegett *posztó-ujjast* vagy a szokmányhoz hasonló, bokáig érő, barnás vagy szürke *zekét* öltenek. Ez utóbbinak is van egy kurtább alakja, a *zekebolond*.

A fiatalok újabban a kisbunda helyett szöttes *lajbit* vesznek, mert olcsóbb. A völegény külön jelvénye a kalap mellé tűzött gyöngyös *jegy*.

A női viseletben a fekete csizma egyező a férfiakéval. Régebben piros kordovánból készült, de bocskort is viseltek mellette.

A rövid gyolcsing csipőig ér és alája kötődik a térdig érő *pendely* csepüből vagy kendervászonból. Erre 3—4 alszoknya következik. A legalsó szűk, hogy tánc közben ne kelljen a szoknya után kapkodni. Posztószoknya csak a téli viseletben szerepel, fekete vagy zöld bársonyszalag-rávarrással az alján. Általánosabb a háziszöttes *rokolya* „egyes, békaszemes, tetves, barackmagos, apró vesszős, nagypántlikás vagy szilvaraagos” mintával. Elibe aztán háziszöttes *karincát* vagy kötöt kötnek. Posztó-surcot csak dologba viselnek.

Derekukra mélyen kivágott és rövid *lajbit* öltenek. Alatta a *rokolyáig* jó darabon szabad marad az ing. Régebben küsbunda járta ehelyett, pirosan szegett juhbőrből, mint a férfiaké, „öregebb asszonyok télen csipőig érő, nyakatlan posztóujjast viselnek. Ezt sötét-kék háziposztóból varrják. Végig nyitott, csak a nyak kivágásánál fogja össze szőr kötő.”

A leány itt is hajadonfőtt jár a legnagyobb hidegben is. Az asszony bolti kendőt vásárol fejrühának. Télen posztó, nyáron szőr és selyem az anyaga. Mezei munkára széleskarimájú szalmakalapot használnak. (Ismeretes pl. a dobai-kalap.)

„A leányok ünnepélyes alkalommal egy ágba fonják a hajukat és a szoknya aljáig érő színes pántlikát kötnek belé. Az olyan leányra, akinek szoknyáján alul ér a pántlika, azt mondják, férjhez akar menni. Hétköznap a hajukat két ágba fonva koszorúba kötik.” Az asszonyok hoaszú, lapos, keresztben álló *kontyfára* támasztják a kontyukat. Ezt a völegényük faragta nekik menyasszonykorukban.

A menyasszony díszéhez tartozik a beavatáskor fölrakott főkötő fekete csipkéből és *magyar gyász* szalaggal díszítve, fehér gyolcs *nagy fejrühával* borítva.

Ennyit tudunk meg Haáz közléséből. Az ő adataihoz e ponton hozzáfűzhetjük, hogy éppen ez a fejdísz az, amely a különböző vidékek székely női viseletének legnagyobb változatosságot ad az egyszerű pártától a gyergyói menyecske fodros *csepezéig*. A menyasszony pártájára Felsőrákoson aranypikkelyes csokrot tesznek. Ezt a vőfély a násznap estéjén leveszi és a maga kalapjára tűzi. De megfizet érte, a leányság váltsága jeléül legalább egy bárányt kell adnia a menyasszonynak.

A női fejdíszek valószínűleg a régebbi úri viselet maradványai.

A falvak szerint változó formájú nemez férfikalapok is a polgárosulás idejében lettek általános divatúakká.

A férfikalap szalag- vagy zsinórdíszes és a ruhazsinórozás színe egyes vidékekre vagy falvakra ismertető jellegű. Ezek a jelzések egy régi katonavilág jelzései lehettek és ezért őrzi őket ma is a katonás nép hagyománya. Túlzás azonban azt állítani, hogy „a székely határvidéken a férfiak a reájuk parancsolt katonaviselettel cserélték fel” az eredetileg kalotaszegi jellegű ruhaviseletet (Kós). A lövétei kisbunda, mint láttuk, ma is olyan, mint a kalotaszegieké. A sapka, csizma, harisnya stb. nem változtak. A zekéhez hasonló katonakabát is lehetett ugyan, de azt már a 16. századi székely harcos egykorú képén is ott látjuk fes pedig rövidujjú, tehát a bolgár szokmánhoz hasonló alakjában. Legtöbb esetben a székely harcos nem is egyenruhában, hanem saját ruházatában ment hadba. [29]

Kevesebb a valószínűsége annak (Kós), hogy a székely női viselet valaha kalotaszegi jellegű lett volna. Az elül fölshajtott muszulyt legalább régi képeken megtalálhatnánk, ha az a Székelyföldön is divatos lett volna. A magyarországi viselettel pedig alig van valami kapcsolat; az éles megkülönböztetést megadja a szűr hiánya és a helyette szereplő zeke, valamint a bő gatyta helyett a székely „furulyagatya”, amely csak igen meleg időben vette át a felső ruha szerepét. (Délsomogyi rokona a sipgatya.)

Nagy érdeme a székelységnek, hogy ma is maga készíti ruházatát és minden ruhaanyagát, sőt háziiparát a nyomasztó gazdasági bajok ott is életre keltették, ahol már elmaradozott. Ma pedig szőttes-, posztó- és cserge-készítményeik, szőnyegek, különösen a himesszövésű fehérszőtes, a bútorszövetnek alkalmas, ízléses, csíkos szövet, a *sikattyús* és pompás kiliniszőnyegek, a csiki *festékesek* távoli piacokon is tért hódítanak.

A festékes, a régi székely cserge vagy szőnyeg mintáiban, térbeosztásában és színezetében szerintem a bolgár *cserga* édestestvéreinek bizonyult. [54, 74]

A tárgyi néprajzi egybevetések nyomán még több egyezést is találtam. A fűrészcsap aratósarló csak méreteiben különböző a bolgártói. A korondi vágógereblye ötfogú, de hasonló a maricamelléki hatágú villagereblyéhez. A bolgár egyszarvú eke mását, mint régi székely fákét megtaláljuk a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi múzeumban. A kenyértészta-madarca a bolgár kalácsokon is sokféle alakban szerepel. Még az aratáskor kiakasztott búzakeresztjük is pontosan olyan, mint a csíkiaké. [53]

Érdekes összehasonlító anyagot ad a székely kézművesség legtekélyesebb alkotása, a szekér. Ezt is Haáz Rezső leírásából ismerjük,

[15] ötféle alakja közül a hordólajtörjás, *egészvágás szekér* a bolgár búzavidékeken is megvan, de löcs nélkül. A székelyé hátul löcsös. A székely *fakószekér* pedig nemcsak Bolgárországban, hanem a Fekete-tengert környező országokban mindenütt ismeretes, hol arába, hol madsare (magyar szekér) néven. Bolgár alakjának elül is van löcse, a székelynek csak hátul. A löcs maga a bolgár és magyar löcs közt közepeán áll, de mind a kettőtől különböző szerkezetű.

(Aki nem tudná, annak megmagyarázzuk, hogy a fakó szekér *csak* fából van, vasalás nélkül. Ezért is mondják róla: „fakó szekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám”).

Amiben a székely viselet a magyartól elütő (zeke, kucsma, harsnya 8tb.), abban a bolgár viselettel egyezőnek mondható. Ha a székely díszítmények kedvelt kétféjű sasa nem osztrák eredetű, mint ahogy Huszka véli, akkor talán az is bolgár eredetű. Más kérdés aztán, hogy volt-e tényleg a „hun-magyar nép első címere”, vagy pedig Bulgárián át Bizáncból vette eredetét. [72]

A székely kiválóan ügyes faragó-fűrő-barkácsoló nép. Ipara igen fejlett és sokágú. [4, 5, 16, 30, 57—59, 66, 71] Ezirányú képességeit az őscserkész-, erdőllő-, vadász- és halászmesterségben csodálhatjuk. Munkájának magas fejlettségére jellemző a társasvállalat, a *kaláka*, amely ismét a bolgárral s nem a magyarral közös vonás. (A móc vidéken is megvan.) A szervezetség katonai alapon fejlődött ősrégi hagyományuk: maradványa a székek ősi jogrendjének és a magyar történet legrégebb adatai szerint is őseredeti csapatszervezetnek. A kis székelységnek legalább 30.000 főre becsülhető hadereje a régi Magyarország egyik jelentős hadserege volt és az ország védelmében több esetben nagyobb érdeme van, mint a sokszorta nagyobb magyarságnak.

Nemcsak tudománytalan, kritikátlan eljárás, hanem rosszindulatú eltévelyedés volt az az irány, amely még nemrégiben is tagadásba vette a székely nép fajiságát, különállóságát. Azóta a külön székely etnikum mellett az embertan, a néptudomány, nyelvészet és a történettudomány a bizonyítékok gazdag sokaságát vonultatta föl. Mai ismereteinket csak ebből a szemszögből csoportosíthatjuk.

A székely népzene megismerésében az volt a legnagyobb meglepetés, mikor Bartók Béla 1907-ben fölfedezte az első székely pentatonikus dallamokat, azokat a régies, monoton énekeket, amelyek a rendes moll-skála hangsoránál kettővel kevesebb, tehát öt hangfokozatból alakultak. Ez az öthangúság a szomszédos népek zenéjében ismeretlen, ellenben megvan a magyarral rokon és török-tatár népek zenéjében. Pentatonias dallamokat magyar földön is találtak.

A jellegzetességét újabban a cifrázatokban, a dal ornamentikájá-

ban és különösen az ötfokú rendszerből eredő hangközkapcsolatokban látják. Leggyakrabban a kis terccel vagy kvarttal párosult szekund hangközzel találkozunk.

A székely zenére vonatkozó dolgozatokban e kérdés egyik leg-hivatottabb vizsgálója, Kodály Zoltán csak általánosságban a magyar zenéről ír. [25] Abban állapodik meg, hogy „a székelyek népzenejét lehetetlen a magyar népzeneből kiszakítva, külön tárgyalni. Külön székely népzene a valóságban nincs és ha a székelyföldi zene különbözik is valamennyire a Duna—Tisza táján ápolt magyar népzeneétől, annak semmivel sem nagyobb a jelentősége, mint nyelvünk tájszólásainak”. Ezzel szemben a székely népzene különállóságát több szempontból vitathatom. Ugy vélem, hogy a székely területhez hasonlóan gazdag zene-forrásunk Magyarországon sehol nincsen. Ha mégis a székelyhez hasonló pentatóniás dallamok máshol is élnek, az csak földrajzi elterjedés kérdése lehet. Vagy a székely dallamok jutottak át hozzánk az évszázadok mozgalmas katonaeléletében, vagy olyan helyeken találjuk az elszigetelt pentatonikát, pl. a Dunántúl, ahol a székellyel azonos népelem ősmaradványai is megvannak.

Nagy kérdés tehát, hogy jogosult-e egyáltalán az Erdélyben honos és gazdagon virágzó székely zenét egyszerűen régi magyar zene cím alatt könyvelni el.

Ugyanez a helyzet a népköltéssel. Népdala, újkeletű románca a magyarnak is van, de a régmúltban gyökerező balladaköltéssel csak a székely nép s az egykori gyepű vidékek dicsekedhetnek.

A magyar népepika újabb történeti eseményekkel, betyárhistoriákkal foglalkozik, a székelyeké sokkal régibb. A Molnár Anna, Kádár Kata, Kerekes Izsák nevek elárulják, hogy e balladahősök abból a korból valók, mikor családnév még nem volt, csak a foglalkozást megjelölő melléknév különböztette meg a személyneveket.

Magyarországon általános, egyházi eredetű szokás a betlehemes éneklés. Ezzel szemben „a Székelyföldön és a Dunántúl egy részén még ma is *regölnek*. Az ősmagyarság üldözött papjai járják a házakat, az eladó leánynak férjhezmenést, az állatoknak szerencsés szaporodást kívánva”. (Sz. Zs. Levente 1930. 433.)

A balladákról ma tudjuk már, főként a skótföldi tanulmányok alapján, hogy azok egy-egy helyi esemény elbeszéléséből indultak ki. A regélő, minstrel verse a nép ajkán, a fölösleges részletek elhagyásával dramatizálódik balladává.

Tudjuk azt is, hogy a balladaköltés otthona nem a nagy országok térsége, hanem a kis szigetek, félreeső hegyvidékek magánya. És ezek a szétszórt mesefészkek mégis érintkeznek, sőt egymásnak adják drámái

témákat. Legismertebb 25 balladánk közül 14 általános európai típus, csak a földolgozás és a személyek itteniek. Egyről azonban, Kőműves Kelemennéről bebizonyult, hogy a Balkánról, kétségkívül az építés mestereitől, a bolgár néptől jutott hozzánk, Solymossy szerint, ami kissé bajosan érthető, horvát közvetítéssel. [47]

Ma még kevésbé ismert tény, hogy a középkori mondaköltészetnek van egy gazdag balkáni, bolgár pavlikán ősforrása. Kevesen tudják, hogy milyen eleven gyűjtőhelye volt a görög és minden keleti regevilágnak a bogumilista reformáció. Ez az egykor hódító erejű áramlat erkölcsnevelő célzattal szólaltatta meg nemzeti nyelven azt a mese-mondást, amely aztán a patarenius-albigens bolgár hittérítőkkal Dél-Európa minden országába eljutott. Idején volna az útjait és népirodalmi hatásait a Bolgárfölddel szomszédos és vele állandóan érintkező Erdélyben is kinyomozni. (A rumén népvallás bogumilista elemeiről Sztripszky és Alexics szolgáltatott adatokat a Szegedi énekeskönyvével kapcsolatban.)

Erdély és a Balkán közt a mondateljedésben csak azért mutatkozik eddig éles határ, mert nem ismerjük kellően a bolgárok mondataanyagát és mert nem tudjuk, mely motívumokat vett át tőlük a nyugat, amit mi onnan közvetlenül is megkaphattunk. Szerintem Salamon és Markalf, Árgirus és a többiek csak bolgár közvetítéssel juthattak valamikor hozzánk.

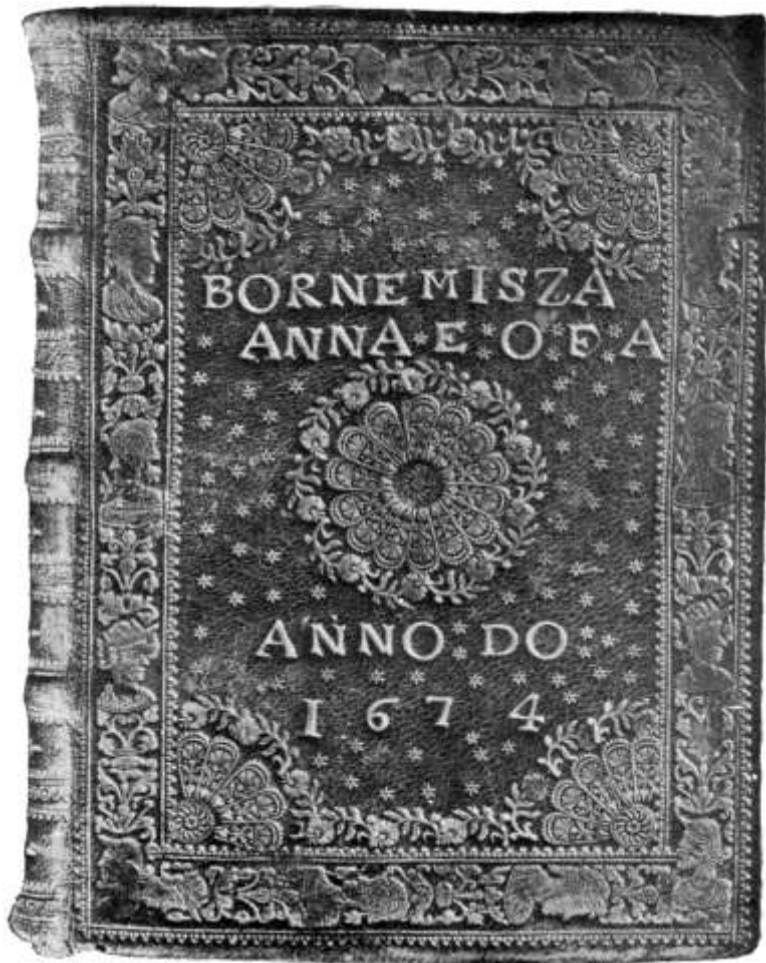
A székely népszokások egy része eléggé ismeretes. A szülő nő ajándékozása, a *puzita* vagy *radina*, a különböző közös munkákra alakuló *kaláka* itt is szokásos, mint Erdély legtöbb vidék in. Igen régi hadijáték lehet a *kutyaiítés*. Az eszem-iszom csak kísérő jelensége ennek. Valóban Nagy Sajón, ahol a nyíl ma is divatos fegyver, értesülésem szerint bekötött szemű versenyzők bottal ütik le a célhoz kötött kutyát. Apácán ugyanez a multság kakasütés alakjában van meg. (A lakodalom leírását lásd: [34].)

Igen régi hagyományos szokás a lovas körmenet a határban a termés megáldásáért. Egyik lovaslegény Csíkbán a föltámadó Jézus szobrát viszi.

Még régibb, pogánykori szokás, hogy temetés után a sírba belelőnek, a tornál pedig külön tányérok és edények vannak használatban, amelyek a falu köztulajdonát képezik. Mindez Csíkból nyert értesülésem vagy ötven évvel ezelőtti időből. (Néphitre vonatkozólag lásd: [17, 61].)

A legjellemzőbb szokásjelenség mindenesetre a néptánc. A legjobb régi ismertetés, Seprődi János közleménye nyomán írjuk a következőket. [46]

Seprődi Kibéden többféle elnevezéssel kétféle néptáncot látott. Az úri nép lassú csárdását a székely nem ismeri.

„Az a lassú tánc, mellyel a kibédiek rendes tánca kezdődik, sem zenéjében, sem mozdulataiban nem azonos a lassú csárdással. Benne a párok nem oldalt mozognak, mint az úri táncban, hanem hátrafele megy a lány s utána a legény, az egész haladás pedig körben történik, jobbról balra. A legény apró lépésekben jártatja táncosát — innen a *jártatós* elnevezés — s csak néha tesz egy-egy kisebb fordulatot, amikor a leányt kézenfogva meg is pörgeti. Erre vonatkozik a forgató elnevezés”.

Ennek a zenéje két- vagy négynegyedes, kevés cifrázatú, mint mondják, keserves vagy *zöldkeserves*: „semmi közelebbi összefüggésbe nem lehet hozni az ismert típusú lassúcsárdás-dallamokkal.”

Utána *szakasztás*, vagyis pihenő következik.

„A második tánc középsebességű. Egyetlen figurája, hogy jobbról balra, balról jobbra forognak váltakozva. A kétirányú forgatás között pedig a leányt a legény a már jelzett módon megpörgeti.” Néha a legény „csak bokázik, a leány pedig szédítő sebességgel forog, mint a pereszlen”. Ez a *forgató*.

A jártatós mellett még énekeltek is, a forgatáshoz már csak kurjongatnak, csipős táncszókat kiáltanak a zene közé. A forgató zenéje cifrázatos, sok dolgot ad a cimbalomnak, sok benne a szűnkopa: az ütem utolsó nyolcada a következő ütem első nyolcadával van összevonva.

Ha belefáradtak, következik a második szakasztás.

Ezután járnak a *sebescsárdást*. „Ezt a táncot sem egészen úgy járnak, mint a közismert sebes csárdást, s zenéje sem egészen az.” Ez a régi *ugrás* táncnak felel meg, csak újabban kezd csárdásszerű lenni. Fő mozdulata az ugrás.

Ez a három tánc egymással szerves összefüggésben van, mind a hármat ugyanazzal a leánnyal járnak, szégyen volna párt változtatni, „így a székelység három tánca magában foglalja az összes tipikus alapformákat”: a lépést, forgást és ugrást.

Ennél a *hármastáncnál* jóval ismertebb a híres *csüddöngölő*, amelyet legényesnek vagy verbung-nak is mondanak, „vidékenként más és más árnyalattal járnak s aszerint kap leginkább tempóbeli különbségeket a zene is. A kibédi szerintük „úgy kell járni, hogy a tele pohár víz a táncos fejéről le ne essék s a víz se loccsanjon ki”. „Igen gyorsmenetű szólótánc” ez, figurái határozatlan sorrendben váltakoznak. Az átmenet egy-egy hosszabban kitartott hang, mire a táncolók megállnak, hogy aztán még örületesebben robogjanak tovább. „A csüddöngölőt minden ember úgy járja, ahogy tudja”, ahogy a lába, tüdeje bírja és ahogy kedve tartja. Éneke nincs, csak táncszavak tarkíthatják a szédületes, gyors-

menetű táncot. Csak elfáradás miatt térnek vissza közben a lassú táncra, hogy tényleg ne maradjanak és hogy a körülálló leányokat is szórakoztassák.

A tánc alapformája a jártatóban érvényesülő *kétlépéses*, amelynek sajátos kísérőzenéje, sőt különös hangszere is van, a *tekenőgordon*. (Lásd 62. tábla.) Ezekre itt nem térhetek ki, mert már részletes leírást adtam róluk. [77] A kétlépéses alapformán épül föl maga a csürdögölő is. Ez a virtuosos férfítánc a bolgár racsenicával együtt a guggolós egyestáncok csoportjához számítható. (Lásd a hajdutáncról írt, sajtó alatt levő cikkemben: Ethnographia.)

Csürdögölőt csak csizmában lehet járni, de sarkantyú nélkül, csak a patkó csattanása cseng bele a tánc kopogásába. Legjellemzőbb három figurája a „sarokösszeverés, csizmaszár-csapkodás és levegőbe felugrással összekötött lábfejforgatás”. Közbe „egyéni mozdulatoknak egész sereg ellenőrizhetetlen skálája csoportozik. Egyik az ujjával ütemre pattogat, másik felemelt lába alatt ugrás közben összeveri tenyerét, harmadik szétvetett lábakkal földreveti magát, s hihetetlen ügyességgel a tánc ütemei szerint lassanként talpra áll, lábainak és kezének érdekes rázogatóásával. Még helyre sem jöttünk jóformán ebből a bámulatból, mikor észrevesszük, hogy valamely jókedvű éppen a fejétetejére állott s lábát a levegőben úgy mozgatja a tánc ütemeire, mintha nem is az övé volna. És mindez egyszerre és összevissza történik.”

Réthei-Prikkel [38] még részletesebben leírja: „Felugrik a táncos a magasba s leestében kétszer-háromszor összeüti bokáját. Vagy hirtelen leveti magát guggoló ülésbe s aztán, mint a gumilabda pattan föl onnan. Főszerepet játszik a láb hányása és forgatása ... A legbámulatosabb, mily villámgyorsan érinti a földet egyszer a sarka s rögtön rá a lábahegye. Majd hátrafelé keresztez ... hol az egyik, hol a másik sarkán forog ... majd megint felugrik s aztán előre-hátra, jobbra-balra sodor, lábujjhegyen biceg, toporzékolva fordul maga körül. Legtöbb figuráját bokázva végzi¹⁴.

„A tánc virtusa az, hogy minél több, minél szebb s minél eredetibb figurákat mutassanak s a versenyzők egymást felülmúlják”:

Vess figurát, olyan cifrát,
Hogy a patkód hányjon szikrát!

Kár, hogy annyira zavaros és téves mindaz, amit a magyar táncok jeles monografistája a csürdögölő értelmezéséről, származtatásáról mond. Könyvének ez a legkevésbé sikerült fejezete.

Igaz, hogy a csürdögölő ugrós szólótánc, hogy ügyességmutogató, virtuosus tánc, hogy a csűrben járják legszívesebben és az új csűr földjét táncolva döngölik le, mint a tánc neve is mut aj ja. De már ezzel szemben

áll az a téves állítása, hogy a „csürdöngölő oly általános név, mely alá bármiféle tánc foglalható, akár lassú, akár friss, akár szóló, akár páros, akár magyar, akár nem”. Ilyent csak az írhat, aki a látottak zürzavarában eltévedt, aki olyan helyeken járt, ahol már a nép nem tudja, mi a csürdöngölő.

A legszerencsétlenebb vállalkozás az, hogy Réthei-Prikkel a osürdöngölő „magyar vagy oláh” voltát akarja eldönteni. Ügy véli, hogy a romániai zszakatában is vannak hasonló figurák, de azt „bottal táncolják, mellyel nagy ugrásokat tesznek; azután a zszakata lomha, nehézkes tánc, melyben teljes talppal ütik a földet, holott a csürdöngölő csupa könnyedség!” A tánc dallamaiból azt sejtí, hogy „oláhság is van benne”. Végeredményben pedig „gyökerében és lényeges elemeiben a magyar népzene fejleménye”. Végesvégig tévedés.

Ha kétségtelen „történeti tény, hogy a székelység régtől fogva gyakorolja, mint temperamentumát kifejező saját alkotását, elsőséget ad neki mulatságaiban és büszke rája”, — ezt is Réthei-Prikkel mondja — akkor ez a tánc és a zenéje sem magyar, sem „oláh” nem lehet, hanem csakis székely. És ha román területen vannak egy táncban hasonló figurák, ez csak természetes, hiszen az a terület hun birodalom volt és lakosságában eltagadhatatlanul megmaradtak a régi turáni népek töredékei is. Érdekes különben, hogy a román irodalomban nyoma sincs zszakata nevű táncnak, sőt ezt a szót magát sem ismerik.

A székely népnek tehát két sajátos nemzeti tánca van. Magyarország más vidékein mind a kettő ismeretlen.

A székely faj egyéniségéhez hozzátartozik az is, hogy vannak külön fajta, sajátos háziállatai. „A székely ló apró, könnyű, tartós hegyiállat, erős kötéssel, dús sörénnyel... Tanulékony, kitartó és gyors”, írja Kozma Ferenc [27]. Ez az arabsvérű ló élesen elüt a zömök, póniszerű mokány lovaktól.

Különös, ma már csak a csángó határvidéken élő szarvasmarhájuk a *csíki buta*, rövid lábakkal, zömök testtel, szürke szőrrel és kurta, fekete szarvakkal” [27]. Ugyanilyen törpe tulokfajta élt tudtommal még nemrégiben is Alsóféhér megye havasain. A keleteurópai östuloknak ez a változata olyanformán állhatott elő, mint az albánok törpe marhája. A vásárookra hajtott csordából mindig a javát válogatták a vevők, a csevéveszebbek pedig visszaterelődtek a havasi legelőre.

Bivalat csak egyes területeken látunk s ez nem mondható a székelység általános háziállatának, noha Szalay Béla szerint az avar nép-vándorlással jött Európába.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a székelység szoros viszonyát az erdőséggel. Ahogyan az alföldi magyar nem túri a fát, úgy a székely

meg nem él fa nélkül. Vérbeli erdőlakó, fanyúvő, fafaragó nép ez. A székelynek lelkében él az őserdő és művészetének tetőpontja a faragó- és szobrászmunka. Magyarföldön is a pásztor-faragás ott a legszebb, ahol a hun-avar népnek valamilyen maradéka sejthető: Palócföldön és Dunántúl egy részén.

A faragás legmagasabb fejleménye a *rovásírás*.

A régi székely rovás fölötti vita talán a legbonyolultabb fejezete az újabb magyar tudományos kutatás történetének. Mióta első krónikásaink megemlégtették, de különösen mióta Telegdi János és Baranyai Decsi János marosvásárhelyi tanárok írásba foglalták a már-már feledésbe menő rovásírás jegyeit (1598), sokan foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

Némelyek emlékeznek még a Király Pál- és Tar Mihály-féle hamisításra, amely Fadrusz Jánost, halhatatlan szobrászunkat is tévútra vezette és a hírlapi háborúságra, amely a Magyar Tudományos Akadémiát mozgósítva, végül is Sebestyén Gyula kezébe juttatta a kérdést [39].

Sebestyén mindenekelőtt tisztázta, hogy a betűírást megelőzően az összes történeti országokban elterjedt rovásírásnak három alakja volt: a birtokjelzés (mesterjegyek, állatjelzés), a számrovás és a betűrovás.

A három közül a számrovás napjainkig megmaradt, magyar területen is általános pásztor-, számadó- és adóellenőrző eszköz volt a legújabb időkig. A székely alakja azonban ennek is lényegesen elűtő.

A betűrovás megértésében korszakalkotónak látom Sebestyén Gyulának azt a megfigyelését, amely a rovást faragó székely ember segítségével megoldotta az epigráfia legnagyobb problémáját, a bustropheдон-kérdést.

Kiderült ugyanis, hogy a faragó ember a balkezében tartott lécen jobb kezével dolgozik s így csakis a léc végétől maga felé haladva róhat. Innen ered a visszafelé haladó betűsor, amely nemcsak a héber, hanem a rovásból levezethető mindenféle írásnak elemi jellemvonása.

De ugyancsak ebből következik az is, hogy a faragóember a sor végére érve kénytelen pálcáját megfordítani és annak másik oldalára már az előző sorra fordított és ellenkező irányban haladó betűsort róni. Mert csak így haladhat ismét önmaga felé. Ez az ismételt megfordítás hozza létre a léc négy lapján azt a sor-fordító írásrendszert, amely később köre átvive is sokáig megmaradt és görögösen *bustropheдон* néven ismeretes.

A rovás-technikával fejtette meg Sebestyén azt is, hogy miért voltak a jegyek eredetileg egyenesvonalúak és miért volt a hangzókihagyás. Ezek a régi sajátosságok később módosultak azért, mert a rovást papírra vitték át és ezzel ősi jellegéből is kivetkőztették.

Rovásírásos emlékeinket Sebestyén Gyula adta ki összegyűjtve és részletesen földolgozva.

1. Legnagyobb rovásírásunk az a fára rótt naptár, amelyet Marsigli Alajos gróf másolt volt le 1690 körül, mikor a törökök kiűzése után a Székelyföld keleti szorosait megerősítette. Ez a sokoldalú tudós mérnök a rovásos betűsor megfejtését is megadta és följegyzéseit a bolognai könyvtár őrzi. A naptár maga elveszett. Keletkezésének kora a XV. század második felére tehető.

2. Ugyanígy, fába róva készült 1501-ben a csikszentmihályi templom fölirata. Az eredetije ennek is elpusztult, de van róla két másolatunk. Szövege két sorban jobbról balra olvasva, a következő:

URNaK: SZÜLeTéSéTÜL: FOGVÁN: IRNaK: eZeRÖT: SZÁZ-
eGY: eSZTeNDÖBE: MÁTYÁS: JÁNOS: eSTYÁN: KOVÁCS: CSI-
NÁLTÁK: MÁTYÁSMeSTeR: GeRGeLYMeSTeRCSINÁLTÁK:)

A kis betűvel írott jegyek a rovásban kimaradtak.

3. Dernschwam János tudós utazó fedezte föl és másolta le 1553 és 1555 közt a konstantinápolyi föliratot. Ezt ott egy rabságban volt székely katona készítette 1515-ben. Istálló falába volt róva. Szövege a következő:

eZeR: ÖCZÁZ: TIZeNÖT: eSZTeNDÖBeN: IRTÁK: eSZT: LÁSZLÓ
: KIRÁLY: ÖT: KeVeTéT: JÁRATTÁK: iT: BILAJI: BaRLABÁS:
KeTÖ: eSZTeNDeJIK: IT VÁLT: NeM: TÖN: CSÁSZÁR: KeTeJI
: SZéKeL: TaMÁS: IRTA: iNeT: SZeLIMB: törÖK: CSÁSZÁR:
ITeT: BÉ: SZÁZ: LÓVAL:

Keteji téves leírás, valószínűleg kedei-nek értendő. A „itet bé” részlet Négyessy szerint „itt tett bé”-nek olvasandó. Szerintem: ötöt bé (zárta).

4. Bocskay fejedelem udvari történetírója, Szamosközy István is érdekes módon ismerteti a székely rovásírást *Analecta . . .* című, Páduában 1593-ban megjelent könyvében. Szóhagyomány szerint szkitha eredetűnek tartja az írást, amelyet maga is használt. „Ezen írásmódnak egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyhercegének könyvtárában, Flórenceben”, írja Szamosközy. Ezt a kötetet azóta sokan keresték, de nem találták meg. Ellenben rábukkantak Szamosközynek két rovásírásos följegyzésére. Az egyik Rudolf császár ellen írott latin gúnyvers, amelynek legélesebb kifejezéseit rovásjelekkel írta közbe.

5. A székely rovás ABC-jét Telegdi Jánosnak már említett Rudi-mentája ismerteti 1598-ban, mint a régi hun nyelv írásos emlékét. Ez az írás Baranyai Deesi János marosvásárhelyi református főiskolai tanárnak

kísérő iratával együtt kinyomatás céljából külföldre került és elkallódott. De szerencsésen megmaradt róla több másolat. Egyik a giesseni egyetemi könyvtár, másik a hamburgi városi könyvtár tulajdonában van. Marosvásárhelyt is van egy másolata és ebben kilenc különböző egyén tudomásából merítve állítja táblázatba a rovásjegyeket.

6. Legismertebb rovásemlékünk az énlákai unitárius templom mezezetfölrata 1668-ból. Fára festett jegyek, megfejtésük Sebestyén szerint ez:

eGY AZ ISTEN Deut VI.

GEORGYIUS MUSNAI DeJÁk eN(lakán)

A gótbetűkkel írt Deut VI. a bibliai idézetet jelzi: Deuteronomium.

7. Kájoni János ferencrendi szerzetes a Cantio Catholicum című énekeskönyv szerzője is hagyott ránk rovásírást Alphabetum Siculum címmel, a betűsoron kívül e két mondással:

Isten dütsöettessék mind örökké! amen.

Napról napra hirdetessék az ő neve. amen.

8. Szigethy Béla [49] az udvarhelymegyei Bögöz község református templomának belső falán, egy freskótöredék alatt találta és Atyai Están-nak olvasta azt a kis fölratot, amely szerinte az 1530 körüli évek-ből való. Jakubovich Emil olvasása szerint a hatjegyű rovás Atya Istent jelenthet. A renovált freskóra téglavörös krétával van ráírva. [20]

9. Legrégibb másolt rovásunk az a szöveg, amely nikolsburgi ábécé néven ismeretes és Bartholomaeus Angelicus „De proprietate rerum” című művének kötés-lapján maradt meg „Literae Sicolorum . . .” címmel. Ez adja a legbiztosabb anyagot a székely írás kezdetleges formájáról.

10. Ernyey József közleményeivel arra következtet, hogy a Felvidéken is volt rovásírás, de a „botra rovott naptár”, „botra faragott bűnlajstrom”, a „faragott bot” és különösen a „kettős vessző” megnevezése azt a gyanút ébresztik, hogy ott csupán a számrovás esetei szerepeltek. [8,9]

11. A halasi levéltárban őrzött 16 rovott pálcika érdekes mesterkedés, de újkeletű. Madarassy közlése szerint pásztormunka és székely betűkkel megfejthető. Szókihagyó stílusából és egyes szavaiból arra következtettek, hogy az Alföldre tévedt Székely ember csinálta. Madarassy is úgy látja, hogy „a magyar rovásírás hiteles emlékei közé beiktatni nem lehet.” [32]

12. Amint látható, minden hiteles rovásunk csak írott másolat. Egyetlen kivétel ez alól az a téglarovás, amelyet a székelyderzsi unitárius templomban találtam és a fénykép alapján Jakubovich Emil fejtett meg ilyenformán: Miklós dezsi pap [21]. Valószínűleg a 16. század elejéről

való, tehát a legrégebb és különösen érdekes azért, mert nyers téglába van róva és a rovás után égették ki, akár csak a madarai hún-bolgár írásjeleket.

Eddigi adataink szerint tehát szorosabban magyarországi eredetű rovásunk nincsen. Valamennyi székelyföldi származású. És ezt a székely rovást mégis általánosítva magyar rovásnak nevezik. Németh Gyula is azt teszi a rovásról írt legújabb munkájában [73].

A nagy szentmiklósi világhírű Attila-kincs föliratainak megfejtése alkalmával [33] Németh Gyula arra a következtetésre jutott, hogy e rovásjeles föliratok bessenyő-eredetűek és a szerinte magyarnak mondott székely rováshoz hasonlítanak legjobban. Miután legtöbb rovás- emlékünkhöz lehelhelye éppen a bessenyő telepeiről nevezetes Udvarhely vármegyére esik, legalább is kérdéses, hogy szabad-e magyar rovásnak tekintenünk azt az ősi írásmódot, amely majdnem minden kezünkben levő emléke szerint olyan szorosan kapcsolatos a hún-székelység egyik ágával, a bolgár földön is szerepelt bessenyő-törzsszel.

(Kéziratomban befejezése után jelent meg a székely rovás legrégebbi ábécéiről Jakubovich Emil tanulmánya. M. Ny. 1935.) [73]

A székelység nyelvjárásáról az eddigi irodalom alapján nem nyerünk olyan képet, amely néprajzi tájékozódásunknak alapjául szolgálhatna. Borger Antal tanulmánya [18] arra irányult, hogy a székely területen belül nyelvjárás-határokat állapítson meg. Azzal a fölfogással indult el, hogy „a magyar nyelvterületet bárcsak megközelítően pontosan elhatárolt nyelvjárásokra felosztani teljességgel lehetetlen. De . . . lehetséges szinte teljes pontossággal meghatározni az egyes nyelvjárásai sajátosságok elterjedését”. Ezek a nyelvjárásai sajátosságok azonban nagyjából csak egyes hangzók kiejtésére vonatkoztak. Hogy ezen az alapon milyen területi bonyodalmak állhatnak elő, arra mindenesetre érdekes példát szolgáltat a dolgozathoz mellékelt térkép.

Akik a székelységet közelebbről ismerik, igazat fognak adni, Horgerrel szemben is arranézve, hogy az udvarhelyi, háromszéki és csiki székelység beszédmódja határozottan különböző. És ez a különbség nemcsak sajtartásban, hanem sok egyéb, a nyelvészek részéről eddig figyelembe nem vett sajátosságban nyilvánul meg. Előbbre való volna azonban az egész székelységre egységesen jellemző nyelvi sajátosságokat megállapítani és tisztázni.

Semmiképpen sem gondolom jellemzőnek a sajtartás helyi változékonyságát. Például ö-ző nyelvjárás van Székelyföldön is, az Alföldön és a Dunántúlon is. Ellenben a -hoz, -höz helyett alkalmazott -ni és a -nál, -nél helyett használatos -nütt vagy -nitt ragozás éles különbséget ad és csak a székely, kalotaszegi és palóc (gyepű-) területen található meg.

Igen jellemző sajátja a székely beszédnek az az éneklő hanghordozás, amelynek ritmusa és egész zenei színezete merőben más, mint például az alföldi magyaroké. A hajdúsági férfi tiszta dúrban pattogó vitézkedő beszédritmusával szemben a székely ember elbeszélését misztikus mollzenének halljuk. Ezeket a különbségeket csak a nyelv zenei tanulmányozása világíthatja meg pontosabban.

Érdekes vonása a székely nyelvnek az igekihagyó drámaiság. Minél izgalmasabb, sürgetőbb az elbeszélés tárgya, annál több ige helyét foglalja el a fel azon, ki azon, ahajt bé, közibe s más efféle cselekvést helyettesítő szó. A törvényszék előtt nem egy drámai történet hangzik el így, kezdettől végig igék nélkül. Székely legyen, aki megérti. Még csodálatosabb példája az összevont beszédnek az a telefon stílus, amivel a hegylakó egyik hegyerincről a másikig átkiáltja elharapott hangokba tömörített üzenetét. Melléje állhatsz és egy árva szó nem sok, annyit sem fogsz belőle megérteni.

A képes kifejezés, hasonlat és szójáték ezerféle fordulata teszi tarkává, pompázatosan színessé a székely népi nyelvet. Ebből ered a szűz kincs utólérhetetlen gazdagsága. Egyetlen hazai nyelvjárásnak sincsen annyi sajátos szava, mint a székelynek. Érthetetlen, hogy miért nem íródott meg még a székely nyelv külön szótára. Ez a sajátos szóanyag lehet a régi magyar nyelv egy részének eleven múzeuma; de lehetséges, hogy egy külön hun-székely nyelv romjaival állunk szemben, amely még a nyelvtudomány régészeinek szakszerű felderítését várja.

A székely különnyelvűséget a francia provanszállal hasonlíthatjuk össze. Ennek a különállóságnak a magyar nyelv és irodalom fejlődésére is meg volt a hatása és a jelekből ítélve, még inkább *meg* lesz a jövőben. Ennek az ideát alig érthető székely nyelvnek első diadala a Tamási Áron Szűzmáriás Királyfijának meglepő sikere volt.

A székely népet egyik legjobb ismerője, Jancsó Benedek így jellemzi: [22]

„Az életet józanul és reálisan fogja fel, de erősen idealista hajlandóságai is vannak . . . Őszinte és egyenes, anélkül azonban, hogy könnyen hívó vagy vigyázatlan lenne . . . Ha észreveszi, hogy valaki rá akarja szedni, vagy megcsalni, akkor inkább ő tréfálja meg”, mert hogy „a székelynek két esze van.”

„Az úgynevezett paraszt modort elítéli s nem tartja magához méltónak. Meg van benne a szabad ember és a született katona önérzetessége és természetes lovagiassága.”

„Székelységére s azzal kapcsolatosan őseire és családi származására büszke . . . konzervatív anélkül, hogy makacs ellensége lenne az újjátásnak. Ellenkezően, a magyarságnak nincsen egyetlen más törzse

amelynek az új dolgok és új eszmék befogadására akkora készsége vagy hajlandósága lenne, mint a székelynek . . . csak azt teszi magáévá, ami észjárásának megfelel, de ezt is egészen átalakítja saját egyéniségéhez. Egyszóval székellyé válik minden dolog, minden eszme, amit körébe befogad, éppen úgy, mint minden ember, akit sorsa a Székelyföld lakójává tesz.”

„A parancsnak tud feltétlenül engedelmeskedni, sőt szereti is, ha neki parancsolnak, de csak azon feltétel alatt, ha néha őt is meghallgatják ... A székely csak munkatárs akar lenni, de sohasem szolgál.”

A székely ma is éppen olyan katonanemzet, mint aminő akkor volt mikor Közép-Ázsia belsejéből elindult nyugat felé ...”

Jancsó Benedeknek igaza van. Ugyanezeket a jellemvonásokat látjuk, ha Kriza Vadrózsáit, vagy az Édes Anyaföldemet, Benedek Elek élettörténetét olvassuk. Az ősi hivatásban kifejlődött katona-jellem mellett azonban értékelnünk kell a székely művészi és költői képességét és mindenekfölött ritka értelmi adottságát. [11]

A székely értelemnek minden bajban előretörő, játékos kivirágzása a mesébe illő és meséből is százszorosán visszatükröződő csalafintasága, furfangja. Sikerültebb irodalmi példáját aligha idézhetném, mint Tamási Áron tréfás gyermektörténetét, az Iparosbimbót vagy Ábelt.

Az értelmi törekvés jellemző megnyilvánulása a tudásvágy, a kíváncsiság, az idegen országok iránti nagy érdeklődés és az újságvágyat kielégíteni hivatott vándorhajlam. Ezekkel függ össze a legkülönbözőbb vállalatokban megnyilvánuló kereskedő szellem. A vásárokra járó köpec vagy kupec és a régi jó borvizes székely szekeres meg a vasutas kofasszony régi példái ennek az alakkörnek.

Az utazással már természetesen összefügg a historizálás. A segesvári állomásnál összetalálkoznak. Egyik koma talán Konstantinápolyból jön, ahol éppen lovakat adott el, a másik meg visszakiált az induló vonatból: „kimenyek esszkrát Amerikába”. A székely mindenhez ért és ha nem ért, azt sem árulná el semmiért. Lehet, hogy hegedülni is tud, de még nem próbálta. Odahívják a falu tudósát az udvarba, hogy nézze meg a külföldről hozott teknősbékát: mi lehet már ez a csoda? Están bá nézi jobbról is, balról is, végtére megokosodik:

„e vaj valami vaj menyen valahova”.

A találékonyság játéka, a tréfa, a mókás kedv fáradhatatlan versengésekre, valóságos mókaháborúkra vezet. Ennek meg a Sóvidéki Tár-sasjátékban adta örökbecsű példáját ismét Tamási Áron.

A székelyt a sorsa rideg, terméketlen hegyvidékekre vetette. De ez a föld tanította meg őt arra a szívósan kitartó munkára, szorgalomra, amelyet a dús országok népe elképzelni sem tud. A sűrű munkához se-

rény kéz és szapora munkaerő is kell. A legjobb segítség a 8—10 családtag; ha Isten segítségével egészségesen felnőnek, ők hozzák meg a család jólétét. A székelység legutolsó statisztikáink szerint is legszaporább néptörzsünk. Gyakran hivatkoztak a román többségű Fogaras vármegye 4% -on aluli szaporodásával szemben Csik megye 14-et meghaladó százaléka. Ezzel a fajjal könnyű lett volna Erdélyt benépesíteni, ha meg nem tizedelik a háborúk és a politikai okokból fejlődött kivándorlás. Régi jogok elrablása, kíméletlen adóbehajtások, siculicidiumok elől ezrével menekült ez a sorsüldözött nép hol keletre, hol nyugatra, hol a világ minden részébe. Csak egyszer volt egy Bethlen Gábor, aki az ő hadaikkal országot mentett és értelmiségükből új középosztályt tudott teremteni. Az ő áldott keze alól sarjadtak ki a székely virágos kertből a magyar szellem óriásai: Apácai, Körösi Csorna Sándor, a Benkők és Bolyaiak.

Nehéz volna a székelység kiváló lelki és jellembeli sajátosságait testi adottságokkal, faji tényezőkkel is megmagyarázni. Kiváló antropológusunk, a székely születésű Bartucz Lajos is csak kevés adatot szolgáltat népe embertani ismertetéséhez. [2]

A székelység szerinte több rasszból áll. Különböző rassz-elemek találhatóak benne, nagyobb átlagos termete szerint kaukázusi, dinári és nordikus típusok is. „Feltűnő emellett a hosszas és határozottan hosszú koponya-alakok nagy gyakorisága a csiki s a rövid, igen széles koponya-alakok gyakorisága az udvarhelyi székelyek között. Az eddigi leírásokból az derül ki, hogy rasszbeli összetétel tekintetében lényeges különbség van a csiki, udvarhelyi és háromszéki székelység között.”

Különösen figyelemreméltó jelenség szerinte „a mongoloid jellegnek a székelyek között való gyakorisága”: a széles, lapos arccsontok, a barnás arcszín és a mongolosan ferde szemek. „Márpedig éppen a mosonszentjánosi ásatások óta tudjuk, hogy e típus a hunoknak és avaroknak egyik fő típusa volt.” Jellemzőnek tartja, hogy ezek a „mongoloid jellegek a mai magyarságban éppen azokon a területeken a legszembetűnőbbek, amelyeken a székelységgel rokon dialektusbeli sajátosságok tapasztalhatók”, tehát a Dunántúl határain és Palócföldön, ahol az egykori avar nép maradványait sejtjük. Ezért embertani alapon is „indokolt a székelyekben az avarok maradványait keresnünk”.

A székelységnek Dunántúl határvidékeivel sok közössége van. Ezekkel még történeti és néprajzi szempontokból kevesen foglalkoztak. (Lásd Kallós Zs. tanulmányát [78].)

A székely név magyarozatával és a székelység eredetével igen sokan foglalkoztak. Az eredmény nem sok és jórészt értéktelen kombináció. Ezeket részletesen ismerteti Erdélyi Lajos 1916. évi tanulmánya. A székely név a bolgár nép régi balkáni nevében is benne rejlik: skei és skjan

(albán) alakjában. (L. 56.) Itt csak a kétségtelennek látszó történeti tényekre hivatkozom. [17]

A székelység eredetét a hagyomány és a krónikák a hun maradékokra vezetik vissza. Bizonyos magyarellenes iskola eltévelyedésével szemben Hóman Bálint igazolta [19] ennek a hagyományos föltevésnek teljes szavahihetőségét. A XI. század óta kimutatható székrendszer és fejlett önkormányzat, a magánbirtok nem léte és a királyi jog alól való függetlenség mind azt bizonyítja, hogy ez a magyar „területi szervezetet áttörő s azt szinte elhomályosítva érvényesülő nemzeti szervezeten csupán egy zárt tömegben letelepült nép vagy törzs ősi gazdasági és politikai szervezetének maradványa lehet...” Tagányi Károly településtörténeti megállapításaihoz csatlakozva kimondja Hóman, hogy a székelyek „Erdély egyedüli honfoglalói”.

Másik megállapítása az összes történeti források tekintetbevételével az, „hogy a székely nép a magyartól különböző, de a magyarral rokonnak, azzal együtt hun származásának tartott önálló nép vagy törzs volt”, mégpedig „török fajú és török nyelvű néptörök.” A bolgársággal való egykori kapcsolatot bizonyítja, hogy „néhány bolgár-szláv szavak éppen a székelyeknek erősebb bolgár-szláv hatáson keresztül ment magyar nyelvéből kerültek át a közmagyarba”.

Végkép elvethetjük Hómannal azt a régi föltevést, hogy a székelyeket mint határvédőket a honfoglalás után telepítették volna oda a Dunántúlról. Minden jel szerint már a magyar honfoglaláskor ott voltak Erdélyben s így legvalószínűbb, hogy csakugyan „a hunnal azonosnak tartott, s a hun hagyományt őrző török fajú nép: az avar, bolgár vagy az avar uralom idején hazánk területén történetileg kimutatható hun törzsek valamelyikének ivadécai”.

A székelyek kétféle típusából arra is következtethetünk, hogy egyrésztük rövid fejű avar, másrésztük hosszúfejű hun-bolgár. Nem lehet azonban kétségbe vonni, s ezt a helynevek is igazolják, hogy még egy török-rokon törzs, a bessenyő is csatlakozott a székelységhez, közé elegyedve vagy külön, mint a Kalotaszeg népe.

A szétszórtan települt hun maradékokkal szemben az avar elemet a gyűrűs elhelyezkedés jellemzi. Ezért maradtak meg az avar törzsek mai napig a nyugati határok és a régi északi gyepük mentén később is, mint határőrök. Ha a Csiglamező, ahová az avar birodalom bukása után visszavonultak, Erdéllyel azonos, megérthetjük, hogy ezt a területet is védőgyűrűbe foglalták, csak délen nem voltak határvédő telepeik, mert a Krummal kötött szerződés óta a bolgár birodalom területéhez tartoztak. Bolgár szövetségük — úgy gondolom — csak Szent Istvánnak 1001. évi győzelmével ért véget.

Részletesebb ismertetésre váró bizonyítékaim vannak arra nézve,

hogy a hunbolgár és avar népből alakult székelység eredetileg egész Erdély megszállója volt. Csak a honfoglalás után települtek közéjük besenyők és jóval később a nyugatról beékelődő magyarok.

Erdély legjellegzetesebb és őslakó népe volt a székely. Nyelvében a magyar nemzettel évszázadok óta egyesült, de ethnikai különállóságát a néprajzi, embertani, nyelvi és jellembeli sajátosságok hosszú sora igazolja.

Mellettük egységes magyar néptelepülés csak a Maros völgyében volt, de magyarságát ez sohasem tudta olyan tisztán fönntartani, mint a székely a maga fajiságát. A feudális magyar úri betelepülés pedig sokáig és sokszor állott a székely érdekekkel szemben.

A történelem nem volt hálás az iránt a néptörzs iránt, amely kultúrában és véráldozatban mindig elül járt. A szászok betelepítése és a török elől menekülő románság bebocsátása és pártolása megpecsételték sorsát.

Erdély nem lehetett Székelyországgá és talán azért kellett elvesznie Magyarországnak számára is . . .

IRODALOM

1. *Arnaudoff Mihail*: Die Bulgarische Festbräuche. Bulg. Bibl. Leipzig, 1917.
2. *Bartucz Lajos*: A székelyek eredete és fajisága. Levente. 1930. 438—440.
3. *Bátky Zsigmond*: Néhány adat Bánffyhunynak és környékének népies építkezéséhez. Népr. Ért. 1907. 50—70.
4. *Domokos Pál Péter*: A kender feldolgozása Menaságon. Népr. Ért. 1930. 145—149 képekkel.
5. — Olajütés Menaságon. Népr. Ért. 1931. 130.
6. — A moldvai magyarság. Csiksomlyó 1931.
7. *Erdélyi Lajos*: A székelyek eredete. Eíhnogr. 1916. 37.
8. *Ernyey József*: A rovásírás hivatalos alkalmazása 1588-ban. Népr. Ért. 1913.
9. — A rovásírás kritikája. Századok. 1917.
10. *Fehér Géza*: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. Budapest. Arch. Hung. 1931.
11. *Felméry Lajos*: A székely nép természete. Erdély. 1894. 228.
12. *Győrffy István*: A feketekörösvölgyi magyarság. Földr. Közi. 1913. 451—552.
13. — A feketekörösvölgyi magyarság viselete. Népr. Ért. 1912. 1—24.
14. *Haáz Rezső*: Egy székely falu öltözete. Emlékkönyv a Székely N. Muz. jubil. 1929. 438—451.
15. — Az udvarhelyszéki székely szekér. Népr. Ért. 1932. 10—19. Képekkel.
16. — A székely ványoló. Népr. Ért. 1931. 55—62.
17. *Herrmann Antal*: A hegyek kultusza Erdély népeinél. III. A hegy a magyarok néphitében. Erdély. 1893. 137.
18. *Horger Antal*: A keleti székelység nyelvjárási térképe. Magy. Nyelv. 1905. 446—454.
19. *Hóman Bálint*: A székelyek eredete. Magy. Nyelvtud. Társ. kiadv. XVII. szám. 1921.
20. *Jakubovich Emil*: A bögözi székely rovásbetűs fölirat. Magy. Nyelv. 1931. 81—84.
21. — A székelyderzsi rovásírásos téglá. Magy. Nyelv. 1932. 264—274.
22. *Jancsó Benedek*: A székelyek. Történeti és néprajzi tanulmány. Budapest 1921.
23. *Jankó János*: Kalotaszeg magyar népe. Budapest 1892.
24. — Torda, Aranyosszék és Toroczkó magyar népe. 1893.

25. *Kodály Zoltán*: ötfokú hangsor a magyar népzeneben. Emlékkönyv a Székely N. Múz. jubil. 1929. 208—218 ée Levente 1930. 434.
26. *Kolumbán Lajos*: A hétfalusai csángóik. Brassó 1903.
27. *Kozma Ferenc*: A Székelyföld. 1879. 221—223.
28. *Kónya Imre*: Gyergyói népszokások. Népr. Ért. 1914. 127—129.
29. *Kos Károly*: Kalotaszeg. Kolozsvár 1932. 60—70.
30. — A székely ház. Emlékkönyv a Székely N. Múz. jubil. 1929. 648—659.
31. *Lázár István*: Alsófehér vármegye magyar népe. Alsófehér Vármegye Monográfiája. Nagyenyed 1896.
32. *Madarassy László*: A rovással való fenyegetésnek egy XIX. századi emléke. Ethn. 1928. 1—11. képekkel.
33. *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. Magy. Nyelv. 1932. 65—85.
34. *Németh Sándor*: Lakodalmi szokások Udvarhely megyében s Nagy-Küküllő vidékén. Erdély. 1900. Erdély népei. /11—.
35. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Pest 1868. I. köt. 18.
36. *Orosz Endre*: Érdekes erdélyi edénysorozat. Népr. Ért. 1930. 149—150. kép. Kisebb közleményeit lásd. Erdély 1912.
37. *Paizs Dezső*: 1931-ben tartott akadémiai székfoglalója.
38. *Réthey Prikkel Marián*: A magyarság táncai. Bpest 1924. 182—193.
39. *Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás. Budapest 1909.
40. — A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest. 1915.
41. *Sebestyén Károly*: A háromszéki szentföld székely házal Népr. Ért. 1905. 1—7.
42. — A gyimesi csángó ház. Népr. Ért. 1909. 190—200.
43. *Sebők Samu*: Vándor sztinák a Hortobágyi Hegyekben. Népr. Ért. 1905. 51—53.
44. *Semayer Vüibáld*: Turkajárás Szolnokdobokán. Népr. Ért. 1902. 97—109.
45. —: A rézbányai turkajárás. Népr. Ért. 1903. 23—29.
46. *Seprődi János*: A székely táncokról. Erdélyi Múzeum. 1909.
47. *Solyomossy Sándor*: A székely népballadáról. Emlékkönyv a Székely N. Múz. jubil. 1929. 660—668.
48. *Szabó Imre*: a dévai csángókról több cikke. Népr. Ért. 1904, 1905, 1909.
49. *Szigethy Béla*: Erdélyi Múzeum. 1930. 368—369.
50. *Szilády Zoltán*: Miriszló község tárgyi néprajza. Népr. Ért. 1908. 35—50. 17 képpel.
51. —: Néprajzi forgácsok. Népr. Ért. 1905.
52. —: Erdély régi tűzhelyei. Népr. Ért. 1909. 1—20. 15 képpel.
53. —: Bulgária. Budapest 1931.
54. —: Magyar és bolgár szőnyegek. Magyar Iparművészet. 1931. 81—82. Képekkel.
55. —: Suhancok játéka. Ethnogr. 1930. 207—210. Képekkel.
56. —: A brassói zsúnok lovasjátéka. Debreceni Szemle, 1932.
57. *Szinte Gábor*: A csíkiak. Udvarhely megye. Erdély. 1901. Erdély Népei. 2. 16.
58. —: A székely csűr. Népr. Ért. 1903. 1—23. 26 képpel.
59. —: A kapu a Székelyföldön. Népr. Ért. 1909. Képekkel.

60. *Sztripszki Híador*: Adatok Erdély őshalászatához. Népr. Ért. 1902, 1903, 1908. Számos képpel.
61. *Téglás István*: A zsidovinai óriás. Erdély. 1903. 3.
62. *Thoroczky Thurinszky Pál*: Adatok az erdélyi parasztház ismeretéhez. Népr. Ért. 1912. 94—103.
63. *Viski Károly*: Adatok a székely építkezés ismeretéhez. Népr. Ért. 1911. 99—127.
64. — Adatok a székely kapu történetéhez. Népr. Ért. 1929. 65—88. 25 képpel.
65. — Székely tűzhelyek. Népr. Ért. 1931. 16—27. Sok képpel.
66. — Székely világító eszközök. Népr. Ért. 1930. 153—154.
67. *Harmath Lujza*: Székely népszokások. I. Az óév temetése és az újév reggele. II. A húsvéti fa és öntöző. Erdély 1904.
68. *S. Kovács József*: Hogyan gilicseznek Gyergyóban. Erdély. 1908. 17—20. Képekkel.
69. *Schmidt Tibolt*: Turkajárás Hunyadban. Népr. Ért. 1910.
70. *Fodor Ferenc*: A Szörénység. Budapest, 1931.
71. *Huszkó József*: A székely ház. Budapest, 1895.
72. — A székely kapu meséje. Emlékkönyv. Székely N. Múz. jubil. 1929. 461—465.
73. *Németh Gyula*: A magyar rovásírás. A Magyar Nyelvtud. Kézikönyve. 1934.
74. *Visky Károly*: Székely szőnyegek.
75. *Milleker Rezső*: Székelyföldi problémák. Debr. Szemle. 1934.
76. *Szilády Zoltán*: Tanórák, lésza, borona, rez, láz. Debr. Szemle 1934.
77. — A székely tánelépés. Debr. Szemle. 1934. Székelység 1934.
78. *Kallós Zsigmond*: Regősdalaink rejtélye. I. A nyugati székelység eredeti dunántúli regősenekében. Vasi Szemle. II. 1935. 1—129.
79. *Jakubovich Emil*: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. Magyar Nyelv, 1935.

TAMÁS LAJOS

AZ ERDÉLYI OLÁHSÁG

AZ ERDÉLYI OLÁHSÁG

Írta: TAMÁS LAJOS

Az Árpád-kor utolsó századában latin írásbeliségünk ránkmaradt emlékeiben gyakrabban kezd előfordulni egy új népelemnek a neve, amely először Béla király Névtelenjének gesztájában bukkan fel Erdélylyel kapcsolatban s így első előfordulása a krónikás személye körül mindmáig lebegő homály figyelembevételével esetleg már a XII. század második felére tehető. Régebbi forrásokban — sem a magyarországiakban, sem pedig a bizánci vagy egyéb krónikákban a *blachus*, *blacus*, *volachus*, *valachus*, illetve *oláh* néven emlegetett új népelemnek a Kárpátok medencéjében nincsen nyoma, a Balkán-félszigeten azonban már a X. század végétől kezdve igen gyakran találkozunk a vlachok nyugtalan nomád és költözködő pásztor csoportjaival, akik a félsziget államalkotó népeinek területén ütik fel nyári és téli szállásaikat. A trák-illir őseitől örökölt pásztorkodó életformához az egész középkoron át hűek maradtak s mikor a szerbek és a bolgárok már régen politikai nemzetként álltak szemben Bizánccal s Rómával is kacérkodva törekedtek független államiságuk elismertetésére, ők még jó darabig — a XIV. század derekáig — a helyhez nem kötött szabad pásztori társadalom kötelékében éltek, vagy pedig jobbágyokká lettek. A pásztorkodási életformának köszönheti egyébként az oláhság azt is, hogy a népvándorlás hullámcsapásai fel nem emésztették. Ha a ma távlatából pillantunk vissza az oláhság négy ágának történetébe, úgy azt tapasztaljuk, hogy az ősi életforma megtagadása mindenkor a többé-kevésbé gyors beolvadás veszedelmét támasztotta fel. Elnyelés szélén állanak ma már az Isztriába sodródott és az ú. n. megleni oláhok, amazokat a horvát-szlóven, emezeket a bolgár környezet szívja fel immár ellenállhatatlan erővel. A városi élettel együtt járó kereskedelmi pálya az arumunok (helytelenül macedóniai oláhok) elgörögösödését vonta maga után, épúgy, ahogy el kellett görögösödniök a földművelésre áttérő arumunoknak is, akik között csak a mindmáig nomadizáló törzsek őrizték meg őseik nyelvét.

Legszerencésebbek a Dunától északra sodródott oláh pásztorok voltak, akik az Árpádok birodalmába kerülve kibújtak a szláv olvasztó-

kemencéből s későbbi viszontagságaik elől is tömegesen kerestek menedéket Erdély földjén. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az ős-oláhságnak éppen a Dunától északra felvándorló csoportjai lettek Kelet-Európában az idők folyamán államalkotó néppé. Azok a bolgár, kun és magyar hatások, amelyek az oláh vajdaságok megalakulásának elengedhetetlen előfeltételei voltak, Havaselve és Moldva területén keresztettk egymást és hozták létre a XIV. század derekán azt a két hányatott sorsú primitív államot, amelyből a múlt században a sok diplomáciai huza-vona után egy új keleteurópai állam — Ó-Románia — jött létre. A másik, az oláhság konszolidációjának kedvező körülmény pedig az volt, hogy a határvédelmi és gazdasági okokból Erdélybe telepített oláhság előtt már Nagy Lajos óta megnyitlak a nyugati művelődés kapui, úgyhogy a felvilágosodás és a romantika eszméit már egy többszázados múlttal rendelkező kiművelt erdélyi oláh társadalmi réteg közvetítheti a kárpátokon-túli politikai és szellemi rabságban sýnylődő oláhságnak, amelyet a fanarióta-kor megszűnése után sikerült csak felemelnie magához. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az északi oláhság (így nevezzük a mai Nagy-Románia többségi lakosságát megkülönböztetésül a balkáni arumunoktól és meglentáktól, továbbá az isztriai oláhoktól) nemzet- és történelemalkotó rétegét elsősorban a Nyugattal érintkező erdélyi csoport képezte egészen a XIX. századig. Ha valamilyen történeti oknál fogva az oláhok nem léphették volna át a Kárpátok vonalát, úgy szinte bizonyos, hogy ma az északi oláhság is csak mint etnikai kuriózum élne az Al-Duna vidékein s éppúgy fenyegetné a végső beolvadás veszélye, mint az isztriai, meglenti és a legtöbb helyen az arumun oláhokat.

A vlachokra vonatkozó legrégebb erdélyi adatokat vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. IV. Béla királyunk 1250 június 23-án kelt adománylevele említi azt a segédcsapatot, melyet II. Endre Iwachin szebeni ispán vezetése alatt küldött Assen bulgáro-vlach császár segítségére¹ 1210-ben s amelyben a székelyeken, szászokon és besenyőkön kívül vlachok is voltak. Ez utóbbiak Karácsonyi szerint a szebenvidéki oláhság soraiból kerültek ki.² II. Endre korából valók a legrégebb egykorú megemlékezések is. Az aranybulla évében kapta vissza Hermann, a német lovagrend mestere a Barczaságot. Endre több egyéb privilégium között azt is megengedi a lovagrendnek, hogy akár a székelyek, akár a vlachok földjén keresztül szállítanak sőt, vámot ne fizessenek. Az itt említett terra Blacorum Hunfalvy szerint még kívül esett volna Erdély területén, ami azonban valószínűtlen.³ A fogarasmegyei vlachokkal először a kerzi monostor részére kiadott adománylevelben találkozzunk 1223-ban, amelyben Endre megerősíti az apátságot az oláhoktól megtisztított szomszédos földek birtokában. A következő évből keltezett Andreanum említi a „silva Blaccorum et Bissenorum”-ot, amelyet a királyi privilé-

gium értelmében az erdélyi német vendégek együtt használhattak a vlachokkal és besenyőkkel. Bizonyára nem véletlen dolga, hogy a tatárjárás előtti adatok csak a déli széleken tanyázó vlachokról beszélnek. Ebből persze nem következik, hogy Erdély északi és nyugati vidékein az oláhság beköltözése még a XIII. század előtt, ha egyelőre csak szórványosan is, meg ne indulhatott volna. A beszivárgó oláhság egy ideig minden bizonnyal mintegy észrevétlenül maradt s csak mikor letelepítésük komolyabb problémává lett, került bele a nevük emlékeink szövegébe. Pauler Gyula szerint Béla király névtelen jegyzőjének az oláhokra vonatkozó megjegyzéseiből „csak az következik, hogy a XII. század végén már oly régen laktak oláhok Erdélyben, hogy az író (t. i. Anonymus) fölteheti vélte, hogy már a honfoglalás idejében is voltak ott, nem úgy, mint a székelyek, kikről tudta, hogy későbbi bevándorlók”. Minthogy a Névtelen Erdélyt csak felületesen ismeri, nem is kell valami régi időre gondolnunk, hogy az oláhok észrevehető kontingenssé növekedtek Erdélyben. Lehetett az Anonymus előtt vagy 200 évvel, a X. század végén, vagy a XI. század elején, mikor a beszivárgás kezdődött Fogaras 'vidékére, amely tájon a XIII. század elején — mint a szász Andreanum privilegium „silva Blaccorum et Bissenorum”-ja is tanúsítja — már oklevéllileg említettnek.⁴ Arról, hogy a honfoglalás korában Erdélyben oláhok laktak volna, Anonymuson kívül egyetlen írásos emlékünknél sem beszél. A forráskritika megvilágításában azonban a Névtelen elbeszéléséről kiderül, hogy nem egyéb önkényesen kitalált harci mesénél. Hóman Bálint meggyőzően mutatta ki, hogy a XXIV—XXVII. fejezetben elmesélt Gelou (quidam Blacus) elleni hadjárat története az ősgestának Erdéllyel foglalkozó honfoglaláskori, Szent István- és Salamon-kori adataiból kiköszködött koholmány.⁵ Mivel a Szent László-kori Gesta a pannóniai pastures Romanorum-okat blachoknak is nevezi, Anonymus a korabeli erdélyi oláhság hasonló nevével megtevesztve, az utóbbiakat ugyancsak a honfoglalás korába vetíti vissza s vezérüket Tühütümmel győzeti le.⁶ Ezzel a honfoglaláskorabeli oláh lakosság meséje, amelyet a múlt században még a francia Thierry is hirdetett, teljesen megcáfoltnak tekinthető. Nagyobb számú oláhságról tehát a tatárjárás előtti időben nem lehet szó, szórványosan azonban Melich szerint „már a X. század végén, vagy a XI. század elején . . . nemcsak Fogarasban, hanem másutt Erdélyben, meg a vele határos részeken is lakhattak, s a magyarok velük érintkeztek”.⁷ Ez azonban nem egyéb elvi lehetőségnél, történeti adatokkal a XII. századnál régebbi korba konkrét adatok híján csak óvatkodó és éppen ezért nem eléggé meggyőző érveléssel lehet az oláh inkolátus kezdetét helyezni. Mindezek ellenére a román tudósok túlnyomó többsége tudományos szempontból eléggé nem kárhuzatható álhazafiságból a latin-román folytonosság elméletét dogmaként tanítja.⁸ Csak a

dáko-latin-román kontinuitás szuggesztív erejével magyarázhatjuk az olyan ötleteket, mint pl. a Puçcariué, aki Torda nevét Turridava dáko-latin helynévből próbálja levezetni, míg Drăganu komolyan mérlegeli annak lehetőségét, hogy ugyanez a helynév a latin turda (?) madárnév.⁹ A felső-szamosvölgyi oláhság ősiségét ugyancsak Drăganu bizonyította elsősorban a *Fatatelke* helynév alapján.¹⁰

A XII. századi oláhság mellett néhány nem egészen közvetlen, szórványos adaton kívül alig hozható fel bizonyíték. Imre királyunknak egy Szentpétery szerint 1202–3. évek tájáról keltezett oklevelében találjuk a *Fichur* nevet, amelyet az aradi egyház egy biharvidéki falujának jobbágya visel.¹¹ Megjegyzendő, hogy Bihar megyében nagyobb számú oláh lakosságról csak a XIII. század vége felé lehet szó, az első helynév, amely az oláhokkal hozható összefüggésbe, az 1283-ban felbukkanó *Oláhtelek*, a váradi püspök telepítése. Kolozs megyében is csak a XIII. század elejétől kezdve találunk oláh nyomokat,¹² a Felkete-Körös völgyében pedig csak a század vége felé 1291-ben.¹³ A felsőmagyarországi keleti vármegyéken kívül a Tiszántúl és Erdélyben is gyakran előforduló *Pojána*, *Pojén*, *Pojény* helynevekről Melich kutatásai után szintén bebizonyosodott, hogy a XIV. századnál nem régiebbek, valamint nem régiebbek a XV. században felbukkanó *Ohaba*, *Ohabifa* elnevezések sem.¹⁴ A Duna déli vidékeiről bevándorolt máramarosi oláhok T. Papahagi szerint a X. század után telepedtek le, ehhez a különben helyes megállapításhoz azonban hozzá kell tennünk, hogy IV. László uralkodása előtti oláh településről nem tudunk, nagyobb arányú és maradandó településről pedig csak az Anjou-korban, Károly király országlásának idején beszélnek okleveleink/⁵ Bogdan, a későbbi moldvai vajda és rokonai 1335-ben kapnak szállást Máramarosban és Beregben, de Bogdán már a negyvenes évek elején átszökik Moldvába, hogy ott független vajdaságot alapítson. Lajos király büntető expedíciójában segédkeznek Drágos máramarosi kenéz, továbbá a Bogdántól elűzött Szász vajda fiai, Balk, Drág és János, akik jutalmul a hűtlen vajda birtokait kapják, s így számos részben még ma is élő nemesi család őseivé lesznek.¹⁶ Ugyanez a kronológiája a szolnok-dobokai oláh telepeknek is.¹⁷

A krassóvármegyei és Szörényi oláh kerületek (Halmos vagy Halmágy, Karánsebes, Lúgos, Miháld-Mehádia, Krassófő, Borzafő, Komjáth) Nagy Lajos korában, a XIV. század második felében jelentkeznek okleveleinkben, először „provincia”, „districtus” néven. A „sedes valachicales” (oláh székek) kifejezésre, mely már bizonyos fokú önkormányzatról tanúskodik, Hunyadi János kormányzó 1451 június 8-án kelt levelénél régebbi adatot nem ismerünk.¹⁸ Számuk eredetileg hét volt s ez a szám csak 1457-ben, a komjáthi kerület visszacsatolásával emelkedett nyolcra. A legkiváltságosabb oláh telepek azonban, úgy látszik, a hunyad-

megyeiek voltak, ahol a hátszegi kenézekről 1360-ban történik az első említés, míg 1387-ben négy Déva környékén rövidebb ideig fennálló oláh kerületet lehet kimutatni.¹⁹ A hátszegi kenéz privilégiumairól mondja Csánki, hogy a kenéz „valamennyi telepítvényének s az azon letelepedett oláh lakosságnak *olyforma birtokosa és ura lett, mint a magyar nemes*, azzal a megszorítással, hogy az illető földterület fő ura mindig maga a király maradt, annak nevében itt is az erdélyi vajda, illetve ennek embere: a haczaki várnagy gyakorolta a hatóság jogait; továbbá, hogy bár az ily módon alakult kenézi birtok mindig szabadnak (libera) tekintetett, attól kenézei a haczaki királyi várhoz katonai szolgálatot s természetiekben és pénzben adózást teljesítettek”.²⁰ A kenézek telepítési joggyakorlata is királyi ellenőrzés, illetve megerősítés tárgya volt. Ilyen nemesi jogokkal felruházott kenéz volt Vojk is, aki Zsigmond király 1409. évi adománylevele szerint Hunyadi János apja, Hunyadvár királyi birtoknak első tulajdonosa. Ismeretes, hogy a XV. század törökellenes küzdelmeiben az egyre magasabb méltóságokat betöltő Hunyadi János kezdeményezésére mind több és több kenéz-birtokos találta meg az utat a magyar nemesi rendbe s mint ez Máramarosban történt, számos mindmáig virágzó nemesi családnak vetették meg az alapját.²¹ „Magából Hunyad vármegyéből hatvan ilyen nemes családot ismerünk” — írja Szeckfü²² — „aminek jelentőségét akkor fogjuk fel teljesen, ha visszaemlékezünk rá, hogy a székelység főember osztálya sem állott sokkal több családból.” A kenézek katolikus vallásra térését Nagy Lajos alatt külön rendelet szabályozta, később azonban a nemesi jogoknak élvezete önmagában is elegendő volt arra, hogy görögkeleti vallásuk nyomasztó nyűgét maguktól is levessék.

A beszivárgás első századaiban a közoláhság először csak a királyi birtokokon telepedhetett le s csak Nagy Lajos uralkodása idején kezdődik a letelepedés korlátlanak nevezhető szabadsága. A magyarság számát erősen megapasztó törökdúlás idején a XV. században, de még inkább a XVI. és XVII.-ben az elnéptelenedő helyekre folyton újabb és újabb rajok érkeznek, úgyhogy számuk a XVI. században Verancsics minden bizonnyal túlzó megállapításával szemben Szeckfü becslését fogadva el, körülbelül 80—100.000-re tehető.²³ A jobbágsors is sokkal kevésbé nyomta őket, mint a magyar parasztokat, mert görögkeletiek lévén, egyházi adót nem fizettek s világi földesuraiknak — akik nem ritkán maguk s oláhok voltak — sem kilencedet, hanem ötvenedet fizettek, amely utóbbi az egyetlen állandó jellegű szolgáltatásuk volt. A román íróknak az a tendenciózus állítása, hogy az 1436-i erdélyi parasztlázadásban az oláh jobbágyoknak jelentékeny szerepük lett volna, azokban a tévtanokban leli magyarozatát, melyek szerint az oláhságnak a kápolnai uniót megelőző időkből a magyarokkal, szászokkal és széke-

lyekkel minden tekintetben egyenlő politikai jogaik lettek volna.²⁴ A történeti tények tárgyilagos vizsgálatából többek között az oláhság jogi helyzetére vonatkozólag is az derül ki, hogy tipikusan advena jellege van,²⁵ amit azonban a dákoromán jogtörténeti szemlélet sehogysen tud beleilleszteni a maga délibábos ideológiájába. Mint érdekességet említjük, hogy Siucai Cronica Românilor című művében, mely a dákoromán történetírás bibliája lett, azt állítja, hogy a magyarok a honfoglaláskor szövetséget kötöttek az állítólag Erdélyben talált oláhokkal, akiket később szerződészegéssel fosztottak meg jogaiktól. Ez a felfogás tükröződik a Supplex Libellus Valachorum-ban is, amelyet Bob János balázsfalvi gör. kath. és Adamovics Gerasim nagyszebeni gör. keleti püspök az 1791-i erdélyi országgyűlést megelőzve terjesztettek II. Lipót elé. Anonymusra, mint csalhatatlan jogforrásra hivatkoznak benne.²⁶ Az oláh beköltözés jogi kereteinek vizsgálatánál végre azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy azok nemcsak Erdélyben, hanem mindenütt, így Havaselvén, Moldvában, Galíciában és Bukovinában is lényegileg megegyeznek, az oláhság autohtonitóját azonban éppen nem bizonyítják.

Az erdélyi oláhság egyházi viszonyairól a reformáció előtt az eddigi kutatások alapján nehéz volna teljes képet alkotnunk. Annyi bizonyos, hogy a bevándorlás idején a keleti egyház görögszertartású hívei voltak, egyházi nyelvük pedig a pópák előtt is legtöbbször érthetetlen ó-egyházi szláv. Klain Sámuel nyomán a román történetírók az 1348-tól 1585-ig terjedő időközből egy sereg gyulafehérvári metropolitára hivatkoznak, akiről elég annyit megjegyeznünk, hogy még Iorga sem hisz bennük.²⁷ Ezzel szemben a történeti igazság az, hogy Báthori Zsigmond az első gyulafehérvári román püspököt, János szilvási apátot 1585-ben nevezi ki.²⁸ A XV. sz.-ből ismerünk néhány a vajdaságokból és Galíciából belopakodott álpüspököt (Kaffai János, Makarie, Marku), akik minden hivatalos megerősítés nélkül inkább csak suttyomban gyakorolták teendőiket s nem egyszer összeütközésbe kerültek a hatóságokkal. Így pl. mikor Hunyadi Jánosnak tudomására jutott, hogy Kaffai János görögkeleti pópákat szentelt fel Hunyad-, Déva- és Solymosvár környékén, elfogatta és Temesvárra küldte Kapisztrán Jánoshoz, aki Rómába kísérte. Hunyadi Jánosnak a görögkeleti pópákkal szemben tanúsított erélyes magatartását különösen azoknak a figyelmébe ajánljuk, akik — Lupas példáját követve — ezt az izig-vérig nyugati keresztény műveltségű magyart az oláh történelem számára próbálják kisajátítani. Hilarisnak, a szentmihályi monostor (mănăstirea sântului Mihail din Peri) igumenjének vitája János munkácsi rutén püspökkel 1494-ben, továbbá az a körülmény, hogy 1479-ben Mátyás király Jovanichik nándorfejérvári püspök kérésére menti fel a máramarosi oláh pópákat bizonyos adók alól, több más adattal egyértelműen bizonyítják, hogy a XV.

sz.-ban nem voltak Erdélyben oláh püspökök.²⁹ Az oláh pópák, úgy lát-
szik a konstantinápolyi, illetve a havaselvi egyházfők alárendeltjei vol-
tak, tudjuk pl., hogy az első Kárpátokon inneni oláh monostort, a szent-
mihályit, alapítói Balica és Dragos vajdák a konstantinápolyi pátriárká-
nak ajánlották fel.

Az első erdélyi oláh püspökség, melynek létezését bizonyítani
lehet a szolnokdobokai révi (Rév-Kolostor, Kolostor-Vád), amely az
oláh vajdáknak 1475—1560 között hűbértulajdonosként átengedett Csicsó
várához tartozott. Első névszerint ismert betöltője Varlaam, az utolsó
György, Illyés moldvai vajda pártfogoltja. Megszűnésének oka egyrészt
az volt, hogy a moldvai vajdák politikai okokból elvesztették erdélyi
birtokaikat, másrészt pedig a reformáció gyors terjedése. A többi püs-
pökség már újabb eredetű. Ilyen a feldiői Alsó-Fehér megyében, amely-
nek püspökei közül Izabella királynőnek egy 1557-ből keltezett okle-
vele említi Kristófot, és a szilvási Hunyad megyében (hátszegi kerület).
Az utóbbi püspökei közül megemlítjük Eftimie szerzetest, akinek
Báthori István megengedi, hogy körutakat tegyen erdélyi híveinél. A
Ghenadie utódjául választott János Havaselvére megy, hogy felszentel-
jék, de visszajövet már nem a közben megszűnt szilvási püspökségnek
áll az élére, hanem a Báthori Zsigmond jóváhagyásával Vitéz Mihály
vajdától gazdag javadalmakkal ellátott gyulafehérvári püspöki széket
foglalja el. A havaseivi vajdának — legalább is a bukásáig tartó érvény-
nyel — azt is sikerült kieszközölnie a katolikus fejedelemtől, hogy az
erdélyi oláhság vallási ügyei a tângovištei metropolita joghatósága alá
tartozzanak. A protestáns fejedelemekekre nézve pedig román történet-
író, Lupaş, jegyzi meg, hogy a havaselvi metropoliták és a görög-keleti
erdélyi oláh egyházfők közötti kapcsolatoknak nem állották útját.³⁰

Az oláhság a középkor utolsó századaiban Erdélybe átvándorolt
fajtestvéreinek köszönheti, hogy része lehetett mindazokban a kulturális
előnyökben, amelyek az erdélyi oláhoknak a reformáció révén jutottak
osztályrészül. Kultúrtörténeti szempontból eléggé nem hangsúlyozható
tény az, hogy az oláhság öntudatra ébredésének folyamatát a vajdasá-
gok megalakulásától kezdve egészen a legújabb időkig (XIX. sz.) ma-
gyarországi, illetve magyar közvetítésű nyugati tényezők határozták
meg. Így volt ez már a középkorban is, amikor az Anjouk udvarának
fénye a moldvai és havaselvi vajdákat csalogatta az európaiasodás ösvé-
nyére s a katolicizmus első hírnökei kopogtattak az ortodoxia vas-
kapuján.³¹ Ezeket azonban elriasztotta a török rém, aki elől a XVI. szá-
zadtól kezdve már csak az erdélyi fejedelemség nyújtotta aránylag a leg-
nagyobb biztonságot s az oláhság végzettszerűleg Erdélyre utaltatott,
mint ahol egysesgedül találhatta meg a szellemi kibontakozás lehető-
ségeit. A kor szellemében leli magyarázatát, hogy az erdélyi lutheránus

százok, majd a protestáns magyarok minduntalan megújuló kísérleteket tesznek, hogy az oláhság egyetemét a görög-keleti egyház sötét szellemi rabszolgaságából az öntudatraébredés világosságába vezessék.³²

A kezdeményező lépéseket a szebeni százok tették. Szebenben nyomtatták az első oláh nyelvű kátét, amely egyúttal a legelső nyomtatásban megjelent oláhnyelvű könyv. Egyetlen példánya sem maradt meg, de biztos adataink vannak létezéséről. A város 1544-iki számadásaiban olvasható, hogy „Ex voluntate dominorum dati sunt M. Philippo Pictori pro impressione Catechismi Valachici bibale fi. 2.”³³ Ezt megerősíti a beszercei Wurmlochnak 1546-ban írt levele, amelyben azt is említi, hogy sok pápa szentkönyv gyanánt fogadja, de sokan el is vetik.³⁴ A brassói lutheránusok közül a Benkner- és a Hirscher-család karolta fel az oláhság áttérítésének ügyét. Massa Simon szász lelkész írja krónikás feljegyzéseiben az 1559. évek között: „Eodem anno die 12 Mártii Johannes Benknerus, Judex Coronensis, cum reliquis Senatoribus, reformavit Valachorum Ecclesiam, et praecepta Catecheseos discenda illie proposuit”.³⁵ Benknernek a nevét, aki különben arról is nevezetes, hogy az első papírmalmot állította fel Erdélyben, nem egyszer említik a brassói nyomtatványok.³⁶ Hirscher Lukács brassói bírónak a címerét találjuk az 1581-ben megjelent Evanghelie cu invă[^]atură c. vallásos műben, amelyet Coresi akkoriban készített el, mikor a városi nyomda vezetője Nyiró (Rasor) János volt. A brassói városi tanács hittérítő buzgalmának Coresi volt a leghathatósabb támogatója, akinek keze alól egymásután kerültek ki a lutheránus és kálvinista szellemű nyomdatérmekek, de emellett — főleg havaselvi vajdák megbízásából — az ó-szláv egyházi szövegek nyomásával is tovább foglalkozott. Lacea szerint valószínűleg már 1558-ban megtelepedett Brassóban, ahová Târgovișteből jött s az Evangheliar-t, amely nyomdájának második oláhnyelvű terméke, már 1560 január 30-án befejezte volna.³⁷ Coresi azonban nem ezzel a munkájával indította meg oláh nyelvű kiadványainak sorozatát, hanem az 1559-ben vagy 1560-ban nyomtatott és Intrebare crestinească néven emlegetett kátéval, amelyről fel lehet tételni, hogy az 1544-es szebeni káténak újabb kiadása.³⁸ Az u. n. „rotacizáló szövegeket”³⁹ többekévébbé átdolgozva szintén kiadja s öntudatlanul is úttörője lesz az egyseges oláh irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvéseknek.

Az aránylag csekély eredményekkel járó lutheránus szász propagandát csakhamar követte az adminisztratív kereteiben is jól szervezett kálvinista magyar hittérítés. Hatását az 1564-iki tordai országgyűlés után kezdte éreztetni, amely Kálvin vallását „recepta religio”-nak ismerte el. Két évvel később a szebeni országgyűlés már a következő nagyjelentőségű végzést hozta: „... az Isten ígéje szabadon kihirdettesék, kiváltképen az oláhok között, kiknek pásztorai vakok lévén, va-

kokat vezetnek és eképen mind magokat, mind az szegény községet veszedelembé vitték. Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak, ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek. Kik ha úgy is az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak vagy oláh püspök, vagy papok, vagy kalugerek legyenek és mindenek csak az egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak.”⁴⁰ Az 1577-iki országgyűlés, továbbá a debreceni zsinat szintén úgy határozott, hogy az oláhok *maguk közül* válasszanak püspököket.

Az első választott oláh püspök és superintendens tehát az említett György, akinek állandó székhelye valószínűleg Tövis volt. Az ő feladata volt János Zsigmond rendeletének (1567) a foganatosítása, mely szerint az evangélium oláhuul olvasandó és magyarázandó. Ugyanezt határozta az általa egybehívott szinódus is.⁴¹ Megjegyzendő, hogy már az 1564-iki országgyűléssel egyidőben Coresi a Balassa-féle összeesküvésből ismeretes háportoni Forró Miklós költségén kiadta a *Tâlcu evanghelülor*-nak nevezett evangélium-magyarázatot, amely a szorosabb értelemben vett magyar kezdeményezésű kálvinsta oláh vallásos irodalom első terméke. Eless hangon szói a görög-keleti egyház intézményeiről, szertartásairól s elítéli annak hierarchiáját. A végén található Molitveluic, amely a hét szentség helyett már csak háromról emlékszik meg, legnagyobbbrészt Heltai Agendája (1551, 1559) nyomán készült fordítás.⁴² György utódja Tordási Pál lett (1569—1577). Az ő nevéhez fűződik az 1571. évi kolozsvári zsinat, amelyre az oláh lelkészeknek egy forint 32 dénárt kellett elhozniok, hogy megvehessenek a Coresi műhelyében 1570-ben elkészült *Psaltirea-t* és az ugyanakkor befejezett *Liturghier-t*.⁴³ Utána következett az erdélyi kálvinista oláhok utolsó ismert püspöke, Tordási Mihály, aki az 1582-iki szászvárosi oláh Ó-Testamentum fordítás előszavában nevezi meg magát: „Eu Tordási Mihaiu ales Episcop Romänilor”. Ugyanott Herce István mint karánsebesi, Pestisei Mózes pedig mint lugosi prédikátorok (propovaduitori) szerepelnek. Ez a bibliafordítás (*Paliia de la Orastie*) lehetővé tette a kálvinista román-ságnak, hogy egyelőre legalább az Ószövetség két első könyvét (Bitiia = Genesis; Ishod = Exodus) saját nyelvén olvashassa. A fordítás nem az eredeti héber, de nem is görög, vagy szláv szövegek nyomán készült — ahogy ezt eleinte többen gondolták —, hanem Heltai kolozsvári bibliafordításából (1551), Báthori Zsigmond tudtával és beleegyezésével. Geszti Ferenc zászlós úr költségén.⁴⁴ Heltaiból fordították továbbá a *Leviticus-nak* töredékesen fennmaradt részeit, amelyek egyesek szerint a szászvárosi biblia nyomtatásban meg nem jelent részei közül valók.⁴⁵ Említésre méltó, hogy a szászvárosi oláh Ószövetség nyelvén félre-

ismerhetetlenül meglátszik a magyar eredeti szuggesztív hatása (még az igeidők képzésében és használatában is), valamint a bánsági oláhság nyelvének több sajátja, beleértve ennek magyar elemeit is.

Lúgos és Karánsebes vidéke Hátszeggel együtt nemcsak a Palia révén nevezetes a magyar-oláh kapcsolatok történetében. A protestáns eszmék és hatások, még a fogarasi református oláhságot sem véve ki, itt találtak legnagyobb visszhangra. Amikor a vajdaságokban iskolázásról még szó sem lehetett, Barcsay Ákos bán, aki maga is nemesi rangra emelt hajdani kenéz család ivadéka volt, Lúgoson és Karánsebesen, Lórántffy Zsuzsanna pedig az ő példáját követve Fogarason állított fel iskolákat. Ezekben az oláh tanulók, pap- és tanítójelöltek számára román volt a tanítás nyelve.⁴⁸ A XVIII. századbeli egyházi unió a görög-katolikus vallásra való áttérítést a legnagyobb nehézségek árán éppen a bánsági, hitükhöz szívósan ragaszkodó oláh kálvinisták között tudta megvalósítani. A XVII. században még Brassóban és a szebenvxdéki Szelistyén találjuk meg a román oktatás nyomait. Jellemző, hogy a Moldvában a protestánsokkal rokonszenvező Despot vajda által alapított kotnari iskolát (1562) lázadók rombolják le, akiket a görög-keleti pópák izgattak fel.

Mielőtt az e vidékről származó protestáns egyházi irodalmi emlékeket ismertetnők, meg kell emlékeznünk az ú. n. Todoreszku-töredékről. Forrásairól csak annyit tudunk bizonyosan, hogy a Szegedi Gergely énekeskönyve nyomán támadt gazdag zsolttárolalom valamelyik, esetleg több termékéből 1570-ben készült fordítás.⁴⁷ Drăganu a töredék kiadóival együtt hajlandó feltételezni, hogy a töredék egy nyomtatott protestáns ősggraduál alkatrésze⁴⁸ amely ősggraduálból a Lúgos és Karánsebes környéki oláh lelkészek többbizben készítettek másolatokat. Ilyen volna Agyagfalvi Sándor Gergely énekeskönyve 1642-ből, egy Hátszegen készült másolat, amelyben azonban már a Todoreszku-töredékből ki nem mutatható zsolttárok is szerepelnek.⁴⁹ Mindkettőnél terjedelmesebb Viski János boldogfalvi (Hunyad m.) lelkésznek énekeskönyve 1697-ből, melyben a Szegedi Gergely-típusú zsolttárokon kívül Szenei Molnár Albert teljes zsolttárszövegét is megtaláljuk.⁵⁰ Valószínűleg a XVII. században készült, mégpedig a prédikátorok és nem a hívők használatára a Petrovai kódexben fennmaradt szintén tekintélyes terjedelmű oláh énekeskönyv, amelynek keletkezéséről azonban nincsenek közelebbi ismereteink.⁵¹ A görög-keleti egyház csak jó száz évvel a Todoreszku-töredék kinyomtatása után ajándékozta meg híveit a zsolttárok oláh fordításával, mikor Dosofteiu moldvai metropolita 1673-ban kiadja a Kochanowski lengyel költő versformáit szolgálai módon utánzó *Psaltirea în versuri* c. könyvét. A protestáns oláh zsolttárolalom a termékei mellett kell megemlítenünk az első latin betűs és magyaros

helyesírása oláh kátét: „Catechismus Az az; A' Keresztényi vallásnak és Hiitnek Rövid Kérdésekben és feleletekben foglaltatot, szentírásbéli bizonyságokkal meg-erősítetet summája avagy veleje. Mellyet Deák és niagyar nyelvből Oláh nyelvre fordítót *Fogarasi* István. Lugosi már az igasságot rész szerint meg-ismert Oláh Magyar Ecclesiának lelki Pásztorá”, amely Gyulafehérváron 1648-ban fëlent meg.⁵² A magyar nyelvű bevezetésben Fogarasi elmondja, hogy már hozzá fogott Dávid király zsoltárainak a fordításához is, amit annál inkább szükségesnek tartott, minthogy sem a XVI. századbeli nyomtatott, sem pedig a XVII. századbeli kéziratos énekeskönyveket, úgy látszik, nem ismerte. Különben aligha fejezné ki abbeli reményét, hogy munkája napvilágot fog látni, e szavakkal: „az Ur indítson fel engem is én általam Oláh nyelven már elkezdet Dávid Soltárinak meg-fordítására, s annak utánna Isten s a Kegyelmed (t. i. Barcsay Ákos) segítsége által azoknak Jövendőben Oláh nyelven nap fényre való ki-botsátására, mely ez ideig nem volt.”⁵³ A fordítás további sorsáról nincs tudomásunk.

A bánági protestáns oláhok azonban nemcsak a vallásos irodalom terén szereztek maguknak úttörő érdemeket, hanem világi téren is. Karánsebesi vagy lugosi származású a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött kéziratos *Dictionarium Valaehico-Latinum* szerzője,⁵⁴ akit — ha végleg bebizonyosodik róla, hogy Halics Mihállyal azonos — maga Páriz Pápai buzdíthatott szótárának megírására. A szlavo-oláh gloszézaktól eltekintve, ez az első terjedelmesebb szótár (több mint 5000 szó van benne), amelynek Puçcariuval szólva nagy jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy először találjuk meg benne az oláht a latin társaságában, amelyből született.⁵⁵ Szókincse határozottan bánátias jellegű s a magyar elemek éppúgy bővelkednek benne, mint a *Lexicon Marsilianum*,⁵⁶ amely Tagliavini szerint a Lippa-Faget-Susani által körülhatárolt területről való. Terjedelme körülbelül félakkora, mint az előbbié. Ugyancsak a Bánágban keresik az oláh szerelmi líra legrégebb megnyilatkozásainak a bölcsőjét is. A Petrovay-kódexben fennmaradt *Kenték Rúményeszk de dragoszte Szkrisz* egy magyar nyelvű *Cantio de amore* nem egészen hű, de azért félreismerhetetlen fordítása.⁵⁷ Itt emlékezünk meg az oláh népköltészet hatásáról Balassi Bálintra,⁵⁸ aki két szerelmes versét oláh nótajelzéssel látta el. Ha figyelembe vesszük Balassi nagy nyelvtelhetségét, úgy bizonyosra vehetjük, hogy erdélyi tartózkodása alkalmából oláhtul is megtanult. Az első oláh disztichonokat a humanista műveltségű Halics Mihály írja barátjának, Páriz Pápinak dedikált ódájában (1674)⁵⁹.

A XVII. század derekától kezdve a kálvinista szellemű oláh egyházi irodalom legtöbb terméke a gyulafehérvári nyomdából került ki, amelyet Rákóczi György állíttat fel 1638-ban s így megvalósítja Bethlen

Gábornak tervét, akit csak halála akadályozott meg annak kivitelében. Első nyomdása egy Dobre Péter nevű pap volt, akit Rákóczi Oláhországból (fara Rumânesca) hívatott be. A nyomda tevékenysége egy vegyestartalmú, asztrológiai és vallásos szövegekből összeállított könyvvel kezdődik, amely 1639-ben vagy 1640-ben hagyta el a sajtót.⁶⁰ Ugyancsak 1640-ben, mások szerint 1642-ben jelent meg a Geleji Katona István ösztönzésére és Csulay György szuperintendens költségén az a kálvinista káté, amely a moldvai görög-keleti ellenreformációt váltotta ki.⁶¹ Szövege számos egyezést tüntet fel a Keresztúri Pál Csecsemő Keresztényében található kátéval.⁶² Azon pontok között, amelyek elfogadásától az erdélyi fejedelmek a vladikáknak a püspöki székben való megerősítését tették függővé, ismételten megtaláljuk a Geleji féle káté tanításának kötelezettségét is.⁶³

Bethlen Gábor nyomdokain haladva valósította meg Rákóczi György az oláh Új-Szövetség megvalósításának eszméjét is, negyven évvel az első vajdaságbeli fordítás megjelenése előtt (şerban Cantacuzino bukaresti bibliája, 1688)⁶⁴ Selivestru kalugert már 1644-ben meghízta a fejedelem a munkával, amelyet kinyomattatása előtt Simion Çtefan gyulafehérvári metropolita nézett át, ő írta az az előszót is, amelyben urának és mecénásának hódolatát és háláját fejezi ki.⁶⁵ Az olvasóhoz írt előszóban pedig először az oláh irodalomban felmerül az egységes oláh irodalmi nyelv szükségességének gondolata: „Tudjuk jól, a szavaknak olyanoknak kell lenniök, mint a pénzeknek, mert az a jó pénz, mely minden országban elkel s azok a jó szavak, melyeket mindenütt megértének. Ezért tőlünk telhetőleg igyekeztünk, hogy fordításunkat mindenki megértse . . .”⁶⁶ Hasonló körülmények között jelent meg II. Rákóczi György költségén a fejedelmi nyomdában készült zsolnároskönyv 1651-ben.⁶⁷ Az ifjabb Rákóczi fejedelemségének idejére esik még a Varlaam moldvai metropolita *Feleletére* adott viszontválasz megjelenése is 1656-ban.⁶⁸ Két évvel később a törökök feldúlták a nyomdát, de Apafi Mihály 1674 június 14-én kelt rendeletével felkutatattja.⁶⁹ Oláhnyelvű termékei közül említjük a *Cărare pe scurt spre fapte bûne indreptoare* címűt (Gyulafehérvár 1685), amely kézdivásárhelyi Matkó István Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje (Szeben 1666) fordítása.⁷⁰ Nyomtatója alvinczi János (Zoba) pap, akinek nevéhez még az ifjabbik Apafi Mihályt emlegető *SicmuZ de aur* (1683), a *Ceaslovef* (1685) és a *Molitevnic* (1689) fűződik,⁷¹ amelyek a szászsebesi Sicriiul kivételével mind a gyulafehérvári nyomdából kerültek ki. Érdemeiért a fejedelem nemességgel ajándékozta meg.⁷² A nyomda nevezetességei közül említést érdemel a *Bucovnä ce are în sine deprinderea invafaturii Copiilor la carte* c. ábécéskönyv (1699), amely a gyermekeknek az írni-olvasni tudásra való megtanításával foglalkozik s így az első oláh tankönyvnek

tekinthető. Az oláh tankönyvíró dalom legrégebb rétege általában erdélyi nyomdákban került ki s ezt a magyarbarátnak éppen nem nevezhető Onisifor Ghibu is lojalisan beismeri: „întâietatea o are Ardealul. . . ca locul in care s'a tipărit majoritatea absoluta a Bucoavelor românești. De altfel considerând că Principatele Romane se găseau, în epoca de înflorire a Bucoavelor în Ardeal adânc sub influența culturii grecești . . . (az elsőség Erdélyé, ahol az oláh ábécés-könyvek abszolút többségét nyomtatták. Egyébként figyelembe véve, hogy az ábécés könyvek erdélyi virágkora idején a fejedelemségek a görög kultúra mélyreható befolyása alatt állottak . . .).⁷⁸

Áttekintve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a kálvinizmus az oláhság művelődésében nagyfontosságú kezdeményezései révén igen jelentős szerepet játszott. „A románoknak pedig megnyílt a szemük!* — írja Baritiu⁷⁴ — „s látták, hogy az ő nyelvük is írható és művelhető, hogy semmi szükségük immár szláv nyelvre, amelynek durva igája alatt annyi évszázadot töltöttek éji sötétségben.” Kálvinista hatásra törik meg az oláh irodalomban a cirill betűkhöz való ragaszkodás is, Erdélyben öltözik először latin köntösbe az oláh nyelv s még a Klain—Sinkai—Maior triász latinizáló törekvései is jóval megelőzik a vajdaságokbeli helyesírási reformok diadalrajutását.⁷⁵ A nép számára érthetetlen egyházi szláv nyelven „birintelő” pópák helyébe az Isten igéjét oláhlul hirdető prédikátorok jöttek, akik a fejedelmek messzemenő erkölcsi és anyagi támogatását élvezve, oláhnyelvű katekizmusokat, zsoldárokat és egyéb vallásos szövegeket adtak egyházközségeiknek. A XVII. sz.-ban számos oláh tanuló iratkozott be a nagyenyedi református kollégiumba és a kolozsvári ref. líceumba,⁷⁶ akik közül való pl. Halics Mihály is, Páriz Pápai iskolatársa, a humanisztikus műveltségű magyarországi oláh érdekes típusa.

Az oláhság lelki alkatát azonban a protestantizmus múltó eredményektől eltekintve, nem tudta megváltoztatni. Rideg racionalizmusa és ceremóniamentes liturgiája a nem ritkán erélyesebb rendszabályok ellenére sem talált utat a műveletlen görög-keleti pópáktól mindenféle babonáskodással megszédített egyszerű nép szélesebb rétegeibe. A protestáns felekezetek közül az oláhság kulturális öntudatraébredésében a XVII. század végéig a kálvinizmusé a vezető szerep, a luteránizmus már néhány kezdeményező lépés után csaknem teljesen megszüntette a maga propagandáját, míg egy-egy unitárius oláh egyenesen kuriózumszámba megy.⁷⁷ A reformáció üdvös hatásáról, maguk az oláh tudósok is általában elismeréssel emlékeznek meg, de ugyanakkor megelégedésüknek is kifejezést adnak, hogy egyetlen protestáns felekezetnek sem sikerült népüket tartósan magához kapcsolnia, mert ennek szerintük a megmagyarosodás lett volna kikerülhetetlen (?) következménye.⁷⁸

A leopoldi diploma elfogadásával (1691) az erdélyi oláhság életében is új korszak nyílik meg. Miután a protestáns fejedelmek sorának vége szakadt, az oláhok kálvinizálásának ügye is zsákutcába jutott. Teljes erejével bontakozhat ki a már régebben működő katolikus hittérítés, amelynek célja az volt, hogy a kálvinizmushoz bensőleg amúgysem ragaszkodó oláhságot a jézustársaságiak közreműködésével a Habsburgok valláspolitikájának hatáskörébe vonja. Most a katolicizmus veszi át az oláhság kulturális irányításának a feladatát s még mielőtt a kárpátokontúli szkizmatikus visszahatás megizmosodhatnék s visszarántná elvesztett hiveit az orthodoxia útvesztőibe, tovább vezeti az uniáltakat a reformáció által kijelölt irányban a nemzeti öntudatosodás ösvényén.⁷⁹ Már az 1702-i zsinaton foglalkoznak az iskolaügy rendezésével, a gyulafehérvári nyomda átszervezésével s azzal a nagyfontosságú tervvel, hogy még az erdélyi oláh papi szeminárium felállítása előtt Nagy-Szombatba, Rómába és Bécsbe küldenek ki növendékeket.

Az unió ügyét buzgón felkaroló jezsuiták mindenekelőtt katekizmusokról és egyéb vallásos szövegekről gondoskodtak. Szűnyog Ferenc, aki később Athanasius püspök mellett működött, Nagy-Szombatban 1696-ban adja ki az első — Katona István szerint cirillbetűs — katolikus katekizmust, amely Szebenben (1709) latin betűkkel, majd Nagy-Szombatban (1726) ismét cirill betűkkel jelenik meg.⁸⁰ Duma János 1702-ben Bárányi Pál László magyar szövegéből fordítja a *Pânea pruncilor sau invăfătura credinpii creștinești* c. katekizmust,⁸¹ a következő évben pedig Buitul Györgynek, a XVII. századi oláh eredetű jezsuitának⁸² Canisius fordítása lát napvilágot.⁸³ Biró Dávid kegyesrendi szerzetes Tomeján Margit királyi tanácsosné buzdítására 1769-ben oláhra fordítja a vasár- és ünnepnapra evangéliumi részleteket — Siegescu szerint — oláhnyelvű róm. kath. vallásúak részére.⁸⁴ Iorga mutatott rá arra, hogy a balázsfalvi gör. kat. szeminárium színháza a magyar jezsuita iskolák színjátékainak mintájára keletkezett. Az ott előadott iskoladrámák legrégebbikét, amely egyúttal ennek a műfajnak legrégebb oláhnyelvű képviselője, Göbl László találta meg a nagyváradi gör. kat. püspökség könyvtárában. A jezsuitákon és a piaristákon kívül még a franciskánusok járultak hozzá az oláhnyelvű vallásos irodalom gyarapításához. Ferencendi szerzetes a fordítója annak a két különböző kiadásban 1780-ban Budán megjelent katekizmusnak, amelynek kéziratát az egyetemi könyvtár őrzi.⁸⁵

Az egyik legrégebb oláh nyelvtannak és az első latin-oláh szótárnak szerzője az eddigi kutatások alapján jézustársasági atya volt. Úgy a szótár, mint a nyelvtan kéziratban maradt, éppúgy, mint az a tanulmány, amelyet Siegescu készített róluk.⁸⁶ A velük való behatóbb foglalkozás, már azért is szükséges volna, mivel közvetlenül a latinos

irány fellépését megelőző évtizedekből valók s így a nyelvet a magaromlatlan természetességében mutatják be.

A katolikus befolyás azonban, ellentétben a protestáns hatásokkal, nem a vallásos irodalom terén lett döntő fontosságú az oláhság szellemi fejlődésének történetében, hanem sajátosképpen a világi művelődés kapuinak megnyitásával. Görög-katolikus oláh teológusok nemcsak túlszárnyalják a Halics Mihályok latin műveltségét, hanem eljutnak magába az örök városba is, ahol közvetlen közelből szemlélhetik az antik rómaiság maradványait, Traianus oszlopát s megittasulva egyeztetik anyanyelvüknek a latinnal és az olasszal összecsendítő szavait. Majd alkalmuk nyílik arra, hogy megismerjék Bonfiniust meg Anonymust. Ebben a szellemi miliőben születik meg a 'román', helyesebben a dákoromán nyelv- és történettudomány s így természetesen magán hordja a pogány és csak kisebb mértékben a keresztény Róma iránt érzett lelkesedés mámorának minden bélyegét.

Az erdélyi oláhság politikai, szociális és kulturális fellendülésének előharcosa, ugyanakkor a legelső nemzetiségi politikusok egyike Európában, szádi Klein (Micu) János volt, aki a jézustársaságiak nagy»szombati kollégiumában végezte teológiai tanulmányait. Mint görög-katolikus püspök ügyes diplomáciával, a protestáns rendek és a szász városok ellenzékieskedésével szembeállva, azon igyekezett, hogy népének a felvilágosodási reformokból minél több haszna legyen. Amellett, hogy lerakta a dákoromán nemzeti törekvések alapköveit, sikerült megszereznie a balázsfalvi hajdani Apafi birtokot is, amely unitus püspökségével és az ennek védőszárnyai alatt felvirágzó iskolákkal az erdélyi oláhság művelődési központjává lett. Balázsfalván kezdte tanulmányait a latin triász: Klein Sámuel, a püspök unokaöccse, Sinkai György és Maior Péter. Miután Bécsben a Sancta Barbara intézetben, illetve a római Collegium de propaganda fide-ben elvégezték a teológiát és a filozófiát, mindhárman néhány évig Balázsfalván tanárkodtak. Közös vonás még életükben, hogy mindhárom a budai egyetemi nyomda cirillbetűs oláh könyveinek censora és korrektora is volt.

Történeti és nyelvtudományi munkásságuk ma már a múlté, de a XVIII. század végén és a XIX. század elején irányt jelentett, amely Lázár György, Cipariu Timotheusz, Laurian Treboniu, Xenopol és mások által továbbítelve — különösen a történettudományok terén mindmáig virágzik. Mikor a különben nagyérdemű kolozsvári nyelvtudós Puscariu azt mondja, hogy az oláhság etnikai folytonossága sehol a hajdani római provinciák területén meg nem szakadt, tulajdonképpen a Sinkaiak hagyományos refrénjét ismétli, amelyet erdélyi román — tisztán érzelmi okokból — talán soha nem fog megtagadni. Akár Klein História Daco-Romanorum-át forgatjuk, akár pedig Sinkai krónikáját, vagy

pedig Maior Istoria pentru inceputul Romanilor-ját, mindenütt megtaláljuk a már Bonfinius óta jólismert mesét az erdélyi románoknak Traianus légióitól való leszármazásáról, a népvándorlás korában kiállott viszontagságairól, továbbá a honfoglaló magyarok „jogfosztásai”-ról és sok egyéb horvátistváni fantáziával ecsetelt „történeti” eseményről. Sinkai dákoromán elképzeléseit a történész-hadbíróval, Sulzerrel folytatott eszmecserek éppúgy nem befolyásolták, ahogy Maior sem hagyta magát Kopitar bírálata által meggyőzetni.

Korlátlan latinizáló hajlam jellemzi a triász nyelvtörténeti és helyesírási törekvéseit is. A nyelvtudomány akkori fejletlenségében leli magyarázatát, hogy Sinkai és Klein kritika nélkül veszik át azt a jó néhány százados múltra visszatekintő tévedést, amely szerint az oláh nyelv a klasszikus latin „elrontásából” keletkezett. Hasonló szemléletből fakad, csakhogy minden politikai tendencia nélkül, az a XVI. és XVII. századbeli latin és német forrásokban gyakran felbukkanó állítás, hogy a románok (oláhok—Valachi) „se Romanos vocant”, „sua lingua Romani vocantur” stb. (Tranquillus Andronicus, I. Ferdinánd, Kovacsóczy Farkas, Tröster stb.), ahol a „Romanus” nem egyéb, mint a „rumân” „kijavított”, azaz visszalatinosított alakja. Ezt a visszalatinosítást próbálják meg Kleinék egy az egész oláh nyelvet felölelő programra keretében. 1780-ban Bécsben jelenik meg az Elementa linguae daco-romanae sive Valachicae, Sinkai és Klein közös műve, a latinizáló irány első terméke, amely második kiadásban már Budán lát napvilágot (1805). Ugyanebben az évben veszi meg az egyetemi nyomda Novákovics István udvari ágensnek cirill betűkészletét s így lehetővé válik oláh és szerb cirillbetűs szövegek kinyomtatása is. Maior Péter Orthographia Romana sive Latino-valachica c. munkája, mely újabb állomást jelent a latinos helyesírás történetében, közöl egy az ellentét kedvéért mindkét ábécé betűivel egymás mellé nyomtatott párbeszédet, amelyben a nagybácsi kifejti unokaöccsének az oláh nyelv eredetének a történetét.⁸⁷ Budához fűződik az első nyomtatott oláh szótárak legjelentősebbjének a négynyelvű Lexicon Budense története is,⁸⁸ amelynek Kleinen és Maioron kívül még több más munkatársa volt. A magyar rész szerkesztéséhez Virág Benedek is segédkezet nyújtott, akinek történeti előadásait Maior gyakran meghallgatta.

A magyar főváros tehát a múlt század első negyedében az oláh szellemi mozgalmaknak fontos állomása volt. Itt fejtették ki a modern Románia előőrsei azt a munkásságot, amelynek elvégzése a fanarióták zsarnoki uralma alatt nyögő vajdaságokban elképzelhetetlen lett volna. A Kárpátokon túl élő, kultúrára áhító néhány bojár — írja ezekben az időkben Costache *Negruzzi* Cum am învafat româneçte (Hogyan tanulm meg románul) c. novellájában — szomorúan látta a nyelv pusz-

tulását s várakozásteljesen nézett Buda és Brassó felé, ahonnan minden évben érkeztek naptárak, elbeszélésekkel a végükön. Említésreméltó, hogy a latinos iskola eszméinek a budapesti macedo-román kereskedőkolónia tagjait is sikerült megnyerni. Többen közülök elfogadják az új helyesírást, amiben nagyrésze van Bojadzsi Mihály — a maga nemében legelső — macedo-román nyelvtanának.⁸⁹ Bojadzsin kívül még Rosa György tűnt ki a pesti tollforgató macedo-románok közül, akinek népe eredetéről írt munkája Pesten jelenik meg Trattnernál.⁹⁰ A latinos helyesírás ügyét szolgálja a „Maestria ghiuvasirii românești (A román olvasás művészete, Buda 1809) c. vezérfonal is. Fővárosunk tehát nemcsak a dákoromán, hanem ezzel együtt a macedoromán nemzeti öntudat ébredésének történetében is előkelő helyet foglal el; itt és a császárvárosban ismerkednek meg a Pindos vidékéről felvándorolt cincárok a dákoromán irodalmi és politikai törekvésekkel s mint bőkezű mecénások, magukévá teszik azokat. Amit ezért szellemiekben nyújtanak a latinos triásznak, az igen csekély, de mivel igen jellemző az első erdélyi oláh nyelvtudósok módszereire, röviden megemlékezünk róla. Maior a dákoromán nyelv szláv eredetű szavait megpróbálja olyan latin eredetű szavakkal pótolni, amelyek a macedorománban megmaradtak, de az északra vándorolt vlachok nyelvéből kivesztek.⁹¹ A kolóniának a művelődés és a tudományok iránti érdeklődése társadalmi szervezkedés formájában is megnyilvánult. 1815-ben alakult meg az első pesti oláh nőegylet, amelynek elnöknője Grabovszky Helen, Saguna nagynénje volt. Ennek tagjai között több magyar pártolónak a nevét is megtaláljuk.⁹² Századunk első éveiben Budapest újból fontos szerephez jut az oláh szellemi törekvések terén. Goga Oktávián 1902-ben itt indítja meg a „Luceafărul” (Hajnalcsillag) c. illusztrált szépirodalmi és kritikai folyóiratot, amely az erdélyi oláh irodalom megerősödéséhez sokban hozzájárult.

Az eddig előadottak alapján nyilvánvaló, hogy az oláh szellemi kibontakozásának színtere egészen a XIX. század második negyedéig Erdély földje volt, mert a vajdaságokban európai értelemben vett kultúréletről a gör. keleti orthodoxia és a török-görög elnyomás kettős igájába hajtott néposztályoknál szó sem lehetett. Nyugat szellemi áramlatai a Kárpátokon túlra csak nagyritkán szüremkedtek át, de huzamosabban ható és az oláhság minden rétegét átjáró eleven erőkké csak a XVIII. század végétől kezdve alakultak, amikor az erdélyi triász bekapcsolta a Kárpátok mindkét oldalán lakó fajtestvéreit a nemzeti és kulturális öntudatosodás európaszerte meginduló folyamatába. Ez a felvilágosodásban és a romantikában gyökerező áramlat volt az első az oláhság egyetemét Erdély, Budapest és Bécs közvetítésével megmozgató erő, amely a dákoromán ideológia tévtanokból épített zsilipjein felduz-

zasztva történeti valóságokat tudott létrehozni. A reformáció újításainak a Kárpátok szabtak határt s ha volt is némi hatása Moldvában, egészben véve csak visszahatást szült. Erdélyben azonban sikerült megvetnie az alapját annak a kulturális differenciálódásnak, amely az átlagos erdélyi románt az átlagos ókirályságbeli rokonától *ceteris paribus* éppúgy elválasztja, mint ahogy a horvát különbözik a szerbtől. Elég arra rámutatnunk, hogy amikor az erdélyi származású Lázár György a múlt század tízes éveiben Bukarestben küzd a görögös reakció ellen s így nagynehezen sikerül neki vállvetett úttörő munkával az oláhnyelvű oktatás szabadságát kivívnia, addig Erdélyben és a Bánságban az oláh írásbeliség és az iskolaügy már néhány százados múltra tekinthet vissza. A fanarióta kor megszűnése után végre a vajdaságokban is megindulhat a szellemi élet. Ettől kezdve a magyar hatások mindinkább háttérbe szorulnak s csak az erdélyi latinos iskola tanai maradnak meg továbbra is a politikai, tudományos és irodalmi törekvések középpontjában.

A középkor utolsó századai óta megszakítás nélkül tartó magyar hatások az oláhság nyelvében is mély nyomokat hagytak. Mikor a vajdaságok területén az Erdélyből kivándorolt magyarok és szászok révén megindul a városi élet s a magyar királyok hűbéresei, a vlach vajdák, az Anjouk udvarának önkéntelen utánczói lesznek, akkor a nyelvi hatások sem szorítkozhatnak a Kárpátok és a bihari hegyek közötti területre, hanem közvetlenül érik a Dunától északra kialakult vlach vajdaságokat is. Érthető tehát, hogy már a XIV—XV. századi, a moldvai és havaselvi koncelláriák szláv okleveleiben előfordulnak magyar eredetű szavak. Ezekben ugyanis éppúgy találunk elszórtan fellépő oláh szavakat és neveket, mint ahogy a mi latinnyelvű okleveleinkben magyar elemeket. Az oláh szórványok egy része pedig magyar eredetű. Még a vajdaságok megalakulásának századában kimutathatók: *viteaz* = vitéz (1392), *uric* „örökös földadomány” (1392) és *hotar* — határ (1392). A XIV. századtól, kezdve mindjobban szaporodnak a legfontosabb fogalomkörökhöz tartozó magyar kölcsönszavak: *varos*, *oras* = város, *gazda* = gazda, *fertal* — fertál(y), *meçfer* = mester, *sechereas* — szekeres, *maja* = mázsa, *terh*, *tearh* = terh (teher), *vig* — vég, *ban* „báni pénz” = bán, *cheltui* = költ, *v ama* = vám, *chezes*, *chezeas* — kezes, *lacui* = lakni, *salaç* = szállás, *sodaş*, *sovdaş* = szavados, *bantui* = bánt, *pârcalab* = porkoláb, *sug* = ség stb. Érdekességük a felsorolt szavaknak, hogy még az összefüggő szövegű oláhnyelvű emlékek megindulása előtti korban találjuk meg írásos nyomaikat a vajdaságokbeli szláv oklevelekben.⁹³ Általában feltehető, hogy azok a magyar elemek, amelyek ma az észak-dunai oláhság nyelvében közkeletűek, még a XVI. század előtt kerül-

tek a Kárpátok mindkét oldalán lakó magyarság közvetítésével a közoláh nyelvbe.⁹⁴

A szláv oklevelek magyar eredetű szókinccsénél jóval gazdagabb a legrégebb oláh szövegeknek, az ú. n. rotacizáló vallásos irodalomnak nyelvünkől kölcsönzött szóanyaga. Érthető tehát, hogy a hely- és időjelzés nélkül ránkmaradt emlékek erdélyi eredetének bizonyítására többek között erre a nyelvészeti érvre is hivatkoznak.⁹⁵ Sőt Hunfalvy óta az oláh írásbeliség huszita eredetének hirdetői a legrégebb oláh Miatyánkokban a „rossz, gonosz” értelemben gyakran fellépő *hitlean* (*hiclean*, *fitlean*) szónak jelentésváltozását éppen a huszizmus és a reformáció korának a hitről táplált felfogásával magyarázzák (*sola fides ealvificat*), amely szerint „a *hitet* fő-fő jónak tartják vala” s „a *hitlen* vala a legnagyobb rossz.”⁹⁶ A magyar közvetítésű vallásos mozgalmak eredményezték azt is, hogy az oláhság, amelynek zöme mindmáig a görögkeleti egyház híve, a „Meváltó” fogalmának kifejezésére nem latin (*salvator*, *redemptor*), sem görög (*σωτήρ*), sem pedig szláv (*spasitelj*, *zbawiciel*) szót, hanem a *mântui* = menteni) igéből képezett *mântuitor-t* használja. Nagyjelentőségű kölcsönvétel az *uluesc*, *olu* — vall) ige is, amely már a Coresi-féle Heltaiból fordított 1551-es Molitvelnicben előfordul (*să uluimū acinu credin^a dereaptă*) s a protestáns oláh egyházi íróknál sem ritka.⁹⁷ Már a rotacizáló szövegekben megtalálhatók még a következő magyar elemek: *bânat* ~ bánat, *băsău* — bosszú, *biu* = bő, *celéusag*, *celusag* = csaló + ság, *făgădui* — fogadni, *felelietiu* = felelet, *gând* — gond, *gazda* == gazda, *gazdăiul* — gazdá, *gilalui* + gyűlöl, *izeclean* = ízetlen (csak a régi nyelvben használatos „nehéz, kemény” értelemben), *ingădul* = enged. *lesui*, *alesui* — les, *secrinii*, *sicriu* — szekrény, *tămădul* = támad, *tau* = tó, *urias* = óriás, *utalul* = utál stb. Csak a voroneci kódexből ismeretes a *fuglu* „vinctus, captivus” = fogol(y), amely mint tisztán irodalmi átvétel, a népnyelvben nem tudott meggyökerezni.

A protestáns korban az erdélyi oláh irodalmi nyelv, de különösen a népnyelv számos magyar szóval és magyaros fordulattal gyarapszik s így megindul annak a mind nagyobb arányokat öltő magyar eredetű szókinccsnek a beidegződése, amely különösen a mindennapi élet legváltozatosabb vonatkozásainak kifejezésében, az erdélyi oláhnak a nyelvét mindmáig a moldvai, de méginkább a havaselvi oláh előtt ismeretlen sajátos jelleggel ruhazza fel. Magyar eredetű erdélyi oláh tájszavakat már az oláhok letelepedésének kezdete óta, azaz a XIII. századtól kezdve feltételezhetünk, nagyobb arányú átvételeknek a feltételei azonban csak a XVI. századtól kezdve alakulnak ki, amikor a protestáns fejedelmek vallási és kulturális törekvései mozgásba hozzák

az erdélyi oláhság szélesebb rétegeit s egyúttal újabb, szorosabb kapcsolatot teremtenek az uralkodó nemzet fiai és a kálvinizált szkizmatikusok között. Alvinczi Zoba János a XVIII. században már teljes tudatában van az erdélyi oláh nyelvnek a helyi adottságokból folyó sajátos színezetével. Aranykoporsó (Sicriiul de aur 1683) c. művének előszavában írja: „Afla-veî si cuvinte, pentru că Rumânii nu grăim to^î într-un chip, cum îaste: oca-pricina au adevérinja, în aliân-înpotriva, hasna — folosul, alduîala — blagoslovèniîa, si allele, care li-am pus dupa obiceiului cum grăescû pre aciaste locuri.”⁹⁸ A kálvinista kátéikban és zsoldárszövegekben (Todoroszku töredék, Agyagfalvi, Fogarasi, Viski stb.) egyaránt találunk az erdélyi oláhoknál mindmáig divatozó magyar elemeket és olyan irodalmi átvételeket, amelyek az oláh prédikátorok magyaros műveltsége révén jelentkeznek: *aldas* < áldás, *alenis* < ellenes, *aradat* < eredet, *beteag* < beteg, *biztatui* < biztat, *buduçlui* < bujdos, *buşului* < búsul, *copârçau* < koporsó, *darab* < darab, *estinzug* < istenség, *făgădaş* < fogadás, *feiedelm* < fejedelem, *feredeu* < feredő, *giolgiu* < gyolcs, *chinciu* < kincs, *lampas* < lámpás, *mărădic* < maradék, *nemeçug* < nemesség, *nemzat* < nemzet, *părtăluesc* < pártol, *pildă* < példa, *şinor* < (z)sinór, *semei* < személy, *sudui* < szid, *surzesc* < szerez, *tarnap* < tornác, stb.” Kálvinista hatásra kerülnek a görög-bolgár eredetű egyházi kifejezéseik és bibliai nevek helyébe magyaros hangalakú szavak: joltar — psaltire, catechizmus — catehism, Ierujalem — Jerusalem, Jézus. Cristuç — Isus Hristos stb., amelyek azonban nem tudtak huzamosabban meghonosodni s már az unitus mozgalmak első sikerei után kezdték elveszteni talajukat. Hogy a protestáns kori magyar hatás nem csupán szavak átvételét tette lehetővé, bizonyítja az *-ul* határozószóképző esete, amely a karánsebesi szótáron kívül Viskinél is előfordul.¹⁰⁰ Külön tanulmányt érdemelne a magyarországi latinságnak a hatása a görög-katolikus szerzők szókincsére és stílusára. Bőbb püspök szótára pld. tele van magyar közvetítésű latin elemekkel, a Molnár-féle (2) és a budai szótárban pedig igen sok erdélyi oláh tájszót találunk először feljegyezve.¹⁰¹ Ma már elmondhatjuk, hogy az erdélyi oláhság nyelve annyira telítve van magyar elemekkel, hogy ezeket még a háború utáni megváltozott viszonyok között sem lesz könnyű a köztudatból kiszorítani. A magyar közigazgatás megszűntével ilyen szavaiknak, mint *fiçpan* < főispán, *fibirau* < főbíró, *varmeghie* < vármegye, *postamester* stb., háttérbe kellett szorulniok, az olyanok azonban, amelyek nem jelölnek az államélet változásaitól függő intézményeket s egyéb dolgokat, legfeljebb az iskola és a sajtó nivelláló hatása miatt veszíthetnék tért. Ha összeadnók az Erdély különböző vidékein használatos magyar eredetű tájszavakat, úgy összesen mintegy másfél-ezerre számíthatnánk. Helyenként a magyarsággal való keveredés ará-

nyában a kölcsönszavak száma is változó, így pld. Hátszeg vidékén jóval kevesebb, mint a Szilágyságban, Biharban, vagy éppen Békésben.¹⁰²

Általánosabban ismereteseik: *aidas* < áldás, *andăluesc* — *andalesc* — *indulesc* — *undulesc* < *indul-*, *arseu* < ásó, *bai* < baj, *biciulesc* < becsül-, *beteag* < beteg (itt-ott Moldvában és Havaselvén is használják), *biris* < béres, *birau* < bíró, *boboană* < babona, *bolond* < bolond, *bulciu* — *bâlcu* < bulcsú, búcsú; *canceu* < kancsó, *chepeneag* < köpönyeg, *cătană* < katona, *celulesc* < csal-, *chilin* < külön, *chindeu* < kendő; *clop* — *colop* < kalap, *darab* < darab, *duhan* < dohány, *făgădău* < fogadó, *feredeu* < feredő, *găzdac* < gazdag, *hamis* < hamis, *huba*, < hiba, *hitioan* < hitvány, *iosag* < jószág, *jinău* < gyanú, *lepedeu* < lepedő; *lăvera* < leves, *mulătuesc* — *mulătesc* < mulat; *nialcos* < nyalka, *ocă* < ok, *orfor* < udvar, *picioă* < pityóka, *popirus* < papiros; *raspău*, *raspoi* < rásópó, ráspoly; *săbău* < szabó, *sechiras* < szekeres, *surzuesc* < szerez-, *suhan* < soha, *tolcer* < tölcser, *fwZai* < tolvaj (indulatszó), *fifras* < cifrás, *pintirim* < cinterem, *ughian* < ugyan, *uiaga*, *oiagă*, *iagă* < üveg, *vălău* < vál(y)ú, *vica* < véka, *vigan* < vigan, *zar* < zár stb. Néhány vidékre szorítóznak: *ardămălesc* (a Szilágyságban *dermelesc*) < érdemel, *arctc* < árok, *acădesc* akad- (talál, ráakad értelemben), *băies* < bányás; *bintatuesc* — *bintătesc* < büntet, *birtocos* < birtokos; *bizătuesc*, *bizătatesc* < biztat-; *borvîz* < borvîz, *buibeleu* < hujjelé (női kabát), *bumbusca* < gombostű, *căpăluesc* < kapál-, *caput* < kapu(t); *feleluesc*, *felelése* < felel-; *forostuesc*, *forostesc* < forraszt-; *găbănas* < gabonás, *Air* < hír, *horjolesc* < horzsol-; *ipulet*, *ipulat* < épület; *ilaciu* < villás (ökörzarvról); *legheleu* < legelő, *mai* < máj, *meghis* < mégis, *moreoasa* < marokvas, *ocof* < okos, *parsec* < pohárszék, *rontás* < rántás, *riscasă* < rizskása; *sacfiu*, *saschiu* < szegfű, *sucin* < szücs, *sógor* < sógor, *suldeu* < süldő, *temeteu* temető, *ticlăzău* < téglázó, *fîpău* < cipó; *văcăluesc*, *văcălesc* < vakol- (vácálás), *vitez* < vőfél(y), *zacicău* < zacskó s még sok más szó, amelyeknek többé-kevésbé kimerítő felsorolásával is oldalakat tölthetnénk meg.¹⁰³ Számos magyar szót találunk az alsófehérmegyei oláh bányász-zsargonban is.¹⁰⁴

Másrészt az oláh nyelv sem maradt hatástalanul az erdélyi magyarság és a szász nyelvére. E hatás jelentőségét persze nem szabad túlbecsülnünk, ahogy ezt Edelspacher eredményeinek némi félremagyarázásával Săineanu teszi¹⁰⁵ s már eleve le kell szögeznünk, hogy oláh eredetű szavaink egy-két kivétellel (pld. *ficsúr* < *ficior*) mind tájszavak.¹⁰⁶ Mint általában az oláhsággal érintkező népeknél, úgy az erdélyi magyarság nyelvében is elsősorban a pásztorélet fogalmköréből vett kölcsönvételeket találunk: *berbécs* < berbece, *burduff* „juhbőr, melybe a tūrót teszik” < *burduf*, *csobán(y)* „juhásztor” < *cioban*, *dászkal* „oláh tanító” < *dascăl*, *donyica* „sajtár, kanna” < *doniba*, *drák* „ör-

dög” < drac, *észtrënga* „bekerített juhfejtőhely” < strungă, *fata* „román leány” < fata, *gulásztra* „borjadzás utáni tej” < curastă, „*kacsula* „sapka” < căciulă, *kolindál* „énekelve házról-házra jár” (karácsonykor) < *colindă*, *ludáj* „sütőtök” ^ ludaie, *mióra* „kétéves bárány” < mioară, *nótin* „egyéves bárány v. csikó” < noatin, *ópril* „megtilt” < opri, *pakulár* „juhásztor” < pacurar, *petrecsélni* „mulatni” < (a se) petrece, *prunkuj* „fű” (tréfásan) < prunc(ul), *szokotálni* „számítani, latolgatni” < *socoti*, *trába* „dolcsg” < treabă, *vopozál* „fest” < văpsi stb.¹⁰⁷

Brenndörfer munkájának alapján ítélve¹⁰⁸ az erdélyi szászokra gyakorolt oláh nyelvi hatás a magyarra gyakoroltnál erősebb. Itt sem hiányoznak a pásztorélet kifejezései: *berbetsch*, *burdû(f)*, *tschobân*, *strungë*, *korăstrë-kurăstrë*, *pokurar*, emellett azonban éppúgy, mint az erdélyi magyar nyelvjárásokban találunk a hitélet, a babonák s a mindennapi élet egyéb fogalmait jelölő kölcsönvételeket is pld. *afuresin* „kárhoztat” (magy. *áfuriszál*), *burlak* (magy. *burlák*, *bullák*) „agglegény” < *burlac*, *deskintân* „ráolvas” (magy. *deszkentál*) < *descântă*, *dultschâtsë* „cukorba főtt gyümölcs” (magy. *dulcsáca*) < *dulceapă*, *furkoichen* „kis villa” < *furcoi*-*chen*; érdekes képzésű múltidejű melléknévi igenevek: *genekezit* „elkényszeredett” < *necăjit*; *genepustit* „elhagyott” < *napustit*; *gepropedit* „tönkretett, elpusztított” < *prăpădit*; *kolindân* < *colindă*, *lepedân* „elpocsékol, elpazarol” < *lepadă*, *muntschin* „dolgozik, fárad” < *munci*, *powestin* „elmond, fecseg” < *povesti*, *sokotin* < *socoti* (magy. *szokotál*), *tovârësch* „pajtás” (magy. *toáros*) < *toarăs*, *zărë* „savó” < *zâra* stb. Egyes magyar szavak oláh közvetítéssel kerültek az erdélyi szászba, mint pld. *hânzë* < rom. *hasnă* < magy. *haszon*, vagy *neam* < rom. *neam* < magy. *nem*. A három nyelvnek évszázadokon át tartó kölcsönhatása magyarázza, hogy egész sereg olyan szót találunk, amely az egyikből a másik kettőbe vándorolt át, pld. *almosch* — *adălmas* < áldomás; *borwîsz* — *borvîz* < borvíz; *schăragla* — *siregla* < saroglya *bruók* — *brocu* < Brók;¹⁰⁹ *frustuk*, *früstök* — *frustuc* < szász, ill. sváb *Frühstück meringya*, *merënde* „útravaló” — *merinde* < *merinde*; *cujka* — *tsuikë* < *fuica* stb.

Az erdélyi oláhok általában *Rumân* néven nevezik magukat, épp úgy, mint ókirályságbeli fajtestvéreik, továbbá a macedóniai és albániai rokonaik (Armân, Rumän, Rămân).¹¹⁰ Bármennyire is igyekezett a hivatalos nyelvhasználat ezt a népies hangalakú nevet a közoktatás, a közigazgatás, a sajtó és az irodalom segítségével a latinizáló *Român-nal* helyettesíteni, az újítás mindmáig sem tudott általánossá válni. Az elcsatolt területeken élő oláhokat a regátbeliek *Ungurean-naL* hívják, az utóbbiakat viszont *Muntean-naL* (munténiai, azaz havaselvi), illetve *Moldovean-nak* (moldvai) nevezik az erdélyiek. A Kárpátok medencéjén belül vidékeik szerint is többféle elnevezés divatozik: *Bănăpean* (bán-

sági), *Hapegan* (hátszegi), *Crisan* (körösvidéki), *Marãmuresan* (máramarosi), *Abrudan* (abrudi), *Sälägean* (szilágyi), *Oltean* (oltvidéki), *Soméban* (szamosvidéki) etb. E nevek egyszersmind gyakran szerepelnek vezetéknevek gyanánt. További elnevezéseik: *bufan* (Bánságba (költözött munténiaiak), *colibas* (töröcsváriak), *coldan* (így nevezik a zsilvidékiek Erdélyben lakó rokonaikat), *frätup* (a bánságiak neve a bufánoknál), *luncan* (aradmegyeiek), *märginean* (a széleken lakók neve), *mop* (mócok Torda-Aranyos és Alsóféber megyében), *mocan* (mokányok, a Barcaságban és Háromszéken); *nemis nemnis* < nemes (különösen Hunyadban¹¹ és Máramarosban); *pustäläu* (< pusztáló) az aradmegyei lonkaságon lakó oláhokat hívják így a *padurenik*; *pupuian* (így nevezik a mokányok a széleken lakókat) stb.

Az *Erdély-bői* származó *Ardeal* (helyenként *Ardeliu*) név csak az újabb hivatalos nyelvhasználatban jelenti a Bánság, a Körösvidék, a Máramaros és a Kárpátok közötti területet, az oláh népr nyelvben szűkebb, ha pontosabban meg nem is határozott értelme van. Így pld. a barcasági és a hátszegi oláhok éppúgy nem tartják magukat *ardeleniknek*, mint a mócok.¹² Erdélyt jelentő összefoglaló eredeti elnevezésük különben sohasem volt az oláhoknak, a bevándorlók természetszerűleg megelégedtek az egyes vidékek esetenkénti elkeresztelésével s így keletkezett a *fara Fagarasului*, *fara Oltului*, *fara Hapegului*, *fara Oasului* (Avasvidék), *fara Bärsei*, *fara Maramuresului* stb. elnevezés. Különben a *para* (< terra szónak „síkság, síkvidék” jelentése is van (v. ö. *parëni*, a síkságon lakók, Grai și Suflet II. köt. 87. I.). A móc lovakra rakott abroncsaival és fahéjtokokban szállított fenyőiszurokkai ereszkedik le a cárába, hogy áruíért lisztet kapjon, míg a mokány ugyancsak a cárában telet átjuhaival.¹³

Meglehetősen elhanyagolt terület az erdélyi oláh folklór hatásának tanulmányozása és az oláhságot ért magyar és német néprajzi hatások kimutatása. Érdemes előmunkálatok sem magyar, sem oláh részről nem hiányoznak, összefoglaló képet azonban e téren még nem alkothatunk magunknak. Ehhez oláh részről szükség lesz a néprajzi kutatás módszerének revíziójára, amelynek — néhány kivételtől eltekintve — még mindig a túlzott és egyoldalú latinizálás jelöl ki téves irányokat és emellett a magyar, német (*szász és sváb*) és rutén folklór tényezőinek tudományos alapon történő számbavételére. Az utóbbit meg kell előznie a speciálisan erdélyi oláh néprajzi elemek szétválasztásának. Ilyen pld. a hunyadmegyei Boicza községben divatozó *kirvai la berbece* (kosünnepély), amelyet a templomépítés befejezésének emlékére ül meg az ottani német és oláh lakosság¹⁴ Arra is több példa van, hogy ugyanannak a népszokásnak a Kárpátokon túl oláh, Erdélyben azonban magyar eredetű neve van. Húsvét hétfőjén vagy keddjén tartják a

bánsági oláhok a *mătcălău* (< mátkáló, mátkázó) ünnepet, amelyen a falu legényei testvéri szövetséget kötnek (*infartaſia*) s ugyanígy a hajadon leányok is (*insurapia*). Mehedini és Muscel kerületekben *Insoropit* a megfelelő népszokás neve.¹¹⁵ Magyar elnevezéssel találkozunk olyan esetekben is, amikor a jelölt személy, vagy szokás nem okvetlenül magyar. A menyasszonyt Aradmegyében és a Szilágyságban a *corinteu* (< kurjantó) kíséri, akinek nevét Slavici még a görög χωρατεω-ból (= tréfálgozik) próbálta magyarázni.¹¹⁶

Tárgyalásunk folyamán a magyar-oláh kulturális kapcsolatok kutatásának terén elért eredményeket mutattuk be s igyekeztünk rámutatni a megoldásra, illetve tisztázásra váró problémákra is. Az a nagy lendület, amelyet az oláh tudományos élet a háború után vett, kötelességévé teszi a magyar tudományosságnak, hogy a két népet közösen érdeklő kérdések egyoldalú megvilágításának ellensúlyozására az eddigi alkalmoszerű vállalkozásoknál tökéletesebb eszközökkel végezze feladatát.¹¹⁷

¹ *Szentpétery*: Az Árpád-házi (királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest 1927. I. köt. 2. füz. 277. 1.

² Századok, XLVI. köt. 292. 1. és Erd. irod. Sz. 1927. 235. 1.

³ Az oláhok története. I. köt. 328—30. 1. és *Karácsonyi*, Századok XLII. (1908) 847—48. 1.

⁴ A magyar nemzet története. 1/2. 346. 1. 10. jegyz. Az erdélyi oláhság XIII. sz.-i okleveles említéseit 'Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánánhan c. munkámban állítottam össze, amely nemsokára önálló könyv alakjában fog megjelenni.

⁵ A Szent-László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazol. Budapest 1925. 72—73. 1.

⁶ A *pastores Romanorum* és *pascua Romanorum* előfordulására és magyarázatára nézve v. ö. *Hómon*, i. h. 33. és 72. 1.; K. *Schünemann*, Die Römer des anonymen Notars. Ung. Jahrb. VI. köt. 1926. 452. J. *Deér*, i. h. 11. 1. *Pais D.*, Magyar Anonymus. Budapest 1926. 9., 129., 131. 1.

Melich, A honfoglaláskori Magyarország. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. köt. 6. füz. 308. 1.

L. bővebben A románság őshazája és a kontinuitás c. értekezésemet. Jancsó Benedek-Emlékkönyv. Budapest 1931. (U. a. A Jancsó Benedek Társaság Kiadványai I.)

⁹ V. ö. Nyelvtudományi Közlemények.

¹⁰ L. ennek cáfolatát A románság őshazája és a kontinuitás c. cikkemben, i. h. 14—15. 1.

¹¹ L. Legrégibb oláh jövevényszavunk kormeghatározásához c. közleményemet, Magyar Nyelv 1929. 47—48. 1.

¹² *Györffy I.*, Kolozsvár megye néprajzi térképe a Hunyadiak korában. Föld és Ember V. köt. 103. 1., 1. még Erdélyi Irodalmi Szemle I. köt. 224. 1.

¹³ *Györffy*, Stefan: Das Ungartum in der Tale der Schwarzen Körös. Separat-Abdruck aus dem Internationale des „Földrajzi Közlemények” Bd. XLI. Heft 1—10. 3. 1.

A honfoglaláskori Magyarország 184—187. 1. Az oláh tudósok ez elnevezésben egy ősoláh politikai intézmény nyomait látják: *I. Bogdan*, Ohaba-Ohabnic. Convorbiri Literare. 1906. 295—99. 1. *S. Dragomir*, Câteva ürme ale organiza[^]iei de stat slavo-român, Dacor. I. köt. 149. *I. R. Vuia*, Tara Hajegului s[^]i regiunea Padurenilor. Cluj 1926. 25.1. V. ö. inég a Périodiques linguistiques roumains c. beszámolómban tett megjegyzéseimet, Revue des Etudes Hongroises VI. köt. 394—95. 1.

Petrovay György, A máramarosi oláhok. Betelepedésük, vajdáik és kenézeik. Századok XLV. évf. 607—626. 1., továbbá *Lehóczky Tivadar*, Adalékok a kenézek intézményéhez. Tört. Tár. 1890.

¹⁶ T. *Papahagi* a máramarosi oláhságról írt művében említi, hogy a nagyszámú „nemeși”-k mindmáig büszkén megkülönböztetik magukat az egyszerű zsellérsorban maradt oláh paraszttól, akivel össze sem házasodnak. (Graiul si folklóruł Maramuresului. Din vieaja poporului román XXXIII. Bucuresti 1925. XII. 1.)

¹⁷ *Hanusz* István, A románok terjeszkedése Szolnok-Doboka vármegyében (a Földrajzi Közleményekből [Magyar-román Szemle] Ungaria). III. évf. 209—217. 1. A cikk sötét színekben ecseteli a vidék magyarságának elrománosodását. A *Tagányi—Réthy—Pokoly—Kádár-féle* Szolnok-Doboka vármegye xonographiája különösen Réthy tollából sok becses adatot közöl nemcsak a megyei oláhsága, hanem általában az oláhság erdélyi meglepedésére vonatkozóan is.

¹⁸ L. bővebben *Pesty* Frigyes, A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. Ért. a tört. tud. köréből V. köt. III. sz. 7. 1.

¹⁹ *Csánki*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, V. köt. 36. 1. E területekre nézve 1. még *Sólyom—Fekete*, A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban. Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évkönyve I. köt. 52—78., továbbá Syl-Völgy s benépesítése, valamint annak egyéb történetei; u. o. IV. köt. 76—94. 1. Iorga reticentiáira jellemző, hogy Hátszeg vidékét, mint Litovoi „fejedelemségének” (principauté) tartozékát tünteti fel (Acad. Roum. Bulletin de la section Historique III. évf. 3. sz. 231. 1.), pedig itt IV. Béla hűbéradományáról van szó, amelynek fejében a vajda kénytelen volt elismerni királya szuverenitását. (L. *Hunfalvy* Pál, Az oláhok története. I. köt. 354—55. 1.)

²⁰ *Csánki*, i. l. 36—37. 1. V. ö. még *Sólyom—Fekete*, Vázlatok az oláh kenézi intézmény története ismertetéséhez. Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évkönyve II. köt. 14—37. 1.

²¹ *Csánki*, i. h. 23—35. 1.

²² *Hóman—Szekfi*, Magyar történet, IV. köt. 298. 1.

²³ U. o. Az oláhok térfoglalására a XV. ez. után 1. *Szekfi*, u. o. V. köt. 48. kk. 1.

²⁴ V. ö. *Jancsó* Benedek, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. Budapest 1896. 272. kk. 1. és Erdély története. Cluj-Kolozsvár 1931. 70—72. 1.

²⁵ *K. Kadlec*, Vala si i valagské právo v zemích slovanských a uherských. V Praze 1916. L. még *Székely* István alapos bírálatát M. *Constantinesco*, L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie c. könyvéről. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes V. köt. 164. kk. 1.

²⁶ *Jancsó* Benedek, A román nemzetiségi törekvések története. II. köt. 261. 1.

²⁷ L. A. *Bunea*, Vechile episcopii românescei a Vadului, Geoagiuului, Silvasului si Bělgradului. Blas 1902. 1. 1. Ism. *Görög* Ferenc, Századok-XXXVII. évf. 659—53. 1., továbbá Ierarchia Românilor din Ardeal si Ungaria, Blas 1904. 4—5. fej.

²⁸ U. o. 60—61. 1.

²⁹ L. *Hunfalvy*, A« oláhok története II. köt. 209—10. 1. és *Hodinka* A. megjegyzéseit, A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest 1910. 27. kk. 1.

³⁰ I. *Lupas*, Istoria bisericească a Românilor Ardeleni. Sibiu 1918. 84—85. 1.

³¹ A későközépkori kulturális és nyelvi magyar hatásokra nézve I. Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen c. dolgozatom II. részét Ung. Jahrb. IX. köt. 274—317. 1.

³² Az oláh tudósok általában elfogult szempontok szerint tárgyalják a reformáció hatását az oláhságra, a szászok tisztán anyagi érdekből, a magyarok pedig magyarosítási céllal viselték volna szívükön az oláhok megreformálását, így pld. *Puscariu* szerint a kálvinista püspökségek megszervezése és a szláv egyházi nyelv helyettesítése az oláhhál „drasztikus eszközök” (!) voltak, melyéket a magyarok a politikai hatalom birtokában alkalmaztak (Istoria Literaturii Romane. Epoca-veche. Sibiu 1930. 73.1. L. még *Moldován* Gergely, A románság. Történeti-, nép- és földrajzi Könyvtár LX. köt. 111. 1.). A „drasztikus eszközök” kitünő eredményeit azonban már nem vonja kétségbe, mert néhány oldallal tovább így folytatja: „A románoknak többé nem kellett ézniök elmaradottságukat azokkal a nemzetekkel szemben, melyek a Szentírást saját nemzeti nyelvükre fordították le; ezentúl a legegyszerűbb ember is megérthette Isten ígését.” (U. o. 78. 1.) Ezzel szemben azonban ismeretes, hogy István vajda a moldvai örményekkel szemben Tochati Minász örmény író bizonyossága szerint a legkegyetlenebb hittérítői eszközöket alkalmazta, úgyszólván sokan Erdélybe menekültek.

³³ V. ö. Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár I. köt. 8. 1.

³⁴ H. *Wittstock*, Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösner-gaues. Wien 1858. 59. 1.

³⁵ J. *Trausch*, Schriftsteller-Lexicon, oder biographisch-literarische Denkmäler der Siebenbürger Deutschen, I. köt. 103—105. 1.

³⁶ így pld. a Coresi és Tudor diakónus által 1561 elején befejezett oláh Evangheliar s a következő évben megjelent Cetveroevangheliar slavonesc. Az előbbinek epilógusában Benkner hivatkozik Szent Pál apostolnak a korinthusiakhoz intézett leveléből vett ismert mondására: „in sfânta beseareca mai bine e a grăi cinci cuvinte eu înteles decât zece mie de cuvinte neinjeleae, în limba striină” (jobb öt értelmes szót szólani az egyházban, mint idegen nyelven tízezer értelmetlent).

³⁷ L. Dacoromania V. köt. 900. 1.

³⁸ Szövegét latin betűs átírással A. *Bârseanu* közölte (Analele Acad. Rom. Mem. Sect. Lit. Ser. III. Tom. L), majd facsimile-kiadásban I. *Bianu* (Texte de limbă din secolul XVI. I. Bucuresti 1925). Elterjedtségét bizonyítja, hogy másolatai a mohácsi Sturza-kódexben és a Mar^ianu-kódexben is fennmaradtak (L. A. *Rosetti* Les catéchismes roumains du XVI-e siècle. Romania XLIII. köt. 321—334. 1. és *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. 2. rész. 1091—1101. 1.). *Gulyás* P. A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században (Budapest 1931) c. művének a Coresi nyomdáról szóló fejezetében nem említi, kimaradt továbbá A. *Veress*, Bibliográfia româna-ungara (Bucuresti 1931) c. egyébként gazdag könyvészeti anyagot tartalmazó munkájából is.

³⁹ Ezek alatt a legrégebbről, talán még a XV. sz.-ban keletkezett kizárólag vallásos jellegű fordításokat értjük (voroneci kódex, voroneci és scheiai zsol-tárok), amelyekről *lorga* hirdette először, hogy Máramarosban huszita hatásra jöttek létre (Istoria literaturii religioase a Romînilor pîna la 1688. Bucuresti 1904.) s ezt az elméletet *Puscariu*, *Drăganu*, A. *Candrea* és Al. *Procopovici* is vallják. Lutheránus befolyásra gondol *Densusianu* (Histoire de la langue roumaine II. köt. 7. 1.) s ezt közelebbről A. *Rosetti* próbálta bizonyítani, aki sze-

rint 1530 és 1561 között ugyancsak Máramarosban indult volna meg az oláh irodalom. A vitás kérdés egyelőre még nem tekinthető lezártnak, annyi azonban bizonyos, hogy sem a bogumilizmus (Hasdeu), sem a „nemzeti szellem ébredése” (C. Metroniu, T. Palade) nem világíthatja meg eredetük problémáját. Akár a huszitizmus, akár a reformáció javára is fog eldőlni a vita, végeredményében egy olyan szellemi mozgalom javára kell majd írni a szóbanforgó szövegeket, amely a történeti Magyarország területén érintette az oláhságot. L. a kérdés részletesebb bibliográfiáját *Puscariu*, Istoria Literaturii Romane. Epoca Veche. II. kiad. Sibiu 1930. 220—22. 1.

⁴⁰ *Hunfalvy*, Az oláhok története II. köt. 332—333. 1.

⁴¹ *Bunea*, Vechile episcopii romănesci 40—41. 1. A román egyházi nyelv bevezetésére nézve 1. At. M. *Marienescu*, Luteranismul, Calvinismul si Introducerea limbii romănești în biserica din Ardeal. Analele Acad. Rom. XXIV. tört. Bucuresti 1902.

⁴² A Molitvelnic magyar elemei és magyaros szerkezetei alapján már N. *Hódos* magyar forrásra gondolt (Un fragment din Molitvelnicul Diaconului Coresi. Prinso lui D. A. Sturdza. Bucuresti 1903. 235—276. 1.), amelyre közelebbről azonban mégis E. *Dăianu* mutatott rá, 1. Un molitvenic calvinesc pentru Romani. Ravasul VI. köt. 168—181. 1. L. még *Veress* Endre, Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544—1808). Kolozsvár 1910. 10—12. 1. *Sztripszky—Alexics*, Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest, 1911. 94—96. 1., és N. *Drăganu*, Un fragment din cel mai vechiu molitvenic romănesc. Dacoromania II. köt. 266. 1. — Magának a Tâlcul Evangheliilor-nak esetleges magyar forrásai nincsenek tisztázva. Drăganu írja, hogy Gr. Crețu (St. Pop segítségével) már 1885-ben a Cipariu által közzétett?, szemelvények (Chrestomatie sau Analecte literare 16—29. 1.) magyar hatásokat eláruló szövegéből azt következtette, hogy ez magyarból készült fordítás, Dacoromania II. köt. 266. 1.

⁴³ N. *Sulica*, O nouă publicație romăneasca din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brasov în 1570. Târgu-Mures (Marosvásárhely) 1927. (Kny. a Șoimii c. folyóiratból III. évf. 9—10. sz.). Eddig ismert egyetlen példánya az idézett tanulmány szerzőjének birtokában van. L. még N. *Drăganu*, Despre ce Psaltire si Liturghie vorbeste Pavel TordasJ la 1570? Dacoromania IV. köt. II. rész. 913. kk. 1.

⁴⁴ N. *Densúianu* a Magyar Nemzeti Múzeum példányának első leírója (Magyar Könyvszemle 1879. 157—58. 1.) még fel sem veti a fordítás eredetijének problémáját. Téves nyomokon járnak M. *Gaster*, Chrestomatie romăna. Leipzig—Bucarest 1891. XXV. 1., *Densúianu*, Primus et *antaneus en roumain. Romania XXX. köt. 114. il. és *Iorga*, Istoria literaturii religioase a Romănilor pana la 1688. Bucuresti 1904. 97. 1. A Heltaiból kiinduló irodalomra nézve 1. *Sztripszky—Alexics*, Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest 1911. 98, 224. 1., I. *Popovici*, Paliia delă Orăstie. Bucuresti 1911. Analele Acad. Rom. Tom. XXXIII. Mem. Sec. Lit. No. 7., M. *Roques*, L'original de la Paliia d'Orăstie (Kny. a Mélanges offerts à M. Émil Picot-^bol, Paris 1913.); *Popovici* József, Két XVI-ik századbeli román nyomtatvány. Magyar Könyvszemle XXI. köt. 109—112. 1. M. *Roques*, Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Paliia d'Orăstie (1581—1582). Préface et livre de la Genèse publiés avec le texte hongrois de Heltai et une introduction. Paris 1925. c. kritikai kiadásáról 1. az Ung. Jahrb. VII. köt. 473—74. 1.-on közzétett

ismertetésemet. A Palia első oldalának facsimile kiadását közli A. Veress, Bibliográfia româna-ungara. vol. I. Bucureşti 1931. 47. l.

⁴⁵ A kérdés irodalmát l. *Puscariu*, Istoria literaturii romane. Epoca veche. 223. l. és *Rosetti*, Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle. Paris 1926. 10. l. 5. sz.

⁴⁶ L. *Bitay* Árpád, Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt. Diciosanmartin-Dicsőszentmárton 1925. 9. l. A fogarasi református oláh iskola rendszabályait I. *Lupas* oláhra is lefordította; l. Revista generală a învatamântului XII. köt. (1924) 440—446. il.

⁴⁷ Egy XVI. sz.-i bécsi nyomtatvány kötési tábláiban Sztripszky Hiador találta meg. Kiadta *Sztripszky—Alexics*, Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest 1911 (néhány téves átírássra figyelemzetet *Drăganu*, Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu si Codicele Martian. Bucuresti 1914. 21. 4. jegyz.). Mivel Szegedi Gergely énekeskönyve a XVI. sz.-iban unitáriusoknak, sőt szombatosoknak is forrásul szolgált, a Todoreszku-töredék közvetlen forrásának, illetve forrásainak tisztázása még a nagyterjedelmű imagyarnyelvű zeoltárirodalom áttanulmányozásával is nagy nehézségekbe ütköznék. Ugyancsak kényes probléma a fennmaradt oláh zsol-társzövegek viszonya egymáshoz és a magyar mintákhoz. Sztripszky—Alexics tehát könnyen félreérthető címet választottak, egyébként számos értékes megállapítást is tartalmazó könyvüknek, amint erre már *Melich* (Magyar Könyvszemle, XIX. köt. 362—64. l.) és *Trócsányi Z.* (Egyet. Phil. Közi. XXXVI. évf. 236—37) is rámutattak. Az utóbbiak meggyőző könyvtörténeti és nyelvészeti érvekkel bizonyítják, hogy a töredék nem származhat Hoffhalter Rudolf váradí nyomdájából, hanem sokkal inkább Heltai kolozsvári műhelyéből. V. ö. még *Gulyás*, A könyvnyomtatás Magyarországon 262—63. l. A Hoffhalterek Magyarországon, 16. j.

⁴⁸ *Drăganu* lehetségesnek tartja, hogy Tordási Pál nem a Coresi-féle Psaltirea megvételét ajánlotta az 1571-iki kolozsvári zsinatra egybegyűlt oláh papoknak, hanem azt a feltételezett oláh graduálét, amelynek a Todoreszku-töredék őrizné az emlékét. Dacoromania IV. köt. 87—88. l. Ugyanott közli (86. l.) néhány oláhnyelvű zsoltnárnak kezdősorait, melyeket szerinte 1640 körül jegyzett fel Halics Mihály apja.

⁴⁹ Agyagfalvi énekeskönyve a „Gatechismus Religionis Christianae, illetőleg Catechismus az az: á) Keresztyéni Vallásnak és Hütnek .... summája, avagy veleje. Albae—Juliae, illetőleg Fejirvaratt 1639.” c. könyvhöz van hozzákötve, amelyben Szilády Áron találta meg. V. ö. *Sztripszky—Alexics*, i. in. 174. kk. l. Az egyetlen példányban ismeretes kolligátumot a debreceni ref. Kollégium könyvtárában őrzik.

⁵⁰ Helyesírásilag nem egészen pontos másolatát l. Gr. *Silasi*, Psaltirea calviniano-româna versificată. Transilvania VIII. évf. 12—14. sz. (141—143, 151—153, 160—163. l.) és *Sztripszky—Alexics*, i. m. 187. kk. l.

⁵¹ G. *Alexici*, Material de limba din „Codicele de Petrova” (Petrovay). Revista pentru istorie, arheologie si filologie XIII. köt. (1912) 278—79. l. és Inseamnări dintr'o călătorie. Noua Revistă Româna XI. köt. (1912) 203 l.; *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. I. r. 90 l.

⁵² *Bianu—Hódos*, Bibliográfia românesca veche I. köt. 160. kk. l. Román címe: Gatechismus, Atsaja ej atsaja; Summa szau Meduua à uluitej si à kredinciej Christinaszkae, kuprinsze en Entreberj, si Reszpunszurj szkurtae; si ku adeveturety den szkriptura szventae entérite. Ezt megelőzőleg csak né-

hány kuriózumszámba menő latinbetűs Miatyánk ismeretes: Megiser 1592, Luca Stroici 1593, Bocius 1614 stb., inig Vito Piluzio moldvai katolikus misszionáriusnak oláh katekizmusa 1677-ben jelent meg (V. ö. *Tagliavini*, *Alcuni manoscritti rumeni* - Studi Rumeni IV. köt. 43. 1.) Ugyanígy érdekes számba megy a két cirillbetűs magyar Miatyánk; az egyiket *Hunfalvy* közölte (Ért. a ny. és szépt. kör. XV. köt. IV. sz.), a másikat *Drăganu* (Anuarul Institutului de Istorie Națională III. köt. 561—63. 1. v. ö. niég Erd. ír. Sz. 1926. 3—4. sz. 394. 1. és *Bărbulescu*, *Curentele literare la Romani în perioada slavonismului cultural*. Bucuresti 1928. 15—16. 1.).

⁵³ *Bianu—üodos*, i. h. 162. 1.

⁵⁴ L. bővebben a Nyelvtudományi Közleményekben (1930. 103. kk. 1.) írt összefoglaló ismertetésem a magyar szótárirodalom hatásáról az oláhokra, ahol a kérdés irodalma is megtalálható.

⁵⁵ *Istoria literaturii romane*. Epoca veche. 110. 1.

⁵⁶ V. ö. a Corviná-ban közölt ismertetésem és Nyelvtud. Köz. XLVIII. (1931) 105—6. 1.

⁵⁷ Eredetijét I. *Thaly* Kálmán, Régi magyar vitézének és dalok. Pest 1864. II. köt. 47. 1. Első tizenhat sora megvan a vásárhelyi daloskönyvben is, 1. *Ferenci* Zoltán, Vásárhelyi daloskönyv. Budapest 1899. 89—90. 1. (Régi magyar könyvtár XV. köt.). *Alexics* egy hátszegvidéki oláh kálvinista lelkészben keresi a szerzőt, ezzel szemben *Drăganu* (Dacoromania IV. köt. I. rész, 104—105. 1.) hajlandó Halice Mihálynak tulajdonítani,

⁵⁸ *Eckhardt* Sándor, Balassi Bálint irodalmi mintái. Irodalomtörténeti Közlemények. XXIII. évf. 172, 444. 1. és G. *Kristóf*, Poezia populara romána și Balassa Bálint. Dacoromania III. köt. 550—560. 1. A két nóta jelzés a következő: Az Szavú nu lasze'm kaasza fata (Szilády, XXIX) és Arra az oláh nótára: az mint az eltévedt juhokat siratja volt az oláh lány (Szilády XXXV).

⁵⁹ *Drăganu*, Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII. Dacoromania IV. köt. 77. kk. il. Az óda facsimile-kiadását I. u. o. a 168. 1. után, pontos másolatát *Veress*, Bibliográfia romană-ungară. I. köt. 116. 1.

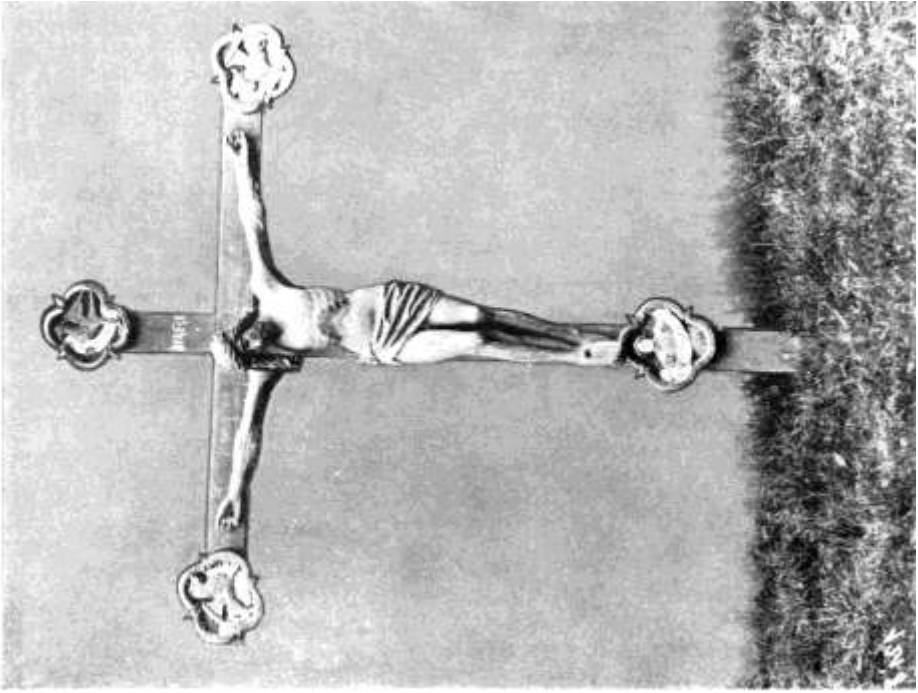
⁶⁰ *Drăganu*, Cea mai veche carte Rákóczyana. Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj 1922. I. köt. 253—58. 1. *Veress*, Bibliográfia romană-ungară nem említi.

⁶¹ *Bianu—Hódos*, i. h. I. köt. 107. 1.: Cateohisanu calvinesc 1640. *Veress* i. h. 78. 1. szerint a kézirat ugyan megvolt már 1640-lben, de csak 1642-ben került sajtó állá, mert *Variaim* metropolita ebben az évben tartotta a káté ellen összehívott zsinatot. Ez az érv nem fogadható el fenntartás nélkül, mert amíg a káté *Udriste* Năsturel közvetítésével *Vartlaam* kezébe került, az alig két esztendő bizvást eltelhetett. *Puscariu* — valószínűleg tolihibából kifolyólag — *Varlaam* Feleletét (Răspuneul) 1647-ből kítelte 1645 helyett (*Istoria literaturii romane*. Epoca veche 100. 1.).

⁶² V. ö. *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. I. rész, 77. 1. 2. jegyz. és II. rész, 1151. 1. A kolozsvári tudós a fentieket a *Baritiu* György által kiadott újlennyomat (Nagyszeben 1879) szövege alapján teszi fel, nézetünk szerint teljes joggal. Az első kiadásból ma már egyetlen példány sem ismeretes; I. *Veress*, Bibliográfia romană-ungară I. köt. 78. 1.

⁶³ Geleji Rákóczi Györgyhöz intézett leveléhez több az oláh püspököknek adandó utasítást mellékelte, amelyeket már azért is idézünk, mert vi-

lágosan kiteveziük belőlük, hogy a fejedelmek nem magyarosítása ezandékból szorgalmazták az oláhok kálvinizálását.

a) Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmasnak ítéltetik, egy jó oláh scholát erigáljon (t. i. a püspök), amelyben két vagy három deákul, görögül és oláhu tudó, értelmes tanító mestereket tartson, akik oláh gyermekeket és ifjakat mind a deákságra, s mind az keresztyén vallásra tanítsanak.

b) Hogy typographiát és typographus legényeiket tartson, kikkel mind az ő eklesiájoknak s mind scholajoknak épületére kívántató szükséges könyveket nyomtathasson.

c) Hogy az idegen nyelven való birbitélést (t. i. az egyházi szláv nyelven) az alatta levő papokkal elhagyassa, hanem minden isteni szolgálatot vélek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz: oláhuul tétessen. (*Berbetél, mint az oláh pap*, a Székelyföldön járatos «zólásmód, v. ö. Magyar Tájszótár I. köt. 119. 1.)

d) Hogy minden vasárnap kétszer, szerdán, pénteken oláhuul egyszer egyszer prédikáltasson.

e) Hogy a mi mindennapi könyörgésünket, mind a reggelit s mind az estvélit oláhuul fordítván, leírassa, kinyomtattassa és minden helyeken az ő gyülekezetekben elmondassa.

f) Hogy a mi oláhuul fordított énekeinket, melyekkel a kárán-sebesiek, lugosiak élnek, leírassa, kinyomassa és gyülekezetekben mindennap prédikáció, könyörgés előtt és után is énekeltesse.

Hogy immár oláhuul fordított katechizmusokat kinyomassa és a gyermekeket s leánykákat szabott órákon reá taníttassa. V. ö. *Jancsó Benedek*, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. Budapest 1896. I. köt. 523. 1. Hasonló rendelkezésekkel, illetve feltételekkel többször találkozunk az erdélyi fejedelmeknél. Brankovics Száva püspököt Apafi egyesek szerint lefejeztette volna, mivel ragaszkodott a szláv egyházi nyelvhez (v. ö. pld. *Márki Sándor*, Bihari román írók. Nagyvárad 1881. 2. 1. és *Réthy László*, A magyar irodalom s az oláhok. Hunfálvy-Album 152. 1.). E kérdéssel s több egyéb a Brankovics személyéhez fűződő mende-mondával Jancsó Benedek foglalkozott (A román nemz. törekvések tört. I. köt. 557. kk. 1.).

⁶⁴ Teljes címe: Noul Testament. Sau înpacarea, au leagea noao alui Isos Hristos Domnului nostru. Izvodit eu mare socotin^ă, den izvod Grecescu, si slovenescu, pre Limba Rumâneasca, Cu îndemnarea si porunca, denpreuna eu toată cheltuiala, A mariéi sale, Géorgie Rakoi, Craiul Ardealului, i procia. *Bianu—Hodos*, I. köt. 165. 1. — *Veress*, Bibliográfia româna-ungara I. köt. 80. 1., átírása nem egészen pontos.

⁶⁵ *Bianu—Hodos*, i. h. 168. 1.

⁶⁶ *Ib.* 170. 1.

⁶⁷ Deunn isd psaltirea Ce să zice, cântarea, a fericitului

PROROC SI IMPĂRAT DAVID. Cu cântarile lui Moisi si cu summa si randuiala, la toi psalomii... cu agiutoriu lui Dumnezeu, si cu îndemnarea si porunca, denpreuna ku toată cheltuiala A măriei sale GEORGIE RAKOTI, Craiul Ardealului, i prociaia. *Bianu—Hodos*, I. köt. 184. 1. — *Veress*, Bibliográfia româna-ungara I. köt. 81. 1.

⁶⁸ Scutulü catichizmusului cu răspunsu den scriptura sfântă. Inpotriva răspunsului adoao ^ări, fără scriptură svântă. L. *Bianu—Hodos*, I. köt. 207. 1. és *Veress*, Bibliográfia româna-ungara, I. köt. 92. 1. Ma már egyetlen példánya sem ismeretes, az utolsó Barium György birtokában volt, de ennek is nyoma

veszett. Hunfalvy aligha jár helyes nyomon, midőn feltételezi, hogy ez a káté, mely az 1640-esnek módosított második kiadása, Kyrill Lukaris kálvinista szellemiben szerkesztett hitvallása ezerint készült (Századok 1886. 485—86. 1.) s Drăganunak valószínűleg sikertülni fog közelebből is igazolni azt a számos egyezésre alapított feltevését, hogy az oláh káté forrása a *Keresztúri* Pál Csecsemő Keresztényében (magyar kiadása 1638-ból v. ö. Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár 52. sz.) található Az keresztyéni vallásról való catechizmus, maid szinten az Heidelbergai Catechismusnak rendi szerent, 1. Dacoromania IV. köt. II. r. 1151. 1.

⁶⁹ *Bod Péter*, Smirnai Szent Polycarpus. 106. 1.

Veress, Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok 27. 1. Bitay Á. mutatott rá, hogy Matkó könyve angolból készült fordítás révén, a román irodalomnak ez az első-magyar közvetítésű kapcsolata az angol irodalommal, Erd. ír. Sz. 1924. 1. sz. 61—62. 1. Megjelenési évét tévesen idézik: *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. 1150. 1. és *Puscariu*, Istoria Liter. rom. Epoca veche 106. 1.

⁷¹ *Bianu—Hódos* 80. 84. (v. ö. ehhez Adause) és 87. sz. *Veress*, Bibliográfia româna-ungara 223. 228. és 234. sz.

⁷² *Bitay A.*, Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt 22. 1.

⁷³ *Veress*, i. h. I. köt. 142—43. 1. és *Ghibu*, Din istoria literaturii didactice românești. București 1916. Analele Acad. Rom. Tom. XXXVIII. Mem. Sect. Lit. No. 1. 3. 1.

⁷⁴ *Catechismul calvinesc*, Sibiu 1879. 84. 1.

⁷⁵ *Major Péter* jegyzi meg a cirill betűkről, hogy ezek „densissimas tenebras Valahicae linguae offuderunt” (Orthographia româna sive latino-valachica. Budae 1819. III. 1.).

⁷⁶ V. ö. Dacoromania IV. köt. 80. 1.

⁷⁷ Ilyen pld. Csáiki Mihály, János Zsigmond kancellárja, akinek Valkai András ajánlotta egyik históriás énekét és Kornyáti Békés Gáspár fogarasi comes.

⁷⁸ Iorga a párisi protestáns teológiai fakultáson tartott „Le protestantisme roumain” c. előadását így ifejezi ible: „Et, comme nous avons profité largement de l'incitation donnée aux lettres roumaines par les différentes formes de propagande protestante, il faut en être très reconnaissant, et j'emploie ce moment et cet endroit pour témoigner de cette dette de reconnaissance.” (Revue Historique du Sud-Est Européen Vile année, N-os 4—6. 78. 1.). Meny-nyivel helyénvalóbb lett volna e köszönet a kolozsvári magyar egyetemen!

⁷⁹ Az unió irodalmára nézve v. ö. *Hómon—Szekfü*, Magyar történet VI. köt. 463. 1. — Román részről általában elítélően nyilatkoznak az egyesülésről, 1. pld. Alexandru *Pop*, Desbinarea în biserica Românilor din Ardeal și Ungaria 1697—1701. București 1921. és Silviu *Dragomir*, Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII. Sibiu 1920.

⁸⁰ *Veress*, Bibliográfia româna-ungara I. köt. 253., 283. és 321. sz.

⁸¹ Egyetlen példánya sem ismeretes s így egyelőre nem dönthető el, hogy a Horányinál és Szabó K.-nál említett Catechismus valachicus (1. inég Bianu—Hódos 133. sz. és *Veress*, Bibliográfia româna-ungara 272. sz. alatt közölt irodalmat) azonos-e vele.

⁸² Figyelemreméltó jelenség, hogy a protestáns korban is találkozunk oláh eredetű katolikusokkal. Éppúgy mint Buitul, karánsebesi születésű

volt a szintén jezsuita Ivul György is és még néhányan. Hunyadmegyében különben 1600 körül kb. 10.000 katolikus oláh élt, többnyire lelkipásztori felügyelet nélkül, akiknek ősei részben még Nagy Lajos és Kapisztrán János idejében hagyták el a görög-keleti vallást. Buitul az első oláh, aki már jóval uniált fajtstvérei előtt Bécsben és Rómában végezte tanulmányait, még pedig az Erdélyből távozni kényszerült csikmádéfalvi Szentandrásy István katolikus püspök költségén. L. *Bitay*, Georgehe Buitul. Dacoromania III. köt. 789—92. 1., továbbá Az erdélyi románok a prot. fejedelmek alatt, 20. 1.; *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. 118. 1. (u. o. ír Ivulról is, 120—21. 1.). — A XVII. századi nevesebb oláh eredetű katolikusok közül még kiskajoni Kájoni Jánost, az irodalmunk történetéből is ismeretes franciskánust kell említenünk. L. *Drăganu*, Dacoromania IV. köt. 102—103. 1.

⁸³ Buitul a XVI. század vége felé született s így fordításának kolozsvári kiadása, amely a címlap szövege szerint nem a legelső (de isznove tiperit), csak jóval halála után jelenhetett meg. Az első kiadás sorsa nincs tisztázva. Dobronoki György nagyszombati jezsuita 1636 febr. 2-án kelt lakonikus megjegyzése: „Accepi a Karán Sebes a nostris patribus (t. i. a karánsebesi jezsuitáktól) catechismum P. Canisii e latino in linguam Valachicam imprimendum Posonii opera P. Iacobi Némethi” (Archiv für siebenb. Landeskunde, Neue Folge XIX. köt. 629. 1.), nem említi Buitul nevét, csak Némethiét, aki 1635-től 1644-ig volt a pozsonyi kollégiumi nyomda igazgatója (Szinyei, Magy. i. IX. köt. 949—50). Bizonyosnak látszik, hogy Némethi csak a kézirat kinyomatásának nyomdatechnikai részére ügyelt fel, a Ifordító azonban egy karánsebesi jezsuita — eddigi ismereteink szerint Buitul — volt. Veress hajlandó feltételezni, hogy Némethi is lefordította Canisius katekizmusát (Bibliográfia româna-ungara I. köt. 152—53. 1.), ami azonban aligha fog bebizonyosodni. Egyelőre túlzottnak kell tartanunk azt a határozottságot is, amellyel Drăganu nyilatkozik az első kiadásról (Dacoromania IV. köt. 119—20. 1.).

⁸⁴ A román helyesírás története 121. 1. Az első kiadás a kalocsai piaristák nyomdájában készült „a második a budai egyetemi nyomdában (1799). *Iorga*, Istoria lit. rom în veacul XIX. I. köt. 298. 1., és *Göbl* László, A legrégibb oláh iskolai dráma. Debreceni Szemle, VII. évf. (1933) 204—208. 1.

⁸⁵ *Siegescu*, u. o., továbbá *Bianu—Hodos*, II. köt. 250 l.

⁸⁶ L. Egyetemes Phil. Közi. 1908. 473. 1. és Budapesti Hirlap 1908. máj. 14. 12. 1. és főleg *Tagliavini*, Despre, Lexicon compendiarum latino-valachicum'. Bucuresti 1932. Ac. Rom. Mem. Sect. Lit. Ser. III. Tom. VI. Mem. IV., amelyben elsősorban a *Göbl* László által kikutatott ezirányú eredményeket közli.

⁸⁷ A latinos iskolára nézve l. A. *Mariencescu*, Viétia si operele lui Petru Maioru. Bucuresti, 1883., *Sedeau* Ábrahám, Maior Péter élete és munkái. Tanulmány a román irodalom köréből. Arad, 1911., I. C. *Bianu*, Viaja si opera lui S. Mícu—Klein. Bucuresti 1876.

⁸⁸ Lesicon româneecu-latinescu-ungurescu-nem^escu quare de mai mul^i Autori in cursul a treideci sj mai multoru ani s'au lucratu. Budae 1825. — Történetével behatóbban még nem foglalkoztak, forrásainak kérdésével még kevésbé. Az eddigi irodalmat l. *Tagliavini*, II „Lexicon Marsilianum”. Acad. Rom. Études et Recherches V. Bucuresti 1930. Még mostohább elbánásban részesült egészen a legújabb időkig Böbb püspök román-latin-magyar szótára (Kolozsvár, 1822—23), l. *Göbl*, Nyelvtud. Közi. 1931.

⁸⁹ Romanische oder Macedo-walachische Sprachlehre. Wien, 1813. L.

erről bővebben Arno *Dunker*, IL Jahresbericht des rum. Seminars zu Leipzig 1895.

⁹⁰ Untersuchungen über die Romamier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen... von Georg Constantin Rosa, Zuhörer der Physiologie und Geburtshilfe auf der medizinischen Universitäts-Fakultät zu Pesth in Ungern. L. *Bianu—Hodos*, II. köt. 537 1. A könyvnek a hozzá mellékelt előfizetési lista szerint Budán és Pesten kívül, sok miskolci és néhány ungvári előfizetője volt. L. *Veress*, Bibliográfia romană-ungară II. köt. 169., továbbá ib. 225. 1., 1112. sz. 1. jegyz. Az említett helyeken kívül még Egerben, Brassóban és Szebenben voltak macedorománok.

⁹¹ *Capidan* Th., Petru Maior si Aramăni. Junimea Literară XII. évf. 63—69. 1.

⁹² V. ö. *Jancsó* Benedek, A román nemzetiségi törekvések története, II. köt. 319. 1.; *Tulbure Gh.*, Influenza binefacătoare si rolul important al colonistilor macedo-români în istoria desvoltării noastre culturale. Familia, séria II. anul II. Nr. V2, 12—14. 1. és Coloniile macedo-române din Ungaria si tinereta metropolitului Saguna. Luceafărul (Nagyszeben), VIII. évf. 99—103, 129—133. 1.; *Burghelle* M., Insemnări privitoare la colonia macedo-româna din Ungaria si din Viena la începutul secolului trecut. Arhiva XXXVIII. évf. 2—4. sz. 64—76. 1.

⁹³ L. bővebben Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen IL Ung. Jahrb. IX. köt. 274. kk. 1.

⁹⁴ Ilyenek minden valószínűség szerint *alean* < ellen, *belsug* < bőség, *bir* < bér, *chin* < kín, *helesteu* > halastó, *neam* > nem, *tagadul* — tagadni, etb. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy már a XVI. sz. előtt több magyar szót vettek át az oláhok, mint amennyit a szláv oklevelekből ki lehet mutatni.

⁹⁵ *Popovici* J. a magyar elemek alapján odavetett megjegyzésében egyenesen huszita hatásra magyarból készült fordításoknak tartja ezeket. L. Paliia delâ Orăș^ie (1582). Bucuresti 1911. 15. 1. Az esetleges magyar források kérdését Drăganu sem tisztázta, amikor Popovici ötletéről megállapítja, hogy „amennyire ellenőrizhette”, nem eléggé indokolt (Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu ci Codicele Martian. Bucuresti 1914. 6. 1.). Az a meggondolás, hogy az ezirányú kutatás negatív eredménnyel végződik, még közelebbi megerősítésre szorul.

⁹⁶ Az oláhok története, II. köt. 355. 1.

⁹⁷ *Sztripszky—Alexias*, Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban, 96., 218., 227. 1. és *Tagliavini* II „Lexicon Marsilianum”. Bucuresti 1930. 117—18. 1.

⁹⁸ *Bianu—Hodos*, I. köt. 273. 1. (Mivel mi románok nem beszélünk mindnyájan egyképpen, találni fogsz ilyen szavakat: *oca* (< ok) — *pricina* vagy *adeverin^a*, in *alian* (< ellen) *înpotriva*, *hasna* (< haszon, haszna) — *folosul*, *aldúiala* (az *aldui* < *ázá*-igéből képezett főnév) — *blagoslověnița*, amelyeket az iteni szokásnak megfelelően használok.) Az oláhok nyelvéről szólva, *Benkő* is megemlíti, hogy „Multa etiam abs Hungaris mutuata est, quitus non in Transilvania solum, sed et contermina Valachia utitur” (Transilvania sive m a gnus Transilvaniae principatus. Vindobonae 1778. 481. 1.). *Benkő* nyomán ír K. G. *Windisch*, Geographie des Königreichs Ungarn. Preszburg, 1780. 52—3. 1.

⁹⁹ *Moldován* G., Alsófehér vármegye román népe. Alsófehér vármegye monográfiája. I. köt. 2. rész. 821. 1. Nagy-Enyed, 1899. — *Sztripszky—Alexics*,

i. h. 216. 1. — M. *Roques*, *Palia d'Orastie* (1581—82), Paris 1925. XXXVII—XXXVIII. 1.

¹⁰⁰ L. *Dacoromania* III. köt. 803. 1. és Nyelvtudományi Közlemények XLVIII. (1931) 99—100. 1.

¹⁰¹ *Wörterbüchlein Deutsch und Wallachisches*. Hennamstadt, 1822. íme néhány jellemzőbb tájszava: *censiren* — *penzurălui* < cenzurál —, *cinas* < csinos, *mereu* < merő (merek; csak ebben a szótárban fordul elő); *invitalui* invitál; *birsag* < bírság; *hurduzău* hordozó (kötél); *valatas* < vallatás; *uisag* < ujság, stb. Érdekes adatait az eddigi tudományos irodalom figyelmen kívül hagyta.

¹⁰² További tájékoztatással szolgálnak: *Alexics* György, *Magyar elemek az oláh nyelvben*. Budapest, 1888. (Különnyomat a Nyelvtud. Közi. XVI—XVII. kötetéből); *AI-George* Flórián, *A felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása*. Budapest, 1914.; *Barbul* Jenő, *Az avasvidéki nyelvjárás*. Budapest, 1900.; *Caba Vazul*, *Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltésze*. Bécs, 1918. *Hetcó J.*, *A berettyómenti román nyelvjárás*. Belényes, 1912.; *Mândrescu*, S. C., *Elemente unguresti în limba româna*. Bucuresti 1892.; *Moldován* Gergely, *Alsófehér vármegye román népe*. Nagy-Enyed, 1899; *Stan Vazul*, *Magyar elemek a mócok nyelvben*. Nagy-Szeben, 1908. Emellett tájszótárakban (*A. Viciu*, űt. *Pasca*) s népköltési gyűjtésekben (*Alexics*, *J. Birlea*, *Candrea—Densusjanu—Speranăia*, *L. Costin*, *Densusjanu*, *Frâncu—Candrea*, etc. *Hodosiu*, *Jamik—Bârseanu*, *Mândrescu*, *Papahagi*, *J. Pop—Reteganul*, *Popovici*, *Tiplea*, *Weigand*), továbbá folyóiratokban is (*Sezătoare*, *Transilvania*, *Ungaria*, *Foisoara*, *Grai si Suflet*, stb.) sok becses anyag van felhalmozva.

¹⁰³ Fogalomkörök szerinti megoszlásukat 1. *Alexics*, *Magyar elemek az oláh nyelvben*. Budapest, 1888. Különnyomat a Magyar Nyelvörből. 122—127. 1.

¹⁰⁴ V. ö. Oláh *feliort* < magyar *feljárt* c. közleményemet *Magyar Nyelv*. 1931. 188—89. 1. Az itt idézett irodalomhoz 1. még *Pasca*, *Glosar dialectal*. Bucuresti 1928. Acad. Rom. Mem. Secj. Lit. Ser. III. Tom. IV. Mem. 3.

¹⁰⁵ *Edelspacher*, *Rumun elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtud. Közi. XII. köt. (1875), ill. *L. Saineanu*, *Istoria Filologiei Romane*. Bucuresti 1895. 211—17. 1.

¹⁰⁸ *Szinnyei* József, *Román elemek a magyar nyelvben*. Magyar Nyelvőr XXII. köt. (1893). Oláh is megjelent *Ion Pap* C. fordításában, *Ungaria* (Magyar-Román Szemle) II—IV. köt. (1893—95). — *Damian* István, *Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz*. Nyelvészeti Füzetek 67. Budapest 1912. 13—60. 1. Erdélyi nyelvjárásaink monográfiáiban és nyelvészeti folyóiratainkban szintén találunk idevágó anyagot. A világháború után érthető okokból sok oláh szó özönlötte el a kisebbségek nyelvét s ahogy azelőtt az erdélyi oláh *fispan-t*, *birau-t* mondott, úgy használják mindinkább a magyarok is a *prefect*, *primăr* stb. szavakat (1. *Csűry* Bálint, *Erdélyi magyar nyelvünk állapota*, *Magyar Nyelv* XXVII. köt. 253—58. 1.) és *Vásárhelyi* Gergely, *A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben*. Magyarosan IV. (1935) 5—8. sz.

¹⁰⁷ Fogalomkörök szerinti megoszlásukat 1. *Damian* i. h. 43—44. 1.

¹⁰⁸ Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben. Budapest 1902. L. még *G. Kisch*, *Rumänische Elemente im Sieb.-eächsischen*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebb. Landesk. 1903. évf. 65—69. 1.; *E. Grigorovifă*, *Românisme în dialectul germán al Sasilor din Transilvania*. Noua Revistă Româna

II. köt. 250, 341. kk. 1. és S. G. *Mândrescu*, *Influența culturale germane asupra noastră I. Influenza germană asupra limbei romane*. Jasi 1904.

¹⁰⁹ L. bővebben Magyar Nyelv XXXVIII. köt. 53. 1. — Az erdélyi szász magyar elemeire nézve I. J. *Jacobi*, *Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen*. Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schässburg. 1895. és *Ungar, Ungarisches Lehngut im Sieb.-Sachs. Karpathen* 1912. évf.

¹¹⁰ *Rumär* volt Ireneo della Croce tanúsága szerint az isztriai románok népi neve is a XVIII. sz.-ig (História antica e moderna, sacra e profana della città di Trieste, 334. 1.), ezt azonban kiszorította a horvátoktól kölcsönzött *Vlas*, *Vlas*. Csak a magukat *Vlasî-nak* nevező megleni oláhságnál nincs nyoma a Romanus-nak (Th. *Capidan*, *Meglenoromânii I. Istoria si graiul lor*. Bucuresti 1925. 5. 1.).

¹¹¹ A hátszegi neme[^]-családok mindmáig megőrizték társadalmi fensőbbiségük tudatát, éppúgy mint a máramarosiak. Densusianu közöl egy szatirikus versikét, amellyel az egyszerű paraszti sorban élő oláh csipkedí a *nemes* gögös elzárkózottságát:

Nemes lamură
Cu Tiganii seamăna

[Nemes vagy a javából,
Mégis cigánynak látszol.]

(Graiul din Tara Ha[^]egului, 6. 1.)

¹¹² L. *Drăganu*, *Toponimie si Istorie*. Anuarul Institutului de Istorie Nationals II. köt. 233. kik. i. és C. *Lacea*, *Tara, Tara Bârsii si Ardeal*. Tara Bârsei I. évf. (1929) 2. szám.

¹¹³ Az erdélyi oláhság foglalkozási ágaira « egyéb életviszonyaira nézve I. *Moldován*, Alsófehér vármegye román népe. Néprajzi tanulmány. Budapest 1899. 725. kk. 1.; *Densusianu*, *Graiul din Tara Ha[^]egului*. Bucureşti 1915.; *Din vieapa poporului român c*, a román Akadémia kiadásában 1908 óta megjelenő sorozat, amelynek folytatása *Anuarul Institutului de Folklor* címmel jelenik meg: *Caba V.*, Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltészete. Bécs 1918.; *Biblioteca folkloristică a Banatului*, Sub direc[^]ia: L. *Costin*, Timisoara 1927-től; V. *Hanes*, *Din Tara Olutlui*. Inseamnări etnografice și lingvistice, culegere de texte, glosar de cuvinte . . . Bucureşti 1922.; S. C. *Mândrescu*, *Literature si obiceiuri populăre din comuna Rîpa de los* (com. Mureş-Turda). Bucuresti 1892.; E. *Moroianu*, *Din {kmtul Săcelelor* (Barcaság) Grai și Suflet vol. IV. 310—350. I.; V. *Păcală*, *Monografia cornunei Răsinariu*. Sibiu 1915.; T. *Papahagi*, *Ceroetări în Mun[^]ii Apuseni* (a mőcokról és mokányokról) Grai si Suflet. II. köt. 22—89. 1.; E. *Precup*, *Păstoritul în munii Rodnei*. Biblioteca Dacoromaniei 3. Cluj 1926.; Gr. G. *Tocilescu*, *Materialuri folcloristice I*. kot. 1—2. rész. Bucuresci 1900.; P. *Cancel*, *Păstoritul la poporul român*. Convorbiri Literare XL VII évf. 851—75. L.; H. *Dumke*, *Terminologie des Ackerbaues im Daikorumänischen*. Jahresberichte des Institutes für rum. Spr. XIX—XX. köt. (1913) 65—123. 1.; *Liuba—Jana*, *Topografia satului si hotarului Măidan*. Caransebes 1895 (faluleírás); ezenkívül folyóiratok (Dacoromania, Ethnographia, Familia, \$^{cz}ătoarea, Ungaria) stb. Erdélyi vonatkozású tanulmányok találhatóak a Gusti volt közoktatásügyi miniszter szerkesztésében megjelenő Arhiva pentru stün[^]a si reforma socială c. folyóiratban is. A Gusti-féle falumunkára v. ö. *Venczel* József tanulmányát: Erdélyi Múzeum XI. (1935.) 219. kk. 1.

¹¹⁴ *Moldován* G., *A románság*. II. köt. 100. 1. Nagybecskerek 1895.

¹¹⁵ *Drăganu*, *Cuvinte si obiceiuri*. Extras din „Revista Filologică” Anul II. (1928) 75—77. 1.

¹¹⁶ *Drăganu*, u. o. 73—74. 1. és *Viciu*, *Glosar dialectal* 36. 1.

¹¹⁷ Az oláhság őstörténetét s ezzel kapcsolatban az ú. n. kontinuitás kérdését külön kötetben tárgyaljuk (1. f. 8 j.), amely most van sajtó alatt. Sok probléma, amelyet jelen dolgozatunkban részletesebben nem fejtegetünk, ebben a munkánkban részesül közelebbi megvilágításban. — Az oláhság szellemi fejlődésének folyamatát, jórészt a Nadler-féle irodalomtörténeti szempontok alkalmazásával újabban *Gálai* László vázolta fel. A román irodalomtörténet tájrajzi problémái' (*Apollo* III. 1935. 339—384. 1.) c. és az erdélyi oláhság jelentőségét is megfelelő módon kidomborító értekezésében.

PUKÁNSZKY BÉLA

**A SZÁSZOK
ÉS AZ ERDÉLYI GONDOLAT**

A SZÁSZOK ÉS AZ ERDÉLYI GONDOLAT

Írta: PUKÁNSZKY BÉLA

A fejlett erdélyi szász és birodalmi német történettudomány előszeretettel ábrázolja a szászságot a német „völkisch” gondolat egyik legerőteljesebb és legrégebb hordozójának s e gondolatot állítva történet szemléletének középpontjába, a történet folyamában is elsősorban annak erősödését és fokozatos tudatosodását látja meg. Ennek a tetszetős szemléletnek bizonyos mértékig megvan a maga jogosultsága. A szász etnikum és kultúra csodálatos, zárt egységét valóban mindenekelőtt a Németországgal való állandó kapcsolatoknak, az „anyaország-ból” jövő ösztönzéseknek köszönheti s a nagynémetiséghez való tartozás tudata különösen az újabb korban a szász történet egyik jelentős formáló ereje lett. Azonban a szászság nemcsak úgynevezett „szász”, azaz a nagynémet népegység egyik alkotóeleme (hogy a rajnai frank telepekre alkalmazott „szász” elnevezés tudós találmány, az itt lényegtelen), hanem *erdélyi* is: erdélyi sorshoz kötött, a többi erdélyi népekkel való együttélésre utalt, amelyekkel együtt vagy szemben kellett megteremtenie saját fennmaradásának és kifejlődésének feltételeit is. S hogy ez a sorsközösség újabban a szász nép élő patriotizmusának is egyik alkatelemévé vált, azt leghívebben tükrözi a szászok nemzeti dala, amely e verssorokban csendül ki:

Siebenbürgen, süsse Heimat,
unser treures Vaterland,
sei gegrüsst in deiner Schöne
und *um alle deine Söhne*
schlinge sich der Eintracht Band!

Nincs itt egyetlen hang sem, amely nagynémet tudatra, vagy legalább szász nemzeti érzésre mutatna. Erdély jóléte, Erdély fiainak egyetértése az, amely mint leghőbb óhaj az egész dalt áthatja. Vájjon megvolt-e mindig a szász nép vezetőiben a történelem folyamán az egyetértésre való készség és törekvés?

Kíséreljük meg vázlatosan végigtekinteni a szászság történetét,

mégpedig nemcsak a „völkisch” gondolat térfoglalását nézve, hanem az erdélyi népekkel való sorsközösség és együttélés szempontjából is. A kép, mely így elénk tárul, talán nem lesz olyan ragyogó, mintha csupán az „auslanddeutsch” ideológia szemszögéből nézzük a szász történet menetét, de valószínűbb és tanulságosabb lesz. Ez a kép azt mutatja, hogy a szászság részben földrajzi és közjogi helyzetének folyamánként, részben ösztönszerűen, részben tudatosan, de mindig következetesen és fokozódó mértékben *elkülönült Erdély többi népeitől* s ezzel rendkívül megnehezítette az államalapító magyarsággal való komoly, a sors- és érzelmi közösség tudatában gyökerező megegyezésnek a lehetőségét akkor, amikor számára ez a megegyezés létkérdéssé vált. A „völkisch” gondolat számos alakváltozatában egy új hatalmas összetartozás lehetőségét csillogtatta meg az erdélyi szász értelmiség legjobbjai előtt; ehhez a gondolathoz *kellett* folyamodniuk azoknak, akik szabadulni akartak a kis-szász ideológia merev és szűk korlátaitól, de ez a gondolat természetesen csak betetőzte a szászság *erdélyi* elkülönülését és elszigetelődését. A „völkisch” gondolat elhatalmasodásával egy időben és egyenlő mértékben veszítik el a szászok az erdélyi hazában való továbbfejlődés leglényegesebb feltételeit. Ma a szászság az európai közvélemény nagy része előtt mint az „Auslanddeuschtum” egyik legelismertebb, legértékesebb eleme áll, de ugyanekkor reálisabb pillantású történetírói bizonyára nem ok nélkül szólnak népük hanyatlásáról, elerőtlenedéséről.

A szász nép életfolyamának sorsszerű alternatívája már az erdélyi hazában való letelepedés alkalmával adva volt: a szászlakta terület földrajzilag kezdettől fogva nem volt egységes. A három nagyobb telepítési egység közül — a szebenvidéki, barcasági és besztercenaszódi — mindegyik szorosan érintkezett magyar- és székelylakta területekkel s rajtuk kívül különösen a különálló szász szigetek — Krakkó, Magyar-Igen, Rumes és a medgyesvidéki kolónia — nyújtottak természetes lehetőséget a magyarokkal és székelyekkel való együttélésre és együttfejlődésre. Mihelyt azonban a szász telepések politikai nemzetté emelkedtek és a magyar közjog részeseivé lettek, egy másik lehetőség is kínálkozott: II. Endre 1224-ben kiadott privilégiuma kimondja, hogy a Nagyszében körül letelepedett szász nép egységes, feje a király által kinevezett comes, hivatalnokait és lelkészeit maga a nép választja, rendelkezik a szászok autonómiájáról az igazságszolgáltatásban, a privilegiált terület polgárjogáról, a telepések teljes jogegyenlőségéről s szabályozza a szászok hadiszolgálatát és adókötelezettségét. Ezek a királyi kiváltságok megszabták a szászok külön politikai, társadalmi és nemzeti fejlődésének irányát s ezt a különfejlődést a szász nép politikai vezetői a kiváltságok merev védelmében fokozatosan elzárkózással szé-

lesítették. A külön fejlődés egyébként a szászok sajátos települési módjából is adódott. A település határörvidékeként történt s a telepések éppen úgy, mint régi hazájukban, a Közép-Rajna és a Mosel vidékén, közösséget („Markgenossenschaft”) alkottak. Jogegyenlőségük szervezen összefüggött a közös vagyon gondolatával. A föld a közösségé volt, az egyén jóformán csak kezelte birtokát s ha örökösei nem voltak, visszaszállott a közösségre, az erdő és legelő pedig minden körülmények között a közösségé maradt és sohasem juthatott magántulajdonba. Közös volt a föld művelése is: a község egy-egy birtokrészen kötelezően előírta azt a mezőgazdasági terményt, amelyet a birtokosnak termelnie kellett. A talajkihasználásnak ez a módja („Flurzwang”) persze erősen megkötötte a többség akaratától függő birtokos vállalkozási kedvét s így a szász mezőgazdaság fejlődését is erősen hátráltatta, de megtartotta és fejlesztette a közösség, az összetartozás tudatát.

Az „Andreanumban” privilegizált terület egység határai a további fejlődés folyamán egyre inkább kitolódnak s az egész szászlakta földet magukba zárják. Ily módon a következő jó harmadfél század folyamán teljessé válik az összes szász telepések egységes közjogi testületté való fejlődése. Ez az egységes testület, az 1486-ban megalakult szász egyetem, az *Universitas Saxonum* tudvalevően a hét széken kívül a két széket, valamint a beszercei és barcasági kerületet is magában foglalja. A terület egységesen képviselteti magát az országgyűlésen, egységesen fizet adót és egységes vezetés alatt áll. Feje, szinte államfői jtkörrel, a nagyszebeni polgármester és szász comes, a belső közigazgatás és honvédelem legfőbb irányítója, aki a szászokat a király előtt s a királyt a szászok előtt képviseli. Az univerzitás a szász igazságszolgáltatásnak is legfőbb szerve lett. Ez az igazságszolgáltatás saját szokásjog alapján állott, melyet később „Eigenland-recht der Sachsen in Siebenbürgen” címen kodifikáltak. (A szász törvénykönyv végleges szövegét Altenberger Tamás, Horterus János és Bomel Tamás előmunkálatai után Fronius Mátyás brassói városi tanácsos foglalta írásba a 16. század hetvenes éveiben és Báthori István fejedelem erősítette meg.) Jellemző a szászok szívós kitartására, de egyúttal merevségére is a kiváltságok védelmében, hogy ez a szokásjog 1853-ig maradt érvényben, amikor néhány évre, a magyar jogszolgáltatás bevezetéséig, az osztrák polgári törvénykönyv lépett helyébe.

A királyi privilégiumok védelme alatt és kiterjesztésükkel egy időben alakulnak ki a szászok belső életében a különfejlődés egyéb biztosítékai is. A jogegyenlőség elvének az első erőpróbát saját saraikból kinőtt hatalmas főtisztviselőcsaládokkal szemben kellett kiállani, amelyek örökös tisztségre törekedtek („Erbgräfen”). A szívós, kétszázéves küzdelmet a jogegyenlőség védelmén kívül az a tudat alatt lap-

pangó aggodalom is hevítette, hogy egy nemesi osztály kialakulása vagy a parasztságának jobbágysorba való süllyedése szükségképpen a szász nemzettest megcsonkítására is vezetett volna. A jogegyenlőség gondolata azonosult a népfenntartás gondolatával s az „Erbgraf”-családok beolvadása a magyar nemességbe mutatja, hogy ez az azonosítás a szász egység megőrzése szempontjából nem volt alaptalan. A 14. és 15. században alakulnak át a nagyobb szász telepek (Nagyszében, Brassó, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászváros, Szászsebes, Szászrégen) igazi városokká, amelyekben a kiváltságok értelmében „idegennek” (értsd magyarnak és székelynek) természetesen tilos volt letelepednie. Ebben az időben épülnek a szász egység és összetartás látható szimbólumai-ként Nagyszében és Brassó vársáncai és bástyái s a falvak jellegzetes vártemplomai, amelyeket az idegen ma is csodálattal szemlél. S a városokban lassanként megindul az iparosodás és a kommercializálódás folyamata. Mikor 1376-ban Goblinus, a szász születésű erdélyi püspök Nagy Lajos megbízásából megjelent a privilegizált szászlakta terület gyűlésén, a szebeni tartományban már 19 céhet és 25 bekebelezett iparágat talált, holott ugyanekkor például Augsburgban csak 16 céh működött 20 iparral. S az ipar egyes ágaikban művészetté emelkedik. Már a 15. században akadnak a szász városokban szorgalmas művelői az ötvösművészetnek, amely — mint a szepességi városokban — igazán csak a 17. században virágzik. A festészetben Johannes von Rosenau neve jelzi a fejlettség magas fokát már a 15. század közepe felé. Ez a gazdasági differenciálódás természetes úton ugyan, de szintén előmozdította a szász különfejlődést. Azonban talán legszembetűnőbb az elkülönülési tendencia a szászok egyházi szervezetében. Miként az „idegen” világiak ki voltak zárva a szászlakta városokból, úgy többhelyütt (pl. Nagyszébenben és Segesvárt) a városi szerzetesrendek, ferencesek és domonkosok is csak úgy telepedhettek le, ha kötelezték magukat arra, hogy csak német származású rendtagokat vesznek fel, de még így is idegenkedéssel fogadták őket. Az erdélyi szász papság azonban az egység védelmén jóval túlmenően már a XV. században bámulatos céltudatossággal és makacs kitartással a világi univerzitáshoz hasonló egyházi egység megteremtésére törekedett. A szász káptalanok vezetését 1502-ben a medgyesi dékán veszi át, aki lassanként önálló s az erdélyi püspök által is elismert feje lett a szász egyháznak. Az elkülönülési tendencia azonban az egyház belső életében is erősen érvényesült. A hívek magánéletére is kiterjedő egyházi vizsgálatok alkalmával száműztek minden „idegen” (értsd magyar) szokást, mely kezdett náluk meghonosodni. Szigorúan eltiltották a magyar haj- és ruhaveletet s a tilalom ellen vétőknek egy időre megtagadták még a

szentségek kiszolgáltatását is. Ilyen módon az egyház szintén az egy-
ség gondos és éber őre, de egyúttal az elkülönülés előmozdítója is volt.

Az egyházi szervezet fokozódó önállósulása előkészítette a talajt
Honterus János nagy reformatori műve és a *Siebenbürgisch-sächsische
Landeskirche* számára, amelynek megalakulása újabb jelentős állomás
a szászság elkülönülési folyamatában. A mai szász történetpolitikai
irodalom nem mulasztja el sohasem hangsúlyozni azt a körülményt,
hogy az egyházban a szász ember elsősorban a faji összetartozás szer-
vét értékeli; vallási szempontból az egyház nem sokat jelentett szá-
mára, hiszen racionális lelkivilágában a vallásos érzésnek sohasem vol-
tak mélyebb gyökerei. A szász ember szemében az egyház elsősorban
a népegység látható kifejezője, amely magában számtalan, a vallással
össze nem függő szellemi törekvést egyesít, demokratikus szervezete is
annyira hozzáfűzi a nép egész életéhez, hogy nélküle már el sem kép-
zelhető. Persze az egyház csak évtizedes folyamat eredményeként vál-
hatott a faji egység szerves kiegészítőjévé, amint a reformáció moz-
galma is csak ismételt ingadozások után találja meg a szászoknál azt
az utat, amelyen a vallás egysége egyúttal a nép egységét is jelentette.
De az így létrejött „Landeskirche” azután a szász szeparálódás leg-
maradandóbb, legéletképesebb biztosítékának bizonyult: túlélte a
királyi privilégiumokat, az univerzitást, a világháborút, Erdélynek
Nagyromániába való bekebelezését s ma úgyszólván egyetlen látható
szerve a minden százszok egységének.

Az egyházi reformmozgalom, — ha tisztán szellemi előzményeit
vizsgáljuk — az erdélyi szászoknál, mint általában egész Európá-
ban, a humanizmus gyökérzetéből sarjadt. Az első szász humanista
nemzedék pedig a bécsi egyetemről indult útnak. 1366-tól a XVI. szá-
zad elejéig az egyetem hazai származású tanárainak több mint negyed-
része, a hallgatóknak pedig mintegy ötöde a szászok soraiból került
ki. (A háború előtti szász történetírás Bécsset s általában a Habsburg-
monarchiát mint a német szellemiség közvetítő tényezőjét igen magasra
értékelt: annál feltűnőbb, hogy a legutóbb megjelent történeti mun-
káiban, melyekben egy új történeti folytonosság körvonalait véljük
felfedezni, ennek a közvetítő tényezőnek a rajza is erősen elmosódik.)
Az első humanistáik azonban, akár Celtis Konrád dunai tudós társasá-
gának büvkörében állottak, mint Krausz Bálint brassói orvos vagy a
Horatius-komentátor *Wolfhard Adorján*, akár a II. Lajos udvarában
bizonytalan célkitűzésű európai kultúrközösség szálait szövögető Eras-
mus-hívók körében éltek, mint *Piso Jakab*, Miksa császár koszorús
költője, II. Lajos egyik nevelője, távolból, idegenkedő lenézéssel
szemlélték népüket s így az erdélyi szász szellemi életre jóformán
semmi hatással nem voltak. Nem hagytak hátra maradandó nyomokat

azok a vándorprédikátorok sem (Sziléziai Ambrus, Weich Konrád), akik a XVI. század elején a szászok földön már félreérthetetlenül a reformáció útját egyengették; jelentősebb szerve volt a reformmozgalom terjeszkedésének a *Hecht János* nagyszebeni várasi tanácsos házában 1525-ben alakult iskola, de hatása természetszerűen csak szűk körre szorítkozhatott. *Honterus Jánosra* volt szükség, hogy az erdélyi szász reformáció testet öltjön. 1534-ben visszatérve külföldi útjáról szülővárosába, Brassóba, nyomdájával, tankönyveivel, iskolájával, egyházszervezeti, jogi, földrajzi munkáival óvatosan fokról-fokra haladva, de fényes sikerrel és népének sajátos szükségleteit szemmel tartva végrehajtja nagy reformatori művét. Egy sebezhető pontja azonban mégis volt a nagyszerű alkotásnak: Honterus 1547-ben végleges formában kiadott egyházszervezeti munkája (*Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*) meglehetősen tág teret nyitott az ágostai hitvallás értelmezésének, ami egy ideig a szász papság körében is egyenetlenségekre vezetett. Találón jellemzi a hittételek értelmezésében megnyilvánuló tájékozatlanságot *Dürr Damasus*, a szászok legsúlyosabb szavú prédikátora a XVI. században: „In der kirchen zwischen den geistlichen ist vil hader. Einer will nicht haben drei personen im göttlichen wesen, der ander verlaugnet den heiligen geist und macht aus dem ewigen son gottes einen schlechten zeitlichen Menschen, dem dritten gefeit nicht die kindertauf, der virt irret vom abendtmahl des hern, der fünft ergert sich an der ewigen fürsehung gotts.” De a dogmatikai nézeteltérések a belső egyenetlenségen túlmenően nagyobb veszélyt is jelentettek: az egyre erősödő erdélyi kálvinizmus ismételten megkísérli, hogy a szászok egyrészét is a maga körébe vonja. Már pedig a kálvinizmushoz való csatlakozás a XVI. század ötvenes éveiben is többet jelentett, mint szakítást az ágostai hitvallással: a szász reformáció vezetői meg *Kálmáncsehi Márton*, a svájci reformáció tüzes apostola Erdélyben egyformán szembeállították a „magyar” kálvinizmust a „német” lutheranizmussal, s a szászok két nagy fiának *Heltai Gáspárnak* és *Dávid Ferencnek* egyidejű eltávolítása a lutheranizmusból az unitarizmus felé és kiszakadása népük kötelékéből fényes gyakorlati példával igazolta a szembeállítás helyességét. A szászok azonban e dogmatikai harcokban is csodálatos szívósággal meg tudták őrizni vallási és népi különállásukat s mikor *Hebler Mátyás*, a szász evangélikus egyház első püspöke 1563-ban kiadott *Brevis Confessio-jában* újra s most már félreérthetetlenül leszögezi az ágostai hitvallás helyes értelmezését, a szászok egymás között egyeznek meg: az egyház és a nép egységének gondolata immár teljesen összeforrt. Az a körülmény pedig, hogy Hebler Confessio-ját jóváhagyás végett négy német egyetem (Wittenberg, Lipcse, Rostock és az Odera melletti Frankfurt) elé terjesz-

tették, mintegy előre jelzi a szászságnak további, a reformációból kiinduló fejlődési irányát. A reformáció révén lesz a szászság érintkezése Németországgal szervessé és folytonossá; s az érintkezés szálai egyházi térről kiindulva lassanként az egész életet átszövik. A reformáció révén tárul az Erdélyben mindinkább elkülönülő, sőt elszigetelődő szászság elé az „őshaza”, az anyaország, mint egy szíve szerint való közösség, amelytől földrajzilag el van ugyan szakítva (ezért nem voltak s nem is lesznek az erdélyi szászok sohasem területi értelemben vett irredentisták), de amely még így, a távolból is óriási erőtartalmat jelentett vallási, kulturális és faji aspirációi számára. Hogy a felfedezett közösséghez gyorsan fűződő szálak az erdélyi népekkel való együttélést és együttfejlődést nem mozdították elő, azt talán mondani sem kell. Mert igaz, hogy ezek a szálak egyelőre csak vallási és művelődési viszonylatban fonódnak: a reformáció óta válik a német kultúra a szász ember számára az a kiapadhatatlan forrás, amelyben saját műveltsége is gyökerezik, ez idő óta törekednek a szász értelmiség kiemelkedő alakjai minden erejükkel arra, hogy a hatalmas német kultúrfolyamból legalább egy vékony erecskét saját földjükre is elvezessenek; de a vallási és kulturális kapcsolatok szálaiból lassanként, — már a XVI. század primitív nacionalizmusa mellett is felismerhetően — kialakul a „völkisch” ideológia alapszövedéke,

A reformáció sikerét az erdélyi szászsoknál — a szellemi előfeltetelektől eltekintve — az a körülmény biztosította, hogy jelentős közjogi tényezőre, az univerzitásra támaszkodhatott, amely a maga hatáskörén belül gondoskodott az új hit intézményes megszilárdításáról. Az univerzitásnak pedig a török szétválasztó politika nyomása alatt a XVI. században meginduló erdélyi önállósulási folyamat az erdélyi államiság szűkebb keretei között az eddiginél is jelentősebb politikai befolyást biztosított. Ez a növekvő befolyás természetesen szintén elősegítette egy sajátosan kis-erdélyi szász államszemlélet kialakulását, amely nem terjedt túl az univerzitás határain. Jellemző a legújabb szász történetírás éppen irányzatmentes átértékeléseire, hogy mennyire másképpen látja ma az erdélyi önállósulás egyes fázisait, nevezetesen maguknak a szászsoknak a magatartását a Ferdinand és Zápolyai között lefolyt harcokban, mint pl. a háború előtt. *Teutsch György Dániel* a trónharcról szóló fejezet címszavai közé még felveszi a *deutsche Treue-t*, ezzel is dokumentálni akarván, hogy milyen nagy súlyt helyez a szászsok Habsburg-hűségének kidomborítására. A szászsok — úgymond — a német vérből származó királytól inkább várhatták népük érdekeinek felkarolását, mint Zápolyaitól, aki tüneményes karrierjét nem kis részben a köznemesség németgyűlöletének köszönhette. Különösen *Pempflinger Márk* comes (miként a legtöbb, történetük

jelentős eseményeinél a szászok élén álló politikai vezér, nem közülük való, hanem budai német család sarja) tartotta a szászokban a hűséget Ferdinánd iránt még áldozatok árán is, míg végül magukra hagyva kénytelenek voltak ők is csatlakozni Zápolyai táborához. E felfogással szemben *Teutsch Frigyes* (feltűnő késedelemmel méltatva figyelemre *Höchsmann János* 1905-ben megjelent idevágó kutatásait) nem győzi hangsúlyozni, hogy a szászok Zápolyaival Erdély különállásáért harcoltak, míg végre Ferdinánd „praktikáinak” sikerült őket egy időre a maga számára megnyerni. Bármint vélekedik azonban a régi és új szász történetírás a szászság magatartásáról az önálló Erdély kialakulásában, annyi bizonyos, hogy a szászoknak semmi okuk nem volt ugyan elszakadni a magyar királyságtól, amelynek uralkodói elhalmozták kiváltságokkal és adományokkal, de helyzetükben — szemben a magyarokéval és a közsékelyekével — az önálló erdélyi állam kialakulása sem hozott lényeges változást. Privilégiumaikat az új Erdély fejedelmei, különösen János Zsigmond és Báthori István is megerősítették s így nyitva volt az út a szászság további zavartalan fejlődéséhez. Ez az út pedig továbbra is a lassú, de következetesen előrehaladó elkülönülés és elzárkózás útja volt.

Ismeretes, hogy az új közjogi helyzetet az önállósult Erdélyben a három nemzet, a magyar nemesség, a székelyek és szászok uniója szabályozta, amelyet 1442-ben harmadszor újítottak meg. Ez a politikai unió joggal kelthette fel azt a reményt, hogy a testvéries együttműködés révén a szászság is szorosan összeforr a másik két nemzettel s az elkülönülési folyamat megáll. Azonban a három náció csak időnként fogott össze, s az összefogás rendszeren részleges és alkalmoszerű maradt. Ilyen alkalmoszerű összefogás volt a Báthori Gábor zarnoki uralma ellen irányult összeesküvés, amikor *Weiss Mihály* brassói bíró — ismét később bevándorolt német, nem szász család sarja — állott vérig sértett honfitársai élére, hősi halálával téve bizonyosságot a szászok elszántságáról jogaik védelmében. Persze az összeesküvés balsikere sem volt alkalmas arra, hogy a három nemzet között az összetartó szálakat erősítse. Az igazi belső unió legfőbb akadályai a szászoknál ismert közigazgatási zárt egységükön és a vallási kérdésen kívül a másik két nemzetétől lényegesen eltérő társadalmi fejlődésük s az egyre gyakoribb nemzetiségi súrlódások voltak.

A szászoknál nem találjuk meg a földesúri hatalomnak azt az előretörését, amely a XVI. században a társadalmi fejlődést Magyarországon általában jellemzi. A földesúri hatalom helyett itt a fálvak agrár lakossága lassanként mindinkább a városok politikai befolyása alá kerül. Ezek döntöttek a székhivatalnokok választásánál, átvették felső fokon a bíraskodást s így a falusi lakosság autonóm politikai jogai

az ők kezükbe mennek át. A városokban (Nagyszegben, Segesvár, Medgyes, Brassó, Beszterce) pedig az iparos és kereskedelmi társadalomtól egyre inkább a polgári intelligencia néhány családja veszi át a politikai és szellemi vezetést s hogy ezek a vezető családok (pl. Teutsch, Brandsch stb.) ma is jórészt ugyanazok, mint a XVI. és XVII. században, mutatja, hogy a szász egységen belül is következetesen érvényesült a kiválasztódás és elkülönülés elve. Ezek a családok a városokban vagy mint vezető tisztviselők, vagy pedig mint a szűkebb vagy tágabb tanács tagjai tartották kezükben a politikai hatalmat és különösen a XVII. században „intra muros” is elkeseredett küzdelmet folytattak a hatalmi túlkapásaikkal szembeszálló, politikailag iskolázatlan polgárság alsóbb rétegeivel. Természetes, hogy a nemzeti öntudatában szinte koraérett intelligencia a maga tekintélyével sajátos s az elkülönülési folyamatot alátámasztó kis-szász ideológiáját is belevitte a politikai szempontból naiv és tájékozatlan falusi nép gondolkodásába.

Mert elsősorban ez az intelligencia képviseli minden erejével és tehetségével a szász álláspontot, amikor a három erdélyi náció között már a XVI. században meglehetősen éles formákban jelentkeznek tisztán a nemzeti szeparáció szándékából eredő ellentétek és sűrűlódások is. Említettük, hogy az erdélyi szász városok polgársága — éppen úgy, mint a legtöbb magyarországi német lakosságú város — már a középkorban szívósan küzdött minden „idegen” letelepedés ellen. Míg azonban a magyar királyság területén a német polgárság a XVI. században a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok hatása alatt engedékenységre kényszerül, addig a szászok — a három nemzet politikai uniója ellenére — továbbra is kíméletlen merevségre zárják ki a magyar nemességet városaikból. Igaz, hogy ez a tilalom nem csupán magyar, hanem más nemzetiségű letelepedőkre is vonatkozott, de az a körülmény, hogy alóla *egyedül a németek vétettek ki*, világosan mutatja, hogy kimondásánál és fenntartásánál a nemzeti egység megóvása volt a döntő. A szászok törekvéseit a privilégiumok megerősítésével az erdélyi fejedelmek is elősegítették; egyes kirívó esetekből, pörösködésekben azonban tudjuk, hogy elzárkózásuk a magyaroknál is erős ellenhatást váltott ki, s mindkét oldalon túlfűtött, egymás leszólásában és ócsárlásában kimerülő nemzeti önérzetet fejlesztett ki. Mindkét fél gyakran a fantasztikum határát érintő történeti visszapillantásokban igyekezett a maga igazát megvédeni. A szászok részéről leghatékonyabban *Hut Albert*, a nagy comes mutatott rá példát 1591-ben a fejedelem előtt elmondott beszédével, de előtte és utána a városi intelligencia flóráiból kikerült helyi krónikások (*Ostermayer Jeromos*, *Bomel Tamás*, *Siegler Mihály*, *Pomarius Keresztély*) és humanista poéták (*Lebel János*, *Sommer János*) igyekeztek népük erdélyi elhelyezkedését a dicső múlt

fényével és kiváltságokat konzerváló erejével felruházni. Hangsúlyozzák, hogy a szászok, akiket a magyar királyok „ad retinendam coronam” helyeztek Erdélybe, a honvédelem terén szerzett érdemeik jutalmául nyerték el a szászföldet és privilégiumaikat, s így politikai jogaik semmivel sem lehetnek kisebbek, mint a másik két erdélyi nemzeté. Ez a történeteszemlélet a XVI. században még nem terjedt túl a szászlakta terület határain és — minthogy többé-kevésbé a nemzeti resentiment légkörében alakult ki, — szintén csak elősegítette az elkülönülést és elzárkózást.

A nemzeti resentiment pedig a XVII. század folyamán az addiginál is élesebb formákban jelentkezik. Közvetlen indítékai azok az elkecseregelt harcok, amelyek az adóterhek elosztása körül a három politikai nemzet között minden országgyűlésen meg-megújultak, de egyéb erőforrások is táplálják. Vallási téren az ágostai hitvallású szászoknak a református erdélyi fejedelmek alatt ugyan hasonlóan jobb sorsuk volt, mint az unitáriusoknak, vagy éppen a katolikusoknak, de azért minduntalan tartaniok kellett attól, hogy a „kálvinista mérég” megbontja soraikat. Már pedig tudjuk, hogy a kálvinizmus egyet jelentett a magyarsággal vagy legalább is nem-szászsággal s amint a szászok mereven szembeszálltak minden kísérellettel, amely arra irányult, hogy városaikban református templomot építsenek vagy reformátusok telepdedjenek le, akként élesedtek ki a nemzeti ellentétek is. De leghatékonyabban maguknak a szászoknak hihetetlenül megnövekedett nemzeti öntudata segítette elő az elkülönülés folyamatát. Ezt az öntudatot bámulja már a XVII. század elején *Opitz Márton*, amikor Erdélyben talált fajtestvéreit a „germanissimi Germanorum” elnevezéssel tiszteli meg. S ez a nemzeti öntudat a XVII. század folyamán fantasztikummal telített eredetkutatások révén új, széles utakat épít ki a nagynémetiség felé. Népek és nyelvek eredetét az európai tudomány a humanizmus óta növekvő előszeretettel kutatta. Ez a humanista stúdium a XVII. század folyamán főként a német egyetemek hatásaként nálunk is elterjedt s különösen a szepesi és erdélyi német értelmiségnél igen termékeny talajra talált. Az eredetkutatások érzelmi és közvélemény-alakító kihatásai azonban merőben eltérőek a két telepítési terület németiségénél. A szepességi kutatók az ingatag talajon mozgó származtatási elméletek helyett lassanként az új, választott hazára fordítják figyelmüket. S amint népüknek az új hazában való elhelyezkedését és történetét kutatják, felismerik és felismertetik az államalapító magyarsággal való együttélés szükségességét és kellékeit. Az eredetkutatásokból kinőtt népszerű történetpolitikai irodalom itt tehát a magyarsághoz való közleledés, a magyarsággal való érzelmi összeforrás hatékony tényezője lett. Az első szepesi eredetkutatót, a késmárki *Frölich Dávidot*, aki igen

jellemzően először használja a magyarsághoz kapcsoló „Deutschungar” szót, láthatatlan szálak kötik össze *Bél Mátyás* szepesi tanítványaival, akik már németségüktől függetlenül, öncélként törekednek a magyar föld és magyar történelem megismerésére. Sőt innen a szaktudomány keretein kívül számos alakváltozatban tovább vezet az út a magyarságba beleolvadt szepesi értelmiséghez, amely szülőföldjéhez való ragaszkodásából, családi tradícióiból ma is valóságos kultuszt űz, de amelyben német származásának emléke már csak egy naiv külpolitikai orientáció vagy egyre halványuló kultúrszimpátiák alakjában él tovább. Nem így az erdélyi szászoknál. Itt a korán kifejlődött nemzeti resentment folyamánaképpen az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve támadó gesztus a másik két erdélyi nációval szemben. Bármennyire száraz tárgyyszerűsége törekednek is, fejtegetéseikből minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűségnek tudata s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász. E tekintetben a dús képzetű *Tröster János*, aki az erdélyi szász dialektust az angol és holland nyelvvel azonosítja, a hamelni patkányűző mondájának naiv hívei és a józan kritikai érzékű *Frankensteint Frank Bálint* királybíró meglehetősen egy nézetben vannak. Az ősi és „előkelő” eredet kimutatása természetesen magában foglalta a régi privilegialis helyzet sértetlen fenntartásának követelményét is. Azonban az eredetkutatók fejtegetéseinek ezen az inkább közvetve kifejezett védekező jellegű negatív célzaton kívül sokkal jelentősebb pozitív kihatásai voltak: az eredet és származás kérdésének „tisztázása” újabb kivezető utat nyitott az erdélyi elszigeteltségből a nagynémetséghez, újabb hatalmas köteléssel kapcsolta az „anyaországhoz” a szászsaágot, amely az autochtonság hirdetői szerint éppen olyan ősi és sajátos, mint bármely más német néptörzs. A reformáció teremtette vallási és kulturális kapcsolatok után most a közös eredet és származás kapcsolata is táplálja és éleszti a szász faji öntudatot; s amint az eredet és származás kimutatásában ott lappangott a szeparálódás szándéka Erdély többi népeivel szemben, úgy az eredet és származás tudatából új erőt merítő faji érzés is természetesen csak elősegítette az elkülönülés folyamatát. A barokk képzet szárnyain csapongó, merész hipotézisekre építő szász történetpolitikai irodalom, bármennyire is csak az intelligencia egy szűk körének munkája volt, éppen ennek az intelligenciának közvéleményformáló ereje folytán, az erdélyi szászfaji öntudat kialakulásának egyik jelentős tényezője.

Ezt a faji öntudatot az „anyaország” egyelőre alig vette tudomásul — *Leibnitz* érdeklődése meglehetősen magában álló és személyes jellegű, — de a szászok maguk is elég erősek voltak ahhoz, hogy népük egységét és sajátosságait sértetlenül megőrizték és mereven elutasítsanak minden

politikai tervet, mely azt veszélyeztethette, mégha német részről jött és látszólag a legszebb reményekkel kecsegtetett is. Erdély visszacsatolása a török kiűzése után megadta nekik az alkalmat arra, hogy erdélyi elszigeteltségüket (amely a nagynemetséggel való vallási, művelődési és faji, tehát tisztán ideális kapcsolatok ellenére még mindig megvolt) a Habsburg-dinasztiára támaszkodva megszüntessék és nemzeti törekvéseiket az erdélyi nemzet-unió helyett egy hatalmas német birodalom védelme és pártfogása alá helyezték. A kormány figyelme elsősorban feléjük fordult; közvetlenül a császári hatalom árnyékába kerültek azzal is, hogy az erdélyi csapatok császári tábornoka Nagyszébenben székeltek (a szász „főváros” maradt egészen a monarchia összeomlásáig az erdélyi hadtestparancsnokság székhelye). A bécsi államférfiak az erdélyi szászokban német testvéreiket látták és minden igyekezetükkel azon voltak, hogy az „elnyomottak” politikai túlsúlyát biztosítsák. Ezt a célt szolgálta volna a három nemzet uniójának megszüntetése vagy átalakítása, a számában erősen megfogyatkozott szászországnak új német telepítésekkel való megerősítése és a szászok lakta területnek közvetlenül a bécsi haditanács alá való rendelése. A szászok azonban nem fogadták lelkesedéssel a császári uralmat, sőt Brassóban az iparosok ellenállása a megszálló császári csapatokkal szemben 1689-ben heves ostromra vezetett, amelynek végén a katonaság felgyújtotta a várost. Gyanakvó magatartásukat a bécsi kormánnyal szemben az események igazolták. Bécsnek főcélja az abszolút császári hatalom minél hatékonyabb biztosítása volt s e főcél érdekében a szászok előjogai természetesen éppen olyan kevésbé részesülhettek védelemben, akár a másik két erdélyi nemzeté. Bármennyire elnyomottnak is érezték magukat tehát a szászok, bármennyire is megújították szinte siránkozásig menő panaszait minden országgyűlésen, mégis eredményesebben vélték megvédeni féltett privilégiumaikat a másik két nemzettel, mint a bécsi kormányhatóságokkal szemben. De legfőképpen a vallási kérdés állott áttörhetetlen válaszfalként a dinasztia és a szászok között. A császári katonák és tisztviselők részére át kellett adni templomaik egy részét, számos pör és a „forum productionale” a szász lelkészek egy részét is éppen úgy megfosztotta jövedelmétől, mint Erdély sok más protestáns papját. A szászok tehát joggal féltették a katolikus Habsburgoktól a *Landeskirche* jövőjét, azét az egyházét, amely a legsajátabb alkotásuk volt, amelyben nemcsak vallásos életük, hanem egységes kultúrájuk, nemzeti eszményeik intézményes megtestesülését látták. Így az ágostai evangélikus szászok nem kevesebb szívóssággal szállottak síkra Erdély függetlenségéért, mint a református magyarok s az 1693-iki rezolúciót megelőző tárgyalásokon a szászok követe, a későbbi nagyhatalmú és tragikus végű *Sachs von Harteneck* együtt tiltakozott *Alvinczi*-val az ellen, hogy az erdélyi kancelláriát a magyar alá rendeljék.

A három nemzet uniója tehát továbbra is fennállott, bár az együttélés a vallási, társadalmi és nemzetiségi súrlódások szakadatlan láncozata volt. Az ellentétek a visszacsatolás után újból fellángolnak, erősebben mint valaha. Az 1701—2-iki országgyűlésen az adó szétosztása miatt már nyíltan ellenséggént állott egymással szemben a három nemzet. Leginkább azonban a szász comes, *Sachs von Harteneck* ellen fordult a közgyűlölet, aki alkotmánytervezetében a király védelme alá akarta helyezni a három nemzet jogait és a nemességet is meg akarta adóztatni. Ezzel — ősi privilégiumok megnyirbálásáról lévén szó — természetesen éppen úgy szembekerült a szászokkal (ő maga felvidéki tót család sarja volt), mint a másik két nációval. Fokozta az elkeseredést ellene szász részről az, hogy a pénzhamisító és sikkasztó segesvári polgármestert, *Schuller von Rosenthal* császári amnesztia ellenére kivégeztette. A hatalmas comest hamar utóírta végzete: mikor felesége meg akarta gyilkoltatni volt szeretójét s a gyilkost házában rejtegette, majd férjével egyetértve megölette, az országgyűlés és a szebeni tanács egyformán halálra ítélte és kivégeztette.

A bécsi kormánykörök kétes értékű érdeklődését igazán csak a szászok legnagyobb államférfia, a gyakorlati politika és a művelődés terén egyaránt a felvilágosodás legképzettebb és legtevékenyebb előharcosa, báró *Bruckenthal Sámuel* (1721—1803) tudta népe javára fordítani. Bruckenthal német egyetemeken szívtá magába a felvilágosodás eszméit; visszatérve bámulatos gyorsasággal felfelé ívelő pályáján ismételt alkalma nyílt arra, hogy a bécsi udvarnál népe érdekeit képviselje. 1753-tól kezdve Mária Terézia bizalmas tanácsadója lett az összes erdélyi ügyekben; tüneményes közéleti pályáján is megmaradt népe hű fiának; minél magasabbra jutott, annál hathatósabban érvényesítette befolyását népe érdekeinek és kiváltságainak védelmében. E mellett jelentős érdemei vannak a szász művelődésügy fejlesztésében is. Alapítványa, a róla elnevezett múzeum (megnyílt 1817 február 25-én) a nagyszebeni (a szász univerzitás levéltárával egyesített) levéltár mellett a szászok legjelentősebb tudományos intézménye; leginkább ismert részein, a képtáron és iparművészeti gyűjteményen kívül tekintélyes könyvtárt és kéziratgyűjteményt foglal magában. Bruckenthal aktív, különösen személyi intézkedéseiben minduntalan érvényesülő szabadkőművessége világosan mutatja, hogy az erdélyi szászoknál a német egyetemek révén gyorsan és erőteljesen terjedő felvilágosodásnak igazi fészkei a szabadkőműves-páholyok voltak, amelyek Erdélyen kívül is, szinte egész Magyarországon, sőt még Ausztriában is jórészt porosz minták után honosodtak meg. A szabadkőművesség hivatalos nyelve egész Magyarországon a német volt, s természetes, hogy az erdélyi városokban (Nagyszebenben és Bras-

sóban) megalakult páholyok kizárólag az erdélyi szász politika és művelődés *külön érdekeinek* propagatív szervei lettek.

Nem kis mértékben Bruckenthal érdeme volt, hogy a szász kiváltságok az állandó felekezeti, társadalmi és nemzetiségi súrlódások mellett is II. József uralkodásáig az egész XVIII. század folyamán lényegükben semmiféle csorbát nem szenvedtek. Legmakacsabban most is a koncivilitás kérdésében állottak a másik két nemzettel szemben: maga Mária Terézia hiába pártolta a magyar és székely nemeseknek a szász városokba való beköltözhetőségét, — az új katolikus lakosságtól remélve a lutheránus szászok gyöngülését — a szászok megvédték különállásukat. Hogy a szászok élete a XVIII. század derekán mégis az általános hanyatlás képét mutatja, az elsősorban gazdasági elmaradottságukból és fejlődésképtelenségükből magyarázható. Városaikban egyre inkább tért hódítanak görög, örmény és rác kereskedők, mert maguk a szászok képtelenek voltak a török hatalom visszaszorítása után kialakult kereskedelmi viszonyokhoz alkalmazkodni. Így azután a legtöbb erdélyi szász város a XVI. században szépen megindult iparosodási folyamat után lassanként visszaesett földművelő várossá. Kivétel egyedül Nagyszében, a kormányhatóságok székhelye, amely a Mária Terézia alapította árvaházával, báltermével, kaszinójával és nyári színházával városi kultúra tekintetében első helyen állt az erdélyi városok között.

A hanyatlás másik, nem kevésbé lényeges oka a társadalmi fejlődés és az erkölcsi süllyedés volt. A XVI. és XVII. században hatalomra jutott csekélyszámú polgári intelligencia tagjai — nagyjában ugyanazon családok — egyre kizárólagosabban sajátítják ki a széleskörű autonómiával bíró városokban a főtisztviselői állásokat s nem törődve az erkölcsi követelményekkel, a jobbágyközsegeket kizsarolják, adósságot adósságra halmoznak és gazdálkodásukkal nem ritkán a tönk szélére juttatják a városokat. Egyes városokban valóságos harc folyik a hatalmas családok között (pl. Medgyesen a *Hannenheim* és *Heydendorffok* között) a jövedelmező állásokért. S a városok társadalma nem egységes már: a szászok németekkel szemben engedékenyebbek voltak a koncivilitás kérdésében, mint a magyarokkal szemben s így az Ausztriából emigrált protestáns bevándorlók mellett be kellett fogadni a városaikban betelepíteni óhajtó katolikus császári tiszteket és hivatalnokokat is. Ez pedig már rést ütött a faji és politikai egységet szervesen kiegészítő, féltve őrzött vallási egységen. Jellemző, hogy az egyre inkább korrupttá váló erdélyi szász városi közigazgatást egy Magyarországból Erdélybe vándorolt német kereskedő, a konvertita katolikus báró *Seeberg* kancelláriai tanácsos szervezte újjá, lényegesen enyhítve ezzel a nyomasztó gazdasági helyzeten is.

A bevándorlás szükségességét egyébként a szászok politikai vezetői

ismerték fel, hogy népük egyre ritkuló sorait a veszedelmes gyorsasággal szaporodó oláhsággal és a vármegyék területén levő szász községek elmagyarosodásával szemben új — lehetőleg persze német — néprétegekkel — megerősítsék. Báró Bruckenthal Sámuel ismételten kért Mária Teréziától új telepéseket. Ezek leginkább Felső-Ausztriából, a Salzkammergutból, Badenből, Krajnából és Karintiából jöttek Erdélybe s a Szeben és Segesvár körül levő falvakban, valamint az erősen magyarosodó Szászvárosban telepedtek le. Ilymódon a szászoknak sikerült a fajuk kimerültségéből származó bajokat orvosolni s a veszedelmesebb mérvű hanyatlást megelőzni. Az új protestáns telepések gyorsan asszimilálódtak a szászokhoz, a csekélyszámú katolikus telepes pedig az együttélés kezdeti nehézségei és súrlódásai után nem jelenthetett komoly veszélyt a szász egység számára. A szász szellemi műveltségéről Mária Terézia uralkodásának vége felé eleven képet ad *Heydendorff Konrád* medgyesi polgármester levelezése. Minden jelentősebb ösztönzés az „anyaországból, főképp a német egyetemekről indul ki, de az erdélyi szűkebb hazában tudomány és költészet, folyóiratok és társaságok egyformán a szász népfenntartás eszközeivé válnak. A Gottsched német társasága mintájára Nagyszebenben alapított *Deutsche Gesellschaft* elsősorban a szász népi öntudat és egység nevelőiskolája volt.

Ezt az egységet onnan fenyegette igazi veszedelem, ahonnan legkevésbé várták: az erdélyi szász történetírók egy része által előszeretettel „nagynémetnek” dicsőített II. József részéről. II. József bizony egyáltalán nem volt tekintettel a szászok németségére; a szász univerzitást éppen úgy megszüntette, mint Erdély többi történelmi közösségeit, vagyónát lefoglalta, a szász székeket éppen úgy beleolvasztotta a 10 új erdélyi vármegyébe, mint a székelyeket, a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra helyezte át, s amit talán legnehezebben viseltek el a szászok: megvalósította a koncivilitást, megengedte, hogy bárki tetszése szerint beköltözhessek az erdélyi szász városokba.

II. József abszolutizmusával szemben a szászok újból történeti jogaikra hivatkoznak, akárcsak a nemzeti ellentétek első feltűnése alkalmával a XVI. században. Egész könyvtáryi népszerű történetpolitikai irodalom száll sikra a szász privilégiumok érintetlenségéért. Eleinte együtt küzdöttek az erdélyi alkotmány védelmében a másik két nációval, hiszen a német hivatalos nyelv — az egyetlen előny, amelyet II. József reformjai a szászok számára jelenthettek volna — náluk már megvolt. A reformrendeletek visszavonását ők is örömmujjongással fogadták, akárcsak a magyarok vagy székelyek. „Valóságos mámor fogta el a lelkeket; nemesek és tisztviselők, magyarok és szászok együtt ettek és ittak, együtt kerekedtek táncra világos nappal, utcán és országúton egyaránt” — írja *Teutsch Frigyes*, a szászok történetírója. Mikor azonban nyilvánvaló lett,

hogy a jozefinizmus csődje nem jelenti egyúttal a szász privilégiumok csorbítatlan visszaállítását is (az 1790—91-i országgyűlés ragaszkodott a II. József által megvalósított koncivilitáshoz), egyedül vették fel a harcot a másik két nációval szemben is. A harc légkörében újból lényegesen elmélyül a szász faji öntudat. Erőteljes táplálója lassan meginduló történettudományuk, amely — elég jellemzően — a közvetlen szellemi indítékot *Schlözertől*, a magyargyűlölő göttingai egyetemi tanártól kapja. Szélesebb körben mindenekelőtt az 1790-ben megindult *Siebenbürgische Quartalschrift* ápolja a történeti érdeklődést, amely a XIX. század első éveiben természetszerűen erősödik. Egyidejűleg a természettudományok iránt való érdeklődés is feléled. Már a „Siebenbürgische Quartalschrift” hoz néhány idevágó tanulmányt, amely elsősorban a szászlakta föld természeti jelenségeinek vizsgálatára szorítkozik; jelentősebb haladást ezen a téren azonban csak a XIX. század negyvenes éveiben látunk. A fokozódó nemzeti öntudat azonban nem maradt a tudomány határain belül. A fejlett szász iskola-rendszer révén ez az öntudat átment a szász nép minden rétegébe. Ekkor rakják le a szászok kitűnő tanítóképzésük alapjait: Nagyszebenben, majd később Brassóban, Medgyesen, Segesváron és Besztercén a gimnáziumok mellett külön tanfolyamokban (szemináriumokban) nevelik a faji ideológiától átitatott tanítókat. Fontos nevelőeszköze a faji öntudatnak a sajtó is, amely — miként Magyarországon általában — az erdélyi szászoknál is a felvilágosodás terméke. A legrégebb erdélyi szász lap, a *Siebenbürger Bote* 1783-ban indult meg s 1907-ben szűnt meg.

A privilégiumok védelmében vívott harcnak mindinkább nemzeti-ségi színezte lett. Ebben a nemzetiségi harcban az erdélyi életlehetőségek keresése lassanként háttérbe szorul s a népi öntudat minél teljesebb kialakítása öncéllá válik. Ezen a ponton a szászok erdélyi elszigetelődésének ez az újabb fokozata lényegesen eltér az előbbiektől. Szinte azt mondhatnók, hogy a német népgondolat mai tartalmával és hatóerejével először az erdélyi szászoknál találkozunk a XVIII. és XIX. század fordulóján. Németországban, az „anyaországban még az erdélyi szászok nevét is alig ismerik, a magyarországi németek kultúrában legfejlettebb elemeinek, a szepesi és nyugatmagyarországi németeknek költői és írói *Berzenyi Dániel*hez hasonlóan a régi magyar dicsőség felidézésével serkentik tette és hazafias áldozatkészségre népüket, a szászföldön pedig a püspök-költő *Binder György* szinte mai lélekkel álmodozik az összes német törzsek testvéri összeforrásáról:

Dem Rhein verschwistert wieder die Donau sich
 Die hessern Enkel ladet zum Brudermahl
 Allvater Teut, mit deutschem Becher
 Grüset den entfernten Nord der Süden

Und Sachs und Baier, Preussen und Österreich
 Und wie die Zwietracht tückisch die Stämme hiess
 Verschwinden im Deutschen. Herr und Herrlich
 Winket dass Banner des einen Volks.

Kétségtelen, hogy a magyarságtól következetesen elkülönülő és egész szellemiségükben immár kizárólag Németország felé orientálódó századoknál a XIX. század húszas éveiben meginduló nyelvi harcnak is egészen más érzelmi velejárói voltak, mint a magyarországi németségé. Történeti tudatuk középpontjában a faji kiválasztottság és a privilégiumok sérthetetlensége állott, s így természetes, hogy a közös múlt — mely ekkor a szűkebb értelemben vett Magyarországon hatalmas összekötő erőnek bizonyult a magyarság és németség között — egyáltalán nem feszélyezte a századokat a magyarsággal szemben való állásfoglalásukban. Számukra az idők változása most is elsősorban új védelmi attitűdöt parancsolt a faji egység — tehát különállás — és a megmaradt privilégiumok fenntartására. Már 1817-ben felmerül az a terv, hogy a szász történelem és irodalom művelésére tudományos egyesületet alapítsanak. De csak 1840 októberében alakul meg az új védelmi erővonal legfontosabb bástyájaként a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, amely nevében ugyan egész Erdélyt felöleli, de valójában csak a szász politikai és kultúr szemlélet propagandaintézménye lett. Az egyesület ma is a szász történelmi, ethnographiai és nyelvészeti kutatások középpontja; testes évkönyve, az *Archiv*, terjedelmes tudományos dolgozatokat közöl, a havonként, majd negyedévenként 1878 óta Wolff János kezdeményezésére megjelenő *Korrespondenzblatt* (ma *Siebenbürgerische Viertel jahrschrift*) lapjain rövidebb cikkek jelennek meg s e mellett az egyesület külön tekintélyes kiadványaival is szolgálja az erdélyi szász forráskutatás ügyét.

A nyelvi harc éveibe esnek az első nagyszabású kísérletek a szász mezőgazdaság modernizálására is. *Róth István Lajos*, a nagy reformátor, aki mint népnevelő, kultúr- és gazdaságpolitikus (megbecsülhetetlen szolgálatait tett népének és *Scharbergi Bedeus József báró* a negyvenes években megvetik az *Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület* alapjait. Az egyesületnek, Roth bámulatosan átgondolt koncepciója szerint a szász mezőgazdaság fejlesztésén messze túlmenő céljai voltak. A nagy népnevelő világosan látta, hogy népének ereje, — különösen a veszedelmes méretekben szaporodó oláhsággal szemben — kimerülőben van s gazdasági reformterveit egybekapcsolta a népfenntartás és népfelnevelés gondolatával. 1845 és 48 között mintegy 2000 württembergi parasztot telepítettek le a szász lakta területen; feladatuk az lett volna, hogy friss vért vigyenek be a szászok ernyedő szervezetébe és új (honfitársaikat okszerűbb gazdálkodásra neveljék. A terv kudarcot vallott: a sváb telepesek nem tudták megszokni az erdélyi viszonyokat s legnagyobb részük rövid

idő múlva itthagya az országot. Hasonlóképpen a mezőgazdasági egyesület is csak szívós, évtizedekig tartó munka után tudott eredményt felmutatni az ókonzervatív szász parasztnál. Alapításakor mindössze 534 tagja volt s ez a taglétszám voltaképpen csak a nyolcvanas évek végétől kezdve mutat állandó, jelentősebb emelkedést.

A harmincas évektől kezdve erősen terjedő politikai liberalizmust a szászok sajtószerű módon illesztik be hagyományos népi ideológiájukba. A szász sajtóban, különösen a harmincas évek vége felé alapított, inkább lokális jelentőségű *Kronstädter Zeitung*-ban — szigorúan „intra muros” — megindul ugyan a liberalizmus jegyében a harc a szász közigazgatás avultsága ellen is, de ugyanaz a nemzedék, amely a liberalizmus szellemében való belső megújódást sürgeti, 1848-ban az osztrákok táborába tereli a szászságot s legképzettebb liberális politikusuk, Roth István Lajos mint császári generális megbízottja s a magyar statáriális bíróság elítélte hal meg.

Erdélynek Magyarországgal való egyesülését a szászság a faji egység és a rendi kiváltságok védelmében természetesen csakis élesen ellenezhette. Az unió és az 1848. év eseményei azonban néhány erdélyi szász politikusnak és íróknak egyúttal arra is alkalmat adnak, hogy a merev szembehelyezkedésen kívül az erdélyi kérdés pozitív megoldását is keressék. Maga Roth István Lajos *Der Sprachkampf in Siebenbürgen* című röpiratában kiünő dialektikával és tisztánlátással foglalkozik a különböző fajú és nyelvű népek együttélésének kérdésével, amely szerinte immár egész Európa középponti problémája. Gondolatai meggyőzően bizonyítják, hogy a szász közvélemény jelentékeny része még az unió ellen a privilégiumokért folytatott harc hevében sem állott ellenséges érzülettel eltelve a magyarsággal szemben, sőt erősen reménykedett a megegyezésben. Ennek a reménynek maga Roth István Lajos adott emelkedett hangon kifejezést: „Mögen auch immerhin unsere zwei Nationen wie zwei Räume durch das Flüsschen unserer Sprache getrennt sein, in der Höhe der Humanität küssen und umarmen sich die Zweige und Äste und neigen gegeneinander die Blüten und Düfte ihrer Wipfel wie Brautleute ihre Blumensträuße.” Ezzel szemben a regényíró Roth Dániel (1801—1859), a *Transsylvania* szerkesztője, közös frontban akarta egyesíteni a szászokat és oláhokat az unió ellen. *Von der Union* című röpirata tele van magyargyűlölettel, s jellemző, hogy Roth Dániel a magyar csapatok előnyomulásakor Romániába menekült. Merész tervét — Erdélynek Moldvával és Oláhországgal való egyesítését egy nagy dákoromán birodalomban az osztrák császár uralma alatt — persze saját fajtestvérei nem kevésbé tekintették beteges agyrémnek, mint a magyarok vagy az oláhok. Koncepciója, ha tisztán szász szempontból nézzük, a privilégiumok épségben tartására semmivel sem nyújtott több garanciát,

mint a Magyarországgal való unió, de nem vette eléggé figyelembe a német faji gondolatot sem, amely ekkor már az egész szász intelligenciát egyformán áthatotta. Jellemző, s mintegy a hasonló fantasztikus tervekre adott válasznak tekinthető a *Siebenbürger Wochenblatt* egyik vezércikke, mely a következő mondatokkal zárul: „Deutschland! — wunderbares Wort. Deutschland, Mutter unserer Väter, Mutter unserer Sprache, unseres Glaubens, unserer Bildung. Deutschland! wie klingt das Wort wie Heimatsklang herein in unsere Berge . . . Seit Jahrhunderten stehen wir hier als Bürger eines vielsprachigen, der überwiegenden Mehrzahl seiner Bewohner nach nicht deutschen Staatswesens. Und ungeachtet der Stürme der Jahrhunderte hat die Weisheit und Kraft der Väter es verstanden, hier ein bescheidenes deutsches Gemeinwesen aufzurichten und zu erhalten bis auf diesen Tag. Fluch der Hand, die es wagen könnte, dies heilige Erbe der Väter gering zu halten, es anzutasten oder leichtsinnig zu verprassen.” Hasonló módon, mint Roth Dániel, gondolkodott egy ideig az erdélyi kérdéstről a szászok egyik legérdekesebb író-egyénisége, *Mariin József* (1824—1849) is. Lángoló szabadságszeretete és temperamentuma valóban emlékeztet *Petőfiére*, kihez az erdélyi szász irodalomtörténetírás előszeretettel hasonlítja. Nyugtalan vére azonban szüntelenül egyik táborból a másikba hajtja. Majd a Roth Dániel dákoromán birodalma hívének vallja magát, majd az unióért lelkesedik, majd világszabadságról álmodozik és szívvel-lélekkel csatlakozik a magyar szabadságharchoz, mint a nagy világszabadságharc egyik első etappéjához, hogy azután osztrák szolgálatban fejezze be rövid, hányatott életét. Roth Dániel és Mariin erdélyi koncepciói azonban magában álló jelenségek, amelyek sem a szász közvélemény állásfoglalását nem tükrözik, sem pedig ezt a közvéleményt tovább nem formálták. Ezt a közvéleményt a szász képviselők tolmácsolták, akik 1848 május 30-án Kolozsvárott csak a felizgatott tömeg fenyegetéseinek hatása alatt szavazták meg az uniót. (Ebben egyébként találkoztak a magyar rendek egy részével.)

A szabadságharc után — részben már alatta is — a szászok saját történetíróik szerint „nagyosztrák” politikát csináltak változó sikerrel, íróik és publicistáik e politika árjában is bizonyos méla rezignációval gondolnak vissza a régi jó kiváltságos időkre. Jellemző szócsovei ennek a rezignációnak *Fronius Ferenc Frigyes* segesvári tanárnak parodisztikus levelei *Litterae obscurorum virorum* (1859). „Michael Saxo ex circulo Cibiniensi” ír benne „Béla Hungarus” barátjának „in circulo Claudio-politano” förtelmes konyhalatinsággal a mindennapi élet apró-cseprő gondjairól, melyeket egy ostoba, öntelt beamter-had tesz elviselhetetlenné. A gúnyos, kacagtató alaphangon olykor keresztültör egy-egy bánnatos sóhaj a régi szép idők elmúltán: „diu iam passata et truccata sunt

tempora bona illa privilegiata”. A múlt e visszasírásában a magyar-szász érzelmi közösség azonban, jórészt a szerző képzeletének dekoratív alkotása. A szászok a magyarsághoz való múló közeledés után következetesen haladnak tovább a maguk külön útján. Belső fejlődésük legfontosabb eseménye a nemzeti autonómia igazán életképes szerveinek, a „Landeskirche”-nek időszerű átszervezése. A munka nagy része *Teutsch György Dániel* (1817—1893) nevéhez fűződik, aki 1867-ben az újjáalkotott egyház püspöke lett s mint ilyen, 26 éven át volt népének szellemi vezetője. Az egyházi szervezet kiépítésével egyidejűleg, 1861-ben alakulnak meg a lipcsei Gustav Adolf-egylet szász fiókintézményei is, amelyek szintén az „anyaországgal” való összetartozás tudatának ébrentartására szolgáltak. Az egyesületet politikamentesnek mondták ugyan, de érthető volt a magyar sajtó egy részének gyanakvása, amellyel e fiókegyesületeket mint a faji gondolat újabb propagandisztikus szerveit fogadta. A nemzeti autonómia és a faji egység védelmében virágozik fel az ötvenes években az erdélyi szász történettudomány és szépirodalom is. A „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” keretein belül végzett részletkutatások eredményeképpen *Teutsch György Dániel* már mint fiatal tanító, 1844-ben kiadja Erdély történetének rövid áttekintését, 1852—58-ban pedig közrebocsátja a szászok történetének rövid terjedő első kötetét. Fia, *Teutsch Frigyes* (1852—1933), 1906—1932-ig szintén a „Landeskirche” püspöke, folytatta és befejezte a munkát. A két *Teutsch* történetiszemlélete irányt szab a szász történettudománynak, amely akárhogy is törekszik erdélyi szemléletre, minduntalan kiütöközik belőle a „völkisch” gondolat mint szabályozó és rendszerező elv. Ez az ál-erdélyi történetiszemlélet a szász történettudomány kisebb méretű alkotásaiban is minduntalan feltalálható. It van pl. *Schuler-Libloy Frigyes* 1857-ben megjelent erdélyi irodalomtörténete (*Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens von der ältesten Zeit bis zu Ende des vorigen Jahrhunderts*), a maga nemében első kísérlet. A szerző erdélyi irodalomtörténetet ír, de álláspontja eleve az, hogy Erdélyben csak egyféle irodalom volt: német; a többi irodalmi kísérlet egyetlen befolyás, a német alatt állott, a magyar irodalom pedig olyan szegény, hogy megírása ferde kísérlet lenne. — Miként a történettudomány, úgy az eddig csekély kivétellel lokális színezetű szépirodalom is átfogja most az egész szászlakta területet és erős történeti tudat hevíti. Kultivált műfajai a Schiller nyomdokain járó történeti dráma és a széles historiai tablókat kedvelő, irányzatosságában kissé túlhangsúlyozott regény. *Albert Mihály* (1836—1893) színjátéka, *Flanderer am Alt* a szászok bevándorlásáról szinte nemzeti drámává lett. Sachs von Harteneck mozgalmas élete és bukása kivülről *Teutsch Traugottot* (1829—1913) is arra inspirálta, hogy tragikus hőssé emelje. Jobban sikerült *Teutsch*nak Honterus életének néhány

mozzanatóban a drámai feszültséget meglátnia. Történeti regényei (*Schwarzburg*, *Georg Hecht*) a szász nép múltjának néhány feledésbe merült kiemelkedő mozzanatát elevenítik meg többlet tudós lelkiismeretességgel, mint költői képzelő erővel. A képzelőerő hiánya, a nehézkes forma és nyelv egyébként jellemző jegye a szász irodalom összes alkotásainak. Igazi értékük nem művészi, hanem népnevelő s a faji öntudatot ébren tartó hatásukban rejlik.

A szabadságharc utáni évek osztrákbarát politikája révén a szász-ság — ha lehet — még jobban elszakadt a magyarságtól, gyűlöletessé tette magát és erősen hozzájárult annak a légkörnek a megteremtéséhez, amelyben a magyarság aggály nélkül semmisítette meg a féltve őrzött és mindenek fölé helyezett kiváltságokat. Bajos lenne azt hinni, hogy a privilégiumok felszámolása 1867 után a szász politika külön útjai nélkül nem következett volna be, de annyi bizonyos, hogy olyan nemzetiség, amely évszázadukon keresztül nem vágta volna el következetesen és céltudatosan a magyarsághoz vezető utat, egészen más kilátásokkal vehette volna fel a harcot legértékesebbnek tartott jogaiért. A kiváltságaihoz ragaszkodó szászokra a kiegyezés után következő esztendőök természetesen egyik csapást a másik után hozták. Az 1876. évi XII. törvény cikk megvonta az univerzitástól a törvényhozói és közigazgatási jogkört. A régi közigazgatási egység formális emlékeként megmaradt a monarchia összeomlásáig a nagyszabású főispán „szászok grófja” címe, s ő maradt a szászok terület képviselőinek feje. Érintetlen maradt azonban az univerzitás vagyonával való rendelkezési jog s e vagyon kamatait az évenként összel ülésező univerzitás továbbra is az iskolák fenntartására s a szász nemzeti kultúra fejlesztésére fordíthatta. Ezt a nemzeti kultúrát más oldalról a magyar nyelvtanítás kiterjesztését elrendelő törvények, a népiskolai törvény (1879), a középiskolai törvény (1883), az egyházpolitikai törvények (1894) és az Apponyi-féle népiskolai törvény (1907) fenyegették. A szászok mind ezen törvények ellen végsőkig harcolt, de a politikai küzdelemben természetesen alul kellett maradnia. Más utat választott tehát: a régi, immár időszerűtlen, vagy pedig az egységes magyar államon belül alkalmazhatatlanná vált életkereteket újakkal igyekezett pótolni. Az óriási regeneratív munkához teljes érzelmi egységben fogott hozzá. A *Schulferem*-mozgalom a hetvenes években mintegy erőpróbája volt annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzóereje a szűkebb Magyarország német-ségéből hatalmas tömegeket vitt át a magyarság táborába. A „Schulverein” beavatkozása körül támadt publicisztikai harc szenvedélytől túlfűtött légkörében érlelődött meg a legtekintélyesebb szász politikai napilap, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* alapítása, mely a „völ-

kisch” gondolat szócsöve lett s ezt a gondolatot a szász politika taktikai eltolódásainak megfelelően más-más hangnemben, de mindig erőteljesen és hatékonyan képviselte. A szászság megingathatatlan népi öntudata tehát kiállotta a próbát. A mozgalom elültével *Schuster Frigyes Vilmos* joggal énekelhette népének:

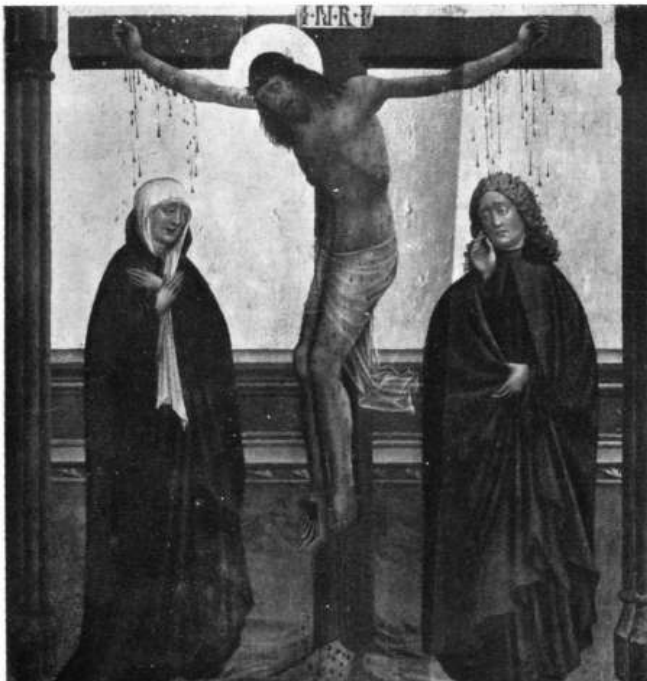
Heil dir mein Volk, die Schatten sind geschwunden,
 Der Morgen tagt
 Seit du von Broos bis Draas dich selbst gefunden
 Und herrlich unverzagt,
 Wer du dich fühlst, der ganzen Welt gesagt!
 Du hast in rechter Stunde nicht geschwiegen,
 Du liessest hoch des Deutschtums Banner fliegen,
 Nun hebe stolz dein Haupt und sprich: ich habs gewagt!
 In diesem hehren Zeichen sollst du siegen!

Csakis erre az érzelmi egységre támaszkodva foghatott hozzá a szászság szellemi és anyagi téren a hatalmas munkához, hogy népi integritását a változott viszonyok között is biztosítsa. Ezekben az években állanak igazán a népfenntartás és népfejlesztés szolgálatába az eruelyi szász pénzüzetek, amelyeknek ily módjon a szászok életében sokkal nagyobb jelentőségük van, mint másutt. Hatásuk a közéletre és művelődésre kezdettől fogva nyomon követhető. Már a két legrégebb szász pénzüzet, az 1835-ben alapított *Brassói Általános Takarékpénztár* és az 1841-ben alapított *Nagyszebeni Általános Takarékpénztár* alapítói arra törekedtek, hogy kulturális alapokat létesítsenek. A banknyereségnek népfejlesztő és művelődési célokra való fordítása a nyolcvanas évek elején már egészen tekintélyes méreteket ölt, s később még fokozódik. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár pl. 1912 tavaszán tartott közgyűlésén az elmúlt év 310.000 koronát kitevő tiszta nyereségét úgy osztotta fel, hogy 155.000 koronát a tartalékalaphoz csatolt, 75.000 koronát iskolákra, 12.000 koronát jótékony célra, 10.000 koronát egyesületi célokra, a maradékot pedig egyéb kulturális célokra fordította. Kisebb összegekben, de ugyanazon elvek szerint osztották szét a brassói, segesvári, medgyesi, szászsebesi s a többi szász-bankok tiszta nyereségét is. Az anyagi eszközök birtokában a szászok a magyar nyelvű tanítás térfoglalására azzal válaszoltak, hogy még jobban kiépítették és tökéletesítették tanítóképzésüket. 1892-ben öt tanítóképző tanfolyamból megalakult a nagyszebeni tanítóképző intézet mintaszerű internátussal és gyakorlóiskolával; röviddel rá Brassóban megnyílt az óvónőképző és Segesvárott a tanítónőképző.

A hatalmas szellemi és anyagi erő kifejtés állandósítására azonban az egységes magyar állameszmével mereven szembenálló szászság nem bizonyult elég erősnek. Sorait mindenek előtt az egyre növekvő ame-

rikai kivándorlás ritkította. E kivándorlás adatai az egyes lelkészi hivatalok feljegyzései alapján meglehetősen pontossággal figyelemmel kísérhetők. 1906—8-ban pl. a tíz szász egyházmegyéből 5997 férfi, 2763 nő és 1604 gyermek, összesen tehát 10.364 lélek vándorolt ki (ne feledjük el, hogy az egész szászság lélekszáma ezekben az években nem volt több 228.000-nél). A kivándorlottak legnagyobb része a földművelő és iparos rétegekből került ki. Kivülük azonban a nagyszámú szász intelligencia is kénytelen volt egyre növekvő mértékben Németországban elhelyezkedést keresni. Az intelligencia nagyobb mérvű kiszivárgása kétségtelenül elsősorban az aránytalanul kiépített szász iskolarendszer és az akadémiai pályák túlbecsülésének következménye volt. A századforduló táján az alig negyedmilliónyi kicsiny nép több mint háromszáz különféle típusú iskolát tartott fenn, amelyekben kerek számban nyolcszáz tanerő működött. Az értelmiség túltermelése e mellett azonban a szászok sajátos társadalmi fejlődéséből is adódott. A XVI. század óta — mikor a szász nép vezetését a politikában, közigazgatásban és szellemi életben a városi polgárság néhány kiválasztott családja vette át — az intelligenciát adó családok, amennyiben valóban szászok és nem később bevándoroltak, alig változtak. Egyes értelmiségi foglalkozási ágak a kiválasztott családokon belül apáról fiúra szálltak (tanulságos ebből a szempontból végiglapozni Trausch—Schuller írói lexikonát!), a nepotizmusnak egy sajátos formája fejlődött ki, amely rendkívül megnehezítette azt, hogy a szász értelmiség új elemekkel frissüljön fel. Ez az intelligencia állományában valahogyan megmerevedett ée sajátéagsképpen — annak ellenére, hogy a szász nemzeti öntudat igazi hordozói az ő soraiból kerültek ki — bizonyos mértékig éppen úgy eltávolodott a szász nép többi rétegeitől, mint az egész szászság Erdély többi népeitől. A szász nép egységét a vallás terén is fenyegette a bomlás veszélye: a századfordulót követő esztendőkből néhány szász községben a baptisták, adventisták és más szekták számos követőre találtak, az erdélyi szász egyház egysége pedig szerves velejárója volt a népi egységnek. Még nagyobb veszedelmet jelentett a szász néptestnek az egyke, a pusztító gyermekhalandóság — szemben a hatalmas oláh népszaporodással — és az alkoholizmus; ellenük a Nagyszebenben alakult *Gyermekvédő egyesület* és a *Siegmund Henrik* medgyesi főorvos által 1902-ben alapított *Alkoholelleses egyesület* megkésve és nem kellő hatékonysággal tudták a küzdelmet felvenni.

Mіндеzen bajokat az élesebb szemű szász politikusok idejekorán felismerték és jórészt ez a felismerés döntötte el a szász politikában és közvéleményben 1890 körül bekövetkezett nagy fordulatot. A szász nép politikai vezetői észrevették, hogy a további elzárkózás és szembenállás az államalapító néppel szemben szükségképpen szétmorzsolja vagy

legalább is teljesen leköti legjobb erőit. Kiadták tehát az új jelszót: keresni kell a magyarsággal való együttműködés lehetőségét. A közeledés a politikában a radikális „zöld” szászok merev ellenállása folytán nem volt egységes, de még a mérsékelték részéről sem volt valami őszinte. A magyar közéletben — saját szavaik szerint — mint „a mindenkori kormánypárt hú csatlósai” továbbra is a maguk külön céljaiért küzdöttek, mégpedig — minthogy a szász értelmiség néhány tagjának sikerült helyet biztosítani az állami és megyei közhivatalok vezető pozícióiban is — az eddiginél jóval nagyobb eredménnyel. Egészségesebb volt a közeledés szellemi téren, amelynek egyik hatékony orgánuma az öncélú irodalmiság jegyében született *Die Karpathen, Meschendorfer Adolf* 1907-ben megindult folyóirata lett. Meschendorfer nemcsak arra törekedett, hogy a szász irodalmi és művészeti törekvéseket eleven kapcsolatba hozza a modern világirodalmi áramlatokkal, hanem az erdélyi szász irodalomban először tett kísérletet arra, hogy népe szellemi arculatát tisztán művészi eszközökkel, lokális, területiális, fajtudatosító propagandisztikus mellékjárulékoktól mentesen vigye a nyilvánosság elé. E cél szolgálatában minden politikumot száműzött folyóiratából és egyre fokozódó figyelemmel fordult a többi erdélyi nép irodalma, különösen a magyar irodalom felé, amelynek legújabb, akkor szenvedélyes viták középpontjában álló alkotásait (pl. Ady költészetét) sok megértéssel, sikerült fordításokban ismertette meg honfitársaival.

A század elején fokozódó politikai enyhülést a világháború kitörésekor a nemzetiségi kérdésnek magyar-szász viszonylatban teljes kikapcsolása váltotta fel. A háború folyamán azonban a szászság mélyreható belső átalakuláson ment át. A német birodalmi csapatok megjelenése Erdélyben számára többet jelentett nagyszabású hadműveletnél: az „anyaország” népéhez vezető híd, amely immár több mint egy évszázad óta lebegett az erdélyi szász költők és publicisták lelki szemei előtt, általuk lett valósággá. A birodalmi fajtestvérekkel való állandó érintkezés élménye természetesen újra a faji öntudat hatalmas elmélyülését hozta magával. Ez a faji öntudat a gyakorlati politikában legteljesebben a monarchia összeomlása után jutott kifejezésre, amikor a szászság 1919 január 8-án önként csatlakozva Nagyromániához, olyan „völkisch” programmal állott a hatalom új birtokosai elé, amely közvetlen követelményeiben átfogta a megduzzadt román állam egész németiségét, távolabbi célként pedig a földkerekség németiségével való ideális együttműködést hangsúlyozta. Az önkéntes csatlakozás ténye persze egyúttal azt is mutatta, hogy a szászok közeledése a magyarsághoz vagy nem volt több a szükség parancsolta taktikai lépésnél, vagy pedig későn jött. A magyarság és a szászság között fonódott kötelékek az összeomlás férges egében nem bizonyultak életképesnek.

A szász politika e legújabb döntő fordulatában azonban az erdélyi gondolatnak sem volt semmi nyoma már. Napisajtóban és magasabb publicisztikában egyaránt elmosódtak lassanként az erdélyi határok: az 1914-ben Nagyszebenben alapított *Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost* szerkesztősége a lap címéből törölte az „erdélyi” szót s az ugyancsak Nagyszebenben alakult *Deutsches Kulturamt* és hivatalos folyóirata, *Ostland* teljesen függetlenítve magát a szászok föld, sőt Nagyrománia határaitól is, az összes kelet európai államok német kisebbségeit belevonja munkakörébe.

A békekötés után következő esztendőök tanulságai és az erdélyi magyar írók ösztönzése nyomán az erdélyi gondolat a fiatalabb szász írónemzedék munkásságában új életre kel. Legaktívabb hirdetője *Zillich* Henrik, a *Klingsor* c. folyóirat szerkesztője, aki egyik főművét jellemzően Brassó városáról írta. Nem szokványos értelemben vett monográfiát ad benne, hanem mintegy expresszionista városképet: csodálatos őszinteséggel és belső valóságérzéssel ragadja meg ennek a nagymúltú szász városnak időtlen lényegét. A *Zillich* szerkesztette folyóirat programjára talán legjobban az a tanulmány világít rá („Persönlichkeit Siebenbürgens”, 1926. 4. sz.), amely az „erdélyi” politika feladatait vizsgálja, e politika célja: „az erdélyi ember lelkét, szellemét megtartva odafejleszteni, hogy a fajiságon felülemelkedve az országnak megadja a sajátos jelleget”. Lesz-e jövője a folyóirat által követelt közös erdélyi élet-tudatnak és életakarásnak, nem tudjuk. A háború utáni német nacionalizmus a népközösség gondolatának hallatlan térfoglalását mutatja és láttuk, hogy ennek a gondolatnak legerősebb és legrégebb hagyományai éppen a szászoknál voltak. A kétféle közösségtudat összeütközése legutóbb szenvedélyes harcokra, veszedelmes szakadásra vezetett a szászok soraiban. Nem tudjuk, mint hoz a jövő, de a szászok eddigi útja meggyőzően arra is tanít, hogy az erdélyi életközösséget csak súlyos erkölcsi és anyagi energiavesztések árán lehet figyelmen kívül hagyni.*

* A kis tanulmány 1932 nyarán készült. A történeti kutatás újabb eredményei, melyek számos addig homályban maradt részletkérdést világítottak meg, szemléletem lényegén nem változtattak. A szász fejlődést a magyar történet szempontjából alapvetően *Hóman Bálint* és *Szekfű Gyula Magyar Történetiének* kötetei tárgyalják, melyeknek ez a tanulmány is sokat köszönhet. Az idevágó szász irodalmat il. *K. Bell: Siebenbürgen. (Das Deutschtum im Ausland)* Dresden, 1930. Az „erdélyi tudat” irodalmát gondosan összegyűjtötte és feldolgozta *Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete.* Szeged, 1933.

NÉMETHY IMRE

**FEJEZET
ERDÉLY JOGTÖRTÉNETÉHEZ**

FEJEZET ERDÉLY JOGTÖRTÉNETÉHEZ

Írta: NÉMETHY IMRE

I.

„Erdély a mohácsi vészt követő politikai viszonyok kényszerhatása alatt megszűnően Magyarországnak kiegészítő része lenni, — ami addiglan kezdettől fogva folyton volt — előbb, mintegy másfél évszázadon át, mint az anyaországtól teljesen elkülönült önálló állam, majd megismét másfél századon keresztül, mint a Koronának közvetlenül alávetett tartomány folytatta életét.” Dr. Óvári Kelemen és dr. Kolosvári Sándor írják ezeket a szavakat a Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) milleniumi emlékkiadásának az 1540—1848. évi erdélyi törvényeket tartalmazó kötetében.¹ Ekként nem csak a különálló erdélyi jognak két egyenlő időtartamú szakaszát határozzák meg, hanem megvonják a határvonalat az önálló Erdély keletkezését megelőző és Erdély, mint a koronának közvetlenül alávetett tartomány megszűnését követő időszakok tanulmányozásához is.

Erdély jogtörténetének tárgyalásánál mindezeknek az időszakoknak a vizsgálatára szükség van. A mohácsi vészt követő viszonyok kényszerhatása alatt keletkezett önálló Erdély létrejöttének körülményei magyarázatot találnak területének és népességének a magyarok honfoglalásától kezdve kialakult földrajzi és politikai viszonyaiban. Az 1848. év meghozta az uniót a magyar királysággal, de nem törölkötte el azokat a hatásokat, amelyek a három évszázadon át különálló életet élő Erdélyben jogi jelentőséggel érvényesültek. A magyar géniusznak nagy vesztesége lett volna az, ha ennek a három évszázadnak nem maradtak volna jelentős nyomai a magyar jogfejlődésben 1848 után is a világháborút nyomon követő összeomlásig.

Az a változás, amelyet Erdély népességében és területében a trianoni szerződés okozott, szintén számolt a jogi szabályozás új rendje szempontjából az életviszonyokat ezernyi meg ezernyi szállal átszövő korábbi jogfejlődéssel. Erdély jogtörténetének tanulmányozása során mégsem lehet ennek a legutóbb említett időszaknak jelentősége. Vele

foglalkozni nem jogtörténeti, hanem az élő jogot tárgyaló tanulmány feladata. A jogtörténet utolsó határpontját az elmondottak alapján szabatosan lehet meghatározni azzal az időponttal, amikor a magyar állam fenhatósága Erdélyben megszűnt. Ez az időpont a trianoni szerződés hatálybalépésének napja: 1921 július 26-a.

A fentebb megjelölt időszakok közül ez a tanulmány a középkori Erdély szempontjából jelentősnek tartott jogtörténeti adatokkal foglalkozni. A most megjelölt időszak majdnem pontosan fedi azt az időszakot, amelyet előbb az önálló Erdély keletkezését megelőző periódusként jelöltem meg. Időrendben is első hely illeti meg. De tanulmányozására indított az az érthető körülmény is, hogy ezzel az időszakokkal összefoglaló tanulmányok sokkal kevésbé foglalkoztak, mint az önálló Erdéllyel.

II.

A fentebb kifejtettek alapján fölösleges bővebben hangsúlyozni a középkori szoros kapcsolatot az erdélyi részek és a magyar királyság egyéb részei közt. Ennek a kapcsolatnak a következtében a középkori magyar királyság általános jellemzéséből kell kiindulni.

A magyar királyság formája megalapításakor és az azt követő két évszázadban a patrimonális királyság volt. Azt jelenti ez, hogy a király országában részben politikai, részben magánföldesúri hatalmat gyakorolt ugyan, politikai hatalma is azonban magánföldesúri hatalmának mintájára érvényesült; másszóval tehát a patrimonális királyságot úgy jellemezhetjük, hogy abban az uralkodó országát úgy kormányozza, mintha az patrimoniuma volna.

Ilyen kormányforma keretében Szent István, nagykiterjedésű birtokain, megalkotta a vármegyei szervezetet. Ez a szervezet elsősorban a király magánföldesúri hatalmának, a királyi magángazdaságnak céljait szolgálta, de emellett — társadalom és állam, közjog és magánjog fogalmainak akkoriban egybefonódása révén — egyúttal a király politikai hatalmának, tekintélyének is hordozója és az ország védelmére szolgáló intézmény is volt.

Az országnak azokban a részeiben, amelyek nem voltak Szent István birtoka, sokáig fennmaradt a nemzetségi birtokközösség. A nemzetségek birtokai a királyi vármegyék területei között húzódtak el és rájuk a vármegyék élén álló várispánok hatásköre eleinte csak a honvédelem bizonyos vonatkozásaiban és egyébként is annyiban terjedt ki, hogy a várispánok valószínűleg kezdettől fogva közreműködtek a nemzetségtagokat (szállásbirtokosokat) is terhelő regálejvedelmek és egyházi tized behajtásában, az egyház és a nemzetségtagok közt támadt ellentétek elintézésében, ítéleztek a nemzetségtagoknak önszántukból eléjük vitt

ügyeiben, eljárak a királyi hatalom és a közbéke ellen irányuló támadás esetén, továbbá a királyi vármegyék igazgatásával kapcsolatos olyan gazdasági ügyekben, amelyek a dolog természete szerint érintették a nemzetségek életét is (állatkereskedelem, főleg a határokon).

Egyébként a nemzetségek és birtokaik eleinte nem voltak a várispánoknak alávetve és nem lettek a Szent István alapította vármegyei szervezetnek része, de nem lett eleinte a vármegyei szervezetnek része a királyi udvar ellátását szolgáló udvari gazdaság, továbbá az ország határaihoz közeleső nagy terület sem. Az első, melynek élén a palatinus comes (nadvorzsupan, nádorispán) állott, a királyi udvar ellátását, a másik — határispánok alatt — a határvédelmet szolgálta. Meg kell említeni végül, hogy a királyi vármegyék ispánjai működési körének megszervezése eleinte igen szoros kapcsolatban volt az egyházi hatalom szervezésével is, ugyanakkor azonban az egyházi hatóság már kezdettől fogva jelentősebb szerephez jutott a nemzetségek és a vármegyéken eredetileg kívül álló imás területek életében, mint a vármegyék ispánjainak joghatósága.

Az az átalakulás, amelyet Szent István államszervező munkája megindított, utóbb közjogi irányban haladt tovább. Az ország belső erejének és a királyi hatalom közjogi jelentőségének fokozódása, az állandó megtelepülés irányában mindjobban fejlődő népmozgalom, továbbá az ország népességének polgárháborúk ellenére is bekövetkezett lassú szaporodása a vármegyei szervezeten eredetileg kívülmaradt gyeplűn túli országrészekben is a vármegyék megszervezését eredményezte. Ezt a munkát — a tizenegyedik század utolsó negyedében és a tizenkettediknek első másfél évtizedében — Szent László és Kálmán királyaink fejezik be.²

A fentebb vázoltak alapján bővebben szemügyre vesszük a hatalom szervezését a fiatal magyar királyságban, azokban a vonatkozásokban, amelyek a Királyhágón túl eső részek szempontjából jelentősek. Ide tartoznak — a vármegyei rendszert tükröző és már érintett várispánságokon felül — egyfelől a határvédelem céljait szolgáló határispánságok, másfelől a hercegség (ifjabb királyság) intézménye és a vajda hivatala, amire csak röviden kívánok alább kiterjeszkedni.

III.

A magyarok már a magyar királyság megalapítása előtt belátták a jól szervezett határvédelem szükségét. A 933. évi nagy csatavesztés hatása alatt Zsolt vezér a Fertő vidékére védelmül besenyőket telepített.³ Nemcsak ez a telepítés függ össze a határvédelemmel, hanem — mint azt Paulernél olvashatjuk⁴ — a Mosón, Sopron és Vas vármegyei határ-

gyepük és kapuk felállítását is ilyen okra lehet visszavezetni; nevezetesen a 955. évi augsburgi csatavesztésre és a német Ostmarknak ezt követő újjászervezésére.

Tagányi Károly⁵ említi II. Konrád német császár káplánjának azt a feljegyzését, hogy a császár 1030-ban nem volt képes betörni a magyaroknak folyókkal és erdőkkel megerősített országába és kiemeli ezzel kapcsolatban, hogy az országot a XI. században „az elárasztásra berendezett, gázlóknál pedig erősen védett folyók és a folyókhoz csatlakozva a határerdőség gyepűinek (indagines) kapukkal (porta) ellátott szakadatlan vonala” volt hivatott külső ellenséggel széniben megvédeni.

Jellemzi az ekként kialakult határörvidéket, hogy „tulajdonképpen határainkon túl, volt még egy másik, külső határunk is, melynek lakatlan területe országválasztó köz gyanánt szolgált a szomszéd országokkal szemben és melyet, mivel a belső határ a gyepűn túl feküdt, gyepűelvének (ultra indagines) hívtak. E gyepűelvék . . . melyekről utoljára 1511-ben van szó, olyan pusztá vagy elpusztított, vagy a pusztulásnak leginkább kitett területek voltak, melyeken már emiatt is, a mögötte lévő királyi megyéknek sok ideig semmiféle befolyásuk nem lehetett, hiszen még egyházi hovatartozásuk is sokáig annyira bizonytalan volt, hogy hosszadalmas pörökbe került, amíg azt tisztázni tudták. Itt elsősorban annak a katonai szempontnak kellett irányadónak lennie, amely megkövetelte, hogy mind a külső, mind a belső határok, a gyepük, úgy, mint a gyepűelvék nem különböző, de egyazon határvédelmi szervezetbe, az ott alkalmazott határvédők és elöljáróik alá, tartozzanak. Mert mentül inkább rászorult akkor az ország az effajta határvédelemre, annál inkább nélkülözhetetlen volt e védelem egységének intézményszerű biztosítása . . .”⁶

„Régi határvédelmünket” — folytatja Tagányi Károly — „jól el lehetne képzelni annyi külön határőrispánsággal és alája tartozó őrséggel, ahány szomszédos ország volt.” Hogy azonban ez csakugyan így volt-e, ezt Tagányi Károly a fennálló kevés nyomból nem tartja eldönthetőnek. Megállapítja ellenben, hogy az „egyes határörvidékek . . . határispánok nélkül is, különálló szervezeteket alkottak, sőt, mint a besenyők és *székelyek* elöljáróiról határozottan tudjuk, még ispánjai sem hiányoztak. Az ilyen határőrségekre nézve tehát közömbös volt, hogy egyáltalában van-e szükség valami főfelügyeletre, vagy, hogy azzal kit bíz meg a király. Ha csakugyan volt megbízás, akkor az e korban úgyszólván inkább személyes jellegű, mintsem intézményszerű lehetett. Ugyanazt a határörvidéket, vagy olykor többet is, hol az egyik, hol a másik hármegye rátermettebb ispánjára bízhatták, sőt külön kiküldöttekre, hadvezérekre is, főleg ha háború volt kilátásban. A huzamosabb tapasztalat döntötte el aztán — fejezi be fejtegetéseit a most idézett összefüg-

gésben Tagányi Károly —, hogy melyik eljárás volt a célszerűbb s melyiknek lehetett több kilátása arra, hogy intézményszerűbbé váljék és hogy bizonyos határörvidék főfelügyelete melyik király megyeispánját illesse állandóbban.”

A most közölt idézeteken felül Tagányi részletesen foglalkozik az árpádkori országos határvédelem kérdésével a „Magyar Nyelv” 1913-i évfolyamában „Gyepű és gyepűelve” cím alatt megjelent cikkében, ahol nyelvtudósaink figyelmét hívja föl Pauler, Nagy Gyula, Karácsonyi, Sebestyén és Thallóczy idevágó dolgozataira, összegezi az idevonatkozó kutatásoknak általános érdekű eredményeit, összekötetésbe hozza azokat az újabbkorbeli fejleményekkel és hadi berendezésekkel, ki-kitér a szomszéd népeknél található hasonló intézményekre és összeállítja mindazokat a magyar, német, szláv és oláh helyneveket, melyek az ősi magyar országos gyepűvédelem körébe többé vagy kevésbé beletartozhattak, s annak emlékét fenntartották. Igen tanulságosak a most tárgyalt körben Tagányinak Erdélyi Lászlóval való tudományos vitája során a Történeti Szemle 1916-i évfolyamában írt azok a fejtegetései is,⁷ amelyekre fentebb még nem terjeszkedtem ki. Az ország határait őrző besenyőkről és székelyeikről itt elmondottak érdekesen tüntetik fel ezeknek a népeknek helyzetét a magyar határvédelemben. Ezzel kapcsolatban érdemes Váczi Péternek a jobbágyfiúkra, a szepesi tíz lándzsásokra, a sagitariusokra, továbbá ugyancsak a székelyekre és bessenyőkre vonatkozó fejtegetéseire⁸ is felhívni a figyelmet.

Mindezzel ehelyütt bővebben nem foglalkozhatom ugyan, Tagányi Károlynak néhány jellemző megállapítását azonban még idéznem kell: „Az örök és a királyi megyék közti külső kapcsolat” olvassuk Tagányi Feleletének 427. oldalán — „leghamarább abban jutott kifejezésre, hogy a király egy határörvidéket a mögötte s hozzá legközelebb fekvő királyi vár és megye comesének — ispánjának — hatáskörébe utalt. De hogy ez aztán miben nyilvánult, azt majdnem könnyebb elképzelni, mintsem arra adatot találni.” Általában mégis úgy látja Tagányi Károly ezt a kérdést, hogy a vármegyék ispánjainak bíraskodása és intézkedő hatalma a határörvidékekre mindjobban kiterjedt és egyfelől ezek, másfelől pedig a vármegyék között mind több és több kapcsolat keletkezett. Legerősebb volt ezek között a kapcsolatok között, hogy az örök őrnagya (maior speculatorum) számos adat szerint, amelyek közt az 1262—3. évekre vonatkozó Trencsén vármegyebeli adat a legrégebbi, a vármegye tisztviselői közé, annak tisztikarába is felvétetett.⁹

Mindezeknek az adatoknak a figyelembevételé után Tagányi a következőkben összegezi a határörvidékek helyzetére vonatkozó állásfoglalását: Az egyes határörvidékek a hozzájuk legközelebb álló királyi vármegyékkel együtt, kifelé egységeseznek mutatkozhattak. Ámde a

valóságban ez a kapcsolat mindig csak külső és közvetett maradt. Az örök ugyanis csupán közvetve, a comes és őrnagyjaik révén kapcsolódtak a királyi vármegyéhez, de abba közvetlenül különálló szervezetük, foglalkozásuk, rendi állásuk miatt, soha be nem oszthatattak. Ellenkezőleg az örök szervezete, személyi és rendi állása, szabadsága és kiváltságai, foglalkozása és területe mind egyformán változatlanul és épen maradt, a királyi vármegyék minden beleszólása nélkül. Csupán királyaink voltak azok, kik az időnkint szükséges reformok és újjászervezések dolgában közvetlenül intézkedtek és az egyes királyi vármegyékhez való tágabb vagy szűkebb kapcsolatukat a helyi és más adott viszonyokhoz képest, időről időre megállapították.”¹⁰

Erdély jogfejlődése tanulmányozásának a középkori magyar határőrvidékről általában szóló adatok figyelembevételére — amire legalcalmasabbnak Tagányi útmutatását láttam — fontos kiegészítő része. Jellemzők ezek az adatok a fentebb elmondottakból önként következő tanulságokon felül abból a szempontból is, hogy a patrimonális királyság korszakában formaszzerű szabatosággal még ki nem alakult jogi fogalmak és jogi rendezés következtében a decentralizált államigazgatás világi részeinek főorgánuma, az ispán miként válhatik a határőrvidéknek is főtisztviselőjévé anélkül, hogy ezzel vármegye és határőrvidék szoros közigazgatási egységbe olvadna össze. A szállásbirtokosok és a királyi vármegye, illetőleg ispán kölcsönös kapcsolatai más vonatkozásban mutatnak hasonló képet. Ezzel itt ne is foglalkozom bővebben. Már idézett jogászegyleti értekezésem a kérdésre közelebbről kiterjeszkedik.

Differenciáltabb állami és társadalmi életben az egység és különállás mindenesetre sokkal kibékíthetlenebb ellentétben állana egymással, mint az Árpádok Magyarországon állott. Az a katonai határőrvidék, amelyet a török hódoltság megszűnése után a Habsburg-házból származó királyaink szerveztek meg Magyarország ősi földjén, az ország egysége szempontjából életbevágó veszedelmet jelentett, ha csupán a differenciáltabb közéletet és a társadalomtól akkoriban már élesen különvált államot tekintjük is. De jelentékenyen fokozta az újkori magyar határőrvidék súlyos problémájának jelentőségét az a különbség is, amely az Árpádoknak színmagyar szellemű országlása és a Habsburg uralkodóháznak a magyar nemzeti egyéniséget sokszor kevésbé megértő, a magyar nemzetállam helyett más államszervezési koncepciókat alapulvevő uralkodása között fennállott. Ezeknek a különbségeknek szemelőtt tartása nélkül az Árpádok katonai határőrvidékéről kielégítő képünk nem lehet.

Az egész képpel, amelyet az Árpádok idejében fennállott határvédelmi rendszerről fentebb megrajzoltam, figyelmet érdemlőnek látszó jellemvonásokkal kívántam szolgálni a Királyhágón túl eső magyar államterületek helyzetének a középkori fiatal magyar államban megítélés-

séhez. Ha nagy jelentősége volt a határvédelemnek az Árpádok idején nyugat felé, éppoly jelentős volt ez a feladat kelet felé is. Különbséget okozott a szervezés feladatainak részleteiben a kulturális fejlődési fok különbsége a Magyarországgal nyugaton és keleten határos területeket lakó népek között, de a határvédelem alapelvei elgondolásukban és megvalósításukban egyaránt azonosak voltak itt és ott.

Alapvető jelentőségű tanulság az elmondottakban, hogy a történeti tények ereje, nevezetesen az erdélyi részek földrajzi, politikai és katonai helyzete, nemkülönbön a történeti erőviszonyok sok egyéb megnyilvánulása a honfoglalástól kezdve megszabta ezekre a területekre nézve a különleges szervezési és honvédelmi feladatokat. A tényeknek ezt az erejét nyomatékkal ki kell emelni, mert hiszen az önálló jogéletet élő Erdélyt hasonlóképpen a történelmi tények kényszerítő ereje hozta létre. Erdély jogtörténetére ez a kényszerítő erő mindvégig rányomja bélyegét.

IV.

Lássuk most már az államhatalom megszervezésének kérdését más vonatkozásokban is a Királyhágón túli részek szempontjából. Szólni fogok e tekintetben az Árpádok korában kialakult hercegség, illetőleg ifjabb királyság intézményéről.

Erekly Istvánnak a magyar helyhatósági önkormányzatról írt tanulmányában¹¹ idevonatkozóan a következőket olvashatjuk.

„A királyi család felnőtt férfitagjai és a nemzet — sőt addig, míg fia nem született — maga az uralkodó is egyaránt természetesnek találták, hogy a király az ő hatalmát felnőtt fítestvéreivel: I. Endre Bélával, — I. Endre fia: Salamon unokatestvéreivel, Béla fiaival, — Géza Lászlóval, — László Lamperttel, — s Kálmán Álmossal, — vagy pedig felnőtt fiával: III. Béla Imrével, — II. Endre Bélával — s IV. Béla Istvánnal megossza; hogy a királyt és az ifjabb királyt Szent István koronájával, a herceget diadémmal megkoronázzák s az ország területének kétharmada felett a király, — egyharmada felett pedig a herceg vagy az ifjabb király „teljes joggal” uralkodjék.”¹²

A hatalom megosztása — Kálmán király I. törvényének 12. fejezetéből következtethetően — vármegyék szerint történt és a maguk vármegyéiben egyfelől a király, másfelől a herceg egyaránt maguk végezték, illetőleg végeztették saját ispánjaikkal a közigazgatás és igazságszolgáltatás tennivalóit, mégpedig kivétel nélkül mindenkivel, még egymás embereivel szemben is. „A király hatalma a közigazgatás és igazságszolgáltatás szempontjából a herceg vármegyéire — és megfordítva a herceg hatalma a király vármegyéire ki nem terjedt; a király és a her-

ceg között a közigazgatásban és a bíraskodásban megnyilvánuló hatalom vármegyéik száma és területe arányában tényleg megosztott. S ugyanígy megosztott a hatalom a király és a herceg között a kormányzás terén is.” A herceg épúgy tetszése és legjobb belátása szerint nevezte ki és mozdította el ispánjait, udvari főembereit s hercegi személyét képviselő biztosait és utazó bíráit s e tényei, valamint az ispánjainak adott parancsok tekintetében „épp úgy az ő személye körül szolgálatot tévő nádorok, udvari ispánok, tárnokmesterek, főlovászmesterek, főkomornyikok, főasztalnokok, főpohárnokok és kancellárok befolyása alatt állott, mint a király; — a hercegnek tehát végeredményben épp úgy megvolt a maga — udvari főtisztviselőkből, püspökökből és ispánokból álló — udvara, törvénytevő széke és egyúttal kormánya, mint a királynak. De mindez csak az ország határain belül s a vármegyékre nézve állott; — a vármegyékhez tényleg nem tartozó területek tekintetében, valamint kifelé más államokkal szemben királyaink hatalma — a közigazgatás, igazságszolgáltatás és a kormányzás megosztása ellenére is — mint egységes hatalom jelentkezett.”¹³

Ennek az egységes hatalomnak megfelelően addig, míg a várbirtokok eltékozlása meg nem kezdődött, a birtokadományozás joga egyedül a királyt illette, a herceget csak külön királyi engedéllyel és királyainknak a püspöki székeik betöltése körüli jogai köztük és a hercegek közt soha meg nem osztattak.

Mindezt Ereký István tanulmánya részletesen kifejti. Az említetteken felül azt is kiemeli, hogy „az egység a magyar állam életének legfontosabb megnyilvánulásában: t. i. a jogalkotás terén is fennmaradt”, aminek tényét két bizonyítékkal látja igazolhatónak:

1. „egyetlen egy olyan — az egész hercegség területére kiterjedő — jogszabály sem maradt reánk, amelyet önálló törvényhozó gyanánt valamelyik herceg alkotott volna;”

2. „a ránk maradt dekrétumok valamennyien az egész királyság részére készültek s alkotójuk gyanánt még azon dekrétumokban is, melyek a király és a herceg egymáshoz való viszonyára vonatkozólag legtöbb adatot tartalmaznak; — t. i. Kálmán király dekrétumaiban — kivétel nélkül mindig a király szerepel; a hercegről mint a törvényhozó hatalom részeséről még említés sem tétetik.”¹⁴

A fentebb elmondottak alapján az árpádkori magyar hercegség intézményét röviden a következőképpen jellemezhetjük.

A királynak teljes mértékben fenntartott jogok kivételével a király és a hercegek közt a hatalom a terület és nem az ügyek természete szerint oszlott meg. Ez felel meg annak a kornak, amely a munkamegosztást csak kezdetleges formában ismeri az állam és társadalom életében és ahol a királyi hatalom decentralizációja révén keletkezett más

jogkörök is (püspöki és főesperesi, illetőleg várispáni joghatóság)¹⁵ a királyi hatalom egészének a személyes királyi jogokat nem érintő kicsinyített mását és nem annak szakszempontok szerint bekövetkezett eloszlását tüntetik fel.

A hercegség intézménye ilyen állami és társadalmi rendben igen nagy mértékben függ a király egyéniségétől és a konkrét viszonyokat egyébként befolyásoló körülményektől. I. Endre kitűnő katona hírében álló öccsét, Béla herceget trónörökösként kijelölése mellett azal hívja Lengyelországból haza Magyarországra, hogy az ország javai-ban még életében megosztoznak. Béla el is jött. I. Endre és ő „tanácsot tartván, az országot három részre oszták, melyből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik a herceg birtokába bocsáttatott. Bélának az ország északi és északkeleti része jutott ... A Dunántúl, a Duna-Tisza köze és a Maros-vidék Erdéllyel Endrét uralta. Ország részében Béla teljes uralkodói hatalommal élt. Udvart tartott, pénzt veretett, élvezte a várgazdaságok jövedelmét és kedve szerint adományozhatott. Bátyjának azonban feltétlen hűséggel hűbéres hódolattal tartozott.” I. Endre utóbb megszegte a trónöröklésre nézve öccsének, Bélának tett ígéretét és utódjául fiát, Salamont jelölte ki, akit 1057-ben királlyá is koronáztattott.¹⁶ Béla később királlyá válik és királyi székében jeles tulajdonságokat árul el. Bátyjáról, Endréről, róla és magyar 'királyi trónra került fiaikról: Salamonról «„és Gézáról egyaránt tanulságos jellemzést tartalmaznak H öin an Bálint szavai:¹⁷ „Szomorú, hogy Árpád törzsének ezek a szép hajtásai kivirágzani nem tudtak és egymással vívott meddő küzdelemben pazarolták el nagyra hivatott alkotáserejüket. E küzdelem volt az oka, hogy a hanyatlásnak, a királyi hatalom süllyedésének minden jószándékuk és tehetségük mellett sem tudták teljesen útját vágni. Mégis mindent megtettek, ami képességeiktől tellett s az ő irányításuk mellett ment végbe az a lassú, de folytonos átalakulás, melynek eredményeként Szent István koncepciója és eszméi a század végére teljes diadalt arattak.”

Hogy ezekben a küzdelmekben a hercegség intézménye a királyi hatalom erejének és harcainak szeizmográfja volt és a herceg jogköre a küzdő felek hatalmához igazodva újra és újra lényegesen módosult, az több mint valószínű.

A legutóbb mondottak állanak a most említett árpádházi királyok utódaira is. A királyi hatalmat, amely I. László (Szent László) alatt oly nagy mértékben megerősödött, jellemzi a hercegség hatalmának korlátozása Szent László alatt. „László első uralkodói cselekedete a herceg hatalmának korlátozása volt. Lampért öccsének megadta a hercegi méltóság díszét külön udvartartással és dús jövedelemmel, de idehaza és orosz földön szerzett tapasztalatain okulva, uralkodói hatalmat nem

adott neki. Országát osztatlanul, teljes királyi hatalommal vette birtokába.”¹⁸

Mindez arra is rá kívánja irányítani a figyelmet, hogy terület és a királynak fenntartott jogok szempontjából lehetett eltérés a különböző árpádházbeli királyok alatt a herceg jogosítványai tekintetében, de szakaszpontok szerint bekövetkezett hatalommegosztásról szó nem volt.

Itt egészítem ki fejtegetéseimet a tizenharmadik század két adatával.

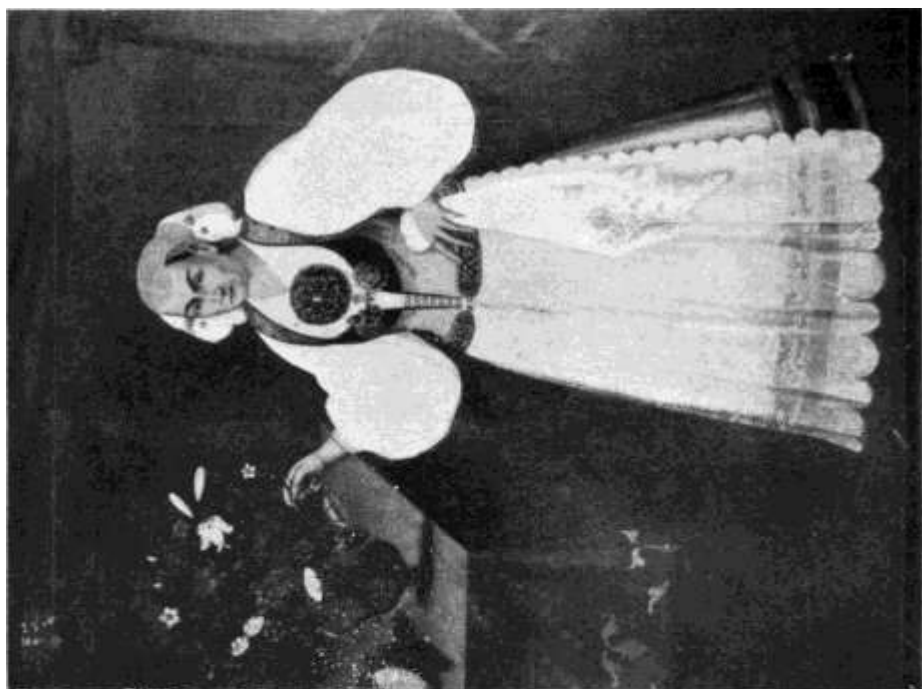
Az 1231-i úgynevezett második aranybulla megtartását II. Endre király már nem egyedül, hanem fiaival együttesen ígéri és 1267-ben is a királyi serviensek nem a királytól, hanem a három társuralkodótól, t. i. Bélától, mint Isten kegyelméből Magyarország királyától, Istvántól, mint atya jóvoltából Magyarország és Erdély ifjabb királyától és ifjabb Bélától, mint egész Szlavónia hercegétől kéri szabadságaik felújítását. Az ezt tartalmazó u. n. harmadik aranybullát a király, az ifjabb király és a herceg báróinak meghallgatása után a három társuralkodó együttesen adta ki.¹⁹

A két most ismertetett adat a fokozatos fejlődésnek egy-egy darabja. Ebben a fejlődésben „a király egyéni uralkodása . . . mindinkább háttérbe szorul, hogy helyét mindinkább a királyi család közös uralkodása foglalja el.”²⁰ A királyi hatalom egységét komolyan veszélyeztető formában jelenik meg ekként a hercegség (ifjabb királyság). A hatalomnak szakszemponatok szerinti megosztásáról (szakszerű hatáskörmegosztásról) (még most eines szó; „az egyéni uralkodásnak .. együttes uralkodássá való átalakulása” azonban „szükségképpen arra vezetett, hogy a királyi család minden befolyásosabb tagjának — köztük tehát a királynénak s az egyes hercegnőiknek is, — meg voltak a maguk külön udvarai: külön nádorokkal, udvarispánokkal, tárnokmesterekkel, főasztalnokokkal, főpohárnokokkal, főkomornyikokkal, lovászmesterekkel és kancellárokkal, — s mindezen külön udvarok majd külön kormányok gyanánt szerepeltek azon vármegyék ispánjaival és püspökeivel együtt, akiknek területe az uralkodóház illető tagjának eltartására kijelöltetett — majd pedig beleolvadtak a király kormányába mint ennek kiegészítő részei.”²¹

Indokoltan láthatjuk ezekben a tényekben az erdélyi vajdaság és a szlavóniai, illetőleg horvát-dalmát bánóság kialakulásának a hercegség főtisztviselői méltóságának: állandósulására visszavezethető alapjait.²² Elkerülhetlenné tette ezt a kialakulást az a tény, hogy az Árpádok korának népességi és közlekedési viszonyai mellett az egész magyar állam minden hatóságát egy központból irányítani és ellenőrizni nem lehetett.

A magyar király hatalmának a XIV. században bekövetkezett meg-

erősödése révén a hercegség eltűnt, de fennmaradtak az előbb említett bánóságok, illetőleg vajdaság. „A király kinevezte a neki tetsző egyéneket vajdává vagy ispánná²³ s erről értesítette az erdélyi országlakókat, hogy nekik engedelmeskedjenek, mint sajátmagának: a vajda és székely ispán... a király embere, a király személyes diszpozíciójától függő egyén volt, akit a király letehetett, újra kinevezhetett, amint ezt nemcsak az erőskezű Mátyás, de még a hatalomnélküli II. Ulászló is sikerrel megtette.”²⁴ Az ország egységét kifejező ugyanez a megerősödött királyi hatalom érvényesült a szlavóniai és a horvát-dalmát, továbbá az idők folyamán a magyar határvidéken keletkezett többi bánóságban is.

V.

Erdélyben a vajda, Horvát-Dalmátországban a bán tisztsége kifejlődésének a fent kifejtettek szerint egyaránt okszerű történelmi előzménye az ország területének megosztása a király és a herceg (ifjabb király) közt. Az ispán a királyi vármegyék területén a király, mint földesúr minden irányú helyettese és az eleinte kisebb, később mindinkább fokozódó jelentőségű közhatalomnak (katonai, igazságszolgáltatási, közigazgatási és pénzügyi jogköröknek) gyakorlója volt. A nádorispán tisztét az udvari magángazdaság vezetője kijelölésének szüksége alakította ki; a magyar királyság megalapításától meginduló fokozatos fejlődés során mind nagyobb jelentőségre emelkedik méltósága a közhatalomnak olyan megnyilvánulásaiban, amelyek eleinte közvetlenül a király személyéhez kapcsolódtak. Az ország területének hercegségekre bomlásával együtt jár, hogy a hercegek is (kiválasztják legfőbb udvari tisztviselőjüket, aki a hercegség területén (Erdélyben, Szlavóniában és a horvát-dalmát részen) ugyanolyan jogokat gyakorol, mint a király legelső udvari főtisztviselője és helyettese: a nádorispán a király vármegyéinek területén, a szorosabb értelemben vett királyságban. Az ország közlekedési viszonyainak fejletlensége szerepüket már a magyar királyság első századaiban akkor is biztosítja, amikor Erdély, Szlavónia és a horvát-dalmát részek hercegi széke betöltetlen. A királyi hatalom ilyenkor sem érvényesülhetett úgy az országnak távolabb eső részein, mint a központhoz közelebb levő részekben. Az előbbieken a hercegi szék betöltésétől függetlenül jut szerephez a nádorispáni hatáskörnek megfelelően, sőt azt gyakran meghaladó mértékben Erdélyben a vajda és a horvát-dalmát országrészekben, továbbá Szlavóniában a bán méltósága. A szakszerű munkamegosztásnak előbb már érintett hiánya folytán a bán éppúgy mint az erdélyi vajda a hatásköre alá tartozó országrészekben a király, illetőleg a herceg javára gyakorolt magánföldesúri hatalom mellett a

köz hatalom minden ágát kezében tartja mint királyi (esetleg hercegi) főtisztviselő és tartományi főtisztviselői hatásköre ezen az alapon állandósul.

Werbőczy hármaskönyve I. részének 94. címében a következőket olvashatjuk: „Kik az ország igazi bárói hivataluknál fogva s kiket értünk ez elnevezés alatt? Hogy pedig a bárók tisztsége és elnevezése felől kétség ne támadhasson, jónak látom azok neveit ideiktatni. 1. §. Az igazi bárók tehát, kiknek neveit a végzeményekben és királyi megerősítő levelekben már régtől fogva be szokták iktatni, ezek: 2. §. Az ország nádora, az országbíró, Dalmácia, Horvát és Tótországok bánja, az erdélyi vajda és székely ispán, a Szörényi bán, mert a macsói bánságot a törökök a mi időnkben megszüntették.”

Ezután a hármaskönyv idézett részében a többi ország bárók felsorolása következik. Werbőczy tripartituma ekként megadja a báni és vajdai méltóság állandósulásának jogtörténeti igazolását.

VI.

A török uralomnak tovább fokozódó térhódítása és Horvátország legnagyobb részének Velence kezére jutása után a régi bánságok területéből megmaradt kis területen a Habsburgok katonai véghelyeket alapítanak, melyek többé nem a bán, hanem egy német tábornok hatósága alatt állanak. Ennélfogva csak a szlavóniai megyék egy részén és az unnai és kulpai részekben maradt fenn a báni tisztség, de itt is a valóságban a bécsi Hofkriegsrath irányítása alatt álló katonai igazgatás jutott uralkodó szerephez.²⁵

Erdélyben a fejlődés felveszi a különálló fejedelemség felállításához vezető azt az irányt, amelyről fentebb nyomatékkal kiemelttem, hogy Erdély különválását a magyar királyságtól, de általában Erdély történelmi szerepét a viszonyok kényszerítő ereje szabja meg.

A török hódítás kockára teszi a Krisztus utáni első évezred utolsó előtti századának végén a Kárpátok övezte területen keletkezett magyar állam egységes fennmaradását. Az ország sorsát féltő magyarság egy része a német segítségben, másik része a nemzeti királyságban keresi a magyar állam élete továbbfolytatásának lehetőségét. Szapolyai János, a hatalmas erdélyi vajda lesz az utolsó magyar nemzeti király. Fia, János Zsigmond Erdély első fejedelme.

Hogy az önálló Erdély pontosan mikor keletkezett, ezt határozottan megjelölni nem lehet, mert az önálló Erdély keletkezésének körülményei éppúgy magukon hordják — nagy nyomatékkal — a történelmi erők és ezek hatása alatt az ideálisan óhajtott helyett a lehetőnek a bé-

lyegét, mint Erdély önálló élete és későbbi sorsa. Alkudozások és tárgyalások egyfelől a magyar királlyal, másfelől a török portával, de nem egyszer más külföldi udvarokkal is, sűrű sorban követik egymást. Sokszor versengenek többen a fejedelmi hatalomért, sokszor dönti el a fejedelmi méltóság sorsát szultán vagy császár akarata. Mindebben Erdély szuverenitása sűrűn szenved csorbát; de nem egyszer lesz az erdélyi fejedelemség az európai politika fontos tényezője is.

Erdély a sajátos magyar történelmi fejlődésben és ezen belül a magyar jogfejlődésben mindenképpen olyan jelentős szerepet játszott és olyan fontos szolgálatokat tett, a magyar fajnak és a magyar kultúrának olyan reprezentánsa volt, hogy nagyon, de nagyon sokkal szegényebb lett volna a vér- és szenvedésáztatta magyar történelem nélküle.

Ezúttal nem írhatok bővebben mindarról, ami a legutóbb mondotakat nyilvánvaló módon igazolhatja. Szolgálatot igyekszem tenni az olvasónak azzal, hogy a jelen tanulmányomban felhasznált irodalom megjelölése után alább felsorolok olyan jelentős munkákat, ahonnan értékes tanulságokat lehet meríteni arról a három évszázadról, amelyben Erdély előbb mint önálló állam, majd pedig mint a Koronának közvetlenül alávetett tartomány folytatta életét.

- ¹ Bevezetés VII. 1.
- ² A középkori (magyar államról fentebb elmondottak bővebb kifejtését a források idézésével együtt „Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai” című tanulmányomnak (Magyar Jogászegylet! Értekezések; új folyam XXII. kötet 119. füzet) 172—192. lapjain találja meg az olvasó.
- ³ Tagányi Károly: Felelet Erdélyi Lászlónak az árpádkori magyar társadalom történetének legkritikusabb kérdéseiről írt tanulmányára, az alábbiakban: Tagányi: Felelet, Történelmi Szemle 1916-i évf. 432. lap.
- ⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig 110. és 111. lap és A magyar nemzet története, I. kötet, 14. lap; v. ö. Tagányi felelet 432. lap.
- ⁵ Id. h.
- ⁶ Tagányi: Felelet 433, és 434. 1.
- ⁷ Felelet 300—320., 409—448. 1.
- ⁸ Vácz P.: A királyi eervienek és a patriomoniális királyság. 48—77. 1.
- ⁹ Tagányi: felelet 427—428. 1.
- ¹⁰ Tagányi: felelet 429—431. lap.
- ¹¹ Budapest 1908, Grill II. kötet 281—284. lap.
- ¹² Ereky: Id. m. II. kötet 280. 1.
- ¹³ Ereky: Id. sm. II. kötet 282. 1.
- ¹⁴ Ereky: Id. m. 282—284. 1.
- ¹⁵ L. erről bővebben Némethy I.: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai, Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam, XXII. kötet, 119. füzet. 172—192. 1.
- ¹⁶ Hóman—Szekfű: Magyar történet, I. kötet, 264. és 269. 1.
- ¹⁷ Id. m. 292. és 293. 1.
- ¹⁸ Hóman id. m. 292. és 293. 1.
- ¹⁹ Ereky id. m. II. 288. lap.
- ²⁰ Ereky ugyanott.
- ²¹ Ereky id. m. II. 289. lap.
- ²² Ugyanígy Ereky id. m. II. 291. lap.
- ²³ Székely ispánná.
- ²⁴ Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok 87. lap.
- ²⁵ A vajdai és báni méltóságról V. és VI. alatt kifejtettek nézve 1. Ereky id. m. II. 290—299. 1., Werbőczy Hármaskönyv I. τ. 94. cikk. Bev., 1. és 2. §., továbbá e sorok írójának már idézett jogászegyleti értekezését és a Gutenberg-lexikon 5. kötetében a 191—194. lapon Bán címszó alatt írt cikkét.

I.

A TANULMÁNY ALAPJÁUL SZOLGÁLT IRODALOM.

Erekly István: A magyar helyhatósági önkormányzat, Budapest 1908. Grill Károly könyvkiadóvállalata.

Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet I. kötet, Budapest 1929. Kir. Magyar Tudományegyetemi Nyomda.

Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen: Magyar Törvénytár 1540—1848. évi erdélyi törvények. A Corpus Juris Hungarici című sorozatos műben. Budapest, Franklin Társulat 1900.

Némethy Imre: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam, XX. kötet, 119. füzet, Budapest, Franklin Társulat 1931.

Némethy Imre: A Gutenberg-lexikon 5. kötetében a 191—194. lapokon „Bán” címszó alatt írt rövid tanulmány.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában I—II. kötet. 2. kiadás. Budapest 1899.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.

Szekfü Gyula: Serviensek és familiárisok. Budapest 1912.

Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire. Történeti Szemle 1916. évfolyam.

Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv 1913. évfolyam.

Váczi Péter: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Budapest 1928.

Werhőczy István hármaskönyve.

II.

ERDÉLY ÚJKORI JOGTÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM.

Connert János: A székelyek alkotmányának históriája, különösen a XVI. és XVII. században. Németből fordította Balásy Dénes. Székelyudvarhely, Betegh Pál és Társa könyvnyomtató intézete. 1907.

Huszár Ferenc: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig (a Magyar Tudományos Akadémia által az 1915. évi ifjabb bojári Vigyázó Sándor-féle pályázaton dicsérettel kitüntetett tanulmány), Budapest, 1924. Attila-nyomda.

Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen: Magyar Törvénytár 1540—1848. évi erdélyi törvényeik. Magyarázó jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső. Budapest. Franklin Társulat 1900.

Szilágyi Sándor: Erdélyország története, tekintettel művelődésére, Pest. Heckenast Gusztáv, 1866.

Eckhart Ferenc: Erdély alkotmánya. Magyar Szemle. 1934 október. 206—214. lapok.

Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935.

HUSZÁR LAJOS

**AZ ERDÉLYI PÉNZVERÉS
TÖRTÉNETE**

AZ ERDÉLYI PÉNZVERÉS TÖRTÉNETE

Írta: HUSZÁR LAJOS

A mohácsi csata után a darabokra szakadt Magyarországnak a politikai és kulturális téren nemzeti értelemben vett továbbfejlődése, illetve a már elért eredmények megőrzése s átmentése Erdély feladatává lett, melyik e feladatának viszontagságos körülményeihez képest meglehetősen igyekezett is megfelelni. Amint az irodalmi és a szégyenes ereken folydogáló művészeti teljesítmények, ha sok esetben lokális és provinciális formában is, de mindig érezhető nemzeti jellegről tesznek tanúságot, ugyanúgy az erdélyi pénzek is sajátos önálló, az osztrák mintát követő ómagyar pénzek stílusától merőben eltérő jellegzetes formákat mutatnak.

Míg a Habsburg uralom alatti Magyarország pénzverése teljesen idegen — alsóausztriai — befolyás, sőt vezetés alatt állott, addig az erdélyi fejedelemség pénzverdéiben többnyire helyi ötvösök és vésnökök dolgoztak, származásukra nézve magyarok vagy szászok, de mindenképpen egységes kultúrkör tagjai. A pénzek súly, finomság stb. szempontjából egyeztek csak meg a magyarországi véretekkel, ellenben ábrázolási és általában formalisztikai tekintetben rendkívül érdekes, bátran mondhatjuk, eredeti stílust mutatnak fel nemcsak egyes darabjaikban, hanem egész sorozatokban is. Jellemző különben a helyzetre, hogy a határterületen fekvő Nagybányán vert magyar pénzek is mindig eredetibb formákat mutatnak, pl. a körmöci véreteknel, ami kétségtelenül az erdélyi pénzek hatásának tulajdonítható. Hasonlóképen, mint jellemző körülményt említhetjük meg, hogy alig került Erdély rövid időre Ferdinánd kezébe, s azonnal bécsi és körmöcbányai munkásokkal akarta a szebeni verdét berendeztetni.

Az önálló erdélyi fejedelemség körülbelül 150 évre tehető pénzverési időtartama alatt működött ötvösök és pénzverők közül csak keveset ismerünk név szerint, de ezek is bizonyosságul szolgálnak a mondotak mellett. A XVI. ez. folyamán Szebenben dolgozott Debreczeni László aranyfinomító, Kolozsvárt pedig Cementes János, Ötvös János,¹ majd

Apafi idejében Joó János ötvös. Cejt Jakab Bethlen Gábor pénzverője volt, míg Belényesi ötvös György Apafi udvarában vitt jelentős szerepet, mint ötvös és főpénzverőmester. Említés van téve bizonyos Forintverő Istvánról ie.² A százok közül a szebeni Ruckinsattel Johann mellett, a brassói Jerg Kozák, Peter Repser alias Schun, Simon Goldarbeiter, Klosch Tamás és Prodner Mihály ötvösök neveit ismerjük, mint pénzverőket. A Basta-émlékermen szereplő N W. monogrammista is hihetőleg szebeni ötvös volt. Időnként idegen nevekkal is találkozunk, így pl. a clauthali Bornhorst Christian pénzverőmester s a körmöci Hörl Vilmos³ vésnök neveivel Apafi, illetve Bethlen Gábor korában. Mint érdekes adalékot említhetjük, hogy Bethlen Gábor 15 forintot fizetett 1622-ben annak a nagyszombati festőnek, aki elkészítette az arcképét, melyre a pénzverésnél volt szükség.⁴

Ezek a töredékes adatok magukban is eléggé világossá teszik az erdélyi pénzek levő arcképeik eredetét, illetve művészi hovatarozását. Bennszülött ötvösök, vésnökök művei ezek, vagy az eredeti minta, vagy pedig — amint láttuk — ugyancsak helyi festő vagy szobrász mintaképei után. Ezek a mesterek ugyanazon a fokon állanak, mint a síremlékek, családi portré-képek és az ötvöstárgyak készítői, akik talán kválításban és formai kifejező eszközökben a nyugati mesterekkel ezekben provinciális jellegűek, ezzel szemben viszont formaérzékük révén mindig a jellegzetesen erdélyi, illetve magyar szellem kifejezőivé válnak. Kétségtelen, hogy az erdélyi tallérok az ütköző német-olasz-spanyol pénzek bizonyos hatását nem kerülhették el,⁵ de ami a portrékat illeti, ezek mindig sajátosán eredeti, mondhatni keleti ízű, tősgyökeres magyar ábrázolási készségről tesznek bizonyosságot. A kucsmás vagy csimbókos fej, a markáns keleties arc és jellegzetes viselet magyarazzák a maguk együttesében az erdélyi pénzek iránt mai napig tapasztalható osztatlan érdeklődést.

Az 1538 február 24-i nagyváradi békekötés után veszi kezdetét az erdélyi pénzverés, melynek végső határa szűkebb értelemben az önálló fejedelemség megszűntével, tágabb értelemben pedig Mária Terézia halálának dátumával — 1780 — esik egybe. Az erdélyi pénzek tárgyalásánál két főszempont szerint fogjuk nézni ezeket, és pedig a külső sajátosságokat összefoglaló tipológiai, illetve numizmatikai és a belső összefüggéseket kereső pénztörténeti szempontból. Az utóbbi úgyszólván feldolgozatlan terület, az előbbire nézve pedig csak röviden térünk ki, utalva inkább Köleséri, Schmeizel, Érdy, Roschach és Resch bizonyos főikig többé-kevésbé összefoglaló műveire.

Az erdélyi pénzverés általános jellemvonása a nagyobb nominálisok, mint a dukát és tallér, illetve ezek részeinek és többszöröseinek a kedvelése. Apró pénzt, elszórt kivételektől eltekintve, nagyobb mennyi-

ségben csak Bocskai, Báthori Gábor és Bethlen Gábor korából ismerünk, valamint Apafi idejében az 1672—75 közé eső évekből. Az állandó török adófizetés főképpen az aranypénzt igényelte, az aprópénz-forgalmat viszont kielégítette a magyar és lengyel területről beáramló aprópénztömeg, amelyeknek állandó kurzusa volt Erdélyben. Jellemző, hogy valahányszor Erdélyben aprópénzverés történt, az mindig fizetési zavarokat okozott és a hamisítást mozdította elő, amik ellen alig tudnak védekezni az országgyűlések.

A pénzegység a magyar mintára vert dukát volt, melynek többszörösei közül gyakori a kettős és tízes arany, előfordul azonban — bár némelyik csak kivételképpen — a 3, 4, 5, 6, 7 aranyos pénzdarab is. Nyolcas arany csak az 1612-i szebeni, kilences pedig egy 1660-i jel nélküli veretben ismeretes. A 4,5, 12, 13, 25, 50 és 100 aranyos pénzdarabok kizárólag Apafi korából ismeretesek, a négy példányban előforduló 100 aranyost kivéve, alig egy-két változatban. Az ötven- és százaranyos darabokra meg kell jegyeznünk, hogy ezek nem annyira folyópénzeknek, mint inkább emlékpénzeknek tekinthetők, melyeket ajándékba kaptak uralkodók és egyes előkelő családok vagy férfiak. A legújabbban előkerült 1683-i gyulaféhevári veretű százas arany,⁶ valamint egy csupán írott forrásból ismert 50 aranyos pénzdarab⁷ is ezt látszik igazolni. A dukát kisebb része fél, és negyed arany, mely utóbbi rendszerint obulus bélyeggel verve fordul elő.

A második főcsoportja a pénzeknek a tallér, a XVI—XVIII. sz. legnépszerűbb pénze. Ezeknek arcképbábrázolásaiban jut kifejezésre legtökéletesebben az erdélyi pénzverők ügyessége és egyénisége. Gyakran előfordulnak többszörösen is, mint a másfeles, kettős, két és feles, hármás, sőt négyes tallérok. Részei a forint és negyed tallér. A két, három és négy forint néven ismert változatok az egyenlőtlen verés eredményei s nem tekinthetők önálló értékeknek. Érdekes és gyakran előforduló jelenség az egy-, két- vagy több tallért is magában foglaló csegely, ami a hengeres verőgépek használatának eredménye.

Az aprópénzekről már volt szó; eleinte a hármás garas, közismert nevén dutka, a garas és a széles garas szerepeltek, valamint I. Rákóczi György idejében az dreipölker; Apafi idejében pedig rövid három évig a hat és tizenkét denáros garasokat verték. Elszórtan (inkább Körmöcön és Kassán) dénárokkal és obulusokkal is találkozunk. Egészen kivételes az 1629-i nagybányai veretű kettős garas, Báthori Zs. réz solidusa 1591-ből, valamint a Bethlen Gábor részére vert oppelni 24 és 3 kr.-ok. Az előbbi általában poltura néven volt ismeretes.

A pénzek anyaga, eltekintve Báthori Zsigmond említett rézsolidusától, kizárólag az arany és ezüst,⁸ rendes rézpénzverés csak Mária Terézia idejében kezdődik. A Habsburgok uralma alatt természetesen

egyébként is ugyanolyan pénzeket vertek Erdélyben, mint a birodalom többi pénzverdéiben.

A pénzeken levő feliratok négy csoportra oszlanak: a pénz jelzést, a fejedelem címét, az esetleges jelmondatokat és más feliratokat, végül a rövidítéseket magukba foglaló feliratokra. A feliratok nyelve végig latin, csak 1763-tól ismeretes egyetlen rézpénzfajnak *Ein Greschl* német nyelvű jelzése. Hihetőleg az általános európai divatnak hódoltak a fejedelmek, amikor a nemzetközi forgalom számára is készült pénzekben latin feliratot alkalmaztak s Erdély esetében még külön indokul szolgál a különböző nemzetiségek együttlété.

A feliratok betűi mindig kapitális latin nagybetűkből állanak, csak Rákóczi Zsigmond pénzein s I. Rákóczi György kolozsvári veretű aranyain láthatók cirádás gótikus betűtípusok. Sok szót és kifejezést rövidítenek. A szavak közt az elválasztó jel leggyakrabban a pont, két pont és rozetta, de előfordul a három pont, a kis kör, a két csillag, a kereszt., a kis négyszög, valamint az egyéb különféle növényi és ornamentális elemekből álló figura is, mint elválasztó-jel. A genitivus AE-raját eleinte E-betűvel fejezték ki, később 1589-től kezdve mind gyakoribb lesz az AE s általában a ligatura alkalmazására több példát említhetünk fel (MV, ND, HB stb.). Feltűnően gyakori a fordítva vésett N-betű is.

Értékjelzéssel először Báthori István 1572-i aranyán találkozunk MONETA . TRANS, ugyancsak aranypénzekben fordul elő néha a MON OR, míg a tallérokban az egyszerű MONETA. Báthori Zs. solidusa is jelölve van: SOLIDUS, az aprópénzekben pedig esetenként a GROSSUS. GRO ARG, VI GRO ARG, III GRO ARG TRIP szerepel. I. Rákóczi György dreipölkerei MONETA NOVA jelzésűek. Az Apafi idejében vert hat és tizenkét denáros garasok a VI és XII számjegyekkel vannak jelölve. Az 1691-i aranyokon (Thököli) DUCATUS NOVUS, II. Rákóczi Ferenc aranyain pedig MONETA NOVA AUREA fordul elő. A Habsburgkor! pénzek a többi birodalmi pénz mintáját követik.

Az elő- és hátlapi köriratok rendszerint a fejedelem címét fejezi ki. Egyformaságról nem lehet beszélni; a címeik a tényleges állapot mellett néha irreális, csupán óhajszerű címetek is feltüntetnek. Szapolyai János a *Rex Hungariae* címet használta, hasonlóképpen Izabella is, míg János Zsigmond beérte az *Electus Rex Hungariae* címmel is. Báthori Istvánnál az egyszerű *Stephanus B. de Somlyó* szerepel. Báthori Kristófnál jelenik meg először a *Voivoda Transilvaniae et Siculorum Comes* kifejezés. A voivoda csak Báthori Zsigmondnál és Székely Mózesnél szerepel még. Bocskai Erzsébet címe *Consors Illustrissimi Principis Transilvaniae*. A *Princeps* elnevezés egyébként csak 1589 óta lett általánossá Báthori Zsigmond idejében, akinek Havasalföld felé nyúló vágyai jutnak kifejezésre a *Moldáviáé, Walachiae Transalpinae sacri Romani imperii*

princeps címben, melynek második felét Erdélynek Rudolf részére átadásakor nyerte. Bocskai tallérjain fordul elő első ízben a *Partium Regni Hungáriáé Dominus* kifejezés, amivel a Részek feletti fennhatóságát juttatta kifejezésre és amely cím azután állandóvá vált. Báthori Gábor 1613. évi dukátjai címében a *Valachia* kifejezés is bele van foglalva. Bethlen Gábor az 1620-i besztarcebányai országgyűlés után pénzein is használta az *Electus Hungáriáé Dalmatiae Croatiae Sclavoniae Rex* stb. címet, melyből azonban a nikolsburgi béke után elhagyta a magyar királyságra vonatkozó kifejezéseket és ehelyett végleges forma *Sacri Romani imperii et Transilvaniae Princeps Partium Regni Hungáriáé Dominus Siculorum Cornes ac Oppelnis et Ratiboris Dux* lett. A már Bocskainál használt PRIN TRANSILVA — PARTIUM REGNI HUNG DOMINUS — ET SICULORUM COMES hármasszó csoportosítás lett általános bezárólag egészen Apafi-ig. Thökölinél a *Princeps Partium*. II. Rákóczi Ferencnél pedig többek között a *Princeps Transilvaniae* kifejezés is előfordul a pénzekben. Lipót és I. József nem használtak semmi különösebb erdélyi vonatkozású kifejezést, csak III. Károly és Mária Terézia éltek még pénzeiken a *Princeps Transilvaniae* címmel is, amelyik azután velük véglegesen is megszűnt.

Egyéb vonatkozású felirat a köriratban a dukátokon LADISLAVS REX Szt. László képe körül és PATRONA UNGARIAE vagy HUNGÁRIÁÉ Mária képe körül. Gyakori, különösen a tízes aranyokon az évszámnak szavakkal való kifejezése, ugyancsak a köriratban. Egyébként az évszám rendszerint a hátlapi felirat végén arabs számjeggyel van kifejezve, de lehet a címer mellett, felett, az előlapon stb., s van példa római számjegyekre is. A feliratok másik érdekes csoportját a jelmondatok adják, melyek vagy vallásos vagy világi értelműek, esetleg közmondások, melyek néha egészen banálisok, de sok esetben viszont koruk felfogására jellemzőek. Izabella pénzein a közismert *Sic fata volunt* (S. F. V.) található, 1557-i tízes aranyán pedig *Si deus nobiscum quis contra nos*, amit Báthori Kristóf is használt. Báthori Zsigmondnál belga minta után a *Virtus unita valet* fordul elő, Bocskai Erzsébetnél pedig a családi élet tisztaságára vonatkozó *Victrix casta fides*. Brassó 1601-i tallérjain *Deo vindici patriae*, Bocskainak Szeben bevételekor vert tízaranyosán pedig *Soli deo gloria* olvasható. A Bástya távozása után vert tízes aranyokon *Dulce est pro patria mori* szerepel. Székely Mózes a *Dominus protector meus*, Rákóczi Zsigmond pedig a Szt. Pál leveleiből vett *Non est currentis* . . . stb. jelmondatot használta. Báthori Gábor ezebeni tízes aranyaira a *Pro patria aris et focis* cicerói idézetet verette, míg a brassóiak saját pénzeikre a vele való harcok idején a *Nos in nomine domini confidimus* zsoltáridézetet. Az ugyanekkor vert brassói garasokon *Deus protector noster* a jelmondat. Bethlen Gábor pénzein a

szentírásból vett idézetek egész sora szerepel, mint pl. *Dominus ilium mea et salus mea quem timebo* stb. Barcsai Ákos I. Rákóczi György hódításai ellen pénzein *Deus providebit* jelmonddal tiltakozik, a braszóiak pedig 1660-ban a *De profundis clamamus ad te Domine* és *Serva nos quia perimus* mondatokban panaszkodnak a nyomorúság felett. Apafi száz aranyosain is hosszú jelmondatokat, idézeteket találunk. Thököly pénzein a vállalkozásának megfelelő *Dulce et decorum pro patria móri* és *Spes mea in domino* jelmondatok szerepelnek, hasonlóan II. Rákóczi Ferencnél is *Tandem opressa sürget* kolozsvári aranyain.

A rövidítések monogramokat, különösen pedig a pénzverdék neveit foglalják magukban.⁹ Pénzverőmesterek és pénzverési tisztviselők neveivel ritkán találkozunk (pl. F—G=Frater Georgius, H—P=Haller Péter, S—Z=Balthasar Zwirner stb.), hasonlóképpen a vésnökök és ötvösök névjelzésével is. Velük leginkább még a brassói véreteken lehet találkozni (Klosch, Prodner stb.). A verdéket jelentő rövidítések jórészt mind fel vannak oldva, amiből kitűnik, hogy a verdék latin, német s később magyar nevükön is vannak jelezve. Így pl. C—B = Cibinium, H=Hermannstadt, de K—V=Kolos Vár, N—E=Nagyenyed stb. Az eddig ismert feloldásokat azzal módosíthatjuk ez alkalommal, hogy az S—V=Szeben-Város helyett Székely-Vásárhelyt,¹⁰ az M—M=Moneta Munkácsiensis-t,¹¹ a C—M és M—C pedig a kassai verdét jelenti. Medgyest, mint pénzverőhelyet megfelelő okmányi adat támogatása hiányában figyelmen kívül kell hagynunk. Vannak természetesen még hiányosan feloldott, illetve teljesen megfejtetlen szigrlák is, mint pl. E—T szapolyai J. 1571-i denárain stb., de ezekkel ehelyütt részletesen nem foglalkozhatunk.

A pénzeken levő ábrázolások háromfélék, úgymint vallásos tárgyú ábrázolások, a fejedelmiek arcképei és végül címerek. Az első csoportba tartoznak a Szent László- és Mária- (mint Patrona Hungáriáé) ábrázolások, mindkettő a magyar aranyokról átvéve. Szent László képe 1610-ben, a Máriáé pedig időbelileg 1657-ben jön elő utoljára az erdélyi pénzekben. Általában Mária félholdon ülve, fején koronával, balján a kis Jézust tartva, jobb kezét melléhez emelve jelenik meg, de az idők folyamán kisebb-nagyobb lényegtelen változások észlelhetők rajta (pl. Bethlen idejében feje körül glória), míg az utolsó ábrázolásoknál a félhold körül szaggatott díszítés látható. Állandóbb a Szt. László képe, aki mindig álló alakban, páncélosán, koronázva jelenik meg, jobbában alabárdot, baljában országalmát tartva. Báthori Zs. korában az alabárd és országalma néha helyet cserélnek.

A portréábrázolások a pénzek legeredetibb sajátosságai, melyek a viselettel együtt a nyugati mintától teljesen eltérő tipikus magyar jellegűek. A többnyire jobbra fordult fej az egykorú magyar divatnak meg-

felelő rövidre nyírt s csak egyetlen csimbókban meghagyott hajviseletet mutat, csak Báthori Zs. 1589-i tallérjain van eltérés a félig rövidre nyírt hajjal. A szakáll mindig hosszú, a portré nem sablonos, hanem hűségre is törekszik. A fej fődetlen vagy kucsma borítja, melynek két faja ismeretes a pénzeken, a kalpag és a turbánnak egy sajátos kúpalakú formája (Kemény, Apafi). Mindkettő rendszerint forgóval van ellátva. A fejedelmek vértesen vagy a vért felett viselt köpenyben jelennek meg, melyet a vállon bizánci formájú kereszt vagy rozetta tart össze. A vért nem mindig azonos, hanem a kor ízlésével együtt változik, de mindig gazdagon van díszítve. A mellvértén kívül előfordul a kar- és vállvért is. Bethlen Gábor és Apafi néha vért nélkül, csak bundában szerepelnek a pénzeken.

Külső formálásukban a vésnökök szeszélyességének alávetve, belsőleg állandóan változó elemekből összetéve, a korstílus változásait hűen követik a címerábrázolások. A címerpajzs eleinte egyszerű, fent derékszögű, alul kerek formát mutat, fönt és oldalt karélyos bekanyarításokkal. Ezt a formát az ovális pajzs váltja fel, oldalt mind gazdagabb díszítéssel ellátva. Az 1597-i nagybányai tallérokön levő pajzsoknak sajátos törökös rajza van, az 1606-i tallérokön levő pajzs hüvelyes kerekelése pedig egészen egyedülálló. A pajzsoknak oldalt kartusokkal, majd chimerikus állatalakkal való díszítése a XVII. sz. második felétől kezdve gyakori, melyek talán közvetlen keleti hatásra vezethetők vissza. A címerpajzs felett korona foglal helyet s ez rendszeren három virágdíszsel van ellátva, de sok változásnak van ez is természetesen alávetve. A nyílt és zárt korona felváltva gyakran ugyanazon fejedelem pénzein szerepel, de lassan mégis az utóbbi került túlsúlyba. Analógia gyanánt a német császári koronát lehet felhozni, a magyar szent koronához hasonló típus csak Bethlen Gábor pénzein fordul elő. Bocskainál kivételesen korona nélkül is látható a címerpajzs. A pajzsok mellett nincs támasz, csak a Báthoriak idejében a két angyal. Ide lehet ugyan sorolni bizonyos értelemben a pajzs körül a XVII. sz. eleje óta mind gyakrabban gyűrűalakban elhelyezett sárkányt is, amelyik azután Bethlen Gábor idejében szűnik meg. Felfogásában az antik griffhez hasonlítható.

A címerek általában három csoportra oszlanak, és pedig a családi, a tartományi és e kettőből egyesített címerre. A pénzt verető fejedelmek összesen 11 család tagjai közül kerültek ki (Zápolya, Báthori, Bocskai, Rákóczi, Bethlen, Rédey, Székely, Barcsay, Kemény, Apafi és Thököly) s e családok címeri elő is fordulnak mind a pénzeken. Ezek vagy magukban jelennek meg, vagy egyéb címerekkel társulva, mint a Szapolyaiaknál, ahol a családi címer a négy részre osztott címerpajzson csak mint szív-pajzs szerepei. Bocskai pénzein az oroszlán két farkok-

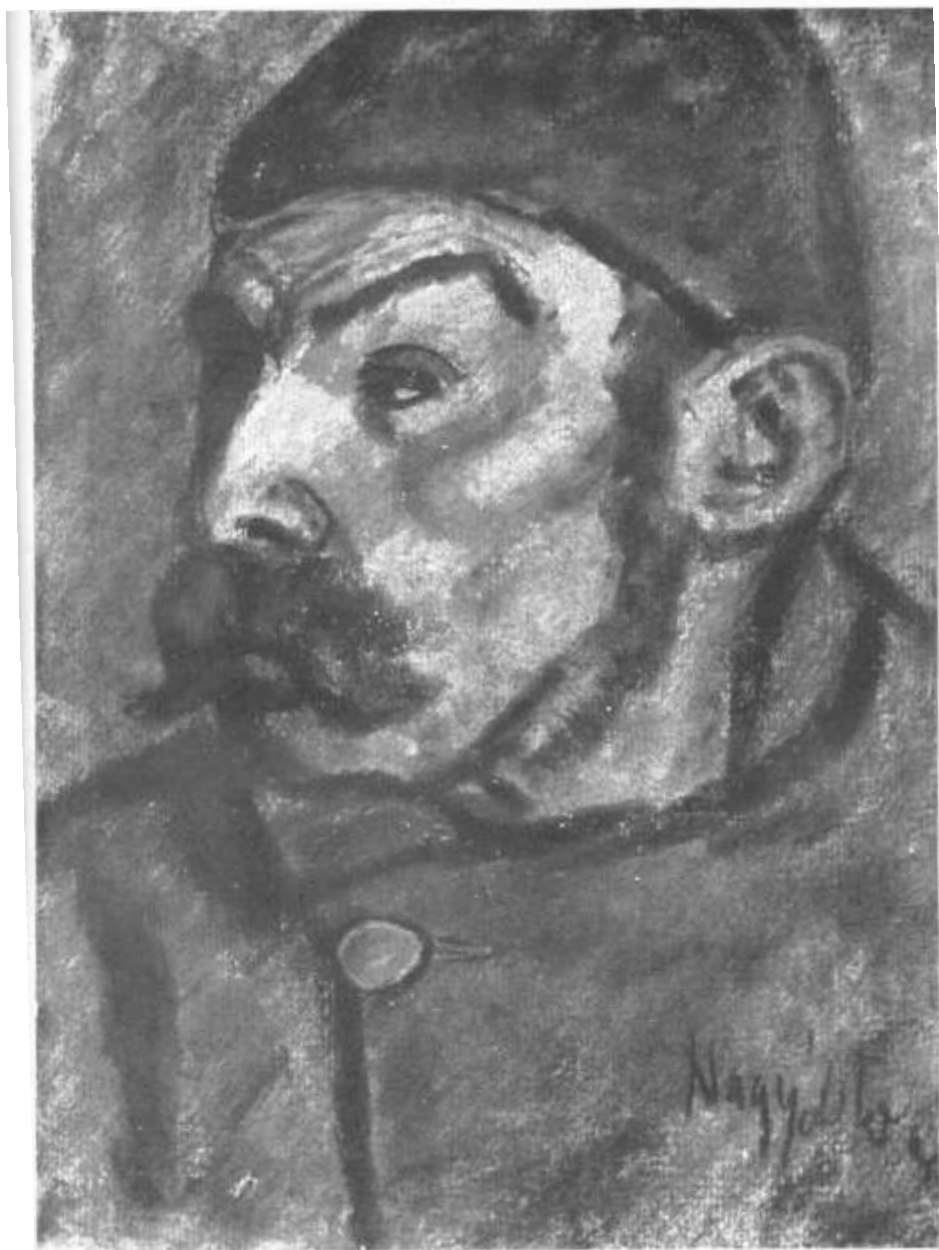
kal is előfordul, a Báthoriak dukátjain pedig elmaradnak helyszűke miatt a támasztó angyalok. Apróbb eltérés különben mindig található — Brassó és Szeben önálló pénzein természetesen a két város címere látható.

Erdély címerét az 1659-i országgyűlés határozta meg véglegesen; alkotó elemei a Nap és Hold, mint a székelység, az egyfejű sas, mint a magyarság és a két bástya, mint a szászok jelképe. Ez az összetétel szerepel a pénzeken is, azzal a különbséggel, hogy eleinte néha nincs együtt mindhárom alkotó elem. Ezek sem maradnak azonban változatlanok s legérdekesebb, amint pl. a Napot Apafi egyes pénzein sugaras emberi arc formájában adják vissza. A Nap és Hold egymás nélkül nem fordul soha elő. Török hatásra vezethető talán vissza, hogy a növekvő hold concav felével van a Nap felé fordítva, mint a török jelvényeken.

Végül — és ez a leggyakoribb — összetett címerek szerepelnek. Ez az összetétel vagy a családi és tartományi címerek egyesítéséből származik, vagy e kettőn kívül más tartományok címerei is csatolódnak hozzá. Így a Zápolyák négyrésztű pajzsában ott vannak a magyar pólyák mellett a lengyel sas, a milánói kígyók (Izabella révén) s a dalmát leopárdok is. A magyar címer Bocskai és Bethlen pénzein szerepel még, Rákóczi Zsigmond 1608-i negyed aranyán szív-pajzs gyanánt az osztrák pólyák állanak, Bethlen pénzein 1622 óta Oppeln és Ratibor címere tűnik föl, Brandenburgi Katalin aranyain pedig a brandenburgi sas is látható. I. Rákóczi György nagybányai veretű pénzein a Mária-kép alatt ott a magyar címer. Ezzel meg is szűnnek az idegen elemek. A Habsburg-uralomtól kezdve a kétfejű sas szerepel s csak a szív-pajzsban foglal helyet az erdélyi címer.

Külső forma szempontjából áttekintve a pénzeket, áttérhetünk a tulajdonképpeni pénztörténetre, amelynek egybefoglalása azonban a megfelelő előmunkálatok hiányában meglehetősen mozaikszerűen hat.

A pénzverés adminisztrációja felől kevés adattal rendelkezünk, de annyi bizonyos, hogy ezt nem a fejedelmi udvar házi kezelésében végezték, hanem bérbe volt adva. Az aranybeváltó kamara hol Szebenben, hol Kolozsvárt volt s a különböző ingadozásait később részletesen is látni fogjuk. Ferdinánd idejében a szebeni verdét eleinte Haller Péter, majd a város bérelte.¹² Nagybánya eleinte a Herbersteinok bérletében volt, de 1620-ban Bethlen a bérletet a városra ruházta, hasonlóképpen a kassai verde bérletét is 1625-ben a város nyerte el. A szebeniek a bérletért 500 márka ezüstöt fizettek, a nagybányaiak évi 2000 tallért, a kassaiak pedig 56.000 magyar forintot. Brassó Báthori Zsigmondtól, Szeben Rudolftól nyert pénzverési engedélyt. Apafi idejében

Historia Bononiensis Thome Seneca qualiter
 d. Gualterius u. arboribus equis extraxit. Maq.
 Humbales Bentinolis de carcere et reliq. preclara
 gesta p. eos. Incipit et lege diligentissime: ~

Placida iam nimium lenta
 cessamus in umbra
 Equantes et rebus obest qua
 forte paritas
 E cetera dum sequimur da
 bria sub luce reliqui.
 Ne percant accurre precor
 pulcherrima cernens

proposito eius
 Inuocatione

Et omnia et acta vatum superest tollendus in altum
 ho erit certe aliud quando vni gloria genti
 et ce datur: ex omni numero fortissimus idem
 In quo par inuicem vultus par dextra prementis
 hostibus et pulchri pro libertate labores
 pulchri enim soboles et dicitur conuincit
 auctus regalis item facundia raro
 cognita precapue martis que pollet in armis.
 ho me mihi diu proprio felix regina laborem
 elsinat dissidus duos illapsa tumultus
 p erdiderat ins omne sui durosq. tyrannos
 p assa ignes illo demum pro er. mare penas
 aiores etiam noxa miseranda luebat

al quomam

Marano

1671-ben az országgyűlés¹³ szintén az egyes városokra bízta a pénzverést. De nemcsak városok, hanem magánosok is nyertek időnként pénzverési engedélyt. Így — csak néhány példát említve — 1601-ben a Lippán lakó ötves András dutkák verésére giránként 1 forint illeték ellenében, 1663-ban Klosch és Prodner brassói ötvösök aranypénz- és tallérverésre, megelőzőleg pedig Joó János kolozsvári ötvös szerzett hasonló engedélyt, stb. Az aranykereskedés szabad volt (csak kivitelét tiltották időnként) s a XVI. században különösen Szebenben és Nagybányán váltották be. Mikor Kolozsvárt is pénzverés volt, a beváltott arany és ezüst vizsgálására a város két kémlőt delegált. Úgy Debreceni László, mint Cementes János¹⁴ megemlékeznek a beváltással kapcsolatos dolgokról, amiből kiderül, hogy Szeben bonyolított le nagyobb forgalmat, mert kevésbé volt bürokratikus, a felekkel udvariasan bánt, s ami a legfontosabb, a próbakő használatánál nem követett el visszaélést, ellentétben Nagybányával, ahol a vett próbát meg sem mutatták a feleknek. A bevett aranyat és ezüstöt pénzzé verve adták vissza a feleknek, természetesen a megfelelő pénzverési nyereség — *lucrum camerae* — levonásával. Ez az aranypénzeknél a XVI. században, de talán később is márkánként 3 dukát 48 garas tiszta nyereség (*residuum*) s még 48 garas külön nyereség (*lucrum extra rationem*) volt, melyeket nem tudni mi okból választottak kétfelé. Ac ezüstpénzeknél elért hasznot illetőleg nem vagyunk tájékozva. A pénzverés feletti ellenőrzést Szebenben, Kassán és Nagybányán a városi tanács gyakorolta, ami azzal is magyarázható, hogy ezen verdék munkásai a „körmöci szövetségben” benne voltak¹⁵ s Körmöcbányán is ez volt a gyakorlat. Néha az ötvöscéh gyakorolta az ellenőrzést, így Brassóban 1663-ban, mikor is a céhláda, mint Gyárfás megjegyzi, egész pénzgyűjtemény lett.¹⁶

Mint már említettük, az erdélyi pénzverés csak az arany- és ezüstpénzekre terjedt ki, főképpen a dukát- és tallérverésre. A pénzláb azonos volt a német-római császár pénzeinek ligájával, tehát az egykorú magyar pénzekével is. Erre a gyakorlati tapasztalatokon túl bizonyosággal szolgál az 1557-i tordai országgyűlés, amelyik elrendeli, hogy a „pénz olyan valóru legyen, mint a római császár pénzei”. Hasonlóképpen nyilatkozik Apafi is 1663-ban a két brassói ötvösnek adott pénzverési engedélyében. A Habsburg-uralom alatt ez magától értődik. Csak a hármás garasokat és dreipölkereket, valamint az Apafi korabeli aprópénzeket verték lengyel mintára. Kérdés, milyen volt a magyar pénzláb? Körmöcön az egyes kamaragrófok részére adott instrukciók révén biztos adataink vannak errenézve.¹⁷ Így eleinte bécsi mintára verték itt a tallérokat, azaz a 14 lat 1 quint finom ezüst márkájából $8\frac{8}{17}$ darab készült,¹⁸ melyet azonban 1581-ben odamódosítottak, hogy tirolai mintára a 14 lat finom ezüst márkájából 8 tallér 60 dénár verendő.¹⁹

1607 és 1611-ben ugyanez az utasítás. A dukátot 23 karát 9 grán finom aranyból verték márkánként 69 darabot.²⁰ Hogy ez Erdélyben is így volt, Debreceni László és Cementes János feljegyzéseiből tudjuk. Ez a mérték azonban úglátszik nem volt állandóan szigorúan betartva, mert pl. éppen Cementes adata szerint Nagybányán János király korában az arany finomsága alig volt 21 karát. Figyelembe kell azonban itt venni az akkori súlyos időket. Apafi korából is van egy feljegyzés, amelyből az tűnik ki, hogy 1 márka vagy gira aranyból 72 darabot vertek volna ki 69 helyett.²¹ Általában a megmért 38 darab aranyforint nyers súlya 3.43 és 3.56 g között ingadozik, ugyanez a talléroknaál 34 darab megmérése után 27.96—29.83 g közti eltérést mutat. Ezek az eltérések többnyire a kopás rovására írandók fel s ha föl is vetjük a kérdést, hogy nagyobb kilengések esetében nem kell-e esetleg valamelyik helyi márkasúly alkalmazására gondolnunk, ilyennek a feltételezése csak egész kivételes jelenségnek tűnethető fel.

Hátra volna még az aprópénzek pénzlábanak megállapítása. Körmöcön és így Erdélyben is 1560-ban az aprópénzt 8 latos ezüsből verték. 1575-ben már csak 7 latosból, 1582-ben 6 latra száll a finomság s egy márkából 446 dénár készül, végül 1619-től kezdve — leszámítva az 1620—24-i évek pénzrontási zavarait — csak ötlatos ezüsből verik Erdélyben márkánként a 446 darab, illetve 1625 után 500 darab dénárt. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ezután a nem lengyel mintára vert aprópénzek, tehát a széles garas, garas, dénár és obulus mind ilyen pénzláb és finomság szerint készültek. Így a kassaiak 1625-i bérleti szerződésében ez van kimondva, az 1626-i országgyűlés ugyancsak elrendeli, hogy az aprópénz 5 latos legyen stb. Hasonló volt a liga 1625 körül Nagybányán is. A lengyel nevérol dutka néven ismert hármas garasok a lengyel dutkák mintájára készültek, amint Báthori Gábornak a Lippán lakó ötves András részére adott pénzverési engedélyből kitűnik (1608)²². Lengyel ligára verték I. Rákóczi Gy. korában a dreipölkereket 8 1672—75 közt a hat- és tizenkétdenáros garasokat is.²³ Egyetlen aprópénzfaj a poltura, melyet, mint 6 latos pénzt emlegetnek. Hogy az aprópénzből márkánként mennyit vertek, arra pozitív adatunk nincs, mérlegelés és következtetés útján lehetne kiszámítani, de ez az összefoglalás nem nyújt erre lehetőséget.

Másik felmerülő kérdés az egyes pénzfajoknak egymáshoz való értékviszonya. A fennmaradt adatok arról tesznek bizonyosságot, hogy a dukátok és tallérok állandó értékkel, sőt értékelkedéssel rendelkeztek az aprópénzekkel szemben. A számítási pénz a magyar vagy kamarai forint volt, amelyik egyenlő volt 20 garassal, egy garas öt dénárral; tehát az egész forint száz dénárra oszlott fel. Az aranyforint azonban a gyakorlatban más viszonyban állott a dénárokkal, mert értékben már

a XVI. sz. vége felé 160 dénárral egyenlő. 1602-ben, az általános szükség idején értéke már 2 forint, 1619-ben 2 forint 40 dénár, 1664-ben pedig az aranyforint értékét az országgyűlés is 4 forintra limitálja.²⁴ A tallér árfolyama 1593-ban 1 forint 10 dénár, 1619-ben 1 forint 40 dénár, 1664-től kezdve pedig 2 forint, amely értékviszony még 1709-ben is fennáll.²⁵ A garasokról is említettük, hogy értékük öt dénár volt, de vertek három- és hatdenáros garasokat is. Ezeknek a tallérhoz való viszonya épúgy ingadozik, mint a dénároké. A polturák értékét illetően 1622-ben a régi poltura 4, az új pedig 2 dénár volt, melyek közül az előbbi értéke 1630-ban harmadfél dénárra szállt le. A dutkák árfolyama az 1602—1620 közti időszakban 9—10 dénár között váltakozott. A ritka (kassai és körmöci veretű) obulus fele volt a dénárnak.

Említeni kell ezeken kívül az Erdély területén nagyobb tömegben forgalomban volt idegen pénzeket is. Különösen a birodalmi, a lengyel és a török pénzek forogtak számottevőbb mennyiségben, természetesen a magyarországi veretű pénzeket is hozzászámítva. Az elszört adatokon kívül Lipták összeállítására és Ugrón András²⁶ 1659-ből fennmaradt számadása 'adnak jó felvilágosítást e tekintetben. Ilyen idegen pénz az imperiális tallér, értékben az erdélyi tallérokkal egyenlő, hasonlóképpen a gréci és oroszlanos tallér (ez utóbbi 1659-ben = 1 fit. 36 d), a szeges tallér, a Ferdinánd-tallér (1590-ben = 80—90 dénár); a lengyel pénzek közül különösen a dutka, majd a zlot (= 1ft.) és a susták, valamint a némileg idesorolható danckai orto (= negyed tallér, 1665-ben = 40 den.); a török pénzek közül különösen a timon és oszpora, majd a rúpia és para. A timon 1665-ben 15 dénárral volt egyenlő, az oszporát illetően pedig Lipták szerint 1 tallér = 50 oszpora. Mint köznapi fogalom említhető nagyobb pénzmennyiség kifejezésére az erszény pénz = 500 tallér és a lóteher = 2000 tallér.

Az erdélyi pénzverés kezdetét a Szapolyai János és Ferdinánd között kötött nagyváradi béke dátumával (1538. febr. 24) szokás számítani, bár János király pénzei tulajdonképp nem egyebek, mint a magyar királynak Erdély területén vert pénzei. Midőn Fráter György 1551-ben Izabella és fia nevében Erdélyt átadta Ferdinándnak, ő Szebenben állított fel pénzverdét, melyet előbb Haller Péter bérlet, akitől azonban 1553-ban elvette a király a bérletet s azt a városi tanácsnak adta. Castaldo, mint Erdély helytartója a szebeni kamara élére Váczy Pált tette. Haliért pedig gyakran sürgette fokozott pénzverésre, amiből kitűnik, hogy Hallernek is sok nehézséggel kellett megküzdenie.²⁷ Miután 1556-ban Izabella és János Zsigmond visszajöttek Erdélybe az ő nevük, illetve

1560-tól kezdve János Zs. neve alatt folyt tovább a pénzverés Nagybányán és Kolozsvárt. Érdemileg csak az 1557-i tordai országgyűlés foglalkozik a pénzveréssel, elrendelvé, hogy a pénzt a római császár pénzeinek ligájára verjék. Még 1527-ben János király a szebeniektől elvéve az aranybeváltás jogát, azt Kolozsvárnak adta, de Szeben korábbi jogát Ferdinánd alatt zavartalanul használta, sőt 1542-ben Izabellát csak úgy akarta elismerni, ha ez a kiváltság náluk marad. Éltek is e jogokkal anélkül, hogy Kolozsvár abbahagyta volna. 1556-ban azonban János Zsigmond Kolozsvárnak az 1527-i kiváltságlevelét megerősítette, 1565-ben végül az aranybeváltási jövedelmet a szász egyetem nyerte el s ezután a pénzverési túlsúly is Szebenbe tolódott át, illetve kolozsvári veretű pénzt nem ismerünk 1591-ig.²⁸ Figyelemreméltó, hogy néhány Nagybányán vert talléron és dénáron, valamint a szebeni tábori tallérokön kívül csak aranyveretekkel találkozunk ebben az időben. Oka lehet e körülménynek, hogy Erdély ekkor ezüstművekben nem volt túlgazdag, bár a későbbi szükségletet Felsőbánya és Radna megfelelően kielégítették. Hasonló mederben folyt tovább a túlnyomóan aranypénzverés ezután is. Mint érdekességet említhetjük, hogy Báthori István, mint lengyel király Nagybányán veretett lengyel tallérokat és dukákat. Báthori Kristóf és Báthori Zsigmond jelnélküli pénzei mind nagybányai veretek. Mindez azzal magyarázható, hogy Nagybánya 1585-ben csere révén a Báthori-család birtokába került s a család tagjai, mint idegen államok fejei is verethettek pénzt a birtokukon, mint tartományi urak (Landesfürsten).²⁹ Rákóczi Zsigmond alatt vesz nagyobb lendületet a tallérverés s jelennek meg a nagybányai veretű aprópénzek, így a hármás garas és a solidus. Alatta újul fel a kolozsvári pénzverés is 8 az itteni kamara fejévé Kolozsvári Filsztich Pétert tette. Ez időtől kezdve az aranybeváltó kamara helyzete állandóan ingadozott Szeben és Kolozsvár között, a mindenkori érdekeknek megfelelőleg. Új pénzverde Brassó, amelyik 1602. márc. 29-én nyert engedélyt pénzverésre, de ez csak megerősítés lehet, mert 1601-i vereteket is ismerünk.³⁰

A XVI—XVII. század fordulóján, Erdély legzavarosabb s legszomorúbb korszakából (Básta uralma) kevés veret ismeretes. Rudolf idejében csak Kolozsvárt vertek aranyakat, Székely Mózes rövid uralma emlékét is őrzi néhány 1503-i pénz. 1605-ben Szeben nyert, mint hű szövetséges engedélyt pénzverésre Rudolftól s ekkori pénzein az AR monogram Albertus Huet judex regius és erdélyi „Kammerrath” nevét foglalja magában.³¹

Bocskai idejében Kolozsvárt, Szebenben és Nagybányán vertek pénzt, mely utóbbi felkelése alkalmával korán kezébe került. Bocskai alatt rendszeres aprópénzverés is volt s így ismeretes szebeni veretű hatos garas és nagybányai veretű hármás garas. Bizonyos zavar még

mindig lehetett a pénzverés terén, mert az 1606-i országgyűlés elrendelte, hogy aranyat váltani csak a fejedelem pénzváltójának szabad és senki a fejedelem címerén kívül semmiféle pénzt ne merjen veretni. Rákóczi Zsigmond korában csak kolozsvári veretű aranyak ismeretesek s ő a már említett Kolozsvári Filsztich Pétert 1608-ban az egész bányászat fejévé tette.

Báthori Gábor uralma alatt úgy a „jó pénz” (dukát és tallér), mint az aprópénzverés állandó volt. Szeben, Kolozsvár és Nagybánya mellett Gyulaféhevár új pénzverőhely, valamint Kis-Selyk is, az 1610-i garasokan levő K—S verdejegy tanúsága szerint. Az 1609-i országgyűlés elrendeli ugyan, hogy dukát a „bányai gradus, pondus és instrukció” szerint Nagybányán kívül csak „másutt, egy bizonyos helyen” szabad verni, de ezt nem tartották be szigorúan, mert gyulaféhevári s az említett kisselyki dukákat is ismerjük az 1610—1613 közti időből, sőt 1608-ból fennmaradt Báthori pénzverési engedélye dukák verésére, melyet a Lippán lakó ötves András számára adott. A kisselyki veretek is valószínűleg valami hasonló engedélyre vezethetők vissza. Az 1610-i országgyűlés újólag elrendeli, hogy más ország és fejedelem címére semmiféle pénzt nem szabad verni. A brassóiak Weiss Mihály bíró vezérlete alatt a Báthori ellen küzdő Radul, majd Michnea moldvai vajdával szövetségbe, a küzdelem ideje alatt önálló pénzverdét rendeztek be Brassóban. A pénzveréshez szükséges aranyat és ezüstöt a polgárok szolgáltatták be márkánként 9 forintért. A brassói verde veretei 1613—1615. évekből ismeretesek. Úgy a fejedelem, mint a brassóiak aprópénzei sok zavart okoztak a pénzügyek terén. Az 1613—1620 közötti országgyűlések állandóan kénytelenek velük foglalkozni s Bethlen Gábor ennek hatása alatt alig veret aprópénzt uralma elején egészen 1619-ig. 1615-ben a brassói garasokat helyezték forgalmon kívül, 1616 és 1617-ben pedig a jó dukák forgalmát külön intézkedéssel kénytelenek biztosítani. Hogy mennyire bizonytalan volt a dukák jósága a nagymértékű hamisítás következtében, mutatja az 1618-i országgyűlés 7. cikke, amelyik minden nemesfém és pénz beváltási árát megszabja azzal a megtoldással, hogy dukát és brassói garast úgy kell beváltani, amint a próba mutatja. Forgách Zsigmond kassai kapitány pedig 1613-ban egyszerűen elrendeli, hogy lengyel és erdélyi garast senki se fogadjon el³²

Bethlen Gábor uralma elején kismértékű pénzverés folyik, csak amikor kezébe kerülnek a felsőmagyarországi bányavárosok, vesz nagyobb lendületet a pénzverés. 1613—16 között csak aranypénzeket veret, 1617-ben lengyel mintára indul meg a garasok verése, 1620-tól kezdve pedig úgy a tallérok, mint az aprópénzek (széles garas, garas, dénár, obulus) verése állandóvá válik. Az 1620-as év azonban más

szempontból is nevezetes dátum Bethlen pénzverésében. A II. Ferdinánd ellen viselt hadjáratai fokozottabb mértékben igénylik a kiadásokat s Bethlen jövedelme fokozására az osztrák, német és lengyel példa után kénytelen maga is a pénzrontás kétes hasznához folyamodni. Míg az 1617—1620 közt vert garasok 0.420 finomságúak, 1620—22 közt leszáll a finomság 0.375-re, majd 1623—24-ben 0.315-re. Ez utóbbi öt latosnak megfelelő pénzek finomsága inkább csak teoretikus ilyen formában, mert a valóság szerint a pénzek jósága annyira romlott, hogy nem volt ritka a csaknem teljesen rézpénz sem. Ezenkívül még a pénzek átlagsúlya is állandóan csökkent. Ennek a nagyfokú pénzromlásnak különösen a széles garasok estek áldozatul s a tetőpont 1624-ben volt. Nagybányán és Kassán készültek különösen e modern fogalommal inflációs pénzeknek nevezhető veretek, ezenkívül 1624-ben működött Munkácson egy verde, ahol M—M jegyű széles garasok készültek³³ és 1622—23-ban pedig Oppelnben, ahol Zwirner Baltazár verte Bethlen nevével a legsilányabb pénzeket. A példátlan pénzrontásnak, mely ellen egyetemes volt a kortársak panasza, csak 1625-ben vetett véget a fejedelem, mikor is a császárral egyetértve az 1620—24 közt vert széles garasokat forgalmon kívül helyezte s új ötlatos pénzek veretését rendelte el, melyekből 500 dénár ment egy márkára.³⁴ Egyidejűleg a pénzverést lehetőleg városoknak igekezett bérbeadni, így a nagybányai verdét 1620-ban,³⁵ a kassait pedig 1625-ben³⁶ adta bérbe a városi tanácsnak. Bethlen alatt az országgyűlések sokat foglalkoztak a polturák értékével s még érdekes az 1623-i országgyűlés határozata, amelyik kimondja, hogy az arany és tallér árfolyama egyenlő legyen Erdélyben és Magyarországon. Oppelnben a nikolsburgi béke után 1622 és 1623-ban veretett főként aprópénzeket Bethlen.

Bethlentől egészen Apafi Mihályig ezután a korábbi hagyományoknak megfelelően túlnyomóan arany- és tallérveretekkel találkozunk, szórványos kivételektől eltekintve (így 1637-től ismeretesek hatos és hármás garasok, 1636—38 közt kolozsvári veretű dreipölkerek, 1653-ból pedig nagybányai veretű dénárok). E kivételek azonban nem zavarják az egységes képet. Brandenburgi Katalin és Bethlen István pénzeit Kolozsvárt verik. I. Rákóczi György pénzeit pedig 1640-ig Kolozsvárt, azután Nagybányán. II. Rákóczi György pénzeit is itt verik, csak 1657—1660 közt ismeretes a kolozsvári, 1657-ben pedig a gyulafehérvári verde működése is. Barcsai Ákos korából kolozsvári, szebeni, brassói és segesvári, végül Kemény János idejéből csupán kolozsvári veretekkel találkozunk. A pénzverés nyugodt folyását mutatja, hogy az országgyűlések alig foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Mindössze az 1630 és 1631 évi országgyűlések intézkednek a poltura forgalmára vonatkozólag, melyet az 1631-i gyűlés 3 dénárra limitál és az 1650-i országgyűlés tiltja

el a jó pénz kivitelét. Nagyobb hullámvás a pénzverés terén csak Apafi korában következik be.

Apafi idejéből ismeretes a legtöbb pénzverde működése, így a kolozsvári, szebeni, brassói, fogarasi, gyulafehérvári, segesvári, besztercei, nagyenyedi s marosvásárhelyi. Közülük némelyik természetesen csak rövid ideig volt működésben. Általában megállapítható, hogy az 1672—75 közti éveket leszámítva, csak dukát- és tallérverésről lehet beszélni. Egyébként az országgyűlési végzések hű képét adják a pénzverésnek. 1660-ban a rendek elhatározták, hogy Szebenben, Brassóban és Segesvárt a nagy szükségre való tekintettel tallért veretnek s ennek hatása alatt Thomas Trepches Brassóban fel is állította a pénzverőt. 1663-ban Klosch és Prodner brassói ötvösök nyerne kizárólagos engedélyt tallér és aranypénz verésére, Joó János kolozsvári ötvös — nyilván — korábbi eredetű hasonló kiváltságának fenntartása mellett.³⁷ 1664—66 közt tényleg csak Brassóban volt pénzverés, az 1666-i segesvári tallérverés hihetőleg az említett országgyűlési végzésen alapszik. 1664-ben a császári garasok és lengyel sustások, 1665-ben pedig a török timon és a danckai orto forgalmát biztosítják, illetve forgalmi értékét szabják meg. A jó pénz verése ebben az időben a görög kereskedők kiváltsága volt, de ezek elhatalmasodván, a rendek kérésére a fejedelem, illetve az 1671-i országgyűlés az aprópénzverést (XII és VI denáros garas) az egyes városokra, nevezetesen Szeben, Brassó és Marosvásárhelyre bízta, a jó pénzre nézve pedig elrendelte, hogy szabadon verhessék Kolozsvárt, Szebenben, Brassóban és Besztercén. Csak az a kikötés, hogy az aprópénz ligája „jobb legyen valamivel a mostani 12 pénzesnél” és minden városnak jelezni kell magát a véreteken. A rendek kérésére 1672-ben a pénzverést a Keleti Companiára bízták, azonban dacára a vele kötött szerződésnek, különösen azonban a szerencsétlen 1671-i határozat következtében a hamispénzverés nagyon elterjedt. A helyzetet segítő, az 1673-i országgyűlés elrendelte, hogy az aprópénzverés ezután csak Nagyenyeden történjék, de úgylátszik ezt sem sikerült teljesen végrehajtani, mert 1674-ből szebeni és brassói veretű aprópénzeket is ismerünk. Végre az 1674-i országgyűlés végleg eltiltotta az aprópénz verését, a jó pénzre nézve pedig azt határozták, hogy „azt is penig csak ott verhessék, azhol az articulus megengedi”.

Tényleg meg is szűnik az aprópénzverés s ezidőtől kezdve a pénzszükségletet a fogarasi és gyulafehérvári verdék elégítik ki. A tallérverés úgyszólván teljesen az utóbbira korlátozódik, melynek pénzverési főnöke Belényesi ötvös György volt.³⁸ Úgylátszik, megint a görögök kezébe került a pénzverés, mert az 1677-i országgyűlés elrendeli, hogy az adóinspektor kezébe került új pénzt adják a görögöknek, kik tartoznak azt új pénzzé verni.

Közben a törökök visszaszorításával a politikai helyzet megváltozik s Erdély megszerzése érdekében Lotharingiai Károly katonailag megszállja Erdélyt. A tényleges birtokbavétel csak Apafi halála után következik ugyan be, de a pénzügyeken már lassanként érezhető lesz a Habsburgok befolyása. Az 1682-i országgyűlés ugyan azt az intézkedést, mellyel a császári pénzek szabad forgalmát biztosítja, a nagy hiánnyal indokolja még, de az 1686-i gyűlés már nyíltan kimondja, hogy habár a császár pénzeivel sok hamis pénz csúszott is be, „annak megtiltásában (hanemha felette nagy” kárunkkal) módot nem látunk” s így e pénzeket mindenki köteles elfogadni. 1688-ban a pénz szűk voltán megpróbáltak még úgy segíteni, hogy Brassóban és Segesvárt tallérvérséget engedélyeztek, de ennek végrehajtására — hihetőleg a fejedelem 1690-i halála következtében — már nem került sor.

Apafi után csak a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok idejéből ismeretesek még önálló erdélyi pénzek. Thököly 1683. és 1690-i aranyai jelnélküliek, a Rákóczi pénzeit Erdély területén Kolozsvárt verték. Ez a kolozsvári verde utolsó működése. Rákóczi bukásával az önálló erdélyi fejedelemség s vele együtt az *önálló* erdélyi pénzverés utolsó nyoma is megszűnik. Az erdélyi pénzverés tágabb értelemben vett végső határát azonban még Mária Terézia haláláig kitolhatjuk.

Amint Lipót átvette Erdély felett az uralmat, megindult 1692-ben az ő nevében a pénzverés is. Ezévből Szebenben, majd 1693—1700, 1704—5-ben Kolozsvárt, ezután megint Szebenben verték a pénzeit. Az 1701—5 közötti F—T jelzésű pénzek kolozsvári eredete még vitás. A dukát- és tallérokon kívül időnként 3 és 15 kr-os pénzek, valamint polturák is ismeretesek ez évekből. A Habsburg-uralom alatt általános lesz, hogy a pénzek előlapját portré, a hátlapját a kétfejű sas figurája tölti ki, mellén Erdély címere a szív-pajzsban. A pénzláb természetesen a birodalmival egyezik. Az 1709-i pátens szabályozta a forgalomban levő pénzek értékét.³⁰ I. József idejében minden pénzt Szebenben vertek s alatta mint új pénzfaj jelenik meg az egykrajcáros. 1713 körül a gyulafehérvári verde lép működésbe Franz Leopold Kropf vezetése alatt s marad ezután az egyetlen verde Erdély területén. III. Károly idejében új pénzfajt nem vezettek be, ellenben Mária Terézia korában az említettekén kívül sorban 30, 17, 20, 10-es és 7 kr-os pénzdarabokat is vertek. A hétéves háború miatt a kis ezüstpénzt bevonták s helyette réz váltópénzek kerültek forgalomba (1763).

Mária Terézia halálával (1780) megszűnik az erdélyi pénzverés, s csak a verdejegy árulja el, hogy a pénzt melyik verdében verték, sőt 1780 után a verdehely jelzése is csak az ABC első betűivel történt, mikor a gyulafehérvári verde állandó jele az E betű lett. Ezeknek a pénzeknek azonban már semmi közük Erdélyhez, mint politikai fogalomhoz.

- ¹ *Novak*: A kolozsvári ötvös céh a XVIII. századig.
- ² *Deák Farkas*: Századok, 1886. 564. 1.
- ³ *Tört. Tár.* 1879. 603. 1.
- ⁴ *Tört. Tár.* 1879. 601. 1.
- ⁵ L. részletesen *Roschach-nál*.
- ⁶ Budapesten Schmidt Béla gyűjteményében.
- ⁷ *Tört. Tár.* 1885. 402. 1.
- ⁸ Báthori Gábor ezt expressis verbis is kifejezi. *Weszerlé* kéziratosságyjegyzetéből. M. N. M. Érentár H. 30.
- ⁸ *Reschnél* részletesen felsorolva.
- ¹⁰ *Huszár L.*: Erdélyi Múzeum 1931.
- ¹¹ *Numizm. Adattár* 23. sz. Num. Közi. 1911.
- ¹² L. *Seiwertnél*.
- ¹³ Az országgyűléseknek a pénzverésre vonatkozó intézkedései mind az Erdélyi Országgyűlési Emlékek-ből átvéve.
- ¹⁴ Kéziratosságyműveik felsorolva a bibliográfiai mellékleten.
- ¹⁵ *Ernyey J.*: Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére. Num. K. 1926.
- ¹⁶ Brassói ötvösök 292—97. 1.
- ¹⁷ *Newald J.*: Das öst. Münzwesen.
- ¹⁸ Úgy az ezüstpénzek, mint az aranypénzek verésénél a budai márka súlya (245.53779 g.) irányadó.
- ¹⁹ 14 latos ezüstről beszél Báthori Istvánnak Herberstein Raimonddal kötött szerződése is. (Gündisch G. cikke 74. 1.)
- ²⁰ Megjegyzendő, hogy a tiszta arany 24 karát, a tiszta ezüst pedig 16 lat, tehát az összes említett adatok ehhez viszonyítandók.
- ²¹ *Thallóczy*: Századok 1878. 421. 1. és *Tört. Tár.* 1878. 365. 1. Talán a súlyegység volt eltérő, mert az említett hely szerint: „ha az bányai girával le-ezen mérve, kell bevinni vert aranyat, hetvenkettőt.”
- ²² *M. Gazdaságtört. Szemle* 1898 44. 1.
- ²³ E. O. E. 1671-ből.
- ²⁴ A többi adat is az országgyűlési végzések alapján.
- ²⁵ *G. M. G. v. Hermann*: Das alte und neue Kronstadt 1883. I. 128. 1.
- ²⁶ *Lipták* után Num. Adattár. 126, a másik *Erd. O. Emi.* 12 k. 258. 1.-tól.
- ²⁷ *Tört. Tár.* 1891. 646. és 649. 1.
- ²⁸ Mindez részletesen *Jakab Elek* művében.
- ²⁹ *G. Gündisch*, Gesch. der Münzstätte Nagybánya, Num. Zeitschrift, Wien 1932.
- ³⁰ L. *Gyárfásnál*.
- ³¹ L. *Seiwertnél*.

- ³² Num. Adattár 77. sz.
³³ Num. Adattár 23. Melléklet. Num. Közi. 1911. évf.-hoz.
³⁴ E. O. E. VIII. k.
³⁵ Tört. Tár. 1875. 283. 1.
³⁶ Tört. Tár. 1875. 283—6. 1.
³⁷ L. *Gyárfás* művét.
³⁸ *Arch. Ért.* XIII. 1879. 78. 1.
³⁹ G. M. S. v. *Hermann-ná* részletesen 272. 1.

IRODALOM

- Adorján*, Belényesi ötvös György, I. Apafi Mihály fejedelem aranyverőjének szegődsége. Arch. Ért. 1879. 78. 1.
- Boymychich J.*, Bocskay-aranyok. (Érm. ad.) Arch. Ért. 1879. 74. 1.
- Bruckmann, Franz. E.*, *História naturalis lapidis numalis Transilvaniae* Wolfenb. 1727.
- v. *Bruimann*, Siebenbürger bracteate-ähnliche Kupfermünze, Monatsblatt d. Num. G. Wien, 1887. 207—208. 1.
- Divald József*, A körmöci pénzverdéből. Tört. Tár. 1879. 601—607. 1.
- Dobóczy Ignác*, Erdély éremtana külföldön (Érm. adalék). Arch. Ért. 1876. 333—334. 1.
- Dobóczy Ignác*, Bátbori Zsigmond aprópénze. Arch. Ért. 1880. 70—80 1.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. I—XXI. k.
- Érdy János*, Erdély érmei képtalasszal. Pesten, 1862. 4°. XIV. 186. 1. XXIX. t.
- Érdy János*, Éremtani egyveleg. Tört. Tár. 1875. 279—288. 1.
- Finály Henrik*, Debreceni László aranyfinomító könyve, Járulék a hazai fémnyelvés és pénzverés történetéhez. Erdélyi Muz. Egl. Évk. IV. 1868. 2. füzet. 111—130 1.
- Eduard Forchheimer*, Die Münzen von Siebenbürgen. Monatsblatt d. Num. G. Wien 1894. 37—39. és 52—53. I.
- A. *Farkas*, Comparaison entre la num. des princes de Transylvanie et la num. antique. Aiud—Nagyenyed 1932. 7. 1.
- Fridválszky Joanne*, *Minerologia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla sulphura, salia, lapides, & aquae conscripta a — Glandiop.* 1767. 8° 206 1.
- Gustav Gündisch*, Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit. Num. Zeitschrift, Wien, 1932.
- Gyárfás Tihamér*, A brassói ötvösség története. Brassó, 1912. 326. I. 25 t.
- Gyárfás Tihamér*, Az erdélyi pénzverés történetéhez. Batthyaneum I. k. 1911. 222—23. I.
- Harsányi Pál*, A brassói aranyéremlelet. Num. Közi. 1914. 23—24. 1.
- Herzfelder A. D.*, Kolozvári Czementes Jaftos könyve. Magy. Könyvszemle 1896.
- A. *Hess*, Die siebenbürgischen Münzen des fürstlichen Montenuovo'schen Münzkabinetes. Frankfurt a. M. 1880. 8°. 222. I. VI. I.
- Hollaender Leo*, Erdély érmészetéhez. Arch. Közi. VIII. 130—140. 1. és IX. 50—52. 1..

Hollaender Leo, Apafi Mihály érmei. Arch. Ért. 1875. 102—160. 1. és 146—149 I.

Huszár Lajos, A marosvásárhelyi pénzverde működésének kérdése Apafi Mihály fejedelemsége idejében. Erdélyi Múzeum 36. évf. 1931. 7—9. sz.

Huszár Lajos, A munkácsi pénzverő működése (1624) és a pénzrontás kora Erdélyben Bethlen Gábor idejében. A gróf Klebelsberg Kunó Magy. Történetkutató Intézet Évkönyve IV. 1934. 303—317. 1.

Jakab Elek, Kolozsvár története. I—VI. k. Budapest, 1870—88.

Kemény Lajos, A kassai pénzverőház. Magy. Gazdaságtört. Szemle 1902. 248—253. 1.

Kerekes György, Kassa város számadása a Bethlentől bérelt pénzverésről. 1629. M. Gazdaságtört. Szemle 1901. 181. 1.

Kerekes György, Bethlen pénzjavítási törekvése — pénzhamisítás. M. Gazdaságtört. Szemle, 1901. 317—320. 1.

Kerekes György, Kassa város jegyzőkönyveiből. Tört. Tár. 1908.

Samuelis Köleseri de Kereseer, Auraria Romano-Dacica Cibinii, MDCCXVII. 8°. 237. 1.

Magass Irén, Kisselyki éremlelet. Dolgozatok. Kolozsvár, 1911. 126. L

Moriz Marki, Ducaten Ferdinands I. aus den Siebenbürger Münzstätten. Mittheilungen, Wien, 1893. 341—342. 1.

Novák János, A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig. Kolozsvár, 1913. 64. 1.

Rampacher Pál, Bethlen Gábor 1620. évi tallérja. Num. Közi. 1907. 64—65. 1.

L. Reissenberger, Die siebenbürgischen Münzen des freiherrlich Samuel von Bruckenthalschen Museum's in Hermannstadt. Programm des ev. Gymn. A. B. in Hermannstadt 1877—1881.

Adolf Resch, Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Hermannstadt, 1901. 259. 1. 86. t.

A. Resch, Nachtrag zu Siebenb. Münzen und Med. Jahrbuch des Burzän-ländisch sächsischen Museums I. évf.

Réthy László, Bocskai-kori éremlelet Talpason (Arad m.). Alföld, 1891. 125. sz.

Révai Károly, Nagybánya történetéből. Erdélyi Múzeum 1911. 325-330.1.

Rómer Flóris, II. Rákóczy György pénze (Érm. adalék). Arch. Ért. 1872. 57. 1.

M. Roschach, Essai sur les monnaies de Transylvanie. Extr. des Mémoires de l'Académie des sciences, inscriptions et belles lettres de Toulouse 1881. 8°. 87. 1.

Martin Schmeizels, Erläuterung Gold- und Silbener Münzen von Siebenbürgen, welche zugleich auch die merkwürdigste Begebenheiten des XVI., XVII. und XVIII. Jahrhunderts in selbigem Fürstenthum zu erkennen giebet. Halle in Magdeburgischen, 1748. 8°. 96. 1. VIII. t.

Gustav Seiwert, Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Ver. für Sieb. Landeskunde, 1863. 153—200. 1. és 299—327. 1.

Szentgáli Károly, Erdély pénzei. Az Érem VII. évf. 1934. 1—13. 1.

Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor és a bányavárosok. Tört. Tár. 1893 474—504. 1.

Tergina Gyula, Erdély érmészete. Arch. Ért. 1882. 32—50. 1.

- Thallóczy Lajos*, I. Apafi Mihály udvara. Századok, 1878. 413. 1.
- Thallóczy Lajos*, Bethlen Gábor pénzverési rendelete 1625. Arch. Ért. 1878. 260—61. 1.
- Thallóczy Lajos*, Erdélyi pénzverés. Tört. Tár. 1878. 365—66. 1.
- Thaly Kálmán*, A kassai és kolozsvári pénzverdék történetéhez. Arch. Ért. 1879. 28—29. 1.
- M. Wormser*, Coins and medals of Transylvania in New-York collections. Amer. Journal of Num. 1914. 147—188. 1.
- Tarczali Zombory Ida*, Erdély pénz- és hadügyei Barcsay Ákos, Kemény János és Apafy Mihály fejedelmek idejében. Művelődéstört. Ért. Budapest, 1906. 77. 1.
- B. S. Erdély* történetére vonatkozó regesták. Tört. Tár. 1891. III. és IV. füzet.
- Hpl*, Bocskay-féle hamis tallér (É rm. a dalék). Arch. Ért. 1876. 284—86. 1.
- Hpl*, Tévedés helyreigazítása, Arch. Ért. 1877. 258. 1.
- η—, Theresianische Münzprägungen aus der eibenbürgischen Münzstätte Carlsburg. Mittheil. .. etc. Wien, 1902, 18—19. 1.
- η—, Eine Siebenbürger Silbermünze Franz I. von Lothringen. Mittheilungen ... etc. Wien. 1897. 216. 1.
- X. Mária Therezia 1763. évi pátense. Arch. Ért. 1878. 181—82. 1.
- Pénzverési engedély 1608-ból. Magy. Gazdaságtört. Szemle 1898- 44. 1.
- Brassó város pénzeinek verőtövei a Nemz. Múzeumba jutása. Vas. Újság. 1879. 19. sz. 304. 1.
- Bocskay arany. Arch. Ért. V. 285. 1.
- The largest gold coin of Transylvania. The Numismatist, 1931. No. 9. 627—28. 1.
- Erklärung der Buchstaben auf eibenbürgischen Münzen, welche die Münzstätte bezeichnen. Siebenb. Quart. V. 1796. 333. 1.

KAMPIS ANTAL

ERDÉLY IPARMŰVÉS ZETÉRŐL

P A Y S,
A B É K E S É G E S
T Ű R E S N E K
P A Y S S A.
I S T E N K E G Y E L -
M E B Ő L M I N D E N R E N D B E L I

embereknek vizsgálatásokra, kik e' Vi-
lágnak álhatalansága-miatt hábo-
ruságok-fzenvedésre
jutottak.

M E L L Y E T:
H A L L E R J A N O S,
E R D E L Y I M A G Y A R,
Deákból Magyarra fordított, az K O R E N U S
J A K A S munkájából. Es a' maga
költségén ki-bocsátott
F O G A R A S V Á R Á B A N - V A L Ó R A B S Á G Á B A N.

Nyomtatott a' Csiki-Kalafromban, M. DC. LXXXII.

ERDÉLY IPARMŰVÉSZEZETÉRŐL

Írta KAMPIS ANTAL

Ha az integer Magyarország történetét bármely szempontból is vizsgáljuk, Erdély területének különleges jelentősége mihamar ki-világlik. Csakúgy a politikai történet, mint a kultúra, a művészet és irodalom eseményeinek során, számos esetben találkozunk olyan tényezőkkel, melyek pillanatnyilag, sőt messzebbre kihatóan is az egész ország fejlődésének irányát megszabják, jóllehet e tényezők Erdély sajátos viszonyai között alakultak és ezt a sajátos erdélyi jellegzetességet állandóan meg is tartották.

Amikor az erdélyi iparművészetnek fejlődését vizsgáljuk, amikor megrajzoljuk az iparművészetnek Erdélyben volt történetét, különös figyelemmel kell lennünk már eleve arra, vajjon helyesen értelmezzük-e az erdélyi iparművészet megjelölést, már eleve mérlegelnünk kell azt, hogy ez az emlékcsoport tartalmaz-e olyan döntően sajátos stílusjegyeket, melyek az erdélyi származást kétségtelenné teszik, vagy pedig a használt megjelölés csupán földrajzi fogalomra zsugorodik, minden szellemi vonatkozás nélkül és az emlékek szellemi összefüggéseit idegen tájakon s idegen népek körében kell-e keresnünk. Hogy e feladatunknak méltán feleljünk meg, néhány szóban össze kell foglalnunk az iparművészet mibenlétéről kialakult fogalmakat, hiszen e két szónak, mint az iparnak és a művészetnek egyesítő összekapcsolása szinte önellentmondás. Míg a művészet szóval képzeinkhez a szellemnek szabad szárnyalása, a fantáziának kötetlen világa s az érzelmenek határtalan birodalma társul önkéntelenül, addig az ipar a hasznos, a súlyos és fárasztó kétkézi munkát s e munkának napról-napra való józan megismétlődsét idézi fel gondolatvilágunkban.

Nem kétséges azonban mégsem, hogy e szavaknak az összekapcsolása és ez összekapcsolás árán egy harmadik fogalomnak a kialakítása teljesen jogosult, hiszen az embernek első művészi próbálkozásai önállóan a használati tárgyakon jelentkeztek, akkor, mikor az ember túl a tárgyak pusztá használhatóságán formált és díszített.

Az őskori cserepek és csonteszközök, vésett, karcolt és festett

cikornyái voltak a csíra, melyből a teremtő művészi akarat sarjadt. A művészet az emberi lélek kizárólagos tulajdona. Teremtő tevékenység, melyet az ember a sajátmaga ösztönzésétől és a sajátmaga kielégítésére űz. Szépséget teremt, a lelki szomjúságainak megfelelően, szépséget, mely pusztán és kizárólag az ő munkálkodása nyomán fakadt s melyet enélkül a világban nem talált volna meg. A természetben nincs szépség, a természet fölötté áll e kategóriának s ha ma már szépnek mondjuk is a természetnek ezt vagy azt a jelenségét, nem kétséges, hogy csakis a művészetben kialakult szépségfogalmaknak a természetre való visszavetítésével tehetjük ezt. A primitív ember a maga jelentkező szépség-szomjúságát a természetben fel nem lelhető elvont formák megörökítésével elégítette ki s ehhez járultak későbbben a természeti elemek, vallási képzetek és számos más, mélyen és a felszínhez közelebb fekvő erőforrás, melyeknek segítségével a művészi törekvések önállósulhattak, lekerülhettek a használati tárgyakraól és öncélú, sajátoságos rendeltetésű alkotásokat idézhetek létre.

Jóllehet a művészi gondolatnak, a művészi törekvéseknek ez az önállósulása lassú folyamat volt, mégis már nagyon hamar bekövetkezett s ettől az időtől kezdve a művészet változásainak sajátos törvényei támadtak, a művészet nem volt többé az emberi közösség többékevésbé kollektív termelése, hanem elkülönült egyének, különleges képességei hordozták tovább. Korántsem kell azonban azt hinnünk, hogy a megelőző fok, a közös művészkedés, ezzel a folyamattal párhuzamosan elenyészett volna. Az anyag és a vele való bánásmód állandó alkalmat adnak a díszítésre, utat engednek a cifrázó derűnek és az ember állandóan él is az alkalommal és megjárja ezt az utat. Amíg a használati tárgyakat csakis a háziipar állította elő, egy-egy népcsoporton belül egyforma ízlésű, egyforma elemekből álló díszítéseket találunk folyamatosan a történelem előtti időktől kezdve egész addig az időig, mikor a háziipar elégtelenné vált immár és a népesség nagy száma s az anyagok feldolgozásának változatos és mind több és több szakértelmet kívánó feldolgozásmódjai lehetetlenné tették a háziiparnak kizárólagos létezését. Kialakulnak a mesterségek, anélkül azonban, hogy a háziipart teljesen kiküszöbölhették volna. A használati eszközök készítésében tehát nagy hasadás áll be és ez a hasadás figyelemmel kísérhető az eszközök díszítési módjában is. A háziipar konzervatív, népi, faji sajátosságait meg nem tagadja, motívumait legnagyobbbrészt önmagából meríti s a maga ízlése szerint alakítja. Idegen külső hatásnak csak ritkán és módjával enged. Egyszerű és naiv, de tiszta és értelmes. Népművészet.

A hivatásos ipar kezdeti fokán semmiben sem tér el a háziipartól; sem technikájában, sem díszítésében. Fejlődésnek során azonban mindinkább elhajlik attól, technikája tökéletesedik és tárgyainak díszíté-

séhez nem elégszik meg az ősi elemekkel. Technikai virtuozitását, a díszítésnek bonyolult és nagy ügyességet igénylő voltával is bizonyítani akarja, átles tehát a művészet világába és utánozza azt a maga anyagán a maga eszközeivel. A hivatásos ipar csak egy bizonyos fokig konzervatív. A próbáltat nehezen hagyja oda, de ha meggyőződött valamely újítás helyességéről, jött légyen az bárhonnán, mohón alkalmazza és terjesztésében nem gátolják sem nemzeti, sem faji szempontok.

Az iparnak és művészetnek ez a kapcsolódása többé-kevésbé majd minden kézműves-termékben megtalálható, gyakran a gyáripar is igyekszik termékeinek művészi ékességet biztosítani. A kézműiparnak és a művészi elgondolások vegyülésének a határa gyakran elmosódik, néha a kézműves tárgynak gyakorlati rendeltetése elsikkad, a ráhalmozott ékítés alatt, másszor mindössze néhány általánlts érvényű forma-jegy jelzi a művészi alakítás szándékát.

A fentiekből kitűnik, hogy az iparművészet körébe olyan emlékeket sorolunk, melyeknek rendeltetése minden esetben praktikus, még akkor is, ha az egyes darabokat sohasem használták s inkább csak díszül szolgáltak is. Ezek az emlékek minden esetben kézimunkával, egyenként készültek, tehát a mai értelemben vett gyárszerű készítmények nem tartoznak ebbe a fogalomkörbe. A XIX. század előtt a tulajdonképeni ipar és iparművészet éppen ezért nem is választható szét, épügy, ahogyan a nagy művészet is bizonyos mesterség jellegét viselte, különösen a középkorban. Az iparosmesterek mesterségüknek nemcsak a technikáját sajátították el, de mind a szokás, mind pedig az írott szabályok, egyéni invencióiknak alkalmazására és fejlesztésére sürgették. A XIX. század fejlődő gyáripara azonban akadályozta az egyéni ötletességnek és képességeknek a kifejlesztését, az iparosok mindinkább csak technikai kivitelezőkké váltak, feladataik közé mindinkább csak a puszta gyakorlati megoldások sorolódtak, s így vált ki az iparosok társadalmából az a réteg, mely a régi mives mesterek hagyományait őrzi, sajátos feladatokat vállal és azokat sajátos előképzettség alapján oldja meg: az iparművészek kicsiny csoportja.

Az a szervezet, melyben a történeti korokban az iparosok társadalma elhelyezkedett, a céh volt. A céhek Németország városaiban alakultak ki. Nyomaikban már a XII. század közepén fölfedezhetjük azokat, a XIII. században pedig már általánossá vált a céhekben való tömörülés. A céh kezdetben különösebb szigorúság és mesterségbeli elhatárolás nélkül való közösség volt, mely rendszeren a város védelmével kapcsolatos táborozásokban, kapu- vagy toronyvédelmekben lelte okát és alapját. A védelemre közösen kivonuló polgárok békés napokon is fenn tartották egymás között az érintkezést, érintkezéseikben kialakult bizonyos rétegződés, közösen vállaltak feladatokat a város, vagy az egy-

ház fejlesztésének érdekében. Ez a szabad társulás volt az alapja a céheknek, melynek rugalmas keretei között a legkülönbözőbb mesterségek is megfértek. Az átlépés egyik társulattól a másikba könnyű volt és nem volt formaságokhoz kötve. A gyakorlati élet menete, a folyton fokozódó verseny, a kézművesek elszaporodása azonban hamarabb azt eredményezte, hogy az egy mesterséget folytató kézművesek tömörültek egy-egy társulatba, melyben érdekeik védelmére szabályokat hoztak és e szabályok tiszteletbentartására, ha kellett, erőhatalommal is kényszerítették polgártársaikat, sőt így mindinkább nagyobb és nagyobb hatalomra téven szert, a városok politikai életébe is beleszólást követeltek úgy, hogy a városok vezetése a XIV. századtól kezdve már általában a céhek kezében összpontosult. Ezek a törekvések nem egyszer vezettek súlyos konfliktusokra, polgárharcokra a városok kebelében, mint pl. Strassburg esetében, azonban e harcok kimenetele nem volt kétséges, mindenütt és minden esetben a céhek győzelmével végződtek.

Hazánkban a céhek kialakulásáról hiteles adataink csak a XIV. század elejéről vannak. 1307-ből származik az első céhlevél, de nem kétséges, hogy a fejlődés már az Árpádok alatt megindult. Jóllehet első Árpádházi királyaink alatt, hazánkban az ipar, a kézművesség csak szerény kereteket töltött ki s jobbadán csak a kolostorok és főpapi székek, esetleg a királyi udvar közelében és pajzsa alatt fejlődött, a tatárjárás után főként, nyugalmasabb idők jöttével a nekilendülő városi fejlődés során, fejlettebb viszonyok közül betelepülő vendégnépek körében, már a XIII. század második felében is élénk fejlődésnek indult.

Az erdélyi és szepesi szászok voltak valószínűleg azok, akik a céhek fejlődését hazánkban megindították és ezáltal a következő idők irányát megszabták. Ha a céhek történetén végigtekintünk, azt látjuk, hogy hazánkban a betelepült német városi elem sokáig akadályozta azt, hogy a magyar népesség is bekapcsolódhassék az iparosodásba, a kereskedelembe. Mivel ők a már kialakult céhek világából származtak át hozzánk, kik inkább csak mezőgazdasági termeléssel és katonáskodással foglalkoztak, könnyű volt e népeknek a királyokkal oly szabályokat elfogadtatni, melyek nagy területen és hosszú időre kizárólagosságokat biztosítottak számukra. Hivatkozunk Lőcse esetére, mely várost csak a XIII. század második felében alapították, de a XV. század első negyedében már messze-menő árumegállító jogot vívott ki magának, olyant, amilyennel ebben az időben egy magyar város sem rendelkezett. Nem maradt el ezen a téren Lőcsétől sem Nagyszében, sem Brassó, sem Kolozsvár, mely városoknak német lakossága már ugyancsak korán gondoskodott az iparnak és a kereskedelemnek lefoglalásáról s az e téren való kizárólagos uralom biztosításáról. Azonban a természetes fejlődés odavezetett, hogy az iparosodás

folyamatában részt vett és helyet követelt magának a magyar lakosság is és városaink történetében lépten-nyomon találkozunk olyan jelenségekkel, melyek fényt vetnek a kiváltságaihoz ragaszkodó német és a hasonló kiváltságokra törő magyar lakosság között felmerülő harcokra, így pl. tudomásunk van róla, hogy Budán a német lakosság sokáig akadályozta a magyarokat a polgári jogok megszerzésében és ez végülis véres utcai harcokat eredményezett. Különösen érdekes pedig Kolozsvár városának a története ebből a szempontból. Kolozsvárott ugyanis a német és a magyar lakosság számaránya többször megváltozott és ennek megfelelően a tanácsi státútumok „többször változtak ugyanebben az értelemben. Bár kétségtelen, hogy a kolozsvári ötvösök céhe eredetileg csak német mestereket számlált tagjai között, a XVI. században a helyzet annyira megváltozott, hogy az ötvöscéh kebelében több magyar, mint német mester foglalt helyet. A magyar és német mesterek külön is váltak Kolozsvárott és tudomásunk van arról, hogy a szász városok ötvöscéhei ha nyíltan nem is, de titokban arra törekedtek, hogy a kolozsvári magyar ötvöscéh elsorvasztását idézzék elő. Így a nagyszebeni ötvösök céhe határozatot hozott, melynek értelmében a vándorúton levő magyar ötvöslegényeket be nem fogadják, azoknak munkát nem adnak, előlük a mesterségbeli fogásokat eltitkolják, magyar nemzetiségű inast pedig egyáltalában nem fogadnak fel. Ezek az intézkedések könnyen arra vezettek vala, hogy a már szépen fejlődésnek indult magyar ötvösipar visszafejlődött volna s ha a nagyszebenieknek ezek a határozatai szélesebb körben is elterjednek, úgy a már dolgozó ötvöslegények nagyrésze is munka nélkül marad. Ezt megakadályozandó, a kolozsvári ötvöslegények 1573-ban sztrájkba léptek, összegyűltek és közösen kimondották, hogy addig nem dolgoznak, míg a kolozsvári ötvöscéh nem viszi keresztül a nagyszebeni határozatok megszüntetését. Hosszú per indult meg ezután a kolozsvári és nagyszebeni ötvöscéhek között, mely végül is a kolozsváriak győzelmével végződött. Mint különös érdekességet említjük, hogy a kolozsvári ötvöslegények sztrájkjukat néhány év múlva most már bér-okokból megismétlik. Ez a bérsztrájk azonban nem járt különösebb sikerrel. A céhek a mesterség és a mesterek anyagi érdekeinek védelme mellett nem hanyagolták el a régi idők hagyományai által megszabott feladatok elvégzését sem. Részt vettek a város védelmében, rendszeren egy-egy bástya megvédelmezése volt egy-egy céhnek a feladata. Eszerint is nevezték el a bástyákat ötvös, tímár, stb. bástyának. A vallásos életre is külön gondot fordítottak, amennyiben minden mesternek egyéni ájtatossága mellett részt kellett vennie a céhszabályok által meghatározott közös ájtatosságokon, melyek rendszeren a céh által alapított, gondozott és javadalmazott oltárok előtt folytak le. A céh élén, a céhmester állt, aki felügyelt a céh kiváltságleveleiben megírt

szabályok és rendelkezések betartására. Őrizte a céh vagyont és kiváltságleveleit a céh-lárában és ellenőrizte hetenként, vagy ritkább időközökben a mesterek munkáját. Ez utóbbiban segítségére volt, a két úgynevezett mívlátó-mester is. A céh szabályai érvényesek voltak a legényekre is, azonban csak a mesterek érdekeit védték, ezért a XVÍ. századtól kezdve a legények külön egyesületeket, külön társulatokat alapítanak érdekeik megvédelmzésére. Vezetőjük az atyamester, aki őrizte a társulat láráját, illetve vagyont, aki gondoskodott a városba érkező vándorlegények elszállásolásáról és munkájáról. Az atyamestert munkájában két öreglegény támogatta. A legények társulata a céhtől elismerten működött. Gondot viselt a beteg, vagy elerőtlenedett legényekre és föllépett a mesterek túlkapásaival szemben. Hogy a legények társulatában fel ne üsse a fejét a mesterek ellen való izgatás, a mesterek is kiküldtek maguk közül kettőt, kik résztvettek a legények gyűlésein. Minden olyan kihágást, mely a céh szabályait sértette, szigorú büntetéssel toroltak meg: kisebb kihágásokat pénz- vagy viaszbírsággal, a rossz munkát, vagy hamis anyagot elkobzással. A bírságok kiszabásáról és behajtásáról a céhmesterek gondoskodtak. Olyik céhben csak egy céhmestert találunk, az erdélyi szászok céheinek élén már két céhmester állt, míg a kassai céheket négy-négy céhmester igazgatta. Az iparúzés régente együtt járt a magasabb műveltséggel. Nem egy esetben van tudomásunk arról, hogy mives mesterek a város tanácsában foglaltak székét, egyesek a város bíráiá is lettek. Ez a tény nemcsak arról tesz tanúságot, hogy az illető mesterek járatosak voltak a betűvetésben és olvasásban, hanem hogy bizonyos jogi készütséggel is rendelkeztek. 1561-ben a kolozsvári szabók céhe elvált a posztónyírók céhétől és új statútumukat szerkesztett számára a városi tanács. A céhszabályok latin nyelven íródtak meg, fogalmazójuk Szegedi György városi főjegyző volt, aki azután a szabályokat latinnyelvről magyarra is lefordította s a magyar nyelvű példány aláírásában megmondja, hogy ő is egy volt a szabócéh mesterei közül. Tehát példa ez arra, hogy a mesterek gyakran latin műveltségű férfiak voltak, kik nem egyszer abbahagyták mesterségüket és vámosukat tollal szolgálták tovább. A céh szigorú és zárt testület volt, azért alakult, hogy az iparosok mértéktelen elszaporodását, az ebből fakadó számos bajt és hátrányt, a féktelen versenyt s az eladósodást és elszegényedést akadályozza. A mesterek száma meg volt határozva és számföliött nagyon-nagyon ritkán avatott a céh mestert. Ha a mesterek közül elhalálozott egyik-másik, vagy mesterségével felhagyott, csakis ilyenkor volt helye mesteravatásnak és ez a tény számos feltételhez volt kötve. Rendesen a városban dolgozó legények közül fogadtak maguk közé valakit,

házasodni. Idegemből, külföldről jött miveslegények csak nagyon ritkán jutottak ahhoz a szerencsééhez, hogy a céh tagjai közé iktatta volna őket. Igen fontos ez különösen Erdélyben, mert a céheknek ebből a konzervativizmusából kiderül, hogy az iparművészetnek fennmaradt emlékei kétségtelenül helyben, vagy a közvetlen környéken a legnagyobb százaléknál valószínűség szerint helybeli mester kezéből származnak. Ezzel részben feleltünk is volna arra a főnnebb fölített kérdésre, vajjon van-e erdélyi iparművészet? Bonyolítja azonban ezt a kérdést Erdélynek sajátos nemzeti és néprajzi rétegződése. Erdélyben három nemzetiség élt egymás mellett, a magyar, a hozzátartozó székely, a német és a román. Közülük csak az első kettő volt a kultúra hordozója és kétségtelen, hogy az indítást a városi művelődés, az iparűzés és kereskedelem felé a századok adták. Bár az okiratok szórványosan korábban is feltüntetnek bizonyos törekvéseket, bizonyos jelenségeket, kétségtelen, hogy Erdély ipari történetét folyamatosan 1376 óta tudjuk csak áttekinteni, mikor Nagy Lajos összegyűjteti és rendezi az erdélyi századok céh-szabályait, melyekből kiderül, hogy ekkor a századok körében már huszonnégy elkülönült mesterséget űzték. Tekintettel arra, hogy az erdélyi századok németországi rokonaikkal élénk kapcsolatokat tartottak, az erdélyi ipar függvénye lett a németnek és a germán szellem erősen átítatta azt.

A XV. századtól kezdve azonban a magyar szellem is lábra kap, behatol Erdélybe. A Nagy Lajos és Zsigmond korában kialakult udvari művészet magyarokat is foglalkoztat, kiknek ízlése és sajátos formanyelve kiütözik a nemzetközi, illetve a germán stílusjegyek mögül is. Tipikusan magyar, vagy döntő módon magyaros iparművészeti termelésről csak ritkán és csakis a későbbi korban beszélhetünk. A magyar mesterek művei nem válnak el élesen a századokéitól, de a századok kezéből kikerült tárgyak elhajlást mutatnak a német emlékektől mind technika, mind pedig arányaik és motívumaik tekintetében úgy, hogy végigtekintve az iparművészeti emlékek nagy tömegén, az erdélyiségnek olyan ismertető jegeit fedezhetjük fel, melyek egy-egy tárgynak erdélyi származását, minden közelebbi és bővebb bizonyítás nélkül is valószínűsítik. Az iparművészet tárgyalásánál az emlékeket anyaguk szerint csoportosítjuk. Beszélünk így a féművesség emlékeiről, mely magában foglalja az ötvösség, a bronz-, a réz- és vasművesség emlékeit, — a faművességről, — a fonalas mesterségekről, mely a hímzések és a szőnyegszövés példáit sorolja fel és végül a kerámiáról.

I. FÉMMŰVESSÉG

A fémművesség emlékei között elsőrendű fontosságuk az egyházi emlékeknek van. A liturgikus eszközök és edények nélkülözhetetlenek voltak a keresztény istentisztelet során és így a kereszténység felvétele óta szorgalmas munkának kellett megindulnia, a szaporán emelkedő templomok fölszerelésére. A XI. és XII. századból sajnos nem maradtak emlékeink. Magyarázható ez azzal, hogy a tatárjárás fosztogatásai első-sorban a templomok nemesfémből készült felszerelését ragadták tova, másrészt, hogy az újraépülő templomok már a megváltozott ízlésnek megfelelőbb, újabb formájú tárgyakat kaptak s a régit egyszerűen beolvasztották. Annál is inkább hihető ez, mert Erdélyben az ötvösségnek igen messzemenő tradíciói voltak. A területén talált őskori aranykincsek, a rómaiak által művelt aranybányák, a népvándorlaskor kincsleletei egyaránt arról tanúskodnak, hogy a nemesfémek feldolgozása állandó volt. Ha tehát a XIII. századot megelőző időből nincsenek emlékeink, úgy ez kétségtelenül annak a jele, hogy ennek a kornak termékei erőszakos pusztulásnak estek áldozatul.

Az első emlékek a XIII. századból származnak. A berényi (Beren-dorf) románkori templom romjai alatt találták azt a bronzból készült kelyhet, mely időrendben első helyei foglalja el az erdélyi emlékek között. Formáját és felépítését tekintve nem lehetetlen, hogy még a XII. század végén készült, azonban ez az egy darab nem dönti meg fönnebbi megállapításunkat, annál is inkább, mert nem állnak rendelkezésünkre analógiák ahhoz, hogy a kehely keletkezési idejét egész bizonyosan eldönthessük. Típusát tekintve a berényi kehely a kalocsai sirkehelyhez áll közel, lapos, kerek talpával, kúpos szárával és félgömb formájú csészéjével. Nódusa hiányzik, de valószínűleg, a kalocsai kehelyhez hasonlóan, gömbformája volt. Az erősen megrongált kelyhen egykori aranyozásnak nyomait lehet csak felfedezni és nélkülöz minden figurális vagy ornamentális díszítést. Kétségtelenül a XIII. század emléke már az a rézből készült körmeneti kereszt, melyet a nagydisznódi karnariumban találtak 1912-ben. Már gótikus elemeket látunk a keresztzárak karélyos végződésein, bár az előlap Krisztus alakja és a hátlap Agnus dei emblémája minden provincializmusuk ellenére is még a román stílus jegyeiben fogantak.

Míg a XIII. századból így csak igen szórványos leleteket bírunk, a XIV. században hirtelen megduzzad az emlékek száma. Szinte csodálatos az a gazdaság, mely az Erdélyben fönmaradt gótikus egyházi ötvöstárgyakat jellemzi úgy, hogy az egyes daraboknak, kelyheknek, keresztteknek, stb. vizsgálata alapján e daraboknak egész fejlődéstörténetét nyomról nyomra végigkísérhetjük. A berényi kehely után a legkoráb-

ban készült erdélyi kehelynek a nagyselyki kelyhet tarthatjuk, melynek kerek talpa, kúpformájú szára, szögletes dobalakú nodusa és tölcséres széles cuppája csakúgy, mint a cuppán lévő maiusculás felirat kétségtelenné teszi, hogy még a XIV. század első felében keletkezhetett. E korai dátum annál is érdekesebb, mert a nodus oldallapjai, a fennmaradt nyomok bizonyossága szerint zománccal voltak borítva és így a nagyselyki kehely a zománcozásnak is egyik legelső példája volt, nem csak Erdélyben, hanem egész Magyarországon is. A XIV. században általános maradt ez a típus, legfeljebb részletekben térnek el egymástól az egyes darabok, míg a XV. század már lényegesebb változásokat hoz. Itt-ott megőrződik a kerek kúpalakú talp. A nodusok azonban minden esetben megváltoznak. Fellépnek a rotulusok, melyek vagy szögletes hasábok, vagy kinyílt virághoz hasonlóak s majdnem minden darabon zománccal ékesek. A cuppa magasabbá válik, meredekebb lesz a széle és a feliratok nem maiusculákból állanak, mint előbb, hanem általánossá válik a minuscula használata. A XV. század elején nem találkozunk még a kehelykosárral, a szakadáti, a szászbudai és a keresdi kelyhek még kosár nélkül készültek. A szakadáti kehely még kerek talpú és kúpszárú, a másik ketőnek talpa már 6—6 karéyra oszlik és a szár hatoldalú gúlává lapul. A XV. század első felében készült a wurpodi kehely, melynek talpa tizenkét karéyra, illetve cikkre oszlik s egyedüli a magyarországi kelyhek között, mely ilyen úgynevezett rózsatalpon áll. Nódusa is sajátos, úgynevezett kápolnás nodus, a szokásos rotulusok és nodusgomb helyett finom architektonikus formákból alakított sokszögű test, melynek egyes lapjain belül mérműves ablakocskákat találunk. A wurpodi kehely talán az első példája a kosárnak is, amennyiben rajta, ha nem is a későbbi időknek megfelelő, de mindenesetre azokkal rendeltetés szerint megegyező, karélyos szélű és a négy evangélista vésett medallionjával díszített ezüst lapból készült kosarat látunk, melyben a tulajdonképpeni cuppa helyet foglal. A XV. század közepétől elmaradhatatlan alkatrésze a kelyheknek a kosár, mely vagy áttört mívű, vagy zománccal ékes, gyakran csak filigrán és börtű díszíti, sokszor öntött és alakos jelenetekkel gazdag, másszor sugárkoszorút jelképez, nem ritka ugyan a sima és egyenes záródás, de általánosnak mondható, a csipkézett, levél-díszes zárószalag. A kápolnás nodusok kedveltek voltak Erdélyben. A keresdi templom egyik későbbi kelyhe, a gyulafehérvári, a szelindeki és a fogarasi kelyhek tartoznak ezek közé, de ezek közé tartozik nemcsak Erdélynek, de talán egész Magyarországnak is legszebb, leggazdagabb gótikus kelyhe, a méretre is óriásinak mondható Suky-kehely, melyet ma az esztergomi bazilika kincstárában őriznek. E kehely, a rajta levő fölírás szerint, Suky Benedek erdélyi nemes megrendelésére készült s az ő ajándéka képpen, valamely erdélyi templomba került 1450-ben. Hal-

latlan anyag- és munkapazarlással készült, rajta a korban alkalmazott minden technikának jellemző és magas kvalitású példáival találkozunk. Karélyos talpának szegélye áttört. A talp lemezei és a gúla alakú szár alsó harmada sodronyzománcos virágokkal ékes. A talp karélyai között, valamint a száron aprólékos figyelemmel készült kápolnácskák, melyekben szenteknek és remetéknek aranyból formált szobrocskái foglalnak helyet. A noduson a mester fantáziája és munkakedve pazarlóvá lett, a kápolnákat lemezkivágásból formált és helyel-közzel zománccal élénkített virágbozót borítja el s a kápolnában muzsikáló angyalok kicsiny álló figuráit látjuk. A kosár kétharmada ismét sodrony zománcos virágmintákkal van borítva, illetőleg a sodronyzománcos mezők hat vésett technikával készült kerek médaillon közeit töltik ki, amely medaillonok Krisztus életéből vett jeleneteket ábrázolnak. A zománcos mezők fölött mondszalag és gótikusán csipkés levélpárta zárja le a kosarat. A cupa maga teljesen sima. A Suky-kehely mindenféleképpen a legmagasabb pontot jelzi Erdély ötvösművészetében. Jóllehet a XV. századi darabokon még különösebb és döntően jellegzetes helyi vonást nem találunk s a XV. századi ötvöstárgyak különösebb erőszak nélkül volnának elhelyezhetők az általános európai fejlődésben, a Suky-kelyhen már megjelenik egy olyan sajátosság, mely későbbi időben mind nemzeti, mind pedig az idő kérdésében nagyon fontossá válik és ez a sodronyzománc. A sodronyzománc eredetének kérdéséről nagyon sok vita folyt már. Voltak, akik tipikus magyar technikát láttak benne, voltak, akik eredetét a bizánci émail cloisonné-ban, s ismét mások, kik keleti technikák körében vélték megtalálni. Újabban kimutatták, hogy e technika Velencében és a környező parti vidéken keletkezett s onnan származott hazánkba. Míg azonban szülőföldjén csak gyéren alkalmazták, a XV. század folyamán gyakorlata ki is veszett, addig Magyarországon épp a XV. század folyamán indult fejlődésnek s a XVI. században általánosan úzött, szinte nemzeti technikává terebélyesedett. A Suky-kehely nem első példája hazánkban a sodronyzománcnak, de mindenesetre korai és nagyon fontos. Leszögezhetjük azt, hogy bár a sodronyzománcot hazánk egész területén mívelték, a sodronyzománc emlékek zöme mégis csak Erdélyből került ki s az erdélyi sodronyzománc a színeknek sötétebb árnyalatáról, a tarkaságnak tompított voltáról, mindig könnyen megkülönböztethető más vidékek darabjaitól. A XVI. században különösen a szász ötvösök körében a zománc mellett, vagy önállóan, gyakran borítja a kelyhek talpát és kosarát áttört lomb- és virágdísz. A XV. század végén az ilyfajta díszítés lapos jellegű, sokszor csak vésett, a XVI. században erőteljes hajlásai vannak az indáknak, leveleknek, egymást többszörösen is metszik, festőivé lesz, fénnyel és árnyékkal átjár. Közülük csak a brassói Fekete-templom és a medgyesi templom kelyheire utalunk, a más vonatko-

zásban említett besztercei kehely mellett. Későbbi és durvább, de még mindig jellemző példák ugyanerre a segesvári és a nagykapusi templomnak a kelyhei. A XVI. századi erdélyi kelyhek folytatják és variálják a XV. század típusait. A cuppa még inkább megnyúlik, még meredekebb lesz, mint ezt a keresdi templom második kelyhe példázza. A nodue a négyzetes, vagy rombuszalakú rotulusok helyett trébelt, vagy applikált virágokkal ékeskedik, a szár megnyúlik és vékonyabb lesz, a kosár mind gazdagabb művű. Szép példái a XVI. század erdélyi kelyheinek az alcitai kehely, a szelindeki templomnak börtüs filigránnal borított kelyhe s a nagykapusi renaissance díszítésű kehely. A XVI. század bizonyos elprovincializálódást jelent a megelőzővel szemben. Nyersebbek és durvábbak a formák, de egyúttal jellegzetesebbek a helyre nézve. Egy XVI. századi erdélyi kelyhet már könnyű felismerni és az erdélyi körbe utalni. 1526-ban, a mohácsi vésszel megkezdődik a szakadása azoknak a szálaknak, melyek Erdélyt a nyugathoz fűzték. A török, mint nagy ék tolul a nyugati kultúra termékeny mezője és e kultúra keleti végvára közé. Nemcsak, hogy a budai udvar serkentései szűnnek meg 1541-ben, nemcsak az egyes országrészek között nehezül, vagy semmisül meg az összeköttetés, hanem a népszokások sem tudják kapcsolataikat tovább fönntartani. A kis földrész népeivel együtt magára marad, politikai és kulturális önállóságra kényszerül s a maga erejéből élte, sőt itt-ott fejleszti is azt, amit az ősök reahagytak. A XVI. század végén a lassú sorvadás már észlelhető. Még a maguk formakincséből élnek az erdélyi ötvösök, de már megzavarják az elemek harmóniáját. A mesei templom kelyhének nodusa mutatja ezt meggyőzően, ahol az ötvös a nodus virágai közé mentegombszerű díszeket alkalmaz. Ezt a motívumot találjuk számos XVI. században készült egyéb kelyhen is, pl. a besztercei templom egyik XVI. századi kelyhén, melynek karélyos talpa és kosara a késő gótika ízlését tükröző áttört lomb- és indadíszrel van borítva.

A kelyheken kívül az egyházi fölszerelésnek igen szép darabjai maradtak fönnt azokban a keresztekben, melyeket a nagydisznódi és a szelindeki templom őriz. A nagydisznódi a díszesebb. A kelyhek talpának és szárának mintájára készült talapzaton áll. A talp karélyos s föllette kápolnás nodust találunk. A nodus fölött áll a karcsú, mind a négy végén lóhere alakban végződő kereszt, melynek előlapján a Corpus függ, a négy keresztvég mezejében pedig a négy evangélista domború emblémáját látjuk. A kereszt tövéből növényi indák hajlanak elő jobbról és balról s ezeken az indákon áll Mária és János apostol alakja. A hátlap börtüvel és virágdíszekkel ékes, a keresztvégekben, a jour foglalatban csiszolt kristálykövek. A szelindeki kereszt mindenben hasonló felépítésű, de a kereszt maga zömökebb, a lóhere mezők nyomottabbak, az egész józanabb, szárazabb, vonalasabb, mint a nagydisznódi. Különösen a nodu-

son figyelhető ez meg, hol a nagydisznódinak gazdag, szobrocskákkal meg-
 rakott, fényel és árnyékkal átjárt festőibb kezelésével szemben, a szelin-
 deki kereszt nodusának ablakai, pálca- és mérművei szinte ridegen hat-
 nak. A szelindeki kereszt végeit virágmotívum tölti ki, hátlapján a négy
 evangélista jelvénye, melyek közül a sas már elveszett és az előlapon
 függő Corpus megfelelőjeként a hátlapon egy kis Szent Bertalan szob-
 rocska áll. A nagydisznódi a korábbi, még a XV. század második feléből
 származik, a szelindeki kereszt már a századforduló idején keletkez-
 hetett.

Szentségtartók és ereklyetartók ugyancsak számos esetben marad-
 tak reánk. Egyike a legszebbnek és a leggazdagabban kiképzettnek a
 nagydisznódi templom 1500 körül készült ereklyetartója, mely karélyos
 talpon, kápolnás nodus fölött álló ezüstszegélybe foglalt kétoldalt virág-
 indákból font talapzaton, térdelő angyaloktól közrefogott kristálycsésze.
 A kristálycsészén architektonikus elemekből összeállított toronysüveg
 alakú fedő, melynek hegyében a feszület emelkedik, jobb- és baloldalon
 pedig Máriának és Szent Jánosnak szobrocskája áll. Egyike a legszebb
 ilyenmű emlékeknek Besztercei Balázs mester pacifikáléja 1500-ból
 mely jelenleg a budapesti Nemzeti Múzeumban van. Talpa 6 oldalú lap,
 melynek sarkai felől emelkedő és egymással összefonódó ágak alkotják
 a talapzat szárát. A nodust áttört lombdíszt borítja, e fölött áll a kerek
 pajzsformájú ereklyetartó, melynek előlapját gótikus phialákból alakít-
 tott baldachinnal lezárt három osztatú kápolnácska tölti ki. A kápolna
 fülkéiben Szent Balázs és Szent Borbála között a Madonna szobrocskája
 áll. Az ereklyetartó fölött lombdíszt közül újból előtűnik a csavart szár,
 mely mindinkább elvékonyodik és legfölül kacsokban végződik. Nem tar-
 tozik szorosabban az erdélyi emlékcsoporthoz, mégis meg kell emlékeznünk
 két darabról, mely a nagyváradi székesegyház kincsei közül maradt
 reánk. Az egyik az a nagyméretű fejereklyetartó, mely Szent László ki-
 rályt ábrázolja s mely a nagyváradi székesegyházból a XVII. század
 folyamán Győrbe került s ma a győri Szent László-herma néven ismert.
 Ez a koronájával együtt kb. 90 cm magas, aranyozott ezüsből trébelt fej-
 ereklyetartó több szempontból is jelent fontos állomást a magyar művé-
 szet, illetve iparművészet történetében. Elsősorban ikonográfiai fontos-
 sága van. Számos szerző összefüggésbe hozta e hermát a Nagyváradon
 állott Kolozsvári Márton- és György-féle lovasszoborral, állítva, hogy a
 herma nem más, mint a lovasszobor fejének másolata. Némelyek még
 tovább mentek ennél, mikor levonták a következtetést, hogy a herma
 alkalmasint magának az említett művészpárnak sajátkezü munkája. Ha
 az utóbbi állítást nem is fogadhatjuk el, nem kétséges, hogy a Szent
 László-fej nemes fölépítése, arányainak monumentalitása arra utal, hogy
 a koncepció nem egészen ötvös mesteré. A monumentális művészet

közelsége annyira sugárzik a homlok, az orr s az arc formáiról, hogy készséggel hajlunk a felfogásra, hogy a szobor és a herma között kapcsolatot lássunk. Kétségtelen azonban az is, hogy ez a kapcsolat nem meríti ki a másolásnak a tartalmát. A herma mintázása úgyannyira alá van rendelve az anyag hatásának, az ötvös szellem, a felületek megmunkálásában, élezésében és horpasztásaiban annyira uralkodó, hogy szinte lehetetlen elgondolnunk ugyanezt a fejet bronzba kiöntve. Keletkezési ideje ennek a hermának a XV. század első évtizede és ezen a ponton támad a Szent László-hermának második jelentősége, amennyiben a váll- és mellrészt egészében sodronyzománcos dísz borítja. Ez a sodronyzománc motívumában még nem egyezik meg a későbbi korok tipikus sodronyzománccával, mégis tekintettel arra, hogy a herma kétségen kívül hazánkban készült, a magyarországi sodronyzománcnak legelső példái közé tartozik. Ugyancsak a nagyváradi székesegyházból származik az a két misekana, mely a magyarországi filigrán technikának egyik legszebb emléke s különösen nevezetes azért, mert a filigránt az ámpolnák mestere nem sodrott, hanem sima drótból alakította. E darabokkal koránt sincs még kimerítve a XV. és XVI. századi egyházi ötvösemlékek sora, hiszen Brassó, Nagyszében, Gyulaféhevár, Beszterce templomai seregét őrzik a szebbnél-szebb megmunkálású kelyheknek és egyéb egyházi szereknek. A jelenleg református templomok birtokában is számos középkori ötvös emlék rejtetik, utalunk csak a zalatnai és vízaknai kelyhekre s oly kimagasló értékű darabokra is, mint a Nemzeti Múzeum mellerekljetartója, a maga gótikus leveles, mérműves és sodronyzománcos díszével, domborított figurális középmezéjével ugyancsak e futólagos utalással kell beérniök.

Míg a XIV., XV. és XVI. század ötvösségének emlékei majdnem kizárólag egyházi rendeltetésűek voltak, addig a XVII. századtól, jobban mondva a XVI. század utolsó évtizedeitől, az ötvösművesség súlypontja mindinkább a világi igények kielégítésére esik.

A középkori gazdálkodási formák a kincshalmozás jegyében állottak, miután a tőkegazdálkodásnak számos akadálya volt. Mégis a XV. század végén már találkozunk Magyarországon kapitalisztikus törekvésekkel, a XVI. században pedig mind általánosabbá válik a tőkegazdálkodás után való törekvés. A pénzgazdálkodásnak nagy akadálya volt egyfelől az általános pénzsűke, másfelől a királyok vissza-visszatérő minőségrontó kísérletei, »melyek bizalmatlanságot idéztek föl. Erdélyben ezekhez az általános bajokhoz még az ország sajátságos politikai alakulása is járult, amely még inkább akadályozta a tőkegazdálkodást. Hallatlan vagyonok rakódtak össze a birtokok jövedelmeiből és egy-egy szerencsés kereskedelmi vállalkozás nyomán, de a törekvés mindenki részéről az volt, hogy a hasznot immobil, de értékálló módon fektesse be. Így jutnak az ötvösök mind több és több megrendeléshez világiak részéről, kik ha

ezüstjükből, aranyukból a mindinkább kifejlődő fényűzés kielégítésére nagy megbízásokat adnak, egyben vagyonukat értékálló módon biztosították. A fejedelmi udvar révén a luxus elterjed a kisebb nemesi kúriákban is. Asztalkészletét, poharát, kupáját ki-ki szereti ezüsből készíttetni. Lakodalmakon egész ceremóniái voltak a különféle poharak használatának. Apor Péter a *Metamorphosis Transilvaniae*-ban leírja, hogy a lakodalmi vacsorán egy pohárból végig ivott egész vendégsereg. Ez magyarázza meg előttünk az Erdélyben fennmaradt lakodalmas poharak szokatlan nagyságát, mely különösen akkor, ha egykori tulajdonosa nő volt, szinte komikusan hat, hiszen némelyiknek úrtartalma a háromnégy litert is elérte. A XVII. században jut el Erdélybe a kuriozitásoknak divatja is. Brassó és Nagyszeben már a XV. században központja volt a kereskedelemnek, a török világban ez a szerepük még inkább fokozódott. Az áruk között gyakorivá lett a messze tengerek számos terméke, csigák és kagylók, exotikus gyümölcsök, kókuszdiók és nem volt ritka a strucctojás sem. Koraliágak és más ritkaságok megnyerték az erdélyi közönség tetszését és serkentették az ötvösök fantáziáját. Felébredt a régiségek után való kutatás is, különösen a régi pénzeknek kezdődött divatja. Sokszor megesett tehát, hogy a megrendelő a birtokában volt régi pénzeket, vagy más érmekeket poharába, vagy serlegébe befoglaltatta. Így alakultak az úgynevezett pénzes poharak. Az ékszer ötvösség ugyancsak nagy lendületet kapott. A magyar díszöltözet pompára törekszik s rengeteg alkalmat ad az ékszerek elhelyezésére. Mentekőtök, boglárók, forgók, övek, csatok, gombok mellett a férfiruha kiegészítője volt a díszfegyver, melyeknek nemesfémből készült részeit ötvösmester csinálta. A női öltözet majdnem minden előbb említett ékszert felhasznált, ezenfelül azonban a násfák, kősöntyúk és diádeinak egészítették ki a sort. A szász vidékeken legjellegzetesebb ékszere a nőknek a mellboglár, mely a XV. századtól kezdődően elmaradhatatlan ékessége volt a szász asszonynak.

A világi ötvöstárgyaknak legelső figyelemreméltó emlékei Erdélyben éppen ezek a szász mellboglárók, melyeknek egy része még a XV. századból maradt reánk és nemesen formált leveles és indadíszét, mértékkel alkalmazott zománc- és kőékesség színesíti. A gótikus mellboglárók tornyocskákkal és fülkékkal vannak díszítve s hasonlóan a kápolnás nodusokhoz, e fülkében szenteknek apró szobrocskái állnak. Világosan utal ez az elrendezés e boglárók használatának egyházi eredetére. A XVI. század végétől nyolc domború gombdísz kerül rájuk, ezeket púpos bogláróknak nevezzük, de vannak ezeknek az ékszereknek olyan változatai, melyek lomb- és ezüsfonalból sodrott csigadísszal ékesek s kövekkel is gazdagon ki vannak rakva. Használatuk elnyúlt a XIX. századba is, sőt egyes szerzők szerint faluhelyen még ma is találkozunk velük. Néhányat

a budapesti Iparművészeti Múzeum, számosat a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum őriz.

A XVI. század közepéről maradt reánk az a csodálatos, méreteire nézve is hatalmas aranyozott ezüst asztali készlet, melyet az irodalom Losonci kanna néven ismer. Ez a XVI. századi ötvösségünknek fölül nem múlt, európai viszonylatokban is párját ritkító emléke Losonci Antalnak, I. Ferdinánd főpohárnok-mesterének rendelkezésre készült 1548-ban, mint ezt a felirat: „Losoncz Antal chenáltatott engem 1548” — minden kétségen felül bizonyítja. Ez a felirat bizonyítja egyben azt is, hogy az ötvös mester, ki magát K. F. betűkkel jelezte a kannán, magyar nemzetiségű volt. Ha figyelembe vesszük, hogy 1548-ban Buda már török kézen volt és az anyaország területén már régen megkezdődött a kulturális élet bomlása, nehezen tehetjük fel, hogy a kanna Magyarországon készült volna. Sem az ország központja, sem a dunántúli vidék ebben az időben már nem volt abban az állapotban, hogy oly hosszantartó és nyugodt munkának, mint amelynek ez a darab létét köszöni, megfelelő előfeltételeket nyújthatt volna. Csupán két hely az, amely számításba jöhet, mint e darab keletkezési helye; az egyik a Felvidék, illetőleg Kassa, a másik Erdély, szűkebben meghatározva Kolozsvár. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy Losoncz Antal felesége Báthori Klára volt, ha tekintetbe vesszük a Losoncziak rokonságát as erdélyi Bánffy-családhoz, melynek címere is helyet foglal a kannán, önként adódik a feltevés, hogy a keletkezés helyét Erdélyben keressük. Alátámasztja ezt a feltevést az is, hogy mint már bevezetésünkben említettük, a kolozsvári ötvöscéhben éppen ez időben, a magyar mesterek túlsúlyban voltak és Jakab Elek Kolozsvár története című hatalmas művében a kolozsvári ötvösmesterekről írván, említ egy Kőműves Ferenc nevű ötvöst, ki a XVI. század kérdéses évtizedeiben céhbéli művelő mester volt Kolozsvárott, összegezvén a fönnebb mondottakat, az ilyen hipotéziseknél mindig helyénvaló fenntartással, a losonci kannát a kolozsvári Kőműves Ferenc ötvösmester munkájának tartjuk. A kanna magas profilált talpon áll, belseje több osztatú, minden rekesz külön kis csappal van ellátva, külsejét fekete és színes zománcsal készült arabeszk dísz és trébelt reliefek borítják, mely utóbbiak szimbolikus alakokat és mitológiai jeleneteket ábrázolnak. Hozzája tartozik, mint alátét, hatalmas, 1 méternyi átmérőjű, trébelt reliefekkel díszített tál is. A kannát ma a budapesti Iparművészeti Múzeum, mint az Esterházy-hitbizomány letétjét őrzi.

A már említett ivóedények, poharak, kupák és serlegek felületének díszítésére, a legkülönfélébb technikai eljárásokat alkalmazzák ötvöseink. A hólyagos és szőlőfürtös típus Erdélyben nem igen használatos, nagyon ritkán fordul elő. Annál gyakoribb a poncolt díszekkel kiképzett

úgynevezett veritékes, gyapjas és cápázott poharak. Mindenikükből szép sorozatot őriz a budapesti Nemzeti és az Iparművészeti Múzeum, de gazdag sorozatokkal dicsekedhetnek az erdélyi gyűjtemények is. Még a XVI. században alakul ki Erdélyben a fedeles kupáknak használata, melyek típusukban ugyan a német fedeleskupákat utánozzák, de karcsú, választékos arányaikkal előnyösen eltérnek külföldi mintáiktól. E kupák teste néha sima, hengeres, másszor hasábosán tagolt, mely esetben hasábos, vagy gerezdes kupa a nevük. Egyik legjellegzetesebb példája e kupáknak a magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő nagy ezüstkupa, mely egykor I. Rákóczi György tulajdona volt. Teste hat gerezdre oszlik, s a gerezdek felváltva trébelt és poncolt dísszel vannak borítva. Rajta a Rákócziak bevésett címere is föllelhető. Fedele barokkosán domború, rajta ugyancsak trébelt, csigás díszítést találunk. Az egyházi edények is változáson mennek keresztül. A reformáció behozatalával a kelyhek helyét az úrvacsora poharak, illetve serlegek veszik át, melyek részben megőrzik a kelyhek hagyományos alakját, részben világi minták után igazodnak. A sodronyománc divatja elmúlik és helyébe egy újfajta zománcozási technika lép, mely az úgynevezett erdélyi zománc, melyről alább fogunk beszélni.

A serlegek nagyrésze is a kupákhoz hasonló fedelet kap, azonban eltérően a kupáktól, a serlegek fedele nincs a testhez erősítve, hanem különálló darab. Ezért ma már soknak a fedele elveszett. Az erdélyi fedeles serlegek közül egy szép példányt, melyet Rákóczi György ajánlott fel valamely erdélyi egyháznak 1634-ben, a párisi Cluny Múzeum őriz. Ennek az aranyozott ezüstserlegnek teste nagy hólyagokból áll applikált, öntött lombdísszel. A talpán olvasható a felirat: „Deo Dicatum Prin Tran: G. Rákóczi lu Usum Coenae Dni 1634”. Néha e serlegeket úgy alkották meg, hogy fedél helyett a serlegnek tökéletes mása illeszkedett a serleg szájának peremére. Ezek voltak az úgynevezett kettős serlegek, melyek azonban ma már rendszerint csonkák. Egész különös értékű a XVII. századi egyházi ötvösművek sorában az a színarany úrvacsora serleg, melyet I. Rákóczi György a kolozsvári Farkas-utcai templomnak ajándékozott 1640-ben, melyet nemrégiben a Magyar Nemzeti Múzeum szerzett meg. Az úrvacsora kelyhet Brózer István kolozsvári mester, a fejedelem udvari ötvöse készítette, tanúságot tévén arról, hogy mesterségének finom értője volt. A kehely csészéjét zománcos foglalatú relief medallionok díszítik, a medallionokon vésett munkával Krisztus kiszívásának mozzanatait jelenítette meg a mester. A talpat és a szárát ágyazott, a már fönnebb említett erdélyi zománc díszíti.

A XVII. századi egyházi ötvösművek sorában jelentékenyek azok az úrvacsora kelyhek, melyeket Hann Sebestyén készített. Ezek típusukban a gótikus egyházi kelyhek hagyományait őrizték meg, a talpnak,

Gedichte

Dr. Albert.

Prüfung
Druck und Verlag von M. G. Sauer
1844

NEMZETI SZINEK.

1834

GYULA P. MENTOVICH F. SZASZ K.

Stahelberg 7. Csik 7.

KOLOZSVÁRTT, 1848.
KARLANÉ ÉS STRINÁL.

SZENTIVÁNI MIHÁLY

MUNKÁI.

1844
BEMÉNY ENCHONÉ IN KAZDA JANOŠ.

1848 KÖTET.

1847.
KOLOZSVÁRTT.
K. KARLANÉ ÉS STRINÁL.
Vilch 28 Via Szentiványi.

UNIO-DALOK.

1848

MENTOVICH FERENC.

KOLOZSVÁRTT.
KARLANÉ ÉS STRINÁL.
1847.

a nodusnak és a kosárnak változatos, ötletes trébelt díszítése azonban már a korai barokk szellemét idézik. Hann Sebestyén úrvacsora kelyhei közül a rosszcsüri, a nagyszebeni ispotály templomból származó s jelenleg a Bruckenthal-Múzeumban őrzött, a szerdahelyi és a dobozokai kelyhek a legszebbek és jellemző tulajdonságuk, hogy rajtuk a mester az aranyozott részek mellett az ezüst természetes színhatását is érvényre juttatta.

Az ékszerek hallatlanul gazdag sorozatát nem áll módunkban még szemelvényekben sem említeni, csak általában említjük meg azt, hogy az alakítás ötletességét, a színhatások változatosságát s a technikai megoldások tökéletességét illetően a XVI. és XVII. századi erdélyi ékszer szinte páratlanul áll. Magyar és szász mesterek ízlésüknek és hajlamaiknak megfelelően szebbnél szebb remekeket hoztak létre. A szász vidékek övei és mellboglárjai a maguk trébelt és általában magából a fémről alakított, s kövekkel tarkított példái csak olyan ékes emlékei a kornak, mint a magyar ötvösök vörös, kék, zöld és fehér zománccal borított násfái, gombjai és kőöntyűi.

Említettük már, hogy a XVII. században Erdélyben általánossá lesz a zománccísznek egy újfajta használata, melyet általában erdélyi zománcnak hívnak, ámbár nem bizonyítható, hogy gyakorlata Erdélyben keletkezett, vagy ott a későbbi idők folyamán kizárólagossá lett volna. A sodronyzománc készítése a XVI. század vége felé elmúlik. Az új zománc akként alakul, hogy a zománcolandó mustrák nyomán ezüst szalagokat forrasztanak az alapra, az így kereteit mintát magát kitöltik zománccal, míg a minták közötti részeken maga az alapanyag tűnt elő. Ez az úgynevezett kereteit zománc, mely elvileg az email cloissonnéra üt vissza, csak hogy ez utóbbinál sohasem maradt zománczatlan felület, az alap anyaga sohasem tűnt szembe. A zománccanyag eleinte a régebbi zománccokhoz hasonlóan egyszerű volt, később a zománccanyag felületét ráfestett másszínű pontokkal, vagy vonalakkal élénkítették. E zománccozási eljárásra az 1873-iki bécsi világiállítás alkalmával hívta föl a figyelmet Pulszky Ferenc és Henszlmann Imre. Henszlmann Oroszországban kereste e zománccfajta eredetét, Pulszky visszautasította ezt. Ipolyi és Nyári Albert a modenai Estei Hippolit féle iratok alapján oda vélekedtek, hogy már a XVI. század fordulóján gyakorlatban volt Erdélyben ez a sajátos zománccolási eljárás, de Pulszky kimutatja, hogy sem az erdélyi céhek szabályaiban, sem pl. még Kecskeméti Péternek az ötvöskönyvében sincs hivatkozás sajátos erdélyi zománccolásról, jóllehet az említett mester 1640-től 15 évig Erdélynek majd minden jelentős városában megfordult és kiváló mesterek vezetése alatt dolgozott. Csupán Apafi Mihály feleségének, Bornemisza Annának udvari ötvöse, Belényesi, jegyzi meg, egyik számadásában 1686-ban, hogy egy zománccos kupa „a magunk

módjára csináltatott.” Az erdélyi zománc eredete nincs eldöntve, de kétségtelen, hogy legszebb emlékei Erdély földjén keletkeztek.

Valószínűleg ékszereken lépett föl először és mellette a drágakövekkel, filigránnal és bőrtűvel való díszítés szintén nagy szerepet kapott. Erdélyi zománcdász borítja a Nemzeti Múzeumban őrzött két kardnak a hüvelyét, melyeknek egyikét Kemény János, másikát Báthori István fejedelmeknek tulajdonítják. De fellelhető ez a zománccsal a múzeumok által őrzött és magántulajdonban lévő ékszersorozatokon is páratlan gazdagságban. Igaz, hogy az ékszerekkel kapcsolatban fokozott figyelemmel kell élnünk, mert a kiegyezés, majd a milleneum idején, a hirtelen újból divatba jött magyar ékszer a hamisításoknak egész lavináját indította meg. Bár az erdélyi zománc színhatása élénk, drágakövekkel tűzdelve pedig egyenesen tarka, mely tarkaságot csak az ötvösmester mértéktartó ízlése foghatott harmóniába, az erdélyi zománc egyházi emlékeken is föllelhető. Utalunk az Iparművészeti Múzeum által őrzött és erdélyi zománccal gazdagon borított kehelyre s felemlítjük még a gr. Mikó Imre tulajdonából az Erdélyi Múzeumba jutott serleget, valamint a budapesti magántulajdonban lévő s az Iparművészeti Múzeum 1931. évi erdélyi kiállításán szerepelt fődeles serleget, mely két utóbbit típus és motívum egyezések alapján hajlandók volnánk ugyanegy mesterek tulajdonítani. Legújabbban az Iparművészeti Múzeum egy kis-méretű poharat is szerzett, mely az erdélyi zománcnak egyik legélénkebb és legjellemzőbb emléke.

A XVI. század és a XVII. századnak első fele az erdélyi ötvösmívességnek legönállóbb és legsajátosabb korszaka. A XVII. század végén megszűnik a principatus, a török eltakarodván a Duna—Tisza közéről, közvetlenebb utat enged a külföldi hatásoknak s a külföldi behatást az új osztrák uralom elősegítette és pártfogolta. Az erdélyi nemesek, főként a nagyvagyonúak, grófi és bárói címeket szereznek maguknak az udvarnál s igyekeznek az udvar követeléseinek mindenben eleget tenni. A hagyományok feledésbe mennek, s az új szokások, új divatok mihamar kiszorítják a régieket. Ez az az idő, melyet Apor Péter panaszol el munkájában s így az az idő, mely az ötvösség világában is szemmel kísérhető nyomokat hagyott. Az önálló termelés megszűnik, mestereink alkotó fantáziáját külföldi minták és mintakönyvek helyettesítik, különösen az augsburgi ötvösminták voltak nagy hatással az erdélyi termelésre, úgyhogy majd minden XVII. század végi, XVIII. századi ötvösmű arról tanúskodik, hogy mestere eklektikus szellemű, idegien minták átültetője volt. Ez az átültetés több-kevesebb önállósággal ment végbe, de ez a dolgok elvi részén nem változtat. A XVIII. században az ötvösművéség hanyatlásnak indul, nem jellemző többé és kvalitása sem magas.

Az eklektikus mesterek sorában a már említett Hann Sebestyén az,

aki az utókor csodálatát teljes mértékben kiérdemli. Hann Sebestyén lőcsei születésű volt, ki vándorévei alatt került Nagyszebenbe, hol 1675-ben egy odavaló ötvösnek özvegyét feleségül vévén, a nagyszebeni ötvöscéh kötelékében maga is mesterré lesz. Fő ereje a trébelésben volt. Páratlan érzékkel kezelte a trébelő kalapácsot és munkáinak változatos során bebizonyította, hogy sem dekoratív, sem figurális feladatok előtt nem ismert akadályt. Szorgalmas mester volt, akinek munkásságából nagyon sok tárgy reánk is maradt. Talán egyetlen az erdélyi ötvösök között, kinek életét és munkásságát a rávonatkozó adatokból és a tőle származó művekből rekonstruálni lehet. Hogy eklektikus mester volt, ki augsburgi minták után dolgozott, maga is elismerte, mikor egyik kannájára rávéste, hogy Szeben az ő keze által Augsburggá lett. Híre szétszárnyalt messze földre és munkái kedvelt darabjai maradtak még holta után is a tulajdonosoknak. Művei különféle voltára jellemző, hogy ékszereken, egyházi és világi rendeltetésű edényeken kívül nagyobb méretű fogadalmi táblákat és könyvfedeleket is készített. (Frank von Frankenstein önből készült sírfelirati lapja a nagyszebeni templomban.) Hann Sebestyén alkotásai közül talán a legszebbek a budapesti köz- és magángyűjteményekben foglalnak helyet (a szarvas, mellboglár, trébelt fedeleskupa az Iparművészeti Múzeumban. Korallszáras talpas dísztal Sába királynőjének jelenetével Bp. magt. stb.), de számos darab található a Szászföld templomaiban s szép sorozat a nagyszebeni Bruckental-múzeumban, melyből az egyik tál különös ikonográfiai érdekességet rejt, amennyiben az ötvöstárgyakon egészen szokatlan Kimon és Pera jelenetet ábrázolja.

Az ötvösművességen kívül a fémművesség keretéhez tartozik a rez-es bronzöntés, melynek emlékei közül főlemlítjük a nagyszebeni múzeum bronz-aquamanile-jét, mely szakáltalan férfifejet ábrázol. Nagyszeben mellett középkori fegyverekkel együtt 1879-ben, ásatásból került elő s valószínűleg a XIII. század elejéről származik. Főlemlítjük a medgyesi templom bronz keresztelő medencéjét, mely típusában a felvidéki hasonló medencékkel tart rokonságot s valószínűleg még a XIV. század végén keletkezett. A kisselyki és a nagyszebeni áttört nódusú keresztelő medencéket, valószínűleg egy mester, Leonardus öntötte a XV. század 30-as éveiben, ugyanaz a Leonardus, akinek neve a nagyszebeni harangokon is több ízben előfordul.

A Nemzeti Múzeum gyűjteményei egy rézmoszarat is őriznek, mely a XV. század végéről származik s szintén nagyszebeni munka.

A vasművesség emlékei a középkorból a templomokban levő szentségházak aj tájaiban, valamint maguknak a templomajtóknak vereteiben maradtak reánk. Az almakeréki templom szentségházának ajtaja 1400 körül keletkezett, a felsőbajomi és a nagysinki már a XVI. század ele-

jéről valók. Mindannyija egyszerű négyzet, vagy rombusz formákat adó keresztrudakból áll, a metszópontokon rozetta-, vagy liliomdiszszel s a felső térfélben a napnak és holdnak a szimbólumával. Ugyancsak rozettás és liliomos díszítésűek a templomajtók vasveretei is, melyek közül a keresdi, a körösi, a szászújfalusi, almakeréki, rudai emlékek a legjellegzetesebbek. A XVI. századi vasművesség magas színvonalának megítélhető bizonyítéka az a kovácsolt vasajtókopogató, mely egykor a kolozsvári Szt. Mihály-templom sekrestyeajtóját díszítette, újabban az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeibe került. S-alakú rozettában végződő, oroszlánfejes tartóból nő ki a bizarr, aszimmetrikus, de ötletes, kacsokkal és levelekkel díszített kopogatógyűrű, mely 1534-ben készült és tulajdonképpen még mindig a késő gótika formavilágát tükrözi.

II. FAMŰVESSÉG

Az erdélyi faművesség, illetőleg asztalosmesterség reánk maradt emlékei legtöbnyire ugyancsak a templomok falai között őrződtek meg. A templomi berendezések során találkozunk a bútoremlékek legrégebb és legszebb darabjaival, miután a világi használatban volt bútorok sokkal inkább voltak kitéve az avulásnak, romlásnak, selejtezésnek és erőszakos pusztulásnak. Mégis nem mondhatjuk, hogy világi bútoremlékünk egyáltalában nem maradt volna. Különösen a barokk korból származtak reánk érdekes és jellegzetes példái a világi berendezéseknek, éppen ezért a faművesség emlékeit két csoportra osztva tárgyaljuk, egykori rendeltetésüknek egyházi, vagy világi volta szerint.

A XV. század végét megelőző időből bútor, vagy egyéb fából készült berendezési tárgy nem maradt fenn. Az első emlékek csak a XV. század legvégéről valók, de ezek is szórványosak. Nagyobb számban csak a XVI. századból ismerünk, bútorokat, melyek többnyire ma is eredeti helyükön, a templomokban állanak, legfeljebb egy csekély részük került múzeumok gondozásába. Stílusukat illetően az erdélyi bútorművesség, illetve asztalosmesterség első emlékei, csak a késői gótika körébe illeszthetők be s már igen hamar átítatódnak reneszánsz elemekkel.

Nem alkotnak önálló és jellegzetes típusokat s különleges technikai sajátosságokkal, részletjegyekkel sem rendelkeznek. Szervesen beleilleszkednek az általános stílusáramlatba s a bútorművesség emlékeinek a Felvidéken maradt sorozatába, melyhez különben is sok szál fűzi az erdélyi darabokat.

Az erdélyi asztalosmesterség egyházi emlékei között a legigénytelenebbek a templomajtók, melyek néha csak durván összeácsolt deszkalapokból állanak, számos esetben, mint már említettük, vasveretes dísz

borítja, de találkozunk olyan példákkal is, mikor az egész felület finomművi fafaragás díszíti.

Korban az első ilyen faragott gótikus faajtó a beszercei káptalanházban található, melynek különös érdekességet az ad, hogy a kő ajtókeret szemöldökébe vésett évszám, 1488, megadja az ajtó készültének pontos idejét. Az ajtó egész felületét lapos faragás borítja el. Szélein kiemelkedő széles szegély fut körül, mely a középmezőben T-alakban megoszolva, az ajtó lapját két függélyes és egy felső vízszintes kisebb mezőre osztja. A szegélyt geometrikus elemekből szerkesztett, négylevelű virágokat utánzó dísz tölti ki, ugyanilyen ornamentikát látunk az ajtóközép felső vízszintes mezejében is, míg a függőleges mezőket párhuzamos hornyolás ékesíti.

Gótikus faragott ajtókból a nagyszzebeni Bruckenthal-Múzeum őriz néhány kiváló példát. Egyikük, a szászcsanádi templom bejárati ajtaja volt egykor s faragásának gazdag levéldísz, a két középmezőben látható JHS monogram ötletes koszorúbefoglalása emlékeink között igen előkelő helyet foglal el. Már a XVI. század fordulójáról származik, mint ezt faragásának stílje, motívumainak zsúfolt naturalisztikus jegyei bizonyítják, de csúcsíves alakja, keretének profilozásmódja, betűi és ornamentikájának elemei még a gótikus emlékek közé utalják.

Ugyancsak gótikus stílű az az ajtó is, mely Nagyszzebenből származik s jelenleg szintén a nagyszzebeni Bruckenthal-múzeumban őriztetik. Lapját minden arohitektonikus tagolás nélkül borítja el a lent vázából kinövő lomb- és indadisz, melynek szövevényes sűrűjében állatalakokat is felfedezhet a szemlélő. Ugyancsak a XVI. század első tizedeiből.

A segesvári múzeum is őriz négy faragott ajtót. Valamennyi a XVI. századból származik, kettejük csak faragással, harmadikuk faragással és intarziával, míg a negyedik csak faberakással ékeskedik. Ezek az ajtókon már megjelenik a reneszánsz halvány előszele, főként az ajtók beosztásán, amely már nélkülöz minden középkori jelleget. Ugyancsak reneszánsz jellegű már a nagysinkai ajtó is, mely 1560-ból származik s készítőjének monogramját is feltünteti.

A bútordarabok között legfontosabb a templomi felszerelés során a sekrestyeszekrény, mely az edényeknek, egyházi ruháknak és a korban igen becses könyveknek megőrzésére szolgált. Szekrény aránylag kevés maradt meg, mert eredetileg is inkább fali szekrényeket készítettek, melyeket egy erősen megvasalt ajtó zárt el s így nagyobb biztonságot nyújtottak, mint a több oldalról is hozzáférhető faszekrények. Rendesen símatestű, két vagy többajtós, egyszerű fogazott, vagy díszesebben kiképzett, orompárkánnyal lezáruló hasábok e sekrestyeszekrények, melyek fogalmat adhatnak a polgári bútortat szekrényeiről is, jóllehet ezek közül nem maradt ránk egy sem. A nagyszzebeni plébániatemplomnak

két szekrénye is van. Egyik hatajtós, magas szekrény, pártázatán kívül élei is díszítve némi szerény faragással, a másik harántul terjed inkább, lapos testének minden ékessége a fogas orompárkány. Érdekes megoldása a sekrestyeszekrénynek a segesvári múzeumban levő, már reneszánszbeosztású, de faragásának motívumaiban még az előző időkhöz ragaszkodó darab, mely egyben az olvasópolcot is helyettesíti. E legutóbbi szekrény már a század közepe felé készülhetett. A Felvidéken, a Szepesség templomaiban számos helyt fennmaradtak a sekrestye szekrényeket megelőző u. n. templomi ládák. Egy ilyen templomi ládát Nemzeti Múzeumunk is őriz. Erdélyben ily emlékek még csak nyoma sincsen.

A templomnak magának csupán egy bútora van és ez a pad. A templomi padok igen nagy fontosságúak voltak abban a korban, amikor a társadalmi rétegződés még a templom falai között is a legélesebben kifejezésre jutott. Külön padot kívánt a földesúr, külön padjaik voltak a céheknek, voltak a liturgia által megkövetelt díszesebb ülőhelyek, stb. Mindezek azt eredményezték, hogy a templomok lassanként megteltek díszes ülőbútorokkal, melyeket egyéni vagy kollektív áldozatkészség teremtetett volt meg.

Erdélyben csak a XVI. századból maradtak ránk templomi padok. Szerkezeti felépítésükben nincs eltérés közöttük, de részleteiknek kialakításában, ornamentális díszek alkalmazásában rengeteg változatoságra bukkanunk. Az ülőlapok maguk rendesen felcsapható szerkezettel bírnak s közöttük vízszintes kartámasztók szolgálnak választóként is. Az ülőlapok előtt emelkedik a térdeplő homlokfala, befelé lejtősödő olvasópolccal, mögöttük pedig a magas hátfal, mely felül erős, kiugró, baldachinszerű oromzattal zárul. Néha az egyes ülőhelyeket nem csak a kartámaszok választják el, hanem a kartámaszok közé ékelt s a hátfal egész magasságában felállított sima vagy áttört deszka válaszfalak is, melyekhez hasonló deszkafal zárja le a pad két oldalvégződését is. A faragott vagy berakott ornamentika a homlokfalon és a hátfalon foglal helyet, de leggazdagabban mindig a felső záró koronát díszítették. Még a legegyszerűbb templomi pad koronáját is rendesen gazdag faragás borítja. A faragott dísz a legtöbbször lapos faragású növényi ornamentika. Erdélyben nem találkozunk a leibici stallumokhoz hasonló figurális díszítéssel.

Az erdélyi templomi padok azért is fontosak, mert rajtuk aránylag gyakran találkozunk a készítő mesterek nevével, vagy legalább is a készítés idejét meghatározó évszámmal.

Egyike a legkorábbi emlékeknek a besztercei plébánia-templom szentélyének déli falánál álló kétüléses pad, mely az oromzaton a következő felírást hordozza: „Hoc opus fecit fieri Dominus Georgius Magis-

ter hospitalensis A. D. 1508 per magistrum Anthonium Mensatore (m).” Egyszerű, világos felépítésű, lapos faragással dúsan díszített darab Antal mester munkája, melynek lilimos, rozettás, kanyargó lombos mintái hol vájt alapon domborodnak elő, hol pedig az alapba mélyülve rajzolódnak ki.

A templomi stallumoknak ez a típusa egész Magyarországon el volt terjedve, legszebb reneszánsz stílű példája a nyírbátori református templom 1511-ben készült stallum sora volt, mely legújabbán a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit díszíti, mégis azt lehet állítani, hogy az erdélyi stallumok sajátos csoportot alkotnak, melyeknek vonatkozásai inkább csak egymás között fedezhetők fel, mintsem kifelé. Legtöbb rokonságot talán a felsőmagyarországi hasonló stallumokhoz mutatnak, de azoktól is elkülönülnek, élesebb, ridegebb, egyszerűbb felépítésükkel és a díszítésnek egyhangúbb takarékoságával. Az erdélyi stallumok nagy része, mint a bogácsi templom osztott előfalú stalluma, a tóbiási templom két padja (egyik 1537-es évszámmal jelölve), a berethalmi stallumok (1514, 1523), az eczeli 1516-ban készült pad, melynek hátlapja rátett lombdíss&el ékes, éppúgy, mint a riomfalvi stallum, — egymás között fölépítésben és az ornamentika alkalmazásának elvében úgyannyra megegyeznek, hogy joggal feltételezhető, hogy egy műhely körében keletkeztek. Nem jelenti ez azt, hogy egy műhely készítette valamennyit, hiszen a nagyon is eltérő évszámok (1514, 1537) ellene mondanak ennek, de föltételezhető az, hogy egy műhelynek néhány sikeres alkotmánya annyira hatása alá vonta a vidék asztalosmestereit, hogy akarva, nem akarva e műhely alkotásait variálták csak tovább. Róth Viktor ezt a műhelyt a segesvári Joannes Reychmut asztalosmester műhelyében vélte megtalálni, kinek szignatúráját a bogácsi templom 1533-ban készült stallumán olvashatjuk a következőképpen: „Hoc opus perfectum per nie Joannem Reychmut me(n)satOr(e)m Schegesvariensem ad laudem et honorem Marie Virginis A(nn)o 1533.”

Róth Viktor attribúciója egyáltalában nem bizonyos s tekintettel a bogácsi stallum késői dátumára, nem is valószínű. Reychmut egyike volt csak azoknak az asztalosmestereknek, kik nevüket az utókorra hagyták s jellemző a szignatúrának helymegjelölése, mely a helység magyar nevét tünteti fel.

A felsorolt stallumok valamennyien még a gótika szellemében fogantak s a késő gótikus növényi motívumokat variálták. Korán találkozzunk már azonban olyan stallumokkal is, melyeknek díszítése a reneszánsz formavilágába hajlik át. Ilyen a felsőbajomi 1503-ban készült stallum, melynek csak a mennyezete díszített s az almakeréki, mely megegyezik az előbbivel, valamint a segesvári hegyi templom 12 üléses hatalmas padja s a prázsmári M. S. monogrammal s az 1525, illetve

26-os évszámmal jelzett papi stallum. Tiszta reneszánsz formák alkotják a besztercei templom 1516-ban készült háromülékes stallumát is, mely Begier János óradnai, esetleg besztercei asztalosnak a műve. A szénaverősi templom stallumát Zágor György készítette 1540-ben. A szentpéteri templom 1528-ból való faragott padja egy földműves szántó alakját is díszei közé iktatta.

A XVII. században megszűnik a templomi stallumok készítésének szokása. A reformáció bejöttén, a stallumok mindinkább jelentőségüket veszítették egyfelől, másfelől még a régiebb időkben majdnem mindenütt álltak a templomi padok. Stallumok helyett a szószékek díszes kiképzése vált divattá s az orgonakarzatok mellvédjének s a templomok lapos famennyezetének megalkotása vált az asztalosmesterek feladatává. Már a régebbi asztalosmunkáknál is szerepet játszott a festés, de csak szerényen és kevés színnel. Piros, fehér, fekete, ezek voltak a színek, melyekkel a stallumok mesterei faragványaik plasztikáját élénkítették és hangsúlyozták. A XVII. század asztalosmunkáin túlteng a festés. Az új idők szelleme nem engedte már meg az aprólékos, babráló munkásságot, gyorsabb ütemre serkentek az iparosok és műveiknek hirtelen hatást akartak biztosítani. Eltűnik tehát a fafelületeikről a sok időt igénylő lapos faragás s helyét festett cirádáknak adja át. E festett cirádákon azután nekilendül a fantázia s a mindinkább szaporodó motívumkincsből hallatlanul gazdag, színes, tarka, főként sötét majdnem kizárólag növényi motívumokból álló díszítő rendszert teremt, melyet tipikusan erdélyi, sőt miután a készítő mesterek legnagyobb része magyar, tipikusan erdélyi, magyar virágstílnak nevezhetünk. Ez a stílus nem pattant hirtelen elő. Szórványos előzményeit a XV. század végéig visszakövethejük. A gogánváraljai templom festett mennyezete még a XV. század végétől származik. Jelenleg a Szépművészeti Múzeum egyik termének mennyezetét alkotja, összesen 48 négyzetalakú deszkalapból áll, 30 tisztán ornamentális díszítésű, 18-on figurális ábrázolásokat is találunk. Az ádamosi unitárius templom mennyezete már 1524-ben készült és tisztán ornamentális elemekből áll, melyek között még nagyon sok emlékezés van a gótikus formakészletre. A csikdelnei templom mennyezete 1613-ban, a dályai református templomé 1630-ban keletkezett. A magyarfülpösi református templom mennyezetét János asztalos készítette 1642-ben, 1664-ben Szász András asztalos és Muzsnai György festő közösen készítik a homoródszentmártoni mennyezetet. A XVII. századból valók az enlaki és a pókai mennyezetek, a tárcsái református templom mennyezete 1700-as évszámmal van megjelölve. A XVIII. század sem marad hátra a termelésben, a dési ref. templom fakarzata Umling Lőrinc műve 1720-ban, az ajtoni ref. templom festett mennyezete „Hajdú Sámuel és Bétsi Sámuel két betsületes asztalosemberek” mun-

kája, már a XVIII. század végén készül el. Készülnek festett mennyezetek még a XIX. században is (pl. a nagy- és kiskedei mennyezetek), de ezek már dekadensek és többé-kevésbé a népművészet felé kanyarodnak el.

A szószékek közül mindössze a kolozsvári Farkas-utcai templom szószékét és a fogarasi református templom szószékét említjük fel. Előbbi a magyar Benedek mester és a szász Nicolai Illés közös műve, utóbbinak mesterét nem ismerjük. A XVIII. században a katolikus vallás újból erőre kap, templomait sorra visszazedi a protestánsok kezéből, sőt újakat is emel. A szerzetesrendek betelepülvén, ugyancsak élénk részt vesznek a restauráció munkájában, minoriták, piaristák rendházai és templomai emelkednek Erdélyszerte. E munkáknál azonban rendszeren külföldről bevándorló mestereket alkalmaznak, kik nincsenek tekintettel a helyi tradíciókra, hanem magvetőivé lesznek egy új stílnak, a barokknak, mely később Erdélyben a bevándorlottak leszármazol és tanítványai révén Erdélyben is polgárjogot nyer. A legutóbbi művészettörténeti kutatások derítették így fényt néhány olyan tárgyra és alkotóikra, mint a kolozsvári Szt. Mihály templom barokk szószékének mestereire, Nachtigall Jánosra és Schuchbauer Keresztélyre, miután azonban e mesterek tevékenysége inkább a nagy művészetre hatott, itt csak e rövid utalással kell megelégednünk.

Ami a világi bútorművességet illeti, a fejlődés menete körülbelül az, mint amit az egyházi emlékeknél láttunk. A gótikus korszakot mindössze néhány durva mívú asztal képviseli, melyeknek típusa az úgynevezett bölcso-asztalokra utal. Lapjuk vagy fölemelhető, vagy eltolható, hogy a középütt mélyen lenyúló fiókláda hozzáférhető legyen. Az asztalalapot tartó keret rendszeren faragott, futó növényindával van díszítve. Néhány ilyen a XV, illetőleg a XVI. századból való asztalt a budapesti Nemzeti és Iparművészeti Múzeum őriz.

Székények e korból egyáltalában nem maradtak fenn. Az ülőbútorokra jellemző a sziráki Degenfeld-kastélyban őrzött úgynevezett Teleki-szék, mely már a XVII. század közepéről való. 1652-es évszámmal van ellátva és mind szerkezetében, mind dekorációjában népies elemeket vegyít a korbéli barokk ízléssel. Ugyanez mondható a Bethlenek birtokában volt s támlájának faragott díszében muzsikáló, angyalcsoportot ábrázoló székéről is, mely a XVII. század végéről származik.

Legérdekesebb és legjellegzetesebb bútordarabjai Erdélynek a XVII. és XVIII. században az úgynevezett menyasszonyi ládák. E ládának fontossága tulajdonképpen csak a korábbi időkben volt, mikor a székényeknek használata nem volt általános, mégis használatuk nem vész ki a XVIII. században sem, főként a polgári háztartások körében. E ládának legszebb példája a budapesti Iparművészeti Múzeum termeit

díszíti s Bethlen Katának, az utolsó erdélyi fejedelem, II. Apafi Mihály feleségének volt a kelengye-ládája. A láda mellső lapját négy architektónikus szerepet játszó fél pillér három mezőre osztja. A két szélső mező közepén festett négyszögű betétlap, a középső mező nyolcszögű, mélyített peremű betétén a fejedelemnő festett címere és nevének kezdőbetűi láthatók. A pillérek fölött attikaszerű kiképzés zárja le az előlapot, melyen a pillérek tengelyében láthatjuk a láda készítésének évszámait egyenként. Eszerint a láda 1695-ben készült. Az egész ládát pazarul elborítja az élénk, de harmonikus színezésű virágmotívumokból álló festés. A pillérek közti mezőkön ezenkívül a XVII. századra jellemző, úgynevezett fülkagylós motívumú, faragott dísz is találunk. A fedél belső oldalának festése, valószínűleg újabb keletű. Az Iparművészeti Múzeumnak van még egy igen szép erdélyiládája, mely egy szász asztalosmester kezeművét dicséri s a nagyszebeni Sigerus-gyűjteményből került jelenlegi helyére. Felirata: „Johannes Teutsch Burger und Schlosser in Hermannstadt hat dieses Meisterstich gekauft Anno 1713 seinen lieben Weibe Marie Teutschin die 3. Maii.” Az évszám mindenesetre késői, a láda még a XVII. század terméke és ezen is megtaláljuk a jellemző fülkagylós motívumot. A fülkagylós motívumnak Erdélyben való fölbukkanása és alkalmazása, élénk bizonyossága a Felvidék és Erdély művészi kapcsolatainak, mert kétségtelen, hogy ez a motívum először a Felvidéken lép föl és ott alkalmazzák szélesebb körben. A felvidéki ládáknak majdnem elmaradhatatlan dísz. A XVIII. század folyamán Erdélyben is elterjednek az általános bútorformák, melyek helyi jellegzetességgel nem dicsekedhetnek többé.

III. TEXTIL

Az erdélyi textilművességet két terméke teszi fontossá, az egyik a hímvarrás, a másik a szőnyeg. A hímvarrásnak tradíciói régi időbe nyúlnak vissza, sajnos a középkori hímvarrásnak csak nagyon töredékes nyomaival találkozunk s ezek sem olyanok, hogy azokból különösebb következtetéseket vonhatnánk le. A XVI. század közepétől vannak bővebben emlékeink, a XVII. és XVIII. század pedig valósággal tárházát hagyta ránk a jobbnál-jobb minőségű hímzett emlékeknek. Amikor hímzésről beszélünk, nem értjük alatta a népi hímzéseket, hanem kizárólag az úgynevezett úri hímzéseket, melyek a nemesi és polgári családok körében, e családok nőtagjainak tüje nyomán keletkezett, jóllehet tudomásunk van arról, hogy férfiak is foglalkoztak hivatásszerűen hímzéssel, sőt voltak hímvarró céheink is. Az erdélyi úri hímzéseken a hímzésnek mindenféle technikáját megtaláljuk. Magashímzést, laposhímzést, huroköltést és zsubrikolást. Legkedvesebb technika mégis a laposhímzés volt, mely

a hímzendő vászon-, vagy selyemanyag felületét töltötte ki, míg a zsubrikolás vagy a huroköltés az anyag szélét foglalta be. A hímzések motívumát tekintve, hímzéseink közül szinte teljesen hiányzik a figurális elem. Növényi ornamentumok töltik ki a teret, hasonlóan ahhoz, amit a festett mennyezetekről mondtunk. Rózsa-, szekfű-, tulipánminták váltakoznak egymással és a virágmotívumokat gazdag indarendszer foglalja egybe. Feltűnő, hogy míg a felvidéki úri hímzések az olasz quattrocento motívumainak és elrendezésének visszfényét tükrözik, még a XVIII. század elején is, addig az erdélyi hímzések formavilágába belopózik a kelet. Erdélyben az indák csakhamar jelentőségüket veszítik s a virágok az úgynevezett törökös minta értelmében összezsúfolódnak. Kedveltté válik a dús sarokkitöltés és a keleti szőnyegekről ellesett arabeszk ornamentika. A hímzések színei élénkek, de sohasem ríktóak és mindig harmonikusan válogatottak. A hímzést alkalmazták a testi ruhára, mégpedig a felső ruhára is csak úgy, mint a fehérneműre. A XVII. század második felében divatba jönnek a keszkenők, melyet a fiatalság látható helyen visel, mint Apor Péter írja s melyek szintén dús hímzéssel voltak ékesek, különösen, ha mátkások cserélték. Az asztalneműt ugyancsak hímzés borította gyakorta, a legszebb hímzések pedig ajándékképpen a templomok Úrasztalán maradtak korunkra. Az Úrasztalterítőkön, néha Ádámnak és Évának alakjával találkozunk, előfordul aranyhímzés is ezeken, ami különben ritkább volt s inkább csak a felsőruhákat díszítette. Szép példája az arannyal és ezüsttel hímezett felsőruhának Brandenburgi Katalinnak Erdélyben 1630 körül készült kék, olaszbársony ruhája, melyen a hímzés virágindás csíkokból és félkörívekbe foglalt virágszálakból áll. Múzeumaink és magángyűjteményeink szinte teljesen mondható sorozatokat őriznek ezekből a hímzésekből s e gyűjteményeket jóformán mindennap újabb és újabb szerzeménnyel gyarapítják.

A hímzéshez hasonlóan a szőnyeg is rendkívüli fontosságú Erdély iparművészetének történetében. A keleti szőnyegek behozatala és nyugat felé való közvetítése már a XV. században legfontosabb ténykedése volt a határmenti városok, Brassó és Nagyszében kereskedelmének. Hogy milyen méreteket öltött a szőnyegkereskedelem, arra érdekes fényt vet Brassó város számadáskönyveiben egy 1503-ból való huszadjegyzék. Ez a jegyzék egyéb keleti textiliák, úgymint teveszőrposztó, aranybrokát, kamuka, atlasz, bíborszövetek, takarók, övek stb. mellett fölemlíti, hogy pl. Simon Grett behozott két nagyobb s három kisebb szőnyeget, majd ismét egy hét könyök hosszú és negyven darab kisebb szőnyeget. Más kereskedők ötven-hatvan darab szőnyeget is behoztak egy évben. Camplungba való román kereskedők is szállítottak Brassóba szőnyeget. A város vagy készpénzben szedte be a neki járó huszadot, vagy — s ez

utóbbi módot szívesebben alkalmazta, — természetben fogta ki. A számadáskönyvek kiadástételei ugyanis majdnem minden követségküldetés alkalmával megjegyzik, hogy a követek ennyi és ennyi, ilyen és ilyen szőnyeget vittek magukkal ajándékozás céljára. A város a templomnak is számos szőnyeget ajándékozott és a templomi stallumok szőnyegekkel való díszítésének szokása egész Erdélyben elterjedt. A brassói evang. templomnak még ma is 160 ilyen szőnyeg van birtokában és a többi brassói templom sem szűkölködik nélkülük. Sőt, bár a műkereskedelem kifosztotta, vagy legalább is régen fosztogatja a vidéki templomokat, nagyon sokban még ma is számos szép keleti szőnyeg található. E szőnyegek között ma már ritka a XV. és XVI. századi darab, legtöbbje a XVII. és XVIII. századból származik. Készítésük helye Kisázsia, Anatólia, de ritkábban akad köztük perzsa eredetű is.

Kérdés volt sokáig, vajjon Erdélyben készültek-e keleti módon csomózott, keleti mintájú szőnyegek? Mai napig csak egy olyan szőnyeg ismeretes, mely kétségtelenül Erdély területén készült. Római betűs monogrammal és 1723-as évszámmal van jelezve. Hogy azonban Erdélyben a szőnyegkészítés nagyobbarányú volt, arra bizonyíték az 1627-i limitáció, mely a szőnyegek készítésének árát meghatározza. E szerint a perzsiái skarlát szőnyeg 16 ft.-ba kerülhetett, közepe« nagyságú szőnyeg ára 10 ft. volt, az alábbvalóé 7 ft. Az Iparművészeti Múzeum szőnyege 120X170 cm nagy, anyaga gypjú, alapszíne kék, tükrének közepén zöld és barna színekből csomózott virágcsozor, keretének alapja zöld, benne csillagos mintájú, úgynevezett erdélyi keret. A D. S. monogramul és az évszám, frízében látható.

IV. EGYÉB EMLÉKEK

Számos ága van még az iparnak, melynek mindenike készített oly műveket, melyek megérdemlik a művészi jelzöt. Elsősorban a sokszorosító ipar, melynek termékeivel azonban részletesen nem foglalkozhatunk s csak futólag utalunk Brassó, Szeben és Kolozsvár nyomtató officináira, Honterus Jánosnak, Heltai Gáspárnak és Misztótfalusi Kis Istvánnak küzdelmeire és remekléseire, melyek Erdély nyomdaiparát igen magas színvonalra emelték. Azok a metszetek, címlapok, fejlécek, kezdőbetűk és záródíszek, melyeket e nyomtatványokon találunk, a teljes korszerűség jegyeiben fogantak. Különös érdekességük van azoknak a fametszeteknek, a maguk orthodox elhajlásában, melyek, az Erdélyben nyomtatott román nyelvű bibliát díszítik, ékesen beszélve amellet, hogy a magyar fejedelem nemcsak nemzeti nyelvét pártolta és fejlesztette az erdélyi románságnak, de gondoskodása kiterjedt arra is, hogy a könyv díszítése is megfeleljen annak a népnek, amely nép számára a nemzeti

nyelvű bibliát csináltatta. Tehát a románság nemzeti kultúráját mintegy egyetemesen fejlesztette.

Az agyag- és üvegmívességnek is vannak nyomai Erdélyben, de nem olyan jelentékeny értékben, hogysem munkáikkal bővebben kellene foglalkoznunk. A habánoknak egy kis csoportja ugyan Erdélyben telepedett meg és műveik közül reánk is maradt néhány, ezek azonban csak alapszínüknek sárgásabb árnyalatával térnek el felvidéki testvéreiktől és így nem jellemzőek Erdélyre.

Az üvegmívességnek, a kristálymetszésnek nyomaival nem igen találkozunk Erdélyben. Apor Péter leírja, hogy üveget Lengyelországból, metszett kristályokat pedig Velencéből és Németországból hoztak be. Szerinte a tömegesebb import ezekből az árukból csak 1686 után indult meg, annak előtte csak ritkaságképpen tartott némely főúr házában egy-két kristály, vagy üvegedényt. Apor Péter soraiból kiolvashatjuk, hogy Erdély férfiai lenézték azt, aki a bort kristályból, vagy üvegpohárból itta. Bethlen Gergely csúfot üzött Mikes Mihályból, mikor az húzódozott az italozástól s azzal gyanúsította, hogy talán kristályból akarna inni. Általábanvéve azt tartották, amit Rainer Márton kolozsvári hadnagy, hogy: „Az fenesi bor önkannából jó.”

Virágzott tehát az önmívések ipara, melyet azonban külön azért nem tárgyalunk, mert készítményeiknek mind formájában, mind díszítésében az ötvösök eredményeit utánozták. Szép erdélyi önkannákat őriz a budapesti Iparművészeti Múzeum, a kolozsvári Erdélyi Múzeum pedig szinte az összes formákat és változatokat felölelő, a fejlődést híven tükröző sorozatot.

Amikor megemlítjük még, hogy Erdélyben a könyvkötészet, a nyomdákkal párhuzamosan jelentékeny fejlődést ért meg s különösen a kolozsvári hártlyakötések sorában a magyaros ízlésnek annyira jellegzetes bizonyosságait teremtették meg, kimerül az az anyag, melynek vizsgálata feladatunk volt.

Vizsgálódásunk végeredményeképpen állíthatjuk, hogy iparában, illetve iparművészetében Erdély a nyugati kultúrának volt a fészke, hozzátehetjük a legkeletibb fészke. A XIV., XV. és XVI. századok folyamán nagy felkészültséggel kapcsolódott be, mind magyar, mind szász lakosainak révén a nemzetközi stílusokba. A XVI. század közepén magára maradva, régi emlékeiből és a szórványos újabb hatásokból sajátos, önálló stílust teremtett, mely élt a XVIII. század közepéig, amikor újból erőt vett rajta a nyugati áramlatok friss ereje, amikor Erdély újból bekapcsolódott a kultúra nemzetközi vérkeringésébe. Ez a bekapcsolódás nem jelenti azt, hogy önállóságát teljesen feladta volna, csupán azt, hogy nem idegenkedett az új idők szellemétől. Hogy jövője mi lesz? . . . videtur!

GENTHON ISTVÁN

ERDÉLY MŰVÉSZETE

ERDÉLY MŰVÉSZETE

Írta: GENTHON ISTVÁN

Ki tudja, mily bonyolult eredők határozzák meg a műtörténet munkásainak érdeklődési irányát? Hajlam, vérmékséglet, boldogulási vágy, utazás, helyhez kötöttség vagy éppen véletlen hívja életre a könyveket és tanulmányokat. A magyar művészet többszázkötetes irodalma erősen érzi ennek a közös szempont és fegyelem nélküli termelésnek, mondhatni burjánzásnak rossz hatását. A kínosan aprólékos részlet-tanulmányok és a hebehurgya összefoglalások mögül hiányzik a messziről néző, széles látószögű szem. Nincs művészeti topográfiánk, művészeink életrajzi lexikona megakadt. Nincsenek az anyag teljességén uralkodó kézikönyveink.

A rendszertelenség legjobban megmutatkozik, ha az ember egy részletet ragad ki az egészből. Erdély művészete például — melyről itt szó lesz — a maga sajátos céljaival, szándékaival, megoldásainak módjával, csúcspontra lendülő tetteivel és különös, letargikus pillanataival érthetetlenül és megdöbbenően ismeretlen. Jellemző, hogy máig nem látott napvilágot oly mű, mely e kultúralakzat művészetét területi és időbeli teljességében összefoglalta volna. Az eddigi szakirodalom meglepően gyér, az önálló nyomtatványok száma még a százat sem éri el s nagyrészt cikkek különnyomata.

Izgalmas és szép feladat volt az alábbiakban — ha vázlatosan is — megrajzolni azt az utat, amit Erdély művészete évszázadok alatt megtett. A kevés kivétellel homogén és zárt anyag azt követelte, hogy Erdélyről mindvégig mint egységes kultúrterületről legyen szó, tekintet nélkül lakosságának nemzetiségi rétegeire. A szűkre szabott terjedelem miatt csak a legkiemelkedőbb emlékek tárgyalására szorítkoztam, de így a sovány testen a csontrendszer és az izomzat jobban, érthetőbben kirajzolódik. A szellem igazodásának vizsgálatánál három szempontra törektem: az európai a magyar és az erdélyi művészet közös és — ami

1.

A IX. század végén megjelennek a pogány magyarok a bércek koszorúzta erdélyi medencében és letelepednek határai között. Nomád életformáik lassan röghöz kötődnek. A régészeti leletek alapján úgy lát-szik, hogy a település Erdély szívében, Kolozsvár környékén volt a leg-sűrűbb.¹ Innen kerültek elő a honfoglaló magyarságra oly jellemző sír-leletek, melyekre a későszaszanida ízlés nyomta rá bélyegét. Ezek a lele-tek azonban az egyéb magyar ásatások eredményei mellett szegényesek, hiányzik sorukból pl. a honfoglaló magyarságra oly jellemző tarsoly-lemez, melyből — más területről — eddig tizenhárom ismeretes. Nem beszélnek az egykori gyarló építkezésekről sem, a sár- és nádkunyhók-ról, faházakról.

Tudott dolog, hogy a magyarság már Lebediában megismerkedett a kereszténységgel. Az új hazában, a vezérek idején még erősebben és szervezettebben indult meg a térítő munka, de még a X. század végén is „a magyar kereszténység maradt, ami volt, Adalbert tanítványai sze-rint: pogánysággal vegyes vallás, a régi barbárságnál is rosszabb, lanyha, erőtlen kereszténység”.² Erdély már ekkor konzervatívabbnak mutatkozott, mint az anyaország; hatalmas vezérei, a Gyulák nyíltan a pogánysággal tartottak. Szent István király rémes figyelmeztetőül a fel-négyelt Koppány tagjaiból Erdélybe is küldött, később mégis kénytelen volt fegyveresen beavatkozni. 1003-ban Erdélybe ment, megverte az egyik Gyulát s székhelyén, a pogány Apulumban (Gyulafehérvárt) meg-alapította az erdélyi egyházmegyét. Ebből az időből több írott adat szá-mol be az erdélyi templomépítésekről. Így például Ajtony leverésének emlékére Marosvárt templom épült, Csanád vitéz pedig Szent György tiszteletére emelt monostort. Ezek az egyházak többnyire jelentéktelen méretű fatemplomok lehettek, csak ritkán kőépületek. Gyula kincseiből fényes templomot épített Szent István, de nem Erdélyben, hanem Du-nántúl, Székesfehérvárott.

Erdély építészetének ékköve, a gyulafehérvári székesegyház első legszerényebb alakjában is kiemelkedett a többi környékbeli egyház közül. A háború alatt megindult ásatások háromhajós kőtemplom alap-falait hozták napvilágra, mely mellett körídomú keresztelő kápolna vagy csontház állott. Az előkerült gyér számú dekoratív töredékekből kétségtelen bizonyossággal meg lehet állapítani, hogy ez a templom már a XI. században állott. Ezenkívül ismeretes még egy alakos timpanon, melyet később a déli kapu fölé falaztak s ma is ott látható. A faragott dombormű fülkében trónoló Krisztust ábrázol, kétoldalán angyalokkal. Hasonlóan az aracsi emlékkőhöz, a magyarországi szobrászat egyik nagy rejtélye. Nem sikerült kétséget kizáróan eldönteni, hogy a honfoglalást

megelőző kereszténységnek vagy a XI. századi magyar művészetnek alkotása-e. Legközelebbi rokonai a cividalei IX—X. századi faragványok, de XI. századi francia analógiája is ismeretes. Tekintettel arra, hogy a honfoglalást megelőző században Gyulafehérvárt a részben keresztény vallású bolgár-törökök laktak, nem lehetetlen, hogy ebben az időben, már a VIII—IX. században készült. A jellegzetes longobárd ízlésű formákat azonban felsőolasz közvetítéssel a magyarság is magáévá tette, sőt a XIII. századba belenyúlóan használta. A timpanon kezdetleges formaadása arra vall, hogy — ha valóban a magyarság uralmának emléke — korán, még a XI. században faragták. A háromhajós, kereszt-hajó nélküli, nyilván ácsolt mennyezetrel fedett első gyulafehérvári egyház ugyancsak az olasz építészet hatása alatt készült s azt bizonyítja, hogy a korai magyar művészet jó helyre fordult ihletért.

Saxa loquuntur. A kövek messzeágazó műveltségi kapcsolatokat világítanak meg. A románkori, vagy ha tetszik árpádkori, XI—XIII. században épült erdélyi templomok különféle igazodásából tarka kép bontható ki. Az ősök között Itália, Franciaország és Bizánc szerepel. Erdély egyiknek sem volt egyszerű művészeti tartománya. Sokfelől tanult s mint műtörténetében oly sokszor megmutatkozik, ütközőpontja volt Nyugatnak és Keletnek. *Itt állott fel egymással szemben a nyugati és keleti kereszténység stílusa, itt csapott össze az európai szellem a török ázsiai mentalitásával, ma a nyugati stílus az ortodoxia formanyelvével. Ebben a háromszor is megújult kettősségben látjuk Erdély művészetének legfőbb, semmivel össze nem téveszthető jellegzetességét, sőt azon túl: egyéni zamatát*

Már az árpádkori építészet példázza a nyughatatlan sokféleséget. A hivatalos jellegű, királyok által emelt, nagyszabású alkotások olasz példákat tartottak szem előtt. Itáliai bazilikális elrendezést követett Szent László elpusztult nagyváradi, lapos mennyezetű, talán saroktoronyos katedrálisa, vagy a XIII. századi harinai templom. Ezzel szemben a gyulafehérvári székesegyház, a magyar föld egyik legnagyobb méretű műemléke második alakjában kereszt-hajós, boltozott, a főhajó és a kereszt-hajó feletti négyzetesen hatalmas toronnyal díszített templomnak épült, de nemcsak ezekben a sajátságaiban, hanem megmaradt szobordíszében is franciás szellemet sugároz. Végül a még java erejében levő bizánci stílus terjeszkedését mutatja például a demsusi templom, melynek négyzetes főtere felett centrális torony emelkedik, vagy a kupolával díszített vajdahunyadi görögkeleti templom.

Ezzel a hármas igazodással azonban nem merül ki Erdély románkori építőművészetének gazdagsága. Vannak emlékek, melyeknek helyi formanyelvéből alig érzik ki idegen útmutatás. Abban az időben, mikor a lébenyi, jaki és zsámbéki templomokat emelik, került tető alá az ákosi

templom. Háromhajós, kéttornyos, rendkívül magas homlokzati fallal ellátott alkotás, melynek szűkszavú formaadásában nehéz külföldi mintát felfedezni. A kisdisznódi templom, mely szép bélétes nyugati kapuzata miatt is nevezetes, 1200 körül épült. A XIII. századból való még a kerci apátság régebbi része és a homoróddaróci szép templom. Ugyancsak az Árpádkorban indul meg a világi építkezés, várak emelése, mely főképp a tatárjárás után kap lendületet. Román stílusú vár eredeti alakjában nem maradt meg, idők folyamán valamennyit átalakították. Némi fogalmat nyújt róluk Körösszeg várának óriási öregtornya, mely alatt 1289-ben Kun László királyt megölték. Az erdélyi szász nyelvterületen elterjedt hit szerint a Barcaság várainak javarészét a II. Endrétől betelepített német lovagrend építette, az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy a lovagrend mindössze 14 évi magyarországi szereplése alatt csak egyetlen egy kővárat emelt, a többi kezdetleges faalkotmány volt.

A román ízlésű szobrászat emlékeit az idő erősen megtizedelte. Jobb minőségű emlékek mindössze Gyulafehérvárt maradtak meg, közöttük a némiképp franciás állószentek (Szent Péter és Pál pl.), melyek ugyan architektonikus keretben, fülkében állanak, de nagyfejű, aránytalan alakjuk s mintázásuk darabos durvasága arra vall, hogy nem betelepített francia művészek, hanem helybeli mesteremberek alkotásai. Még vidékiesebb zamatú Szent György és Szent Mihály hatalmas domborműve. Ezzel szemben olaszos ízű s a paviai S. Michèle díszkapujára emlékeztet a templom déli kapuja, timpanonjában két szent között Krisztus áldást osztó félalakjával. Hasonló, vele igen rokon Krisztusdombormű Somogyvárt s előkerült s példázza, hogy az olasz hatás e korban sem szorítkozott egyedül Erdélyre. Román ízlésű freskó csak legújabbban került elő a mézsréteg alól, Homoródon. Az erősen rongált mű egymagában nem elegendő ahhoz, hogy alapján a festészet korbéli igazodását megismerjük

2.

Ezek az előzmények már kijelölték az ösvényt, melyen az erdélyi művészetnek később haladnia kellett. A helyi kultúra — tekintet nélkül az országrész geográfiailag mostoha, legkeletibb helyzetére, — bekapcsolódott a nagy nemzetközi stílusok vérkeringésébe, de egyelőre még nem alkotott nemzetközi jelentőségűt. A középkor utolsó nagy nemzetközi stílusa, a gótika, megerősítette az erdélyi művészet helyzetét, erősebb napsütéssel, bujjában serkedő, szebb virágokat csalt ki a földből. Az erdélyi gótikának már oly emlékei akadnak, melyek a magyar művészet egészében vezető jellegűek, sőt megütik a nemzetközi mérté-

két. A csúcsíves ízlés századai jelentik Erdély művészetének fénykorát, egyes emlékei pedig a legmagasabb pontot, mit a magyar művészet évezredes útja alatt elért.

A nagy versenyben az építészet aránylag hátul marad. A vallásos architektúra, ha termelt is rendkívül finom vagy megdöbbentően különös alkotásokat, egészében jóval a nyugati nagy dómóriások kvalitása mögött marad, sőt a kassai dómhoz foghatót sem produkált. A tiszta gótika elsősorban az erdélyi építészetben oly nagy szerepet játszó gyulafehérvári székesegyházon jelentkezik, melyet a tatárjárás után, a XIII. század utolsó negyedében³ több generáció vállvetett munkájával állítottak helyre. Az építészeti és díszítő részletek arra engednek következtetni, hogy a templom kijavítói nem az első kézből, Franciaországból kapták a gótikát, hanem Németország közvetítésével. Erre vall Möller István megállapítása, mely a trieri Liebfrauenkirche-hez tartozó kolostor stílusában találta meg a gyulafehérvári gótika elődjét és mintáját.

Se szeri se száma a kisebb-nagyobb csúcsíves templomnak. A halódó középkor egyházemelési lendülete egész sorozat templomot termelt. Impozáns méretű és érdekes szerkezetű a nagyszebeni evangélikus templom, melynek javarésze a XIV. századból származik. Egyike a leg-tiszább példának a kolozsvári Szent Mihály-templom, melyet Zsigmond király támogatásával 1396-ban kezdtek építeni. Háromhajós csarnoktemplom, kívül-belül értelmesen és egyszerűen tagolva. Kissé gazdagabb a kolozsvári Farkas-utcai egyhajós református (egykor minorita) templom, melynek építését 1486-ban kezdték meg. Gótikus hálóboltozattal I. Rákóczi György fejedelem készítette 1644-ben, a „stílszerű helyreállítás”, illetve befejezés szokatlanul korai példáját nyújtva. Különös és távoli kapcsolatokra enged következtetni Kolozsvár harmadik nevezetes építészeti emléke, a ferencesek temploma és kolostora, főképp a kolostor kisterme, melynek honi földön társ nélkül álló fantasztikus hálóboltozata és elliptikus pillérvei a XVI. századi angol gótikából származnak. Tanulmány tárgyává kellene tenni ezt a különös összefüggést, melynek kultúrtörténeti alátámasztásával a tudomány egyelőre adós maradt.

Említésre méltó, hogy Hunyadi János kormányzásának ideje, ez a békésnek éppen nem mondható kor sem hagyott alább az építőtevékenységgel. 1446-ban épült a marosvásárhelyi templom hatalmas tornyával, melyet fióktornyos sisak díszít. Sőt maga Hunyadi János mint műbarát résztvett a munkában: kiépítette a gyulafehérvári székesegyház déli tornyát, megnagyobbította a festői hatású marosszentimrei templomot, restauráltatta az alsóorbói és dévai egyházakat, de munkája nemcsak erre szorítkozott. Az erdélyi építészet egyik gyöngyszeme, a töviai kolostor-templom teljes egészében az ő bőkezűségéből épült.

Hunyadi János építőtevékenysége azonban nem az egyházi architektúra terén érte el csúcspontját. Nevéhez fűződik Magyarország legszébb várának, a vajdahunyadi várnak építése. Ez a hatalmas arányú mű, melynek ritmikus tagolásában és rendkívül festői elrendezésében francia minták távoli hatása érzik, egész életén át foglalkoztatta. Bizonyos, hogy már azelőtt is állott vár a hegyen, mielőtt ő a területet birtokba vette volna, a imái vár azonban minden ízében az ő alkotása. Belső kiképzésének részletei közt nevezetes az 1446-ban épült kápolna s az 1452-ből való fényes lovagterem, mely tiszta arányaival és méltóságteljes egyszerűségével pompás párhuzamot nyújt a kor nagy erő kifejtésre képes, de puritán szelleméhez. Hunyadi Déván és Aranyvárt is épített erősségeket, ez utóbbiak azonban nem mérkőzhetnek Vajdahunyaddal, bár a dévain, Möller István megállapítása szerint részben ugyanazok a kezek dolgoztak, melyek a vajdahunyadi remekmű fényét megadták.

Erdély középkori várai — hasonlóan Magyarország többi erősségeihez — szörnyű átalakításokon estek át. A hadászat mesterségének fejlődése megkövetelte a védelmi célokból folyó átalakításokat, míg végül a löfegyverek tökéletesedésével a várak használhatatlanoknak bizonyultak és rommá válásuk megkezdődött. A XV. századi várak egyik hatalmas arányú példája a szelindeki vár (először 1282-ben említve, később kibővítve), mely ma romokban áll, vagy a festői fekvésű Törcsvár, hajdani királyi vár (építését Nagy Lajos oklevele alapján 1377-ben kezdték meg), mely többszörös átépítés után ma is épen áll. Köhalom, Küküllővár mai alakjában is őriz középkori részleteket.

Egyházi és világi rendeltetés között ingadozik Erdély legnépszerűbb építészeti terméke, az erődtemplom. Hozzá hasonló alkotások nemcsak egyéb magyar földről hiányoznak teljesen, hanem a spanyol-francia határig kell elmenni, hogy hasonló kettős rendeltetésű egyházakra akadjon az ember. Az erődtemplom nemcsak Isten dicsőségére épült, hanem a falu védelmére is. Néha az egész templomot árkokkal, fallal és tornyokkal vették körül, máskor — szerényebb vidékeken — csak a szentélyt képezték ki védelmi célokra, amennyiben lörésekkel és szuroköntő nyílásokkal ellátott védőfolyosót építettek kiugró konzolokra, a tetőpárkány alá. Baromlaka, Berethalom, Bogács, Derzs, Holmány, Kereszténysziget, Kőrös, Nagydisznód, Nagyekemező, Nagykapus, Prázmár, Szászkeresztúr, Szerdahely és Valdhild, hogy csak a (nevezetesebbeket említsük, romantikusnál-roinantikusabb példákkal dicsekedhet, általában nem az építészeti tökéletesség, hanem bizonyos regényes báj adja meg a műfaj zamatát. A közelmúlt műtörténete az erdélyi szász szellem alkotásának könyvelte el, pedig faji tagozódás nélkül mindenütt megtalálható Erdélyben, színmagyar vidéken is, pl. a kalota-

szegi Magyarvalkón. Nagyobb városok természetesen körülményesebb védelmet építettek maguknak, már Zsigmond király elrendelte a török veszélyre való tekintettel (1405) a városok bekerítését. Brassó erősítése 1421—1471 között épült. A bástyákkal, tornyokkal, kapunyílásokkal megszakított öreg városfalak Erdélyben még sok várost díszítenek s festői látványt nyújtanak. A nagyobb szász városokban ma is állanak — például Nagyszébenben, változatos tornyos kiképzéssel —, de hogy nemcsak a határokhoz közel volt szokásban, bizonyítja Kolozsvár városa, melynek falai 1805-ben még teljes épségben állottak.

Az építészet fejlődési útja ugyanazt a különös sajátosságot mutatja, mint az ábrázoló művészeteké. A többé-kevésbé külföldről igazodó korszerű építményeket a XVI. század első felében ugyancsak gótikus, de megdöbbenően barbárrá vált művek váltják fel, melyek tisztán mutatják, hogy a töröknek Magyarország szíve felé való előrenyomulása elzárta a nyugatról Erdélybe áramló friss vérkeringést. Ezek közül az emlékek közül egyedül a brassói Feketetemplomra hívjuk fel a figyelmet, erre az óriási méretű, lehetetlen arányú és fantasztikusan díszített alkotásra, melyen legélesebben mutatkoznak meg e tendenciák. A néző nem tudja mit csodáljon inkább, a mérhetetlen önbizalmú palérfantáziát, mely emelte, vagy a díszítés (kapukiképzések, dekoratív részfetek) sohasem látott, sehonnán el nem sajátítható merész vidékieségét. Ezúttal nem lehet szó időtlen kvalitásokról, sokkal inkább arról, hogy a brassói templom jellegzetesen erdélyi alkotás, csak ott keletkezhetett, a gótikus Európa legkeletibb szigetén, ahová a nagy szellemi mozgalmak elkésve és fáradtan érkeztek meg. A párisi Notre Dame és a Feketetemplom különbsége — hogy kiáltó példát idézzek — a Temps és a Brassói Lapok különbségével mérhető fel: nem a koponyák eltérő voltával, hanem a látószög roppant aránytalanságával, mely Brassó esetében oly gótikát termett, mit nem is lehet gótikának nevezni; bonyolult precíziós műszer kérges tenyérben.

A gótikus szobrászat emlékei frissebben reagáltak a nagy nemzetközi stílusváltozásokra, ami érthető abból, hogy hamarabb elkészülnek s így igazodásuk fűrgébbé válik. Az első jelentékeny gótikus stílusú szobrok a szászsebesi evangélikus templom szentélyének külső falán állnak, részben fülkében, részben konzolokon. A szobrok (egy apostol, Szent Miklós, Angyali üdvözlés-csoport) hosszú sovány alakokat ábrázolnak, kikről a ruharedők lágy öblösödéssel hullnak alá. A művész még nem az emberi testihez, hanem a kötömbhöz mérte gondolatát, a kontúrok a kőhasábra utalnak, a plasztika felületi marad, elkerüli a mélyebb hasadékokat. A szászsebesi sorozat a fejlődésnek azt a fokát jelenti, melyet a Felvidéken a szlatvini fa-madonna (Budapest, Nemzeti Múzeum) ért el, mely az előbbiek korát is meghatározza: 1350—1360 körül készülhettek.

A XIV. század végén faraghatták a földvári templom gazdag oszlopfő- és gyámkősorozatát, mely jóval több az egyszerű dekoratív plasztikánál s mélyen átnyúlik a szobrászat formavilágába. Ez a különös emlékcsoport teljesen félreérti az építészeti tagokra komponált szobrászat szerepét, némelyik oszlopfő olyan, mintha szobrokat ragasztottak volna a mértanilag formált kőhasábokra. Az ábrázolások tárgy szerint is érdekesek: ülő szerzetesek, küzdő harcosok mellett Szent György legendája is megörökítésre került, még hozzá nem is egy, hanem két féloszlopfőn, melyek a történetet egymás után mondják el. Szent Györgyhöz, a középkor egyik népszerű lovageszményéhez kitűnően illik az elbeszélés világfias, epikus volta, a kosztümökben már jelentkezik a Magyarországon delelő felé induló lovagi élet vérpezsdítő hatása. A trónon Anjoukirályok ülnek, akik Nápolyban megismerkedtek az új francia szellemmel. Az ország körül ugyanezek a törekvések lángolnak fel, Ausztriában Rudolf, Lengyelországban Nagy Kázmér, Csehországban IV. Károly ugyanebben az időben pionírjai az új felfogásnak.

Ez a szellem, a világfias trouvère-líra, amely megaranyozza a késő középkor vallásos életformáit, hívta életre az erdélyi művészet legnagyobbat, messze határain túlnövő jelentőségű alkotását, a prágai Szent György-szobrot, Kolozsvári Márton és György mesterek alkotását. Kincses Kolozsvár a régi magyar művészet egyik legmesszebbre ellátzó bástyája. Nem a három említett temploma miatt, nem is a profán építészet szép emlékei miatt (pl. Mátyás király szülőháza), melyet falai között rejt, hanem azért, mert ő adta a nagy magyar szobrásztestvérpárt, sőt innen való a gótikus piktúra egyik fényessége, Kolozsvári Tamás is. Kolozsvári Mártonról és Györgyről az emlékek és adatok nagymérvű pusztulása mellett is meglehetősen sokat tudni. Miklós festő fiai voltak, 1370-ben elkészítették Szent István, Imre herceg és Szent László király gyalogos ércszobrait, melyek a nagyváradi székesegyház elé kerültek, 1373-ban a Szent György-szobrot, melyet később Prágába szállítottak, 1390-ben pedig Szent László lovasszobrát, mely ugyancsak a nagyváradi székesegyház előtt állott. Sajnos, ezek közül csak egy maradt meg, a prágai vár udvarán álló Szent György-lovas, a többi Nagyváradnak a töröktől való megszállása alatt elpusztult.

A prágai szobor rendkívüli súlyú problémáit a műtörténeti kutatás máig nem oldotta meg. Régebbi szerzők a műven a szabadonálló lovaszobornak a római művészet óta első ízbeni megoldását ünnepelték. Ez a szempont nem állja meg helyét. Behatóbb vizsgálat nélkül mindenki meggyőződhet arról, hogy a szobornak csak egy nézete van: teljes képet csak a ló baloldalával szemben állva ad. Nincs körüljárásra elgondolva, másik oldaláról való nézésre alkotóik nem számítottak. Ebből az következne, hogy a szobor fal mellett állott. Sőt a kompozíció főnézete enyhe

homorulatot mutat, mit a ló fejének balra hajlása s a lovas ugyanerre dőlése — mindkettőt a inotivum, a sárkánnyal való harc teljesen indokolja — hangsúlyoz, ez utóbbi alapján joggal lehet arra gondolni, hogy a szobor nemcsak fal mellett, hanem fülkében, valószínűleg főoltár fülkéjében állott. Hasonló elrendezésre, igaz, hogy későbben, a XVI. század elején akad Magyarországon is példa, a pozsonyszentgyörgyi és szepessz ómba ti oltárok esetében.

A szobor rendkívüli értéke indokoltta teszi, hogy kissé hosszabban időzzünk problémáinál. Ha el is oszlik a hit, hogy a szabadon álló lovasszobor kérdését az antik kor után újrafogalmazza s utat mutat a későbbi páduai Gattamelatanak és velencei Colleoninak, van oly sajátossága, mely a XIV. századi szobrászat egyik legizgatóbb alkotásává avatja. Ez a sajátosság: páratlanul fejlett realizmusa.

A gótikus művészet íve az idealizmusból lassan áthajlik a realizmusba. A szellem útja a chartresi királysobroktól Grünewald Kálváriájáig óriási parabolát írt le. Ennek a fejlődésnek legrobbanékonyabb légkörű útrésze a XIV. század vége, ahol legerősebb a két törekvés közötti ellentét. Az 1420—1430-as évek mutatják a harc végét, az új látási mód diadalmaskodik: délen Masaccio, északon Van Eyck fényes példája világít, hogy az apróbb csillagokat ne is említsük.

Az európai széliéin mozdulatai nem gyorsak s ezt a diadalt sem sikerült máról-holnapra kivívni. Hosszú hadjárat volt, melynek mérföldkövei vannak, apróbb-nagyobb előcsatározásai, guerilla-harcai, ütközetei. Ezek közé tartozik a frankó-flamand miniatürfestés, a dijoni Claus Sluter munkássága vagy a korai veronai piktúra s ezek közé tartozónak valljuk a Kolozsvári-testvérek művészetét is. A nemzetközi fejlődés szempontjából itt rejlik jelentőségük. A realizmus előfutárai, akik — főképp a lóábrázolásban — oly merész természetességig jutottak el, minék megértése és alkalmazása csak két-három emberöltővel utánuk vált közkinccsé.

A prágai szobrot nem vallásos ihlet alkotta, szelleme világfiás, derűs, franciás. Az elegáns lovas, kinek páncélja a legfrissebb divat szerint készült, játszva, könnyedén győzi le a lábainál kígyózó sárkányt. Egyedül a ló fogja fel komolyan a küzdelmet, ideges állása riadt felhorkanást sejtet, okos fejét ijedten hajtja a sárkány felé. A lófej megmintázása, az egész állati test izmokból épített, erekkel hálózott struktúrája, mozdulatának magától értetődő volta igen magasrendű művészi megnyilvánulás s saját korában bizonyára páratlan jelenség. Ez az erőtől duzzadó új felfogás vezetett néhány kutatót arra a gondolatra, hogy a lovat a XVI. század végén átöntötték s innen származik realizmusa. Ezzel a hiperkritikai felfogással, melyet talán nemzeti elfogultság is füt — hir-

detői osztrákok és csehek — nem kívánunk polemizálni. Csak hosszabb tanulmány mutathatná ki, hogy maga a motívum és valamennyi apró részlete ismeretes és használt volt a XIV. században, varázsa nem ezekben, hanem ezeknek szintézisében rejlik.

A Kolozsvári-testvérek stílusának eredetét még meglehetősen homály borítja. A XIV. századi magyar plasztikáról egyelőre igen keveset tudni. Valószínű azonban, hogy művészetük, mely kétségtelenül francia hatás alatt bontakozott ki, a magyar ötvösség monumentális alkotásainak, az ereklyetartó fejeknek sokat köszön.³ Az erdélyi hermák egyike, Szent László királynak a győri székesegyházban őrzött aranyozott fejeklyetartója, mely Nagyváradról származik és a XV. század legelején készült, némiképp rokonságban van a prágai szoborral, anélkül azonban, hogy a szobrász-pár műve lenne, mint régebben hitték. Igen erős kapcsok fűzik ezt az alkotást, ami plasztikai megjelenését illeti, a bécsi Szt. István-dóm belsejében, a főhajó pillérein álló fafigurákhoz (Atyaisten, apostolok, Szent Márk), melyek ugyanebből az időből valók.⁴ Noha a győri herma magyar származása vitathatlan, hiszen nemzeti ötvöstechnikánk, a sodronyománc szerepet kap díszítésében, ezidőben intenzív osztrák-magyar művészeti kapcsolatokat lehet feltételezni. A magyar birodalom trónján Zsigmond király ül, a római szent birodalom császára. Budai udvartartásának fénye messze világít. Erős hullámverésű csereforgalom alakul ki a művészet terén is. A nyugati kapcsolatok Erdélyben is megerősödnek. Az említetten kívül még két példa akad az osztrák és német tájékozódásra, mindkettő rendkívül beszédes: a nagyszebeni kálváriacsoport és a nagyszebeni Piéta.

A nagyszebeni Sz. Erzsébet-kapu előtti kápolnában homokkőből faragott szép kálváriacsoport látható, középen a megfeszített Krisztus, lábainál a szokásos kísérő alakok, Szűz Mária és Sz. János. A csoportot, mint egykorú feliratából kitűnik, Petrus Lantregen osztrák szobrász készítette 1417-ben. Súlyos, nagyszabású, ha formailag nem is teljesen érett alkotás, mely különösen gazdagon aláfolyó ruharedőivel tűnik ki s egyben hiteles példája annak, hogy nyugati művészek Zsigmond alatt Erdélyben is megfordultak. Lantegeu mester, ha nem is tartozott a legelsőkhöz, kora színvonalán állott, formafelfogása tekintetében a XV. század elején jelentkező, úgynevezett lágy stílushoz kapcsolódott, mely kerülte a ruharedők éles törését.

Ugyancsak a lágy stílus emléke a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum Pieta-szoborcsoportja, illetve ennek a stílusnak egyik leggyengédebb hazai példája. A szobor Szűz Máriát ábrázolja, ölben a halott Krisztussal, mint az úgynevezett vecseryeszobrok, melyek a XV. század elején gyakoriak Németországban és Ausztriában s egyik legszebb példánya a Bécs melletti Badenből került a berlini Kaiser Friedrich Múzeumba.

Sajnos, Krisztus teste erősen csonka, feje és lábai hiányoznak, Mária aránylag épen maradt alakja s rendkívül finom, kifejezően fájdalmas feje azonban mutatja, hogy az udvari művészet egyik gyöngyszemével állunk szemben. A kiváló mű 1400—1410 körül készülhetett,⁵ rokon vele Mária ugyancsak kőből faragott félalakja (Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum), ez az újabban publikált vonzó bájú alkotás.

A lány stílus, az úgynevezett szép Madonnák kora meggyökeresedett Erdélyben, amit nemcsak az említett emlékek igazolnak, hanem a brassói Fekete-templom sorozata is, mely a Madonnát és a tizenkét apostolt örökíti meg. A rongált állapotban megmaradt sorozat 1400 körül készülhetett; provinciális formanyelvén átszillog a kvalitás fénye. Az épőbb alakok egyike, Szent Pál apostol, ami a fejét illeti, különösképpen a chartresi északi kapu jóval korábbi férfiszentjeinek mintázásával mutat rokonságot. Ennek az érdekes, közvetlen látszó kapcsolatnak megvilágítása a további kutatásra vár.

A nemzetközi mértékkel mérhető, jelentős alkotások mellett szerényebbek is meghúzódnak, melyek a vidékiesség terjeszkedését mutatják. Nagyrészt régies formákat variál s így készültük idejének meghatározása bizonyos nehézségekbe ütközik. Említhető közülük az alsóbajomi oltár (Nagyszeben, Bruckenthal-Múzeum), melynek formaielfogása erősen emlékeztet a hamburgi Bertram mester korának (XIV. század második fele) jellegzetes stílusára. A domborműví faragványokkal díszített oltár azonban, mint csekélyebb művészi kvalitása és vidékiesége mutatja, jóval később készülhetett, a XV. század közepe után. Említése azért nem volt felesleges, mert egyike az átmeneti korszak Erdélyben aránylag ritka alkotásainak.

A szobrászat néhány évtizedes szünet után a század végén s a XVI. század elején újból fellendül. Főkép a fafaragás az, melynek sok emléke maradt, hiszen a XV. század vége a szárnyasoltár-készítés klasszikus kora. Még művész-importra is mód nyílt. Ismeretes például egy Stefano Transsylvanico vagy Sette Castelli nevű sokoldalú művész — festő, fafaragó, aranyozó, üvegfestő egy személyben —, ki az olaszországi Udineben dolgozott s 1475-ben halt meg. Egyetlen ismert műve egy fából faragott Szent Rókus-szobor, mely az udinei S. Giacomot díszíti, azt mutatja, hogy a művész sokat megőrzött hazájának formai felfogásából. A helyi szárnyasoltárok legnevezetesebb emléke a XVI. század első évtizedeiből való; a szászsebesi és a rádosai oltár. A régebbi irodalom mindkettőt Veit Stossal, illetve Erdélybe származott rokonságával hozta kapcsolatba, ezzel szemben megállapítható, hogy Veit Stosshoz semmi közük sincsen. (Hogy a nagy nürnbergi szobrász *rokonságához* mennyi közük van, azt stílkritikailag bajos lenne eldönteni.) Nem kell messze menni, hogy e szobrok legközelebbi rokonaira rámutathassunk: azok a

korbeli erdélyi képtáblák, melyek a vidékiesség ugyané fokát mutatják és stílbeliileg kitűnően összevágtnak velük.

A szászsebesi oltár szekrényében Jessze családfájának gazdagon, de száraz modorossággal faragott csoportja látható, lebegő Madonnával és angyalokkal. Egyszerűbb és méltóságteljesebb a radosi két szobor, a két Szent János realiztikus álló figurája. Korszerint valóban ahhoz a nemzedékhez tartoznak, melyre Stoss erősen hatott, ez a hatás azonban csak utolsó, alig érezhető hullámveréssel jutott el Erdélybe s így nem volt akadály a sajátos helyi stílus kifejlődésének. Meg kell említeni, hogy az erdélyi faszobrászat nem mérkőzhetik a felvidékivel, művészi érték, de még méret terén is hiába keresnénk oly kiváló alkotásokat, mint a kassai, besztercebányai vagy lőcsei főoltár.

Utolsónak említjük a gótikus festészetet, melynek emlékei között néhány hasonlóan értékes maradt. A sort falképek nyitják meg, melyek szép számmal ismeretesek a XIV. és XV. századból. Az említett homoródi románkori freskómaradvány után korszerint ugyancsak a homoródi templom későbbi töredékei következnek, így egy igen szép, némiképp olaszosnak mondható XIV. századi kompozíció, mely Krisztus és Szűz Mária összeölekezett félalakját mutatja, mellettük mondatszalogot tartó angyallal. Az Anjou-kor legdúsabb erdélyi freskó-termése Alma-keréken van, hol a sok kép a szentélyt teljesen kitölti. Ezek a falképek változatos csoportelrendezéseikkel, rengeteg, apró, kultúrhistoriailag is igen becses részletükkel tűnnek ki s ami művészi értéküket illeti, lehet mondani, hogy vetekszenek Aquila János dunántúli alkotásaival. A freskók erősen emlékeztetnek a miniatürfestészet modorára, mint ahogy Gerevich Tibor éles szeme észrevette, hogy a magyar freskófestészet nem a nálunk amúgysem népszerű mozaikművészetből fejlődött ki, mint Itáliában, hanem az illuminait kéziratok képecskéit hangszerelte át a monumentális formanyelvre. Az almakeréki dús, falra festett szegények bibliáján kívül említésre érdemesek még az ugyancsak XIV. századi, de rendkívül rongált vajdahunyadi töredékek, melyek a lovagkorban oly divatos udvari-szerelmi jeleneteket ábrázolnak. Förster Gyula báró megállapításával szemben — ki a Hunyadi-család származási titkának megoldását látta e sajnos csak kontürrajzokból ismeretes roncokban, — bizvást állíthatjuk, hogy az ábrázolások a középkori szerelmi lírával és elbeszélő-irodalommal állanak kapcsolatban, mint a runkelsteini vár vagy a firenzei Palazzo Davanzati épében megmaradt ciklusai s amennyire megítélhetők, felsőolasz-francia hatásból fogantak. Iskolázott meseterre vallanak a kolozsvári Szent Mihály-templomnak hihetőleg 1420—1430 között készült, zord drámaiságú passióképei.

Sok falkép ismeretes a székelyek lakta vidékről, közöttük talán legérdekesebb a derzsi unitárius templomban látható sorozat, melyet

István fia Pál festett 1414-ben. A képek erősen naiv, népiesség felé hajló felfogással, melybe a bizánci ízlés félreismerhetetlen hatása vegyül, bibliai jeleneteket s Szent László legendájának egyes epizódjait ábrázolják. Pál mester egyik képének feliratában bizalmassá válik s elárulja, hogy festés közben egy szép leány járt az eszében. A későbbi freskófestés legigényesebb tette a Rozsnyai János mestertől 1445-ben festett nagyszebeni Kálvária-falkép, mely sajnos, oktalan restaurálok szorgoskodásából erősen át van festve. A nagyméretű alkotás az olasz és németalföldi művészet együttes hatását mutatja, az utóbbi elem erőteljesebb érvényesülésével. Az ábrázolás gondos részletezése már erősen emlékeztet a képtáblák előadási módjára.

Az utolsó fázist nem képviselik hasonlóan értékes alkotások. A berethalmi két falkép (Angyali üdvözlés és Királyok imádása) a multischeri művészet ismeretében fogant, mint a Magyarország egyéb területén készült aranyosmaróti képtáblák s velük együtt 1460 körül készülhetett. Jelentéktelenebb a körösi templom Szent János lefejezését ábrázoló falképe, vagy a 3egesvári hegyi templom néhány töredéke. Végül 1480 körül való a brassói Feketetemplom tiszta és szép timpanonképe, mely Madonnát mutatja szentekkel. Az érzelmes, szelid kompozíció a jánosréti mester stílusának nyelvén beszél, tehát a berethalmi falképekkel együtt arra vall, hogy a falkép ekkor már elvesztette monumentális formanyelvét és a táblaképfestéshez fordult ihletért. Ez az idő, a XV. század vége, nem kedvez a falképeknek, az 1500 körül festett székydálllyai, főképp dekoratív falfestmények, ötletes lombornamentikáikkal sem tudnak versenyezni az oltárfestészet határozott helyi szint, erdélyi képzőművészeti műveltséget mutató iskolájával.

De nemcsak nyugati emlékek ismeretesek a XIV—XV. századból, hanem keletiek is, a bizánci festészetből kifejlődött ortodox stílus emlékei. Ilyenek például az 1430 körül készült zeykfalvi freskók, a XIV. század végéről való őralja-boldogfalvai ciklus, a biharmegyei Kristyór templomában levő falképek, melyek ábrázolásai között Szent István, Imre és László is szerepel, jelül nemzetiségeken felülemelkedő középkori népszerűségüknek. Az emlékek nagy része, így a sztrigyszentgyörgyi és guraszádi sorozat a XVIII. századi átfestés révén úgyszólván megsemmisült. Az ortodox festészet emlékei nem jelentékenyek, nem érik el a korbéli orosz művészet gyenge átlagát sem, de jelenlétükkel színebbé teszik az erdélyi művészet virágos réjtjét.

A táblaképfestés, mely a falfestés műfajánál sokkal gazdagabb virágokat termelt, már a XV. század elején megindult Erdélyben. Erdély centruma, Kolozsvár adta Erdélynek és egész Magyarországnak egyik legnagyobb gótikus festőjét, Kolozsvári Tamást, mint ahogy a nagyhírű szobrászpárt is ő ajándékozta nemzetének. Kolozsvári Tamás életéről

nagyon keveset tudunk, mindössze annyit, amit egyetlen művének, a garamszentbenedeki oltárnak predellája árul el. Ezek szerint Péter fia Miklós győri olvasókanonok, a királyi kápolna kántora 1427-ben készítette az oltárt Kolozsvári Tamás festővel.

A szétszedett oltár az esztergomi Keresztény Múzeumba került, hol olasz mester neve alatt lappangott, míg végül Gerevich Tibor felfedezte, az egyes táblák összetartozását megállapította s addig ismeretlen mesterét besorolta régi művészetünk legnagyobbjai közé. Művészeti értéke rendkívüli. Kétségtelen, hogy táblaképfestészetünk Kolozsvári Tamás oltárával vált nemzetközi viszonylatban számottevővé. A nyolc képből Erdélyre ünnepi fény sugárzik s ha feltehető is, hogy Tamás mester az oltárt Budán készítette, erdélyi származására büszkén hivatkozott. Művészete két nagy mederből merít, az olaszból és a németből, köze van a firenzei késő trecentóhoz s az olasz festészettől inspirált sziléziai korstílushoz. A sokféle hatást rendkívül nagyszabásúan s egyéni módon olvasztotta össze. A nagy művészet tiszta levegője csap meg, ez az oltár *grand art*, nagyigényű, cseppet sem vidékies. Társtalan emlék, mely sejteti, hogy az erdélyi székesegyházaknak, a gyulafehérvárinak, nagyváradinak vagy a kolozsvári Szent Mihály-templomnak Zsigmond korában mily értékes oltárai lehettek. A mester önmagát Thomas de Coloswarnak nevezte, amiből nyilvánvaló, hogy nem szász, hanem magyar ember volt.

A későbbi oltárok nem ily jelentékenyek. Korai még a szép prázsmári oltár, mely 1440 körül készülhetett. Főképe a Kálváriát ábrázolja, fejlettebbek a szárnyképei, melyek Krisztus kínszenvedésének történetét az úgynevezett lágy stílus nyelvén mondják el. Az ismeretlen mester kerülte a szenvedélyes mozdulatokat, alakjait szelíden aláfolyó, szinte áttetsző redőkbe burkolta. Művészete nem nagyigényű, de mondanivalóját ügyesen koncentrálna. Az a gyengéd nemzetközi stílus, amelybe kapcsolódik, nyugaton 1400—1420 körül virágzott.

Az emlékek java megsemmisült. A következő oltár, a medgyesi, Erdély egyik legnagyobb szabású ilyenmő emléke szekrényében és szárnyainak belső oldalán faragott díszű, csak külső szárnyképei festettek. A nyolc kép közül hét Schongauer 1479-ben készült metszetét utánozza, ami a középkorban, midőn metszetek színes felnagyítását egyáltalán nem tartották plágiumnak, gyakori jelenség. A mintául szolgáló metszettek elárulják, hogy az oltár 1479 után épült, valószínűleg a nyolcvanas években, jobb helybeli mester alkotása, ki korának nyelvén szólalt meg s ha kissé száraz és szabványos is, ment a vidékiességtől.

A XVI. század beköszöntével a helyzet megváltozik. Az addig szórványos, magánosan meredező emlékek helyén egymásután készülnek a kisebb-nagyobb oltárok, akad közöttük, melyet 28 kép is díszít. Több

mint 300 kép maradt meg ezeken az oltárokon. Zárt és következetes stílus szempontjából ez az iskola a Felvidéket messze túlszárnyalja. Alkotásai félreismerhetetlenül helyi jellegűek. Virágzása belenyúlik a mohácsi vész utáni időkbe. Az évszázados fejlődés végére Erdély teszi a pontot. Az 1543-ban készült csíkménasági oltárral lobban ki ez a különös művészet, a legkésőbbi magyar szárnyasoltárral, mely egyben a nemzetközi gótikus stílus legkeletebbre kitolt bástyafoka.

Ez az iskola méltán tart számot az emlékezetre, bár fejlődéstörténeti szempontból sok jelentősége nincsen. Földrajzi helyzete elszigeteltségre predesztinálta: északon, keleten és délen az ortodox szlávság megmerevedett művészete fogta körül, más vallásból, idegen világszemléletből fakadó formarendszer. Csak nyugatról kaphatott impulzusokat, elsősorban az ország közepétől vagy a Felvidéktől. Ma már bajos lenne megállapítani, hogy a kettő közül melyik volt kialakulására jelentősebb hatással, megcsappant az erdélyi anyag is, éppen a java veszett el, amely Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad templomait díszítette. Így hát az ország centrumának és Erdélynek kapcsolatairól mit sem tudni. Ami a Felvidék felé való igazodást illeti, a medgyesi oltárral kapcsolatban talán szó lehet a két kultúrterület festészetének összefüggéseiről, a XVI. századi emlékeknek azonban már nincs közük a Felvidékhez. Ez a különös, zárt csoport a maga erejéből alakult ki, bár a nemzetközi gótikus stílus formanyelvének halvány visszfénye végigkísérte útján.

A megmaradt emlékanyag az erdélyi művészet körén belül rendkívüli erővel utal egymásra. Az erdélyi iskola valóban iskola a szó legszorosabb értelmében: összefüggései oly nyilvánvalók, hogy az oltárok mesterei között minden esetben műhelybeli kapcsolatot tételezhetünk fel. Az egyetlen mesternév, amely e korból és vidékről napjainkra maradt, *Vince* (Vincentius) festőé, aki több művén megjelölte magát, így a tatárlaki (1508), nagysinkai (1521) és nagydisznódi (1525) oltáron. Vince mester valószínűleg nagyszebeni származású volt, annyi bizonyos, hogy nem ő volt az egyetlen erdélyi festő, aki ebben az időben működött, sőt nem is a legjelentékenyebb. A legkvalitásosabb oltárokon, pl. a csíkszentlélekin vagy a segesvárin nem található mesternév s feltehető, hogy Vince mester műhelybeli társa vagy segédje volt annak a festőnek, aki az említett jobb oltárokat készítette.

A sort az 1510-ből való csíkszentléleki oltár (Budapest, Nemzeti Múzeum) nyitja meg, festett szárnyasoltár, melyet bizonyos Czako nevű nemesember fia emeltettek. Több szempontból érdemel figyelmet. Nemcsak donátorairól tudni, hogy magyarok voltak, hanem festője is elárulja helyi származását. A Szent Ferenc stigmatizációját ábrázoló szárnyképen pl. a háttérbe tipikus, félreismerhetetlen erdélyi erődtemplomot festett, jelölve annak, hogy szűkebb hazájának építészeti jellegzetes-

ségei megragadták figyelmét. Az oltár középképe a Szentlélek eljöveteletét ábrázolja, szárnyainak belsején Szent Ferenc stigmatizációjának jelenetén kívül hármásával álló szentek, a külsőkön a passió jelenetei láthatók. Kerekarcú, különös típusai az első pillanatban feltűnnek. A kompozíció hasonlótárgyú német képekre emlékeztet, a kivitel azonban sajátosan egyéni. A festő nem dolgozik tömegekkel, csak vonalakkal. A tér éreztetése egyáltalán nem játszik szerepet. Figuráit szeszélyesen kanyargó, későgotikus vonalak alakítják, a rajzos elem túlsúlyra jut a képeken. A vonallal körülfogott síkokat egyenletes és éles színekkel tölti ki. Ezzel a technikával éri el különös, dekoratív hatását, melynek legfeltűnőbb ismertetőjele az átmenetek teljes hiánya és a plakátszerűség. E műnek nincsenek rokonai sehol a külföldön, egyedül Erdélyben található hasonló emlékek, a székelyek és erdélyi szászok lakta területeken.

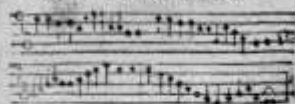
Legközelebbi rokona a segesvári Szent Márton-oltár, mely a helybeli domokosok templomából a segesvári Városi Múzeumba került. Dekoratív-lineáris stílusával rendkívül közel áll a csíkszentlélekihez, bár több köze van a külföldhöz: itt-ott figuráiban és tájképeiben Cranachra emlékeztet. Szorosan hozzájuk tartozik a szárnyképein Szent Orsolya legendáját ábrázoló benei oltár (1513), a képekben gazdag, de jelentéktelen berethalmi oltár (1515), a bogácsi (1518) és a szászsebesi oltár (1516—1523 között) s végül Vince mester késői művei, a nagysinki (1521) és nagydisznódi (1525) oltár. Az említett művek eredeti helyükön állanak a legutolsó kivételével, melynek oromdíszé és predellája a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeumba került, a többi része külföldön lappang. Valamennyi egyazon művészi szándék terméke s bár tizenhét év múlt el az első, 1508-ból való s az utolsó között, semmiféle fejlődés nyoma nem látszik a sorozaton. A csíkszentléleki oltárról mondtak valamennyire érvényesek: a jellegzetes, átmenet nélkül nyers színekkel festett, síkszerű, vonalas és dekoratív erdélyi helyi művészet termékei. Hozzátehetjük még, hogy növényi (leveles vagy indás) ornamentikával díszített domború aranyhátterük szerint is egységes csoportot alkotnak s élesen különböznek a javarészt poncolt aranyhátterű felvidéki képtábláktól.

Az utolsó emlékek, melyek közé az almakeréki, csíksomlyói és csíkménasági oltárok tartoznak, sokat veszítenek jellegzetességükből. Az almakeréki oltár orosz ikonokra emlékeztető, végtelékig merev formarendszerével megdöbbentő példája a provincializmusnak. Hasonlóan sivár a csíksomlyói oltár (középképe a Nemzeti Múzeumban, szárnyképei a Szépművészeti Múzeumban, predellája a kolozsvári Erdélyi Múzeumban), melyet kissé felületesebb szemlélő könnyen keltezne a XV. század közepére, noha 1520 előtt nem készülhetett. Végül a csíkménasági

ETEDRESZE.

Frater Györgynek négy hazalátó
Kisfalvi Csaból ki bódítatott.

Fratér György, hazalátó ember halgatott,
A nagy csabai málhát tőle hallgatott,
Majest. Csabai málhát tőle hallgatott,
Fratér György, hazalátó ember halgatott,
Kégy hazalátó ember halgatott,
Az aki elbírta a nagy bódítást,
Csak az a nagy bódító ember halgatott,
Olyan bódító ember halgatott,
Az aki elbírta a nagy bódítást,
Annak elbírta a nagy bódítást,
Az ottan a nagy bódítást,
Annak elbírta a nagy bódítást,
Tíz évig hazalátó ember halgatott,
Az aki elbírta a nagy bódítást,
Vagy nem vagy velem a nagy bódítást,
Hogy bódító ember halgatott,
El bódító ember halgatott,
Lippa országot a nagy bódítást,
Minden bódító ember halgatott,
Kégy hazalátó ember halgatott.

Reed

Rövid Historia,

MELYBEN MEG IZ

RATIK, SZENAN BASSANAK,

TÖRÖK CSÁSÁR ERÉHÉVEL, HAVASALFÖL-

dinek, és Erdély Országának poltrónfára való ki- verete, 1595 éttendőiben.

És Istennek segítségére által, annak az fok pogánfságnak,

az Magyarok által, meg verete és fegyver vallása.

Annak teltele, ugyan akkor, Borbély György Kapi-

tányában, Lypis Várával egyetemben, Tízszáznyolc

várának, és Kallélyosnak az Törököktől
való meg verete.

Ad Notum: Trojana Historia, &c.

EPIGRAMMA Ad S. Principem.

Panda Daciae princeps Sigismunde phalangis,

Roma, quibus Turca turpis saltra terra,

Majores majores canos, molis fufficit, ut re

Vatansip sua corde calente ramis.

Nyomatottan Abnagi György által.

Az Tékozlo Fiunak HISTORIAIA,

MELYBEN ATTYATOL

VALO EL BVCSVZÁSA, NAQY SZE-

gényfegre való jutása, Anyához való hazamenete,

és Anyának hozzá való kegyelge-

seinek meg.

Authore Johanne B. Sentmartoni.

AD NOTAM: Csak Keresztényeknek, Iskolák és Házakban, gye.

Es Historia mellé szilveszter az Vafrol való énekek is.

Annó
16

Damini
36

CLAUDIOPOLI.

Typis Hibernia imprimibus Georgius Abnagi.

oltár (1543, Budapest, Nemzeti Múzeum), melynek szárnyképei Dürer-metszetek után készültek, de az erdélyi jellegzetesség — ami a fejlődés e késői szakában már alig egyéb tehetetlen vidékiességnél — itt-ott még kiütözik belőle, különösen ami a típusokat illeti.

3.

Erdély 1556-ban függetlenné vált az anyaországtól, körülbelül abban az időben, midőn a gótika lángja utoljára lobbant fel. Ez a késői dátum azonban nem jelenti azt, hogy e föld a reneszánsz stílusáról ekkor még mit sem tudott volna; az, mint az anyaországban, itt is jóval megelőzte a gótika halódását, olyannyira, hogy a két stílus három emberöltőn keresztül egymás mellett virágzott.

Az erdélyi reneszánsz, hasonlóan a gótikához, nehezen született és nehezen halt meg. Első emlékei aránylag későn jelentkeztek, ennek ellenére némely szakember szerint kerek háromszáz esztendeig élt, ami egyedül végletes provincializmusával magyarázható. Ami kezdetét illeti, jóval elmaradt az anyaország friss igazodása mögött, így nem vett részt a protoreneszánsz mozgalmában, mely Zsigmond király és császár uralkodása idején bontotta ki virágait. Mátyás uralkodása idejéről származik első emléke, nem jelentékeny dekoratív szobrászi munka, Szamosfalvi Mikola Ferenc síremléke Kolozsvárt, 1471-ből. Az építészet emlékei pedig éppen a XVI. századból származnak, nagyrésztük a budai udvarban uralkodó reneszánsz stílus hullámverésével jutott Erdélybe, mint ahogy a Felvidékre hasonlóképpen jutott. Egynek, az elsőnek kivételével, mely egyben az erdélyi reneszánsz legjelentékenyebb terméke. A gyulafehérvári Lászy-kápolna ez, mely 1512-ben épült s melyet szembe lehet állítani az öt évvel korábbi esztergomi Bakócz-kápolnával. Mindkettő egyházi mecénás buzgóságából öltött testet, rokon feladatot vállal, ami a méretek szerénységében is kifejezésre jut. A kitűzött célt a Bakócz-kápolna jobban elérte; meleg vörösmárvány pompája, építészeti és díszítő tagozatainak ünnepélyes grandezza olasz szellemet lehel. A szépségeiben elmerülő néző joggal érzi magát Itáliában. A Lászy-kápolnából hiányzik az a tömör egység, mely esztergomi elődjét jellemzi. A hangsúly a belsősből a külsőre csúszott át, a homlokzatra, amely a reneszánsz szigorúságához képest szokatlanul festői. Apró részletformák öntik el a homlokzatot, finoman faragott keretek és címerek, többször megtört, dúsan díszített félpillérek. A tagozatok elvesztik struktív jelentőségüket s fellazulnak. Sok benne még a gotizáló elem, különösen ami figurális részleteit illeti. A hangsúly azonban már nem a múltra, hanem a jelenre esik, az olasz művészet friss hatására. A szí-

gorú, értelmes és struktív toszkánai reneszánsz építészettel szemben ez esetben inkább a laza és festői lombardiai stílus hatott, mint a kutatás már megállapította.

A gyulafehérvári kápolna az erdélyi reneszánsz egyik korai és teljes emléke. A további maradványok egy ideig inkább csak részletek vagy kisebb alkotások: kapuzatok, ajtók, faragványok és sírkövek. Két évvel későbbi, 1514-ből való a menyői református templom érett reneszánsz ízlésű kapuja, melyet Désházy István megbízásából a sokfelé dolgozó Johannes Fiorentinus faragott. A kapu esztergomvidéki vörösmárványból készült s így valószínű, hogy Esztergomban faragták s készen vitték rendeltetési helyére. Szerkezete, főképp felső lezárása a budapesti és pécsi szentségtartó-fülkékre, ú. n. pasztoforiumokra emlékeztet. A reneszánsz stílus tisztábban, egyszerűbb méltósággal jelentkezik, mint elődjén, a Lászy-kápolnán, ez a tisztaság természetes következménye annak, hogy formáit olasz mester alakította ki. A menyői kapu előfutára a többi erdélyi kapu- és ajtókeretnek, melyek később jelentkeznek s az itáliai stílust helybeli esztétikai igényeknek megfelelően dolgozzák át.

A részletek mellett azonban nemsokára nagy egységek is jelentkeznek, hatalmas kastélyok, melyeknek megfogalmazásába az új stílus beleszól. A fogarasi várat, melynek építéstörténete a XIV. század első évtizedeibe nyúlik bele, 1538-ban Majláth István átépítette. Ekkor, vagy nem sokkal később készült zord és monumentális hatású árkados udvara, melynek érdekessége, hogy az árkádok íveit hatalmas rusztikatómbök keretelik, ezzel szemben közöttük gótikus ízlésű pillérkötegek jelennek meg. A mintaképekben való ingadozásnak megkapó példája ez. A helybeli gótikus várépítés éppúgy hatott rá, mint az olasz cinquecento s e keverékstílust az ismeretlen építész nagy erővel és férfias pátosszal szólaltatta meg.

A másik nagyobb szabású XVI. századi emlék a keresdi Bethlen-kastély, Itt Í3 az árkados udvar az épület legfőbb jellegzetessége. A hozzáfalazott lépcső könnyű balusztertagjainak bája, az árkádokat tartó kihasadó oszlopok vaskos vidékiessége, derűsebb hatásúvá teszi az építményt fogarasi párjánál. A keresdi kastély említett részei a legújabb kutatás szerint 1559 és 1598 között készültek, de 1683-ban is átalakításon estek keresztül. Az erdélyi építészet egyik jellegzetessége a sűrűn történő átépítés, a lényeges változtatások sorozata, mely a fejlődés pontos megrajzolását csaknem lehetetlenné teszi. A levéltári adatok gondos összegyűjtésére támaszkodó apróbb templom- és kastélymonográfiák légióira lenne szükség, hogy a mai zűrzavarban rendet lehessen teremteni.

A kisebb emlékek, minők az említett építészeti részletek, tisztáb-

ban, érthetőbben szólalnak meg. Átalakításukra nem került sor, arra nem is volt szükség, tehát korukról világosabb, szabatosabb képet nyújtanak, mint a toldozott-foldozott, többször átalakított építmények. Nem sokkal a menyői kapu után, 1528-ban készült a kolozsvári Szent Mihály-templom sekrestyeajtájának remekbifaragott kökerete, mely hasonlóan reneszánsz ízlésű, de csak ebben az egyben egyezik meg vele. A szép keretet gazdag figurális díszítés lazítja fel, mely különösen a felső párkányt, s a reáboruló timpanont lepi el. Az ívmező hajlott felső sávjában kövérkés puttók vonulnak fel virágfüzérékkel, alattuk a frízen hasonló vidám csoport szalagokkal és gránátalmákkal. Közöttük a tulajdonképpeni timpanonban férfimellkép látható, különös helyzetben, szinte beszorulva a rendelkezésre álló szűk térbe. Kezében mondatszalagot tart, melyen D IOHANNES CLY olvasható. A pillérlábak egyikén pelikános címer látható, melyen I. C. betűk tűnnek fel. Johannes Clyn, a templomnak oklevelekben is szereplő plébánosa volt a szép kapu donátora, s mint Grandpierre Edit megállapította, a nevére vonatkozó feliratot az ismeretlen művész kőbe faragott képmása tartja. A gótikus ízlésű alak kényszeredett tartása, de németesen realiztikus fej-típusa is erősen emlékeztet Anton Pilgram brünni mesternek a bécsi Szent István-dóm orgonálábán alkalmazott önarcképére (1510—1515), nem kétséges, hogy a motívum innen származik. A vidám puttócsoport ezzel szemben a délnémet reneszánsz szobrászatnak, a Daucher-iskolának szellemét idézi. A sekrestyeajtó, mely egész Magyarország legdíszesebb ilyenmű XVI. századi alkotása, nagyjában reneszánsz ízlésű, de Itália hatása csak közvetve érvényesül benne: közvetlen eredője a délnémet reneszánsz s kisebb mértékben az osztrák későgotika.

A későbbi ajtókeretek nem ezen a nyomon indulnak s a kolozsvári emlék magánosan áll az erdélyi művészet történetében. Ez annál érdekesebb, mert a hasonló emlékek nagyrésze ugyancsak Kolozsvárt készült. Kolozsvári házakon s részben a helybeli múzeumba szállítva egész sor díszes kő-ajtókeret látható, melyek a XVI. század második felében készültek. A keretek jellegzetessége a mértani formák kedvelése, a vájt félpillérek alkalmazása. Gazdagok, de szárazak, olaszos jellegük azonban nemcsak a gyakran alkalmazott olaszos ízlésű címerpajzsokból nyilvánvaló, hanem a klasszikus-reneszánsz motívumoknak (rosetta, tojásfríz, fogas párkány, triglifek) használatából is. Az emléksorozat alapján feltehető, hogy Kolozsvár a XVI. századi erdélyi kőfaragás centruma volt; emlékei valóban helyi jellegűek.

A XVI. századi építészet és dekoratív plasztika maradványai a következő fejezetbe kívánkoznak, amely a barokk stíluskorszak emlékein tart rövid szemlét. Időbelileg oda kívánkoznak, bár stílusosan bajos az emlékeket pontosan meghatározni. A zavaros politikai helyzet

elvágtá Erdélyt a nyugati kezdeményezések rendszeres megismerésétől. A stílus megállott: ennek tulajdonítható, hogy a XVII. századi emlékek zömét az újabb kutatás, élén Balogh Jolánnal a reneszánsz stílus emlékei közé sorolta, sőt a reneszánsz nyomait a XVIII. században is fel vélte fedezni. Felfogása, amíg a formák vizsgálatánál tart, helyesnek mondható, azzal a meggondolással, hogy ebben az esetben a reneszánsz részletformák, melyek az idő folyamán egyre homályosabbakká váltak, nem egyebek, mint a megállás, a mozdulatlanság, a tanácstalanság szomorú tünetei. A XVII. századi erdélyi építészet nem annyira reneszánsz stílusú, mint inkább stílus nélküli: ha igen érdekeset alkotott is, a stílus tudata és igénye nélkül vegetált még akkor is, midőn a reneszánsz formákat merő kényelemből fel is használta.

Hátra lennének még a festészet emlékei; melyekre a fentebbiek érvényesek, amennyiben ismeretesek. Sajnos, a gótika utáni s a XVIII. század előtti festőművészet még mindig a kutatás mostohagyermeké. A későgotika bő és változatos termése hirtelen megakad, mint Magyarország egyéb területein. Tiszta reneszánsz ízlésű magyar kép nincsen, nincs ilyen Erdélyben sem, ami festett mű a gótika után s a barokk előtt Erdélyben készült, még inkább stílus nélkül szükölködik, mint az építészet ú. n. későreneszánsz ízlésű alkotásai.

4.

A XVII. század építészete a reneszánsz lassú halódását és a barokk előrenyomulását mutatja. A vidékiesség bizonyítéka, hogy néhány nagyszabású építmény, így a korábbi részek átépítésével 1620 és 1657 között készült aranyosmedgyesi várkastély újabb részeiben is erősen konzervatív. A század legnevezetesebb építészeti alkotása a bethlenszentmiklósi kastély, amely a főkapun elhelyezett felirat szerint 1668 és 1673 között készült. Építtetője Bethlen Miklós erdélyi kancellár volt, ki maga tervezte az épületet, részben francia, részben olasz minták, halvány emlékképek nyomán. A kastély egyszerűségével, szigorú szimmetrikus elrendezésével és apróbb tagozatainak szárazon célszerű alakításával a francia reneszánsz némely emlékére vall, ezzel szemben olaszos az udvari homlokzat árkádsora, talán Bethlen Miklós velencei tartózkodásának emléke. Nagystíliú és pompás, de ugyanakkor végzetesen elkésett, ami az ország politikai helyzetével is magyarázható. A török uralom miatt hazánkban hiányzik a korabarokknak és a barokk fénykorának, a XVII. századnak hatása, mely helyes irányba terelte volna a fejlődést. Egy fecske nem csinál nyarat, — Bethlen Miklós külföldön jártaiban talán megismerte az építészet időszerű tetteit, de magyar földre

átültetni, egyedül, egymagában, felülmúlta volna erejét. Még inkább áll ez a bethlenszentmiklósi kastély korbéli társaira, melyek annak nagyvonalúsága híjján ismételtetik a régi formanyelvet, anélkül, hogy egy-egy magától adódó festői ötleten kívül valamit hozzátennének.

Így az erdélyi barokk kivirágzása csak a XVIII. században következhetett be, mikor a politikai állapotok a török uralom megszűntével ezt lehetővé tették. Szabaddá vált az út a nyugati műveltség és Erdély között, amely út Magyarországon vezetett keresztül. Az évszázados kényszerű csend után szerte az országban serényen indult meg a munka, hulláma átcsapott Erdélybe is s az ottani művészeti törekvéseket magához hasonította.

A XVII. században az erdélyi stílus még elválik az anyaország művészetétől. Bizonyos önállóság érezhető benne, ha a provincializmus árán is talán némi keletieség, a törökkel való kapcsolat eredményeképpen, leginkább a szobrászat területén. A következő században nemcsak ez a kis önállóság szűnik meg, hanem még az anyaország is elvesztette művészeti függetlenségét. Erdély csakúgy, mint a Dunántúl vagy a Felvidék, sőt akár mint Karintia vagy Csehország, a középeurópai későbarokknak egyik tájban, lakosságban, négyzetkilométerekben stb. a többitől különböző, művészetileg azonban nagyjában azonos termőföldje. Ezt a középeurópai későbarokkot a kutatás Habsburg-birodalmi, monarchikus művészetnek, vagy dinasztikus barokknak nevezi, nem annyira az uralkodócsalád kezdeményező szerepe miatt, hanem azért, mert a jogaruk alatt álló országoknak és tartományoknak közös művésze. Az új stílus az osztrák tartományokból áradt szerte. Az Ausztriába szivárgó olasz mesterek és olasz hatások megtermékenyítették a XVII. század második felének művészetét, a XVIII. században már helyi mesterek, osztrákok vették át, azok alakították ki a későbarokk jellegzetes, középeurópai stílusát, mely hazánkban is elterjedt. Aki az egyes területeknek, így például Erdélynek korbéli művészi önállóságában hinne, annak csak bele kell pillantania az egykorú elszámolásokba. Idegen nevek sorozatára bukkan, nemcsak a tervezők jöttek messziről, hanem a pallérok is, sőt gyakran még a kőművesek is.

Erdély XVIII. századi emlékei szervesen beleilleszkednek a monarchia barokkművészetébe. Az első monumentális arányú mű, a nagyváradi székesegyház 1752 és 1779 között öltött testet. Építését Giambattista Ricca olasz mester kezdte meg, kitől a munkát Franz Anton Hillebrandt, a másutt is igen tevékeny kamarai építész vette át. Hillebrandt be is fejezte a nagyméretű székesegyház építését, amely széles homlokzatával, helytelen arányaival, széttolt és csenevész tornyaival nem a legszerencsésebb hatású. Annál jobban sikerült Hillebrandt másik nagyváradi alkotása, a püspöki palota, mely a magyarországi barokk

palotaépítés első öt emléke közt bizonyára helyet foglal. Építése 1762 és 1777 között történt. Alakításában már a későbarokkot követő stílusfázis, a copf ízlés is közrejátszott, mint a középrizalit füzéres díszítése mutatja.

A külföldről bevándorolt vagy idelátogatott barokk mesterek között Hillebrandt neve a legismertebb. Mellette kisebb jelentőségű építészek is tevékenykedtek, kiknek szerepe a manapság friss erővel megindult barokk-kutatás kapcsán bontakozik ki. Így például Schuchbauer Antalé, kinek származását egyelőre homály borítja. Abból, hogy nem szerepel a kolozsvári esküt tett polgárok listájában, csak annyit lehet tudni, hogy nem e városból való volt. Építészeti és dekoratív szobrászati munkákat egyaránt vállalt. Tervei nyomán készült a marosvásárhelyi gróf Toldalagi-ház 1762-ben, a későbarokk városi palotaépítészet kisméretű, de vonzó emléke, melynek külső és belső díszítése egyaránt gazdag. Schuchbauer állította a kolozsvári Mária-oszlopot is, melynek arányai azonban kevésbé sikerültek.

A XVIII. század második felének egyik legjobb arányú épülete a geryeszegi gróf Teleki-kastély, mely 1777-ben készült el. Formaadása erősen emlékeztet az ország más területén álló kastélyokéhoz, például Gödöllőhöz és Pécelhez. Mesterének nevét egyelőre nem ismerjük.

A század egyik tevékeny mestere a württembergi származású Johann Eberhard Blauinann, aki pályafutását szobrászként kezdte Nagyszébenben s csak később pártolt át az építészethez. Legjelentékenyebb műve a kolozsvári Bánffy-palota, mely 1774 és 1785 között épült. Blauinann a későbarokk legutolsó szakában dolgozott s az egymásután jelentkező új ízléshullámok között nem tudott vagy nem akart eligazodni. A barokkot rokokóval és copf ízléssel keverte, általában díszítő részleteiben sok a vidékiesség. Ugyancsak az ő vezetésével épült át a kolozsvári minorita-templom (1782—1784), ezenkívül Bonchidán is dolgozott.

A bonchidai Bánffy-kastély az erdélyi palotaépítészet egyik legérdekesebb emléke. Alaprajzilag, négy kerek saroktornyával világosan mutatja középkori eredetét. Szinte minden század változtatott rajta a maga ízlése szerint, legtöbb műrészlete azonban a XVIII. századból származik. Ha nem lenne stílusok konglomerátuma, azt lehetne mondani, hogy Erdély legszebb ilyenmű alkotása, mert részleteinek pompája, különösen rendkívül előkelő díszudvara messze megelőzi a nagyváradi püspöki palotát. A toldás-foldás azonban nem engedi egységes hatás megnyilvánulását, a középkor és későbarokk keveredése inkább hangulatilag, mint művészetileg sikerült. Építésében a századok folyamán számos mester vett részt. Fontosabbak, akik megérdemlik az említést, a szász Leder József, a szobrászként szereplő Nachtigall János és az említett Blauinann, ki az udvari homlokzat szép kapuzatát tervezte. Szeren-

esés arányú, finom mű még a nagyszebeni Bruckenthal-palota, mely 1778 és 1779 között épült; gracilis díszítése érdekes ellentétben van súlyos tetőszerkezetével.

A továbbiakban eltekintünk a pusztán lokális jelentőségű nevektől és művektől. A század végén a későbarokk beletorkollik a XVI. Lajos stílusba, a copf ízlés korába, végül azon keresztül a klasszicizmusba, Erdély azonban szívósan ragaszkodik a későn felismert s alkalmazni kezdett barokk formanyelvhez, nehezen enged belőle s akkor is inkább csak a copf stílusig jut el. Erre vall például a kolozsvári Gróf Teleki-palota, az említett Leder József műve 1790—1795 közöttől, aránylag késői időből ahhoz, hogy még a copf ízlésről se vegyen tudomást. Jellegzetessége a hatalmas és súlyos tetőszerkezet, mely a XVIII. századi erdélyi palotaépítészetben általában gyakori: talán ez az a lokális íz, amely a nemzetközies-dinasztikus formanyelvben Erdély egyénisége. Az építészet hagyománytisztelét mutatja még a kolozsvári Gróf Toldalagi-palota is, melyet az olasz Carlo Justi emelt 1800 és 1808 között, szóval a klasszicizmus korában. A klasszicizmus közelgéséről azonban csak az oszloposán kiképzett udvar árulkodik, a homlokzat jón fejezetű félpillérei még a copf ízlés késői virágzását mutatják.

Jóval kevesebbet tudunk a szobrászat korbeli fejlődéséről. Az emlékeknek még összegyűjtése sem kezdődött meg, pedig az erdélyi templomok szinte roskadásig telve vannak idevágó anyaggal. A kutatás idegenkedése talán azzal magyarázható, hogy a korbeli szobrok általában csak a dekoratív követelményeket ütik meg, művészetileg nem jelentékenyek. A legismertebb mester a reneszánsz és barokk határán nem annyira időbelileg, mint stílusbelileg Nicolai Illés, kinek több műve ismeretes. Nevezetes műve az almakeréki Apafi-tumba, 1635-ből a Nemzeti Múzeumban, e zsúfolt díszű, heroikus-reprezentatív alkotás, előfutára a vidékiességükben is érdekes, olykor megkapóan naturalisztikus szász figurális síremlékeknek, melyből hosszú sorozat maradt napjainkra. A koraibb emlékek közül nevezetes még a kolozsvári Szent Mihály-templom barokk portikusza, sok lendületes mozgású alakkal, König János műve 1743—1747 közöttől. A későbbiek közül mint jelképre az említett Nachtigall Jánosra hivatkozhatunk. Az előbbi templom belső, barokkstíliú díszítése részben tőle származik, ő tervezte a finoman faragott, kavargó felhők és redők közé ágyazott Szentkereszt-csoportot, melyen a rokokó szellem távoli visszfénye csillan meg s az említett Schuchbauer Antallal egyetemben a templom pompázatos szószékét.

Valamivel több ismeretes a festészet emlékeiről s ez a többlet az erdélyi szász élet zártságának köszönhető. A festők, akik e korból előderengenek, többnyire szászok, műveik egy részét és emléküket kegyelettel örökítette egyik nemzedékről a másikra a nagyszebeni és barcasági

szász társadalom. Ha a fejlődést nem is lehet lépésről-lépésre nyomon követni, oly váz mégis rendelkezésre áll, mely elárulja a hajdani körvonalakat. A szalak a XVII. század elejéig vezetnek el. Az első ismert név Terbruggen Henriké (1588—1629). Mányokit és társait megelőzve az elsők egyike, ki művészetét külföldön próbálta kamatoztatni. Erdélyi szász volt, hamar elkerült hazájából, tíz évig Rómában élt, majd Hágába és Utrechtbe tette át működésének színhelyét. Igen «ok műve ismeretes, melyekkel főképp a hollandiai műkritika foglalkozott. Sajnos, hazájának e ritka művészből haszna nem volt, szülőföldjére soha vissza nem tért s így stílusa nem hathatott ott, ahol leginkább szükség lett volna arra.

A XVII. századból, néhány évtizeddel későbből, más festők is ismeretesek, így a Zsolnáról Nagyszebenbe költözött Stranover (Stranovius) Jeremiás, aki a segesvári kolostortemplom oltárképét festette 1689-ben. Még határozottabban bontakozik ki fiának, Tóbiásnak (1684—1724) egyénisége. A fiatal Stranover Nagyszebenben született, majd Angliába vetődött s ott Bogdány Jakab tanítványául szegődött. A két honfitárs a messze távolban is egymásratalált. Stranover azonban nem maradt végkép külföldön, mint Terbruggen vagy Bogdány, hanem hazatért szülővárosába s ott dolgozott tovább. A nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum, a helybeli művészet e nagymúltú és gazdag tárháza néhány vásznát őrzi. Csendéleteket festett aprólékos gonddal és finom megfigyeléssel, ami Bogdány iskolájára vall, azonban nem annyira az állatvilág érdekelte, mint Bogdányt, hanem a növények, főképp a konyha tartozékai.

Néhány évtizedig semmit sem tudni a festészet sorsáról, sem a szász vidékeken, sem egyebütt. A XVIII. században, a birodalmi barokk elterjedésével a vándor-építészek és szobrászok mellett a festők is útra kerekednek Erdély felé. Oklevelileg ugyan ki nem mutatható, de igen valószínű, hogy az osztrák barokkfestészet legnagyobb mestere, Franz Anton Maulbertsch is megfordult Erdélyben. A kolozsvári Szent Mihály-templom egyik oltárképe, mely 1748-ban készült s amely a királyok imádását ábrázolja, fényárnyékos mintázásával, gyengédségével, formáinak mozgalmas játékával az ő ecsetjére vall. Johann Nepomuk von Schöpf is dolgozott Erdélyben. Előzőleg Temesváron festett, 1774—1776 között a nagyváradi székesegyház kupolafreskóját készítette el. Rajta kívül említhető még Johann Cimbal, ki Székesfehérváron, a zalamegyei Kerkaszentmiklóson és Zalaegerszegen dolgozott, azonkívül a nagyváradi székesegyház négy mellékoltárának képét festette meg. Ismeretes még Vinzenz Fischer bécsi festő munkája is, ugyanott.

E nemzetközi intermezzo alatt Erdély festészete miben sem különbözik az anyaországtól. Utána ismét a szászág veszi kezébe a festészet irányítását 9 aránylag szép sikerekre tekinthet vissza. A XVIII. századi mesterek közül a nagyszebeni Stock János Márton (1742—1800) emel-

kedik ki, ki Bécsben Meytensnél tanult. Hazatérve főképpen oltárképeket és arcképeket festett. Határozott művészegyéniség, akinek oeuvre-je számszerűt is jelentékeny. Arcképei a barokk és klasszicizmus stílusának keveredéséből születtek, itt-ott még feltűnik egy-egy festői effektus vagy kavargó ruharedő, az arcok azonban már rendszerint simák, a színek hidegek. Stock kiváló jellemábrázoló volt, akinek művészete monografikus feldolgozást is megérdemelne.

A század fordulóján még egy festőről kell megemlékezni, ifjabb Neuhauser Ferencről (1763—1836), nagyobb művészcsalád leszármazottjáról. Neuhauser ugyancsak Nagyszebenben működött, arcképeket és zsánerjeleneteket festett. Az utóbbiak közül Szász pap bevonul parókiájára c. két képe a legnevezetesebb, az egyik a jelenetet télen, a másik nyáron mutatja be. A Bruckenthal-Múzeumban függő képek széles elbeszélő-kedvük és aprólékosságuk miatt nevezetesek. Neuhauser művészete időrendben összeesik a biedermeier kialakulásával, azzal a stíluskorszakkal, melytől kezdve a fejlődés Erdélyben folyamatos és megszakítatlan.

5.

Az új század fordulóján Erdély művészetének képe teljesen megváltozott. Az anyaországgal való politikai összeolvadás, az unió csak a század közepén következett be, művészetileg az egység már előbb kialakult. A klasszicizmus korától kezdve jellegileg nincs külön erdélyi művészet, csak helyileg. Hozzájárul az anyaországhoz való hasonulás teljessé tételéhez az is, hogy az ortodox emlékek egyre kevesebbek és jelentéktelenebbek, napjainkban pedig csaknem teljesen elsorvadtak. A nyugati ízlésnek nem kell ezentúl osztoznia Bizánc kiöregedett és elfáradt utódával.

A XIX. és XX. század erdélyi építésze nem jelentékeny. Sem a klasszicizmusnak, sem a romantícizmusnak, sem az utánuk következő, régi stílusokat másoló zürzavarnak nincs oly képviselője, ki az anyaország párhuzamos termelésével felvehetne a versenyt. A szecesszionizmus, illetve az abból sarjadt népies stílus ezzel szemben a temesvári születésű Kós Károlyban mesterére talált. Kós részben a budapesti születésű Thoroczkai Wigand Ede hatása alatt fordult a népművészethez, Thoroczkai Wigand ugyanis sokáig Marosvásárhelyt dolgozott s stílusa belejátszott az erdélyi fejlődésbe. Ez és Erdély népművészeti formakincse alakította ki Kós sajátos stílusát. Sokoldalú, érdekes tehetség, kinek Erdély művészeti életében ma is vezető szerepe van. Az „új tárgyiaság” cikornyamentes és célszerűségre törekvő stílusa ezzel szemben nehezen hódítja meg Erdélyt, ugyanakkor, mikor az anyaországban és a környező államokban győzelme immár kétségtelennek látszik.

Ugyanígy, vagy még szomorúbban áll a szobrászat ügye, melynek számottevő képviselője alig van a két században. A gyulafehérvári születésű Züllich Rudolf (1813—1890) a klasszicizmusnak erőtlen s technikailag is gyengén alapozott művelője. A historizmus nagy erdélyi emlékműveit — így közöttük a legkülönbet, a kolozsvári Mátyás szobrot — messzi vidékekről jött mesterek készítették. Újabbán Pásztk Jenő az egyetlen, aki számot tarthat a figyelemre. Budapesten résztvett az aktivisták mozgalmában s ma Erdélyben dolgozik. Se magyar, se szász, se oláh kimagasló tehetség eddig nem jelentkezett, bár újabbán a termelés folyamatossá vált.

Annál ismertebbek a festészet képviselői, kiknek sorát Barabás Miklós nyitja meg. Mielőtt művészetük rövid ismertetésére sor kerülne, meg kell említeni, hogy a kiváló festők e hosszú menete többnyire nem odahaza dolgozott, hanem az anyaország egyéb részeiben, elsősorban Budapesten s azt is, hogy kialakult, rendszeres művészi élet Erdélyben még a XIX. században sem volt. Kolozsvár az egyetlen város, mely érdeklődött a művészet iránt, legalább is a biedermeier korban. A művészeti centrum, az anyagi lehetőségek hiánya okozta a festők szétszéledését s ez a centrum ma is, impériumváltozás után is hiányzik.

Barabás Miklós a 'kolozsvári Szabó István s az említett nagyszabeni Neuhauser tanítványaként 1835-ben telepedett meg Pesten. Márólholnapra híres ember lett belőle, karrierjét írók és politikusok egyengették, közöttük Széchenyi István gróf. A magyar művészet éppen ekkor érett meg arra, hogy az osztrák festőimport nyomása alól mentesüljön. Barabás kapóra jött.

Festői fejlődése nem volt változatos. Mestereinek hatásaképpen a klasszicizmus katonái közé állt és lassú kibontakozás során megtette azokat az engedményeket, melyeket a klasszicizmus megtett a biedermeiernek. Együtt változott az idővel, de csak addig, míg a biedermeier uralkodott. Csendes és óvatos fejlődésébe mindössze két ízben játszott bele némi epizódyszerű mozgalmasság. Először erdélyi és romániai tartózkodása alatt. 1831—1833 között, midőn korai francia romantikusok grafikai lapjai kerültek kezébe s ezeken fellelkesedve, ugyancsak grafikában, futólag kacérkodott az új stílussal. Másodszor 1834-ben, mikor Itáliában megismerkedett Leitch angol akvarellistával s annak hatása alatt szélesen felrakott színekkel, finoman lírai, friss és gyengéd vízfestményeket készített. Mindkettő kirándulás jellegű, az impulzusok fellobbantak s hamarosan kiégték. Barabást nem ez a két intermezzo avatja fontossá művészetünk történetében, hanem portréfestészete. Több ezerre rúg arcképeinek száma, kezdve a nagyméretű képmásoktól az apró, lehellelfinom miniatűrökig. Ebben a végeláthatatlan sorozatban szinte enciklopédiáját adta a magyar történelem és kultúra korbéli szereplőinek. Mű-

veinek jellemző erejében, a modellekhez való hasonlatosságban meg lehet bízni. A példátlanul gazdag arcképsor akkor is emlékeztetne a művészre, ha egyebet nem alkotott volna, hiszen hiánytalan bőségben mentette meg azoknak földi alakját, kik ebben a korban a magyar élet színpadán megjelentek. Mint arcképfestő, kvalitásait tekintve is jelentékeny. Különösen áll ez női képmásaira, melyekben gyakran meleg érzelmességű, közvetlenségében elragadó hangokat ütött meg. Ment minden nagyhangúságtól, a modell megjelenése és tartása a legegyszerűbb és a festői eszközök, melyekben a rajzos elem viszi a főszerepet, szintén igen tartózkodóak. Férfiarcképei nagy általánosságban kevésbé sikerültek, a méltóságjellegességet rendszerint kimértség pótolja, hiányzik belőlük az élet melege, a líraiság, mely átsüt női képmásainak simán-hűvös technikáján.

Bármilyen óriási gyakorlatot szerzett is az arcképfestés révén, az emberi test szerkezetének beható ismeretéig soha nem jutott el. Ez az egyik oka annak, hogy életképei nem érik el a képmások értékszintjét, bátortalanság érezhető mögöttük. A Menyasszony megérkezése (1856, Budapest, Szépművészeti Múzeum) c. sokalakos kompozíción például az egyes figurák ötletlenül, kényszeredetten mozognak, a csoportosítás pedig egyszerű egymásmellé állításból áll. Ezek a hibák azonban nemcsak az említett hiányosságból fakadnak, hanem abból is, hogy a művész ihlete fogyatékos, elképzelése sablonos volt. Zsánerképei közül a legjobbak, mint pl. a Galambposta, tulajdonképpen novellisztikus elemmel cifrázott arcképek. Erényeivel és hibáival egyetemben nagy alakja volt a bontakozó magyar piktúrának és ami a közönség és művész közötti viszony elmélyítését illeti, korszakos jelentőségű.

A következő nemzedék nagy erdélyi fia a kolozsvári származású Székely Bertalan, a magyar akadémizmus legnagyobb alakja. 1850-ben, mint tizenöt éves ifjú, Bécsben Geigernél és Rahnál kezdte pályafutását, öt év múltán visszatérve, Brassóban és Nagyszébenben vállalt apróbb munkákat, arcképeket festett, sőt cégéreket is, majd Münchenbe ment, ahol Kaulbachnál és Pilotynál tanult. Két legkorábbi, Münchenben festett képe, az önarckép (1860, Ernst-gyűjtemény) és II. Lajos holttestének megtalálása (Szépművészeti Múzeum) egész pályáját jelképezi. Az önarckép remekül festői, iskolás hagyományoktól ment, összefoglalóan nagyvonalú és érzelmektől átjárt ábrázolási módjával szemben a történelmi kép kiszámított és száraz. Az utóbbin érezni, mint ahogy Székelynek valamennyi művében érezni lehet, hogy hosszú, nehézkes vajúdas, töprengés és kísérletezés árán öltött testet. A huszonöt éves fejjel festett nagyigényű kompozíció egy hosszú, keserves vívódásokban, fukarul juttatott elismerésben eltelt művészpálya további útját jól megmutatja, beharangozza a későbbi vásznakat, melyeket éppúgy mesteri rajztudás,

igaz művészre valló formafelfogás és etikai emelkedettség jellemez, de jellemez egyúttal sajnos agyonkísérletezés, fáradtság s az igazi festői problémák szinte érthetetlen elkerülése.

Egymásután készültek nagy történelmi kompozíciói, arcképei, aktjai s életének késői szakában falképei. Csodálatosképpen azonban nem annyira a mű érdekelte, hanem az eszmének, melyet a mű megérzékít, abszolút pontos és sokoldalú kifejezése. A magyar akadémiizmusnak nincs nagyobb tehetségű s egyben tragikusabb alakja e töprengő mesternél.

Torzó-voltában megegyezik vele legtehetségesebb tanítványa, a sepsiszentgyörgyi születésű Gyárfás Jenő, ki mint akadémikus művész kezdte, de hamarosan átpártolt a romantikus realizmus stílusához. Példa reá Karlovszky Bertalanról festett kiváló képmása (1880, Budapest, Szépművészeti Múzeum), mely a magyar arcképfestészet legnagyobb remeke. Bátran, de rendkívül érzékenyen, foltokban, de mesteri rajzkultúrával festett alkotás, jellemző erővel és érzésekkel telítve. A beállítás és a részletek beható tanulmányozása még az akadémiizmus öröksége, új benne a temperamentum, mely a létrejövés világos nyomait hagyta a képen. Münchenből hazatérve, szülőhelyén festette meg Tetemrehívás (1881, Budapest, Szépművészeti Múzeum) c. nagyobb kompozícióját, mely a vázlatokhoz képest meghidegült, de még így is szokatlanul szenvedélyes. Hevülete magával ragadó. Sajnos, Gyárfás műve után sepsiszentgyörgyi műhelyébe gubózott be s a fiatalkori remekművek pompájából a hallgatás évtizedeibe költözött át. Később újból festeni kezdett, néhány vászna a romantikus realizmus legjobb színvonalán áll, nedvekkel teli, dús és pompázó festőiségével Munkácsy művei mellett is jelentékeny.

A következő nemzedék legfontosabb mozgalma Erdély határán játszódott le, a nagybányai művésztelep megalapításával és felvirágoztatásával. A művészek azonban, kik e mozgalomban résztvettek, nem voltak erdélyiek s képeik bemutatása is nagyobb részben Budapesten történt. E generáció egyik nem nagybányai igazodású, de jelentékeny képviselője a brassói származású Koszta József, kinek az új felfogás értelmében a természet a legfőbb ihletője. Koszta nem a finomságok festője. Nehézkés, barbár erejű, tómondatokban beszélő festői nyelve fokozatosan bontakozott a Bastien-Lepage-i finom naturalizmus hatása alól. Tárgya szerint a parasztság apoteózisa. Előadási módja rendkívül erőteljes. Vad kékjei, sárgái, pirosai harsognak. Napsütésének forrósága tikkasztó, árnyékai súlyosak, mintha kövek lennének. Rajza durva és elnagyolt. Se impresszionistának, se posztimpreszionistának nem lehet nevezni, bár atmoszférikus hajlandósága az előbbi stílusból fajzott el. Némiképp rokon tehetség vele a csikmindszenti származású Nagy István, akinek darabos, monumentális tanulmányfejei és szenvedélyes lendületű

fekete-fehér tájképei hasonlóan a föld és a természet szeretetéből sarjadtak.

A magyar származású festők hosszú sora után egy erdélyi száz következik, a brassói Máttis-Teutsch János, ő jelenti az absztrakt irányok feltűntet Erdélyben, illetve jelentené, ha odahaza maradt volna. Főképp azonban Budapesten dolgozott, hol sajátos, ernyedtt, passzív expresszionizmusával feltűnést keltett. A húszas évek elejétől kezdve nyugaton dolgozott, ott is állított ki s azóta nem hallatszott hír róla. A legújabb törekvések a rónaszéki származású Borberek Kovács Zoltán festőben és szobrászban találtak hivatott művelőre.

¹ A honfoglalásikori lelőhelyek térképe, ami Erdélyt illeti, levés szolid támpontot nyújt. Az ásatások annakidején nem voltak oly rendszeresek, hogy ezeknek alapján a települések helyére következtetni lehetne.

² Paul er Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II. kiad. Bp. 1899, 20 l.

³ Gerevich Tibor: A régi magyar művészet európai helyzete. Bp. 1924.

⁴ V. ö. österreichische Kunsttopographie, XXIII. kötet, Bécs, 1931, 402—413. l. A rokonságra már Kiesbinger rámutatott.

⁵ Roth Viktor Brassói Ulrik szobrász 1508-ban készült művének hitte. Mondani sem kell, hogy e meghatározás, melynek alapjául egy — ki tudja mire vonatkozó — oklevél szolgált, nem állja meg helyét.

IRODALOM

Arányi Lajos: Az 1452-ben épült és 1854-ben leégett, azóta pedig folyvást pusztuló Vajda Hunyad várának rövid szöveggel magyarázott négy látata. Bp. 1867.

— Vajda-Hunyad vára. 1452, 1687, 1866. Pozsony 1867.

Arbeiten des Herrmannstädter Goldschmieds Sebastian Hann. Herausgegeben von Verein für Siebenbürg. Landeskunde. Nagyszeben, 1884

Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt. Kolozsvár, 1932.

— Márton és György kolozsvári szobrászok. Kolozsvár 1934.

Bánóczi József: Szent László lovasszobra Nagyváradon (különnyomat az Alexander-émlékkönyvből). Bp. é. n.

Barabás Miklós emlékiratai. (Közli Kézdi-Kovács László.) Bp. 1902.

Bíró József: Nagyvárad barokk- és neoklasszikus művészeti emlékei. Budapest 1932.

— A kolozsvári Bánffy-palota. Kolozsvár 1933.

— A kolozsvári Szt. Mihály-templom barokk emlékei. Kolozsvár, 1934.

— Két kolozsvári barokk főúri palota. Bp. 1934.

— A bonchidai Bánffy-kastély. Kolozsvár 1935.

Bunyilay Vince: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Bp. 1878.

— A nagyvárad 1. sz. székesegyház. Nagyvárad 1880.

— Szilágy megye középkori műemlékei. Bp. 1887.

Csabai István: Az erdélyi reneszánsz művészet. Bp. 1934.

Csányi Károly: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1899.

Czakó Elemér: Kolozsvári Márton és György. Bp. 1904.

Deák Farkas: A kolozsvári ötvöslegények strike-ja. Bp. 1899.

Décsényi Gyula: A nagybányai Szent István-templom maradványai.

(Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1892.

Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Berlin, 1934.

Diváld Kornél: Székely szárnyasoltárok. (Különnyomat a Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyvéből.) Kolozsvár 1930.

Dragomir, Silviu: Vechile biserici din Zarand ei clitorii lor in sec XIV. si XV. Kolozsvár 1930.

Emlékkönyv gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára. Kolozsvár 1889.

Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár 1929.

Esztegar László: A szamosújvári emlékszobor ügyében. Szamosújvár 1894.

Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás, az első magyar képtáblafestő. (Különnyomat a Régészeti Évkönyvből.) Bp. 1923.

Gerő Ödön: Székely Bertalan. Bp. 1913.

Gross, Julius und Ernst Kühlbrandt: Die Rosenauer Burg. Bécs 1896.

Gusbeth: Die Grabdenkmäler in der Westhülle der evang. Stadtpfarrkirche in Kronstadt. Brassó 1896.

Gyárfás Tihamér: A brassói ötvösség története. Brassó 1912.

— Régi brassói ötvösművek. Bp. 1909.

György Lajos: A kolozsvári Szent Mihály-egyház. Kolozsvár 1924.

Halaváts Gyula: Utijegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorbó környékéről. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1907.

— Keresztényszigeti és pókavári emlékek. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Budapest, 1908.

— Vizakna, Kiscsúr, Kistorony emlékei. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Budapest, 1909.

— Szelindek vára és a szelindeki, nagyosúri és kakasfalvi templom. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Budapest, 1911.

— Kelnek vára. (Különnyomat a Hadtörténeti Közleményekből.) Bp. 1912.

— A vurpódi, veresimarti, szászújfalvi és szenterzsébeti templom. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1912.

— A kisselyki templom és templomerőd. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1913.

— Szeben vármegye románstílusú templomai. (Különnyomat a Budapesti építőmesterek ipartestülete évkönyvéből.) Bp. 1913.

— Az alczinai, holmányi, oltszakadati és feleki románkori templomok. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1914.

— A nagydisznódi ágost. ev. templom. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1914.

— A lesesi és morgondai ágost. ev. templomok. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1915.

— Doborka vára és a Nagyszeben környéki templomerődök. (Különnyomat a Hadtörténeti Közleményekből.) Bp. 1915.

Henszlmann Imre: Utí jegyzetek a Királyföldről. (Különnyomat az Archeológiai Értesítőből.) Bp. 1879.

— A nagyvárad-i ásatások. (Különnyomat Bunyitay: A váradi püspökség története c. művéből.) Bp. 1884.

— Die alten Kathedralen von Grosswardein. Bp. é. n.

Hoffmann Edith: Barabás Miklós. Bp. 1923.

Horwath, Walter: Siebenbürgisch—Sächsische Kirehenbungen. Nagyszeben, 1932.

Karácsonyi János: A nagyvárad—olasz r. kath. plébániatemplom rövid története. Nagyvárad, 1884.

Kirchliche Denkmäler aus Siebenbürgen. Nagyszeben, 1878.

Kohn Hillel—Zakó Gyula: A kolozsvár—házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. (Különnyomat az Erdélyi Múzeumból.) Kolozsvár, 1911.

Kővári László: Erdély régiségei. Kolozsvár, 1852.

— Erdély építészeti emlékei. Kolozsvár, 1866.

Kühlbrandt, Ernst: Führer durch die ev. Stadt-Pfarrkirche in Kronstadt. Brassó, 1913.

1671
INTABVLATURA VALEN-
TINI BACFARCI TRANSILVANI CORONENSIS.
LIBER PRIMVS.

ROBERT
 LAURENT
 YRGOUL

G
 Y. 716

Contra fortuna
 patientia.

Lugduniapud Iacobum Modernum.
 Cum privilegio ad triennium.

Jes. Laurent
 Esmitter, Dr.

Handwritten signature

Handwritten musical score on six staves. The notation includes rhythmic values (minims, crotchets, quavers) and various note heads. Below the notes are several lines of tablature consisting of numbers 1-5. The text is written in a cursive hand.

Quis dicit hinc dicit dicit magis hinc, ut dicitur in
magis hinc dicitur hinc dicitur. Dicitur dicitur dicitur
offensa dicitur dicitur dicitur dicitur. Et jay! he dicitur
hinc magis dicitur hinc hinc dicitur.
Et hinc hinc dicitur magis hinc dicitur hinc dicitur magis

- Lázár Béla:* Gyárfás Jenő. Bp. 1921.
- Lechner Jenő:* Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. (Különnyomat az Építő Iparból.) Bp. 1917.
- Léstyán József:* Ciceronul catedralei catolici din Alba-Julia. Gyulafehérvár, é. n.
- Lukinich Imre:* Az udvarhelyi vár története. Kolozsvár, 1903.
- Magyar Vilmos:* A ezékelyudvarhelyi református kollégium. Bp. 1914.
- Maszák Hugó:* Barabás művészi pályája. Bp. 1887.
- Mihalik Lajos:* A kolozsvár—monostori ref. templom ismertetése. Kolozsvár, 1914.
- Miksa György:* Magyar történelmi emlékek külföldön. (Különös tekintettel az egykori Erdélyre.) Kolozsvár, 1868.
- Mökesch, Samuel:* Die Pfarrkirche der angeb. Conf. Verwandten zu Herrmannstadt. Nagyszeben, 1859.
- Möller István:* A vajdahunyadi vár építési korai. (Különnyomat a Magyarországi műemlékeiből.) Bp. 1913.
- Erdély nevezetesebb műemlékei. (Különnyomat a Históriaiból.) Bp. 1929.
- Müller, Friedrich:* Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen. Bécs, 1858.
- Müller, Heinrich:* Die Repser Burg. Nagyszeben, 1900.
- Nagy Lajos:* A vajdahunyadi várról. Déva, 1902.
- Nagy Sándor:* Székely Bertalan emlékkiállítás a Múcsarnokban. Bp. 1911
- Nagy Virgil:* Vajdahunyad vára. Bp. 1911.
- Nóvák János:* A kolozsvári ötvöscéh a XVII. századig. Kolozsvár, 1913.
- Pallágyi Menyhért:* Székely Bertalan és a festészet esztétikája. Bp. 1910.
- Posta Béla:* A mozlím művészet hatása Erdélyben.
- Posta Béla—Kelemen Lajos—ifj. Biás István:* Teleki Mihály temetkezése. (Különnyomat az Erdélyi Múzeumból.) Kolozsvár, 1913.
- Reissenberger, Ludwig:* Überreste der Gotik und Renaissance an Profanbauten in Herrmannstadt. (Különnyomat az Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde-ból.) Nagyszeben, 1888.
- Die Kerzer Abtei. Brassó, 1894.
- Reissenberger—Henszlmann:* A nagyszebeni és székelyfehérvári régi templom.
- Roth Viktor:* Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen. Strassburg.
- Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg, 1906.
- A székelyzombori és szenterzsébeti oltárok. (Különnyomat az Erdélyi Múzeumból.) Kolozsvár, 1910.
- Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens. Strassburg, 1914.
- Siebenbürgische Altäre. Strassburg, 1916.
- Kunstdenkmäler aus dem sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten. Nagyszeben, 1922.
- Sándor Imre:* A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom régi sírkövei. (Különnyomat az Erdélyi Múzeumból.) Kolozsvár, 1913.
- Schauschek Árpád:* Székely Bertalan emlékezete. Bp. 1911.
- Scholtz Béla:* Nagy-Várad várának története. Nagyvárad, 1907.

Schulcz József és Ángván György: A vajdahunyadi vár restaurálásának története különös tekintettel az ott történt károk és visszaélésekre. Pécs, 1876.

Seraphim, Friedrich Wilhelm: Führer durch die evang. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt. Brassó, 1903.

Sigerus, Emil: Siebenbürgisch—sächsische Kirchenburgen. Nagyszeben, (öt kiadásban.)

Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. (Különnyomat a Századokból.) Bp. 1909.

Szentiványi Gyula: Barabás Miklós. Bp. 1926.

Szinte Gábor: Kolozsmegyei fatemplomok. Bp. 1913.

Szöts Sándor: A dévai ref. templom és régiségei. Kolozsvár, 1898.

Török István: Györgyfalvai és abafái templomaink elfoglalása. Kolozsvár, 1900.

Vámszer Géza: A csikdelnei Szent János-templom. Debrecen, 1934.

Varjas Endre: A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története. Kolozsvár, 1923.

Werner: Die Mediascher Kirche. Nagyszeben, 1872.

Wolf, Rosina: L'arte ungherese in Transilvania nel medio evo. (Különnyomat a Vie dell'oriente-bol.) Milano, 1929.

BARTHA DÉNES

ERDÉLY ZENETÖRTÉNETE

ERDÉLY ZENETÖRTÉNETE

Írta: BARTHA DÉNES

A történeti Erdély zenekultúra tekintetében épp annyira kevésbé egységes terület, mint akár nyelv vagy nemzetiség szempontjából: az évszázados földrajzi-politikai közösség dacára merőben más Erdélyben a magyar, más a német, más a román zenekultúra fejlődésének az iránya, tempója, mások az eszközei; mélyebbreható kölcsönhatásnak alig találni nyomát. Leginkább még a román népzene az, amelyik egynémely dialektus-területen kaput nyitott a magyar (Mezőség) és a szláv (Máramaros) dallamtípusok beáramlásának. Ezzel szemben az erdélyi magyar és német népzene feltűnő következetességgel elzárkózott a környező, szomszédos népzenei dallamvilág behatása elől. Jellemző az is, hogy mindhárom erdélyi nemzetnél másképp alakul a népzene és műzene viszonya; pedig épp ez az a tényező, amely az autochton zenekultúra kialakulásának feltételeit meghatározza.

Az erdélyi román lakosság produktív zenei élete egészen a XIX. századig kizárólag a népzene kategóriájába tartozik: régi műzenéjének eddig egy történeti emléke sem került elő. Ezzel ellentétben az erdélyi németiség zenekultúrája mindenekelőtt műzenét jelent. A német városok büszkék voltak arra, hogy zenei műveltségükben, intézményeikben mindig lépést tudtak tartani a német birodalom zenei központjaival: orgonistáikat ott képeztették, műformáikat onnan importálták. Az erdélyi német népzene nem termékenyítette meg a szász komponisták műzenei produkcióját olyan mértékben, mint ahogy a székely népi dallamvilág elhatározóan inspirálta Bartók vagy Kodály zeneszerző-munkáját. Brassó, Szeben zenei élete a nagynémet kultúrközösség provinciája.

Megint más vonások jellemzik az erdélyi magyarság zenei életét. A magyarság, évszázadok óta sajátosan gazdag és gyökeres népzenei kultúra birtokában, már a XVI. századtól kezdve állandóan meg-megújított kísérleteket tesz műzenei formák kialakítására: egyszer már kész műzenei kultúra ideplántálásával (Báthory István és Zsigmond olasz zené-

szei, Patachich váradi püspök német-osztrák zenekara), másszor az élő népzenei kultúra műzenévé emelését tűzve ki — bar öntudatlanul is — céljául (Tinódi, Kájoni munkái). Tanulságos ezeknek a kísérleteknek a sorsa: a gyökértelen, importált műzenekultúra nyom nélkül elenyészik; az Erdélyben működött olaszok muzsikájából egy sor sem maradt ránk. A másik irányzat produkciója: Tinódi, Kájoni dallamanyaga — vagy legalább is annak dallamszövevényi vívmányai, stílusbeli sajátossága — nem vész el, hanem aláereszkedve, az írásos feljegyzéstől függetlenül is fennmarad a népi zenekultúra élő dallamkincsében. Ez a „nagy emlékezet” a magyar népzenei kultúrának általában, de az erdélyinek különös mértékben sajátja: köztudomású, hogy Erdély népzeneje tartotta fenn a régi stílusú pentaton dallamok javarészét.

A népi és a népivel közvetlenül érintkező kultúrának ez a hallatlan konzerváló ereje magyarázza meg azt, hogy mikor kétszázéves színhagyomány után Kolozsvárott (1751-ben) először rögzítik meg írásban a reformáció magyar népénekanyagát, ez a késő feljegyzés a jelek szerint a kétszáz év előtti állapothoz képest a melódiákon semmi lényeges változást nem okoz. Sok esetben a 150—200 év előtti feljegyzést ma is élő dallammal vethetjük össze; sőt minden valószínűség szerint az élő népének hívebben adja vissza az évszázadok előtti előadás akusztikailag hiteles formáját., mint a legtöbbszörre sematizáló, leegyszerűsített egykorú feljegyzések.

Erdély műzenei kultúrájának — amennyiben nem a népzene indítékából meríti erejét — jellemző vonása az autarkia hiánya. János Zsigmond és a Báthoryak Olaszországból hozatják zenészeiket, Bethlen Gábor Német- és Franciaországból, Patachich püspök Bécsből és Prágából. De nemcsak a magyar főuraknál van ez így: Brassó, Szeben legkiválóbb orgonistái, kántorai Lipcsében, Bécsben végzik tanulmányait (Croner, Schimert, Schneider, Hedwig, Lassei). Ezzel szemben a népzene anyagára támaszkodó műzenei törekvések — ilyenekről Erdélyben joggal csak a magyar műzenében beszélhetünk — csodálatos asszimiláló erővel bírnak; gondoljunk csak a „valachus”-nak született Kájoni lelkes magyarságára. De Erdély szerepe a régi európai zenekultúra történetében mégsem pusztán receptív jellegű: elég itt oly fényes példára hivatkoznunk, mint a brassai születésű Bakfark Bálint. Mellette említhetjük az ugyancsak Brassóból Németországba szakadt Georg Ostermaiert és a Páduában működő Antonio Rotta orgonistát.

Mint látjuk, Erdély zenekultúrája sok erős szállal kapcsolódik be az általános európai zeneélet szövedékébe; elannyira, hogy Erdély műzenei emlékeiben sem magyar, sem német részről nem vagyunk képesek oly sajátos stilisztikumot kimutatni, amely p. o. a XVI—XIX. század Erdélyben keletkezett magyar műzenei irodalmát az egykorú magyar

emlékektől, vagy Brassó, Szeben zenei produkcióját a kortárs nagynémet kompozícióktól lényegesen megkülönböztetné.

Jóval több önállóságot mutat — természetesen — Erdély népzenei kultúrája. Igaz, hogy a székely népzene gazdagsága is mindenképp az egyetemes magyar népzene kincse; mégis mind a székely, mind pedig — egész különös mértékben — az erdélyi román népzene sikertelen olyan egyéni zenedialektust kifejleszteni, amely mindkettőnek messzemenő önállóságot biztosít; — a székelynek: a magyarországgal, az erdélyi románnak a regátbelivel szemben. Erdély népzenei kultúrájának ez az autarchikus vonása — ellentétben a műzene szerteágazó kapcsolataival — annyira szembeeső, hogy még az erdélyi német népi dallamvilágában is félreismerhetetlen a sajátosan erdélyi, lokális jelleg (minden nagynémet import és tudatosan áthidaló, uniformizáló „Auslanddeutschum”-program ellenére is). Ilyen jellemző vonás például, hogy az erdélyi német népi tájszólásos szöveggel éneklő a hosszabb, balladaszerű szövegeket is, amelyeket pedig a nagynémet nyelvterület úgyszólván valamennyi más vidékén tájszólásmentes, „Schriftdeutsch” szöveggel énekelnek. A nagynémet népdalanyagból átvett énekeket formai szempontból is átalakítják: így például a komplikált, többsoros strófákat szétördelnek párosímú, kétsoros strófaegységekké; ebből az átférfalásból, átneklésből („Uinsingen”) származik az erdélyi német balladaanyag nagyrészenek töredékes, csonka fenntartása (John Meier).

A következőkben sorra vesszük az erdélyi zenekultúra jelentősebb történelmi emlékeit és pedig úgy a műzene, mint a népzene maradványait; megjegyezvén itt, hogy a történelmi ének és az egyházi népzene forrásait írásbeli rögzítettségükre való hivatkozással műzenei emlékeknek tekintjük, annak ellenére, hogy architektonikájukban, dallamszövevényi technikájukban mintegy átmenetet képeznek a szorosan vett népzene emlékeihez. Általánosságban az erdélyi magyar műzene történetéről szólva, hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a régi magyar műzenében teljességgel hiányzik a fejlődésnek az a folytonossága, a zenei intézményeknek az az állandósult jellege, amely a nyugateurópai zenekultúrák életét jellemzi; a mi műzenénk története egészen a XVIII. század végéig meg-megújuló kísérletek sora, amelyek jobbára egymástól függetlenül, mindig előlről kezdik a magyar műzene megteremtésének munkáját. A gyakorlati zene emlékeinek száma — eltekintve az egyszólamú egyházi ének forrásaitól — egészen a XVIII. századig rendkívül csekély: így a régebbi időkben kénytelenek vagyunk a zenei kultúrtörténet szükségvált a kívántnál nagyobb mértékben igénybe venni.

MAGYAROK

A középkori Magyarország műzenei kultúráját a gregorián ének képviseli: művelődéstörténeti adataink azt bizonyítják, hogy gyakorlata Erdély nagyobb egyházaiban is meghonosodott. Így például a gyulafehérvári püspökség kántorai közül az 1213—1526. időből mintegy harmincat névszerint ismerünk. Az erdélyi domonkosrendi klastromok (a 16. század elején összeírt jegyzék tanúsága szerint) orgonista és kántor rendszeres szolgálatát vették igénybe: így tesznek többek közt Segesvár, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeben, Brassó, Szászsebes, Beszterce. Körülbelül a 15. század elejétől fogva a nagyobb városok is állandóan alkalmazott orgonistát tartanak.

Eddigi adataink mind csak általánosságban bizonyítják a liturgikus ének felvételét; a gregorián gyakorlat részletkérdéseire nem adnak választ. Magyarország középkori liturgiájának praktikus emlékei: a gradualék, antiphonáriumok zenei szempontból sem feldolgozva, de még bibliografikusan számbavéve sincsenek. Így ma még nem tudjuk megállapítani, kifejlődött-e Magyarországon a gregorián dallamhagyományak valamilyen provinciális sajátossága, liturgikus dialektusa.

A gregorián ének a magyar középkor műzeneje: vele szemben állnak az íratlan népi hagyomány terjesztői, a jocularok, igricek, regősök, összefoglaló névvel: énekmondók. Társadalmi rétegződésüket az okleveles adatok elég világosan mutatják; sajátos zenei szerepükről gyakorlati emlékek híján semmi biztosat nem tudunk. Szerepük fontosságát nem szabad túlbecsülni: mint alapjában véve szervezetlen, helyhez kevésbé kötött osztálynak, a középkori énekmondónak különösebb jelentősége a regionális zenekultúra szempontjából nincsen: tevékenysége Erdély számára nem jelenthetett maradandó értéket.

A középkor végén lantos és hegedős voltak az énekmondó-osztály két legbecsültebb kategóriája: ugyanez a jelölés — a XVI. század nyelvhasználatában a két kifejezést már szinonimaként használja — illeti meg a XVI. század énekmondó-énekszerzőjét. A középkor lantosának névtelenségével szemben itt már a reformáció-humanizmus indította szellemi mozgalmak éreztetik hatásukat: a XVI. század énekszerzője ráeszmél önmagára, egyéniségének értékére. Tinódi előtt egyáltalán nem közömbös már műveinek sorsa: írásban akarja őket látni, maga ügyel kinyomatásukra. Aligha tévedés, ha úgy véljük, hogy Tinódi inkább az utókor számára — Aporral szólva: maradváink számára — nyomatta ki a *Chronica* dallamait, semmint a korabeli közönség részére; hisz épp

Tinódi hallgató- és olvasó (?) közönsége között aligha akadtak sokan, akik kótát tudtak volna olvasni.

Tinódi költészetén, egész egyéniségén megérzik az a szellemi mozgékonyság, az a gyakorlati propagandisztikus érzék, amely a reformációval vonul be Magyarországra és a magyar könyvkultúra terén éppen Erdélyben hozza első gyümölcsseit. A XVI. század folyamán (egy lapos alkalmi nyomtatványoktól eltekintve) összesen hat kótás kiadványt ismerünk Magyarország területéről (a csak említésből ismert kétes hitelű példányokat nem számítva): Szabó Károly RMK. I. 33, 112, 332, 348; II. 42, 83. Ebből három a kolozsvári és kettő a brassói nyomda terméke. A XVII. század egyetlen nyomtatásban megjelent magyar világi dallama szintén erdélyi nyomda munkája; szerzője (?) Tótfalusi Kiss Miklós, aki 1697-ben kiadott „Siralmas Panaszt”-ához dallamot mellékelte. Ez a nagyvonalú, érdekes ritmizálású dallam a XVI. század históriás énekirodalmának késői utóhangja.

A históriás ének irodalomtörténeti jelentősége közismert: tudjuk, hogy formai szempontból mily döntő hatással volt a régi magyar versetchnika kialakulására; tartalmi szempontból pedig, mint tudós-tudákos költészet, olyan motívumokkal és elbeszéléstípusokkal gazdagította a magyar népköltés epikum-anyagát, melyek életképességüket a népköltésben mai napig megtartották (p. o. Telamon históriája és Kádár Kata balladája). Mindamellet hangúlyoznunk kell, hogy a históriás ének mozgalma elsősorban zenei áramlat: a XVI. század (gyökértelen humanista kezdeményektől eltekintve) általában véve nem ismer olvasott, csak énekelt verset: így lesz a históriás énekirodalomból egyszerűsmind az első egyetemes jelentőségű magyar műzenei megmozdulás. Műzene, mert szerzőik ritkán felejtik el tulajdonukat nevükkel megjegyezni, „nótáikat is csak ők maguk gondolák”. De éppen azért, mert még nem olvasott, hanem énekelt vers, nem *egy* társadalmi osztálynak szól, nem is egy vidéknek, hanem az egyetemes magyarságnak. Még nem ismeri a népi és nem népi kultúra között mindinkább mélyülő szakadékot: dallamainak tekintélyes része akadálytalanul átmehetett egyrészt az egyházi népének, másrészt az élő népdalkincs anyagába. Ez a folyamat akkor indul meg, mikor a históriás ének irodalmi áramlata ellanyhul, részben a népies ponyva színvonalára süllyed, a históriás szöveg már elveszti aktualitását. Nem így a dallam: ez életerősnek bizonyul, elannyira, hogy más-más szöveggel, népének formájában egész a XIX—XX. századig, egyházi ének formájában pedig legalább is a XVIII. század közepéig fennmarad. Tehát a históriás ének dallamanyagában ellenállóbbnak, tartósabbnak bizonyult az irodalmi mozgalomnál.

A históriás ének stilsztikájának részletes vizsgálata nem tartozik ebbe a keretbe; számunkra elég itt annak a megállapítása, hogy ennek az

egyetemes magyarság számára döntő jelentőségű megmozdulásnak az emlékei — és pedig az erdélyi és magyarországi énekszerzők művei egyaránt — nagyrészen erdélyi kultúr-szervezetnek, erdélyi népi emlékezetnek köszönik fennmaradásukat: erdélyi nyomdák termékei, erdélyi másolók kéziratai tartották fenn a históriás énekanyag nagyrészét.

A régi magyar *hangszeres muzsika* zenei anyagáról, a játszott művekről úgyszólván nincsen adatunk; apparátusát a kultúrtörténeti forrásokból megközelítő pontossággal ismerjük. Hangszeres, különösen zenekari muzsika a főúri rezidenciák kiváltsága: az apparátus gazdagságában, részben személyes zeneértésben is, mindig az erdélyi fejedelmek jártak legelői. Mielőtt a fejedelmi zenekarokra térnénk, állapodjunk meg egy pillanatra *Bakfark Bálint* személyénél, akinek fényes pályáján nem egyszer volt alkalma János király, majd János Zsigmond pártfogását tapasztalnia.

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy — brassai születése ellenére — Bakfarnak a sajátosan erdélyi zenekultúrában szerepe nincsen: úglátszik, hogy művészi kapcsolat nem kötötte szűkebb hazájához. Zenei kiképzését is nem Brassóban — mint német biografusai hinni szerették volna —, hanem Budán, János király udvari lantosánál nyerte, amint ezt az 1570-ből kelt donációslevél tanúsítja. Erdélyi útja 1568 és 1571 között megbecsülést és birtokadományozást szerzett neki ugyan János Zsigmondtól, de nincsen egy adatunk sem arról, hogy Gyulaféhevár akkoriban virágzó zenei életében tevékeny részt vett volna. Zenei munkásságának Erdélyben nem maradt semmi nyoma.

Mínthogy Bakfark zenei működése így teljességgel kiesik a szorosán vett erdélyi zenetörténet keretéből, következésképpen az a nagy hévvel vitatott kérdés, hogy származására nézve magyar vagy német volt-e Bakfark, sem bír számunkra nagy jelentőséggel. Akik német származását vitatták, elsősorban nevének kettősségére (Bakfark-Greff) alapították vélekedésüket; másik érvük, hogy Bakfarkot Páduában a „natio germanica” temette el, magától tárgyaltalan, amennyiben — külön „natio hungarica” nem lévén — a magyar hallgatók is valamennyien a natio germanica kötelékébe tartoztak. Isoz Kálmán oklevélközlései óta pedig a német szakirodalomnak a név kettősségéhez fűzött következtetései is — hogy t. i. Bakfark csak gúnynev, a művész igazi családneve pedig Greff — tarthatatlanoknak bizonyultak. Mint az oklevelekből tudjuk, ennek épp az ellenkezője igaz: művészünknek Bakfark volt a valódi családneve és csak jóval idősebb bátyjának, Bakfark Mihálynak

felesége, Greff Anna révén jutott a Greff melléknévhez; hihetőleg azért, mert korán árvaságra jutva, a Greff-család gondoskodott neveltetéséről. Emellett az értelmezés mellett szól az is, hogy a művész Albrecht porosz herceghez intézett (elég szép számmal fennmaradt) német leveleiben a Greff nevet egyáltalán nem is használja; mindig csak Bakfarnak nevezi magát. Arra egyáltalán nincsen példa, hogy a Greff nevet egyedül használná; a bécsi udvar számadásai is a dupla névvel emlegetik. Nyilvánvaló mindebből, hogy a művész maga is Bakfarkot tartotta igazi családnevének.

Néhány további momentum viszont határozottan Bakfark magyar származása mellett szól:

1. Munkái címlapján majd „*Transylvanus Coronensis*”, majd „*Pannonius*”-nak nevezi magát; a Saxonus vagy Germanus jelzőt nem használja.

2. János királytól nemességet, János Zsigmondtól birtokot nyer: ha Erdélybe visszatértek a német városokban ünnepeltette volna magát (mint ezt német biográf usai feltételezik), ezek aligha mulasztják el, hogy őt mint honfitársukat valami módon kitüntessék; ilyesminek azonban úgy a német, mint a magyar forrásokban semmi nyoma.

Mindezek az érvek csak hozzávetőleges támpontokat adnak; addig, míg a Bakfark családnevet a XV. vagy XVI. században ki nem mutatjuk, a művész nemzetiségének problémája nem tekinthető megoldottnak.

János Zsigmond és utódja pártfogásukkal nem kis mértékben segítették elő Bakfark pályafutásának egyedülálló sikerét: hihetőleg ők maguk is zenekedvelők voltak. Forrásaink *János Zsigmondot* illetőleg ezt határozottan megerősítik. Szamosközy azt mondja róla, „*musicae veró adeo Studiosus fuit, ut organis et psalteriis vei cum eius artis peritis certaret*”. Gromo olasz követ jelentése említi, hogy sok zenészt tart udvarában és maga is jól játszik a lanton; zenekarában különösen sok lengyel muzsikus található. A szász források szerint a fejedelemnek egy Péter nevű főzenésze — akiről különben semmi közelebbit nem tudunk — időről-időre a német városokból egészítette ki a fejedelem udvari zenekarát.¹

Báthory István fejedelemségével az olasz zenészek divatja veszi kezdetét Erdélyben. Zenészeiről pontos adataink nincsenek: mindössze annyit tudunk róluk, hogy Báthory Zsigmond medgyesi beiktatásán (1588. dec. 23.) Báthory István olasz zenészei játszottak: instrumentalisták (*ein subtiler wälischer Geiger*) és énekesek (*sie sangen eine Moteta figurative*).

Az olasz zenészek nagyobbarányú bevándorlása *Báthory Zsigmond* idejére esik: Szamosközy és Bethlen Farkas egyező tudósítása szerint

Jósika István szerződtette őket Olaszországban Báthory számára. Jegyzéküket Szamosközy így adja:²

Baptista Mosto Venetus, magister capellae, filius spurius nobilis cuiusdam Itali, mortuus Albae et in maiore aede sepultus 1597. — Antonetto Venetus, organista, ez egy gyilkos, parázna, lator pap volt. — Nicoletto Menti, cantor, Venetus. — Petrus Paulus Veronensis, musicus. — Pompejus Bononiensis, musicus. — Christophorus Polonus, musicus. — Zephyrus Spira, Venetus, musicus, et hic Zephyrus mortuus Albae; ez vötte volt az Nyirő István leányát. — Joannes Maria Rodolphus Genuensis, musicus. — Matthaeus Mantuanus, musicus. — Simon Ponte Florentinus, musicus. — Petrus Busti, musicus, Brixianus, ennek leányát vötte az pictor Nicolaus. — Prosper Ponte, musicus, Simonis filius. — Gothardus Romanus, organista. — Joannes Chalibius Halberstadensis, Saxo, musicus, ez vötte feleségül Fejérvárat Trombitás Ferencét. — Jeremiás organista, Gallus, ez Kassán holt meg 1604. mense Octobris. — Franciscus magister capellae, musicus, Anconitanus, Italus. — Joannes Borussus, musicus. — Constantinus musicus, Borussus.

Ez a jegyzék legtöbb esetben — a zenekarvezetők és a három orgonista kivételével — nem jelöli meg közelebbről az illető muzsikus zenei funkcióját: így a zenekar összetételét nem tudjuk rekonstruálni. Bizonyos például, hogy az egy Nicoletto Menti cantor mellett még több énekes is volt. Feltűnő, hogy a jegyzék mindjárt három orgonistát említ: ez a fejedelemnek az orgonajáték iránti előszeretét mutatja. Erre vall az is, hogy Báthory Gyulafehérvárt nagy költséggel orgonát építtetett, mint az Huet Albertnek az orgonaépítésre beszerzett anyagok ügyében hozzá intézett leveléből kitűnik.³ Ez magyarázza meg azt is, miért ajánlotta G. Diruta úttörő orgonaiskoláját (*Il Transilvano* címmel jelent meg két részben 1593., ill. 1609.) a zenekedvelő fejedelemnek. Az az Antonio Romanini, akiről Diruta megemlíti, hogy Báthory udvarában járt (egy toccatáját is közli művében), minden valószínűség szerint azonos a Szamosközy jegyzékében említett Antonetto Venetus orgonistával.

Hogy ezek az idegen muzsikuskok milyen zenét adtak elő Báthory udvarában, arról pontos adataink nincsenek. Tudjuk, hogy menyegzőjén, vécsernye idején motettákat énekeltek; világi alkalmakra hihetőleg madrigálokat adtak elő; ilyesmire mutat az, hogy a fenti jegyzékben elsőnek említett G. B. Mosto Velencében megjelent első madrigálkötetét (1595) a fejedelemnek ajánlja. Ugyanebben az évben jelenik meg Ve* lencében a császári udvar karmesterének, *Ph. de Monte-nek* „II decimsettimo libro delli madrigali a 5.” című műve, szintén Báthorynak ajánlva. Ezek az ajánlások azt mutatják, hogy Báthory Zsigmond nemzetközi viszonylatban is elsőrendű zenepártoló hírében állt. Személyes zenei képzettségéről P. Busto udvari zenésznének „Descrizione della

Transilvania” című, 1595-ből kelt kézirata tájékoztat, amely a hangszereken való ügyessége mellett (e bonissimo musico in ogni sorte di stromenti) a zeneszerzésben való jártasságát is kiemeli (e compose opère di musica al pari delli più eccellenti autori).

Báthory Zsigmond 1598. évi lemondásával az olaszoknak el kellett hagyniok Erdélyt. Személyes zenekedvelés tekintetében azonban utódja, *Báthory András* bíboros sem maradt mögötte, aki 1599-ben, Mihály vajda betörésekor „az virginált veri volt nocte”. Fiatal korában (Rómában tartózkodása idején) pedig baráti kapcsolatba került Pales-trinával, aki 1584-ben neki ajánlotta ötszólamú motettáinak ötödik könyvét.

Bethlen Gábor udvartartásának adatai hangszereket, zenészeket sűrűn említenek. Zenészeit jelentékeny részben külföldről hozatja: vonósokat, úgymint hegedűst, gambajátékost, aztán lantost, theorbitát, hárfást leginkább Németországból, „főtrombitást” Franciaországból hozat Bethlen, mert „az francusok között felette jó trombitások vannak”. Az énekesek közül csak Prospero „vocalis discantista”-t ismerjük névszerint. Capellae magisterét Tesselinis-nek hívták: mindössze annyit tudunk róla, hogy Bethlen Bécsből hívatta 1625-ben, azzal a megbízással, hogy hangszereket és muzsikusokat szerezzen számára Bécsben. Georg Kraus szász krónikás feljegyezi, hogy Bethlen Giovanni Baglioni«nak, a pápai udvar nagy hírű lantművészenek gazdag jutalmat ígért, ha meghívását Erdélybe elfogadja. A tárgyalások Baglionival aztán Bethlen közbejött halála miatt megszakadtak.⁴ Bethlen az egyházi zenére is gondolt: a gyulafehérvári főtemplomba orgonát állíttatott; ezt az orgonát aztán halála után eltávolították a templomból.⁵

Hogy Bethlen maga játszott-e valamilyen hangszeren, nem tudjuk; tény az, hogy Brandenburgi Katalin hátrahagyott ingóságainak jegyzékében virginal is szerepel. Az elszórt számadási adatok csak nagy vonásokban sejtetik a zenekari apparátus összeállítását: pontosabb szervezetét, műsorát nem ismerjük. Bethlen állandóan alkalmazott muzsikusi mellett ünnepélyes alkalmakra, hazánkban a XVI—XVII. században általánosan elterjedt szokás szerint, kölcsön is kért zenészeket: így 1619-ben hárfást kér Eszterházy Miklóstól, 1615-ben pedig a német Virginás Györgyöt hozatja fel Szebenből.

1. *Rákóczi György* zenekaráról alig van adatunk: 1636-ból Gregorius, Daniel Deák, János Deák, Pál Deák és Tamás Deák zenészek nevét ismerjük. Funkciójukról semmi közelebbi nem vált ismeretessé. Feltűnő, hogy itt már nyilván magyar zenészekről van szó.

Apafi Mihály zenekarának csak létszámát ismerjük, tagjait nem. Hihetőleg ez is magyarokból állott: a 18 zenész között 10 trombitást,

3 sípost és 5 hegedűst találunk. Zenekarának létszáma, úglátszik, nem volt állandó: 1663-ban 7 trombitás, 2 sípos, egy dobos, egy hegedűs áll a fejedelem szolgálatában. 1681-ben kántor és kántorinasok mellett két sípost, három trombitást, három fogarasföldi trombitást említenek forrásaink; 1666. és 1683-ban virginás is szerepel a rendszeresen fizetett zenészek közt.

Thököly Imre 1683-ból való udvartartás-jegyzékében 29 tagból álló zenekart találunk: 15 trombitást, 6 sípost, 4 hegedűst, 1 virginást, 1 dudást és 2 dobost; a csatlósok között két kántort és egy orgonistát. Különös jelentősége ennek az együttesnek, hogy (egy-két német fúvós-tói eltekintve) javarészt magyarokból áll és így a Rákóczi—Aparfi-féle magyarosítási kezdemények folytatásának tekinthető.

Az egészséges irányú fejlődés itten megszakad: a XVIII. század főúri zenekarai már megint idegenekből, ezúttal jórészt német és osztrák, cseh zenészekből állnak; ekkor kezd Közép-Európában kialakulni Bécs zenei vezetőszerpe. Az újra-elidegenedés folyamata már a XVIII. század legelején megindul: szemtanuja és egyszersmind leghevesebb el-lensége *Apor Péter*. A „Metamorphosis Transylvaniae” hagyománymentő felbuzdulásában a letűnő XVII. századi rezidenciális zene nem egy jel-lemző vonását tartotta fenn számunkra: színes leírása különösen az alkalmi zene típusait illetően felettebb értékes. Apor az alkalmi zené-nek három főtípusát jellemzi, úgymint az asztali, a lakodalmas és a temetési zene típusát.

Az asztali zenéről ezt mondja:⁶ „Mikor megittasodtanak az embe-rek, soknak énekes inasai voltak, akkor énekelni kezdtetek, valami szép régi magyar dolgokról énekeltekték, néha szerelem énekét is mon-dottanak, kivált az nagy embereknek régi időben, mikor mulattanak, igen kedves musikájok volt az török síp, egyszersmind az dob, akkor szép magyar nóták voltak, s azokat futták^ s annál ittak az nagyja az embereknek. Amely nótákat pedig az síppal futtának, ugyan indí-totta az embereket mind az italra, mind a vigasságra; most talám azokat az szép magyar nótákat senki Erdélyben el sem tudná fűni. Trombi-táltak is némelykor, de azt úgy futták, mintha egy farkas ordított volna. Baxamétának híre sem vala . . .” — „Asztalról felkelvén, vagy még asztalnál ülven is, készen volt az hegedű és duda, ottan ottan az frulya és czimbalom is; azután tánczolni kezdtetek, nem ugrándoztak kecskemódon, mint most. . . mindenik tánczhoz szokott nóta, melyet az akkori muzsikások jól tudtanak.” A lakodalmi zenéből Apor este a menyasszony tánczát, reggel pedig a hajnalnótát említi. A temetésről ezt mondja: „Az deákok, papok elől megindultak, azok után voltak az trombitások és török síposok, egy verset az deákok énekeltenek, máe verset az trombitások és török síposok futtának, de azoknak temetésre

olyan keserves nótájok volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat épen zokogásra.”

Az alkalmi zenének negyedik típusa a tábori és ünnepi zene. Apor erről nem ad leírást. Apparátusában csak dobosok és fúvós hangszerek szerepeltek, a vonósok teljesen hiányoztak.

Mint a fenti összeállításból látjuk, a XVI—XVII. század hangszeres zenéjében a művelődéstörténeti vonatkozások állnak előtérben, elsősorban azért, mert gyakorlati emlékeink ebből az időből nem maradtak fenn. A főúri, fejedelmi zenekarok műsorából egy sor hangjegy sem maradt ránk. Egyetlen közvetett segítségünk: az egykorú külföldi gyűjtemények „ungaresca”-anyaga, az idegen stilizálás alatt csak elvéve sejteti a régi magyar hangszeres zene egy-egy fordulatát. Bakfark Bálint eddigi tudomásunk szerint egyáltalán nem nyúlt magyar dallamanyaghoz. Az a néhány lírai dallam és táncmelódia, amely a XVII. század kézírataiban fennmaradt, nem pótolhatja az elveszettet; hozzá alig lokalizálható, következésképpen a sajátosan erdélyi zenetörténet számára tárgytalan (a Viotoris-kódex dallamai, a lőcsei és a Stark-virginálkönyv choreái). Erdélyi szempontból egyedül Kájoni János gyűjtőtevékenysége jöhet számításba: ennek vizsgálata pedig már átvezet az egyházi zene területére.

A katolikus egyház XVI. századi zenéjét illetően nemcsak Erdélyből, hanem egész Magyarországról hiányzanak a gyakorlati emlékek. A fennmaradásért vívott harc más oldalon vette igénybe az egyház erejét. A XVI. század folyamán a gregorianummal szemben mindinkább előtérbe lép az egyházi népének kérdése. Nem tudjuk, hogy a magyar nyelvű egyházi ének története visszanyúlik-e a középkorba. Tény az, hogy gyakorlati emléke nem maradt fenn: latin breviáriumi himnuszoknak azok a jobbára gyarló magyar verses fordításai, amelyek nyelvemlék-kódexeinkben találhatók, Horváth Cyrill megállapítása szerint nem tekinthetők liturgikusán énekelt szövegnek, még ikevésbé népéneknek: leginkább latinul nem értő apácák ájtatosságára, a kizárólagosan énekelt latin szöveg magyarozatára készült, tartalmilag szolgálai hű, de énekelhetetlen fordítások ezek. A XVI. század végén az egyház felismeri a népének propagatív jelentőségét és — ami zenei szempontból jelentős — részben éppen a protestantizmus zenei énekkészletéből merített népénekanyagát írásiba foglalja (1651), pontosan egy évszázaddal előzván meg a reformátusokat.

A katolikus egyházi népének története Erdélyben szorosan összekapcsolódott a ferencrendiek munkájával: közülök *Kájoni János* (1629—87) csíki szerzetes alakja érdemel megkülönböztetett figyelmet.

Kájoni munkássága több tekintetben úttörő volt a régi magyar zenekultúrában: mint népi táncdallamok és egyházi énekek, mint olasz egyházi műzene szorgalmas gyűjtője, mint énekeskönyv-szerkesztő, mint orgonaépítő és orgonajátékos egyaránt nagyjelentőségű munkát végzett. Életének és műveinek részletes méltatása megtalálható Seprődi és Jénáki lelkiismeretes tanulmányaiban: itt csak „Cantionale Catholicum” című nagy egyházi énekgyűjteményéről ejtünk pár szót. A magyar katolikus egyházi énekeskönyvek e legterjedelmesebb kiadása dallamok nélkül jelent meg 1676-ban; későbbi kiadásai (1719. és 1805.) is csak énekszöveget adnak. Seprődi feltevése a kótás kiadásokról (1681. és 1685.) tévesnek bizonyult.

Így csak kéziratok segíthetnek ki minket. Az 1928-ban felfedezett úgynevezett „Csíkcsobotfalvi kézirat” (Kájoni saját kezeírása: valószínűleg a Cationale csonka conceptusa) mindössze 12 dallamot tartalmaz; ez persze a vaskos kötet énekanyagának csak elenyésző töredéke. De a Cationale többi dallama sem veszett el nyomtalanul. Kájoni gyűjteményének dallamai Erdély ferencendi klastromaiban még az egész XVIII. század folyamán használatban voltak; az egyik klostrom (hihetőleg a csíkcsobotfalvi) orgonistája 1741. és 1774. között feljegyezte magának a Cationale majd valamennyi dallamát.⁷ Kézirata leírásának határjelzői egyrészt a kötet végén olvasható bejegyzés „Ad Usum Concessit P. Moysi Szentés P. F. Emericus Deák 1774.”, másrészt a „Hymni vespérales” című kótás nyomtatvány kelte: 1741; a kézirat ugyanis ennek az érdekes csíki nyomtatványnak függelékeként került a Múzeum könyvtárába. Minthogy zenetörténeti irodalmunkban ez a ferences-kézirat úgyszólván teljesen ismeretlen, a függelékben közöljük a nagyfontosságú emlék dallam-jegyzékét. A kéziratban rendszeresen és a nyomtatványban is néhány helyütt a hangjegyek fölé írt számok az orgonakíséretre vonatkoznak: írásukat illetően a nyomtatvány 5. lapján ezt — a könyvkötő vigyázatlanságából megcsonkult — bejegyzést olvassuk: „Notabat quodam Fr. Steph . . . Bartalis dum Ima con ... fundamenta in organo . . . Musices.”

A *protestantizmus* magyar népénekanyaga már 1569-től (ha Huszár Gál énekeskönyvének ma egy példányban sem ismert első kiadását hozzávesszük, már 1560-tól) számos kiadásban forog közkezen. Erdélyi szempontból különösen fontosak a váradi kiadások: 1566. (unitárius), 1648., 1651., 1654. A XVII. században közkeletű Gönczi-féle református énekeskönyv kolozsvári kiadásai: 1675, 1680, 1690.

Mindezek az énekeskönyvek dallam nélkül jelentek meg. Feltűnő

HYMNI FRATRUM MINORUM
S. P. N. FRANCISCI.

IN FESTO SS. NOMINIS JESU.

J - - E - fu dul - cis me - mo - ri - a, Dans vera cor - dis gaudi - a, Sed su - per mel & om - ni - a, Ejus dulcis præ - sen - ti - a.

Nil canitur suavius, Nil auditur iucundius, Nil cogitatur dulcius, Quam Jesus Dei Filius.
 JESU spes pœnitentibus, Quam pius ex petentibus, Quam bonus te quærentibus! Sed quid
 inventientibus?
 Nec lingua valet dicere, Nec litera exprimere: Expertus potest credere, Quid sit Jesum diligere.
 Sis Jesu nostrum gaudium, Qui es futurus præmium: Sit nostra in te gloria, Per cuncta sem-
 per secula, Amen.

Choro. 6)

*on l'arrêter de la part de
 l'organe de la grande organe
 l'organe de la grande organe
 l'organe de la grande organe*

Allegro

Canto
 Alto 1
 Alto 2
 Tenore 1
 Tenore 2
 Bassi

későn, 1751-ben került kiadásra az első „kótákkal is megékesített” református énekeskönyv: Kolozsvárt, 130 dallammal; tíz évvel később változatlan új kiadást ért. Nagy jelentőséget biztosít e kiadásoknak az *a* körülmény, hogy (nyomdatechnikai kezdetlegességektől eltekintve) autentikus feljegyzésben adják a reformáció kétévszázados énekanyagát, közte Tinódi-, Sztárai-melódiákat. — A református népének sajátosan kifejezett alkalmi típusa a halotti éneklés. Az Újfalvi-féle „Halott temetéskorra való énekek” XVII. századi kádasai mind kóta nélkül jelentek meg. A halottas énekek dallamai is Erdélyben, Nagenyeden kerültek először kiadásra 1769-ben.

A régi magyar népénekanyagnak (dicséretnek) ez az írásbafoglalása az utolsó pillanatban történt: Kolozsvárt 1777-ben már megreformálják az énekeskönyvet és a dicséretnek legnagyobb részét elvetik; ettől az időtől kezdve jutnak a francia zsoltárdallamok csaknem kizárólagos egyeduralomra a református istentiszteletben.

A magyar protestantizmus a népének mellett nem vetette el a szorosabb értelemben vett liturgikus éneket sem: ennek emlékei a XVI—XVII. századból feltűnő nagy számban fennmaradt protestáns graduálok. A Gradual lényegéhez tartozik a dallamközlés: így nemcsak a kézíratos, hanem a nyomtatott graduálok is rendszeresen dallamostul jelennek meg. A XVI. század nyomtatott graduáljai közül csak a Hu» szár Gál-é (Komjáti, 1574) maradt fenn. Huszár menzurális kótatípusokra írja át a gregorián melódiákat; ugyanevvel a technikával él még Brewer Lőrinc az 1654. évi énekeskönyv kiadásához mellékelte gregorián liimnuszdallamok gyűjteményében. Kálmáncsehi Márton XVI. századi nyomtatott graduáljából egy példány sem ismeretes. A protestáns graduálirodalom legnagyobb terjedelmű (és a XVII. századnak egyetlen) nyomtatott emléke az 1636-ban Gyulafehérvárt, I. Rákóczi György költségén, díszes kiállításban megjelent *Öreg Gradual*, amely dallamait gótikus-gregorián kótatípusokkal jegyzi fel. Szövegének és dallamainak főforrása a gyulafehérvári könyvtárban őrzött kézíratos Batthyány-Graduál. A többi protestáns graduálkézirathoz való viszonya még nincsen végérvényesen tisztázva.

A templommal szoros kapcsolatban áll a *régi magyar iskola* énekgyakorlata.⁸ A többé-kevésbé rendszeres zeneoktatás nyomait már a XVI. századtól kezdve követhetjük az iskolák, gimnáziumok tantervében. A kollégiumok szabályzata (részben német minta után: így Marosvásárhely Wittenberget, Gyulafehérvár Heidelberget követi) súlyt fektet a rendszeres énektanításra. A XVI. században az evangélikus és katolikus iskolák vezetnek e tekintetben. Így például Honterus brassói

„Constitutio”-ja (1543), a beszercei (1596) és szebeni (1598) iskolaszabályzatok részletesen megszabják a kántor kötelességeit, a zenei programot. Ennek a tanításnak főpontja a reggeli latin himnuszének tanítása előtt és a déli énektanítás 12 órákor.

Az iskolai éneknek nagyjelentőségű gyakorlati emléke is maradt fenn már a XVI. századból: Honterus „Odae cum Harmoniis ex diversis Poëtis in usum Ludi literarij Coronensis decerptae” című, négyzsolamú, latin metrikus énekeket tartalmazó kiadványa (első kiadása 1548, másodszer 1562). Amellett, hogy ez az első Magyarország területén készült kótás nyomtatvány, jelentősége magábanvéve is nagy, mert beszédes tanúsága annak, hogy az a humanisztikus zenei irányzat, amely Németországban Tritonius „Melopoiæ”-val (1507) veszi kezdetét, aránylag hamar hozzánk is eljutott. Dallamanyagának egy részét, mint Szabolcsi kimutatta, a magyar református énekeskönyvek is átvették.

A református kollégiumok csak a XVII. század folyamán lépnek be a zenei tanítást rendszeresítő intézetek sorába. Zenei tananyaguk természetesen alkalmazkodik a sajátos szükségletekhez: dicséretes, zsoltárok és temetési énekek állnak a zenei gyakorlat középpontjában. A XVII. század kezdetén még nincsen normatív súllyal megállapított énekanyag: Szenczi Molnár Albert francia zsoltárdallamai csak az 1646-iki szatmárnémeti zsinat engedélye után kezdenek előtérbe nyomulni a református templomokban és iskolákban.

A szászvárosi Kun-kollégium 1669-iki törvénye az evangélikus iskolákban szokásos reggeli latin himnuszének helyén már zsoltárokat ír elő.⁹ A század folyamán lassankint szabállyá alakul a szerda és szombatnapi rendszeres énektanítás, így többek közt Nagybányán (1651 óta), Kolozsvárt és Udvarhelyen. A nagyenyedi kollégiumba a XVII. század elején vezetik be a zene- és orgonatanítást; az orgonista a tehetősebbeket fizetés ellenében, a szegényebb tanulókat ingyen köteles tanítani.¹⁰ Zene gyakorlását általában már Alstedius-Bisterfeld-Piscator tervezete „Leges illustris scholae Transylvaniae” (1630) előírja.¹¹

A régi református templom igényei énekes zenében merülnek ki: következőleg a református kollégiumok is egész a XVIII. század végéig (itt-ott még azon túl is) kizárólag éneket tanítanak: a zeneoktatás vezetője, a cantor vagy praecentor, akinek hatáskörét és kötelességeit az iskolai szabályok pontosan körülírják. A zenei művelődés terjedésével, elmélyülésével az iskolai zeneoktatás feladatai is megsokasodnak; a kántorok nem tudják már az összes teendőket ellátni. Az önként kínákozó természetes segítségre először, úgylátszik, Udvarhelyen eszméltek: itt mintegy 1690 óta a végzett diákok közvetlenül kiléphetek a kántori pályára. A legtöbb iskolában a feladatok megsokasodása a „cantus praeses” hivatalának kialakulására vezetett a XVIII. században. „Az

1769-iki Litteraria Commissio (Vásárhely) tanszabályzata az erdélyi réf. iskolákra előírja, hogy a délutáni órákban (6—7) a cantus praesesekek éneket tanítsanak.¹²

A XVIII. század első felében az iskolai énektanítás nem állhatott Erdélyben valami magas színvonalon: a kolozsvári főconsistorium 1739. szept. 25-én a kollégium gondnokaihoz intézett utasításában felpanaszolja az istentiszteleti ének megbotránkoztató elhanyaglását és megsürgeti a kollégiumok énektanításának reformját.¹³ Ez az óhajtott reform Maróthy György debreceni tanár kezdeményezésére a négyszólamú zoltárének bevezetésével járt együtt. Bod Péter tudósítása¹⁴, hogy Szigethi Gyula István erdélyi püspök nagyenyedi tanárságának idején (1714—37) külföldi mintára megreformálta a zoltáréneklést, még az egyszólamú énekekre vonatkozik. De már 1746-ból a kolozsvári kollégium többszólamú énekéről, 1753 óta pedig az udvarhelyi „cantus harmonicus”-ról vannak adataink.

A kollégiumok sajátosan archaizáló többszólamú énekpraxisának Udvarhelyről gyakorlati emléke is maradt. Nagy Mihály, „harmóniáé praeses” Udvarhelyen, 1753-ban gimnazistákkal leírta a négyszólamú zoltárok szólamait (szólamok az udvarhelyi és kolozsvári kollégium kéziratárában). Ugyancsak Udvarhelyen írta le Orbán Zsigmond 1766-ban „A nevezetesebb ditséreteknek és némelly halotténekek harmóniá”-ját (kézirat az udvarhelyi kollégium könyvtárában).

A református kollégiumok XVIII. századi énekanyagának legérdekesebb rétegét a „cantus harmonious” műsorába felvett világi énekek teszik: a pataki és a debreceni kollégium szép számmal fennmaradt diák-melodiáriumi a korbelti magyaros világi énekirodalom főforrásai. Az erdélyi kollégiumok ügylátszik ellenálltak ennek a világias áramlatnak; legalább is az eddig napfényre került XVIII. századi emlékekben a világi ének kultuszának nyoma sincsen. Igaz, hogy a kollégiumok (t. k. Udvarhely, Szászváros, Nagyenyed, Nagybánya) épúgy, mint a hangszeres zenét, egyöntetűen tiltják a szerelmi dalokat, táncnótákat, bordalokat is: mégis volt a kollégiumi énekpraxisnak olyan ága, amely a zoltárének mellett más, világi dalanyag ismeretét is megkívánta. Ez pedig a kántációra kivonulás¹⁵, amelynek hagyománya — a német Currende-járás mintájára alakulva — a XVI. századig követhető visszafelé. A szászvárosi kollégiumban már a 17. században kötelező a kántálás, mert a kollégium 1669. törvénye büntetéssel sújtja a kántációról elmaradó tanulókat. Nagybánya törvényei (1651) a kántációra felvonulás rendjét és a kántációból befolyó pénzek elosztását szabályozzák. Udvarhely 1737 és 1744-ben külön konstitúciókban szabályozza az ünnepi kántálók kötelességeit. A kántálás szokása Nagybányán még a XVIII. század végén virágzik. A kántációs alkalmak felderítése az explorator diák

feladata, az éneklésből befolyt pénzek szabályszerű elosztása a contra-seribáé. Marosvásárhely XVII. századi törvényei már részletesen szabályozzák az explorator-diák tisztét és kötelességeit; Nagybányáról az 1633—1671 közt működött exploratorok névsora is fennmaradt.

Mindezek az adatok kizárólag énekes zenéről szólnak: az iskolai színelőadások is csak énekre utalnak. A régi ref. kollégium — épúgy, mint a régi magyar városi hatóság — ellenséges szemmel néz minden hangszeres zenét: benne elsősorban a világi könnyelműség eszközét látja. Ez a kérlelhetetlen puritanizmus nemcsak a templomból veti ki az orgonákat (Geleji Katona István az öreg Gradual előszavában kikel a hangszeres használata ellen), hanem a kollégiumban sem tűri meg a hangszeres zenét. Többek között Nagybánya 1651-ben, Szászváros 1669-ben, Udvarhely 1682-ben teljes szigorúsággal fordulnak minden hangszeres zene ellen. Csak lassan kezd a puritán szigorúság enyhülni. Teljesen kivételes eset, hogy Nagyenyeden már a XVII. század végén bevezetik az orgonatanítást, de itt is csak „pro cantu exactione”¹⁶ tehát nem önálló funkcióval. Hangszeres játék nyomai általában csak egy teljes évszázaddal később, a XVIII. század végén, tűnnek fel az iskolákban, amikor a magánúton való hangszerstanulás már szerte divatozott.

Az első erdélyi ref. templom, amelyben állandó orgonát építenek, a sepsiszentgyörgyi (1753).¹⁶ A kolozsvári kollégiumnak a XVIII. század második felében már volt orgonája: az 1755-ben kezdett tanulójegyzék hét orgonista nevét tartotta fenn a század utolsó negyedéből. Marosvásárhelyen 1797-ben említik először a kollégium orgonáját. Persze az orgonák bevonulása a ref. templomba nem jelentette egyszerűen az orgonistaképzés kielégítő reformját. S. Fr. Stock szebeni revizornak az erdélyi zene állapotáról 1806-ban írott cikke¹⁷ szerint a legtöbb ref. templomban mint orgonisták és kántorok olyan naturalisták garázdálkodnak, akik a kótaírást sem ismerik. Az elfogult tudósító bizonyára túloz; de hogy orgonistáink még a XIX. század közepétáján sem igen tudtak megbarátkozni a kótaírással, annak érdekes tanújele Bothos Istvánnak (1832—43, a kolozsvári ref. kollégium énektanára) 1856-ban Kolozsvárott „Az orgonázás mesterségének gyakorlati megtanulására vezető népszerű utasítás” cím alatt megjelent orgona-iskolája, amely modern hangjelzés helyett az úgynevezett lúkotát, azaz betűjelzéssel egyszerűsített primitív írásmódot használ; az orgonisták fogyatékos zenei képzettségének nyilvánvaló jeleként.

A kollégiumi zenekarok szervezése már teljes egészében a XIX. századra maradt: akkor is még lassan, nehézkesen szervezkednek: az évszázados ellenszenv csak lassan enged. Marosvásárhelyen 1823-ban, Kolozsvárt 1837-ben, Udvarhelyen 1838-ban alakul az ifjúsági zenekar.

Az iskolai színelőadások majd mindig énekkel jártak: a protes-

tánsok épúgy, mint a csíksomlyói katolikus iskoladrámák; ezek mind sűrűn hivatkoznak a tanulók kórusára. Az iskolai énekes drámákkal kapcsolatban meg kell emlékeznünk a kolozsvári származású *Felvinczi György* 1693-ban „Újra megjobbított Comico-Tragoedia”-járól. Bayer ellentétes véleményével szemben megállapítást nyert az, hogy okvetlen énekes darabról van szó. A nótajelzések minden kétséget kizáróan konkrét dallamokra utalnak: így épp a kérdéses horatiusi „Integer vitae” dallama többek közt Honterus ódagyűjteményéből ismeretes; egyházi énekek is nem egyszer hivatkoznak dallamára. Kastner Jenő, aki újabban nyomatékosan felhívta a figyelmet erre a sajtóságos drámai műre,¹⁸ egy 1666-ban Bécsben előadott olasz operával való összevetés alapján operának tartja Felvinczi darabját is. Ez kétségkívül túlmerész megállapítás: nincsen ugyan kizárva, hogy Felvinczi — bécsi tartózkodása idejéből — ismerte a kérdéses „Pomo d'oro” szövegét: legalább is a cselekmény felépítése tagadhatatlanul bizonyos rokonságot mutat. Ezzel a tartalmi vonatkozással viszont ki is merítettük a kapcsolatokat: hiszen éppen az az óriási zenei-színházi apparátus, amely a sovány olasz „moralitás”-t bécsi, igazi operává teszi, semmi körülmények közt nem állhatott a nyomorgó Felvinczi rendelkezésére.

Mielőtt a XVIII. század végének nemzeti felbuzdulásával meginduló és a kolozsvári színpad zenés előadásain át a kolozsvári zeneegyesület, zenekonzervatórium megalapításához vezető, modern értelemben vett zenei mozgalom ismertetésébe kezdenénk, állapodjunk meg egy pillanatra annál a rövid ideig virágzott zenei kultúránál, amit *Patachich Ádám* püspök bőkezűsége *Nagyváradon* az 1757—69. években létesített és fenntartott.

Patachich zenekara főúri kedvtelés szülte, épúgy mint az Esterházyaké Kismartonban, vagy Erdődy grófé Pozsonyban. Az a zenei élet, amit Patachich Nagyváradon jelentékeny anyagi áldozatokkal, nevesi külföldi művészek segítségével felvirágoztat, a szorosán vett magyar zenekultúra számára nem jelent nyereséget. A fennállás első öt évében. 1762-ig Haydn Mihály vezetése alatt állt a zenekar: nagyváradi munkájáról irodalmunk nem hoz közelebbi adatokat. 1762-ben Haydn Salzburgba távozott. Két évre rá Patachich Bécsben Dittersdorfot szerződte karmesterének. *Dittersdorf* kiváló szervező tehetsége öt év alatt igen magas színvonalra emelte a zenekar teljesítményét: ennek az öt évnek (1764—69) zenei eseményeit Dittersdorf érdekes önéletírásából jól ismerjük. A zenekar tagjait részben maga Dittersdorf toborozta össze Prágában Patachich számára. A 34 tagú együttes nevezetesebb tag-

jai voltak: Fuchs és Pichl hegedűsök, Mihály páter cembalista, Pohl és Stadler oboisták, Fournier klarinétos, Satza fuvolás, Himmelbauer cellista, Pichelberger bőgős, Olíva és Pauer kürtösök. Dittersdorf véleménye szerint valamennyi koncertképes szólójátékos. A karmester példásan fegyelmezte ezt a válogatott zenekart: minden vasárnap és kedden akadémiát (hangversenyt) tartottak, később farsang minden vasárnapján operaelőadás volt. Dittersdorf igazgatásának nevezetesebb zenei eseményei: az „isacco”-oratórium előadása 1766-ban (szövegét Metastasio után maga Patachich püspök fordította latinra), 1767-ben pedig az „*Amore in musica*” című opera buffa.

Nagyvárad szépen induló (bár idegen szellemű) zenekultúrája nem volt hosszú életű. 1769-ben Patachich, irigyeinek feljelentése miatt kénytelen zenekarát feloszlatni: zenészei pártfogó híján elszélednek; Dittersdorf Sziléziába megy.

A XVIII. század kilencvenes éveitől kezdve *Kolozsvár* áll az erdélyi magyar zenekultúra törekvéseinek középpontjában. A Muzsikai Egyesület megalakulásáig (1819) két ága van a zenei életnek: egyik a főúri házakban folyó kamarazene és hangszer-tanítás, másik a magyar színjátszó társaság énekes előadásainak sora. Kezdetben a zeneélet mindkét ágát iránytalanság, a rendszeres szervezés hiánya jellemzi. Ezeknek az állapotoknak 1820-al vége szakad. A Nemzeti Színház operai előadásait 1820 óta a Muzsikai Egyesület, 1836-tól pedig a belőle kifejlődött Muzsikai Konzervatórium látja el megfelelő művészi erőkkéi. A Muzsikai Egyesület megalakulása így méltán jelent fordulópontot a kolozsvári zeneélet és zenei színpad történetében.

A XIX. század elején Kolozsvár főúri házáinak zenei életét jórészt idegen származású, többé-kevésbé megmagyarosodott zenemesterek irányítják. Zenekedvelés tekintetében maga a kormányzó, gróf Bánffy György és családja jár elől jó példával. Schreier János 1791-ben Kolozsvárt megjelent „Bútsúvétel Anacreon rendi szerént⁴⁴” című értékes zenekari dalának előszavában felemlíti, hogy már 13 esztendő előtt (vagyis 1778 táján) alkalma volt a kormányzó házában annak nejevel, sz. Palm Jozefával együtt muzsikálni. 1810 körül Anton Polz zongoramester irányította a kormányzó gyermekeinek zenei nevelését és a házi hangversenyeket. — 1791-ben gróf Teleki József Prágából hozat gyermekeinek zongoratanítót. A XIX. század második évtizedében egész sor jeles zene-tanár működik Kolozsvárt: Wesselényi Farkas házában Ph. Caudella, Kemény Sámuelnél H. Pöschl, Bethlen Farkasnál H. Heinisch, Gyulai Ferenc házában Niegreis, végül báró Bánffy Jánosnál, Nagyfaluban Ruzicska György. Ezek közül Ruzicska és Heinisch Kolozsvár zenei éle-

tében később is nagy szerepet játszottak; Foiz és Caudella néhány szerzeménye Wesselényi hagyatékából került az Erdélyi Múzeum kézirat-tárába. Wesselényi Farkas maga is képzett zeneértő volt; Bethlen Farkas pedig a házában játszott vonósnégyesekben primariusként működött közre. A főúri köröknek ilyen élénk érdeklődése mellett más társadalmi osztályban is kellett zeneértő dilettánsoknak lenniök: nélkülük a magyar színjátszó társaság nem adhatott volna énekes darabokat, hisz állandó, szervezett zenekara sokáig nem volt. Nagy operákat — megfelelően képzett énekesek hiányában — így sem adtak: műsoruk jórészt énekes játékokból és buffooperákból állt.

A zenés műsordarabok betanítását kezdetben a társulat vezetője: Kocsi Patkó János látta el: három énekes darab zenéjét is ő maga állította össze; ezek a „Havasi juhászeány”^{4*}, „A kontraktus”^{4*} és „A tündérek”⁴⁴ című énekesjátékok. A Magyar Kurir 1800. jan. 15-i ismertetése külön is kiemeli Kocsi „jeles musikálását”.

Az első évadban, amelynek programját részletesen ismerjük¹⁹ (1799, ekkor Debrecenben és Váradon játszottak), hat énekes darabot adtak, úgymint:

A havasi juhászeány (zenéjét összeállította Kocsi, műsoron volt 1807-ig).

Inkle és Járíkó v. Az aranyidő (zenéje Kolisztól; műsoron 1828-ig).

Víg nyomorúság v. Lantosok (zenéje Reimantól; műsoron 1812-ig).

Pikkó herceg (zenéjét összeállította Chudy; műsoron 1823-ig).

A fermenterai remete (zenéjét Kolisz; műsoron 1823-ig).

Cziane és Liziás v. A szerencse játéka (csak 1799-ben adták).

A kolozsvári társulat „orgester directora” 1802—04-ben Lavotta János volt; színpadi zenét eddigi tudomásunk szerint a társulat számára nem szerzett; annak dacára, hogy az 1803. évi színházi szabályzat előírja: „Az orgester director minden félesztendőre tartozik egy, a nemzeti játszósínhez alkalmaztatható operát vagy énekes játékot készíteni.”⁴⁴ Lavotta színházi munkájának semmi nyoma nem maradt fenn. Karmestersége idején (1803—4) négy új énekes darabot hozott színre a társulat:

A kontraktus (átdolg. Kocsi; műsoron volt 1807-ig).

Az égi háború v. Az oskolamester quasi doktor (zenéje Dittersdorftól; műsoron tartották 1825-ig).

A tündérek (összeállította Kocsi; játszották 1803 és 1804-ben).

A csörgő sapka (Hennebergtől; műsoron volt 1841-ig).

A társulat könyvtárának 1803-ban összeírt jegyzéke²⁰ 330 színdarab közt 15 énekes játékot sorol fel, úgymint: Aranyidő, Csörgő sapka, Égiháború, Falusi borbély, Formenterai remete, Havasi juhászeány, Inkle és Járíkó, Két róka, Kincásók, Kontraktus, Lantosok

Orfeus és Euridike, Pikkó herceg, Szerelem szigete, Újhold vasárnapi gyermek.

Ügylátszik, még Lavotta alatt sem volt a társulatnak szervezett zenekara; rendszeren dilettánsok segítették ki az együttest; 1803-ban Lavotta vezetésével maguk a színésztagnak játszottak a zenekarban.

Lavotta távozása után, 1804-ben Seltzer János karnagy vezetése alatt teljesebb zenekart szerveznek. Seltzer 1805 és 1807 között összesen hét új zenés darabot adatott elő, úgymint:

Salavári Jankó v. *Falusi vőlegény* (zenéjét Seltzer állította össze; csak 1805-ben játszották).

Újhold vasárnapi gyermek (1827-ig volt műsoron).

Két róka (Mehultól; 1806; talán már 1804 előtt is adták).

Szerelem szigete (Martini; műsoron volt 1806—12).

Képzeldésben levő philosophusok (Paisiello; csak 1806-ban adták).

Kincásók (Méhul; 1807—12; talán már 1804 előtt is adták).

falusi borbély (Schenk; 1807—23; hasonlóképpen).²¹

Muzsikális akadémiákat (hangversenyeket) is adtak a színházban, felemelt helyárok mellett. Ezeket a hangversenyeken (1805, 1806, 1812) a műsor legnagyobb részét alkotó operarészletek mellett Haydn Jahreszeiten-oratóriumát is előadták 1807 február 14-én. A társulatnak] 806-ban bekövetkezeti megoszlása nem érintette a kolozsvári zenés előadásokat, mert a zenekar Erdélyben maradt. Ernyi Mihály, a Magyarországra küldött csoport vezetője, felpanaszolja Wesselényinek, hogy nem tud énekes játékokat adni a közönség emiatt elmarad. 1807-ben hét szerződött zenész állt a kolozsvári társulat szolgálatában: Joh. Seltzer, Balt. Gingele, Joh. Klein, Joh. Fischer, Jos. Kling, Lorenz Kraus és Mart. Koválszki. Ugyanezek a zenészek 1808-ban Kolozsvárt újra szerződnek. 1810-ben azonban Seltzer József (így említi Ferenczi 230. l.; valószínűleg elírás János helyett), Zink Mátyás, Kraus Lőrinc és Koválszki Márton zenészek már a debreceni társulathoz szegődnek. Seltzer utódja Kolozsvárt Pick Károly karnagy lett, akinek vezetése alatt nagyobb előadásokon hat polgári zenész (vonósok) és a Splényi-ezredtől 12 katonazenész játszott a zenekarban.

A szétváláskor Debrecenben a társulat könyvtárából 166 színdarabot és 16 operát másoltak; 1810-ben Kolozsvárra visszaküldték a könyvtárral 23 darab, operát hangjegyesztől. 1810-től a magyar társaság Kolozsvárt feloszlóban van; egyedül az 1812. évadban adnak több énekes darabot, köztük egy újat is, a „*Kiki párjával*” című énekesjátékot, amely aztán 1836-ig megmaradt a műsoron.

A magyar társaság hanyatlásának idején, 1813—19-ben Kolozsvárt Gerger, illetve utána Scotty német társasága játszott. Ebben az

időben adták többek között *Der Dorfbarbier* (Schenk), *Der Kappelmeister* (Reichardt), *Die Weiberkur*, *Der Geist auf Montebello*, *Raoul der Blaubart* (Grétry), *Agnes Sorel* (Gyrowetz) című operákat. E művek legtöbbje néhány év múltán a magyar színpadon is megjelent. A magyar társaság hanyatlásának erről a korszakáról írja S. Fr. Stock az *Allgemeine Musikalische Zeitungban* (XIV. 1812. júl. 8.): „In dem Ungarischen Theater, dessen Orchester, ein oder zwei Mitglieder ausgenommen, nur mit der B. Splenischen Regimentsmusik besetzt ist, hört man öfters, und sogar bey musikalischen Academien, türkische Musik.”⁴ Türkische Musik ebben az időben általában rézfúvós-zenekar játékát jelenti.

A muzsikai társaság és a zeneiskola felállításával (1819-ben) gyökeresen megváltozik Kolozsvárt a helyzet. Ettől kezdve a zeneiskola látja el a magyar énekes-színpadot új erővel; így többek közt Schodelné volt a kolozsvári énekiskola első növendékeinek egyike. A maga idejében úttörő intézménynek története főbb vonásokban a következő.

Kolozsvár legrégebb zenei társaságát, a „*Societas musicalis*”-t csak említésből ismerjük: 1802-ben Haber, Lavotta, Seltzer és Krausz szerepelnek tagjai között; ebből következettük, hogy az egyesület hivatásos zenészekből alakult. A tulajdonképpeni *Muzsikai Egyesület*, amely a későbbi konzervatórium alapja, 1819 tavaszán alakult Holláki Antal guberniumi titkár kezdeményezésére, gróf Bánffy György kormányzó pártfogásával. Mindjárt az alakuláskor énekiskolát is szerveznek; tanfolyama 1819 június 1-én nyílik meg. Ugyanez év december 22-én a zeneiskola tanulói a kormányzó tiszteletére üdvözlő dalt énekeltek teljes zenekari kísérettel. Az 1820 május 31-én tartott első nyilvános zenevizsgáról nincsen közelebbi adatunk. Az iskola vezető tanítója Grosspetter József (Déryné naplójában tévesen Gross Peter néven van említve); mellette még Klein János és Éder József zenemesterek működtek. Hogy Ruzicska György, a későbbi igazgató, mikor kapcsolódott be a zenetanfolyam munkájába, vajjon mindjárt a megnyitáskor-e, nem tudjuk pontosan megállapítani.

A társaság fennállásának első éveiben (1820—23) sűrűn rendezi hangversenyeit; számadásai jelentős bevételt tüntetnek fel. Néhány év múlva azonban a társaság belső ellentétek miatt hanyatlani kezd; a növendékek száma is megcsappan. 1829-től megint élénkebb tevékenységet fejt ki: 1829-ben új leány énekoskola, 1830-ban pedig fúvóshangszerek tanításának beállítására vonatkozó hirdetést tesz közzé. A harmincas évek elején új szervezettel, új elnevezéssel próbálkoznak: 1833 augusztus 4-én a „*Muzsikai szorgalom társaság*”, 1836 január 3-án a „*Kolozsvári Muzsikai Egyesület*” bocsát ki részvényjegyzésre felhívást.

1837-ben Ruzicska György igazgatása alatt végleg megalakul a „*Muzsikai Conservatorium*”. A harmincas évek elején Erkel Ferenc is résztvett az egyesület munkájában: működéséről közelebbi adataink nincsenek.

1837-től kezdve lassú, folyamatos fejlődés, állandó munka jellemzi a konzervatórium történetét. Felemlítjük, hogy 1839 április 5-én ünnepi előadás keretében adták elő Haydn Teremtését; Kolozsvárt ezúttal magyar nyelven először. Ezt a szép fejlődést váratlanul megszakítják az 1848—49. évek eseményei; a konzervatórium működése is majd egy évtizedig szünetel. 1856-ban felhívást bocsátanak ki az ének- és zene-tanoda újból való megkezdésére; háromévi fáradozásba kerül, míg a tényleges tanítás megkezdődhetik (1859 szeptember 26). Ettől kezdve biztosítva volt a konzervatórium fennmaradása: 1879-ben Farkas Ödön került az intézet élére, aki 1912-ben bekövetkezett haláláig nagy körültekintéssel intézte a konzervatórium művészi és adminisztratív vezetését.

A konzervatórium munkájával párhuzamosan a nemzeti játékszín operaelőadásainak színvonala is emelkedik. A színház műsora nem szorítkozik már énekbetétes játékokra, hanem a nagy apparátust és fejlett énekkultúrát igénylő operák is egymásután kerülnek színre Kolozsvárt. A húszas években Kolozsvár volt az ország első operaszínpada, mind az előadott darabok száma, mind az előadások színvonala tekintetében. Az operatársaság lelke ebben az időben Déryné, aki kolozsvári szereplése idején (1823—27) addig nem látott népszerűsége segítette az operai előadásokat. Hogy a társulat operai műsorának gyors gazdagodásáról fogalmat nyerjünk, Ferenczi adatai alapján közöljük a húszas években színrekerült nagyobb operák jegyzékét:

1822-ben színrekerültek: *Béla futása* (Ruzicska József), *Kemény Simon* (ugyanattól), *A fogoly* (della Maria), *A tolvaj szarka* (Rossini). *Helvecziai háznép* (Weigl), *József és testvérei* (Méhul), *Sorel Agnes* (Gyrowetz). 1823-ban: *Két szó v. A rettenetes éjszaka* (D'Alayrac) és *A magyarok hűsége és nemzeti lelke* c. drámai kantáta (Pacha Gáspártól); ebben volt Déryné első fellépése Kolozsvárt. — 1825-ben: *Bűvös vadász* (Weber), *Párisi János* (Boieldieu). 1826-ban: *Don Juan* (Mozart). Az 1827. év a legeredményesebbek egyike, bemutatói: *Olaszné Algirbun* (Rossini), *Párisi vízhozó* (Cherubini), *Sevillai borbély* (Rossini). *Tankred* (Rossini), *Preciosa* (Weber); ezenkívül még hat kisebb igényű énekesjáték. Déryné távozásával (1827) megcsappan az operaelőadások száma: 1828-ból egy zenés bemutatót sem ismerünk. 1829-ben két könnyebb fajsúlyú magyar darab kerül színre: *Mátyás deák* (énekesjáték, zenéje Egressy Bénitól) és *Tündérlak Magyarországon* (víg daljáték, zenéje Szerdahelyitől).

A színház zenei apparátusa a húszas évek folyamán sok változáson esett át. Az 1821-re elkészült színházépületben 19 zenész számára volt

hely. A színházi igazgató-bizottságban Holláky Antal (a Muzsikai Egyesület elnöke) lett a zenekar ügyeinek vezetője. A bizottság karmesternek szerződtette Grosspettert, hozzá 12 (névszerint nem említett) magyar és német muzsikust. Grosspetter egymaga, úgy látszik nem tudta ellátni a kétféle hivatallal járó munkát (egyidőben ő volt a Muzsikai Egyesület zeneiskolájának tanítója), ezért 1822 végén Nagy Lázár, a színház bérlője, Debrecenből Ruzicska Józsefet szerződtette karnagynak. Ruzicska rövid háromhónapos tartózkodása alatt két magyar operával, a *Béla futása és Kemény Simon* c. darabokkal gazdagította a műsort. Az olasz és német operairodalomban jártas Ruzicska e műveivel — ne* vezetésen a rendkívüli népszerűséget szerzett Béla futásával — felette szerencsés kezdeményezőnek bizonyult: a verbunkos zene hangulatának, fordulatainak színpadra alkalmazásában Erkel Ferenc sokat tanult példájából.

Ruzicska József már 1823 elején Olaszországba távozott; Déryné, mikor ugyanebben az évben Kolozsvárra érkezik, nem talál karmestert a színházban; ha a szükség megkívánja, a konzervatóriumból kéri kölcsön Grosspettert, vagy Ruzicska urat (t. i. Ruzicska Györgyöt). Ennek a bizonytalan állapotnak hamar vége szakadt: a részvénytársaság zenekari igazgatója, gr. Was s Imre (Holláky utóda) 1824-ben Heinisch Józsefet szerződteti karnagynak, akinek vezetése alatt aztán 1824 őszén kitűnő operatársulat alakul Kolozsvárt. A társaság belső viszonyait jobbra csak Déryné szubjektívhangú megjegyzéseiből ismerjük. Déryné távozásával (1827) az operai előadások hanyatlani kezdenek; 1830-ban Heinisch karmester is elhagyja Kolozsvárt és a felvirágzó kassai társulathoz szegődik. A harmincas évek elején már nem sok zenés előadásról tudunk. 1833-ban a „Kassai dal- és színjátszó társaság” játszik Kolozsvárt; operaelőadásai a Honművész tudósítása szerint kiválóak voltak.

Az 1834. évi országgyűlés idejére új operatársaság alakul: Erkel József karmester (a komponista öccse) vezetése alatt az első évadban 22 estén adtak operát. Az átadási jegyzék szerint az új társaság 1834-ben a színház könyvtárából 435 színdarab mellett 29 zenés darabot és operát vett át hangjegyesről. Arról nincsen biztos tudomásunk, hogy Erkel Ferenc, kolozsvári tartózkodásának idején, tevékeny részt vett-e a színház zenei munkájában. A későbbi időből kevés a nevezetes esemény: 1839-től a színház műsorában mindinkább előtérbe nyomulnak a zenés népszínművek, többek közt *Ludas Matyi* (Szerdahelyi), *Peleskei nótárius* (Thern), *Ezred leánya* (Szerdahelyi), *Falusi lakodalom* (Egressy Béni), *Szökött színész és katona* (Egressy).

Az 1841-ben újonnan szervezett társaságnak Gócs Engelbert volt a karnagya; 1844—45-ben Böhm Gusztáv karmestert említik. 1851 után megint inkább operák töltik ki a műsort; a hatvanas évektől az operett

is tért kezd hódítani. Ennek az időszaknak az ismertetése tárgyunkat nem érinti. A 20. század elejétől fogva nincsen olyan zeneszerző egyéniség Erdélyben, akinek munkássága döntően befolyásolná egész Erdély zenekultúráját. A szélesebb köröket mozgató szellemi mozgalom ezóta elsősorban a népzene feltárása és értékelése körül folyik.

A magyar és vele az *erdélyi népzene* anyagának feltárása úgy-szólván kizárólag az utolsó három évtized munkája. Igaz, hogy már Bartalus is közölt volt gyűjteményében (1873—96) egynéhány székely dalmot. Kevésbé szerencsés kézzel azonban éppen nem a jellemző típusokat választja ki; fogyatékos, dilettantisztikus lejegyzése torzított formában adja a régi stílusú parlando-rubato dallamokat. Seprődi János volt az első egyike, aki világosan felismerte és részletesen kimutatta a régebbi gyűjtések, nevezetesen Bartalus gyűjteményének kiáltó hibáit és hiányait²²; saját (jórészt kéziratban maradt) nagyjelentőségű gyűjtése a régebbi technikával szemben már nagy haladást mutat. Azonban még ő sem húzott éles határvonalat népi és népies dalanyag közt. Ennek az okvetlen szükséges osztályozásnak keresztülvitele csak akkor vált lehetségessé, mikor Bartók és Kodály — többé-kevésbé szisztematikusan gyűjtött gazdag anyag birtokában — áttekintést nyertek a magyar parasztdal osztályairól, teljes anyagáról.

A 20. század elején megindult rendszeres gyűjtőmunka eredményeként Bartók három osztályban szisztematizálja a magyar parasztdal énekanyagát. A vegyes tartalmú harmadik osztálytól itt eltekinthetünk; csak az első két osztály jelent zárt fejlődésben kialakult, egységes paraszzenestilust: a régi stílusú és az új stílusú dallamok osztályát. A második csoporttal hamar végezhetünk: a magyar parasztszene új stílusa lényeges zenedialektusbeli különbségek nélkül alakult ki az egész magyarlakta területen, Erdélyben ugyanúgy, mint egyebütt Magyarországon. Ebben a kategóriában tehát sajátos erdélyi jellemvonást hiába keresünk.

Nem így a régi stílus dallamai: ezek a melódiák a velük együtt járó archaikus, díszítő, cifrázó előadásmóddal együtt a gyűjtés megindulásakor (a századforduló idején) nagyobb számmal már csak Erdélyben voltak fellelhetők, úgy hogy a magyar népdal régi stílusát ezen az alapon joggal nevezi Bartók és Kodály régi erdélyi dallamstílusnak. Ez a dalmanyag régen az egész magyarlakta terület tulajdona volt, amint Felsőmagyarországon és a Dunántúl elszórtan előkerült nyomai mutatják. Csakhogy míg amott a fejlődés tempója, az új stílus kialakulása (a 19. század folyamán) úgy-szólván teljesen kiszorította a régit, addig Erdélyben az etnográfiai szempontból kedvező viszonyok — mint ez általában az etnikum perifériáin történni szokott — életben tartották az ősi stílust még a 20. század elején is.

Ennek a régi dallamstílusnak jellemző sajátosságai a dallamot illetően: pentatonikus hangsor, négy izometrikus sorból álló strófaszerkezet, 3. mint főcezúra a 2. dallamsor végén, nem-architektonikus felépítés, ilyen formákban, mint A S C D, vagy A A S S. Az előadásmód sajátosságai: parlando-rubato éneklés és gazdag ornamentika. A leggyakoribb dallamtipusnál, a 8 és 12 szótagú sorokból álló parlando-dallamoknál, U — sorvégzést állapít meg Bartók erdélyi karakterisztikumnak, más magyar vidékek — Uvégzésével szemben. Ez a stílus annyira egységesen él a székelységben és a vele határos magyar nyelvterületen, annyira egybeforrott a székely népzene fogalmával, hogy itt-ott az új stílus egy-egy dallama is felveszi a régi, erdélyies stílus jellemző vonásait.

A régi dallamok sajátosságait majd mindenütt kikezdte az új parasztzene-stílus átalakító ereje: legkevésbé a Bukovinába és Moldvába kivándorolt csángóknál, csak kevésbé a székelyeknél. Az ősi sajátosságok közül legszívósabbnak bizonyult a pentatonika és az izometrikus szerkezetekre való hajlandóság. Már az Erdélyben rendszeres b3 főcezúra helyébe a többi dialaktusterületen inkább az 1. vagy 5. fok lép; az ornamentika feltűnő ritkasága is romlásnak a jele. Azok a gazdag, strófáról strófára variált cifrázatok, amelyekkel Kodály Csíkban Kelemen Kötönyös balladáját feljegyezte, más dialektusterületen már kivesztek.²³

Dallam és szöveg viszonyát illetően is ősrégi állapotok maradványait találjuk Erdélyben: a dallam gyakran nincsen meghatározott szöveghez kötve; azonos szótagszámú szövegek közül bármelyikre éneklük. Gyakran megesik, hogy négy dallamsorra csak két szövegsor jut: ilyenkor a paraszti énekes a szövegsorokat egyszerűen megismétli. A románoknál az is előfordul, hogy négy dallamsorra éneklük ugyanazt a szöveget. Dallam és szöveg elválaszthatatlansága a műdal karakterisztikuma: Bartók szerint „minél parasztibb a dallamok, annál kevésbé specializálódnak egyes szövegekre”.

A *hangszeres népzénéről* olyan rendszeres gyűjteményünk, mint az énekelt dallamokról, még nincsen. Az a pár dallam, amit az Ethnográfában elszórtan közzétettek, nem elegendő arra, hogy biztosan ítélhessünk. Általában már most megállapítható, hogy önálló melódiaanyaga a hangszeres népzének ritkán van: a nép legtöbbször énekes dallamoknak a hangszer természete szerint többé-kevésbé cifrázott változatait játssza. Ez alól a *népi tánczene* sem tesz kivételt. Az a részletes és megbízható leírás, amit Seprődi a Kibédén (Marosszék) járt székely táncokról ad (Erdélyi Múzeum 1909), a városból itt-ott leszüremlett úri táncokon és az Udvarhely vidékéről szétterjedt csürdöngölőn kívül három típusban állapítja meg a törzsökös, hagyományos tánc formáit: ezek a Jártatós, Forgatós és a Csárdás (ez utóbbi természetesen nem azonos a hasonlónevű úri táncsal). A sokféle, tarka táncnév végered-

ményben mind erre a három típusra vezethető vissza. A három tánc szervelesen egybetartozik: a székelyek nyelvhasználatában is tulajdonképpen egy sorozatnak a „szakasztásai”. Nagy jelentőséggel bír Seprődinek az az érdekes megfigyelése, hogy némely esetben ugyanazt a dallamot játsszák mindhárom szakaszhoz, — természetesen a megfelelő ritmikai és tempóbeli változtatással, úgyhogy végelemzésben egy, a 17. század műzenei irodalmában ismeretes variációs suite-formájához hasonló alakulat jön létre. Ha Seprődinek ezt a megfigyelését rendszeres kutatások nagyobb területen igazolni fogják (ami tudomásunk szerint eddig nem történt meg), akkor ez az erős architektonikus érzékre valló gyakorlat a székely tánczene rendkívüli fejlettségéről fog majd tanúságot tehetni.

ROMÁNOK

Az erdélyi *román népzene* földrajzilag szomszédos vidékeken is már olyan mélyreható zenedialektusbeli különbségeket tüntet fel, mintha nem is egy ugyanazon nép zenéjéről volna szó; ilyen nézőpontból tökéletes ellentéte az alapjában véve egész magyarlakta területen egységes magyar népzenei kultúrának. Az erdélyi román lakosság a magyarnál jóval fogékonyabbnak bizonyult az érintkező idegen népzenék hatásának befogadásában; míg például a legnagyobb ritkaság, ha a székelyek közt elvéve román eredetű dallamot találunk, addig a Mezőség román népe szinte kizárólag a régi magyar stílus dallamaival él; a máramarosi románok *hora lunga* dallama pedig az ukrán dумы melódiák mintájára alakult.

Az erdélyi román népzene dialektusterületei — az egyes alkalomhoz nem kötött dallamok (*doine*; Máramarosban és Biharban; *hőre*) stílusa alapján — így alakulnak:

1. Az északi dialektusterület: *Máramaros* és *Ugocsa*. Ezen a vidéken két dallamtípus van használatban: a régebbi, kiveszőben lévő *hora lunga* típus tulajdonképpen egyetlen melódiának alkalmak szerint különféleképpen cifrázott, megállapodott szerkezet nélkül levő változata. Az alapvető dallam maga az ukránok dумы melódiájával egyezik. A máramarosi románok új típusú hora-dallamai négysoros szerkezetet és tempo giusto ritmust (feszés tánclépésszerű ritmus, ellentétben a parlandoval) és az I. fokon álló főcezurát mutatnak. Ezek a dallamok jellemző sajátosságaikban különben nem ritkán a magyar parasztzene új stílusának hatását mutatják. Ennek a befolyásnak feltűnő jelei: pentatonikus fordulatok (a pentatonika különben az eredeti, idegen befolyástól ment román népzenében egyáltalán nem használatos), alkalmazkodó tempo giusto-ritmus, különösen pedig a szinte kivétel nélkül nyolc-

szótagú szövegsoroknak értelmetlen réjával, vagy refrainnel 11 szótagra való kiegészítése, a magyar 11 szótagos dallamsorok mintájára.

2. Merőben eltérő vonások jellemzik a déli nagy dialektusterület (Bartók meghatározása szerint: a Bihar—Fogaras közt elképzelt vonaltól délre és nyugatra eső vidék) alkalomhoz nem kötött dallamait. Ezen a területen, amely — úgy látszik — legtisztábban őrizte meg az erdélyi románság népzenejének eredeti típusát (helyesebben típusait), általában véve az erősen cifrázott parlando-rubato dallamok vannak túlsúlyban. Az egész területre kivétel nélkül jellemző a II. fokú főcezára a második dallamsor végén. Ez körülbelül olyan általános karakterisztikuma az erdélyi románság dallamainak, mint a 3b főcezára a régi stílusú székely dallamoknak. Kisebb eltérések megint vidékek szerint adódnak; Bartók a dallambeli sajátságok alapján három alcsoportot különböztet meg:

a) Frig kadenciájú dialektus: *Alsó Fehér, Hunyad, Szécheny megye.*

b) *Bihari* dialektus.

c) Refrènes dialektus *Bánátban.*

Leggazdagabb az ornamentika Biharban; valamivel szegényebb Hunyadban. Mindkét területen háromsoros dallamok teszik a dalanyag zömét (az ilyenek a magyar anyagban rendkívül ritkák). A bánáti dialektusterületen négysoros dallamok járnak: ilyenkor a 4. (illetőleg néha a 3—4. sor) a bánáti dialektusra sajátosan jellemző, önálló értelmű szövegrefrén. Az a) dialektusterület dallamait az utolsóelőtti hangnak kis szekunddá mélyített intonálása jellemzi. A b) dialektus dallamainak hangsorában a szabályszerű kistere (g-b) gyakran nagyterccé változik (g-h).

A Mezőségnek székelylakta területekkel szomszédos román lakossága minden lényeges változtatás nélkül egyszerűen átvette a régi stílusú négysoros pentaton magyar dallamokat. Ugyancsak magyar dallamok terjedtek el Szatmár megye román lakossága közt is: itt azonban sajátos átalakuláson mentek át, amennyiben rendszerint 5—6 soros dallamokká bővültek.

Az erdélyi román népzene szövegritmus-típusokban jóval szegényebb a magyarnál: az alkalomhoz nem kötött dalok közt szinte kizárólag a nyolcszótagos (trochaikus hangsúlyozású) típus uralkodik. Mellette elvéve akadnak csak 7 és 6 szótagú sorok. A strófaépzés viszont a magyarban úgyszólván egyedül használatos négysoros strófák helyett inkább háromsoros strófákat, illetőleg dallamszakokat alkot. Az ilyen háromsoros képletek különösen Biharban és Hunyadban gyakoriak.

A román népdalnak a szöveghez való viszonyát a teljes szabadság, kötetlenség jellemzi: a hóra melódiák bármely szótagszámban megfelelő lírikus vagy epikus szövegre énekelhetők. Ezért p. o. Bartók publikációi

részben szöveg nélkül közölték a dallamokat. A bánáti dialektusterület refrénes dallamaiban is csak az önálló értelemmel bíró refrénszöveg van meghatározott dallamhoz kötve, a tulajdonképpeni dalszöveg ellenben nincs. Sok esetben a szöveg kevesebb sorból áll, mint a dallam; ilyenkor szükség szerint ismétlik ugyanazt a szövegsort.

Az alkalomhoz nem kötött dalokon kívül különösképen még három dallamosztály érdemes a figyelemre: 1. a kolindák, 2. a siratok és 3. a hangszeren játszott táncdallamok.

1. A karácsonyi dalok *Colinde* elnevezés alatt ismertek. Ezek a leginkább tempo giusto ritmusú énekek dialektusterületek szerint nem csekély eltéréseket mutatnak, és pedig olyan eltéréseket, amelyek a doine dallamok dialektusterületeivel nem esnek egybe. Dragoi nagyjelentőségű publikációja azt mutatja, hogy a kolindák metodikájára a gregorián templomi ének erős hatással volt.

2. A halotti siratok (*bocete*) két csoportra oszlanak:

a) az öreg embert sirató dalok (dupa batrâni), amelyek stílusukban (parlando-ritmus, négysoros strófák, főcezura 1. fok) kevésbé térnek el a hóra dallamoktól, és

b) fiatalokat sirató dalok (după tineri). Ez utóbbiak egyszerű kétsoros recitativből állnak.

3. A *táncdallamok* Máramarosban és Hunyadban kétnegyed ütemű, két taktusból álló instrumentális motívumok folytonos ismétléséből állnak; zárt formájuk nincsen. A többi dialektusterületen a táncdallamok 4 sorból összeállított zárt szerkezetet alkotnak: tipikus felépítésük Biharban például ilyen: A⁵ B⁵ A B. —

Ezek az erdélyi román népzene legfőbb jellemző vonásai. Megálapítható belőlük, hogy az erdélyi románság (legalább is a gyűjtés közepontjában álló hegyvidéki parasztság) a világtól elzárkózó konzervativizmusában még ősbibb, primitívebb állapotokat őrzött meg, mint a magyar parasztszene régi stílusa. Ilyen ősi vonás t. k. az alkalomhoz kötött dalok élesen elhatárolt kategóriákra osztása (a magyarban csak a siratóknál van meg), azután a nyolcszótagos szerkezetek monoton egyeduralma, kiváltképpen pedig dallam és szöveg viszonyának a lazasága, szabadsága. Ezek a vonások több-kevesebb tisztasággal mind kimutathatók az erdélyi román népzene leggyökeresebb területén: Biharban, Hunyadban és a Bánátban.

26 Introitus, Prosa, Antiphona, & Responsorio.

Megh nyilatkozzék a föld: Es szűllye a mi idvözítőnket.

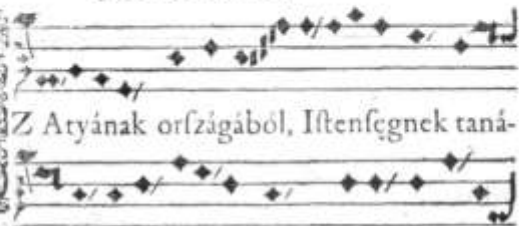
BENEDICAMVS.

Börüllünk mi keresztyének, hogy a Christus most mi nekünk, meg jelétette ő magát, és irgalmas minékünk. Hálát adgyunk az Istének ki szent fiát mi érettünk: el bcsátá ez világra, hogy minket megh váltaná.

ALVD.

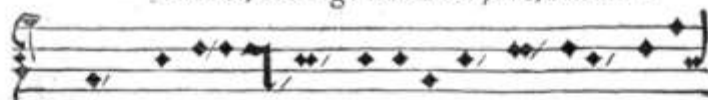
Agy mi hozzánk idvözítő Iesus Christus szét Atyáddal, szabadies megh bűncinktől, és fok nyavalyáinktul. Kiért néked hálát adgyunk szent Atyáddal, sz: Lélekkel, mind örökké szent Háromság egy felséges Istennek.

DE NATIVITATE DOMINI. HYMNVS.

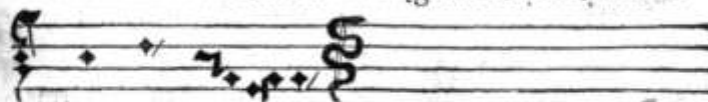

Az Atyának országából, Istenfének taná-

csából, örök ige hozzánk jöve, kinek ve-

lünk Isten neve, mert idvőlégnek kut' seic, minde-

neknek éltetője.

Bodog

SZÁSZOK

Az erdélyi németiség zenei élete tipikusan városi zenekultúra: orgonisták, kántorok, toronyzenészek (Stadt-Thurner) muzsikája: dokumentumai elsősorban kultúrtörténeti és csak kis mértékben gyakorlati zenei emlékek. A mostoha sors, amely Erdélyben a magyar zene 16—18. századi emlékeit úgyszólván kivétel nélkül elpusztította, az erdélyi német zene gyakorlati emlékeivel sem bánt kegyelmesebben: a 18. század előtti időből alig maradt fenn egy-két kéziratos emlék. A régi könyvjegyzékek tanúsága szerint a brassói gimnázium könyvtára a nagy tűzvész (1689) előtt gazdag 16—17. századi kótaanyaggal rendelkezett: mindebből egy sor sem maradt ránk. Elég nagy számmal maradtak fenn azonban a városi zenészek életét meghatározó kultúrtörténeti adatok: ezek persze a vonatkozó források (számadáskönyvek) jellegének megfelelően alig mennek túl a legszűkebb értelemben vett biografika határán: a gyakorlati zeneéletről nem világosítanak fel.

Az erdélyi szászág zenekultúrájában a reformáció felvétele nem hozott lényeges változást. Sőt: a zenei életnek céhbeli, mesterségbeli rendszerét, a késői középkor zenei funkcióit ellátó intézményeket (orgonista, kántor, toronyzenész) éppen a reformációt követő két évszázad fejlesztette a német városok zenekultúrájának tipikus formájává. Ezeknek az intézményeknek a jellegében 1530-tól egészen a 18. század közepéig semmi mélyebbreható alakulás nem megy végbe: a városi intézkedésekkel rendszabályozott állásokat elfoglaló zenészek generációkon keresztül váltják fel egymást anélkül, hogy az intézmény szelleme a legcsekélyebb változást szenvedné.

A 17. század monódiájának lassú, folyamatos térhódításával a templomban, toronyban játszott zene anyaga lassanként megváltozik, de még másfél évszázadra ugyanaz marad ennek a városi zenekultúrának a jelleme: az a korlátolt látókörű, de alapos mesterségbeli képzettségre tekintő polgári szellem, amely Brassó, Szeben zenei életét a 16—18. században a német birodalmi városok egyidejű zenekultúrájához olyan hasonlóvá teszi. Ebben a pontosan szabályozott városi, templomi zenében még a 17. század legnagyobb stílustörténeti reformja, a hangszerkíséretes monódia uralomrajutása, sem jelent forradalmat (mint máshol), csak lassú, folyamatos stílusváltozást; hisz éppen a monódia legexponáltabb műfaji képviselője: az opera, Erdély német városaiban — főúri pártfogás híján — sohasem tudott gyökeret verni, még a 19. században sem.

A könnyebb áttekintés érdekében két korszakra osztjuk az erdélyi németiség zenekultúrájának történeti emlékeit. Legtermészetesebb elhatároló időpontul a 18. század közepe, pontosabban az 1760—70. évtized,

kínálkozik. Ez az a pont, mikor a több mint két évszázad óta változatlanul az orgonisták és kántorok kezében összpontosult zenekultúra az újonnan Délnémetország, különösen pedig Bécs felől beáramló új zenekari muzsika követelményeinek megfelelően a Musikdirektor, Konzertmeister, stb. kezébe megy át. A nagyobb városi zenekarok alakulásával most először dilettánsok is résztvesznek a zenei munkában. Az első ilyen zenei egyesület, a brassói „Collegium Musicum” 1767. végén alakul meg. Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy az a mélyreható változás, amit a 18. század harmadik negyede magával hoz, nem meglepetésszerű szakítás a tradícióval, hanem az új szervezkedés itten is — mint a zavartalan fejlődés előnyeit élvező német városi kultúra annyi más (megnyilvánulásában — lassú, szerves alakulás eredménye.

Már fentebb említettük, hogy a régebbi korszakból praktikus műzenei emlékünk egy-két kivétellel nem maradt fenn: ami még megtalálható (Reilich, Croner művei, német egyházi énekeskönyvek), az is kiadatlan, nehezen hozzáférhető. Bár így gyakorlati emlékek híján a városi zenészek produkciójáról, a játszott zeneművekről nincs is adatunk, legalább megkíséreljük névsorukat, életrajzi adataikat — amennyire lehetséges — a számadáskönyvek alapján összeállítani.

A publikált forrásanyag teljessége következtében aránylag legjobban Brassó régi zenészeiről vagyunk tájékozva: itt a reformáció idejétől egészen a 18. század végéig ritka teljességgel tudjuk rekonstruálni az orgonisták és kántorok névsorát. A városi zenészek harmadik osztályáról, a toronyzenészekről nincsenek ilyen pontos adataink: ezek nyilván nem nagy becsben álltak, mert a számadások csak keresztnévvel említik őket (Steffen Trometer, Hans Posauner, stb.).

Brassó város számadásai és krónikái a régebbi korszakból ezeket az orgonistákat említik (a név után tett évszámok az említés dátumát, a zárójelbe tett számok a „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt” megfelelő kötetét, illetőleg lapszámát jelzik):

Hieronymus Ostermayer. 1530—1561 (II. 179, 235, 238, 289, 331, 384, 433, 501, 634, 640; III. 276, 424, 464, 529, 584; IV. 175).

Michael Hermann, kommt 1626 nach Kronstadt, resigniert den Orgeldienst 1637, 1645 Honn, 1647 Richter. (A fontosabb adatok: IV. 103, 185; V. 104; VI. 50. V. ö. ezenkívül a genealógiai táblát Vereinsarchiv XII. 1889, 602. 1.)

Georg Bayer, 1669. (V. 24.)

Lucas Timphelius, 1674. (IV. 188.)

Martin Roth, 1682-ben özvegyét említi. (V. 618.)

Johann Siégeras, 1683, f 1696. (IV. 210; VI. 206, 239.)

Johann Wagner f 1729. (VI. 381.)

Georg Zeidner, wird Kleinorganist 1728. (VII. 124.)

Simon Wagner 1723, f 1752. (IV. 436; VI. 402; VII. 121.)

Johann Copony (Czopony), f 1764. (VI. 626.) Kötás kéziratái a brassói könyvtárban maradtak fenn. —

A kántorok közül jóval többet említenek a számadások és krónikák:

Christianus Myssiuss (Missius) Bistriciensis, f 1584 in cantoratu Coronensi. (V. 10.) Említik 1588-ban is. (IV. 156.)

Georg Fabi, cantor gymnasii 1601 (IV. 342.)

Georg Hermann, zum cantor berufen 1630. (V. 104.)

Christianus Sutoris Kisschelkensis, cantor factus 1640 — promotus in xenodochium 1657 — mortuus 1658. (V. 17.)

Georg Fabricius alias Pistoris, cantor 1641. (VI. 67.)

Simon Wagner, fit cantor 1641. (VI. 67.)

Christianus Schelkerus, olim Cantor Coronensis 1658. (IV. 247.)

Stephanus Schelkerus, †1691 in cantoratu Coronensi. (V. 29.)

Johannes Meint Schwischeriensis, † 1695. (V. 30.)

Georg Herbert Wölkensis, cantor 1696 — ad aedem divi Johannis vocatus 1696. (V. 30; VI. 369.)

Georg Mathesius, alias *Scharkani* (Sárkány), ex studioso litterarum factus inspector campanarum, hinc director chori musici et cantor anno 1696 — mortuus 1706. (V. 30.)

Johann Gockesch, Stadtcantor 1706—1716. vocatur in xenodochium pro pastore. (IV. 120; V. 33; VII. 463.)

Johann Rauss, successit 1716 — pastor vocatus 1719 — mortuus 1737. (V. 33; VI. 29, 368, 391; VII. 113.)

Franciscus Rheter, fit cantor 1720,—1731 pastor vocatus. (V. 37; VII. 115.)

Joannes Czink S. Agatensis, fit cantor 1714. (V. 33.)

Michael Bell, fit cantor 1731—1733 ex cantore concionator Bolo-niensis (V. 37; VI. 385; VII. 144, 145, 129.)

Johann Heinrich Zeidner Neapolitanus, 1733 zum Cantor vocieret, vorher cantor adjunctus — 1739. fit adjunctus (IV. 136; VI. 393; VII. 145, 230.)

Michael Albrich, 1737 concantor — 1739 cantor — 1751 zum Johanneum berufen. (IV. 144, 432; V. 42; VII. 182, 237, 240.)

Folbert, 1750 a cantoratu suspensus. (VI. 399.)

G. Hermann, 1756 cantor exauctoratus — 1759 fustigatus ex me-rítő. (VI. 405, 407.)

Johann Petri, cantor 1755—56. (VI. 623—24.)

Georg Preidt, 1756. (VI. 624.)

Simon Wagner, 1755—56, — ex cantore in adjunctum vocatue 1763. (V. 44; VI. 623—24.)

Peter Müller, 1768. (V. 45.)

Petrus Weber Rosoniensis, 1770. (V. 46.)

Stephan Herrmann, 1773 cantor factus. (V. 48.)

Martin Schneider, musices excolendae gratia Posonium petiit anno 1770 die 21. Junii — heiratet als concantor 1773, — 1792 declaratur minister xenodochialis. (V. 46, 59; VI. 630.)

Johann Schneider, 1783. (VI. 635.)

Michael Schwarz, cantor 1794, — 1796 diaconus. (V. 69; VI. 63—64.)

Lucas Herrmann, 1795 fit cantor Coronensis. (V. 69.)

Ez a több mint negyven zenész számunkra ma már névnel egyebet nem jelent. A régebbiek zenei munkájából semmi sem maradt ránk; mindössze a XVIII. század második feléből maradt fenn néhány zene-műkézirat a brassói könyvtárban (többek közt J. Czopony, Martin Schneider művei).

Amennyire a számadások szűkszavú jelentéseiből következtetést vonhatunk a zenészek megbecsülésére, a sorozat első tagja, H. Ostermayer lehetett köztük a legkiválóbb egyéniség; legalább is ami az orgonajáték művészetét illeti. Ostermayerről a számadások a szokottnál részletesebben szólnak: „Item dominica prima adventus domini musices artis perquam eruditum modulorumque musicorum expertissimum Hieronymum domini senatus in organicinem assumpsere singulis annis flór. 40 sese daturos astringendo.” Fizetése tehát majdnem eléri a Honterus-iskola rektorának járandóságát. Személyének megbecsülését jelenti az is, hogy a város (politikai misszióval) 1539-ben a havasalföldi vajdához küldi (Item quod dorn. Petrus Sartor 3 equis organistam Hieronymum ad waywodam Transalpinensem duci fecit); 1545-ben pedig a vendégként jelenlevő török főméltóságok előtt játszik. Ostermayer személyes viszonyairól és — ami különösen érdekelne — hivatásának zenei részéről sem a számadások, sem Ostermayer magyszerzette krónikája nem szólnak.

Brassó régebbi zenetörténetének másik jelentős egyénisége *Michael Hermann* (1602—1660). Brandenburgi Katalin kíséretével jön Erdélybe; egy ideig Bethlen Gábor szolgálatában áll mint udvari muzsikus. 1626-ban Brassóba jön és — jogvégzett ember létére — városi organista lesz; csakhamar nagy népszerűsége tesz szert és a polgári emelkedés fokozatain keresztülhaladva, 1647-ben városbíróvá választják. Fényes pályafutásának zenei vonatkozásairól nincsenek közelebbi adataink.

A zeneszerzőnek is jelentős brassói származású lelkész, *Daniel*

Croner, 1656-ban született Brassóban. Németországban töltött tanulóévei alatt fontos tabulaturás gyűjteményeket írt össze. Kéziratai (1681, illetőleg 1682-ből) a brassói könyvtárban maradtak fenn.

Szeben város számadásai csak 1526-ig terjedőleg vannak közzétéve, úgyhogy itt nem ismerjük az orgonisták és kántorok névsorát oly pontosan, mint Brassóban. Már 1505-ben a számadások jelentékeny kiadásokat jeleznek az orgonaépítők számára (Ad rationem organi exposita; Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. I. 448—9.). A szebeni nagytemplom 1914-ben lebontott nagy orgonáját Vest János Selmezbányái orgonaépítő építette 1673-ban, harmadfél évi munkával.

Szeben régebbi zenészeiről S. Fr. Stock adatai adnak némi felvilágosítást. Stock a szebeni kántorok közül négyet említ: *Sartoris János* (1706 körül egész évfolyamra való kantátét komponált); *Stollmann Mihály* (1754 körül), *Sartorius János* (1759 körül) és *Knall János* (1765—85) nevét. Az orgonisták közül csak *Schimert Péter* (1750—1780 között) nevét ismeri; azt az adatát, hogy Schimert Lipcsében J. Seb. Bach kedves tanítványa lett volna, a vonatkozó német források hiányossága miatt nem tudjuk ellenőrizni. Stock tanulmányának kézirati koncepcusa is fennmaradt: ennek kótamellékletében Knall és Schimert egy-egy kóruskompozícióját közli.

Stock tudósítása a XVII. századból egy nevet sem ismer: kiegészítésül meg kell említenünk *Gabriel Reilich* zeneszerző és orgonista alakját, akinek a Bruckenthal-múzeumban maradtak fenn kéziratos művei: kantáték és concerto-k. Karácsonyi kantátéját újabban E. H. Müller ismertette (Siebenb. deutsches Tageblatt, 1929. XII. 26.) „Geistlich-Musikalischer Blum- und Rosenwald” című munkája nyomtatásban is megjelent 1673, illetőleg 1677-ben (Szabó Károly, R. M. K. II. 1327, 1416.). Reilich életéről egyetmást Valentin Frank v. Frankenstein comessel való barátsága révén tudunk. Születésének dátumát nem ismerjük. Trausch Schriftstellerlexikona szerint Szepesszombatban született és 1677. november 12-én halt meg Szebenben. —

A német városok zenéjével kapcsolatban eddig csupán kántorokat és orgonistákat tudunk említeni. A XVIII. század harmadik negyedével új szín jön ebbe az egyenletes ritmusban vegetáló zenekultúrába: az új zenekari muzsika Bécs felől előretörő hulláma. A XVI—XVII. században a németbirodalmi városok voltak a zenei pályára készülő ifjúság célja: ide jönnek tanulni Georg Ostermayer a XVI., Dániel Croner a XVII. és Peter Schimert a XVIII. században. A XVIII. század közepétől fogva megváltozik a helyzet; jellemző, hogy Martin Schneider leendő kántor 1770-ben „musices excolendae gratia Posenium petit”; ez egy-

értelmű avval, mint hogyha Bécsbe utazna. Joh. Lucas Hedwig is Bécsben nyeri aztán zenei kiképzését a XIX. század elején.

Az új idők látható jele a brassói „Collegium Musicum” megalakulása 1767 októberében: a társaságnak 1767 decemberében összeírt szabályai és ügyrendje (Gesetze und Ordnungen) szerencsésen fennmaradtak, nemkülönben a jegyzőkönyvek is 1784-ig. A társaság alapító tagjai ezek voltak: Lucas Hermann Organist, Johann Jüngling Stadt-Thurner, Michael Horger Stadt-Thurner, Georg Klees Praefectus Gymnasii, Josephus Tartier, Joh. Gottlob Wenzel, Georg Boltesch Stadt-Thurner, Georg Brenndörfer Choralista, Paulus Maurer Choralista, Andreas Klees Cantor Montan., Petrus Stephani Choralista, Johannes Lang Choralista, Johannes Bogner Studiosus Gymnasii, Martin Schneider Choralista, Johann Abraham Stadt-Thurner, Georg Galtz Stadt-Thurner, Johann Jüngling jun, Johann Schulerus Studiosus Gymnasii, Michael Eusebius Studiosus Gymnasii, Paulus Plecker Studiosus Gymnasii, Sam. Jos. de Seulen, Stephanus Hermann Studiosus Gymnasii, Joh. Gottl. Czetsch Orgelbauer.

Mindjárt az alapítás napján négy tiszteleti tagja is volt a Collegiumnak, köztük Müller Peter, „Cantor Cathed.” A Collegium egyébként nem volt hosszú életű: már 1773-ban beszűnteti működését; 1782-ben két évre újraéled. Az 1784. év után semmit sem tudunk róla.

Kitűnik a tagok névsorából, hogy a társaságban mindjárt kezdetben hivatásos zenészek és dilettánsok (Kenner und Liebhaber der Musik, mint a XVIII. században mondják) együtt muzsikáltak, úgy mint ez például a brassói Filharmóniában ma is történik; ilyen értelemben a Collegium Musicum a későbbi szebeni Musikverein (alakult 1839-ben) és a brassói Filharmónia (1878) közvetlen mintaképe. Hogy maga a Collegium külföldi mintára alakult-e és hogy melyik intézmény példáját követi, azt a zenei társaságok történetének feldolgozatlansága miatt ma még nem tudjuk megállapítani. — A társaság kótaanyagának egy része fennmaradt a brassói könyvtárban. A helyi produkciónak ebben elenyészően kevés az emléke: a Collegiumban jórészt a Németországban és Ausztriában divatos komponisták szerzeményeit játszották.

Kevéssel a Collegium megalakulása után, 1772-ben jelenik meg Szebenben az első olasz operatársulat. Zenés színpadi előadásokat különben már előbb is látunk a városban: így egy 1721-ben előadott jezsuita-dráma „Nuptia aetatis aureae cum Genio Transsylvaniáé” már egész sor muzsikust foglalkoztat. Zenéje nem maradt fenn: tulajdonképpen opera alig is lehetett. *Livio Cinti* vállalkozása (1772) az első komoly operatársulat Erdélyben. Szebeni előadásainak nem igen lehetett sikere: programjáról semmit sem tudunk.

Hilverding német társulata (Szebenben 1778-tól) a drámai elő-

adásokban kiválót nyújtott; nagyobb operákat azonban nem tudott adni. Az 1787—88-ban felépített szebeni német színházban Seipp társulata adott először operákat: a zenés darabok betanítását és vezetését Koller orgonista vállalta. Az 1778-ban játszott darabok jegyzékében 84 vígjáték, 15 színjáték, 24 szomorújáték mellett 5 operát, 4 énekes játékot és 1 operettet (?) találunk.

A rendszeres operaelőadások a Kuntz-féle társaság idejében (1790—92), majd Runner igazgatása alatt sem szüneteltek. Ebben az időben többek között Sacchini, Salieri, Paisiello, Cimarosa és Mozart operáit adták. Feltűnő korán, már 1792-ben játszották Mozart Szöketései. —■* A ikilencvenes évek szebeni operakultúrájáról S. Fr. Stock kézírata (1806) részletesen tudósít. Minthogy tanulmányának a színházra vonatkozó szakasza a kinyomtatásra került cikkből kimaradt, itt közöljük:

„Ausser einer etwa vor 40 Jahren in Hermannstadt gewesenen kleinen, aber nicht ungeschickten italienischen Opern Gesellschaft (L. Cinti társulata) war die deutsche Kunzische Schauspieler Ges. die erste, welche um das Jahr 1790 einige ordentliche, theils originelle deutsche, theils aber aus dem italienischen übersetzte Opern gab. Die besten und grösseren deutschen und italienischen Opern aber hat Hermannstadt unstreitig der wegen ihrer guten Ordnung lobenswürdigen Direction des H. Xaver Runner zu verdanken, welcher i. J. 1796 das Hermannstädter Theater erhielt und durch sein besonders gutes Opern personale ausser mehreren bedeutenden italienischen Opern, dann Dittersdorfs, Müllers und Kauers Werken, die Hermannstädter mit Mozarts Zaubrerflöte, Winters Opferfest und dgl. erfreute, wovon die erstere nur noch einmal als Accademie im Redoutten Saal gehört, bei ihrer ersten Vorstellung im Theater aber in einem solchen Grad von Vollkommenheit gegeben wurde, den man bis dahin, in Siebenbürgen wenigstens, bei Opern-Musiken nicht bemerkt hatte.”

Nagyszebenben 1839-ben alakul meg a „Hermannstädter Musikverein”, a kolozsvári magyar „Muzsikai Egyesület” pendant ja: tagjai nagyobb részben dilettánsok, kisebb részben a régi Stadt-Thurner intézményből alakult „Städtische Kapelle” hivatásos zenészei: ez utóbbiak kezdetben fizetésért játszanak az egyesületben, 1843-tól kezdve azonban ingyenes játéokra kötelesek. A Musikverein — épúgy, mint a kolozsvári testvérintézet — a zenetanítást is kezébe veszi, anélkül azonban, hogy belőle konzervatórium fejlődne. Az 1848—49. évek viharai megakasztották az egyesület működését: egészen 1860-ig nem ad életjelt magáról. 1860-ban újra szervezik a társaságot: a zeneiskolából csak a kariskolát elevenítik fel, a hangszertanítást pedig elejtik. A. Etter, Fr. Sedlaczek, majd W. Weiss, H. Boenicke és különösen Joh. Leopold Bella vezetése

alatt a Musikverein értékes kultúrmunkát végzett. Működésének ötven-éves fordulójára W. Weiss összeállította az 1839—89. években az egyeslet hangversenyeinek programját. — Majd negyven évvel fiatalabb az 1878-ban alapított brassói „Philharmonische Gesellschaft”; működése mindenben a testvértársulat munkájával párhuzamosan halad.

Ez a két egyesület, a brassói Filharmónia és a szebeni Musikverein az erdélyi németiség orkesztrális zenekultúrájának két gyújtópontja: mellettük különösen a főtemplomok orgonistái, illetőleg Musikdirektorai voltak elhatározó befolyással az erdélyi német zenekultúra sorsára. Nagyszebenben *L. Bella* egy ideig egy kézben egyesítette a templomi és a világi zene irányítását. Brassóban a századforduló idejének legmarkánsabb egyénisége, *Rudolf Lassel*, a templomi zenére, nevezetesen a kóruskultúra emelésére szentelte minden erejét. Lassel 1887-től 1918-ig volt a brassói egyházi zene éltető lelke. Zeneszerző tevékenysége kevésbé jelentős, mint kórusvezető és szervező munkája: ez utóbbinak legértékesebb eredménye a brassói Ev. Schülerchor alapítása a lipcsei Thomanerchor mintájára.

Lassel életének vége már a világháború idejébe vezet: ezzel a korról elérkeztünk áttekintésünk kitzűzött határához. A kortársakként számbajövő, produkciójuk lezárta előtt álló erdélyi szász komponisták méltatása már nem történeti feladat: ezzel kívül esik e rövid tanulmány keretein.

- ¹ Századok 1909. 671. 1. (Fabó Bertalan).
- ² Történeti Maradványai IV. 76. 1.
- ³ J. G. Schaser: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Albert Huet, Hermannstädter Königsrichter. Transylvania I. 1883.
- ⁴ Revue de Musicologie 1931. 213. 1.
- ⁵ Pokoly József: Az erdélyi réf. egyház története II. 84—85. 1.
- ⁶ Mon. Hung. Hist. Scriptores XI. pag. 330.
- ⁷ Kézirata a M. Nemzeti Múzeumban, Ms. Mus. 976,
- ⁸ Az iskolai zenére vonatkozó adatokat Szabolcsi Bencének a XVIII. század kollégiumi zenéjéről írt gondos tanulmányából vettük.
- ⁹ A szászvárosi ev. ref. Kun-kollégium értesítője az 1893—4. tanévről, 21. 1.
- ¹⁰ P. Szathmáry K.: A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. 120. 1.
- ¹¹ Koncz J.: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. 552. 1.
- ¹² Szathmáry, id. m. 188. 1.
- ¹³ Török I.: A kolozsvári ev. ref. collegium története. 1.118, III. 135.1.
- ¹⁴ Smirnai Szent Polikárpus, 1766. 179. 1.
- ¹⁵ A kántációkról v. ö. Szabolcsi id. m. 32—9. 1.
- ¹⁶ Szabolcsi, id. m. 44. 1.
- ¹⁷ Allgemeine Musikalische Zeitung 1814. Nov. 16. 23. — Kézirata (1806-ból) a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában: Ms. 515. fol. Germ.
- ¹⁸ Kastner Jenő: Az első magyar opera. Klebelsberg-Emlékkönyv. 419.1.
- ¹⁹ Ferenczi Z.: A kolozsvári színház és színház története. 108. 1.
- ²⁰ Ferenczi, id. m. 287. 1.
- ²¹ Adataink hiányossága miatt némely darabnál nem tudjuk a bemutató évét pontosan megállapítani.
- ²² Seprődi J.: Népköltési gyűjteményeink hiányai. Erd. Múzeum X. 164. 1. (1915).
- ²⁸ V. ö. Zenei Szemle. XI. 37. 1. 1926.

IRODALOM

Az erdélyi zenetörténet forrásainak, nevezetesen a zenei kultúrtörténet anyagának teljes bibliográfiája túlhaladná e rövid tanulmány (kereteit: a rövidség érdekében mindenütt, ahol irodalmilag már kiaknázott forrásokról van szó, csak a feldolgozó irodalomra, minden egyéb esetben magukra a forrásokra hivatkozom. Az általános magyar zenetörténeti irodalomból legtöbb erdélyi vonatkozású adatot Szabolcsi Bence köv. tanulmányai tartalmazzak:

Tinódi zenéje. Bp. 1929. Magyar Zenei Dolgozatok 6.

A XVI. század magyar históriás zenéje. Bp. 1931. U. o. 9.

A XVII. század magyar főúri zenéje. Bp. 1928. U. o. 3.

A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1930. U. o. 8.

Középkor. A gyulafehérvári püspökség kántorainak névsora *Fr. Zimmermann* „Die Zeugenreihe in den mittelalterlichen Urkunden des Weissenburger Kapitels” (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XXI. 1887. 121. 1.) c. tanulmánya nyomán a XIII. század elejétől 1526-ig a következő: Robertus 1213, Albertus 1268—69, Gregorius 1287—1301, Thomas 1304—13, Santus 1318—41, Michael 1345—52, Benedictus 1352—54, Michael 1355—58, Andreas 1364—72, Antonius 1369, Thomas 1373, Johannes 1377, Benedictus 1378, Ladislaus 1382—93, Jacobus 1395—97, Johannes 1397—1415, Bartholomeus 1402, Georgius 1409, Michael Wajda 1416—22, Martinus 1423, Georgius 1423—47, Anthonius 1448—72, Matheus 1476—78, Gregorius Belesesi 1483—87, Johannes 1490—99, Bartholomeus de Modrusia 1500—1510, Michael Cherény 1503, Gregorius 1511—16, Dionysius de Gyalu 1518—21, Gregorius de Koppan 1524—34.

Az erdélyi domonkosrendiek 1525 és 1529 között összeírt jegyzékében (Archiv d. V. f. siebenb. Landeskunde V. 1861. 1—40. 1.) ezeket a kántorokat és orgonistákat találjuk:

1525. In Conventu Schegesvariensi: Fr. Petrus Dominicij organista, Fr. Servacius Cantor. — 1529. Johannes de Ruppe Cantor, Michael de Ruppe Dijaconus succentor. — 1529. ad loca diversa deputati: Fr. Gregorius de Drausz Cantor Budensis. Fr. Andreas Adler organista Albensis. Fr. Jacobus de ifolia succentor Budensis. Fr. Michael de Tholia Cantor Cassouiensis.

1524. In conventu Coloswariensi: Fr. Petrus organista. Fr. Dominicus Cantor. Albe Julensi: Fr. Dominicus Cantor. Cibiniensi: Fr. Sebastianus Cantor et organista. Coronensi: Fr. Theodorus Cantor et magister Novicioruin. Fr. Gerhardus organista. Fr. Sijmon, dijaconus studens artem organicam. Mwelembacensi: Fr. Johannes Rawe Cantor. Bijstriciensi: Fr. Marcus Cantor. Fr. Mathias organista.

Ugyanezek a feljegyzések a segesvári domonkosrendi kolostornak egy

1498. évi donációért vállalt énekes, orgonás misemondó kötelezettségéről tudósítanak: „Item Sexta Mise a die Veneris Ad honorem S. Crucis cum Organo et quinque ministris est decantanda.”

Nagyszében templomi számadásai már a 14. század végén jelzik az orgonista javára tett kiadásokat (Archiv, XI. 1873. 351. 1.):

„Item dedi organistae xx florenos et xiiij florenos.

Item dedi organiste xvi florenos.

Summa pecuniarum organiste 1 floreni et dedi eciam de organa liiij florenos vor balge unde negele und dem czymmermanne und vor dyln.”

A város számadásai 1478-ban orgonáépítő mestereket említenek (Rechnungen: 54, 70, 76, 259. 1.). A névszerint ismert orgonisták, ú. m. *Thomas Greb* 1479—86 (Rechnungen: 41, 70, 126. 1.), *Casper* 1496—97 (u. v. 227, 254, 258. 1.), és *Bartholomeus* a 16. század első évtizedében (u. o. 259, 450, 489, 544, 588. 1.) rendszeres fizetést húznak a várostól. Hihetőleg a templom klerikus-énekeseihez tartozott az a *Johannes Altista* is, akit a számadások 1506—7-ben említenek (Rechnungen: 448, 487. 1.).

A brassai templom orgonájának építéséről nincsenek adataink: a számadásokban említett *Anthoniüs ongelmaister* (1514) minden valószínűség szerint orgonáépítő (Quellen: I. 204. 1.).

Egyéb hangszeres zenéről a szász városok alsóbbrendű *tubicinator*, ill. íromeier-jei mellett nincsen biztos tudomásunk. Közvetett tanúságot tesznek az Erdélyben ismert hangszerekről két — Erdélyben, 1500 körül készült — szárnyasoltár hangszerábrázolásai, amelyeket *V. Roth* „Siebenbürgische Altäre” (Strassburg 1916) c. munkájából ismerem. Az *almakeréki* templom szárnyasoltárának középső tábláján (Roth, II. tábla) a Madonnát látjuk a gyermek Jézussal, mellette kétoldalt egy-egy zenélő angyal: a jobboldali lantot penget, a másik — kéztartásából ítélve — psalteriumot (a képnek ez a része az ábrán homályos). — A Brukenthal múzeumban őrzött *nagyekemezei oltár* négy zenélő angyalából Roth kettőt reprodukál (XXI. t.): egyik lanton, a másik portatívon játszik.

ÚJABB MAGYAR ZENE

Históriás ének. A Tinódi Chronica és a Hoffgreff-énekeskönyv egykorú kiadásában fennmaradt dallamokat »közvetette *Mátray Gábor*: Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest 1859. (részben hibás megfajításban), újabban *Szabolcsi B.* fent idézett dolgozataiban.

Szerdahelyi Mihály 1594-ből keltezett „Igön szép históriá”-jának. egykorú német fordítása a magyar ének dallamára utal. V. ö. Zenei Szemle XII. 1928. 159. 1.

Főúri rezidenciák zenéje. A Bakfark Bálintra vonatkozó életrajzi irodalom feldolgozása 1929-ig: *Gombosi Ottó*: Bakfark Bálint élete. Muzsika I. 1929. 8—9. sz. — *Isoz Kálmán*: Bakfark Bálint, Mihály és János. Muzsika II. 1930. 34. 1. — *Haraszti Emil*: Un grand luthiste du XVI. siècle: Valentin Bakfark. Revue de musicologie. XIII. 1929. 159. 1. — Bakfark műveit illetően 1. a *Denkmäler der Tonkunst in Österreich* XVIII. kötetét és *Gombosi O.* tanulmányát: Eine deutsche Lautentabulatur. Ungarische Jahrbücher III. 1923. 401. 1. összefoglaló monográfia: *Gombosi Ottó*: Bakfark Bálint élete és művei. Musicologia Hungarica II. Bp. 1935.

Az erdélyi fejedelmi udvar zenészeire vonatkozó irodalom: *Gárdonyi*

Albert: A Báthoryak és a zeneművészei. Muzsika. I. 1929. 6/7. ez. — *Haraszti Emil:* Sigismund Báthory, prince de Transylvanie et la musique italienne. Revue de musicologie XV. 1931. 190. 1. — *Főkövi L.:* Die Zigeuner Musik in Ungarn. Monatshefte für Musikgeschichte XXX. 1898. 145. 1. — E három tanulmány főforrásai Szamosközy zenészlistája (Történeti Maradványai IV. 76.1.) és P. Busto leírása (M. Tört. Tár IV. 1878. 967. 1.). — *Kropf Lajos:* II Transilvano. Erdélyi Múzeum 1907. 393. 1.

Főkövi L.: Musik und Musiker am Hofe Gabriel Bethlens. Monatshefte f. Musikgeschichte XXX. 1898. 21. 1. — *Kelemen Lajos:* Adatok a régi Erdély rezidenciális zenéjéhez. Zenei Szemle XII. 1928. 108. 1.

Apafi, Rákóczi György és Thököli Imre zenekaráról 1. *Szabolcsi B.:* A XVII. század magyar főúri zenéje. 53—56. 1.

Egyházi ének. Nem egy tévesnek bizonyult adata ellenére az egyetlen használható bibliográfia *Erdélyi Pál:* Énekes könyveink a XVI. és XVII. században. Bp. 1899. Hibája, hogy a zenei szempontot egyáltalán nem veszi figyelembe és nem tesz különbséget népénekeskönyv meg liturgikus énekeskönyv (graduale) között.

Zenei szempontból az ismertebb graduálok (Batthyány, Patay, Csáthy, Ráday, Nagydobszai stb. graduálok) egyike sincsen még feldolgozva. Az erdélyi unitáriusok kéziratos hangjegyes graduáljai közül három nevezetesebb a kolozsvári unit. kollégium könyvtárában található, ú. m. a *Komjászegi Gradual* (Kz. 1295) — *Graduale Sacrum* 1699-ből (Kz. 994) — *Graduale oder Geistliche Geseng und Psalmen* 1622-ből (Kz. 1042). Ez utóbbi a ezász unitárius egyház legrégebb graduálja. A Komjászegi graduait röviden ismertette Borbély I. az Erdélyi Múzeum 1915. évfolyamában, a másik kettő ismertetve nincsen.

Katholikus részről Kájoni János alakja áll az érdeklődés előterében. A Kájonira vonatkozó nevezetesebb irodalom: *Seprődi János:* A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Irodí. Közi. 1909. — *Jénaki Ferenc:* Kájoni János énekeskönyve és forrásai. Kolozsvár 1914. — *Boros Fortunát:* A Kájoni-kódex első írói. Érd. irod. Szemle 1924. — *Domokos Pál Péter:* A csikcsobotfalvi Kájoni-kézirat. Zenei Szemle 1929. és Irod. Közi. 1929. — *U. a.* A csiki énekeskönyvek. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy 1929. — Kájoni Organo Missale-jának dallamairól v. ö. *Bartalus István:* A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Pest 1869.

A Kájoni *Cantionale Catholicum-ához* tartozó dallamokat a Nemz. Múzeum *Ms. Mus.* 976. jelzetű kézirata tartalmazza. A kézirat dallamainak jegyzéke (az 1—6. lapon és a 92. laptól kezdve bejegyzett, a Gantionale-val kapcsolatban nem álló énekek elhagyásával) itt következik: *Pro tempore Adventus.* Rorate coeli desuper — Kyrie Sanctorum lumen — Dicsőség menyben Istennek — Mittit ad virginem — Hiszek egy Atya Istenben — Küldé az Ur Sz. angyalát — Omnes unanimiter — Resonemus pariter — Ave Mária boldog Isten anyja — Mittitur ad virginem — Ave Maria gratia plena — Jer mi dicsírjük — Ez világot Ádám hogy elveszte — Siralomnak oka lón — Mikor Máriához az Isten anyala — (Az Ūristen im az Ádámnak) — O fényesség szép hajnal — Ūdvezitőnknek szent anyja.

De nativitate Domini. (Puer natus in Bethlehem) — Gyermekek születtek Bethlehemben — Grates nunc omnes reddamus — Dies est laetitiae — Im midőn mindeneket — Virgo parit filium — Infinitae bonitatis — Menyből jö-

vök most hozzátok — Panditur coeli atrium — A Szűz egy fiat szült — Dum virgo vagientem — Csorda pásztorok midőn Bethlehemben — Dormi fili dormi — Gratulare virgo — Vedd jó néven én szívemet — Jer mi dicsirjük áldgyuk — Ez nap nekünk dicsiretes nap — Jer minnyájan örülünk — Én nagy vigasságos örömet hirdetek — Jer dicsirjük e mai napon — Magnum nomen Domini — In natali Domini — Dulcis Jesu dulce nomen — Alugy oh magzatom — Coelo rores pluunt flores — O mi pulcher floscule.

(Puer natus in Bethlehem) — (Puer natus in Bethlehem) — Puer natus in Bethlehem — (Mennei király születek) — Megteljesített az Atya Isten — Jer mondgyunk »éneket — Királyoknak királyjának — O szép fényes kiss csillag — Emlékezzünk Istennek.

In quadragesima. Kezdetik Jeremiás prófétának — Emlékezzél meg Uram — O languens Jesu — A Felséges Isten — Menyek földnek ez világnak — Audi benigne Conditor — Könyörgésünkre kegyes füleidet — No földnek minden népei — Én nemzetem sidó népem — (Dicsiretet mondgyunk Ur Istennek) — Bűnös lélek sirasd kérlek — Bágyad sérelmétől — Jéhus szent halálának — Jaj nag kedven tartott szerelmes — Atyának bölcsesége — Stabat Mater dolorosa — Salve mundi Salutare — (Planctus ante nescia) — Passionem Domini recolamus — (Ez nap fényét változtattya) — Ah ah jaj nekem szomorúnak.

De resurrectione. Kyrie surrexit Christus — Krisztus feltámadá mi bűnünköt elmosá — Hiszünk igaz Istenben — Cristus feltámadá mü bűnünköt — Christus feltámadá igasságonkra — Feltámadt a mü életünk — Surrexit Cristus hodie — (Feltámadt Christus ez napon) — (Oh Jesus mü Üdvözítőnk) — Feltámadá mü Urunk Jesus Christus — Christus halált meggyőzé. —

De Spiritu Sancto. Kyrie ions bonitatis — Veni Sancte Spiritus — A pünköstnek jeles napján — Jövel Sz. Lélek Úristen — (Jövel Sz. Lélek Úristen) — (A Szent Léleknek malasztya) — (Spiritus Sancti gratia).

In solemnitate SS. corporis Christi. Lauda Sión Salvatorem — Oh Jesus hivek öröme.

De SS. Trinitate. O Pater sancte mitis.

De dulcissimo nomine Jesu. Jesu Salvator imundi amatőr — Vis tibi dicam Jesu mi — (Gaudete dulces lacrymae) — Veni Jesu veni amor.

Az Oltári Szentségről. Imádlak tégedet elrejtett Istenség — Imádlak tégedet láthatatlan Istenség — O magnum Sacramentum — Idvez légy Christus szent teste — Oh Jesusom hitünk segedelme — Idvözlégy Istennek sz. teste — Idvöz légy szép rósa — Itt jelen vagy az Istennek fia — Idvözlégy Christusnak drágalátos teste — (Oh ki ez oltáron).

De beata virgine. Angyaloknak királyné asszonya — Gyönyörködgyél Szűz Mária — (Mária dicsőségek anyja) — Oh Istennek szent anyja — Ave Domina tu es praeclara — örök Atya Isten hálát adok néked — Gaude virgo gloriosa — O Maria virgo pia — Sanctissima sanctissima — Oh szentséges o szentséges — Stella coeli extirpavit — Omni die Mariae — Szűz Mária kegyes anya — Oh áldot Szűz anya — Virgo Dei genitrix — O Maria en ad te — Menyországnak királynéja — Menyországnak királynéja — Menyországnak királynéja.

Követi vala Christus csudáját — Szent Márton születek — Szűz támada pogány népnek.

Kyrie Magne Deus — Et in terra pax — Dicsőség az Istennek menyei Felségenek — Hiszek egy mindenható Sz. Istenben — Hiszek egy mindenható

Istenben — Hiszek egy Atya Istenben — Szent szent szent Ura a seregeknek — Szent az Atya szent az Atya.

Amely embernek jó hiti vagyon — Fiant Domine oculi tui — Könyörögiünk az Istennek — Agyunk hálát minyájan — Hála tenéked menybéli Sz. Isten — Mongyatok dicsiretet keresztények — Vedd el Úristen rólunk — Hála adásunkban rólad emlékezünk — Ébregyél fel világ bűneidből — Emlékezzél Úristen híveidről — Menybéli nagy Isten — Oh mely igen rövid volt.

Sóltárok. Szent Dávid propheta — Nagy bánatban Dávid — Mint a szép hives patakra — (Lásd meg Uram én ügyemet) — Míkor Senakerib — Erős várunk nekünk az Isten — Ne szálj pörbe én velem — Hogy Jerusalemnak drága templomát — Urnák szolgálái no dicsérjétek — Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban — Meg ne fedgy engemet Uram — Könyörülj Istenem.

Cantus funèbres. Jaj mely hamar múlik — Sok rendbéli próbák — Ember emlékezzél — O életünk vég órája — Már elmegyek az örömben — Mit biziik e világ — Dies irae dies illa — Horrenda mors tremenda more — Bizontalan voltát — Seregeknek Sz. Istene — Szomorú a halál a gyarló — Oh keserves jaj szó — Est messor cognomento mors — Kaszás e földön az halál — Eheu quid homines sumus — Kérlek és intlek — O mely félelem és retteggéssel — O bú látott sok kén vallott — Ad perennis vitae fontem — Igasság szerető — Magasztalya az én lilkem az Urat.

De SS. Nomine Jesu Litánia — Litaniae B. M. V. cum R. — Régi Litánia. —

Ennek a jegyzéknek a tanúsága szerint a kéziratnak összesen 187, a Cantionalehoz tartozó dallamot kellene tartalmaznia. A zárójelbe tett énekek dallamai elmaradtak; kótasoraik üresek: így végeredményben 170 dallamot kapunk; közöttük 21 halotti ének és 3 litánia. A dallamokról megjegyezzük, hogy a mintegy száz évvel korábbi keletű csobotfálvi kézirat néhány megfelelő dallamától nem kis mértékben eltérnek.

Orgonaépítésre vonatkozólag 1. *Isoz Kálmán:* Hahn János és Rózsa Lőrinc orgonái Kolozsvárt. (Adalékok két 18. századi orgonakészítő munkásságához.) Muzsika 1929. 5. sz.

Iskolai zene. A magyar kollégiumok zenei életére vonatkozó adatok összefoglalása (az erdélyieké is) *Szabolcsi S.:* A 18. század magyar kollégiumi zenéje.

A kántálásra vonatkozólag: *Kelemen Lajos:* Adatok a régi Erdély kultúrtörténetéhez. Zenei Szemle XI. 1927. 241. I. — Honterus ódagyűjteményét ismerteti *Szabolcsi:* Die metrische Odensammlung des Johannes Honterus. Zeitschrift für Musikwissenschaft XIII. 1931. 338. 1. és Irod. Közi. 1928. 113. 1.

Színpadai és hangversenyzene. Felvinczi György Comico-tragoediájáról 1. *Kastner J.:* Az első magyar opera. Klebelsberg-émlékkönyv 1925. és Ungarische Jahrbücher 1924.

Patachich püspök nagyváradai zenekaráról:

Bunyitai V.: Drámai s operai előadások Nagyváradon. A biharmegyei . . . régészeti és tört. egyll. évkönyvei 1888—92. — *Dittersdorf* önéletírása, 1801 (újra kiadta *E. Istel,* Leipzig 1908). — *Dittersdorf* adatain alapul két tárcaszerű ismertetés: „Patachich püspök; zenekara”. Fővárosi Lapok 1876. 55—57. sz. és „A nagyváradai püspök és karigazgatói”. Pesti Napló 1874. 76, 81. sz.

Kolozsvár zenei életéről a muzsikai egyesület megalakulása előtt: *Fabó B.*: Egy ismeretlen erdélyi magyar zenész. Századok 1911. — *U. a.* Magyar világ Erdélyben. Bp. Hírlap 1906. — *Isoz K.*: Ruzicska György. Jelentés a M. N. Múzeum 1912. évi állapotáról. 392. 1. 1913. — *Gyalui Ilona*: Adatok Erdély zenei művelődéstörténetéhez. Zongoratanítás és zongoratanítók a főúri házakban. Zenei Szemle. XI. 1927. 87. 1.

A fontosabb egykorú források *Schreier* „Butsuvétel”-ének előszava (Századok 1911. 627. I.), *Ruzicska György* kiadatlan önéletrajza (1816-ig terjed; kézirat az Erdélyi Múzeum könyvtárában) és a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1812 május 29-ről kelt tudósítása Kolozsvár zenei életéről (XIV. évf. 461. 1.).

A kolozsvári színtársulat operai előadásairól és zenekaráról v. ö. *Ferenczi Z.*: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár 1897. — *Tóth D.*: A magyar népszínmű zenei kialakulása. Bp. 1930. 30—31. 1.

A muzsikai egyesület, illetőleg konzervatórium megalakulásának adatait 1. *Jakab Elek*: Kolozsvár története III. 775—780. 1. — *Mósa József*: A kolozsvári zenekonzervatórium. Bp. Hírlap 1927 november 1.

Az egyesület irattára és kótaanyagának jelentős része jelenleg a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában található. Az irattár I. jelzésű kötete tartalmazza az egyesület történetének első korszakára vonatkozó legfontosabb nyomtatványokat (belépési/felhívások, számadások, műsorok).

NÉPZENE

Balásy Dénes: Régi székely nóták és táncok. Ethnographia 1910. 42. 172. 296. 1.

Bartók—Kodály: Erdélyi magyar népdalok (Erdélyi Magyarország). Bp. é. n. (1921).

Bartók B.: Székely balladák. Ethnographia 1908. 41. 105. 1.

Bartók S.: A magyar népdal. Bp. 1924. (t. k. 95 erdélyi és 2 bukovinai dallammal).

Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. Nagyszalontai gyűjtés. Bp. 1924. A dallamokat gyűjtötte és szerkesztette *Kodály Zoltán*.

Kodály Z.: Kelemen Komies balladája. Zenei Szemle XI. 1926. 37. 1.

Seprődi János: Marosszéki dalgyűjtemény. Ethnographia 1901—02—06—12—13.

Seprődi János: Házassító dalok. Ethnographia 1916. 90. 1.

Seprődi János: A székely táncokról. Erdélyi Múzeum 1909. 323. 1.

Seprődi János: Marosszéki énekmondók. Az Erdélyi Múzeum Egyes. marosvásárhelyi vándorgy. Emlékk. Kolozsvár 1906.

Veress Gábor: Székely balladák. Ethnographia 1911. 50. 106. 1.

Veress Gábor: A „Molnár Anna”, c. székely népballada újabb változata. Ethnographia 1905. 222. 1.

Veress Gábor: A székelyek zenéje. A nagyenyedi Bethlen-kollégium 1904—5. évi Értesítője.

Domokos P. P.: A moldvai magyarság. Csíksomlyó 1931. (65 dallam).

Csüry B.: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. Erdélyi Múzeum 1930. 155. 1. (5 dallam).

Veress S.: Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között. Ethnographia 1931. 133. 1.

ROMÁN NÉPZENE

Bartók B.: Volksmusik der Rumänen von Maramureș. München 1923. Sammelbände für vergleichende Musikwissenschaft IV. kötet. (Ism. Kodály: A máramarosi oláh népzene. Napkelet 1923. 657. 1.)

Bartók B.: Chansons populaires roumaines du département Bihar. Bucuresti, 1913.

Bartók B.: A hunyadi román nép zenedialektusa. Ethnographia 1914. 108. 1.

Bartók B.: Der Musikdialekt der Rumänen von Hunyad. Zeitschrift für Musikwissenschaft II. 1920. 352. 1.

Bartók S.: Die Melodien der rumänischen Colinde. Wien 1935. —

Dragoi S.: 303 Colinde cu text și melodie culese ci notate. Craiova, é. n. (1930.) (ism. Vierteljahrschrift des Vereins f. siebenb. Landeskunde 1931. Nr. 4. 353. 1.)

Brăiloiu C.: Colinde și cântece de stea. București 1931. Publicatiile Academiei de muzica religioasa I. (részben erdélyi anyag; 67 dallam).

Brăiloiu C.: Cantece batranesti din Oltenia, Muntenia, Moldova ci Bucovina. 1932. Societatea Compozitorilor Romani. Publicatiile Archivei de Folklore IV. (nagyrészt G. Fira gyűjtése; részben erdélyi anyag).

Treizeci cantece populäre. București, 1927. Editura Societății Compozitorilor Romani. (30 dallam; nagyrészt Erdélyből).

Riegler—Dinu E.: Hóra transilvăneană. București 1929. Transilvania. Bănatul, Crișana, Maramureșul c. gyűjteményes műben (15 dallam fonográf-felvételek után).

A régebben kiadott, tudományos szempontból másodrangú publikációk:

Ciorogariu P.: Cantece din popor. București 1909. (t. k. hat erdélyi és kilenc bánáti dallammal).

Păcală V.: Monográfia comunei Răcinariu. Sibiu 1915. (21 dallam).

Csekélyebb fontosságú és mennyiségű anyagot találni még *Mihail Vulpescu* (Cântecul popular românesc. 1930), *Tache Papahagi* (Cercetări în Muntii Apuseni. 1925. — Graiul ci folklóruł Maramureșului. 1925.), *G. T. Vărone* (Jocuri românești neconoscute. 1930.), *Ion Mușlea* (Obiceiul Junilor brașoveni. 1930.) es *Stoicovici* (Colectiune de cântece și cântari biserocești. Brassó 1903.) könyveiben.

S Z Á S Z O K

Az erdélyi német zene történetéről általában:

Müller E. H.: Aufgaben und Probleme einer siebenbürgisch-sächsischen Musikgeschichte. Siebenb. deutsches Tageblatt 1931. X. 25. Nr. 17559. — Kronstädter Zeitung 1930. IX. 11. Nr. 198.

Müller E. H.: Die Musik bei den Siebenbürger Sachsen. Deutsche Welt, Höft 12. Dez. 1932. 9. Jg. p. 844—49.

Hajek E.: Die Musik. Ihre Gestalter und Verkünder in Siebenbürgen einst und jetzt. Kronstadt 1927. Siebenb. Kunstbücher II. —
Speciális történeti kérdésekről:

Müller E. H.: Die ältesten Bestände der Bibliothek in Kronstadt. Vereins-Archiv 1932.

Müller E. H.: Die ältesten Bestände der Bibliothek in Kronstadt. Vereins-Archiv 1932.

Müller E. H.: Das Collegium Musicum in Kronstadt. Siebenb. Vierteljahrsschrift 1932. Nr. 1. 41. 1.

Müller E. H.: Das Kronstädter Collegium Musicum. Kronstädter Zeitung, 1931. XI. 19. 95. Jg. Nr. 264.

Müller E. H.: Die alte Orgel in der evangelischen Pfarrkirche zu Hermannstadt. Festschrift f. Joh. Biehle. Leipzig 1930.

Müller E. H.: Eine Tabulatur des Dresdner Hoforganisten Kittel. Zeitschrift f. Musikwissenschaft XIII. 1930. p. 99. (Croner).

Müller E. H.: Eine Hermannstädter Weihnachtsmusik aus dem 17. Jahrhundert. Siebenb. deutsches Tageblatt 1929. XII. 26.

Müller E. H.: Siebenbürgisch-Sächsische Musikhandschriften aus alter Zeit. Siebenb. deutsches Tageblatt 1927. I. 9. Nr. 16060. — Kronstädter Zeitung 1927. I. 5.

Müller E. H.: Das Schaffen Valentin Greff-Bakfarks. Siebenb. deutsches Tageblatt 1931. XII. 31. Nr. 17614.

Müller E. H.: Valentin Greif—Bakfark. Ein siebenbürgischer Meister der Renaissance-Musik. Siebenb. deutsches Tageblatt XII. 4. 5. 1931. — Nr. 17593. und 17594.

Gross Julius: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnaeialbibliothek. Vereins-Archiv XXI. 1887. 591. 1.

Gross Julius: Eine siebenbürgisch-sächsische Musikhandschrift. Siebenb. deutsches Tageblatt 1927. II. 4. Nr. 16080.

Gombosi O.: Die ältesten Denkmäler der mehrstimmigen Vokalmusik aus Ungarn. Ungar. Jahrbücher XI. 1931. 84. 1. (G. Ostermaier).

Brandsch G.: Das Senndorfer Cationale. Korrespondenzblatt des Ver. für siebenb. Landeskunde XXXI. 1908. 145. 1.

Bella J. L.: Eine Orgel unserer Zeit. Hermannstadt 1893. (Különlenyomat.)

A XIX. század zenekari kultúrájáról lásd Hajek fentemlített munkáját; ezenkívül még figyelemreméltó:

Weiss W.: Der Hermannstädter Musikverein. Eine Skizze seiner Geschichte. Hermannstadt 1877.

Weiss W.: Die Concerte des Hermannstädter Musikvereins 1839—1889. Ein Beitrag zur Geschichte dieses Vereines. Hermannstadt 1889.

Jekel Fr.: Unsere Philharmonische Gesellschaft in den Jahren 1878 bis 1903. Ein Rückblick auf die 25-jährige Thätigkeit der Philh. Gesellschaft in Kronstadt. Kronstadt 1903. (Függelékben: Verzeichnis der bisher aufgeführten Kompositionen.)

Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum der Philharmonischen Gesellschaft in Kronstadt. Rückblick auf die Festtage am 5. und 6. Mai 1905.

A régebbi német irodalomból említésreméltók Samuel Friedrich Stock nagyszzebeni szász revizor zenetörténeti írásai:

Aufsätze über den Zustand der Musik im Grossfürstenthum Siebenbürgen. 1806. Kézirat a M. Nemzeti Múzeumban, fol. Germ. 515. (Mellékelve két kompozíció kéziratban: a) Peter Schimert szebeni orgonista vokálfugája: „Cum Sancto Spiritu”, és b) Johann Knall szebeni kántor kórusa „Herr, Herr, lehre uns bedenken”.)

Geschichte der Musik in Siebenbürgen. Allgemeine Musikalische Zeitung 1814. XL 16. és 23. Leipzig 1814. (Jegyzetes magyar fordítása Major Ervin: Erdély zenéjének ismertetése 1814-ből. Muzsika I. 1929. 3. szám. 41.1.)

Az erdélyi német népzénevel foglalkoznak:

Schuster Fr. W.: Siebenbürgisch-sächsische Volkslieder. Mit Anmerkungen und Abhandlungen herausgegeben von — — . Hermannstadt, Steinhäusen 1865. (Ugyanennek átdolgozott új kiadása.)

Brandsch G.: Siebenbürgisch-deutsche Volkslieder. I. Bd. Lieder in siebenbürgisch-sächsischer Mundart. II. umgearb. Auflage der Sammlung „Siebenb.-sächsische Volkslieder von F. W. Schuster“. Hermannstadt 1931. (Ennek részletes recenziója.)

Meier, John.: Siebenbürgisch-deutsche Volkslieder. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 1932. Jg. 55. p. 173—191.

Hajek E.: Siebenbürgisch-sächsische Heimats- und Volkslieder. Im Auftrage des Allg. Deutschen Jugendbundes herausgegeben. Heft I. Kronstadt, é. η. (1929).

Scheiner W.: Die Volksballade „Müllertücke“. Ein Beitrag zu siebenbürgischer Volksliedforschung. Siebenb. Vierteljahrsschrift 1932. Nr. 1. 28. 1.

Antoni E.: Volkstänze aus Siebenbürgen. Siebenb. Vierteljahrsschr. 1933. Jg. 56. 334. 1.

Eitel K.: Volkslieder aus Heitau und Almen. Siebenb. Vierteljahrsschr. 1933. Jg. 56. 340. 1.

Müller E. H.: Die Schaffung eines Phonogrammarchivs für siebenbürgisch-sächsische Volkslieder. Siebenb.-Deutsches Tageblatt 1931. Dez. 11. — Nr. 17599. —

Julius Gross az Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde XXI. évfolyamában (1887) közölte a brassói könyvtárnak a nagy tűzvész (1689) előtti időből fennmaradt jegyzékét; ebből a zenei anyag lajstromát itt adjuk:

1575. Volumina Musicae scholae nostrae usuique publico dicata atque consecrata.

Thesaurus Musicus 8 partium ab Andrea Lucillo Coronae peste defuncto legátus Scholae.

Opus Musicum 6 partium.

Orlandi Mutetae 5.

Lovanienses Mutetae 5.

Introitus aliquot 4.

Aliae eiusdem farináe 4.

Aliae Officiis refertae.

Aliquot Hymni cum antiphonis 4.

Item Officiis sacrae 4.

Adriani Willaerti mutetae 7.

Tomi Psalmorum 4. partium a Georgio Helnero Iuniore Coronae ibidem peste Anno 1604 defuncto Scholae huic legati. —

1625. Libri Musici et Partes.

Institutiones Harmonicae Josephi Zarlini. Folio.

Glareanus. Folio.

Ecclesiasticae Cantiones in 6 partibus.

Cantiones Sacrae quinque vocum.

Motetae quatuor Vocum.

Musica Nova Adriani Villart in 7 partibus.

Magni operis prima, secunda et tertia pars in sex partibus.

Sacrae Cantiones Authore Orlandi Lasso in quinque partibus.

Partes scriptae très. —

1622. Dominus Cantor habet. . . Partes sequentes:

Nicolai Molini 5 vocum.

Clementis Ianneguini 4 vocum.

Nicolai Cassadetti 6 vocum.

Horatii Vecchi 6 vocum.

Musica divina a 4. 5. 6. 7. 8. vocum.

Concerti Andreae et Joannis Gabrielis Fratrum a 6. 7. 8. 10. 12. et 16.

Erasmi Widmanni Cantiones sacrae a 3. 4. 5. 6. et 8.

Thesaurus Musicus plurimorum autorum. —

1630. Ex spoliis aliquantulis Gulae Scholasticorum Coronensium ad pios usus scholae Coronensis collatam pecuniam sibi rapientis et usurpantis conquisita et comparata:

Symphoniae 4—16 Vocum Lamberti de Sayme. Sunt partes 12.

Symphoniae sacrae 6—18 et 19. Vocum Johannis Gabrielii.

Adiuncti sunt. Sacri modulorum Concentus 8. 9. 10. 12. 15. ac 16.

Vocum.

Tiburtii Massaini. Sunt partes 14.

Novum opus Musicum Philippi Dulichii 5 Vocum.

Thymiaterum Musicale 4—8 Vocum cum Basso continuo Andreae

Rauch.

Nova ac diversimoda sacrarum cantionum compositio 5—10 Vocum.

Chrystophori Strauss. Sunt partes octo. —

Anno 1629. Pridie D. Iacobi Taleris Imperialibus decern.

Canzonette a sei Voci D. Horacio Vecchi, sunt sex partes.

Madrigale a sei voci, con uno a sette, doi a otto et uno a Dieci, Nicolai dalla Casa.

Harmóniae quaedam quatuor vocum Clementis Ianneguini.

Deutsche Evangelische Sprwch auf die Sonntag Evangelia mit vier Stimmen in zwei Theilen Melchioris Vulpji und dritter Theil Fest- und Apostel-tagiger Evangelischer Sprwch mit 4. 5. 6. 7. und 8. Stimmen Iohannis Chryelenii. Hierzu kommen noch in einem Band Honores Musicales mit 4. 5. und 6. Stimmen Danielis Friderici. Item Musicalisches Stammwchlein Andreae Rauch mit drei Stimmen. Sein in allem 6 partes.

Sacrae Cantiones 4. 5. 6. 8. Vocum Annibalis Orgas. Romani, cum Basso ad Organ.

Neue geistliche Motetten deutsch und lateinisch mit 3. 4. 5. 6. und 8. Stimmen Erasmi Widmanni. In diesem Band sein noch: Das Musicalische Streikrenzlein Iohannis Lyhissi. Item Musicalischer Grillenvertreiber mit 4 Stimmen Melchioris Francken. Sein zusammen 6 partes.

Concertae et aliae a 6. 7. 8. 10. 12. et 16. Andreae et Iohannis Gabrieliorum Partes 12.

Cantiones Sacrae de Festis praecipuis totius anni 5. 6. 7. 8. 10. 12. Vocum cum Basso contrario (?) Hyeronimi Praetorii. In eodem libro. Canticum B. Mariae super 8 Tonos et aliae Motettáé. —

Anno 1627 et sequentibus. R. 22.

Hos libros Musicos omnes tradidi denuo manibus Domini Georgii Hermanni Cantoris p. t. Coronensis. Anno 1629. ipso die D. Iacobi. Anno 1630. 8. Mártii rursuim autoritate et consensu clarissimi Domini Inspectoris empta sunt Exemplaria partium Mutetaruim 3 a reverendo viro D. Georgio Hermanno Kis: ex aerario publico Scholasticorum R. 15.

Isti Libri Musici omnes traditi sunt usui et curae Domini Georgii Gün-
teri Cantoris Anno 1630 die 10. Mártii.

Simon Albelius Magister. —

Szeben város Ikiadásai 1505-ben az egyház orgonájára (Rechnungen
448—49. 1.): Ad rationem organi exposita.

Emptum est ad usum organificum unum vas vini circa festum beati
Nicolai anni praeteriti, pro quo et pro vectura solvit magieter civium flór. 4.
den. 60.

Eisdem pro mensalibus iuxta conventionean factam per dominos a prin-
cipio anni usque festum Johannis baptistáé singulis ebdomadis per den. 40,
simul computatis facit flor. 10 den. 0.

Seratori qui singula ferreamenta pro organo eodem praeparavit et con-
tinue eidem organifici laboravit puta proprie schruffen, registra et alia
necessaria, quae non pauca fuerunt, insimul computando flor. 16. den. 0.

Item pro quatuor trabibus ad usum folliuim receptis, ubi jacere debent,
feria secunda post palmarum flor. 0. den. 56.

Iterum dictis organificibus circa festum paschae pro uno vase vini
flor. 5. den. 0.

In vigília ascensionis pro una mas a ferri praeterea et aliis laininibus
ad usum eiusdem organi emptis flor. 1. den. 73.

Dominica post Stanislai duobus carpentariis, qui per dies 2V2 certos
labores circa eodem proprie krochholczer et, ubi folles iacent, laboraverunt.
flor. 1. den. 14.

Quibusdam duobus dietariis, qui eiusdem uno die iuverunt laborare.
flor. 0. den. 20.

Iterum in festo beati Urbani, pro certis lignis ad eosdem labores recep-
tie flor. 0. den. 36.

Feria sexta ante pentecosten pro 18 pellibus alluti ad ladulam organi
a ciretecaris reoepis flor. 1. den. 80.

Carpentariis praefatis pro dietis 4, quibus sedem tarn organi quam
follium locaverunt et gradum unum praepararunt flor. I. den. 32.

Cuidam dietario, qui per dies duos simentum praeparavit, ad eoedem
labores flor. 0. den. 20.

Pro quibusdam lignonibus proprie kylhaw ad sectionem muri pro pede
organi receptis flor. 0. den. 28.

Feria tertia post pentecosten pro 31 asseribus a Siculis emptis flor. 3.
den. 0.

In profesto Johannis baptistáé recepti aunt claviculi ad usum laborum,
in unum computati facit flor. 0. den. 75.

Ballistario pro bitumine ad usum eiusdem organi recepto flor. 0.
den. 32.

Feria secunda post Annae pro uno ligno similiter illuc recepto flor.
0. den 16.

Servacio Holczschuech pro una pecia telae nigrae ad coperiendum or-
gánum recepta flor 2. den. 25. flor. 10. den. 64. —

A „*Nuptiae aetatis aureae cum Genio Transsylvaniáé*” címú, 1721-ben,
Nagyszebenben előadott jezsuita drámában közreműködő zenészek névsorát
az Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde. V. 1861. 114. 1. közölte.)

KOZOCSA SÁNDOR

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

Írta: KOZOCSA SÁNDOR

I.

Ha az irodalom fogalmát az írás fogalmával azonosítanánk, akkor az erdélyi magyar irodalom históriáját az annyi ellentétes vitára alkalmat adó hún-székely rovásírás emlékeivel, a csikszentmiklósi, énlakai, vagy újabban a székely-derzsi feliratokkal kellene kezdeni. Tekintsünk azonban el attól a primitív irodalomszemlélettől, mely a nyelvi jelenségek megörökítését is az irodalom körébe utalja, s vizsgáljuk azokat az emlékeket, melyek csak az irodalmi szellem termékei. Itt is természetesen a koholmányok és hipotézisek erdejében bolyonghatnánk, ha teszem azt, kétes eredetű munkákat — mint az úgynevezett csiki székely krónikát — az irodalom termékeinek tartanánk. Elégedjünk meg a három nemzet irodalmi fejlődésének bemutatásánál a főbb mozgatóerők, irányok, jelenségek, írók és műfaji sajátosságok körvonalozásával s amennyire lehet, adatainkat az egyetemes irodalmi fejlődést megerősítő példák-ból állítsuk össze.

Bármennyire vonzó, de azért nehéz, sőt jórészt meddő feladat Erdély irodalmát az egyetemes magyar irodalomtól izoláltan tárgyalni. Nehéz ez azért is, mert a speciálisan erdélyi irodalomnak a XIX. századi Nagyokig elenyészően kevés terméke van. Másrészt nem könnyű feladat ezekből az alkotásokból az erdélyi szint és jelleget kifejteni. Erdélyben intenzív irodalmi élet, s itt mindig a magyar nyelvű és szép-irodalmi jellegűeket értve, jóval később indult meg, mint az anyaországban. Nagy kezdeményező szellemek minden korszakban jelentős számmal voltak, azonban úgy a mohácsi vész, mint az azt követő időszakban, jobban rezonált az erdélyi lélek a politika megnyilvánulásai iránt, amint azt már létérdeke is föltétlenül megkívánta, és a politikát fölébe helyezte az irodalomnak. Eleven bizonyítéka ennek az, hogy a XVI. századtól kezdve az Erdélyben is annyira divatos históriás énekek csak történelmi anyagot őriztek meg, a költői alakítóképeség leghalványabb nyomai nélkül.

Önálló irodalmi tudattal bíró erdélyi irodalomról 1918-ig alig beszélhetünk. Egyrészt elszigetelt jelenségekkel találkozunk, mint Petelei, vagy pedig olyan áramlatokkal, melyek az egész magyar irodalom rezervoárjába torkoltak. S hogy mégis beszélünk külön erdélyi irodalomról, erdélyi színéről, annak is megvannak a maga speciális, néha környezeti eredői és okai. Próbáljuk meg kielemezni azokat a tipikus vonásokat, melyek elválasztják, azaz szélesbítik a teljes magyar irodalmi életet. Keresünk meg azokat a jegyeket, melyek elhatározóan erdélyi specifikumok és amelyek íróikat, irodalmi mozgalmait erdélyi bélyeggel látják el. Nézzük először kívülről a kérdést és, mindinkább a lelkiség felé haladva, próbáljunk a belső életben nyilvánuló különbségek gyökérszálaira rávilágítani. A magyarországi magyar természeti élete a síkság, a róna, a mező, szóval egy nyílt horizont képével függ össze. Életlehetőségeit is a nyugalmas, biztos megélhetési viszonyok korlátozzák. Nézzük az erdélyi ember természetéhez való viszonyát: itt örökös harcot látunk a viharok, a hegyek közelében, nemcsak a betevő falat megkeresése, de a talpalatnyi föld megszerzése, és ami még nehezebb, megvédése közben. Ez az élet a hegyek, a rembrandti ború honában nélkülségi a homéri derű világát, nem ismeri a nyugalom fölényes kacaját, de annál inkább a megélhetésért való harc tradicionális kétségeit, olykor tusait. Az alföldi magyar, mert ez szimbolizálja a magyarországit, adottságánál fogva is külső életet él, míg az erdélyi lélek mindig magábamélyedve, magárataltan, s éppen azért kívülről befelé. Ez a természeti jelenségek által is determinált én- és élet-szemlélet hozza magával, hogy az alföldi magyarnak mindig idegen világ volt az erdélyi lélek szerinte túlságosan komplikált zártága. Ez a külső, szemléleti, és ebből folyó lelki ellentét határolja el a két irodalmat is. A magyarországi irodalom termékeit egy nyugodt életfölfogás, az erdélyiét bizonyos tragikus, pesszimista, kontroverzúra hajló világnézet jellemzi. Az erdélyi ember sohasem volt abban a kellemes helyzetben, hogy saját faji és vallási megalapozottságában fejleszthette volna lelki és szellemi életét, mint a magyarországi magyar: évszázadok alatt Erdély területén gyors egymásutánban váltotta föl a katolicizmust a reformáció, unitarizmus, szombatosok, görög-katolikusok és keletiek, majd a nazarénusok. Itt, Kelet határmesgyéjén ütközött össze a törökség a székelységgel, utóbbi a szászszággal, majd a román-ság tűnt fel, mint kezdetben uralomra nem törő, de alattomosan egy önálló nemzetegységet fejlesztő államalakulat. Évszázadok látták e föld önállóságát, nagy fejedelmek alatt, majd szolgai leigázottságát a török hor-dák zsarnoki igájában, látták a székelység heroikus küzdelmét és egy idegen uralom kapzsi kizsákmányolását. Lássuk, milyen, mennyire egységes szellemű irodalom teremhetett ilyen talajon, ilyen kedvezőtlen viszonyok között? Kétségtelen, hogy az egész magyar irodalomnak legeredetibb

tehetségeit, irodalmi, művészeti, politikai és államférfiúi egyéniségeit Erdély adta. Futó pillantásunkat elég ha Apácai Csere Jánosra, Szenei Molnár Albertre, Mikesre, Kemény Zsigmondra, vagy Gyulai Pálra, Bethlen Gáborra, Kemény Jánosra vagy Bethlen Miklósra vetjük s a fenti tételt igazolva látjuk.

Erdély adta Mátyás királyt, a magyar humanizmus gazdag fantáziájú és mély intuíciójú nagy királyát. Kolozsváron született s Szilágyi Erzsébet révén is szilágysági származású volt. Életének nagyrésztét szülőföldjétől távol, Budán és Bécsben töltvén, csak tudósai körében érintkezhetett erdélyiekkel. Mátyás alatt létesültek a külföldi mintára alakult irodalmi társaságok. Így a királyi udvar irodalmi körével egyidőben alakult egy erdélyi, valószínűleg szász irodalmi társaság, mely a Bécsben ezékelő Dunai Tudós Társaságnak volt a fiókja, s a kor legegyetemesebb intellektusával, Celtes Konráddal állt összekötésben. A rövidéletű erdélyi tudóstársaságnak Horatius és Vergilius voltak a mintaképei, ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a tudomány mellett a „műsák” is virágoztak. Mátyást születésén kívül még egy adattal lehet Erdélyhez fűzni: uralkodásának vége felé udvarában egy főleg világiakból álló erdélyi követség sürgette, hogy a szentségeket ne a szokásos, és a nagy többségnek már akkor idegenül hangzó latin nyelven, hanem magyarul szolgáltassák ki. Mátyás pártolta ezt a kívánságot, de nem állt már módjában keresztül is vinni.

Ezzel a kora-irodalmi kezdeménnyel jóidéig elapadnak az erek, melyek Erdély földjén a magyar irodalmiság meglétét igazolhatnák. A mohácsi vész hozta Erdély másfélszázados függetlenségét (1526—1691). önálló irodalmi élete tehát a separatióval kezdődik. Az erdélyi irodalmiságot kialakító megnyilatkozási forma: az egyházi vitairás. Ezzel a később tárgyalandó irodalmi „műfajjal” majdnem egyidőben virágzásnak indult Erdélyben is a históriás ének. Ennek a XV. és XVI. században kedvelt, de költői értékben keveset produkáló költészetnek leghivatottabb képviselője: Tinódi Lantos Sebestyén 1554-ben Kolozsváron adja ki híres *Chronicá-ját* a Heltai Gáspár nyomdájában. Erdély termő hazája volt ebben és a későbbi korban is a históriás énekszerzésnek. Hányatott, zaklatott, történelmi napokat élő miliójében, a lovagvárak, a kanyargó patakok és vadregényes sziklák közelében merészebben szárnyalhatott a versszerzők képzelete, mint az Alföld elhagyott, akkor már néptelen síkságain. A kóbor poéták otthont és tárgyat könnyen találhattak a vérrel öntözött és történelmi hagyományokban gazdag talajon s a várak urai is közmondásos vendégszeretettel és nyíltszívű, szellemi és anyagi támogatással, adományozással gazdagították a jövevény dalnokokat. Tinódi mellett, aki még több művét, így *Sigmond Királynac és császárnac chronicájá-t* (1577) és *János király testamentu-*

má-t is itt adta ki, ennek a kornak elismert „nótaszerzői” Bogáti Fazekas Miklós, Csanádi Demeter, Valkai András, Enyedy György, Szerdahelyi Mihály és Ilosvai Selymes Péter, hogy csak a leginkább emlegetett és legtipikusabban hatókat említsem. Bogáti Fazekas bibliai tárgyú szépirodalmi műveivel (*A tökéletes asszony-állatokról*, Kolozsvár, 1577) megénekelte *Mátyás király dolgai-t* (1577) és *A nagy Castriot Györgynek* (Szkender bég) *Hunyadi Jánossal való harcai-t* (1592), Csanádi Demeter *János Zsigmond király életé-t* foglalta versekbe (1571), Valkai András, kalotaszegi unitárius pap, Tinódi mellett a legszorgalmasabb énekmondó, Bonfini nyomán *Bánk bánnak históriájá-t* (1574) és *Genealógia historica rerum Hungáriáé* (1576) c. verses krónikáját, Enyedy György hirdte *Gismunda és Giscardus* (1582) históriáját, Szerdahelyi Mihály pedig *Igen szép históriájá-t* 1594-ben írta Báthory Boldizsárnak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ellen készült összeesküvéséről, míg Ilosvai az annyi irodalmi vitát előidéző *Toldi-ját* 1574-ben adta ki s *Ptolomeusá-ival* (1570) és *Szent Pál életé-vel* csak a verses vallásos iratok számát gyarapította. Se szeri, se száma nincs az Erdélyben írt és kiadott szépirodalmi műveknek, részletes méltatásuknak könyveket lehetne szentelni, azonban e históriák értéke épúgy korukhoz volt kötve, melyben termelődtek, mint az egy-két évtizeddel később divatozó próza szépirodalmi műve. Az előbb mondottak alól egyedül Heltai Gáspár szépirodalmi kivétel. Heltai születésének sem helye, sem éve nem biztos. Erdélyi szász szülők gyermeke, de érzésben, ízlésben és műveltségben teljesen magyarra lett. Wittenbergben végzett, honnan már 1545-ben visszatért szülőhazájába, Kolozsvárra. Heltai született irodalmi vezér és agitátor ebben a nyugalmat és vezetést el nem viselő korban. Szelíd és nyugodt lélek, gazdag és értékes egyéniséggel csak a tiszta alkotások mezején akart hatni és alkotni. Minden polémiától irtózó lelkülete, ebben is Melanchton rokona, magasabb eszményt tűzött maga elé a véres és elkeseredett harcoktól hangos században. Nyomdát alapít, dolgozik, utazik, buzdít, fordít, átültet, eredeti alkotásokkal gazdagítja nagyon szegény irodalmunkat. Prózája, mely könnyednek éppen nem mondható, az elsők közé emeli. Aesopus *Szász fabulájá-ival* (1566) iskolát teremt. Prózáján is megérzik puritán igazságszeretete és őszinte protestáns vallásossága. A nemzeti eszme mellett mindenkor vallásos érzései vezették és ezért is olyan tiszta élete és (költészete). *Bibi-fordítása* (1551) mellett érdekes a *Részegség ellen* írt morális tartalmú dialógusa és főleg *Fabulái*. Ezekben a már említett állatmesékben éles megfigyelőnek bizonyul s nemcsak az egyes hibák bemutatásában látszik hivatásos prédikátori léleknek, de az általános kortünetekre is ügyesen rávilágít. Heltai az erdélyi irodalom egyik különleges értéke és dicsősége. Idegen talajból nőtt ki gazdag leleményű és magyaros ízlésű íróvá, aki azonban

előrelátó erdélyi érzékével nem vett részt a kor zajló, szennyes árájában. Nemes alakja, írói tehetsége és tekintélye már korábban is kiemelkedett környezetéből s ma, halálának többszázados távlatából alakját ott érezzük egy Pázmány vagy Apácai Csere mellett. Heltai adta ki még a múlt század elején is közkedveltségnek örvendő *Salamon és Markalf-ot*, majd *Nagy Sándor históriájá-t*. Heltai nyomdájának épp az volt nagy kulturális és természetesen irodalmi jelentősége, hogy megértve a kor követelményeinek szavát, többnyire az egyházi jelleg mellett, a népszerűsítésre fektette a fősúlyt, amennyire az tőle függött. A humanizmus és reformáció korában Erdélyben a magyar szépirodalomnak ezek a termékei virágoztak. A Tinódi- és Ilosvai-féle vándorpoézis hanyatlása után, egy bizonyos átmeneti korszakban, ezek helyébe a „vándorló könyvárusok” léptek, akik főleg a históriás irodalom prózai műfajait (a ponyva első jelentkezése!) terjesztették és részben művelték is. Ennek a történeti fejlődésnek köszönhető némely szempontból az erdélyi irodalmi tudat históriai rétegződése, mely mindmáig különleges szint és értéket adott az erdélyi kultúrának. Ekkor, ezekben az években még szó sincs egy öncélú irodalmi tudat tervszerű kiépüléséről vagy kiépítéséről, az alkotó erők többnyire még tudattalanul működtek, alakultak és alakítottak. Az egész irodalom végighúzódó történelmi tudatosságnak első terjesztői voltak ezek a „csácsogó” énekesek és prózai krónikások, de bennük kell keressük a későbbi fejlődés alapjait. Gondoljunk csak rendkívül gazdag, históriai jelentőségű memoire-irodalmukra, későbbi önéletírásaikra és történeti feljegyzéseikre, így különösen Bethlen Miklós és Kemény János önéletírására, Rosnyai Dávid feljegyzéseire vagy Mindszenti Gábor naplójára. Bármennyire nem tartjuk az általunk megsza-bott irodalom-fogalom körébe e korszak vallásos jellegű polemiaharcait. erdélyi jellegüknél fogva nem mellőzhetjük azok tárgyalását. De ves-sünk egy pillantást a kor politikai életére, mielőtt a hitviták ellentétes-ségét megvilágítanánk. A reformáció, melynek megerősödése alatt virág-zott Heltai korának irodalma, a századforduló körül mintha megtor-pant volna nagyszerű lendületében és az enerváltság tüneteit konstatál-hatjuk. Ennek volt oka a mindjobban terjedő szektáriazmus, mint az unitárius és szombatos felekezet térhódítása. Erdély a Báthoryak ural-kodása alatt mindjobban vallási és világnézeti harcok homlokterébe került s nem egyszer az ellentétes világnézetet valló prédikátor esz-méiért életével fizetett. Báthory István, majd a gyenge Kristóf ural-kodása alatt jutott el tetőpontjára ez a vallási villongás. Itt elsősorban Dávid Ferenc alakjára gondolunk. Dávid, későbbi ádáz ellensége, Blan-drata György pártfogására kapta meg az első unitárius püspökséget. Nem volt mindennapi szellem és karakter. Tekintetét a földi hatalom megszemélyesítői felé vetette s nem csekély mértékű hiúsága és becs-

vágya emelte és buktatta pályáján. Hatalmas szónoki alakját a *Debrenceni Disputa* is megőrizte.

Később Báthory Zsigmond és végül Gábor uralkodása betetőzte Erdély sorsát. Az egymást érő türelmetlen hitviták, melyek a felekezetek gyűlésének szítói voltak, nemhogy enyhültek volna, de inkább élesedtek, mérgesedtek. 1579-ben Báthory István betelepítette a jezsuitákat. A hitvitázó szellem újabb anyagot és lendületet talált. Az erdélyi jezsuiták legnagyobb alakja Szántó Arator István, életének nagyrészét, 1580-tól majdnem 1600-ig Erdélyben töltötte. Kolozsváron és Nagyváradon prédikált és tanított. Világi költészetet nem találunk még e korban, legfeljebb az egyházi énekköltészet virágzott, melynek képviselői Barát István, Dávid Ferenc apósa, Dobokai Mihály, Gyulai István és Heltai *Vigasztaló Könyvecskéjé-nek* gyönyörű *Haláltáncéneké-ét*.

A *barokk* századában (XVII. sz.), különösen annak elején a szépirodalomban bizonyos hanyatlás jelei mutatkoznak. Még mindig az egyházas jelleg az uralkodó, de az előbbi század református tendenciájával szemben katolikus restaurációs törekvések sem hiányzanak, hiszen éppen e századnak volt a gyermeke, az Erdély határán született Pázmány. Még azonban az egyházas vitatkozások hangja szenvedélyes, kíméletlen, sőt sokszor mindkét felekezet részéről a póriasságig durva. A katolikusok oldalán a veszedelmes hírű Balásfy Tamás és Illyés András mellett olyan kiváló nevekkel is találkozunk, mint Sámbar Mátyás és Káldy György, aki 1600 óta tartózkodott Erdélyben s ott kieszközölte Bethlen Gábor pártfogását és anyagi támogatását Bibliájának kiadásánál. Sámbar kiváló tehetségű jezsuita, az udvarhelyi iskola vezetője, életének nagyrészét tölti Erdélyben, noha nem volt erdélyi származású, mégis éppoly erősen érezte a kapcsolatot Erdéllyel, inint később a csíksomlyói ferences székely barátok. Sámbar eleme a szóharc, a vitatkozás volt. Korának majdmindegyik protestáns hitvitázójával. harcban állott, de különösen Czeglédi Istvánnal és Pósházi Jánossal, a sárospataki kollégium nagytekintélyű professzorával vitatkozott igen elkeseredetten. Protestáns részről, Ravasz László szerint, Alvinczi Péter a század legkiválóbb hitszónoka. Alvinczi azonban politikai célokot is tűzött maga elé s mint Bocskai és Bethlen Gábor barátja, értékes szolgálatokat tett nemzeti ügyekben is. Mellette még meg lehet említeni Matkó Istvánt, mint Sámbar legerősebb erdélyi ellenfelét, de leginkább Geleji Katona Istvánt (1589—1649). Sokrétű tehetség, eredeti szellem, lelkesedése és tehetsége valóban az erdélyi kálvinista Pázmányságra predestinálta. *Öreg Graduáljával* (1636) megeremtette a kálvinista vallásos énekek egy teljesnek mondható gyűjteményét. Mindezeket messze túlszárnyalja egyéniségének varázsával és tehetségének az akkori viszonyokhoz mért eredetiségével Apácai Csere János. Székely földműves szülőktől száрма-

zott s rövid élete (1625—1659) az erdélyi teremtő gondolat szimbóluma, és Apácai a fáklyahordozója. Tudományban és életben lelkes újító, felforgatás, lázítás nélkül. Toldy Ferenc ritkán tévedő ítélete szerint „XVII. századi nemzeti irodalmunknak, Pázmány és Zrínyi mellett harmadik nagysága”. Kolozsváron és Gyulafehérváron tanul, Bisterfeld a vezetője, majd Utrechtben folytatja tanulmányait. Szenei Molnárral, másik nagy erdélyi kortársával ők azok a külföldi tanulók, akikre a magyarság a leginkább lehet büszke. Németország, Hollandia, Anglia és Olaszország kultúráját ontó kapui tárulnak ki a tudni vágyó ifjúság előtt s azok sietnek is kiélvezni a tanulás lehetőségeit, jobban, mint az azelőtti vagy utáni századokban. Apácai Csere filozófiai elme, de *Magyar Enciklopédia*-jában (1655), ha kevés is még az eredetiség (Comenius), az áttörés heroizmusát mégsem lehet megtagadni tőle. Itt, és éppen Apácai Csere-nél kell megemlíteni, hogy az erdélyi irodalom fejlődése szempontjából nem jelentéktelen az a befolyás, melyet a *francia szellem*, irodalmán keresztül, gyakorolt mindenkor az erdélyi művelődésre. Kultúrájánál, szellemi és lelki struktúrájánál, de főleg politikai helyzeténél fogva Erdély mindig közelebb állt a Habsburgokkal hadilábon álló Franciaországhoz, mint Ausztriához. Apácai Csere mintái többnyire franciák voltak (Descartes), Mikes *Törökországi levelei-nek*. megírására Mme de Sévigné iskolájától kapott közvetlen ösztönzést, az erdélyi testőrírók, mint Báróczi és barátai, francia írók rajongásában fogtak tollat, majd Jósikát (Sue), de különösen Keményt a francia romantika és realizmus (Balzac) alakította, Gyulai mesterei között francia irodalomtörténészek és kritikusok is voltak és végül Ady, Szabó Dezső francia kapcsolatairól művészetük ismerete után nem szükséges vitatkozni.

A XVII. században nagy „divatban” volt az emlékiratírás, amely azonban anyagánál és formai megnyilatkozásánál fogva történelmi s nem irodalmi jellegű (Hídvégi Mikó Ferenc). Mindamellet ezek közül a száraz krónikaírók mellett egypár olyan nevet ki kell emelnünk, akik szellemi életünknek mindenkor díszei, kiválóságai voltak. És itt elsősorban Bethlen Gábor hatalmas alakja, nemes, humánus szelleme a vezér. Korában, hatása alatt olyan magas nivójú szellemi életet teremtett Erdélyben, mint a renaissance alatt Mátyás és amilyen sem azelőtt, sem azután jó sokáig itt nem volt. Egy erdélyi egyetem tervét is Bethlen vetette fel, mely „halálával. . . Erdélyben végkép megbukott”. Ezt a gondolatot vette át és vitte tovább, még ebben a században Apácai Csere, aki 1658-ban emlékiratot nyújt be Barcsai Ákos fejedelemhez egy erdélyi Akadémia létesítésének az ügyében. A gondolat zsongott tovább s átértelve a következő század végén és az azutáni elején bukkant fel ismét Aranka Györgynél és Döbrenteinél. Koránt sem száraz Bethlen Miklós (1642—1716) *Önéletírása*, melyet csak 1860-ban publikált Szalay

László, az erdélyi önéletrajzi stílus legszebb hajtása. Nyugodt, tárgyilagos elbeszélő, vallási előítéletek nem zavarják, csak akkor indul meg, amikor szeretett tanáranak, Apácai Cserének emel méltó tanítványi emléket. A nálánál idősebb Kemény János (1607—1662), a tragikus sorsú fejedelem, *Szent Dávid Zsoltárai-nak* fordítása mellett megírta renkívül fontos *Önéletírása-t*, a korabeli politikai eseményekről. Szaládi János is e krónikairók sorába tartozik, kinek művét századok múlva Kemény Zsigmond adta ki. A XVII. századi magyar művelődés terén senki sem hozott olyan nagy áldozatokat, mint Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702). Székely gyermek, buzgó keresztény és mélyértelmű lélek. Már gyermek korában érdeklődik a tudományok terjesztésének problémája iránt, de csak 30 éves korában jut el külföldre, Amsterdamba, ahol kora leghíresebb könyvnyomtatójává képezi ki magát. Barátjától, Pápai Páriztól nyer ösztönzést külföldi útjához. Fogékony szellemével hamar elsajátítja a nyomtatás tudományát s meghívásokat kap Lengyelországba, Angliába, Olaszországba. Véglegesen seholy sem telepszik meg, mert a magyar kultúra terjesztését tűzte maga elé. Dicsősége és sikerei tetőpontján, a Mediciek kedvező ajánlatát sem véve igénybe, hazatér hazájába (1689 óta). Itthon irigység és rosszakarat várta. Kiadványait nem veszik s elkeseredő lélekkel látja magányos sorsát betelni, és tragédiájában fájának végzetét. Csalódásának szomorú történetét egy önéletrajzszerű munkában írta meg, mely legsikerültebb műve és a század egyik legszebb, legőszintébb megnyilatkozása: *Maga személyének életének és különös cselekedetinek mentsége* (Kolozsvár, 1698).

„Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain s avat be néha titkos dolgokba is” — ezt írta Szilágyi Sándor a barokk-kor egyik memoire-írójának, Borsos Tamás marosvásárhelyi bírónak emlékezéseiről. Milyen találó jellemzése ez az erdélyi barokk-korszakot megelőző irodalmi szellemnek. Különösen a cikornyás prózai termékekben észlelhetők korabarokk-vonások, míg a verses költészetben kevesebb nyomát találjuk ennek. A különböző elemekből összeállított barokkság, a „fecsegő” bizalmaskodás, a tónusok elkenése, a közlékenység játékos pajkossága és bizonyos precíz erotika: kedvelt eszközei, nemcsak nálunk, de a külföldön is a barokk irodalmi felfogásnak és művészi ábrázolásnak (Rubens). Megmaradva a kor prózairodalmánál, lássuk, hogyan tükröződik ez a barokk-jelleg a két legemlegettebb író művében. Haller János (1626—1697) a jelentősebb és tehetségben is messze kimagasló Rosnyai Dávid fölött. Haller *Hármas Historiá-ját* (1695) és *A békességes tőrésnek Pois-át* (1682) is fogarasi fogságában írta. Előbbi volt a század legkedveltebb prózai olvasmánya. Amint már a címe is mutatja,

három részre oszlik: az első *Nagy Sándor történeté-vel* foglalkozik s forrásaira Király György vetett világosságot, a második könyv a *Gesta Romanorum* mese anyagát tartalmazza, melynek eredetét és kapcsolatait Katona Lajos derítette fel, míg az utolsó rész a *Trójai háború*, akkor nagyon elterjedt, sőt divatosnak mondható leírását adja s ennél ismét Király György kitűnő forráskutató munkáját kell megemlítenünk. Haller műveiben az erdélyi barokk korszerű prózaírója: cikornyás mondatokban beszélte el hőse tetteit, s példabeszédeiben is külső hatásokra törekedett. Kiszabadulása után a beszerceiek üdvözlő ódákkal tisztelték meg, mint ebben a korban mindenkit, aki a tudományos „esmeretek”-ben járás volt. Ezekben a barokk korszak által kitermelt panegyri-ekben nem hiányzott a cicoma, ügyeskedő fogások, a dekórum, a díszlet, a mesterség, szóval a patetikus nagyotmondás adománya, azonban a kor igazi lelkét alig lehet bennük föltalálni. „A legünnepeltebb tudósok döcögős hexameterekkel üdvözölték egymás munkáit, melyeket nagyobb részint azok elé függesztettek”, mint látni fogjuk később Frank Bálintnál; vagy „a költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása”. Még ilyen stilisztá sem volt Rosnyai Dávid (1641—1718), kinek fordításaiban nyelvünk eljutott valóban a legmélyebb pontig. Rosnyai is, mint Haller, fogságban írta munkáját; Apafi Mihály íródeákja volt, de egy alkalommal (1678) a fejedelem iránta való hűtlenségen kapja s ezért négy évre elzáratja. Ekkor fordítja a *Humájun Námé-t*, azaz *Horologium Turcicumot*.

A líra terén is még többnyire a vallásos jelleg az uralkodó: így Geleji Katona *Graduálja* és Gönci György *Kis Graduálja* (1592) a protestáns egyházas költészetben, őket megelőzve és fölül is múlva Szenei Molnár Albert (1574—1633) *Zsoltári* (1607) jelentenek fordulatot a magyar líra életében. Szenei Molnár Albert irodalmunkban az első ujságíró-típus. Vándor hajlama, minden újért lelkesedő természete tették olyan változatossá életét és működését. Zsoltár-fordító, de egyben Biblia-magyarázó is, szótárakat készít és a növevelés problémájával foglalkozik. Állhatatlan természet, nyugtalan szellem, de genialitása elvitathatatlan. Mindenhol ott van, ahol valami rendkívüli dolog történik, majd minden híres kortársával megismerkedik, akihez hozzáférhet s nem volt még magyar író, aki annyit utazott, látott és tapasztalt volna, mint ő. Zsoltárfordításainak készítése előtt ismerkedik meg Bézával, noha még nem érti a francia nyelvet; felkeresi az Erdélyben megszólaló platonista Rimay Jánost, Veresmarty Mihályt; barátkozik, lelkesít és buzdít, könyörög és dolgozik, nem ismer nélkülözést, fáradságot és nyomort; tekintetét nyíltan szegzi az örökkévalóság fényébe s ez a fény ragyogja be alakját. Lobwasser német, Marót és Béza francia mintái után fordítja, néhol eléggé sikerült költői szellemben és

tehetséggel, zsoltaírait, melyeket ki is ad Herbornban. Erdélyben kétszer is megfordul: először 1615-ben pár hétre, majd végleg 1629-től haláláig Kolozsváron telepszik le. A Pozsony melletti Apáca községben születik, de minden munkájában ősi székelynek vallja magát s természetében, lelkeségében és művészetében eltűrülhetetlen jelei vannak erdélyiségének: lelkes, emelkedett, újító szellemének. Szenei Molnár református zoltárfordításaira katolikus részről is történt reakció: Illyés István fordításaiban (1693). Illyés csiki székely volt s ifjú korában került Pozsonyba, míg Szenei Molnár éppen Pozsony mellől jött Erdélybe. A katolikus vallásos költészetnek képviselője ebben a korban Kájoni József, aki azonban zenei vonatkozásai révén híres. Az 1588 óta Erdélyben mindjobban elszaporodó és üldözött szombatosok énekgyűjteményét nagyrészt a nem erdélyi származású Pécsi Simon és Bökényi János írta, kinek *Mennyei Lámpás* c. (1652) elmélkedéseihöz Apácai Csere írt bevezető verset.

A világi líra a politikai költészetben domborodik ki, termékeit névtelen szerzők írják s azok többnyire támadó élű pasquillusok. A kuruckorszak költészete ezekben a politikai színezetű verszetekben talált indítékokat. A katolikusoknak és protestánsoknak megvannak a maguk névtelen költői, akik alkalomadtán támadták *Bethlen Gábert* és udvarát vagy protestáns részről a labancokat gúnyolták. A kuruckorszak költészete az egész nemzet revellációja volt s nemcsak erdélyi jellegű írói megmozdulás. A kuruckor költői protestánsok lévén, többnyire erdélyiek voltak s a nagy fejedelem egyénisége, dicső alakja köré csoportosultak. A nemzeti érzés erejével szólaltak meg ezek a „népiesnek” nevezhető költemények. E dalköltészet fejlődésének egyszerű grafikonját kb. Így vázolhatnánk fel: *politikai költészet*, — *kurucköltészet*, — mely idővel a *népköltészetben* tetőződött be (népdal, népballada: ősi fokon a kurucköltészetben is megtalálható). A kurucköltészet termékei, mint a többi népköltészetiek, nem jelentek meg nyomtatásban, hanem csak szájhagyomány útján és az egyetlen megrögzítő formában, kéziratos énekeskönyvekben maradtak fenn. Ezek közül erdélyiek a *Vásárhelyi-* és a *Vasady-kódex*. II. Rákóczi Ferenc udvarába vezet ez az út s ott a következő század legnagyobb prózaírójához: Mikeshez. A népi irodalom termékeit megőrző kódexek a másik szál, amelynek segítségével eljutunk a XVII. századi irodalom egyik legérdekesebb sajtóságához: a barokkhoz. Erdélyben azonban ez a barokk költészet, amint már előbb láttuk, a prózát kivéve, csenevész termékeket hajtott. De lássuk a verses epika termékeiben, hogyan nyilatkozik ez a barokk ízlés és lelkeség? Magyarországon Gyöngyösi István költészete a kor irodalmi szükségleteinek korlátlan kielégítője. Az erdélyi magyar epikában barokknak nevezhető kísérletet alig találunk. A kor irodalmi

követelménye még mindig a verses krónikák művelésében merül ki. Szentmártoni Bodó János *Tékozló fiúja* (Kolozsvár, 1636) és Kolosi Török István *Szent János evangélistája* (1635) vallásos tárgyú széphistóriák, de a történelmi színezetű epika is csak az adatok regisztrálása, a költői alakítóképeség leghalványabb jelei nélkül. Ilyenek a *Lupuj vajdáról való énekek* (1655), Szöllősi István *Szenan basa históriája* (1635), vagy erkölcsi tanulságnak szánva Petki János *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetélkedése* (1610).

A dráma a legelhanyagoltabb területe az erdélyi irodalomnak a barokk században. Emeljük ki azért a gyéren buzgó patakocskából Miskolci Zsigmond nagyenyedi tanár Cyrusát, melyet állítólag a század végén diákjai Enyeden elő is adtak (1698). Ilyen erdélyi vonatkozású drámai termék még a Gyárfás Tihámér által felfedezett *Komédia Erdély-síralmas állapotjáról*, melyet felfedezője jezsuita iskoladrámának tartott, azonban ezt Szigetvári Iván alapos ellenérvekkel megcáfolta. Még egy erdélyi drámakísérletről van adatunk s nem kisebb embertől, mint Felvinci Györgytől. Felvinci 1693-as *Comico Tragédiája* jelentéktelen moralitás-féle; az író érdemét színházalapítási (1694) kísérletezésében kell keresnünk, azonban ez sem volt önzetlen művészi becsvágy nála: „adósságai” rendezésére tett kísérletet. „Tragédiájával” kapcsolatban nem látjuk igazoltnak Kasner Jenő véleményét, amennyiben egy olasz operában véli feltalálni forrását s a magyar drámát operánk első hajtásának tartja.

A felvilágosodás századának háromnegyed részére az irodalomtudomány, nem teljes joggal, a „nemzetietlen” bélyegzőt ütötte. Erdély irodalmára, az egy Mikest kiemelve, sokkal inkább talál ez, mint a teljes magyar irodalomra. Erdély XVIII. századi írói nagyobbreszt külföldön, különösen Bécsben élnek s hazájukkal csak irodalmán keresztül keresnek kapcsolatot. Lelkes férfiak, inkább buzgóságuktól, mintsem tehetségüktől hajtva, hazai mozgalmakat is igyekeznek támasztani, így egy erdélyi Akadémiát akart felállítani Aranka György, vagy Döbrentei, folyóiratokkal próbálkoznak, de ezek is, a *színészettel* együtt elcsenevészesednek. Tehetségesebb íróink, mint Báróczi, Barcsai idegenben élnek, előbbi 26 éves kora után elhagyva hazáját, oda soha vissza nem tér, míg Barcsai élete hátralévő részét birtokain tölti, de idejét a gazdasági és házaseset foglalják el. Mikes is hazájától elkülönítve, rodostói magányában dolgozik a kiadásnak reménye nélkül. Nyelvújítók is akadnak szépszámmal a szűkebb hazában, de csak, mint Barczafalvi Szabó, inkább külsőségeiben reformálja a nyelvet s modorosságaival az újításnak többlet ért, mint használ. A másik nagy erdélyi nyelvújító: Baróti Szabó Dávid is távol él Erdélytől.

A század irodalmának kétségtelenül legérdekesebb és legrokon-

szenvesebb egyénisége Mikes Kelemen (1690—1761). Alakjában egy új emberi eszmény nyert kifejeződést: a barokk korszak által inaugurált lelkiség új pozíciójában, az udvarban találja fel életének végcélját s előttünk áll e korszak divatos, keresett alakja: az udvari ember. Mikes ideális megtestesítője ennek az irodalmi típusnak. Fejedelmi „kegy”^{*} élvezője, tudásának, külföldi élményeinek forrása ez, s az erdélyi lélek nemessége köti, még bujdosásában is, fejedelméhez. A bujdosás „udvarában” is Rákócziának hű Mikese marad. Szép példa: az intrikák maihoz viszonyítva csecsemőkorának idejében az udvari ember fogalmát a hű erdélyi lélek megindító mélységeivel gazdagítja. Gyermekkorában kerül Rákóczi mellé, elkíséri lengyel-, majd franciaországi útjára, innen Törökországba vándorolnak s hazájukba vissza sohasem térnek. Francia irodalmi élményei, olvasmányai buzdítják működésre. Leveleskönyve, mely 207 levélből áll, 1717 okt. 10 és 1758 dec. 20 közöttől tartalmazza menekülésük történetét, a korállapotokat; saját sorsának változásait. Leveleit egy fiktív, szeretett nagynénjének alakja köré fűzte. Irodalomtudományunk véglegesen eldöntötte, hogy ügyes és akkor divatos írói fogással levelei képzelt attitűd ihletének termékei, s a korszakot és időt, mely az elsőtől az utolsóig átnyúlt, élményei alapján szötte. Első leveleiből az ifjúkor mindent átfogó bizalma csendül ki, míg a harminc évvel későbbiekből az öregkor hervadó melancholiája zokog fel. Leveleiben kétségtelen élményi ihlet tükröződik: Kőszeghy Zsuzsi iránti reménytelen szerelmének bemutatásában. Szerelmének gyakori szerepeltetése mellett leveleskönyve folytonos visszatekintés, sóvárgás Erdély felé és után. Minden gondolata Erdély s még leírásai is színesebbekké, melegebbekké lesznek, ha csak leírja hazája nevét: „Az erdélyi vér nem az adómért szolgál, hanem a becsületért”, — írja egyik levelében, vagy „egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi?” Állandó lelki megindulásban van, Erdélyre gondolva: vágya Zágon felé sodorja, sorsa fejedelme mellé rendelte. Aktív hazaszeretete haza lendíti, becsülete Rákóczihoz láncolja. Rákóczi jóformán semmibe se veszi, hűséges szolgának tartja, s levelei után ítélve, korának legnagyobb magyar stilisztája a rajongott fejedelmi udvarban a „bornírt” jelzővel kell beírja. Érthetetlen a mai kor emberének ez a hűséges ragaszkodás. Fejedelmére, mint istenre tekint ez a hűséges székely „íródeák”, elhallgattatja hazavágyódásának mindgyakrabban követelőző hangját s csendes kietlenségben éli nagyrahitott életét. Nagyszámú kéziratban maradt munkája közül, melyeket a Nemzeti Múzeum őriz, nyomtatásban eddig, a *Törökországi Levelek* mellett, csak a *Mulatságos Napok* jelent meg. Ennek a keretes elbeszélés-gyűjteménynek meséjét a Szamos „mellett levő szép városban” játszatja le. de más aztán már semmi sem emlékeztet szűkebb hazájára. A bujdosást

kivéve, majdnem az az életsorsa volt Bod Péternek (1712—1769) is, mint nagy kortársának, Mikesnek. Árvagyermekek voltak. Mindketten református szülők gyermekei, Mikes gyermekkorában mostohaapja befolyása alatt katolikussá lett. Bod Péter élete folytonos bűvárkodásban telt el. Irodalmi szempontból két munkája érdemel figyelmet: ő írta az első magyarnyelvű életrajz-gyűjteményt: a *Magyar Athenas-t* (1766), melyben a koráig élt magyar tudósoknak, néha költőknek is összeállította, a rendelkezésére álló adatok alapján, életrajzaikat és munkásságuk jegyzékét. Másik ilyenmű műve *A szent bibliának Históriája* (Nagy-szeben, 1748), mely „az első magyar irodalomtörténeti monográfia”. Bod Péter alaposságára nézve jellemző következő nyilatkozata: „eltöntenek húsztendők s többek is, a míg véghez mehetett” az Athenas. E rengeteg idő alatt aránylag milyen kisdéd munka készült el, pedig a tudományok minden ágát felölelte, „gazdag gyűjteményeket tanult által” s az életrajzi adatokat is eredeti forrásokból igyekezett meríteni, — így kéziratokból, születési és halálozási anyakönyvekből. Bod Péter történetírói becsű munkássága mellett emeljük ki még a XVIII. századi történetírás két erdélyi nagyságát: Apor Pétert és Cserei Mihályt.

A francia gondolat feltétlen uralma nemcsak Mikesen, de a század harmadik felében működő „testőrírók” munkásságán is erősen megérzik. Testőríróink jórészt Bessenyeit megelőzve, majd az ő korszakos buzdításán fellendülve a francia irodalomban találják eredetüket. Magyar gondolat, magyar ész támasztotta fel az 1772-től újjászülető magyar irodalmat, de termékekért, anyagért és forrásért a franciákat keresték föl. Különösen fordításaikkal keltettek nagy érdeklődést az irodalom ügye iránt s nemcsak a Bécsben működő testőrírókra volt ez hatással, hanem a magyar irodalomra is. Többnyire olyan íróknak, főleg erkölcsnemesítő iratait fordították, akik a legközelebb állottak a saját koruk érzés- és ízlésvilágához. Így különösen Marmontel: *Erkölcsei meséire*, Calprenède regényére és Fénelon *Telemakusára* gondolunk. Bessenyei mellett és hatásán túl is nagy buzgalommal írnak, fordítanak. A francia szabadabb gondolkodással való kacérkodás határozza meg irodalmi színvonalukat. Azonban nemcsak a „testőrző” írók, de a kor egyéb fordítóinak is nagyrésze erdélyi. Igaza van Császár Elemérnek, hogy „Barcsai is, mint Bessenyein kívül az értékesebb testőrírók mind Erdély szülöttei”, erdélyiségük azonban egyáltalán nem tükröződik költészetükben. A francia irodalmi szellem hatása alatt működő írók közül (Haller László és Ádám grófok, Zalányi Péter, Zoltán József és Dániel István), a Bécsben élők is beleértve, Báróci Sándor (1735—1809) emelkedik a legmagasabbra. Igazi művészi érzékű író és fordító. Stílusa magyaros és zamatos, nagy műgonddal dolgozta ki minden írá-

sát. Stílusában tösgyökeres erdélyiség nyilatkozik meg, színes, eredeti stiliszta. Fiatalon került a gárdába s haláláig a császárvárosban élt, fordítgatva és állandó munkában töltve el életét. Társa és barátja volt Baresai Ábrahám, az erdélyi fejedelmi családból származó testőríró. őt is fiatalon, 1761-ben küldte föl Hunyad-megye Bécsbe a testőrségbe és csak életének utolsó korszakát töltötte erdélyi birtokán.

A jezsuita-rendnek 1773-ik évi megszüntetése egy másik érdemes erdélyi magyar költő sorsát szegte ketté: Báró ti Szabó Dávidét. Költészetében jóformán semmi erdélyi vonatkozás nincs. Elzárkózott, csendes, magányos élete „olyan egyszerű, színtelen”, amilyen még nem volt magyar költőnek. Elvonulva a világ külsőségeitől, izolált költői világban élte életét: korholja kortársait, lelkesedik a nemzeti irodalom gondolatáért. Erdélyi székely eredete sem költészetének szellemén, sem stílusán nem érzik. Baróti Szabó korában lángolt fel a nyelvújítási harc. Erdélyi képviselői között három nevezetes író is kiemelkedett: Barcafalvi Szabó Dávid, Andrád Sámuel és Aranka György. Az első *Szigvárt* c. regényfordításával a legvadabb nyelvújítónk. Későbbi munkásságával is oly sok szenvedélyes és sokszor igazságtalan vitát provokált. Kazinczy nem akarta megérteni és méltányolni eredetieskedő szóalkotmányait s nem szűnt meg támadni, gúnyolni és ostromozni az éppen nem kongeniális nyelvújítót. Andrád Sámuel nem volt olyan merész nyelvújító, mint Barcafalvi Szabó. Alakjára és munkásságára az utóbbi években György Lajos kitűnő tanulmányában hívta föl a figyelmet. Andrád szintén nyelvújító, a székely provincializmus nyelvújítója, de nem olyan elvakult „reformere” nyelvünknek, mint az előbbi, de nem is olyan nagyvonalú elme, mint az újítás vezére. Szerény körülmények között, jóval szegényebb eszközökkel, mint Kazinczy, értékes és maradandó munkásságot fejtett ki. Különösen értékes munkája *Elmés és mulatságos anekdótagyűjteménye*, amely azonban sikamlós francia élcekkal van teletűzdelve. A harmadik nyelvújító a legkevésbé volt tehetség a három közül, de a legtöbbre vágyott és a legtöbbet produkált is: Aranka György, nem kevesebbet szeretett volna elérni, mint Erdély irodalmi életének megszervezését, természetesen saját diktátorsága alatt. A századvég különben is kedvezett az újításoknak és a nagylendületű vezérségnek. Bessenyei és később Kazinczy irodalmunk vezéregyéniségei. Erre vágyott Aranka is és később Döbrentei Gábor. Nagy forrongások, megmozdulások észlelhetők Erdély irodalmi életében. Úgy látszik, mintha a 90-es évek forrongása teremtette volna meg az irodalmi élet legfontosabb propagálóit: a hírlapirodalmat és a színészetet. Sajnos, hogy csak látszat volt a felbuzdulás, mert a kezdeményezés hamarosan elnémult s helyét elég hosszú dermedésnek adta át. Az Akadémia ideáját szerette volna Aranka (1737—

1817) megvalósítani, ezért egy *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (1791) felállítását proponálta, amely társaság meg is alakult, öt évvel később ki is adták első és egyetlen kötet munkásságukat, de tegyük hozzá, egy késői jóindulatú historikusuk véleménye szerint, „részvétlenség miatt” 1801-ben megszűnt. Aranka nyelvújító és író volt, rendkívül hiú ember, mint eszméjének örököse: Döbrentei. Utóbbi 1819-ben raégegyszer megpróbálkozott az elültetett magot kikeltetni, de még annyit sem ért el, mint előde. A Társaság alapítását megelőző évben jelent meg Erdély első magyarnyelvű hírlapja, az *Erdélyi Magyar Hírvivő*, Fábián Dániel és Cserey Elek indították meg, s hetenként megjelenő hírlapot terveztek. Programjuk szerint célul a hadi hírek (aktuális török háború!) terjesztését és a magyar nyelv művelését tűzték ki. A következő év elején is valószínűleg megjelent, azután nyomavész. 1790. évi 6. számában az Erdélyi Magyar Tudós Társaság megalapítását sürgetik, aminek talán Arankával van kapcsolata.

II. József abszolutisztikus németesítése megmozdította a nemzeti gondolatot és érzést. Különösen nyelvünk művelése, gondozása és paléozása lépett előtérbe és a nyelvet legjobban megőrző és fellendítő két intézmény gondolata: a tudós társaság és a nemzeti játékszín felállítása. Előbbinek nyomait Erdélyben Aranka kísérleténél láttuk. A másik is Arankában lelkes propagálójára talált. Pesten Kelemen Lászlóék lelkes buzgalma 1790-ben kezdődik, azonban csakhamar elnémulnak. Két év múlva Erdélyben erőteljesebb kísérletezések történnek: Fejér János és Kotsi Patkó János színtársulatot toboroznak s 1792 okt. 1-én Kolozsváron előadásokat tartanak. A társulat nagy nehézségekkel küzd, tehetségük és lelkesedésükben bíznak. Kotsi Patkó mellett a komikus szerepkörben kimagasló Jantsó Pál a társulat lelkei: mindketten a magyar színészet első s egyben legkiválóbb naturalista ábrázolói. Ízlésükre jellemző, hogy az első magyarországi-erdélyi Shakespeare-előadás is Kotsi Patkó nevéhez fűződik, aki 1794-ben előadta Kolozsváron a Hamletet. Később egy színügyi bizottság, majd Wesselényi Miklós vezeti a színházat. A heroikus küzdőknek a helynélküliség akadályai mellett más egyéb korabeli akadályokkal is meg kellett küzdeniök. Hatásuk a múlt század első éveiben már meglátszott: Kolozsváron 1803-ban lerakják egy színház alapját. A különböző intendáns-változás örvényeiben, a kicsinyes rosszakarat nehézségei között fejlődnek, bővülnek, gazdagodnak. 1806-ban Kelemen társulatának maradványa csatlakozik hozzájuk, de ugyanebben az évben már két részre kell oszolni színpad és pénz hiányában. Ebben az időben kezdődik meg a kolozsvári színészet olyan jelentős vándorkorszaka, melyből a két legjelentősebb az 1808—1810 és 1814—1819 közötti volt. E között az évek között Kolozsváron nem voltak magyar előadások. Különösen Marosvásárhelyen

és Debrecenben működtek művészeink. A vándorlások korszakát még két súlyos veszteség is nehezítette: elsősorban legnagyobb tehetségétől, Kotsi Patkótól kellett megválni, aki ezévben vonult vissza, másodsor nagy, sőt pótolhatatlan veszteség volt legnagyobb pártfogójuknak: Wesselényinek halála. Ebben az időben Wandza Mihály igazgatta a színházat 1813-ig. Az 1803-ban megkezdett építkezések 1815-ben célra érték s az épület fedél alatt állt, azonban csak 1821 március 11-én nyílt meg Körner Zrínyijével, melyet, mint a nemzeti gondolat szimbólumát, erdélyi mágnások játszottak. Csak a következő napon léptek föl hivatásos színészek Szentjóni-Szafoó László Mátyásában. Ezután is sokáig kísérleteztek színházi bizottsággal és bérlő-rendszerrel. 1824-ben Déryné, Szentpétery, Egressy és Megyeri játszanak, a 30-as években Lendvay, Udvarhelyi szerepelnek. 1834-ben Egressy jutalomjátékául tüzi ki *Bánk bánt*, melynek ez volt második előadása. Évtizedek múlva is akad folytatója a Kotsi Patkó, Egressy-féle nagy, tragikus ábrázolásnak: E. Kovács Gyula személyében. Kovács a legtanultabb és legtehetségesebb alakító volt, szélesskálájú egyéniség, külső és belső jellemében hősi szerepekre predesztinálva. 1865-től játszott Kolozsváron és azután sem hagyta el „anyavárosát”, ahogy ő nevezte, s mindhalálig kitarított szeretett városa mellett. 1906-ban készen állott az új épület, ide azonban már nem vonulhatott be Kovács Gyula tragikus szelleme. 1918-ig és egy ideig azután is Janovics Jenő vezeti a kolozsvári „nemzeti” színház hajóját, a régi épület nélkül, amelyet a románok azonnal okkupáltak. Említsünk meg a kolozsvári színpadon játszó nevek közül még egypárat, a város művészi életének színvonalát dokumentálva: itt játszott és tűnt fel az első nagy gárdában Pergő Celesztin, a későbbiek közül Gyulai Ferenc, a költő bátyja, aki egy évig igazgatta is a színházat, Prielle Kornélia, Jászai Mari, Paulay Ede, Újházi, Pálmay Ilka, Szacsvai, Ráthonyi Ákos, Szerémy Zoltán, Hegedűs Gyula, Ivánfi, Gál Gyula, Gerő Lina és a két legnagyobb és legeredetibb székely színművészünk: Szentgyörgyi István és Szakács Andor.

A XIX. század adta nemcsak Erdélynek, de az egész magyar irodalomnak is legnagyobb szellemeit. A történelmi humusz, a nemes tradíciók, a vérzivataros múlt emlékei, mindmegannyi oly téma, mely nemcsak anyagot ad egy nemzet íróinak, de végzetesen determinálja is azokat.* A forrongó élet meg-megújuló viharai, a nemzetiségi kérdés mármár kirobbanó lüktetése nagyot lendítettek az idő és a kor szeizmográfiáján és azok leghivatottabb kezelőinek lelkében: az írókéban. Erdélynek ebben a században legnagyobb íróit a történelmi generáció, az arisztokrácia és a középnemes osztály adja. Erdélyi lelkisége a romantizmus talajában gyökereződik s nemcsak külső irodalmi áramlatok mozdították azt elő. A romantika romlatlanságával szemléli az erdélyi lélek az

öt körülölelő életet. Legnagyobb művészei, mint Kemény, Jósika, Gyulai a romantikusok sorából kerültek ki s ennek a romantikus én-szemléletnek képviselője mindvégig az orosz „naturalista” tanítvány: Petelei, majd Ady és Szabó Dezső. Valóban ebben a romantikus attitűdben az erdélyi lélek rátalált saját lelkiségére, érzéseire.

A XIX. századi nagy szellemi megmozdulás nyomait észlelhetjük már a század elején, amikor a Kazinczy által Erdélybe protezsált Döbrentei Gábor kezdeményezésére megindul Kolozsváron az Erdélyi Múzeum. Az erdélyi arisztokrácia felkarolta a Döbrenteitől felvetett folyóirat alapításának eszméjét s öt éven át (1814—1818) vezette lapjával Erdély szellemi életét. Döbrentei nem volt erdélyi származású, írói becsüvége és emberi hiúsága vezette a főrangúak körébe, hiszen benne „több volt a hiúság, mint a tehetség, több a dicsvágy, mint az önmérséklet”. Szilágyi Sándor szerint is „mint stilista gyenge, mint aestheticus korlátolt nézetű s mint nyelvész éppen szerencsétlen volt”. Mindemmellett nagy érdeme, hogy mozgalmat vitt Erdély pangásnak induló életébe. Folyóirata közöl először tudományos színvonalon álló bírálatokat Kőlcseytől és elévülhetetlen érdeme, hogy drámapályázatával hívta létre a *Bánk bánt*. Erdély drámairodalmának századeleji aránylagos szegénysége miatt kellett Í 814-ben az *Erdélyi Múzeumban* pályázatot hirdetni eredeti darabok írására, hétszázpengős jutalommal. Erdélyi szempontból sem maradt ez a pályázat meddő, hiszen eredménye éppen Bolyai Farkas szomorújátékainak létrejötte, azaz megjelenése; annál nagyobb nyeresége azonban, amint említettem, hogy negative, de még így is jótékonyan ösztönözte Katonát a *Bánk bán* megírására. A pályázatot érthetetlen módon Katonával és Bolyaival szemben Tokody János nyerte meg. A színműirodalom ápolására való buzdítás megtette a maga kedvező hatását s ha eredeti drámairodalma Erdélynek, Bolyai és Czakó mellett nincs is, annál élénkebb volt a fordítói tevékenység. Már 1819-ben Grillpartzer nevével (*Die Urmutter*) találkozunk és a 40-es éveket megelőzően Kotzebue, Lafontaine, később Goethe helyét Victor Hugo (*Bug Jargal*), Zschokke, George Sand (*Lélia*), Sue (*Matild*), Dickens, akkor még Boz, foglalták el.

A szabadságharc, az unió-problémák felvetődése határolják el a mult századi erdélyi irodalom menetét. Szentiváni Mihállal kezdjük ezt a ragyogó sort, akinek fiatalon torzón maradt élet-műve: Kemény és Kriza adják ki halála után munkáit 1843-ban. A *Remény* zsebkönyv körül csoportosuló írók sorához tartozott Szentiváni mellett Kriza János is, aki mint költő nem végzett olyan maradandó munkát, mint az erdélyi népköltészet leghivatottabb gyűjtője, tudós, lelkes publikálója (*Vadrózsák*). Jellemző Kriza költői fölfogására *Székelynép* című epigrammája:

Attila népe vagy-é: nem akarták hinni; peccétes
 Hú levelet ha mutatsz, mondtanak, hinni fogunk.
 Hallgattál székely! de vitézlő fegyvered írta
 Véres krónikaként: Attila népe vagyok.”

Amikor 1863-ban megjelent Kriza *Vadrózsáinak* első és egyetlen kötete, Grozescu Julián román író a *Fővárosi Lapokban* támadást intézett Kriza eredetisége ellen. Grozescu szerint Kriza „szolgailag” lefordította a román népballadákat, így különösen a *Molnár Annát* és *Kőműves Kelemennét*, előbbit egy *Torna*, utóbbit az *Arzsesi zárda* c. balladából. A kérdéshez hozzászólt Arany László is a *Pesti Naplóban* » általában élénk vita tárgyát képezte az eredetiség kérdése. Maga Arany János is természetesen Kriza mellett emelte föl döntő fontosságú szavát s az egész polémiának ő adta a *Vadrózsapör* nevet. Párévig folyt a heves, de egyoldalú, s Kriza diadalával végződő harc. Később Alexics György az *Ethnographia* 1897-es évfolyamában ismertette a lezárt pör aktáit. Ezután csaknem három ávtized múlva a modern folklorisztika módszertani alaposágával majdnem végérvényesen eldöntötte a székely népballadák kérdését Solymossy Sándor a *Népelet* 1924. évi folyamában megjelent két kitűnő népballada-tanulmányával. Solymossy ebben a két dolgozatában és később a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében *A székely népballadáról* című összefoglaló tanulmányában összehasonlító módszerrel döntött meg két elavult ballada-elméletet: így első sorban kimutatta a régi éghajlati felfogás tarthatatlanságát, amelyet Greguss Ágost hirdetett és amely szerint a ballada, illetőleg románc az északi és déli népek temperamentuma alapján különbözik. Solymossy a ballada-fejlődést kronologikus alapon tárgyalja, melyre első kísérletet irodalmunkban Asbóthné Ferenczi Sári jeles kis dolgozatában tett, s ezekszerint egy régebbi, bővebb szövegű románc-típust és egy fiatalabb, töredezett, hézagos, balladaibb szövegűt ismer el. Solymossy ezzel új utakra terelte a modern ballada-, illetőleg népköltészet-kutatás útját. Végül összehasonlító folklór-kutatásai alapján döntötte meg Grozescu naív, rosszhiszemű vádjait, kimutatva a ballada-témák földrésről-földrészre való vándorlását, ami kétségtelenül kizárttá teszi azt, hogy Kriza *Vadrózsái* a román népköltészet fordításai lennének. Elméletének kitűnő megerősítői az egyes népballadának különböző eredetű variánsai, amelyek arra engednek következtetni, hogy a nép körében más-más felfogás és beállítás alapján élnek ezek az irodalmi termékek és hogy azok nem egy tudatos átvétel eredményei. Ebben a pár sorban röviden ismertettük a székely balladaköltészet fejlődéstörténetének egyes fázisait, nem ereszkehdünk analitikus boncolgatásokba, arra való tekintettel, hogy a székely népiség, népelem tükröződése a napnál nyilvánvalóbban domborodik ki a székely balladaköltészetben és azt tárgyaim, részle-

tezni, egy szintetikus munka keretén belül, azoknak, akik már ismerik e népi költészet elemeit, világát és termékeit, úgysis felesleges.

Kriza és Szentiváni mellett, még fellépésük évtizedében, messze kiemelkedett Jósika és Kemény. Jósika nyitja meg a sorát az igazi erdélyi íróknak. Ő még külsőségeiben „imádja” Erdélyt. Míg a múlt színes és dekoratív jelenetei vonulnak el képzelete előtt, addig Kemény a lélek ismeretlen mélységeibe hatolt és mint az erdélyi bérchegeységek tárnáiban dolgozó bányász, úgy tárta föl, amit emberi szem addig még nem látott. Milyen szépen írja róla Papp Ferenc: „tragikus világfelfogásában egyetemes értelmet nyer Erdély múltja, embersorsot jelentő tragédiává alakul át, az emberi lélek nagyráhivatottságának képével. Mindkettejük — Jósika és Kemény — témaválasztásában és feldolgozásuk sajátosságában rejlik az erdélyi jelleg. Mennyivel más módon dolgozza fel ugyanazt a témát egy magyarországi író, mint Kemény, aki a komor szépségű tájak keretéhez a tragikus, meghasonlott lelkek forrongását rajzolja. A Báthoryak kora a keret, melyből élő alakjait mintázza. Megjelennek előttünk Gyulai Pál, Gálfi János és Péchi Simon a maguk komplikált tragikumukkal s élük és cselekszik az erdélyi gondolatot. Elég a mondottak igazolására összehasonlítani a magyarországi Móricz Zsigmond erdélyi tárgyú, kitűnő történelmi regényeit (*Erdély: Tündérkert, A nagy fejedelem, A nap árnyéka*) a Keményéivel.

Erdély adta a magyar kultúrának mindmáig legnagyobb kritikusát: Gyulai Pált. Gyulai gyermekéveit és férfikorának egy részét töltötte szülőföldjén. A szabadságharc legviharosabb korában lett költő s Szász Károllyal és Mentovich Ferencsel, barátaival, adták ki 48-ban *Nemzeti Színek* címmel költeményeiket. Gyulai közöttük a legátütőbb erejű erdélyi. Költészete csak úgy leheli az erdélyi tájak fenyőillattól terhes levegőjét, a borongás csodaszép világát. *Erdélyben* című verse Petőfi *Alföldjének* párja. Elismeri, hogy szebb „talán a rónaság vidéke”,

„Mind hiába . . . köztetek születtem,
Csermelyzúgás, bérci vad virágok!
Szívem egy, és szívem egy szerelme
Csak egyért, csak értetök sóvárog.”

Költészetében nem egy helyen szentel gyönyörű sorokat a vissza-kívánczóság földjének, Erdélynek s az önkényuralom alatt nyögő, bomló erdélyi nemesi udvarháznak éppen Gyulai adta legmegindítóbb képét (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*). Mellette Szász Károly költészetében vannak a legművészebb összhangban a lírai élmények a honfi föld-szeretetével:

„Hírt se hallok már felőled,
Erdős, völgyes szép hazám!

Most, hogy távol vagyok tőled,
Most szeretlek igazán.”

Költőtársuk, Mentovich Ferenc volt a legkevésbé költő és erdélyi közöttük. Baráti kapcsolat kötötte össze mindhármat s ezt az erdélyi ragaszkodást örökre megőrizték. Mentovich már közös anthológiájuk, a *Nemzeti Színek* előtt feltűnt mint költő, *Unió-dalok* című 1847-ben Kolozsváron megjelent kötetével. Már ebben és későbbi kötetében is türelmetlen igazságérzetének tudatában zengi költői programját:

„S Maros, Tisza s Dunának partjain
örömbaja zeng az áldomásnak,
Mert békeünneplészen, ez, melyen
Két testvér nyújtja jobb kezét egymásnak.”

E korszak költői közül több-kevesebb sikerrel és eredetiséggel működtek még Szolga Miklós, Medgyes Lajos, Sükei Károly, Dózsa Dániel, Zajzoni Rab István. Említésük mellett e sorból emeljük ki a két utolsót, mint az erdélyi szellem különleges hajtásait. Dózsa Dániel a legtipikusabban székely költő: *Zandirhám* című eposzával az akkor divatnak örvendő rabonbánok (Jókai is regényt írt róluk!) világából meríti meséjét és regényeiben is Erdély múltjába nyúl *fëiornizs Ilona*. (1859.) anyagért s ha művészi becsvágya nem is volt arányban komponáló és ábrázoló tehetségével, azonban ősi székely zamatosságát nem szabad figyelmen kívül hagyni. Zajzoni Rab István kisebb jelentőségű tehetség, de nem mindennapi elevenséggel adja elő érzelmi életéneit komplikációit, ő is székely lélek, mint Dózsa, de már lázadó kedély s *Börtöndalaiban* (1861.) a kor pesszimizmusának ad erőteljes, olykor dagálybavesző kifejezést. Az előbb említett eposzköltő mellett említjük meg Debreczeni Márton hatástalanul maradt *Kióvi csatáját* és az erdélyi époszírás legismertebb és egyben legértékesebb, irodalomtörténeti jelentőségű munkását: Aranyosrákosi Székely Sándort s művét, *A székelyek Erdélyben* c. hároménekes hősi költeményét (1822), mely tudvalevően elhatározó hatással volt a *Zalán futására* is. A jobb székely epikusok közé tartozik az Arany-hagyományokat folytató Fülöp Áron, ki nagy mintaképének hunciklusát fejezte be, (*Ellák, Aladár, Csaba, Attila*.) Az epika mellett a drámaírásnak nem voltak Kemény Zsigmondjai. A jelentéktelenségbe vesző nevek közül elég, ha két zseniális torzóra vetítjük vizsgálódásunk reflektorfényét és e két író műve mintaszerűen tükrözi az erdélyi sorsot, az erdélyi tragikumot. Korban és jelentőségben is a világhírű matematikus, Bolyai Farkasé az elsőség. Ezzel korántsem akarjuk azt a hitet kelteni, hogy drámaírói tehetsége nagyobb volt a Czakó Zsigmondénál. Nehéz anyagi körülmények között fejlődött ki Bolyai

tehetsége. írói pályáját is, az erdélyi színházzal fellendítő célja mellett, anyagi kénytelensége hívta létre. Drámái közül, melyeket saját költségén kénytelen kiadni, a *Kemény Simon* című erdélyi történelmi tárgyú. Bolyai, mint a matematikai pályán, úgy itt sem fejezhette be művészi életművét, elkéservedve, tehetségében vetett hitében megrendülve szállt minden síroknál mélyebb, erdélyi sírjába. Czako munkássága gazdagabb színekkel ékes, művészi fejlődése is egységesebb, de őt is magával ragadta kora fiatalságában az erdélyi tehetségek kifejlődése fölött örökös Arim an szelleme. Czako kitűnő kezdés után Leonájával, mely legértékesebb darabja, megbukott s ez annyira elkésérette a dicsőséghez szokott fiatal író, hogy a Pesti Hírlap szerkesztőségében, barátja, Csengery Antal szobájában elhajtotta életét. Czako társadalmi drámái kora és napjaink kritikájánál is nagyobb elismerést vívtak ki, mint zavarosnak tartott Leoraéja. Pedig gazdag leleménye, igaz, mélyről zengő erdélyi pantheizmusa csak úgy ontja a szebbnél szebb színeket és leírásokat. Az erdélyi lélek mindig szoros kapcsolatban volt a természettel és ebből ered hasonlat-teremtő fantázia-gazdagsága, színes, lüktető nyelve. Az elmondott szavakkal Czako erdélyi természetrajongó áhítatát jellemeztük, de mennyivel találóbb jellemzése az a legerdélyibb írónak: Petelei Istvánnak. Petelei nem csak szerette Erdélyt, de fel is áldozta érte magát. Amikor mindenki Pest felé orientálódott, az érvényesülő egyedüli forrása felé, ő akkor adta ki az erdélyi gondolkodású írónak a decentralizmus jelszavát. Petelei küzdött az erdélyi irodalomért és elveihez híven Erdélyt örökre sohasem hagyta el. Amilyen tiszta és nemesen ideális volt élete és művészi törekvése, éppolyan módon nyilatkoznak meg mindezek a jellemvonások költszetében. Melankolikus, pesszimizmusra hajló világ az ő utcája, amelyben él, és megfigyel és mégis ez a kis utcácska az erdélyi élet egy kis darabja, szelete, mert tiszta költői világot tár fel abban. Novelláiban, mert ezeknek volt elérhetetlen mestere, a vidéki székely emberek életébe vezet, azoknak apró fogyatkozásait, nemes nyíltszívűségét rajzolja s olykor olyan mélyen, és gazdag lelkének egész melegével, hogy úgy érezzük, mintha nagy orosz elődeit hallgatnánk mesélni. Petelei tipikusan, adottságaiban és lelki berendezésében is erdélyi író, tragikus lelki elborulásában, mint a Keményében, mennyi komor erdélyi vonás van. Petelei korában tűnt fel Jakab Ödön is, nemesveretű székely karcolataival, de később a líra vonzotta magához, itt azonban kevesebb szerencsével volt az erdélyi lélek tükrözője. Az erdélyi irodalmiság két legkiemelkedőbb jegyei: pesszimizmusa és bizonyos, ebből a világnézetből fakadó letargikus melankoliája. Utóbbinak legnagyobb erdélyi reprezentánsa, éppen Petelei volt, míg legnagyobb pesszimizistáink: Kemény mellett, a hasonló sorsú Ady és az ironia fegyverét oly frappánsan kezelő Szabó Dezső. Egyéni-

ségük: mindketten fajuknak, erdélyiségükrecek gyökereikig ható kivirágzásai, reprezentánsai. Az erdélyi tudat, az ösztönös faji összetartozás érzése emelte őket naggyá. Ady vérzően dalolta magányos erdélyi sorsát s a Szilágyság Párizsban is bujdosó vándora csak a Kalota partján érezte a patyolat tiszta üzenetét, itt tudott igazán gyönyörködni és az Ér mellett pihenni. A falutól a városig nagy utat tett meg, de ez az út egy életreszólóan erdélyi lélekké determinálta. A Szilágyságot, a borongó erdélyi háttért még a párizsi „mámorok” közben sem tudja felejtani. Szerelmi érzését is ehhez a lokális adottsághoz fűzi, hiszen legnagyobb ihletői: Léda és Csinszka erdélyiek. A hanyatló Erdély tragikumát Adynál mélyebben senki sem érezte át. Prózaí és verses műveiben fájó keserőséggel gondol arra, hogy Erdélyt elveszíthetjük s amikor halálos ágyáról utolsó szavai a világba röppentek, „ez nem az én forradalmam” — vajjon nem a véresztes és elveszített Erdélyre gondolt, félő és fájó erdélyiségében? Szabó Dezső tehetségében s székelységében Ady testvérculata. A cinizmusba burkolózó, az „ironikus” lélek, egyetlen helyet ismer el, ahol lábához ereszti a gúny fegyverét, ha képzeletében Erdély határához ér. *Az elsodort falu, a Csodálatos élet, a Megered az eső* mindmegannyi mélyről jövő bizonyítéka székelty eredetű tehetségének. Szabó Dezső, *Ady* szavaival élve, fájából kinőtt magyar: érzései még idegen köntösben is elárulnák benne az erdélyi lélek egyik legteljesebb megnyilatkozását.

Az erdélyi lélek és irodalom egyik éles szemű kutatója két részre osztja az erdélyi irodalmat: az 1919 előtti és utáni részre s az előbbit nem egészen jogosan az „öntudatlanság” korának, az 18 utánit a tudatos irodalmiság korának nevezi. Szerinte az első korszakban különálló erdélyi irodalomról beszélni sem lehet, tételét azonban nem fogadhatjuk el, hiszen magának Peteleinek, Adynak és Szabó Dezsőnek tipikusan erdélyi életműve cáfolja meg, mindamellert elismerjük azt, hogy „az erdélyi magyar költészet nem szakadást, hanem gazdagodást jelent”.

II.

Az erdélyi százok irodalomtörténete egy regényes alak bizonytalan történeti szereplésével kezdődik. Majdnem egy századdal betelepítésük után egy bizonyos Klingsor nevű erdélyi szász nemesről emlékeznek meg a külföldi oklevelek és más egyéb források. Klingsort állítólag a wartburgi dálnokversenyre hívta volna meg Heinrich von Ofterdingen, hogy ott énekszerzési tudásával, bíróként, döntő befolyást gyakoroljon. Itt azonban a legnagyobb mesterdálnok, Wolfram von Eschenbach által legyőzött s szégyenében, Faust őse, visszatért hazájába.

Klingsor alakját az újabb forráskutatások ellenére is homály és hipotézisek tömege takarja. A német és hazai irodalomban is egész légiója van a létezési és nem-létezési teóriának. Jakob Grimm történelmi létezése mellett tört lándzsát, sőt Schlegel még a *Nibelungenlied* költőjét is benne látta s ezt éppen az eposz tartalmának magyar vonatkozásaira építette föl. Újabban mind többen alakját a monda ködös világába helyezik. Irodalmunkban már a múlt század 70-es éveiben Fejérfarkas László, egy kevésbé ismert, de igen kitűnő tanulmányában kimutatta, hogy Klingsor történelmi létezését leginkább az vonja kétségbe, hogy neve hazai okleveleinkben sehol sem szerepel s róla, mint ilyenről sehol említés nem tétetik. Mindenesetre nem jelentéktelen szerep jutott a magyarországi legendás varázslónak, ha tekintetbe vesszük azt, hogy akár történelmi, akár költői személyével egyengette az utat a lovagi irodalomtól a polgári költészet felé. Az erdélyi szász irodalomnak ezzel a homálybavesző mitikus alakjával kezdődik Erdélyben a szász irodalmiság első rétegződése, melyet öt korszakra lehetne szétválasztani: így a népköltészet kialakulása 1500-ig; majd a humanizmus és reformáció kölcsönhatásának korára, újabb évszázad; harmadik lenne az erdélyi barokk-korszak; a 4. és 5. korszakot már a modern törekvések jellemzik.

Josef Nadler a német törzsekről és tájakról írt hatalmas „Entwicklungsgeschichte”-jében az erdélyi szász irodalmat öt város köré csoportosítja. Elsősorban Brassó játszik nagy szerepet: Honterusszal, Wagner Bálinttal, Benker Jánossal, Mederussal, Rhetterrel, Gorgiasszal, Menschendorfferrel és Fr. Teutsch-al, míg a segesvári körnek a historikus Teutsch, Wolff J., Haltrich F. s a shakespearei és schilleri dráma folytatója: Albert Mihály a képviselői. A nagyszebeni iskolából került ki Heltai Gáspár is, majd Lebel J., Huet, Miles, Frank, Harteneck, kinek történelmi alakját két szász költő is dramatizálta: Tr. Teutsch (1874) és Albert Mihály (1886). A két kevésbé jelentős vidék, ill. város: Medgyes (Schesäus Chr.) és Szászsebes, ahonnan Geltsch, Marlin, Schuster Fr. és Mélas, a hírneves Petőfi-fordító keltek szárnyra. Ez a táj-elmélet nem érdektelen, sőt egymás szempontból figyelemreméltó és irodalomtudományunkban kezdi hatását éreztetni.

A népdal korát a kivándorlás sajátképisége jellemzi. Bár az erdélyi szászság specifikus német ethnikumát mindvégig megőrizte és megőrizhette, mégis bizonyos erdélyi szint és jelleget nem szabad megtagadni tőle. Akár az erdélyi székelység eredete, épúgy a szászságé is homályban van. A kivándorlók magukkal hozták monda-, dal-, legenda- és mesekincsüket s az élt tovább is a nép körében, minden egyéb hagyománynál erősebben és gazdagabban. Ezt különösen a népmese- és népdalmotívumok vándorlásánál lehet megfigyelni. Ilyen népies eredetű a

heltai *Mária-dal* (1450) és a XVI. századi *Haláljáték*, mely Holbein Totentanzának és a világirodalom legszebb haláltáncának, a *Jedermann*-nak az őse. A *Mária-dal* természetesen a latin egyházi irodalomból fejlődött. A népköltészet mellett ebből a korból még meg kell emlékezni a Hündler-testvérek működéséről. Veit Hündler brassói karmelita szerzetes példabeszéd-gyűjteménye az „egyetlen magyarországi kódexrészlet”. Hündler kapcsolatban állott kora legnagyobb humanista magyar tudósával, Janus Pannoniussal is, bár személyileg nem rokonszenveztek egymással. Hündler testvérhúga volt a memoáriró Kottanerné, kinek „naplója” olyan jelentős dokumentum a magyar história történetében V. László korára és az ezt megelőző korarablásra vonatkozólag.

A humanizmus és reformáció kora a legmozgalmasabb és leggazdagabb időszaka volt az erdélyi szellem történetének. Jóval élénkebb irodalmi életet találunk, mint az előző kor csenevész irodalmában. Nagy egyéniségek veszik át az irodalmi élet vezetését s a külföldi eszme- és izlés-áramlatok gyümölcsözően éreztetik hatásukat. Noha a reformáció sokkal később lett bevezetve Erdélybe, mint Németországba, mégis az erdélyi szászok érdeme, hogy a magyarság és az oláhság körében terjeszteni kezdik az új tanokat. A szellemi élet fellendülésére nagy hatással volt a gazdasági élet gazdagodása és terjeszkedése. A kereskedelem és ezzel együtt az ipar virágzása, mely új és újabb közlekedési utakat és kereskedelmi kapcsolatokat teremtett magának. Így megindult a nagybani kivitel és behozatal Moldván, Románián át, egész a Keleti- és Fekete-tengerig. Az erdélyi szászok helyzetének önállóságára és hatalmas, a magyarságot meghaladó privilégiumaikra jellemző az 1486-ban megalapított *Universitas Saxonum Transsylvanae*, valamint a szász nemzeti egyház, amelyről könyvünkben más helyen van szó. A kereskedelem külföldi kapcsolatai megerősítik a céhek életét, s a céhlegények vándorlása a külföldi kultúra behozatalát jelentette. Ezzel egy irányban haladt a szász fiúk külföldi iskolázása, többnyire világhírű egyetemeken. Különösen Krakóban, Bécsben, Wittenbergben több mint négyszáz szász diák képezte magát. A külföldről hazatérők visszatérve elhagyott otthonukba, külföldi mintára diákokthonokat, olvasóköroket és könyvtárakat létesítettek. Így pl. adataink vannak arra, hogy Nagyszebenben egy Sigerus Emil nevű polgár már 1300-ban könyvtárat alapított. Későbbi évekből is van tudomásunk ilyen könyvtáralapítási kísérletekről. 1535-ben az erasmista Honterus megalapítja az első szász nyomdát Brassóban. Ebben a forrongó, kialakulatlanul kereső, de új életet akaró korszakba plántálják a humanizmust. Vegyes elemekből alakult ki az erdélyi szász humanizmus, de a harcot, mélyel diadalra juttatták ezt az irányt, nem lehet lekicsinyelni. E kor előterében magyar részről is a szász eredetű Heltai Gáspár és az unitárius Dávid Ferenc áll. A huma-

nizmus „iskolájához” tartoztak még Piso Jakab, II. Lajos nevelője, kinek bátyja Celtis Konrád irodalmi társaságához tartozott, mint „gekrönter Dichter”. Humanisták még Uncius Leonhard, Johann Listh, aki Oláh Miklós püspök sógora volt és Martin Capinius, népies nyelven Doktor Siebenburger is, utóbbi bécsi jogikari dékán, Celtis barátja, kit azonban Wiener-Neustadtban, mint összeesküvőt végeztek ki (1522).

Az erdélyi humanizmus legnagyobb alakja Honterus (1498—1549), az irodalmi nyelv megalapítója. A szász nyelv nem volt egységes s ezért nem tudott az irodalmi nyelv kialakulni, tekintettel arra, hogy az erdélyi humanizmus nyelve is, mint világszerte, a latin volt, ezért nem tudott kifejlődni a szász nyelv, sőt maga Honterus is „eredeti munkát német nyelven nem írt”. Honterus erdélyi származású volt, tanulmányait Bécsben és Krakóban végezte, majd Melanchton oldalán képezte ki magát a legnagyobb tökéletességgel. Alakja valóságos szellemtörténeti mintakép a humanista és reformációs kor határán. Vallásossága Szent Ágoston-i mélységekben gazdag, de szellemi életében már egy modernebb lelkeség nyugtalankodik. Munkái közül híresek latin grammatikája, *Cosmographiae* (1534) és különösen klasszikus auktoroknak iskolai használatra készült humanista szellemű népszerűsítései. Így brassói nyomdájában adja ki Aristoteles, Plato, Cato, Cicero, Seneca és az akkor már divatos Quintilianus (beszédgyűjtemény) munkáit, s Hesiodus, Terentius mellett élete legnagyobb élményének, Ágostonnak kivonatos kiadását (1539). A XVI. sz. negyvenes éveitől kezdve a reformációhoz csatlakozott s Luther legnagyobb elismerését, a „Magyarország Apostola” címet vívta ki magának. Honterus mellett Wagner Bálint (f. 1557) volt az erdélyi szász humanizmus legeredetibb tehetsége, a nagy tanító méltó folytatója, a humanizmus poéta doctusa, kinek egy híres lappangó iskoladramája van és egy Holbein haláltánc-ciklusának inspirációjára készült *Imagines mortis* c. költeménye. Itt kell megemlékezni Sommer Jánosról is, a meissenai születésű, de Erdélybe vándorolt humanistáról, aki Dávid Ferenc veje lett. Kalandos életet élt s mint költő sem volt értékes, mégis korában nagy sikerei voltak, sőt moldvai elégiáinál (*De clade Moldavica*) K. K. Klein juvenali finomságot emleget. Seiverts szerint „er sei ein ebenso grosser Dichter als schlechter Christ gewesen”.

A *barokkizlés* az erdélyi szász irodalomban nem játszott olyan nagy szerepet, mint a humanizmus. Már később is került át Erdélybe s ez is egyik oka lehet, hogy virágzása nem termelt spontaneitással, inkább egy átplántált kultúra nyomait lehet konstatálni. A barokkizlés zavaros elemekből tevődik össze: a legellentétebb szellemi áramlatok találkoznak Kelet és Nyugat határmegyéjén, így a pietizmus a luteránus ortodoxiával harcban állva, a misztika, a rózsakeresztes mozgalom, a

„Schöngeist”, mint irodalmi típus, térhódítása és végül a mindezekkel együttműködő jezsuitizmus. A XVII. század külföldön is a szellemi tapogatózások keserves nyomait hordozta s ez még hatványozódva került el Erdélybe. Ebből a szellemi konglomerátumból egy életképes mozgalom látszott kiemelkedni: a nyugati iskolázás meghonosodása. Ennek nagy jelentősége volt, még az előző századhoz is viszonyítva. Ez a zavaros kor termelte ki magából a széplélek típusát az irodalomban, amelyet hazánkba is német eredetiből plántáltak. Ez a mozgalom is a nemzeti nyelv használatának útját egyengette, noha a latinnyelvűség volt még Erdélyben általánosan uralkodó, mégis már ekkor kezdik érezni a latin szellemiségből való felemelkedés okvetlen szükségességét. Lassan hódított a „nemzeti” szász nyelv, mely mint említettük a kialakulás stádiumában volt, különösen a teológia és filozófia művelői ragaszkodtak görcsösen a tradicionális nyelvhasználatához. Az erdélyi barokk-áramlatnak nem voltak Honterusai, mint a humanizmusnak. Eredményesebb munkát végzett a Luther szellemében működő Fronius Márkus (1659—1718), Albrich Márton (1630—1694), Brecht von Brechtenberg (1730), ki kapcsolatokat keresett a román udvarral is Kantakuzino Konstantin személyében. 1629-ben a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári „akadémiának” két külföldi tanára volt, ahol pár évvel előttük Opitz Márton tanított, akik nagy hatást gyakoroltak koruk szellemi életének kiformálására: Alstedt és Bisterfeld. Alstedt („j” 1642) hosszú időt töltött külföldön: Genfben, Strassburgban, míg Biesterfeld († 1655) Szebenben vásárolt házat és hűgának szász házassága révén „verwandt”-nak érezte Erdélyben magát, ahol ő volt a nagy Faust megtestesítője: a hagyomány ma is azt tartja, hogy a becsapott ördög a levegőben tépte szét. Ehhez a csoporthoz tartozik adottságánál fogva a danzigi Radetz Bálint, az erdélyi unitárizmusnak, Dávid Ferenc mellett, másik nagy alakja és vezére. Erre a korra esik a jezsuiták térhódítása is Erdélyben, akik közül különösen Athanasius tűnt föl, az 1650-ben általa elterjesztett hamelni gyermekekről szóló legendájával, mely népkönyvszerűen több „ponyva” kiadásban került forgalomba, ki ezekben a gyermekekben a szászok őseit látta. A barokk-szellem képviselője volt Frankensteini Frank Bálint, az első igazi szász történetíró és verselő, míg a pietizmus hívei: Haner György és Miles Mátyás, a híres *Siebenbürgischen Würg—Engel* (1670) szerzője. A tudományos irodalom művelőitől fordítsuk tekintetünket a kor „virágzó” szépirodalmára. Itt is barokk sajtásokokat látunk, noha nem olyan erős és gyökeresen eredeti alapon, mint Németországban. Nem tartozik a kimondottan korszerű költészet termékeihez, Paulinus Simon *Rímkrónikája*, azonban irodalomtörténeti jelentőségénél fogva említésre méltó, mert átmenetet képez a már említett tudományos irodalmiságtól a „széplélek” nyilvánulása felé. Ezzel azon-

ban el is mondtuk minden érdemét a rosszul verselő és az eseményeket gyámoltalanul elbeszélő kortörténetnek. A XVII. századi szász barokk jellemző tulajdonsága a vallásos elemnek erotikus elemekkel való át- megátszövése: mintakép persze itt is: a németek, különösen Gryphius (1616—1664) költészete. Így virágzott Erdélyben a kalandor- és erotikus regény, a Geistliche Liederdichtung, Spruchdichtung és Gelegenheitspoesie (epigramma-költészet). A nacionalista felfogás a legerősebben a tradicionális költészetben talált kibontakozást, így különösen az egyházi jellegű és eklézsiái használatra szánt énekeskönyvekben, mint a nagyszebeni, brassói és kolozsváriaké. Míg a „geistliche” líra kapcsolata a németországgal különösen erős volt, addig vulgáris költéssel csak elvétve találkozunk, mert művelői kezdenek elhallgatni. A pietista és ezzel kapcsolatos misztikus költészetnek a brassói Clos Péter a képviselője, kinek a korra olyan jellemző esete volt Gesang/ijának (1751) kiadásával. Érdekes egyéniség a Jakob Böhme-i misztikát a legtisztábban képviselő: Johannes Kelpius Transylvanus (f 1708). Kelpiuö. százul Kelp, életét az amerikai Pennsylvaniában, mint az ottani rózsakeresztesek vezére, fejezte be. Kelp mesterei Knorr és Baron von Rosenroth voltak, míg a pietizmust Hauch közvetítésével kapta. A barokk korszaknak a mi Gyöngyösink mellett az erdélyi szász Frankenstein! Frank Bálint (1643—1697) volt legkimagaslóbb tehetsége. Mindkettőt Ovidius hatása és utánzása tette olyan tipikusan barokk költővé. Gyöngyösi költészetének kizárólagos külföldi sugalmazója volt a nagy tomi-beli száműzött, míg Frankot fordítására inspirálta. Ez az állítólag 1679-ben megjelent, de azóta lappangó gyűjtemény (*Hécatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*) az első munka volt Erdélyben a különböző nemzetiségek szellemi együttműködésének létrehozása érdekében: tekintettel arra, hogy német, magyar, szász, oláh nyelvű volt, sőt Frank cigányul is tervezte kiadni, melyben a román versek a román irodalom első világi termékei voltak. Ezzel az irodalompolitikai működésével egyidőben adta ki Frank nagy és méltán híres versesgyűjteményét, a *Rosengarten-t*, akárcsak Gyöngyösi *Rózsakoszorúját* (1690), melyet Frank több költőtársával együtt készített. Ezek a versek az erdélyi barokk költészet legtipikusabb termékei. Műfajukat nehéz meghatározni, többnyire dicsőítő panegyrisek, epigrammák és egyéb bök-versek, mely ékben a költészet barokk játékosága a főcél: így az akrotikon, kronistikon és főleg anagramma alkalmazása. Frank iskolájához tartozott ennek az epigrammaköltészetet művelő iránynak másik nagymestere: Mederus Péter (1606—1678) is, aki azonban Opitzot és Hofmannswaldaut tartotta mesterének. A barokk-líra mellett a jezsuiták iskolai színjátéka, azaz a jezsuita iskoladráma és a világi epika is virágzott. A prózai elbeszélés, a széphistóriai jellegű ponyvairodalom vett

nagy lendületet Gorgias János és Pinxner András működésével. Mindketten a ponyvairodalomnak legalantasabb műfaját kedvelték: az erotikus elbeszélést, illetve adomát. Gorgias művei az obszcénítások halmozásában merültek ki, annyira, hogy az irodalomtudomány sokáig nem mert lándzsát törni e művek szerzőségét illetőleg. Pinxner *Hitzige Indianerin-je*, ez a végletekig fokozott irodalmi disznólkodás, mégcsak nem is eredeti munka, hanem Bigot francia utazó hasonló tárgyú munkájának fordítása. Munkáját Pinxner Franknak, az erdélyi barokk-kultusz atyamesterének ajánlotta, „aki azonban felháborodva utasította vissza a kétes értékű megtiszteltetést”.

1691-től kezdve az erdélyi szászok politikai téren mindtöbb kapcsolatot keres és talál a Habsburg-dinasztiával. És ez a politikai áramlat nyomot hagy szellemi fejlődésében is. III. Károly, Mária Terézia és az „aufklärista” II. József nagy előszeretettel importálták a bécsi szellem irodalmi termékeit erdélyi fajtestvéreiknek. Erős szellemi mozgalom indul meg Erdélyben, elsősorban a tudományos irodalom fellendítése terén. Ilyen az 1790-ben meginduló *Siebenbürger Quartalschrift*, majd a múlt század 40-es évében alapított *Verein für siebenbürgische Landeskunde*. A tudományos irodalom művelői voltak: Eder József Károly, Schuller János, Teutsch György, Ranke tanítványa, Seivert János, aki költeményeket is írt, különösen Klopstock hatása alatt. Ennek a kornak voltak elismert irodalmi eszményei: Klopstock, Gottsched — irodalmunkra tett hatásának oly szép könyvet szentelt Bleyer Jakab —, a lipcsei Gellert és a kor legdivatosabb lírikusa: Hölty. A Hegel-i és Schelling-i vallásfilozófiának Geltsch volt a képviselője. Szépirodalmi törekvések nyomai Kessler János Sámuel (1771—1796) művében található, aki a Rousseau-i és Herder-i gondolat továbbvivője, Shakespeare híve s Höltyvel rokon szentimentalizmusában. Igazi szépirodalomról a XIX. század elejéig szó sem lehet. Ezután is inkább csak a történelmi regény virágzott, melyben, akárcsak nálunk Jósikánál vagy Keménynél, erős *genus loci* nyilatkozott meg. Az erdélyi szász irodalom virágkorát éppen ebben és itten, a múlt század 48-tól 90-ig terjedő időszakában, kereshetjük.

A humor és szatíra művelője volt Fronius Frigyes (1829—1886) híres *Dunkelmünnersbriefe-jével*. A 40-es években a mi irodalmunkkal egyidőben jelentkeznek először az erdélyi szász irodalomban a francia romantikusok, így Dumas, Sue, Hugo és az angolok közül Scott a szász Jósikára is megtette a maga egyetemes hatását.

A líra mellett a drámai költészet ért el nagyobb hatást és fejlődést. A drámai irodalom fejlődésének a színpad legfontosabb előmozdítója. Erdélyben a szászoklakta vidéken vannak legelőször színelőadások. A színjátszás a farsang alkalmából rendezett játékokból keletkezett.

Négy városhoz kapcsolódnak a szájak, ahol a színjátszás kétségtelen nyomai találhatók. Ezek közül Aradnak és Temesvárnak a XVIII. század vége óta voltak németnyelvű színielőadásai, az utóbbinak 1776-tól német színpada is „az erdélyi szász városokkal lépve színiszövetségre”. Az erdélyi városok között a két legradicionalisabban szász városban, Brassóban és Nagyszebenben virágzott a színészet. Előbbiben protestáns jellegű iskolai színjátékkal indult meg a színjátszás 1542-ben. A következő évben már Honterus iskolai szabályzatának hatása alatt a kezdeményezésnek látható eredményei mutatkoznak. Később a múlt század elejéig a jezsuiták hatása következik. Az első brassói német színtársulat Felder Ferenc vezetésével kezdte meg működését 1784-ben. A következő évszázad hajnalán már Goethe, Schiller és az elmaradhatatlan Kotzebue nevével találkozunk a brassói repertoárban. Nagyszebenben a középkor a vallásos játékok színhelye. Iskolai drámája is volt a városnak 1573-tól kezdve brassói mintára, természetesen protestáns jellegű. Az 1600-as évek végétől a jezsuita-játék honosodik meg. Nagyszebenben kedvelt volt a Harlekin, a Hanswurst, a pantomim, a ballet, többnyire bécsi mintára. 1761-ben Bodenburgné meghonosítja a rendszeres német drámát. 1776 óta a városnak saját színháza van, ahol különösen Shakespeare, Gottsched, Gellert, Weisse, Lessing nevei szerepelnek és Goethe Werthere dramatizálva. Az erdélyi szász színpadi szerzők közt ebben és a valamivel későbbi korban a leghíresebbek voltak: Wieland János András (1736—1801), Roth Dániel (1801—1859) és a tehetségesebb Mariin József, akinek *Klara von Vissegrad* c. drámája Petőfi *Visegrád táján* c. versére emlékeztet. A nagy század közepén Lessing és Herder késői hatása alatt az erdélyi szászság körében is megindul a népi költészet alkotásainak szorgalmas gyűjtése, feldolgozása. Kiváló írók és költők állanak a népdalgyűjtés szolgálatába, így különösen ki kell emelni Traugott Teutsch idevágó működését, majd az erdélyi szász népmesék gyűjtőjét, Haltrich Józsefet, Müller Frigvest, a népmonda-gyűjtőt, Schuster Frigyes Vilmost, a népdalok szorgos kutatóját, de legkiváltképpen Schullerus Adolfot és Wolff Jánost.

Előbbi sorainkban céloztunk az erdélyi szász elbeszélő prózának couleur local jellegére, melyet különösen angol és francia romantikusokra vezettünk vissza. A történelmi novellának Seivert Gusztáv mellett, aki Róth Dániel nagy művének folytatója, Traugott Teutsch (1820—1923) legértékesebb képviselője. Művészetében felismerhető Gustav Freytag és Spielhagen irányító szelleme, de nagyszabású elbeszélés-ciklusának értéke ezzel nem kisebbedett. Ő is a történelmi korrajz-elbeszélés művelője, mint nagy magyar kortársa és szűkebb honfitársa, az erdélyi Jósika. Nála is, mint Jósikánknál, gyakran az epikai leírások bősége megöli a művészi kompozíciót. A történelmi regény, illetve regényes

színezetű elbeszélés mellett a népies novellák is nagy tért hódítottak. Sőt a népies költői elbeszélésnek is akadtak hívatott képviselői, így különösen Krasser Frigyes és Albert Mihály személyében. Utóbbi Rük-kert és Heine mellett lírai *Dorfgeschichté-iben* többnyire az akkor még nálunk is annyira divatos (Gyulai is kedvelte!) Stifter prózai elbeszélései nyomán és azok modorában dolgozott. (*Die Dorfschule.*) Mellettük a már említett Schuster Fr. líraibb kedély, Alberttel együtt sokban Goethe epigonjának tekinthető, a szerelmi líra és a szabadság-érzések költője, mint Petőfi.

Végül meg kell emlékezni a gazdagon szétágazó erdélyi szász nyelvjárási irodalomról is, mely úgy a lírában, mint az epikában, regényben, elbeszélésben, drámában és falusi népszínházaiában (Dorfbühne) nagy hatással volt a szász szellemiség irodalmi színvonalának emelésében. A gazdagon buzgó irodalomból, mint a két legjelesebbet: Meyndt Györgyöt, az Arany János-nemzedékéhez tartozó népdramáiról — aki maga is paraszti származású volt és falusi nótárius, mint Arany, és Schuller-Schullerus Annát emeljük ki, aki az „atyák és fiúk” problémát folytatta (*Die Alten* 1908) c. darabjában s aki a szász nőírók ritka kivételéhez tartozik.

Legújabbban erős lírai lendületet észlelhetünk, így különösen Dehmel, Liliencron, Rilke és George hatása szembeszökő, utóbbi kiváló tanítványának H. Zillichnek lírájában.

A legértékesebb és legjobban megírt szász irodalomtörténet írója K. K. Klein, leplezetlen gyűlölettel utal tanulmányában a magyarsággal való kapcsolatokra. Megmagyarázhatatlan ellenszenvvel, fanatikus, elva kult gyűlölettel néz mindenre, ami magyar volt és magyar maradt. Tanulmánya egyik fejezetének a címe: *Im Banne des „nationalen Gedankens” in Ungarn.* Dolgozatomban igyekeztem kimutatni azokat az értékeket, melyek ez alatt a magyar „számkivetés” alatt kivirágozhattak a százság és a „minden gondolatot elnyomó” magyarság dicsőségére.

III.

Az erdélyi románság nyelve és irodalma olyan szoros kapcsolatban van a regátbeliekével, mint az erdélyi százságé a „Gross-Deutschum”-ével. Mindkét nemzet irodalmának szabad művelését az „elnyomó” magyarság nemcsak szankcionálta, de nagymértékben elő is lendítette. A román nyelv eredetét kétséget kizárólag egy latin népnyelvre (lingua vulgaris) lehet visszavezetni, azonban úgy nyelvethnikumának kialakulását, mint írását tanulmányozva, az eredetkérdéssel kapcsolatban, nagy zavarokkal találkozunk. Barnutiu szerint cirillbetűs írásuk római

eredetű s akkor ez „őseiktől” kapott örökség lenne. Egy másik hipotézis alapján, ami talán egy és más szempontból elfogadhatóbb lenne: írásukat sajátmaguk alkották volna. Végeredményben a tudományos kutatás mai megállapítása szerint írásukat s mint ezzel együtt régi irodalmuk termékeit is, szláv közvetítéssel vették át, így tehát ehhez középbolgár kölcsönzéssel jutottak. A cirillírás konzerváló jellegére nézve jellemző, hogy virágzásának tetőfokán még görög szövegeket is cirillbetűkkel irtak. 1860-ig uralkodott ez az írás, később azonban a nemzeti szellemű írók hatása alatt tértek át a latinbetűs írásmódra.

Az erdélyi románság szellemi megmozdulásának első nyomait a XV. században kell keresnünk. A huszitajellegű vallásos iratokban bukkan fel először irodalmi gondolat, nemcsak az erdélyi, de az egész román irodalomban. Ezek az iratok vallásos szövegek voltak. Keletkezési helyük Bihar, vagy elfogadhatóbban Máramaros-megye. Huszita szellemét természetesen az domborítja ki, hogy az illető nép nyelvén akarta hirdetni az igét. A Codex nevét a felfedeztetés (1871) helyéről, a bukovinai Veronet községtől nyerte: *Codicile Voronetean*. Különben a legújabb kutatások megállapítása alapján szláv eredetre megy vissza.

Ennek a kornak, melyet bátran lehet a „régí” jelzővel illetni, s mely kb. a XVIII. század végéig tartott, virágzása a XVI. és XVII. század fordulójára esik. Az előbbi században kezd kialakulni a románság nyelvtudata. Ezt a kort azonban már a reformáció szelleme hatja át. Tehát jóval egy századdal később az első nyomok után, Erdély déli lejtőjén, Szeben és Brassó táján kezdődik irodalmi élet. Így a reformáció hatása alatt a nagyszebeni szászok cirillbetűs román átdolgozásban adták ki Luther híres kis kátéját, valószínűleg Pictor Fülöp fordításában. Állítólag ez volt az első román szöveggel megjelent nyomtatvány. Létezését azonban nagyon kétségessé teszi az a körülmény, hogy egyetlen példánya sem maradt meg. Az 1557—1588-ig terjedő időszaknak a Havasalföldről Brassóba menekült pap: Coresi Diaconul a nevezetessége. Coresi a brassói Honterus által alapított nyomdában tanulta meg a könyvnyomtatás mesterségét s később ugyanott nyomdát alapítva több cirillbetűs román könyvet adott ki. Különösen jelentős műve az 1564nben nyomtatott egyházi jellegű könyv (*Talcul Evangheliilor si Molitevnic rumânesc*), melyet egyesek szerint, bár ez nem nagyon elfogadható, Forró Miklós fordított és a munka kiadási költségeit is állítólag ez a magyar nemes fedezte volna. Szegedi Gergely *Énekeit* 1570-ben Kolozsvárott kinyomtatták oláh nyelven latin betűkkel. Báthory Zsigmond fejedelem tudtával jelent meg Gesty Ferenc költségen, Szászvároson, a városról elnevezett *Paliia*. Mózes két első könyvét tartalmazza cirillírással, erősen Heltai Gáspár szövege „nyomán”. „Zápolya öldöklő századában” az apokrif iratok másolása, fordítása és

kiadása virágzik. Ilyen még többek között a *Gergely-féle apokrif-irat*, mely az alsófehérmegyei Mohács községben íródott a XVII. század fordulóján. A könyvben cirillbetűkkel egy magyar miatyánkot is találunk. Bethlen Gábor állítólag az egész Bibliát lefordította románra. Bod Péter szerint „1617 tájban a ditsőséges emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem fordította értelmes emberek által az Isten beszédét az oláh nyelvre, de a kinyomtatásra ideje nem volt s alkalmatlansága.” A *Noul Testamentet* Simion Stefan erdélyi román metropolita készítette el s 1648-ban jelent meg Gyulaféheváron I. Rákóczi György költségén a teljes *Újszövetség*. Bethlen Gábor utóda, I. Rákóczi György Fehérváron nyomdát is állított fel. Az 1691-iki új államalakulattal új kor kezdődik az erdélyi románság életében is. Már a következő lustrum első éveiben a románság egyesült vallásilag a római katolikus egyházzal, ami a jezsuiták hatására vezethető vissza. Ez különösen jelentős fordulópont szellemi életükben, mert Róma, Bécs kapui nyíltak meg a tanulni vágyó ifjak előtt s ezáltal Nyugat kultúráját fűgően importálták erdélyi testvéreiknek (Balázsfalva). Az egy századnál is tovább tartó Fanariotakorszak (1711—1821) a románság életében a legelképzelhetlenebb szellemi sötétséget jelentette. „A törökök által kinevezett uralkodók Konstantinápoly Fanar nevű városrészéből a gazdag görög kereskedők közül kerültek ki” s e korszak tőlük kapta nevét is. A Fanariota-korról jellemzően ír legnagyobb nemzeti krónikásuk, Neculce: „nincsen bennük irgalom, emberiség, igazságosság, őszinteség, istenfélelem”. Uralkodásuk az irodalmi élet újkorába is belenyúl, mely 1867-tel zárul s ettől kezdve tart napjainkig a legújabb kor. Erdélyben a fanariotakor alatt egy új irodalmi irány alakult ki, az u. n. nemzeties latin iskola. Három vezéralak körül indult meg ez a XVIII. századi erdélyi román irodalmi élet, melynek feje Micu-Klein Sámuel (1745—1806). A külfölddel való kapcsolat megerősödött s irodalmi, politikai és kultúrhisóriai hatása még ma is érezhető. E korszaknak is természetesen az egyházi szellemű irodalom terjesztése volt egyetlen célja, de emellett már tudományos kérdések is nyugtalanították a kedélyeket. Tudományos alaptételük az volt, hogy „a román nyelv latin eredetű, s hogy a román nép latin eredetű nép”. A latinus irány sürgetésére alkalmazzák kezdetben még bizonytalanul, a latinbetűs írást és tanulmányozzák az oláh ortográfia kialakulatlan szabályait. A szebeni születésű Micu-Klein és mezőségi társai: Gheorghe Sincai s Petru Maior Bécsben adták ki a latinus iskolát megindító munkájukat, az *Elementa Linguae daco-romanae-t* (1780). Mindhárman budai egyetemi nyomdai korrektorok voltak, csak Sincait hajtotta nyomora házról házra, míg a Wass grófok családjában, mint nevelő pihent meg: „ha nem segített volna rajtam ez a család — írja Sincai —, én a románok jóvoltából bizony soha meg nem írhattam

volna a „chroniká”-t”. Ennek az iránynak volt még a képviselője Gheorghe Lazar, a szebenvidéki „próféta”, kinek írásaiban már annyira elfajult a „kontinuitás” gondolata, hogy a románság körében mozgalom indult ennek ellensúlyozására. Mikor ez az irányzat túlzásokba csapott, akkor a *Junimea* című folyóirat köré csoportosuló ifjak vették át az irodalmi élet vezetését. Általában a mozgalmasabb irodalmi életet a meginduló folyóiratok jelentették. Ilyenek a *Junimea* mellett, melynek Maiorescu és Eminescu voltak a vezérei, a *Convorbiri Literare*, a *Samanatorul*, Cosbuc, Vlahuta, Jorga folyóirata és a Goga által Budapesten alapított *Luceafarul*. A román lírának két nagysága, Cosbuc (1866—1918) és Eminescu, közül az előbbi erdélyi születésű, a másik Erdélyben végezte tanulmányait. Cosbuc az egészségesebb költő, Eminescu a mélyebb. Az előbbi költészetén az erdélyi havasok illata érzik, míg Eminescu költői világában csak a tragikum és a búsongás virágait találjuk. Jellemző, hogy még „legnagyobb” költőik, mint Cosbuc, műveiben is az eredetiségnek kevés nyomát találhatjuk s nem egyszer középszerű magyar és más idegen költők utánzását lehet kimutatni, így pl. Endrődi Sándorét, Bodenstedtét vagy Chamissoét. Cosbucot „poetul taranimii”-nek, a földművesek költőjének tartják, vagy Isacu szerint a románok Burns-e. Költészete a harmónia és optimizmus keveréke s ebben ellentéte Eminescunak. Cosbuc Naszód mellett született s iskoláit Naszódon és Kolozsváron végezte, de nyelvünket teljesen élete végéig nem sajátította el, amire az enged következtetni, hogy a magyar költőket is csak Neugebauer László fordításain keresztül ismerte. Sokáig tartózkodott Nagyszebenben, mint a *Trihuna* munkatársa. Később Maiorescu maga mellé vette a bukaresti *Convorbiri Literare*-hoz. Szerelmi lírája helyzetköltészet, olyan zsánerű, mint nálunk annakidején az almanach-líra volt. Leíró költészete, mely legeredetibb hajtása művészetének (*Noapte de vara*) erősen Musset /Vuiis-jaira emlékeztet. A román történeti ballada (*Balade si Idile*) megteremtője s mint Dante, Catullus- és Aeneis-fordító is híres. Erdélyben „magyar uralom” alatt még a költő életében verseinek egy teljes fordítási gyűjteménye és egy terjedelmes életrajza, esztétikai méltatásával, jelent meg Szabó Emiltől. (*Cosbuc György*. Tanulmány a román irodalomtörténet köréből. Balázsfalva, 1904. 174 lap.) Cosbuc lírai és lelki ellentéte a Szebenben és Balázsfalván tanuló Eminescu. Az ő költészete is nagy kapcsolatot tart a franciákéval. Általában a román lírát a francia költészetnek néha szolgálai utánzása jellemzi. A francia líra kicsúcsosodó irányainak és képviselőinek epigonjait láthatjuk, különösen Musset, Hugo és a szimbolisták követőinek költészetében. Eminescu erdélyi tanulmányai után Bécsben folytatta kutatásait, ahol megismerkedett az aradi Slavici-val, a későbbi regényíróval s szoros barátságot kötöttek. Bécsben különösen Schopenhauer és

Nietzsche filozófiáját elemezte, de ez a gondolati iskolázottság nem látzik meg kissé zavaros költészetében. Jellemző a romániai viszonyokra, hogy Eminescu pártfogóját: T. Maiorescu-t, aki külföldi ösztöndíjakat szerzett a költőnek, pártjának bukása után vád alá helyezték az ország pénzével való visszaélés miatt. Eminescu is vándortermészett volt, beteges kilengésekkel párosulva. A szerelemnek volt a legnagyobb román lírikusa, bár nála ez az érzés „alkalmatlan fájdalom”. Szerelme az erdélyi származású Veronica Micle volt. Ez a szerelmi élmény a George Sand és Musset-re emlékeztető attitűd: telve kellemetlenségekkel és lelki konvulziókkal, ezért írta Eminescu egyik levelében: „a nő szavára csak annyira támaszkodhatunk, mint az árnyékra”. Forradalmi hangulatú versei „intellektuális nihilizmusának” termékei. Egyetlen regényében hugo-i romantikus tableau-val dolgozik. Életét szomorú körülmények között, a minékünk is annyira tragikusan emlékeztető döblingi elmegyógyintézetben fejezte be.

Amint már említettem, a legújabb román irodalom különböző folyóiratok szerinti táborokra van felosztva: így a konzervatívoknak és moderneknek, az orosz-elleneseknek és népieseknek is megvan a maguk külön sajtóorgánumuk, ahol politikai és szépirodalmi eszméiket hirdethetik. Ilyenek a *Samanatorul*, Jorga lapja, a national-tarantist eszmék zászlóvivője. Magyarországi testvére a *Luceaful*, mely Eminescu hasonló című elbeszélő költeménye után kapta nevét. A *Luceaful-ban* láttak napvilágot Goga versei, Ciura prózai elbeszélései és Bogdán-Duica kritikái. E folyóirat, Puscariu szerinti, legnagyobb érdeme, hogy „újja-teremtette az egészen lehanyagott erdélyi román irodalmat”. A *Luceaful-hoz* hasonló elveket hirdet a *Junimea Literara*, Puscariu folyóirata. A folyóiratok között végül még meg kell említeni Lovinescu magas színvonalon álló kritikai lapját, a *Sburatorul Literar-t* és a *Viata Literara-t*, melynek főmunkatársai az erdélyi származású kritikus: Ilarie Chendi (f 1914), Anghel, Josif és Eftimiu voltak.

A már ismertetett latinos triásszal szemben Erdélyben a népies iránynak is akadtak képviselői Vasile Aaron (1770—1822), Joan Barac (1776—1848), a *Ludas Matyi* fordítójának és az Argirus-téma átdolgozójának személyében. Barac egyénisége az összekötő kapocs a népiesség többi képviselőivel. Így 1802-től haláláig Brassóban léte alkalmával barátkozott össze Anton Pann-nal (1794—1854), ki ott a Szent Miklós-ról elnevezett görög kath. templom karnagya volt. Mellettük Petru Dulfu, a szilágysági származású népköltő és Joan Reteganul (1855—1905) tartoznak ehhez az irányhoz. A szolnokdobokamegyei Retteg községből származó Reteganul volt a leghíresebb román népköltési gyűjtő. A nép költészetének gyűjtése volt az a „cél”, melyet az 1861-ben meg-

alakuló *Astra* (Erdélyi Román Kultúregyesület) tűzött ki maga elé s *Transilvania* című folyóiratában igyekezett keresztül is vinni.

Az erdélyi románság irodalmának igazi arca abban a percben kezdett kibontakozni, mikor formában és tartalomban rátértek írói az eredetiség útjára. Prózafejlődésük a szláv eredeti után készült huszita vallásos szövegekkel indult meg. Ez az erdélyi-moldvai mag munténiai továbbhatás alatt kezdett fejlődni Erdély délkeleti részeiben, így Brassó vidékén Coresi kiadványai által. Munténia (Havaselve) vidéke volt a román prózaírás bölcsője, legjelesebb íróit adta az oláhságnak, mint Odobescu-t, Balcescu-t. A román szépirodalom prózai ágának legérettebb gyümölcse a regény. A román regényirodalom balzaci érteimber» vett írókkal nem dicsekedhetik. Fejlődése mindeztideig nagyon szűk korlátok közé szorítkozik s művelői közül főleg a magyar iskolákban tanultak emelkednek ki. Az első román regényt az egykor Erdélyben is nagyon kedvelt macedo-román író írta: Bolinteanu; *Manoil* címmel. Ez az 1855-ben megjelent levélregény a műfaj virágzását pár emberöltővel elkéste. A többi regényíró közül meg kell említsük Alexandru Russo-t, a román népies prózaírás képviselőjét, aki tevékeny részt vett a 48-as eseményekben is s jelen volt az erdélyi románok gyulafehérvári május 3—15-iki híres nagygyűlésén is. A jobb írók közé tartoznak: Slavici, Zamfirescu, Popovici—Banateanu (1869—1893), a már említett Ciura, Agârbiceanu. Liviu Rebreanu és Sadoveanu. Rebreanu mellett Slavici (1848—1925) a legjobb erdélyi román regényíró. Világosan született s a bécsi „Studentenjahr” alatt Eminescuval szoros barátságot kötött, majd Nagyszebenbe megy s a *Trihunát* szerkeszti, ahová Cosbucot is maga mellé veszi munkatársul. Magyarbarát politikája miatt (sok magyar-román kérdést tárgyaló munkát írt) már a háború alatt elvesztette népszerűségét. Legnevezetesebb novellairói működése. Főtémáit mindig az erdélyi románság életéből meríti. Pszichológiai alapokra fektette a román novellaírást, részint Maupassant, s nagyrészt Csehov hatása alatt. Regényeiben nem tudott megbirkózni a kompozícióval, mese-szövése kús2«, jellemzése ingatag alapon áll. Általában a rövidlélezettü rajz műfaj (nálunk az erdélyi Petelei volt legkiválóbb művelője) jobban simult egyéniségéhez, mint a nagyobb elmélyülést és komolyabb tehetséget igénylő regény-műfaj. Slavici-nak van egy *Din batráni* című történeti regénye is, Justinianus császár korát elevenítve fel benne. Társa, Zamfirescu (1858—1922) az *Istoria Comanestilor-ban* Zola *Len Rougon-Macquart*-ja szerint nemzedék-regényt írt tolsztoji (*Háború és béke*) méretekkél, de — sikertelenül. Jon Agârbiceanu (1882) novelláiban „meleg, színes képet fest az erdélyi román fálvak életéből”, míg Ciura a bányavárosok románjainak életét, tipikus alakjait rajzolja. Rebreanu és Slavici regényírói koncepcióival egy nívón áll a magyar

származású Sadoveanu (1880), kinek anyja moldvai magyar asszony volt. *In Padurea Petrisorului* című rajza legértékesebb munkája, melyben egy özike életét és halálát mutatja be az erdő misztikus háttérébe állítva kis hőst. *Baltagul* című regényében különösen Dosztojevskij és Gogoly hatása alatt a Kárpátok moldvai lakosait ábrázolja. Cselekvénye nagyon sovány, mesevezetése sem nevezhető klasszikusnak, lélektanilag is sok elmarasztalnivaló van ebben a moldvai oláhság eposzában. Érdekes, hogy Sadoveanu volt az első író a román irodalomban, aki teljesen irodalmi keresetéből élt meg. Szándékosan a végére hagyta a regényírókról való tárgyalásomban Rebreanu működésének ismertetését. 1885-ben született Felsőilosván (Szolnok-Doboka megye) s Blaga Lucián lírája mellett regényírói művészete az erdélyi román irodalom legértékesebb, a nyugati kultúra színvonalán álló terméke. 1910-ig a magyar hadseregben teljesített szolgálatot, majd Romániába költözött. Regényeit kezdetben Mikszáth hatása alatt írta, későbbi nagy regényében, a *Jon*-ban Móricz Zsigmond *Túri* Dani-alakját mintázta meg román miliőben. Rebreanu regényírói és esztétikai munkássága főleg a megszállás utáni korra esik s ezért csak utaltunk értékes munkásságára.

A regény előtt az époszírás is divatban volt az erdélyi románság körében. Így jelentős kísérlet történt a komikus eposz terén az erdélyi származású Joan Budai-Deleanu *Tiganiada* című (1800) művében. Tárnya *A nagyidai cigányokra* emlékeztet, azonban kétségtelen, hogy Arany nem ismerhette ezt a nyomtatásban jóval később megjelent munkát. Meséjét, melynek erdélyi vonatkozásai is vannak, röviden a következőképpen foglalja össze Bitay Árpád: „Vlad Tepes havasalföldi fejedelem (1456—62) egy török háborúja alkalmával az összes cigányokat egy helyre gyűjti országa belsejébe, nehogy ellene kémkedhessenek a törökök javára. Az erdélyi Bicicherec Istoc *Don Quijoteszerű* kalandos története párhuzamosan fejlődik az egybegyűjtött cigányhad komikus eseményeivel, míg végre Istoc is a cigányok közé kerül. A cigányok meg akarják alapítani Cigányországot, ámde tervük csúf verekedésbe fül, mert mind főurak szeretnének lenni.” Az époszírásra az utolsó kísérletet a hunyadmegyei (Demsus községből) A. Densusianu tette (1837—1900) *Negriada* (1879) című eposzában, melyben Arany *Toldi*-jának utánzása kétségtelenül kimutatható.

A legújabbkori román irodalomnak jobb költőit Erdély adta: Cosbuc-ot, Josif-ot és Goga-t. Josif (1877—1913) Brassóban született. Költészete érzelmes, beteges hangulatú líra. Mint műfordító ő is és Goga is jelentékenyebb. Josif Petőfi-, Heine-, Ibsen- és Wagner-fordító. A leghíresebb román kritikus, Lovinescu a román líráról írt fejlődéstörténeti rajzában értékén jóval fölül dicséri. Költészetében van mélység és melegen áradó líraiság, de bizonyos természetellenesen beteges alá-

festéssel. Goga költészete egészségesebb költői világot reprezentál, azonban nála a politikai szólások nem egy esetben előlik a költészetet. Szebenben született, brassói, budapesti magyar iskolákban végzett, majd Berlinben fejezte be tanulmányait. Pesten indította meg *Lucea-farul* című románnyelvű folyóiratát. Költészete kétségtelen esztétikai értékei mellett sem rokonszenves, mert nagymértékben előmozdította és hozzájárult országunk igazságtalan megcsonkításához. „Erdély költője”-nek nevezik, de csak az erdélyi románság véresszájú fanatikusának tarthatjuk. Petőfinek, Madáchnak és Adynak legfürgébb román tolmácsolója. Meg kell még emlékeznünk a román szimbolistákról, így Ovid Densusianuról és Blaga Lucianról, aki Áprily Lajos és az erdélyi szász Heinrich Zillich mellett az elszakított Erdély legkitűnőbb lírikusa, A világháborúból „győztesként” kikerülő románság irodalmára nézve nagyon hasznos, bár egyoldalú összefoglalás Liviu Rebreanu cikke.

Az erdélyi román színészet szoros összeköttetésben van az erdélyi népzene iránti érdeklődés fejlődésével. Már a múlt század közepén mozgalom indult meg a regáti színészeknek Erdélyben való vendégszereplésére, így kezdetben Brassóban, majd Nagyszebenben, Temesváron is kerülnek román darabok bemutatásra, sőt 1871-ben a magyar kormány jóváhagyta egy „állandó román nemzeti színház megerősítését”. S valóban 1885-ben alakult is Fogarasban egy *Progresul* nevű szintársulat. Jellemző, hogy a megszállás után a kolozsvári magyar operát azonnal román nemzeti operaházzá alakították át.

IRODALOM

I.

Elsősorban Erdély történelmét tanulmányoztam, hogy a történelmi jelenségeik kapcsán világosabbak legyenek az irodalom termékei és azok összefüggései. Sokszor írók és irányok lendítik elő a történelmi fejlődést sajátos útján, máskor a történelem nyújt irodalom-teremtő gondolatokat, eszmét és tartalmat. Meg kell említenem, az elavultsága ellenére is egyedülálló, és nélkülözhetetlen *Erdélyország történetét*, Szilágyi Sándor 1866-ban megjelent kétkötetes, úttörő munkáját. Szilágyi az erdélyi tudat egyik leglelkesebb, leggazdagabb tehetségű kiépítője volt, életére és munkásságára nézve I. Károlyi Árpád: *Szilágyi Sándor emlékezetét* (1900), Fraknoi Vilmos akadémiai emlékesztését (1902), Dézsi Lajos kitűnő bibliográfiai összeállításával. Ugyancsak Dézsi írta meg röviden, de találó képből Szilágyi erdélyi kapcsolatait *Erdélyi arcképek és képek* c. (Minerva Könyvtár. 5—6. sz. Kolozsvár, 1926.) könyvének 107—115. lapjain. Végül a szabadságharc viharos korába beállítva tárgyalja Szent-Iványi Béla: *Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben* c. dolgozatában. (Hatvan, 1930.) Jancsó Benedek posztumusz *Erdély történeté-hen* (Kolozsvár, 1931) állította össze Erdély történelmét. Jancsó történetírói munkásságára, noha jórészt, csak mint a kisebbségi kérdés történetét tárgyalja, használható összefoglalás Szilágyi Béla cikke: *Jancsó Benedek és a történetírás*, a Jancsó Benedek Emlékkönyv 52—61. lapjain; ugyanitt ifj. Könyves Tóth Kálmán szedte össze, jórészt Szinnyei írói-lexikona alapján, *Jancsó irodalmi munkásságának* elég teljes bibliográfiáját. Ez a két munka (Szilágyi és Jancsó) a nagyobb összefoglalások; részletkutatásokkal és részletmegvilágításokkal a történelmi dolgozatok egész legiója foglalkozik. A nagyszabású magyar történetek közül legnagyobb segítségemre Hóman—Szekfü: *Magyar története* volt, különösen tárgyunknál fogva az V. és VI. kötetek. Nagy hasznát vettem Asztalos Miklós (Pethő Sándorral) *A magyar nemzet története* (1933.) c. összefoglaló történelmének, melyben, különösen az erdélyi közállapotokat domborította ki igen érdekesen és tanulságosan.

A lexikális-jellegű munkák közül elsősorban id. Szinnyei József hatalmas, XIV kötetes *Magyar írók* életét és Gulyás Pál folytatását, amelyből, sajnos, csak 6 füzet jelent meg, a Ványi-féle *Magyar Irodalmi Lexikont* (1927.) és Osvát Kálmán: *Erdélyi Lexikonát* (Nagyvárad, 1928) kell megemlítenem.

Erdély irodalmának összefoglaló, monografikus feldolgozására eddig xnécsak kísérlet sem történt. Ezen a téren is Szilágyi Sándorral kell kezdenünk. Szilágyi foglalta össze először Friedrich Schuler von Libloy: *Kurzer Ueberblick-jének* (1857, Hermannstadt.) bírálata kapcsán *Erdély irodalomtörténetét*, különös tekintettel történelmi irodalmára, a Budapesti Szemlében

(1858. 111:140—189. 1.; IV:3—47. 1.; 190—241. L; 1859: V: 32—57. 1.; VI: 3—48. I.; 288—311. 1.; VII:232—253. 1.) és az Új Magyar Múzeumban: *Vázlatok az erdélyi magyar irodalom történetéből 1790-től máig* címei. (1860. I: 204—228. 1.; II: 3—22. 1.; 150—161. 1.) Ion Chinezu könyve *Aspecte din Literatura Maghiara Ardeleana* (1930) főleg az 1918 utáni irodalommal foglalkozik részletesen, a régebbi irodalomról csak pillanatfölvételt készített, elég hézagosan. Újabban Papp Ferenc, Kemény és Gyulai kitűnő ismerője, *Erdély és a magyar költészet* címmel írt tanulmányában foglalkozik a romantika és történelmiség erdélyi kapcsolataival, természetesen csak a XIX. századi irodalomban. Két helyen is megjelent tanulmánya: teljes szöveggel A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, Új folyam, 56. kötet (1924) 15—24. 1. és rövidítve: a Páztortúz Almanach 1925. évi kötetének 5—15. lapjain. Nagy hasznát vettem Jancsó Elemér, nyomtatásban meg nem jelent, gondolatébresztő doktori disszertációjának: *Erdélyi jelleg a magyar irodalomban* (1926.) és ebből elvont tanulmányának: *A romanticizmus és az erdélyi lélek*, mely A Párizsi Magyar Akadémia Könyvtárának első számú Tanulmánykötetében jelent meg az 56—62. lapokon. Megemlíthetem még Kristóf György két könyvét is: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője* (Kolozsvár, 1924) és a *Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben* (Kolozsvár, 1931): mindkettő témában sokszor ószenemillő dolgozatok gyűjteménye, de rendkívül értékes forrásanyag. A nagyszűzfoglalású magyar irodalomtörténetek közül elsősorban Pintér Jenő *hét hatalmas kötete* (1930—1934); a XX. századtól 1921-ben megjelent A magyar irodalom történetének kézikönyve (I—II. köt.) és Képes Irodalomtörténetének II. kötete voltak nagy segítségemre. Ezenkívül Bodnár Zsigmond elavultnak hirdetett kitűnő *Irodalomtörténete* (I—II. 1891—1893) és Borbély István: *A magyar irodalom története* (Kolozsvár, I—II. köt. 1924 1925), amely, sajnos, a szerző korai halála miatt befejezetlenül maradt. Újabban Szerb Antal foglalta össze a *Magyar irodalomtörténetet* (Kolozsvár, 1934) két kötetben s természetesen bővebben vizsgálta az erdélyi irodalmiság meglétét és fejlődését. Részletesebben világította meg *Erdély magyar irodalmi életét* (Szeged, 1933) Tolnai Gábor sikerült tanulmányában, s ebben azokkal a problémákkal foglalkozott, amelyek döntő jelentőségűek voltak az erdélyi irodalomra nézve. Az erdélyi problémát Varjas R. Béla *Erdély és irodalmunk nemzeti egysége* (1934.) című könyvében mélyítette el. A történelmi Erdély szellemi életének fejlődését adja a protestantizmus kezdetétől az unió egységéig. Irodalomelméleti és irodalomgyakorlati munkák közül Tolnai Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba* (1922) c. könyve, Horváth János *Magyar irodalomismeret-e* a Minerva első évfolyamában (1922. 187—207. 1.) és Thiene-mann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmai* (Pécs, 1932) voltak útmutatóim. Horváth János nagyszabású szintézise a módszerességre adott kitűnő példát és útmutatást. Különösen *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) kell kiemelnünk, de ennek folytatásában, *Az irodalmi műveltség megoszlásában* is sok gondolatébresztő megjegyzést kapunk. A modern táj-, faj- és felekezeti problémák irodalmi gyümölcsötzetésére Farkas Gyula: *A „Fiatal Magyarorszag” kora* (1932) nagyon sok eredeti gondolatot nyújtott s a generációk irodalmi szerepeltetésére Julius Petersen tanulmánya adott lendületet (*Die literarischen Generationen*), mely az Emil Ermatinger által szerkesztett *Philosophie der Literaturwissenschaft*-ban látott napvilágot (Berlin, 1930: 130—187. 1.). A módszerre nézve nagy hasznát vettük Császár Elemér litografált egyetemi jegyzeteinek, az *Irodalom és irodalomtörténet* címűnek (1931).

A részleteket feldolgozó irodalomból: a székely rovásírásra nézve Sebes-tyén Gyula sokban már elavult könyve mellett (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*, 1915) nagyon tanulságos volt Fejér Géza legújabb elmélete: *A bolgár-török műveltség emlékei-ben* (*Archeológia Hungarica*, 1931. 151—157. 1.). A székely rovásírásról szóló nagy irodalomból meg kell még említenem Melich János cikkét (*Néhány megjegyzés a székely írásról*, Magyar Nyelv 1925. 153—159. 1.), melyben a rovásírás két glagolita betűjéről írt. Ugyancsak a rovásírás egy ismeretlen betűjéről ugyanott írt Ligeti Lajos is (50—52. L.). Németh Gyula két könyve is foglalkozik a rovásírással, ezek közül *A magyar rovásírás* (1934) címűben teljes áttekintését adja a rovásírás fejlődés-irodalmának. Másik munkájában, a *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós* (Bibliotheca Orientalis Hungarica II, 1932.) címűben a nagyszentmiklósi feliratokat vilá-gítja meg rendkívül érdekesen. Jakubovich Emil többször is foglalkozott a székely rovásírással: ezek a munkái *A székely-derzsi rovásírásos téglák* (Magyar Nyelv. 1932. 264—174. 1.), a tanulmányhoz ugyanott (274—277. 1.) érdekesen szólt hozzá Pais Dezső (*Derzs apa-pap*) vagy Jakubovich legérettebb munkája, *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiad-ványainak 35. számaként (1935). Az erdélyi magyar nyelv, különösen Heltai Gáspár stílusművészetét kitűnő összefoglaló tanulmányban dolgozta föl Trócsányi Zoltán *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása* c. tanulmá-nyában (1935). A csíki székely krónika eredetiségét Szádeczky Lajos döntötte meg véglegesen: *A csíki székely krónika* (1905) című könyvében. Mátyás király életére és működésére mindmáig Fraknoi Vilmos monográfiája (1890) a leg-gazdagabb forrásanyag. Celtis Konrádra vonatkozólag nagy haszonnal forgat-tam Hans Rupprich nagyszerű publikációját: *Der Briefwechsel des Konrad Celtis* (München, 1934), A históriás énekekre a legjobb összefoglalás Dézsi Lajos könyve: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom* (1927), a Magyar Törté-nettudomány Kézikönyvében és Andrei Veress: *Cantece Istoricce vechi JIngu-resti despre Romani* (1925) az *Academic Romana* kiadásában. Ezek mellett Dézsi: *Tinódi* (1913), *Bogáti Fazekas* életrajzát (1895) tanulmányoztam. Szer-dahelyi Mihály históriás énekéről Asztalos Miklós mutatta ki, hogy politikai ének (Pécs, 1928). Jó összefoglalása a kor epikus költészetének Badics Ferenc tanulmánya: XVI. századi elbeszélő költészetünk a Beöthy—Badics: Képes magyar irodalomtörténet első kötetében. Heltai Gáspár működésére Borbély István könyve: Heltai Gáspár (Kolozsvár, 1907) Prózájáról a legszebben Né-meth László írt: Heltai prózája címmel a Protestáns Szemlében (1929). Új, modern kiadásai közül a leghasználhatóbb a Régi Magyar Könyvtár 4. és 36. kötetében az Imre Lajos, ill. Trócsányi Zoltán által kiadott *Esopusi mesék* (1897) és a *Háló* (1915). Heltai nyomdájának történetét Gulyás Pál: *A könyv-nyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (71—111. 1.). Dávid Ferenc: életrajzát Kiss Ernő adta: Dávid Ferenc (Kolozsvár, 1910). A debreceni disputában való szereplését a leg tisztábban Firtos Ferenc vilá-gította meg: *A Debreceni Disputa* (Szászváros, 1917). A jezsuitizmus tör-ténetét, modern újságírói szempontból, de nagyon érdekesen tárgyalja Fülöp-Miller René: *Macht und Geheimnis der Jesuiten* című könyvé-ben (Leipzig, 1929). A magyarországi jezsuiták történetét Meszlényi Antal írta meg: *A magyar jezsuiták a XVI. században* a Szent István Könyvek 92. kötetében (1931). A jezsuiták erdélyi történetét nagyobb-részt Veress Endre gyűjtötte össze a *Fontes rerum Transylvanicarum-nak* kü-lönösen V. kötetében (1921). A magyar jezsuita dráma kialakulásáról a leg-

tüzetesebb tanulmány Csizovszky Sándor nyomtatásban meg nem jelent doktori dolgozata: *A jezsuita iskoladráma* (1925). Aí erdélyi jezsuiták két főalakjáról, Szántó Arator Istvánról Timár Kálmán írt: *Szántó István irodalmi tervei* címmel az Irodalomtörténeti Közlemények 1930-as évfolyamában. A régebbi irodalomból Fraknoi Vilmos könyve nagyon használható forrás: *Egy magyar jezsuita a XVI. századból* (Budapest, 1887). Sámbar Mátyás életének és működésének adatait Horváth Lajos gyűjtötte össze és rostálta meg: *Sámbar Mátyás élete és művei-ben* (1918). A protestáns hitvitázó irodalomban Alvinczi Péter a legérdekesebb egyéniség: Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elméletében* (Pápa, 1915) hosszasan foglalkozik vele. Geleji Katona életét Brassay Károly dolgozta fel: *Geleji Katona István élete és munkái* cím alatt a Hajdúnánási ref. gimnázium 1902/03. évi értesítőjében. A gazdag Apácai Csere- és Szei Molnár-irodalom leghasználhatóbb termékei: előbbire: Kremmer Dezső nagy könyve, *Élete és munkássága* (1911), filozófiai szempontból: Bánóczy József tanulmánya: *Apáczai Cseri János* az Athenaeumban (1892), Toldy Ferenc irodalomtörténeti beállítása: *A magyar nemzeti irodalom történetében* (1872), végül: Rác Lajos: *Cemenius Magyarországon* (1931); Szei Molnár legegységesebb életrajzát Dézsi Lajos írta meg: *Szenci Molnár Albert* (1897), úgyszintén ő adta ki gondos munkában Naplója, levelezése és irományait (1898), említsük meg még Császár Ernő értékes dolgozatát: *Szenci Molnár Albert zoltáriai-ról* (Irodalomtörténeti Közlemények 1914), Bethlen Gáborról Angyal Dávid (1900) és Szekfü Gyula (1929) írtak, Bethlen Miklós életadatait Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár* (Dicsőszentmárton, 1924) foglalta össze, a Kemény János fejedelemről szóló irodalomból: Persian Kálmán: *Kemény János fejedelemsége* (Kolozsvar, 1907). Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc életrajzát a legrészletesebben Dézsi Lajos készítette el 1899-ben: *Magyar író és könyvnyomató a XVII. században*. A meoire-irodalomra vonatkozólag a legteljesebb összefoglalás Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók* c. könyve az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában (47. sz. 1932). Haller Jánosról: életrajza máig egyes rendszeresen megírva, a részleteket földolgozó irodalomból Katona Lajos *Gesta Romanorum* kiadása a Régi Magyar Könyvtár 18. kötetében (1900) a legkiemelkedőbb, úgyszintén nagyon értékes dolgozatokkal gazdagította Hallerről való ismereteinket Király György két idevágó tanulmányában: *A trójai háború régi irodalmunkban* és *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*: Mindkettő az Irodalomtörténeti Közlemények 1917–1918. évfolyamában. Rosnyai Dávid *Horologiumát* az idevágó irodalom teljes feldolgozásával és a török szövegek egybevetésével Dézsi Lajos adta ki: bevezetése és jegyzetei nélkülözhetetlen források e kor szépprózai törekvéseinek (Régi Magyar Könyvtár, 38. sz. 1926). Rosnyai életrajzát Dézsi előtt ketten is összeállították kisebb-nagyobb sikerrel: Perényi József (Sátoraljaújhely, 1896) a sikerültebb, Elekes Mihályé (Szeged, 1906) a terjedelmesebb. A drámai irodalomra vonatkozólag külföldi jelleggel bír Bayer Ferenc hatalmas drámatörténeti monográfiájának első kötete (1897), ezenkívül Gyárfás Tihamér kiadása, a *Comédia Erdély siralmas állapotjáról* (Gyoma, 1909) és Kastner Jenő cikke: *Az első magyar opera* (Klebelsberg Emlékkönyvben, 1925). A *Vásárhelyi daloskönyvet* Ferenczi Zoltán adta ki a Régi Magyar Könyvtárban (15. sz. 1899). Mikesre: Toldy Ferenc *Törökországi levelek* kiadásának (1861) életrajza, Tones Gusztáv elavult, de mindmáig legterjedelmesebb Mikes-életrajza (1897). Császár Elemér *Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1895), Zolnai Béla Mikes-tanul-

mányai az Egyetemes Philologiai Közlöny (1916, 1921—22) és a Minerva 1930-as évfolyamában. A kuruc-korszaknak Mikessel való történelmi kapcsolatait legújabbban Asztalos Miklós mutatta ki rendkívül szellemesen: *II. Rákóczi Ferenc és korában* (1935). Mikes Kelemen ismereteink bővülését végül is Zolnai Béla tanulmányainak és az ezek eredményeit összefoglaló könyvének: *Mikes Kelemen* (Minerva-könyvtár, 29., 1930.) köszönhetjük. A történelmi kapcsolatokra: Székfü Gyula: *A száműzött Rákóczi-ja* (1913) megbízható forrás, míg Márki Sándor: *Rákóczi-biográfiája* (1907—1910) inkább csak lexikális adatokat tartalmaz. Bod Péter életrajzai közül a Sámuel Aladáré a legmegbízhatóbb: *Felsőcernátoni Bod Péter élete és művei* (1899). A testőrírókra vonatkozólag: nagyon használható munka Müller Gyula könyve: *A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században*. (A Bécsi Kollégium Hungarikum Füzetei, VII. 1930). Marmontel-kapcsolatokra: Bayer Alice: *Marmontel hatása Magyarországon*. Általában a francia irodalmi kapcsolatokra nézve: Beöthy Zsoltól: *A széppróza elbeszélés a régi magyar irodalomban* 2. kötete (1887). Ezenkívül Ballagi Aladár könyve is, alapos kritikával bár, de eléggé használható: *A magyar királyi testőrség története* (1872). Csak az erdélyi széppróza: György Lajos: *A magyar széppróza erdélyi múltjából*. (Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924. 10—14. 1.) Szellemtörténeti szempontból tárgyalják a felvilágosodás korát: Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században* (1920) és Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Ember ée Természet. 7. sz. 1925). Barcsai Ábrahám életét és költői munkásságát eredeti felfogással Császár Elemér írta meg: *Barcsai Ábrahám* tanulmányában az Irodalomtörténeti Közlemények 1916. évfolyamában, míg Zombory Izidor János Barcsai-életrajza (1895) a használhatatlanságig elavult. Nemrég adta ki Szira Béla *Barcsai Ábrahám költeményeit* teljes kritikai kiadásban a Vajthó-féle Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. füzetében nagyon értékes bevezetéssel és jegyzetekkel. Báróczi Sándorra vonatkozó ismereteink nagyrészt Horváth János cikkéből merítettük: *Báróczi Sándor* (Budapesti Szemle, 1901). Baróti Szabó: Császár Elemér *Deákos költők* kiadásához (1914) írt bevezető tanulmányát (63—76. 1.). Andrád Sámuelről említjük meg Balogh István párlapos kis összefoglalását (Sepsiszentgyörgy, 1907), de elsősorban György Lajos kitűnő tanulmányát: *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái*. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929. 165—201. 1.). Barczafalvi Szabó: Harsányi István cikke: *Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez* (Magyar Nyelv, 1907). Aranka György nyelvújító törekvéseire nézve: Perényi Józsefről: *Aranka György magyar nyelvújító társasága* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1918). Ezenkívül Hofbauer László: *Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig* (1930. 42—43. 1.). Döbrentei Gábor működésére az előbb említett könyv mellett Bodor Aladár dolgozata: *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése* (1907); Goriupp Alice: *Döbrentei Gábor nyelvújítása* (1916). Nagyon jó kis dolgozat Kristóf Györgytől: *Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1910). Az erdélyi hírlapirodalom bölcsőkorának hiteles történetét Gyalui Farkas állította össze: *Az első Erdélyi Hírlap* (Kolozsvár, 1890). Wesselényi Miklós irodalmi kapcsolatait Kemény Zsigmond klasszikus essay-je tárgyalta: *A két Wesselényi*; nagy hasznát vettem ezenkívül Asztalos Miklós: *Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus* c. könyvének (Symposium Könyvek. 5. sz. Pécs, 1927). Az erdélyi magyar színeszet története önálló

monográfiában feldolgozva még nincs. Pataki József színészettörténete (1922) mellett Ferenczi Zoltán hatalmas könyve kimeríthetetlen forrása *A kolozsvári színészet és színház történetének* (1896), úgyszintén ő írta meg a legnagyobb erdélyi magyar színész életrajzát is: *E. Kovács Gyuláét* (1885). A Bánk bán kolozsvári második előadásának és a későbbi Bánk-kultusznak kimerítő részletességű rajzát adja Németh Antal szép könyvében (*Bánk Bán száz éve a színpadon*, 1935.) Nagyon sok új és értékes adattal szolgáltak Pukánszky Kádár Jolán cikkei a *Színészeti Lexikonban* (1930). Legújabbban Gyulai Farkas állította össze *A magyar színészet székely nagyjai-nak* életrajzi adatait a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében: 139—164. 1. — Szentiváni Mihály elfeledett alakjára Horváth János könyve hívta fel a figyelmet (*A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig*. 1927), ugyanő dolgoztatta föl egyik tanítványával Szentiváni költészetét is: Szabó Anna: *Szentiváni Mihály összes költeményei* (1930). A kolozsvári *Remény történetét* először töredékesen Gálos Rezső: *A Remény történetéhez*. (Erdélyi Múzeum, 1915. 115—116. 1.) Újabb adatokkal bővítve: Hofbauer László: *A Remény című zsebkönyv története* (Erdélyi Tudományos Füzetek. 30. sz. Kolozsvár, 1931). A korszak novella- és regényirodalmának legteljesebb összefoglalása: Szinnye Ferenc: *Novella- és regényirodalomunk a szabadságharcig* (I—II. 1925—1926). A székely népköltészet irodalma: Absóthné Ferenczi Sári: *A székely népballadáról* (Egyetemes Philologiai Közlemény. 1912. 193—206. 1.). Király György: *Kádár Kata balladája* (Nyugat, 1924. 1924. 48—60. 1.). A Vadrózsaepperről: Grözescu Julián: Fővárosi Lapok. 1864. 114. sz. — Arany László: Pesti Napló. 1864. 118. 121. sz. — F. Szabó Sámuel: Koszorú. 1864. L. 22—24. sz. II. 40—42. 1. — Alexics György: *Vadrózsaper*. Ethnographia. 1897. — A pörnek oláh részről való megvilágítását tárgyalja A. P. Tódor *Traduceri din literatura romána în ungureste* (1931) c. dolgozatában. — Solymossy Sándor tanulmányai: *Kőműves Kelemenné*. (Népelet. 1924. 133—143. 1.) *Molnár Anna balladája*. (Népelet 1924. 133—143. 1.) Solymossy Sándor: *A székely népballadáról*. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 660—668. 1.). Ezekon kívül: Gombócz József: *Felfogások a népköltészetéről irodalmunkban* (1927). — Nagy Ilona: *Tragikumtípusok a magyar népballadákban* (1929). — Buday Erzsébet: *A népballada iránti érdeklődés története 1880-ig* (1930). A *Székely népballadákat* legújabbban Ortutay Gyula gyűjtötte össze Buday György kongeniális ifametszeteivel (1935). Ortutay bevezetésében fejlődésrajzát adja a székely népballadának és átekinti azok teljes irodalmát is. Könyve nélkülözhetetlen kútforrása a magyar irodalomtudománynak, amely nélkül népköltészeti kutatás elképzelhetetlen. Krizáról: Gyulai Pál remek kis emlékbeszéde (1875). Keményre csak a legfontosabbakat: Papp Ferenc: *Kemény Zsigmondját* (I., II. 1922—1923) és Császár Elemér: *A magyar regény története* (1922: 154—179. 1.). Péterffy Jenő klasszikus essay-je gazdag bányája a Kemény lelki életébe elmerülni óhajtónak: összegyűjtött munkái. I. kötet (1901. 106—159. 1.). Jósika és Kemény erdélyi vonatkozásait Dézsi Lajos írta meg: *Báró Jósika Miklós és Erdély, Báró Kemény Zsigmond és Erdély* című tanulmányaiban (Erdélyi Arcképek és Képek. Minerva könyvtár. 5. sz. Kolozsvár. 1926. 78—94. 1.). Ugyancsak Dézsi írta a legerjedelmesebb Jósika-életrajzot is a Magyar Történelmi Eletrajzokban (1916). A legújabb Jósika-irodalom értékes kis portréja: Zsigmond Ferenc: *Jósika Miklósa*. (Irodalomtörténeti Füzetek. 22. sz. 1927). Gyulai Pál életrajzaival is sokáig adós volt irodalomtudományunk. Ezt a hiányt pótolja Papp Ferenc *Gyulai Pofjának* (1935) I. kötete. Forrás-

munka, mely a költőnek éppen erdélyi korszakát tárgyalja. Ez az életrajz nemcsak a legszebben megírt magyar irodalomtörténeti életrajz-monográfia, de a legtanulságosabb is: megelevenül benne a magyar irodalom legpazarabb korszaka egy olyan nagy képviselőjének életrajz-keretén belül, aki minden gondolatával a magyar kultúra ügyét szolgálta. Még Riedl Frigyes: *Gyulai Pál* (Olcsó Könyvtár. 1911.) és Angyal Dávid: *Gyula Pál* (Olcsó Könyvtár 1912.) Ezek mellett Papp Ferenc Gyulairól szóló számtalan értékes tanulmánya és Voinovich Géza: *Gyulai Pál* (Irodalomtörténeti Füzetek. 11. sz. 1926). Szász Károlyra: Nóvák Sándor: *Szász Károly élete és művei* (Mezőkövesd, 1904) és elsősorban Beöthy Zsolt: *Szász Károly emlékezete* (Budapesti Szemle, 1909). Mentovichra: Osváth Ferenc: *Mentovich Ferenc* (Nagykőrös, 1931). Az elég gazdag Bolyai-irodalomból: Heinrich Gusztáv bevezetése a 7/1. Mohamed 1899-es Régi Magyar Könyvtárbeli (14. sz.) kiadásához; majd: Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. (1923.), Czákó Zsigmondra: Dózsa József: *Czákó Zsigmond élete és művei* (Kolozsvár, 1893) és Vértesy Jenő *Czákó Zsigmond* (1899). — Ezeken kívül Viszota Gyula cikke: *Czákó Leona című drámája és a cenzúra*. (Vasárnapi Újság, 1913.) — Peteleire: Bedőházi János: *Petelei Istvánról*. (Erdélyi Múzeum. 1914.) — Galamb Sándor: *A rajzforma fejlődése irodalmunkban*. (Budapesti Szemle. 1925, 201. köt.) — Gyalui Farkas: *Petelei Istvánról*. (Kolozsvár, 1912.) — Schöpflin Aladár: *Petelei István*. (Magyar írók, 1917. 55—62. 1.) — Ezek mellett Kovács Piroska (*Petelei István*, 1923), Kutassy János (*Petelei István élete és munkássága*, 1925.) kéziratosa és Rossmann Magda: *Petelei István* (1932) nyomtatásban megjelent bölcsészeti doktori disszertációját használtam. — A gazdag Ady-irodalomból: Horváth János: *Ady és a legújabb magyar Ura*. (1910.) — Földessy Gyula: *Ady-tanulmányok*. (1921.) — Ady Lajos: *Ady Endre*. (1924.) — *AdyMúzeum*. (I—II. 1924—25.) — Makkai Sándor: *Magyarfa sorsa*. (1927.) — Nagy Sándor: *Ady Endre költészetében* (1927) nagy alapos-sággal gyűjtött össze minden jellemző adatot, ami Ady költészetére vonatkozik. Sik Sándor (*Gárdonyi, Ady, Prohászka*, 1929.) a lélek és a forma testvérarculatát vizsgálva, Ady költészetében találja meg a kettőnek, ha egymást nem is mindig támogató, de sokszor találó kapcsolatát. Az a módszer, ahogy Ady költészetét formai és tartalmi szempontból vizsgálja, nemcsak mélyreható, de jellemző és megkapó is. Schöpflin Aladár *Ady Endréjében* (1935.) is sok értékes vonás van és használhatósága *irodalomtörténeti* jelentőségű. Bölöni György *Az igazi Adyhan* (Paris, 1935.) a forradalmár zsenit keresi és véli megtalálni és ezért is nem látja annyira benne az erdélyi föld nagy szerelmesét. Szabó Dezsőről. Kritikus: *Szabó Dezső iróniájáról* Párizsi Magyar Akadémia Tanulmánykötete (1927: 63—72. 1.); Németh László: *Szabó Dezső*. (Erdélyi Helikon. 1928. 577—588. 1.) Újabbán Varga Károly *Szabó Dezső mellett vagy ellene?* (Debrecen, 1935.) címmel összefoglalta mindazokat az ismereteket, amiket erről a nagy magyar írónkról tudni kell.

II.

Az erdélyi századok irodalmát nagyon jól foglalta össze Karl Kurt Klein: *Deutsches Schrifttum in Siebenbürgen* c. tanulmányában, mely a *Das Deutschland im Ausland* sorozatban jelent meg Drezdában 1930-ban. (103—170. 1.) Klein kítűnő dolgozatának legnagyobb hibája, mely bántóan ellenszenvessé teszi, oktalan és megmagyarázhatatlan magyar-gyűlölete. Klein ízlésáramlatok

szerint tárgyalja az erdélyi szászok szellemi életét. Adatainkat a szász irodalom történetére vonatkozólag jórészt Klein dolgozatának köszönhetjük. Mellette Pukánszky Béla két hatalmas monográfiáját használtuk: *A magyarországi német irodalom történetét*, (1926.) és *Geschichte des Deutschen Schrifttums in Ungarn* (1931.) című könyvét, mely még csak a XVIII. század végéig jelent meg a *Deutschum und Ausland-sorozatban*. A Klingsorral foglalkozó nagy irodalomból kiemeljük Hienz Ármin könyvét: *Magyarországi Klingsor a mondákban*, (1909.) Lábán Antal dolgozatát: *A Klingsor-mondához*, (Egyetemes Philologiai Közöny, 1914. 695—699. 1.) és Fejérpataky László tanulmányát: *Költészet az Árpádok alatt*. (Figyelő. IV., 190. 1.) A német törzsekkel együtt az erdélyi szász törzs irodalmával Josef Nadler foglalkozott monumentális *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című művének IV. kötetében. (Regensburg, 1928: 846. skill.) Händler személyi kapcsolataira és Janus Pannonius iránti érzett ellenszenvére Huszti József kitűnő Biográfiájában: *Janus Pannonius*, (Pécs, 1931. 368. 1.) találtam adatot. A szász tanulók külföldi iskolázásáról, a tanulók névjegyzékével együtt Asztalos Miklós könyvében: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601—1812*. Budapest, 1931. — A barokkra vonatkozó adataim: Nagy László: *Gyöngyösi és a barokk*. 1929. U. a.: „*A Magyar Ovidius*”. Debreceni Szemle, 1932. 30—34. 1. A német barokkra: Emil Ermatinger: *Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung*. 2. Aufl. 1928.; a magyar barokkra K. K. Klein fent említett könyve. Jó összefoglalás: Horváth János: *Barokk ízlés irodalmunkban*. Napkelet. 1924, és Riedl Frigyes: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*. 1908. 3—22. 1. (A barokk szellem c. fejezet.) — Gottsched hatására Bleyer Jakabtól: *Gottsched hazánkban*, 1909. Az újabb szász regényirodalom történetét Hajek Egon foglalta össze: *Az erdélyi-szász regényirodalom a XIX. század közepén*. (Német Philologiai Dolgozatok. III. k. 1913.) Az erdélyi száz színészet és színház történetét a leg részletesebben Eugen Filtsch tárgyalta: *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen* cím alatt az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 21. (515—590. 1.) és 23. (287—354. 1.) kötetében. Ezenkívül érdekes adalékokkal szolgál K. K. Klein idézett tanulmányában (140—141. 1.) Végül Pukánszky Kádár Jolán, legkitűnőbb színésztörténészünk, a *Színészeti Lexikonban* (1930. 102. 1., 574. 1.) röviden összefoglalta Brassó és Nagyszeben szász színészetét.

III.

A román irodalomra nézve a leghasznosabb összefoglalás Bitay Árpád könyve: *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése*. (Gyulafehérvár, 1922.) Idevágó adataink nagyrészt ennek az ügyes áttekintésnek köszönhetjük. A latin írásbeliség kérdésével Barnutiu foglalkozott, ő sürgette először a latin írásbeliség behozatalát is. (1853.) A huszita bibliára nézve Draganu legújabb kutatásairól, melyben Jorga véleményét teszi magáévá, érdekesen emlékezik meg az Erdélyi Irodalmi Szemle (1924:433—434. 1.): „Mivel az erdélyi szászok feltűnően hamar áttértek Luther hitére, valószínű, hogy erre őket már az előbbi évtizednek erdélyi huszita mozgalmi készítették elő. Draganu M. kimondja, hogy meggyőződése szerint az erdélyi szászoknak egy része már 1517 előtt áttért a huszita hitre s ez a rész lehetett az, amely közülök legelőször tért át a lutheránus vallásra is. Ezek a legelső huszita szászok azonban nemcsak saját népüket akarták áttéríteni a husszitizmusra, hanem át

akarták téríteni a románokat is, s e célból románnyelvű bibliát és szertartásos könyveket készítettek el kéziratban, melyeket azonban mind szláv eredetiből fordítottak, illetőleg dolgoztak át. Ezekkel a szláv eredetiből románra fordított ... erdélyi szász-huszita könyvekkel kezdődik a román irodalom". A legújabb eredményekre vonatkozólag v. ö. Sextil Puscariu: *Istoria literaturii Romane epoca veche*. (Nagyszeben, 1930, 67. és kkl.) A nagyszebeni cirillbetűs kátéra: Andrei Veress: *Bibliografia Romana-Ungara*. (Bucuresti 1931, 11. 1.) Coresi Diaconul működésére: Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században*. A nyomda megindulásának évszámát 1557-re igazította ki Pukánszky Kádár Jolán, Gulyás könyvének bírálatában: Magyar Könyvszemle. 1930, 350. 1. A *Talcul Evangheliilor* Forró Miklósról szóló adatára: Veress Endre: *Erdélyi régi oláh könyvek*, Erdélyi Múzeum, 1910, 148—150. lapjain. Szegedi Gergelyre: Bitay Árpád *Román irodalom* című cikkét Benedek Marcell *Irodalmi Lexikonában*. (1927. 1000. 1.) A szászvárosi *Paliia-ra*: Moldován Gergely könyve: *A magyarországi románok* a Nemzetiségi Ismertető Könyvtárban (1913. 112. 1.) Bethlen Gábor oláh biblia-fordításáról az első nyom: Bod Péter könyve: *A szent Bibliának története*. . . (Szeben, 1748. 128—129. 1.) A kontinuitásra vonatkozólag, az erdélyi román irodalomban, nagyon érdekesen írt Treml Lajos a Jancsó-Emlékkönyvben: *A román-ság őshazája és a kontinuitás* címmel. (1931. 83. 1.) — Cosbuc Endrődi-kapcsolatát Bitay Árpád fedezte föl: *Endrődi Sándor egyik költeménye Cosbucnál*, az Erdélyi Irodalmi Szemlében (1924. 355. 1.) és a Dézsi-féle Világirodalmi Lexikonban. (I. k. 1931. 471. 1.) Cosbucra vonatkozólag l. még Alexics György előszavát költeményeinek magyarnyelvű gyűjteményéhez, melyet Révai Károly fordított. (1905. XII. I.) Ezenkívül sok adatot gyűjtött össze Berinde Irén: *Cosbuc költészete* c. nyomtatásban meg nem jelent doktori értekezésében. (1925.) Ennek rövid kivonatát lásd: *A budapesti kir. M. Pázmány Péter tud. egyet. Bölcsészeti Karán az 1925/26-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai* (1926. 3. 1.) között. Eminescura kiemeljük a magyarnyelvű irodalomból Cristea Illés (*Eminescu élete és művei*. Szamosújvárt, 1895. 77. 1.) és Szócs Géza (*Eminescu*. Nagyszeben, 1895. 40. 1.) könyveit. Eminescuról újabban Kristóf György írt összefoglaló tanulmányt (*Eminescu Mihály költeményei*) az Erdélyi Tud. Füz. 74. számaként (Kolozsvar, 1935). A román regényirodalomra, bár két legkiemelkedőbb képviselőjével foglalkozik csak, Treml Lajos cikke a legértékesebb: *Két román regényíró*. (Magyar Szemle. 1931. XII. 343. 1.) Sadoveanu magyar származását Bitay cikkéből merítettem: Benedek-féle *Irodalmi Lexikon*. 1013. 1. — Densusianu és Arany kapcsolatára: Putnoky Miklós mutatott rá először: *Arany János Toldi-trilógiája és Densusianu Negridája*. (Egyetemes Philológiai Közöny. 1916.) A modern román líra történetéről E. Lovinescu írt: *Istoria Literaturii Romane contemporane*. III. k. Evolutia poeziei lirice. (Bucuresti. 1927. 33—40. 1.) A megszállás utáni irodalmat tárgyaló cikke Liviu Rebreanu-nak: *Scrisul românesc ardelean nău*. (Transilvania, Bánatul, Crisana, Maramuresul. 1918—1928. II. köt. Bucuresti. 1929. 1149—1152. 1.) Gáldi László újabban *A román irodalomtörténet tájrajzi problémáit* (1935) foglalta össze. A román színészetet Sulica Szilárd foglalkozott részletesebben: először a Magyar Szemlében (1929. VII. 136—145. 1.) írt *Magyarország szerepe a román színház és zenei kultúra fejlődésében* c. tanulmányában, majd *Román színházi élet* címmel a Németh Antal által szerkesztett Színházi Lexikonban. (1930. II. 745—746. 1.)

SZILÁDY ZOLTÁN

**ERDÉLY
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG**

ERDÉLY ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG

Írta: SZILÁDY ZOLTÁN

Irodalomtörténetünknek súlyos mulasztása, hogy az irodalom egyik legértékesebb ágáról, a tudományos irodalomról alig vesz tudomást, vagy csak mellékesen és nem érdeme szerint tárgyalja. Ennek egyik következménye, hogy a tudományos irodalom történetével nem filológusok, hanem leginkább természetbúvárok foglalkoznak és az ide vonatkozó közlemények nem az irodalomtörténet hivatásos folyóiratában jelennek meg, sőt ott még csak bibliográfiai méltatásra sem találunk. Ennek a sajátos állapotnak az eredménye az, hogy Erdély tudománytörténetét még megírni sem próbálták, sőt e munka keretében is, megfelelő bibliográfiai előkészítés híján egyelőre csak *rövid vázlat*tal szolgálhatunk.

Az erdélyi kultúra alapvetője a nagy fejedelem, Bethlen Gábor volt, A gyulafehérvári iskola megalapításával (1623) helyrehozza azt a mérhetetlen kárt, amely régebbi egyetemeink pusztulásával a magyar művelődés fonálát hosszú időre megszakította. Az ő főiskolája nemességet ajánlékozott azoknak, akik sikerrel végezték a pályát és ezzel a páratlanul álló tudományos nemességgel alapozta meg azt a rendkívüli műveltséget, amely Erdély történeti nagyságának legbiztosabb alapja volt és maradt évszázadokon keresztül. Ezt mutatja az a tény, hogy Erdély tudományosságának színe-java és tudósainak legalább kétharmada valamiképpen ehhez az első fejedelmi iskolához, a háromszázados Bethlen-kollégiumhoz kapcsolódik.

Az alapítás intencióit gyönyörűen világítják meg a Bojthi Weress Gáspárhoz intézett levelek és különösen a fejedelem alapító levele.¹

Európai hírű tanerők jönnek a külföldről. Biesterfeld János filozófát és fizikát ad elő. Opitz Márton, a neves német költő, szépművészeteket és poétikát ismertet. Ugyanerről Piscator, Fischer Lajos könyvet is ad ki. Alsted János a teológiai tudományok előadója. Később érkeznek Crispin János és Basire Izsák. A magyarok közül Keresztúri Pál és Apáczai Cseri János a legkiválóbbak.

Az iskola megkezdte működését, de a tatárok miatt csakhamar Nagyenyedre kerül át, a tudományos élet pedig a Kolozsvárra menekült Apáczai nevével indul meg.

A munkakezdés helyes irányát az első lépésnél igazolja a mindent fölkaroló, enciklopédikus irányzat és a neveléstudomány, a pedagógia alapvetése. Mind a kettő Apáczai érdeme, mert csak ő tudta a magyar tudásvágy keretei közé szerencsésen beplántálni azt az idegen csemetét, amit számunkra a külföldi tudósok díszes, de idegen sorozata hozott. Amit eddig a betűvetés magyar földön termelt, csak szórványos, mulandó tünemény volt, a szervesen összefüggő munka Bethlen és Apáczai művével kezdődik.

A hiányzó ismeretanyagot Apáczai már hollandiai tanulmányútja alatt igyekszik pótolni, mikor megírja első tudományos könyvünket, lexikont pótló Magyar Encyclopaediáját (1653—55 Utrecht). A tanulás és tanítás művészetének pedig különösen két munkájában ad irányítást: *Oratio de studio sapientiae* és Magyar logikácska. Mind a kettő Gyulafehérvárt jelent meg 1654-ben. A reá vonatkozó gazdag irodalom legújabb összefoglalása megtalálható a Paedagógiai Lexikonban (1932).

Föltűnő, hogy már a legelsőők között a természettudósok szerepelnek legnagyobb számmal, sőt már Apáczai enciklopédiájának is igen érdekes természetrajzi fejezetei vannak.²

Legelsőnek mindjárt Pápai Páriz Ferencnek a *Pax Corporis*-át említhetjük. Ez az *első magyar orvoscönyv*, 1690-től számos kiadásban forgott közkezen és valódi értékét csak legújabban világította meg orvosi szempontból is méltóképpen Parády Ferenc.³

Az *első fizikai munkákat* marosvásárhelyi Tőke István írja. Egyik egy csillagászati értekezés, a másik irodalmunk első, szépen illusztrált kísérleti fizika-tankönyve: *Philosophia Naturalis* . . . 1736.⁴

A *növénytan* első hazai tudományos művelője Benkő József református lelkész is az enyedi iskola növendéke. Szomorú veszteségünk, hogy az ő kész Erdélyi Flórája elkallódott vagy mások kezére jutott. Nagy hatását a későbbi növénytani irodalomra csak újabban kezdjük méltányolni.⁵

A *földrajzban* is Benkő Józsefet illeti a kezdő hely. Az ő *Transsylvaniaja Erdély első monografikus leírása*, úttörő lépés azon az úton, amelyen később Orbán Balázs kötetei voltak nagy jelentőségűek. A Székelyföld leírása néprajzi és régészeti szempontból is forrásmunka értékű. Az első egyetemes földrajz, Benkő Ferenc enyedi tanár munkája, befejezetlen maradt.⁶

Az *első magyar ásványtant* is Benkő Ferenc, a sokoldalú enyedi professzor írta, akit munkáiért a jénai tudós társaság is tagjai közé választott. Werner ásványtanának fordításán kívül (1774) önálló Magyar

Mineralógiát ad ki 1786-ban, sőt Magyar Linneusa is volt tervben vagy kéziratban.⁷

Később indul fejlődésnek a *geológiai* kutatás, összefoglaló eredménye az erdélyrészi medence földtani monográfiája Koch Antal tollából. Majd Böckh Hugó és Pávai Vájna Ferenc és a többiek kutatásai már gyakorlati célra, a földgáz föl kutatására irányulnak.

Az *öslénytannak* is világraszóló fölfedezései kelnek szárnyra Hunyad megyéből báró Nopcsa Ferenc munkáival, aki a háború utáni kor szak legnagyobb talentuma volt. Albánia geológiai föltárását, jogtörténetét és néprajzát is neki köszönhetjük.

Az *állattan* búvárai közül ifj. Zeyk Miklós enyedi tanár, Erdély madárvilágát írja le, Apáthy István, a kolozsvári egyetem zoológusa a legmodernebb (ma Bethe által folytatott) idegcsövettani iskola megalapítója és az idegrendszer vezető elemeinek, a sehol nem végződő neurofibrilla hálózatoknak fölfedezője. Id. Entz Géza és Daday Jenő nagyhírű egyetemi tanáraink pályája is a kolozsvári egyetemen indul meg.

A legnagyobbat mégis a *számtudomány* úttörői alkották. Az első, Sipos Pál, a legújabb időkig az ismeretlenség homályában rejtőzött, gondozatlan sírját is elfeledték ott a Maros mellett, ahol pataki tanársága után, mint református leikész és költő működött élete alkonyán. Csak legújabbban jelent meg az a gondos tanulmányok alapján írt életrajz és matematikai méltatás,⁸ amelyből megtanuljuk, hogy Sipos egy sajtóságos, róla elnevezett görbe vonal fölfedezője, aiki különleges logaritmus-táblázatot is szerkesztett és a berlini akadémia 1800-ban külön aranyérmert veretett az ő rendkívüli becsü pályamunkájának jutalmazására.

Bolyai Farkas marosvásárhelyi tanár és fia, János érdemeit már jobban ismerjük. A Tentamen és Jánosnak hozzáfűzött Appendix-e (1832—1833) a legnagyobb sikert jelentik, amit magyar tudós eddig a világ színe előtt elérhetett. Az abszolút mértan megalapításával új, hatalmas boltozat alá kerül a régi építmény, a (megdönthetetlennek képzelt Euklides-féle térmértan. E két csodálatos lángész munkásságát csak azért nem részletezzük, mert több részletes életrajzuk van és ezek közül Dávid Lajosé klasszikus formájában is méltó az ő nagyságukhoz.⁹

A *történetírás* irodalmában Erdélynek különösen gazdag szerep jutott. De még arra sem vállalkozott eddig senki, hogy az erdélyi történetírás jelentőségét érdeme szerint méltassa. Sőt a magyarországi írók valószínű indolenciával vádolhatók e téren. Például a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben számos fejezet részletezi egyes századok történetírását, ámde Kövály Lászlóról, aki pedig sok becses munkája mellett először írta meg erdély történetét 5 kötetben 1859-ben, csak annyit tud, hogy

népmeséket gyűjtött. A legérdekesebb történetkutatónak, Benkő Józsefnek pedig a neve sem szerepel ebben a munkában.

Tér szűke miatt ezúttal csak azokat említhetjük, akiket mindnyájunknak ismernünk és olvasnunk kellene.

Már a *legrégebb nyomtatott magyar történeti munkánk* is Erdélyben jelenik meg, a legelső nagy nyomtatóműhely, Heltai kolozsvári nyomdája készíti és maga Heltai Gáspár írta meg: *Chronica az Magyaroknac dolgairól*. . . 1575. És erdélyi eredetű az első magyar nyelvű *világtörténet* szerzője bencédi Székely István is (Krakó, 1559.).

A XVII. századból Bethlen Farkas, Bethlen János, Kemény János, a fejedelem és Mikó Ferenc nevét emlíjük. Kemény önéletrajza mint írásmű is remek. Magyarország nem mutathatja föl a krónikás történetírásnak azt az értékes példáját, amit a három Bethlennek köszönhetünk, akik egymásután, folytatólagos beszámolót adnak az előttük lefolyt korszakokról.

Bethlen János fia, Miklós, önéletrajza már a XVIII. századra esik. Ugyanekkor jelent meg Cserei Mihály históriája és Apor Péter közvetlen korrajza a nemzeti hanyatlás koráról: *Metamorphosis Transsilvaniae*. Ennek a századnak betetőzése Benkő József székely református történetíró gazdag munkássága (1740—1814). A tudománynak ez a tragikus sorsú mártírja életében is szűkebb hazája küzdelmes sorsát példázza. Hivatása ellenére lelkésznek és tanárnak kell lennie és a legnagyobb nyomorral küzdve írja nagy földrajzi és növénytani monográfiái mellett a történeti munkák gazdag sorozatát. A tudományos forráskutatást ő indítja meg és mindent kiad vagy leír, amit Erdély történetére értékesnek talál. Kár, hogy kéziratái halála után az enyedi kollégium földülésével elvesztek.¹⁰

A legújabbak, Salamon Ferenc, Szabó Károly és a többiek munkássága már ismeretesebb. Külön kell hivatkoznunk Bod Péterre, mert Magyar Athaenas-ával ő volt (1766-ban) Cwittinger és Rotarides után *irodalomtörténetünk megalapítója*.

A *nyelvtudomány* szolgálatában ismét Párizs Pápai Ferenc nagyenyedi tanaré az elsőség. Az ő nagy latin szótára még a múlt század elején is egyedül állott irodalmunkban. Körösi Csorna Sándor a *keleti nyelvészet* terén világviszonylatban is úttörő volt. Az újabbak közül gróf Kun Gézát csak azért említeni külön, mert a máig is kevésbé művelt közéleti nyelvészet és irodalom egyedülálló kutatója volt.

A *régészeti* kutatásra is bő alkalmat nyitott Erdély földje, de az már a kultúra érdeme, hogy a magyar ősrégészet összefoglaló kézikönyvét is Erdély termeli ki és Roska Márton írja meg éppen a legsúlyosabb időkben.¹¹

A magyar uralom utolsó éveit az elméleti tudományoknak is ked-

veznek és a szellemi termelés egy tökéletesebb régióban visszatér azokhoz a tárgyakhoz, amelyekkel három évszázaddal azelőtt első utait egyengette. A *neveléstudományban* országos iskolát alapít Schneller Károly. A *bölcsészetben* pedig az ismerettan új korszakát nyitja meg a világszerte elismert nevű Böhm Károly. Az Ember és Világa értékemléletével új irányt jelöl és ennek kiváló alakja ma Bartók György szegedi egyetemi tanár.

A tudományos munka első *közintézményei* is erdélyi földön sarjadnak ki. Az első magyar múzeum a Nemzeti Múzeumot egy évtizeddel megelőzőleg Benkő Ferenc nagyenyedi múzeuma volt. Ezt az 1849. évi pusztulás csaknem megsemmisítette, de kevéssel utóbb létre jön az Erdélyi Múzeum, az ezzel kapcsolatos, kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület és az EKE néprajzi múzeuma. Mióta ezek működése politikai nehézségekbe ütközik, sőt már előbb is, külön kisebb magyar gyűjtemények is keletkeztek, köztük leggazdagabb a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum.

Az első magyar tudományos társulás is Erdély földjén indul meg, ez az Aranka-féle mozgalom.

Bethlen Gábor főiskolája évszázadokon keresztül török, tatár, osztrák dúlással küzdve, elbukva és újra föltámadva vezette a keleti Magyarország közművelődését. Jogi, bölcséleti és teológiai fakultása is volt és csak azért mondott le főiskolai célkitűzéseiről, mert 1872-ben megalakult a kolozsvári magyar egyetem.

E *hevenyészett vázlatból* látjuk, hogy a magyar tudományos irodalom legtöbb ága erdélyi földön fejlődik ki és ez a Bethlen szellemében megindult, izig-vérig magyar tudományosság a legújabb időkig aránylag gazdagabb és sokkal nemzetibb is, mint a szűkebb magyarföld testvére. Minden túlzás nélkül megállapíthatjuk: *a magyar tudományosság bölcsője* Erdély volt. És ez a megállapításunk csak annál értékesebb, mert korát megelőzve különösen szép eredményt hoz a természettudományok számára, mely éppen itt éri el virágzása tetőfokát. Sipos Pál, Bolyai János és Farkas, Körösi Csorna Sándor, Böhm Károly, Apáthy István és báró Nopcsa Ferenc olyan világraszóló elmék, aminők a Királyhágó másik oldalán csak legújabbán és csekély számmal jelentkeztek. Az ő dicsőségük a magyar kultúra örök dicsősége marad.

- ¹ P. Szatbmáry Károly: A Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed 1868. Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma, Nagyenyed. 1903.
- ² Szilády Z.: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. A Bethlen Koll. értesítője 1904. és A mi Erdélyünk. 1922. Budapest.
- ³ Parády Ferenc: Régi magyar gyógymódok. Pápai Páriz Ferenc orvosi jelentősége. Természettud. Közi. 1935. 58—65.
- ⁴ Szilády Z.: Ki volt az első magyar fizikus. Uránia 1910.
- ⁵ Ernyey József: Benkő József természettudományi hagyatéka. Botanikai Közi. 1932. 46.
- ⁶ Szilády Z.: Benkő Ferenc geográfiai. Földr. Közi. 1914.
- ⁷ Szilády Z.: Benkő Ferenc, az első magyar mineralogus. Term. Tud. Közi. 1911.
- ⁸ Azóta a legújabb időkig a porosz akadémia ilyen jutalmat nem adott ki. Főművének címe: Beschreibung und Anwendung eines mathematischen Instruments.
- ⁹ Bedőházi János: A két Bolyai. Marosvásárhely 1897. Stäckel Pál: Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. Bpest. 1914. Dávid Lajos: A két Bolyai. Bpest. 1923.
- ¹⁰ Gr. Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest 1867.
- ¹¹ Az ősrégészet kézikönyve. Kolozsvár. I. 1926. II. 1927.

HOFBAUER LÁSZLÓ

**AZ ERDÉLYI AKADÉMIAI
MOZGALMAK TÖRTÉNETE**

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL AZ IMPÉRIUM VÁLTOZÁSIG

AZ ERDÉLYI AKADÉMIAI MOZGALMAK TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL AZ IMPÉRIUM VÁLTOZÁSIG

Írta: HOFBAUER LÁSZLÓ

Míg Erdély önálló nemzeti életét élte, addig tudományos téren is meglehetősen élénk fejlődés volt tapasztalható és egyes kiváló fejedelmek, itt elsősorban Bethlen Gáborra gondolok, uralkodása idején a tudósok a fejedelmi udvarban valóságos irodalmi központot is alkottak, amely alapszabályokba foglalt határozott akadémiai szervezettel nem rendelkezett ugyan, de majdnem ugyanazokat a célokat valósították meg, mint a későbbi tudós társaságok. Mikor Erdély elvesztette a független nemzeti állami voltát, akkor megkezdődött a hanyatlás minden téren. Míg Erdély Magyarországgal együtt az osztrák elnyomatás korszakát szenvedte végig, s nemhogy tovább tudott volna haladni a fejlődés útján, hanem eddigi színvonalából is veszített, azalatt a művelt Nyugaton hatalmas előretörés vehető észre. A külföldi tudósok és költők nem elégednek meg az elért eredményekkel, hanem olyan célokat is kitűznek maguk elé, amelyek megvalósítása az egyes egyének erejét messze meghaladják. S így lassanként rájönnek arra a gondolatra, hogy egyesült erővel sok olyan feladatot elvégezhetnek, amelyek elérésére az egyének önmagukban nem is gondolhatnak. Ettől a tudattól áthatva egymásután létesítik a ma már utolérhetetlenül nagy értékkel és történeti patinával rendelkező tudományos akadémiákat. A XVII. században alakultak meg a három legműveltebb nemzetnek az akadémiai, mégpedig a párizsi Académie Française (1636), a londoni Royal Society (1658), s a berlini Societät der Wissenschaften (1700). Ezeken kívül kisebb, de jelentőségben majdnem velük vetekedő társaságok is keletkeztek, így például a párizsi Académie des InSCRIPTION et Belles-lettres (1716). A társaságokba való tömörülés divatja a következő században még jobban erősödött, annyira, hogy a XVIII. századot a tudományos egyebületek reneszánszának is lehetne nevezni. A világ minden részében alakultak különböző tudományzakokat kultiváló társulatok. Ezen

nagy felbuzdulás természetesen nem mehetett el nyom nélkül Erdély felett sem. Ott is akadtak kezdeményező férfiak, akik szűkebb, vagy nagyobb körben, amint módjukban állott, igyekeztek egy tudományos társaság alapításának eszméjét terjeszteni. Magánlevelekben, könyvekben, memorandumokban, vagy csak szűk baráti körben felvetették e gondolatot, s megpróbálták annak híveket szerezni. A legrégebb ismert adat az erdélyi akadémiai mozgalmak történetére vonatkozólag Csernátoni Bod Péter erdélyi református lelkésznek gróf Ráday Gedeonhoz 1756. szeptember 20-án intézett levele, melyben többek között ezeket írta: „Jó volna valami literáta societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak és Erdélynek minden részeiből lennének.” Azonban Ráday nem volt Széchenyi István és 1756-ot hosszú idő választotta el 1825-től. 1760-ban Bod Péter ismét felemelte szavát, ekkor egyháztörténete bevezetésében így írt: „Igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagy, felállítani.” E szózat sem talált semmiféle visszhangra. Ugyanabban az időben a testvér hazában, Magyarországon is hasonló jelenségnek lehetünk a szemtanúi. A külföldi példák hatása alatt ott is akadtak lelkes támogatója gróf Batthyányi Ignác erdélyi katolikus püspök személyében, aki 1785. szeptember 15-én levelet írt gróf Teleky Sámuelnek, s itt egy kidolgozott, részletes akadémiai tervezetet is közölt. Sajnos, ez a levél nem maradt fenn, azonban számos adat bizonyítja, hogy a levél nyomán baráti körökben tárgyalták az akadémiai eszmét. Batthyányi Ignác korának egyik legértékesebb férfija volt, aki európai műveltségétől vezéreltetve már 1781-ben saját költségére fel akart állítani egy akadémiát, azonban Mártonfi József erdélyi főgazgató figyelmeztette, hogy még nem jött el ezen intézmény létesítésére a megfelelő idő. Batthyányi az erre a célra szánt összegből felállította Gyulafehérvárt a róla elnevezett nagyhírű csillagdat és püspöki könyvtárat. A XVIII. század vége felé a felvilágosodás eszméjének a hatása alatt ismét szóba került a rég óhajtott akadémia létesítésének problémája. Ugyanis a felvilágosodás eszméjének egyik alaptétele az volt, hogy az embereket anyanyelvükön kell művelni. Külföldön nevelkedett magyar férfiak ekkor szomorúan vették észre magyar nyelvünk hátramaradottságát s ettől kezdve egészen 1825-ig, a Magyar Tudományos Akadémia létesítéséig arra törekedtek, hogy egy olyan tudományos egyesületet szervezzenek, amelynek főfeladata a magyar nyelv művelése, megfelelő fejlesztése lenne. Ennek a gondolatnak lelelkesebb harcossai közé tartozik Bessenyei György, aki műveiben („Magyarság”, „Holmi” stb.) állan-

dóan izgatott az akadémia létesítése érdekében. 1779. május 10-én néhány barátjával együtt megalapította Pesten a „Hazafiúi Magyar Társaság”-ot. Részletes alapszabálytervezetet is dolgoztak ki és kérték Mária Terézia királynő jóváhagyását, de ezt természetesen a hatalmas osztrák birodalmat megvalósítani akaró dinasztia uralkodójától nem kaphatták meg és így kénytelenek voltak feloszolni. Bessenyei ezen sikertelen kísérlet után sem szűnt meg kedvenc ideájáról gondolkodni, melynek nagy jelentőségét a kormány magatartásából még hatványozottabban érezte. 1781-ben megírta „A Tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagyságos Főrendéihez” című röpiratát, melyet 1790-ben az akadémiai eszme másik kiváló előharcosa, Révai Miklós adott ki „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék” címmel Bécsben. Révai is nagyon sokat fáradozott e cél érdekében. Győri tartózkodása alatt kidolgozott egy akadémiai tervezetet is „Planum erigendae eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius” címmel.

Bessenyei György és Révai Miklós törekvéseitől felbátorítva, Aranka György erőteljes propagandát fejtett ki egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság szervezése érdekében. Kiadta 1791-ben „Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat az hazafelleges rendéihez” című nagyjelentőségű művét, melynek főbb gondolatai a következők: feltétlen szükség van egy olyan tudományos egyesületre, melynek feladatát képezné egyrészt a magyar nyelv megfelelő helyes művelése, másrészt a közművelődés emelése és terjesztése. Ami az elsőt illeti, arra kell törekedni, hogy a magyarországi és az erdélyi magyar nyelv semmiben se különbözzék egymástól, erre nézve jó volna, hogyha a két ország ezután létesítendő akadémiai szoros összeköttetésben lennének egymással. Szükséges egy magyar szótár vagy lexikon, melyben kifejezésre kellene juttatni, hogy az illető szót az ország melyik részében használják. A nyelvet bővíteni is kell. Azonban ok nélkül való szavakkal a nyelv ne zavartassék. Ha egy fogalom megjelölésére nincs megfelelő magyar szó, csak akkor szabad új szót alkotni, egyébként nem. A régi szókat, melyekről már megfeledeztünk, fel kell eleveníteni. A létesítendő társaság második feladatáról pedig így elmélkedik: az összes magyar könyvekről egy katalógust kell készíteni, de a cím felett rövid kivonatot is jó volna írni. Nagy szükség volna egy könyvtárra is. Fontos a külföldi irodalmi viszonyok ismerete is, ezért német és francia nyelvű tudós újságokat, sőt „Hónapos” írásokat is meg kell hozatni. Ezekből meg lehetne állapítani a külföldi művek névsorát s azokat is jó volna meghozatni, össze kellene állítani egy klaszszikus könyvtárt is és ezeket lefordítani magyar nyelvre. A könyveket bizonyos díj ellenében kölcsön lehetne adni. Szüksége lenne a társaságnak egy házra is, amelynek hátsó részében volna a nyomda, a könyv-

tár, az olvasószoba és egy könyvkereskedés, felül lennének az üléstermek, a titoknok szállása és hivatalos helyiségei. A választott tagok részben ingyen, részben pedig évi fizetés ellenében szolgálnák az egyesület céljait. A társaság élén állna a Praeses Ordinarius, az ügyeket pedig a titoknok végezné a vicetitoknokkal és az íródeákokkal együtt. A társaság jövedelmét a következő három forrásból merítené: 1. a honosításból befolyó jövedelem. 2. jövedelem lehetne az az összeg is, amelyet József császárnak a török háborúk idején a nemesség befizetett s amelyet még nem adtak vissza. 3. ajándékok pénzben és marhákban.

Aranka 1791. január 2-án megküldötte e művét az országgyűlésen tanácskozó rendeknek és a „Magyar Kurir” című lapnak is közlés végett. (Megjelent a M. K. Toldalékjában 1781. évf. 1—14. lap.) A tervezetnek rendkívül nagy hatása volt. A talaj akkor már elő volt készítve s a törvénytípró II. József halála után rövid időre fellángolt nagy hazafiasság örömmel üdvözölte e törekvést is. Az erdélyi országgyűlés is magáévá tette ezen ügy pártolását. Már a március 8-i ülésen tárgyalták s április 15-én egyhangúlag megállapították, hogy a társaság felállítása a nemzet jövője szempontjából is szükséges és helyes. A kormányzó indítványára ugyanakkor egy bizottságot küldöttek ki az eszme gyakorlati megvalósításának előkészítésére. Majdnem teljes egészében elfogadták Aranka tervezetét, az egész plánumot lefordították latin nyelvre és így olvasták fel az országgyűlésen. A lelkes fogadtatásnak csakhamar meg is volt az eredménye: Az 1791. évi XLV. te. kimondotta az akadémia mielőbbi megszervezését. Azonban ekkor ismét előtérbe lépett a minden értékesebb nemzeti megmozdulásra éberem ügyelő bécsi kormány és 1791 május 26-án kelt királyi leirat azon óhajának adott ellentmondást nem tűrő határozott hangon kifejezést, hogy e törvénycikket hagyják ki a többi szentesítésre felterjesztendő törvényjavaslatok közül és a tervezett törekvések megfontolását bízzák a rendszeres bizottságra. Így is történt: az egész ügyet, mint Erdélyben ironikusan szokták megjegyezni, „ad graecas Calendas” utasították. Arankát természetesen ez a kedvezőtlen állásfoglalás elkedvetlenítette, de azért nem mondott le végleg a törekvéseiről. 1791. augusztus 2-án kiadott egy újabb röpiratot „A magyar nyelv-művelő társaságról. Újabb elmélkedés.” címmel és itt nagyjából megismételte akadémiai tervezetét és igyekezett még erőteljesebb, a tömegekre nézve hatásosabb érveket felsorakoztatni álláspontjának alátámasztására. Az udvar döntése ekkor sokáig késlekedett, végül Aranka György megunta a várakozást és néhány hatalmas pártfogójától, különösen gróf Bánffy Györgynek, Erdély kormányzójának állandóan tapasztalt jóindulatától felbátorítva 1793. december 3-án megalapította Marosvásárhelyen a „Magyar Nyelv-művelő Ütkészítő, vagy Próbá Társaság”-ot. Elnöknek megválasztották a kormányzót, aki helyette-

sévé kinevezte helybeli elnöknek gróf Teleki Mihályt. A titoknoki teendőket Aranka látta el. Kétféle tagságot különböztettek meg: „jóltevő” — ez megfelel a mai pártoló tagságnak — és „munkás” — ez pedig a mai rendes tagságnak fogható fel. Mindenki tag lehet, aki 5 német forintot befizet. Írók és tudósok kéziratot, vagy nyomtatott művük beküldése alapján is elnyerhetik a tagságot. Ettől kezdve elég gyakran üléseztek. A fennmaradt jegyzőkönyvek mindennél világosabban bizonyítják, hogy a kezdeményező férfiak nemesen fogták fel feladatukat, s hogy ezen üléseken valóban komoly és tudományos érdekeket szolgáló munka folyt. Ügylátszik kevés tag jelentkezett, ezért, hogy a társaság fennállását biztosító és céljai megvalósításához feltétlen szükséges anyagi alapot előteremthessék, Aranka egy újabb, most már harmadik röpiratot adott ki, melyben a társaság feladatának ismertetése után mindenkit jelentkezésre hívott fel. 1793-tól 1801-ig összesen 51 ülést tartottak és ekkor már 201 munkás taggal rendelkeztek. Nemcsak üléseztek, hanem tudományos művet is adtak ki. 1796-ban Aranka szerkesztésében megjelent a „Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja” Szebenben (287 lap). Az első 35 lap a hivatalos jelentéseket tartalmazza. Kifejti elég részletesen az egyesület célját, munkálkodásának irányát, majd cikkek beküldésére szólítja fel az olvasókat, s közli az ezekkel való bánásmódot. Ezután következnek a „Rendes czikelyek”: összesen 21 darab, melyek három csoportba oszthatók: nyelvi, honismertető és vegyes cikkek. Szándékukban volt a második kötetet is megjelentetni, kéziratban az egész^készen is volt, de erre már nem kerülhetett sor. Ugyanis a társaság lelke, Aranka György egyesek gáncsolásaitól és a bécsi udvar egyre húzódo döntésétől elkedvetlenedve visszavonult a társaságtól 1801-ben, amely azután önmagától feloszlott. Igen meghatóan búcsúzik el az egyesülettől „Az én Testamentumom a Magyar Nyelvművelő Társasághoz” című emlékiratféle levelében, melynek egyes sorai így hangzanak: „Azt kívánom szívemből, hogy a társaságnak majdan idővel leendő virágzása, fénye és dicsősége tegye éjszakába az én nevemet és csak mint egy régiséget úgy emlegethessék a következő boldog nyomok, hogy valaha egyszer volt a társaságnak egy jóbarátja és első titoknoka, Aranka György.” Hogyan fogadták a magyar írók az első erdélyi magyar akadémiát, arra vonatkozólag a következő adatokat közlöm: Kazinczy Ferenc 1791. április 8-án így ír Arankához: „A te plánumodat örömmel olvastam ... A kiszegzett tárgy, cél és pálya igen szép.” Barczafalvi Szabó Dávid 1793. február 13-án ajánkozik munkára. Baróti Szabó Dávid és gróf Gvadányi József külön versekben üdvözölték Arankát és a társaságot. Kiss János így örvendezik a társaságba való felvételén: „Az erdélyi tudóstársaságba való felvételt úgy érzem, mint különös megtiszteltetésemet.” Csokonay 1798. auguszt-

tus 4-én boldogan üdvözli a társaságot és elküldi kéziratban levő művei jegyzékét; Verseghy, Pajor, Kármán stb. mind csatlakoznak az üdvözlőkhöz. A társaság sikeres és értékes működését mutatják a fennmaradt nagyszámú kéziratok is, különösen a nyelvészeti irányúak. Az Aranka-féle társaságot 1819-ben Döbrentei Gábor igyekezett életrekelteni, ő ugyanis a gróf Gyulay-családnál volt nevelő Marosvásárhelyen. Egy alkalommal tanítványával együtt Katona Zsigmond kir. kormányzékai tanácsos kolozsvári házában letette a szokásos esküt a kancelláriára menetel végett Székely Mihály ítélőmester előtt. E jelenetnek szemtanúja volt Cserey Miklós kir. táblai asszesszor és tanácsos is, aki midőn meghallotta, hogy Döbrenteiék Marosvásárhelyen laktak, lelkes szavakkal igyekezett rábírnival a 22 éves ifjút Aranka társaságának felélesztésére. Döbrentei örömmel fogadta ez indítványt és kidolgozott egy akadémiai tervezetet, mely szerint a felélesztendő akadémiának 5 osztálya lenne. Ezek: nyelv-, történelmi, bölcselkedés-, mathezi- és természeti tudományok. A társaság feladatait képeznének eredeti és fordított művek készítése, folyóirat szerkesztése és pályadíjak kifizetése. Nemsokára „Erdélyi Magyar Tudóstársaság” névvel újból meg is alakult az egyesület Teleki Pál gróf elnöklété és Döbrentei Gábor titkársága alatt. Mivel azonban királyi erősítést nem kapott, a királyi főkörmányszék rendelkezése kénytelenek voltak feloszlatni.

öt évvel később, 1825-ben megalakult Pesten a Magyar Tudományos Akadémia. Ettől kezdve a közfigyelem erre irányult. Az a nagy erő és felbuzdulás, amely különösen Bessenyei fellépésétől kezdve központi irodalmi szerv létesítésére törekedett, most már elérte célját: az írók és tudósok a pesti akadémia fellendítésére törekedtek. 1836-ban megalakult Pesten a Kisfaludy Társaság is. A két hatalmas egyesület teljesen kielégítette íróink igényeit. Ezen két nevezetes esemény nem tartozik ugyan értekezésem tárgykörébe, de mégis kénytelen vagyok legalább megemlíteni, mert részben ezzel magyarázható az a nagy csend, amely az erdélyi akadémiai mozgalmak terén sokáig uralkodott. Másrészt a nagy csendet meg lehet magyarázni a magyar nemzet általános politikai helyzetével is. Az akadémia megalapításával megkezdődött az a nagy heroikus küzdelem, amely egy minden tekintetben szabad és független Magyarország megteremtésére törekedett. 1848-ban törvénybe iktatták Erdély és Magyarország egyesülését, azaz az Uniót, s ettől kezdve mindkét testvérország azonos utakon egységes célok felé haladt. 1825-től 1848-ig a nemzet létkérdésének problémái izgatták az elméket, igen fontos kérdések kerültek ekkor szóba és ezek minden más iránti érdeklődést elfojtottak. 1849-től kezdve majdnem 20 éven át ismét az osztrák császári önkény uralkodott.

Az abszolútizmus még teljes erejében dühöngött, midőn elszánt s

derék magyar férfiak lelkéből ismét előtört az a gondolat, hogy az erdélyi magyarság eddigi felsőbbiségét s további előrehaladását kulturális intézmények létesítésével is elő kell segíteni. Kezdetben nem is gondoltak akadémiai szervezet életre keltésére, hanem csupán egy múzeum-egyesületet akartak létrehozni. Ennek a gondolatnak már előzőleg is voltak harcosai: így 1829-ben Bölöni Farkas Sándor, 1841-ben pedig gróf Kemény József és Sámuel. Azonban különféle okoknál fogva törekvéseik nem valósulhattak meg. Ennek az eszmének később ismét akadt egy merész híve, gróf Mikó Imre, aki az akadályok leküzdése után 1859 november 23-án megalapította az Erdélyi Múzeum Egyesületet Kolozsvár székhellyel. Mikó már előzően értékes tanújelét adta az irodalom iránt érzett szeretetének s nem mindennapi áldozatkészségének: az „Erdélyi Történelmi Adatok” című tudományos vállalat kiadását fedezte. Az eredeti alapszabályokban ki volt mondva, hogy az EME nem tudományos társaság, de az 1869-ben módosított alapszabályok már nem tartalmazzák ezt a megállapítást, sőt később az EME a körülmények folytán kénytelen volt határozott akadémiai szervezetet felvenni s idővel Erdély leghatalmasabb tudományos es irodalmi társaságává nőtte ki magát. A megalakuláskor már a következő hatalmas vagyonnal rendelkezett: 192,617 forint tőke, 15,439 kötetből álló könyvtár, 1083 darab kézirat, 128 drb arany-, 1738 drb bronzérem és végül 10,092 drb különböző régiség, ásvány, állat, növény stb. A következő évek folyamán ez a hatalmas vagyon folyton gyarapodott. Ez & gazdag tudományos felszerelés tette lehetővé 1872-ben a kolozsvári Ferenc József Tudomány Egyetem megalapítását. Ugyanis az EME a tárait, könyvtárát stb. évi 5000 aranykorona fejében bérbe adta az államnak az egyetem céljainak támogatására. 1876-ban az orvos- és természettudományi egyetemi tanárok tudományos társulatot szerveztek s mivel a többi karhoz tartozó professzorok sem tartották szükségesnek az EME-be való belépést, a múzeumegyesület vezetőfőnökei kezdték belátni, hogy igazán értékes munkásságot csak akkor áll módjukban kifejteni, ha lassankint tudományos társasággá alakulnak át. Finály Henrik titkárá a főérdem abban, hogy ezt idejekorán felismerte és igyekezett a reformoknak híveket szervezni. Az EME-nek már megalakulása óta voltak szakosztályai, 1878-ban ezeket kibővítették és a következő két szakosztályt állították fel: orvos-természettudományi (I.) és bölcsész-, nyelv- és történelmi (II.). 1883-ban újra módosították az alapszabályokat és ettől kezdve a szakosztályok nagy önállóságot nyertek: külön szervezetük, közgyűlé-sük és pénzkezelésük lett, tehát valóságos jogi személyekké lettek. Csak annyiban függték össze az EME-vel, hogy attól, mint anyaközület-től tudományos céljaik megvalósítására anyagi támogatást élveztek, de ennek fejében semmire sem voltak kötelezve, önállóságuk oly nagy-

fokú volt, hogy olyan egyének is lehettek a szakosztályok tagjai, akik az EME-nek nem voltak tagjai. Az EME tulajdonképpen csak egy ellenőrző anyaközületté vált, amely kitűzött céljait azáltal valósította meg, hogy először az államnak bérbe adott, de továbbra is az ő tulajdonát képező táruk, könyvtár stb. felett felügyeletet gyakorolt, azok gyarapításáról anyagi eszközeihez mérten gondoskodott, másodsor a kebelén belül létesült szakosztályokat, melyek mindegyike külön-külön valóságos tudományos és irodalmi társaságnak tekinthető, anyagilag támogatta s azok összefoglalására nevét kölcsön adta. 1895-ben a tagok körében éles vita keletkezett azon kérdés körül, hogy vajjon a tárukat vagy a szakosztályokat kultiválják-e különösebben?^ Az 1905-ben megalkotott új alapszabály mind a kettőt az EME tudományos szerveinek nevezi s ezek érdekeit egyenlően igyekeznek szolgálni a megfelelő szakosztályi folyóiratok. Bizonyos feltételek fennforgása esetén bárki tagja lehet az EME-nek s azután tetszése szerint csatlakozhatok a következő négy újonnan szervezett szakosztályok egyikéhez: 1. bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi; 2. természettudományi; 3. orvostudományi; 4. jog- és társadalomtudományi. Az első kettőnek közös folyóirata az „Erdélyi Múzeum”, a másik kettőnek külön folyóirata van. Ezek: „Múzeumi Füzetek”, „Értesítő”.

Erdély tudományom és irodalmi életében rendkívül nagy szerepet játszott az EME s e pozícióját azóta sem veszítette el. Az „Erdélyi Múzeum” című tudományos folyóiratot 1874-től kezdve adták ki, ezenkívül majdnem 100 kötetre tehető kiadványainak a száma. Ezek hasábjain nagyon sokszor fontos tudományos problémák merültek fel és gyakran megadták a helyes feleletet is. A közműveltség és a magyar nemzeti gondolat terjesztése szempontjából is hervadhatatlan érdemei vannak. A vándorgyűléseken és népszerű előadásokon kívül a táruk díjmentes látogatásának megengedésével is nagyban hozzájárultak a közönség szellemi színvonalának emeléséhez és törhetetlen magyar nemzeti öntudatának megerősödéséhez.

Az 1867-iki kiegyezéssel végre eljött a béke, amely minden kulturális fejlődésnek igazi alapja. Az emberek ismét ráérték foglalkozni kedvenc terveikkel, témáikkal és ennek eredményeképpen a XIX. század utolsó negyedében egymásután létesültek irodalmi és tudományos társaságok Erdély különböző vidékein. Ezek közül a legnevezetesebbek: a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság (1876), az aradi Kölcsey Egyesület (1881), a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság (1888) és végül a nagyváradai Szigligeti Társaság (1891).

A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságot az 1876. év elején Tolnai Gábor helybeli református lelkész alapította. Az alapszabályok szerint az egyesület céljai: 1. a régi és újabb nyelvészeti sajtóságok

és népköltészeti termékek felkutatása és összegyűjtése; 2. szépirodalmi termékek és nyelvészeti művek kiadása, illetve azok megjelenésének elősegítése; 3. nyilvános felolvasások tartása; 4. a törekvő ifjúság vezetése. 1877 január 27-én tartották az első ülést. Ekkor báró Apor Károly ítélőtáblai elnök vezetésével kiküldöttek egy bizottságot a végleges megalakulás előkészítésére. A kezdet nehézségeinek leküzdése után sikerült a kitűzött célt megvalósítaniuk s már 1877 június 4-én megtarthatták a Transylvania dísztermében az első rendes közgyűlést és itt megválasztották elnöknek báró Apor Károlyt, másodelnöknek Z. Knöpfler Vilmost, titkárnak pedig Tolnait. Az egyesület tehát már megalakult, de három éven át nem fejtett ki semmiféle tevékenységet. Ezt az idézte elő, hogy a társaság éltető lelke, Tolnai Gábor és hívei azaz a rendes tagok között viszálykodások keletkeztek. Az ellentétek lassankint látszólag elsimultak s a törekvő lelkész hozzálatott nagyarányú terve megvalósításához. Ambíciójának és szorgalmas munkálkodásának eredménye az „Erdélyi Figyelő” c. szépirodalmi hetilap, amely vasárnaponként jelent meg másfélívnyi terjedelemben a társaság hivatalos közlönyeként. Az első szám 1879 szeptember 7-én jelent meg, azonban nem sokáig állott fenn, mert az ellentétek újból felújultak s ennek következtében 1880 június 27-én a lap megszűnt. Az első (1879) évfolyamban 17. a másodikban (1880) pedig 25 szám jelent meg. A lap munkatársai sorában több nagy írónkat megtaláljuk: Arany János, Léway József, Rudnyánszky Gyula, Szász Károly, Reviczky Gyula, Mikszáth Kálmán, Hege-dűs István, Szilágyi Sándor és Medgyes Lajos. Versek, novellák, eszete*-tikai, nyelvészeti, irodalomtörténeti és történeti tanulmányok is jelentek meg. Közölt híreket is a rokon irodalmi társaságok életéből is. 1879 szeptember 28-án tartották az első felolvasó ülést, a november 2-án tartott közgyűlésen megválasztották a szerkesztő-, a felolvasásokat rendező- és a gazdasági bizottságok tagjait. A társaságnak eddig 77 rendes, 4 alapító és 100-on felüli pártoló tagja volt. A társaság nemcsak felolvasásokat tartott, hanem Kemény Zsigmondra vonatkozó ereklyét is gyűjtött: Ennek az ereklyetárnak egyik legérdekesebb része Kemény Zsigmond naplója, melyben megemlékezik kora majd minden nagyságáról. 1880-tól kezdve az egyesület lassú halódásnak indult. 1888-ban kísérlet történt a társaság fellendítésére, illetve abbahagyott működésének folytatására. Ugyanis ez évben a marosvásárhelyi származású Deák Farkas történet-író, nyűg. osztálytanácsos véglegesen visszatért szülőföldjére s mivel ideiglenesen őt választották meg elnöknek (mellette Lakatos Sámuel volt a titkár), fel akarta támasztani a szunnyadó Kemény Zsigmond Társaságot. Az irodalmi kör tetszhalálának okát abban látta, hogy munkaköre nem eléggé tág, ezért az általa összehívott közgyűlésen új alapszabályokat szavaztatott meg, melyek értelmében a társaság műkö-

dése kiterjed a szépirodalom, továbbá a történelmi, régészeti és bölcséleti tudományok művelésére és a székely-magyar nyelvjárásokra, népköltészeti termékek felkutatására, összegyűjtésére és kiadására is. Azonban a szépen biztató kezdet nem hozott semmi eredményt. Ugyanis Deák Farkas 56 éves korában, 1888 június 4-én elhunyt. A Kemény Zsigmond Társaság Deák Farkas személyében másodszor bírt olyan tevékeny férfiút, akinek vezetése alatt fejlődésnek indulhatott volna, de az események tragikus összecsapása folytán ez immár másodszor is meghiúsult. Deák halálával a további mozgalom megszűnt. Ettől kezdve öt éven át, egészen 1893-ig, a társaság semmi életjelt nem adott magáról. Ekkor (1893) egy felolvasó-ülést tartottak, de az egyesület ismét téli álmába merült. 1896-ban, a millennium évében végre véglegesen felébredt s ezen újjászületését főleg a „Marosvidék” c. helybeli napilap példaadó munkásságának köszönheti. Nevezett újságban gyakran jelentek meg kisebb-nagyobb közlemények, amelyek az irodalmi társaságok tevékenységének nagy fontosságát hangoztatták és a Kemény Zsigmond Társaság tagjait igyekeztek munkára bírni. 1896 január 10-től kezdve a „Marosvidék” szerkesztősége minden pénteken délután öt órakor felolvasó-ülést rendezett a ref. polg. leányiskola dísztermében s ezen a helybeli intelligencia nagy számban vett részt. Ezek a felolvasások mintegy az irodalmi egyesület feladatát vették át és éppen ezért a matinékkal kapcsolatban sokan megemlékeztek a Kemény Zsigmond Társaságról. Deák Lajos a „Marosvidék” január 19. számában ünnepélyesen felkérte a társaság vezetőit, hogy kezdjék meg a munkát. A február 1-i számban Vass Tamás azt javasolta, hogy alapítsanak meg egy székely irodalmi társaságot, amely az irodalom minden ágát felölelné és kultiválná. Erre válaszolt a február 8-iki számban Lakatos Sámuel, aki helyesebbnek tartja a már meglévő egyesület felújítását. Indokolása szerint azon személyi okok, amelyek miatt az egyesület népszerűsége emelkedni nem tudott, ma már nincsenek meg. Továbbá az eredeti alapszabályokat is módosították már s így e tekintetben is megfelelhette. A társaságnak már van bizonyos tőkéje, vannak tagjai is, így tehát a kezdet nehézségeivel szükségtelen volna újból megbirkózni, a meglévőbe kell csak lüktető életet belevinni. Ugyanezen számban még egy fontos cikket találunk. „Levél a Székely Irodalmi Társaságról” c. dolgozat ismeretlen szerzője helyesli Lakatos megjegyzéseit és sorait a következő mondatokkal fejezi be: „Ha a Kemény Zsigmond Társaság alszik, fel kell kelteni. Új tagokkal fel kell frissíteni . . . Ha, akik most az élén állva nem teljesítik a magukra vállalt kötelességeket, félre kell tenni őket! Ha van erő nálunk: akkor prosperál a Kemény Zsigmond Társaság, ha a lobogója alatt dolgoznak. Ha nincs: a tervelt új társaság is elpusztul. Ekkor lesz két halott.”

Ezen cikkeknek hatása alatt tényleg megmozdult az egyesület s a választmány 1896 február 13-án Bihari Sándor korelnök vezetésével ülést tartott. Itt mindnyájan megegyeztek abban a kérdésben, hogy az eddigi állapot tarthatatlan, az elejtett fonalat újból fel kell venni. Elfogadták Deák Lajos javaslatát, mely szerint a módosított alapszabályokat kinyomatják 400 példányban és a tagok és az érdeklődők között szétosztják. Március 8-án megtartották a közgyűlést és ott örömmel közölte az elnök, hogy a székelyföld kiváló szülöttei: Jakab Ödön, Benedek Elek és Szabolcska Mihály készséggel fogják a kört támogatni. Nevezeteket rendes tagoknak is megválasztották. Április 11-én az első felolvasó-ülést megtartották s ezen több kiváló író, köztük Szabolcska Mihály is szerepelt. Ekkor az egyesületnek 61 r., 60 pt., 5 tb. és 34 alapító tagja volt. Ettől kezdve serényen folyt a munka. 1896 novemberétől 1897 májusáig havonként egyszer (összesen hatszor) kiadták „Marosvásárhelyi Füzetek” néven a felolvasott tanulmányok egyrészét és a titkári jelentést is. Szabolcska, Kuun Géza gr., Gyalui Farkas művei is olvashatók. A felolvasások mellett pályadíjak kitűzésével is igyekeztek feladatukat megvalósítani. 1896 június 21-én 300 K pályadíjat tűztek ki székely táncszók, lakodalmi versek és halotti búcsúztatók gyűjtésére. Később népmondák és népmesék gyűjtésére is tűztek ki jutalmakat, de e pályázatok nem nagy sikerrel jártak. A gyakori elnökváltás egy kissé újból megbénította az egyesület működését. 1896-ban Petelei Istvánt választották meg elnöknek, de ő nemsokára Kolozsvárra költözött. Utódja előbb Vass Tamás, majd Bedőházy János lett. Ezután Kabdebó Ferenc, Koncz József és végül 1910-ben Tóthfalusi József lett a kör vezetője. 1914-ben az egyesületnek 114 rendes tagja volt. Nevezetesebb r. tagok az említetteken kívül: Ferencz József erdélyi unitárius püspök, Gyalui Farkas, Hegedűs Lóránt, Kiss Menyhért, Márki Sándor, Papp Ferenc, Ravasz László és Szádeczky Lajos, 1914-ben — Kemény Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából — évkönyvet jelentettek meg, ezenkívül semmi más évkönyvet vagy jelentést nem adtak ki. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság tehát csak rövid ideig működött, de kiadványai értékesek és irodalmi szempontból is megállják a helyüket.

Az aradi Kölcsey Egyesület 1881 január 16-án létesült Lukácsy Miklós kezdeményezésére. A nemzeti közműveltség és a magyar nyelv terjesztésére, a hazai irodalom és művészet pártolására egyesültek. Csak hosszabb vitatkozás után állapították meg a társaság nevét. Ugyanis többen az aradi származású Fábíán Gábor műfordítóról akarták elnevezni és csak Jancsó Benedek érveinek hatása alatt fogadták el a Himnusz szerzőjének a nevét. 1881 december 15-én tartották az alakuló közgyűlést s ezen megválasztották az első tisztkart. Elnök: Tabajdi Ká-

roly főispán, alelnök: Lukácsy Miklós, titkár: Márki Sándor. A 25 tagú választmány nevezetesebb tagjai: Jancsó Benedek és Jánosi Béla. Az egyesületnek bárki tagja lehet bizonyos összegű tagdíj lefizetése ellenében. A megalakuláskor 167 rendes, 38 pártoló és két alapító tag jelenkezett. 1882 január elsején rendezték az első felolvasó-ülést. Az alap* szabályok értelmében öt szakosztályt szerveztek, ezek a következők: 1. szépirodalmi és nyelvészeti, 2. természettudományi, 3. történelmi és régészeti, 4. nemzetgazdasági, 5. szépművészeti és zenészet. Az irodalmi szakosztály első elnöke: Jancsó Benedek, titkára: Iványi Ödön. 1893-ban az alapszabályokat megváltoztatták s a szakosztályok helyett a következő albizottságokat szervezték: 1. Szabadságharcú ereklyemúzeum. 2. Közművelődési. 3. Nemzeti ünnepélyeket rendező. 4. Számvizsgáló. 5. Múzeum- és könyvtárfelügyelő bizottságokat. 1905-ben külön irodalmi szakosztályt állítottak fel, mely időnkint felolvasásokat rendezett és az évkönyveket szerkesztette. 1906-ban az évkönyvek helyett negyedévenként „Irodalmi Évlapok⁴⁴” címen füzeteket adtak ki, melyek a felolvasott dolgozatokat s a titkári jelentéseket tartalmazták. A Kölcsey Egyesület legfontosabb feladatai közé a felolvasások rendezése tartozott. E tekintetben nagy sikerre tekinthet vissza. Nemcsak irodalmi témákkal foglalkoztak, hanem az általános műveltség körébe tartozó tárgyakkal is. Nevezetesebb előadók a következők: Ábrányi Emil, Ballagi Mór, Beniczky Lenke, Cserép József, Endrődi Sándor, Jakab Ödön, Jánosi Béla, Jókai Mór, Lóczy Lajos, Márki Sándor, Pósa Lajos, Reviczky Gyula, Sas Ede, Szabolcska Mihály, Tömörkény István, Eötvös Lóránt és Cholnoky Jenő. Az évkönyveken kívül a társaság kiadásában jelent meg „Arad város és vármegye” monográfiája, „Az aradi vértanúk albuma⁴⁴” és Jancsó Benedek: „Fábián Gábor” c. műve. Más téren is sikeresen működtek. Képzőművészeti kiállításokat rendeztek, régiségeket gyűjtöttek, ásatásokat végeztek, iskolákat létesítettek és tartottak fenn, gondozták a történelmi emlékeket. Néhányszor pályázatot is hirdettek, 1895-ben Rudnyánszky Gyula is nyert pályadíjat.

Az aradi Kölcsey Egyesület tehát kezdetben a közműveltség terjesztése mellett irodalmi célok megvalósítására is törekedett, de később majdnem teljesen közművelődési intézménnyé vált, azonban akadémiai szervezetét mindvégig megtartotta.

Erdély fővárosában, Kolozsvárott is sokan érezték egy irodalmi társaság hiányát. Néhányan úgy akarták e kérdést megoldani, hogy az „Erdélyi Múzeum Egylet” első osztályán belül szépirodalmi tevékenységet is akartak kifejteni és egy folyóiratot szándékoztak kiadni, de ez a terv nem valósulhatott meg. Ekkor elő állt a „Kolozsvár” című napilap, amely nagy propagandát fejtett ki e cél érdekében. A lap hasábjain különféle gondolatok merültek fel. Egyesek a marosvásárhelyi Kemény

Zsigmond Társaságot akarták Kolozsvárra áthelyezni, mások az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület irodalmi szakosztályának kibővítésével óhajtották e problémát megoldani, végül is 1888 március 3-án néhány lelkes és vezető szerepet játszó férfiú összeült és kimondották, hogy 1. föltétlenül szükségesnek tartják az irodalmi egyesület megalakítását; 2. rögtön ideiglenesen meg is alakultak br. Bánffy György elnöklete és Csernátoni Gyula titkársága alatt; 3. az alapszabályok kidolgozására a következő héttagú bizottságot választották meg: Petelei István, mint előadó, Bartha Miklós, Éjszaki Károly, a Petőfi Társaság alelnöke, Lánczy Gyula, Hegedűs István, Sándor József és Csernátoni Gyula. A bizottság nemsokára elkészült a reá bízott feladattal, az alapszabályokat 1888 június 11-én belügyminiszteri jóváhagyással is ellátta. Az alakuló közgyűlést 1888 június 3-án tartották meg, de még ez előtt felolvasó üléseket rendeztek. Az első ünnepélyes felolvasóestély 1888 március 25-én volt, melyen Jakab Ödön és Petelei István is szerepelt. A közönség oly nagy érdeklődést tanúsított, hogy ettől felbátorítva gyakran tartottak felolvasásokat. Az üléseket Bánffy elnök helyett Éjszaki Károly vezette, kit időközben elnöknek választottak meg. Az alapszabály 2. paragrafusára szerint a társaság célja: „Az irodalmi, szépműtani érdekek istápolása Erdélyben; a szépirodalomnak nemzeties irányú művelése”. Eszközök: szépirodalmi és esztétikai felolvasások rendezése, a népköltészet remekeinek gyűjtése, esetleg pályadíjak kitűzése által a szépirodalmi munkálkodásra való serkentés. A rendes tagok száma nem haladhatja meg az ötvenet. A rendes tagokat az üresedésben lévő helyekre legalább egy rendes tagnak az ajánlására a közgyűlés választja titkos szavazással. Az 1888 november 18-iki közgyűlésen elnöknek megválasztották gr. Kuun Gézát, alelnöknek Felméri Lajost, titkárnak Csernátoni Gyulát, összesen 31 rendes tagot választottak. Nevezetesebbek: Benedek Elek, Endrődi Sándor, Ferenczi Zoltán, Hegedűs István, Jakab Ödön, Kőváry László, Medgyes Lajos, Szathmáry Károly és Széchy Károly. 1889-ben „Keleti Virágok” címmel Csernátoni titkár szerkesztésében havonként 2—3 ív terjedelemben egy szépirodalmi folyóiratot adtak ki. Ugyanebben az esztendőben rendes tagok lettek: Erődi Béla, Harszthi Gyula, Imre Sándor és Jancsó Benedek. 1891-ben Csernátoni eltávozott a városból, utódja Ferenczi Zoltán lett. A társaság nagy ambícióval végezte a munkáját. Maradandó tevékenységének legértékesebb megnyilatkozása az „Erdélyi Lapok” című szépirodalmi folyóirat, melyet 1908-tól 1913 március 29-ig tartottak fenn. A lap munkatársai sorában a következő kiváló írókat és tudósokat találjuk: Bayer József, Berde Mária, Csengeri János, Gyallay Domokos, Harsányi Zsolt, Jakab Ödön, Kiss Menyhért, Márki Sándor, Orbók Attila, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Szabolics Mihály, Versényi György és Vértessy Gyula. A folyó-

iratban költemények, elbeszélések, útirajzok stb. jelentek meg. Állandó rovatai: „Új könyvek”, „Színház”, „Zene”, „Megjegyzések”. A lapnak és ezáltal a társaságnak az irányát is igen jól jellemzik a következő sorok: „Magyar lélek szerint szolgálja a magyar nemzeti irodalmat, de midőn féltékenyen őrzi drága hagyományként régi nemzeti vonásait gondolkodásában és érzéseiben, törekvéseiben és nyelvében, meg erkölcsi felfogásában, nem zárkózik el mereven a nyugat hatásától sem. Ami szép és jó ott terem, szívesen elismeri, erdélyi volta azonban arra kötelezi, hogy elsősorban magyarságunk védője és ápolója legyen.” Az 1908—9. évfolyamot Kovács Dezső szerkesztette, 1910-től Kiss Ernővel együtt. 1912-től br. Bánffy , György volt a főszerkesztő, az előbb említettek pedig csak szerkesztők voltak. A lapot megszüntették 1913-ban az előfizetők csekély volta miatt s ehelyett könyvsorozat kiadását indították meg. A társaság első kiadványai: Petelei István novellás kötetei és Dózsa Endre szintén kétkötetes „Cinka Panna” című regénye. Ezekon kívül néhány évkönyvet is kiadtak.

Az Erdélyi Irodalmi Társaság tehát értékes és maradandó eredményeket tud felmutatni, jóllehet az alapszabályokban kitűzött célok egy részét egyáltalán nem valósították meg.

Az írók és tudósok társaságokba való tömörülésének eszméje tehát már néhány helyen megvalósult és a hozzá fűzött reményeknek várakozáson felül megfelelt. A példák jótékony hatása erősen érezhetővé vált az élénkebb szellemi életet élő és nagy történelmi múlttal rendelkező városban, Nagyváradon is. Itt is mozgalom indult ez irányban s csakhamar az egész helység intelligenciája meghódolt e gondolatnak. Hosszabb időn át élt ez eszme a köztudatban, de nem akadt kezdeményező erő a terv gyakorlati megvalósítására, jóllehet a helybeli lapok — s itt különösen a „Nagyvárad” című jöhet számításba — napirenden tartották e kérdést. Végül is Endrődi Sándor, aki akkor a helybeli állami reáliskola tanára volt, 1891 ápr. 4-én a Széchenyi-szálló különtermében a város előkelő polgárainak részvételével megalapította a Szigligeti Társaságot. A költő fogalmazásában megállapították az egyesület célját, mely a következő: „Társadalmi egyesülés Nagyvárad szellemi életének növelésére; Bihar megye elhunyt jeleseinek kegyeletes kultusza, ezek életviszonyaira és működésére vonatkozó mindennemű adatok kutatása, összegyűjtése, esetleg feldolgoztatása és kiadása; egyesülés a tudományok népszerűsítésére, a magyar irodalom és művészetek iránti érdeklődés fokozására s ez által a nemzeti közművelődés elősegítésére”. Hosszas előkészületek után 1892 október 3-án volt az ünnepélyes közgyűlés, melyen elnöknek megválasztották Rádl Ödön ügyvédet, a kiváló publicistát és a Petőfi Társaság tagját. Alelnök: Sipos Orbán kir. tanfelügyelő; főtitkár: Nagy Sándor. Titkárok: Sas Ede és Adorján Ármin. Ugyanez év december 4-én tartották

az első felolvasóülést, melyen a helybeli intelligens társadalom minden számottevő tagja megjelent. Az elnöki megnyitó után Endrődi Sándor, akit időközben Budapestre helyeztek és az „Országgyűlési Napló” szerkesztőjévé nevezték ki, először Heine „Dalok könyvéből” olvasott fel néhány költeményt, majd Coppée „A roncs” c. balladáját adta elő, végül több eredeti költeményét szavalta el. A műsort Iványi Ödön novellája fejezte be. Ettől kezdve rendkívül nagy szorgalommal és hozzáértő lelkesedéssel dolgoztak a kitűzött cél elérése érdekében. Szigligeti Ede emlékét méltóképpen ápolták. Az előadók a legváltozatosabb szempontokból világították meg a színműró egyéniségét és költészetét. Születésnapján (március 18) sírját minden évben megkoszorúzták és ugyanakkor felolvasó ülést is tartottak. Hathatós közbenjárásukra a költő darabjait gyakrabban előadták a városi színházban, melyet később róla neveztek el. A színház előcsarnokában helyezték el a város nagy fiának szobrát is (1911 dec. 15-én), melyet a társaság készíttetett el. 1904-től kezdve külön bizottságra bízta a Szigligeti ereklyék gyűjtését, mely szintén szép eredménnyel járt. Különösen hálás lehet az egyesület Endrődi Sándornak, aki többször adományozott értékesebb relikviákat. Így pl. Szigligeti műveinek első ú. n. princeps kiadását. 1911-ben megbízták a társaság egyik rendes tagját, Somló Sándort, a Nemzeti Színház igazgatóját a költő élet- és jellemrajzának megírásával. 1917-ben a monográfia legnagyobb része már megvolt, de a szerző közbejött halála miatt nem lett befejezve. A kéziratot az özvegy a körnek ajándékozta. A Szigligeti Társaság a legértékesebb vidéki irodalmi társaságok egyike s ezt főleg annak köszönheti, hogy a szó legszorosabb értelmében értékes tagjai voltak, akik fáradtságot nem ismerve, önzetlenül munkálkodtak az egyesület életében. Nagyon kevés irodalmi kör tud olyan kiváló tagokat feltüntetni, mint a Szigligeti Társaság. Nevezetesebb tagok: Endrődi Sándor, Sas Ede, Ritoók Emma, Rádl Ödön, Ady Endre, Bónyi Adorján, Zilahy Lajos, Gyalokay Jenő stb. Endrődi tiszteletbeli tag volt, de olyan tevékenyen működött, mintha rendes tag lett volna. Gyakran lépett az előadói emelvényre, hogy lantjának búbajos húrjait pengetve a leggyönyörűbb érzelmeket keltsen fel hallgatói lelkében és szívében. Ott állott *z egyesület mellett kezdettől fogva egészen az oláh megszállásig. Távolság és idő nem számított előtte, ha arról volt szó, hogy egy-egy ülést megjelenésével ünnepélylő avasson. Nem egy ízben a nagyváradi társaság olyan költeményeket hallott tőle, melyek még sehol sem láttak napvilágot s innen indultak hódító útjukra. 1895 november 15-én itt szavalta el először *Kurucz nótáinak* egy részét, melyek csak a felolvasás napján jelentek meg Budapesten. Hasonlóképpen az *Isten felé* című lírai ciklusát is. Sas Ede is az alapító tagok közé tartozott; ő nemesak felolvasással, hanem tisztviselei teendőik végzésével is szolgált a társaságot.

Az egyesületnek első titkára volt, majd éveken át a főtktári tisztséget töltötte be. Néhány éven keresztül még elnök is volt. Ady Endre 1898-ban lett rendes tag. Többször szerepelt a műsoron költeményeivel. 1903 március 14-én 200 korona jutalomdíjat adományoztak neki hírlapírói tevékenységéért. Ugyanebben az évben még 100 koronát is kapott verses kötetének kinyomtatásához. Ritoók Emma is ott volt a társaság megalapításánál, mint fiatal egyetemi hallgatónő innen nyert ihletet a további irodalmi működésre. 1897-ben „A természettudományi irány a szépirodalomban” című dolgozatával elnyerte a kitűzött pályadíjat. Gyálóky Jenőt még főhadnagy korában, 1904-ben választották meg r. tagnak. Magas színvonalon álló hadtörténelmi előadásai mindig nagy kedveltségnek örvendtek. Zilahy Lajos 1902-ben szerepel először a rendes tagok névsorában. Időnként a fővárosból jött vendégek is tartottak előadást, így Szabolcska Mihály, Kunos Ignác, Kosztolányi Dezső, Schöpfung Aladár stb. A Szigligeti Társaság tehát törekvéseit teljes mértékben elérte s ennek következtében egyre nagyobb lett a hallgatók száma. A felolvasóülések tárgyköre állandóan szoros összefüggésben állott az aktuális irodalmi eseményekkel. Centennáriumokat, írói jubileumokat és egyéb nevezetes évfordulókat oly nagy fényvel és felkészültséggel ünnepelték meg, mint kevés helyen az országban. 1898-ban megünnepelték 100 éves évfordulóját annak, hogy Nagyváradon először hangzott el magyar szó magyar színpadon. Petőfi Sándor hősi halálának 50. évfordulóján a Szigligeti Társaság rendezte Magyarországon az első emlékünnepelet. Ugyanebben az esztendőben Nagyszalontán Arany ünnepélyt rendezett, melyre az Akadémia s a Petőfi Társaság is elküldte a képviselőit, 1900-ban a hexameter nagy magyar mesterének, Vörösmarty születésének 100. évfordulójáról is megemlékeztek. 1902 október 3-án Jókai Mór tiszteletére, aki nejével együtt városukat meglátogatta, bankettet rendeztek és meleg ünneplésben részesítették az ősz költőt. Nemcsak elhalt írók emlékéet elevenítették fel, hanem az élő írói nagyságok ünnepléséből is kivették a részüket. Így Gárdonyi Géza, Rákosi Viktor és Jenő stb. tiszteletére is rendeztek egy-egy felolvasó estélyt. Ilyen tevékenységeknek még egész sorozatát fel lehetne sorolni, melyek mind mutatják a tagok lelkesedését, nagy ambícióját. Majdnem minden évben kiadták a titkári jelentést. Egyéb könyv- vagy lapkiadáói tevékenységet nem fejtettek ki. A közművelődés emelése érdekében is sokat tettek: három népkönyvtárat állítottak fel (Várad-Velence, Újváros és Rét). Külön népkönyvtári bizottságot is szerveztek ezen ügy tevékeny támogatására. Mindezekből kitűnik, hogy a nagyváradi Szigligeti Társaság becsületesen megálotta a helyét és elismerést érdemel sikeres munkálkodásáért.

Végig tekintettünk tehát Erdély magyar akadémiai mozgalmainak történetén és örömmel állapíthatjuk meg, hogy e tekintetben is szép eredményekkel állunk szemben. Az elmúlt évtized is mutatja az irodalmi társaságok nagy jelentőségét az erdélyi magyarság életében és az elkövetkezendő idők bizonyára még jobban igazolni fogják ezen állítás helyességét.

IRODALOM

Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. (Budapest, 1930.) 104. lap.

Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt, (összegyűjtött munkái. VII. kötet.)

Döbrentei Gábor: A magyar tudóstársaság története. (A Magyar Tudóstársaság évkönyveinek első kötete. 1855.)

Gr. Kemény József: Erdélyi tudományos igyekezetek. (Új Magyar Múzeum. V. évf. 1855.)

Jakab Elek: Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság. (Figyelő. 1884. évf.)

P. erényi József: Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága. (Irodalomtörténet. 1916. évf.)

Perényi József: Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságának fennmaradt nyelvtudományi kéziratai. (Magyar Nyelv 1917.)

Perényi József: Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága. (Irodalomtörténeti Közlemények 1918.)

Rubinyi Mózes: Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története. (Magyar Nyelv, 1911.)

Gr. Kuun Géza: Erdélyi tudományos igyekezetek. (Erdélyi Múzeum 1900. évf.)

Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. 21. kötet. 7. szám.)

Csaplár Benedek: Révai Miklós élete.

Rubinyi Mózes: Döbrentei Gábornak egy akadémiai tervezete. (Aka-

Z Á R S Z Ó

A történeti Erdély kiadásának gondolata évekkel ezelőtt, 1931 tavaszán merült fel s annak megjelenését öt éven át az toltta ki, hogy az Erdélyi Férfiak Egyesülete időszerűbbnek látta időközben kiadni magyarul és angolul Móricz Miklós könyvét az erdélyi oláh földreformról, majd kilenc füzetből álló r e v í z i ó s sorozatát. Móricz könyvének megjelenését az tette sürgőssé, hogy válasz volt egy angolul megjelent oláh propaganda-műre s a revíziós sorozat megjelenését időszerűvé tette az az érdeklődési hullám, amely ezt a kérdést a magyarországi közvélemény homlokterébe állította volt.

Az időszerű, alkalmi kiadványok csak késleltették megjelenésében, de nem altatták el ennek a műnek gondolatát, melynek megjelenése nincs időhöz, alkalmosságához kötve s melynek tartalmánál és szelleménél fogva egyaránt időállóknak, maradandónak kell lennie.

A megjelenésre való várakozás, előkészítés fél évtizede egyaránt áldozatos volt mind a munkatársak, mind a szerkesztő számára. A munkatársak legnagyobb része az első felkérésre, — a célra való tekintettel, valamennyien minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, — még 1931-ben megírták tanulmányaikat s nemcsak hogy éveken át vartak a megjelenésre, hanem tanulmányaikat a közbejött évek során újra és újra átdolgozták, kiegészítették, hogy a közbejött fél évtized ne haladt legyen túl rajtuk újabb eredményeivel. A szerkesztő pedig egyre jobban belátta, hogy bár a könyv kiadására az Erdélyi Férfiak Egyesülete a magyar könyvkiadásban szokatlan lehetőségeket nyújt neki, mégsem tud mindent elhelyezni e műben, aminek pedig ott volna a helye. Nem kellett volna a tárgyakat a hajuknál fogva előrángatni, hogy ez a mű kétszer akkora legyen, mint most s a könyv tárgya akkor sem lett volna részletekbe menően kimerítve. Viszont ennél nagyobb könyvet

sem az Egyesület anyagi ereje, sem a nagyközönség vásárlóképessége nem birt volna el.

Hisz külön tanulmányt érdemelne az erdélyi szellem; az erdélyi filozófia múltja; Erdély viszonya a szlávokhoz; a székelyek ősi rovásírása; az erdélyi helynevek történeti és politikai tanulsága; az erdélyi sokszínű népművészet ismertetése; az erdélyi legendás emlékü színjátzás történeted a szászok és az oláhok néprajza; az erdélyi népköltészet és népzene s még sok más részletkérdés. Mindezekről röviden, hol az egyik, hol a másik tanulmány megemlékezik e könyvben is, de ezek részletezéseibe a korlátozott kiadási lehetőségek mellett nem mehettünk bele.

Így is teljes és kimerítő képet kap a könyv minden olvasója a történeti Erdélyről és a hiányzó részletekre pedig megkapja a biztos irányítást, hogy azokról hol olvashat részletekbe veszően tovább.

Elhatározott tervünk, hogy ki fogjuk adni hasonló keretben az 1918 utáni Erdély ismertetését is. Azok a részletek, amelyek a múltba és a jelenre is egyaránt rávilágítanak, mint a ma is élő népművészet, ebben a kötetben fognak megjelenni, kiegészítőül a Mai Erdély életrajzának, mely ki fog térni a szociális, a gazdasági, a kulturális, a politikai élet minden jelenségére Erdély mindhárom népénél. A mai viszonyokat is megvilágító néprajzi és népművészeti tanulmányokat ezért kellett a szerkesztőnek kiszakítani a történeti Erdély már együtt volt kéziratanyagából. Ezeket a fejezeteket szántuk a megjelenendő Mai Erdély kötetébe átvetetőnek a múltból a mába.

Ezeket el kellett mondanunk Olvasóinknak, hogy közelebről is lássák, mily erős szándék, mily elhatározott akarat és mennyi áldozatos készség hozta létre e könyvet.

És még vallomást kell tennünk valamiről. . .

Ez a nagy könyv számos tudós közös műve. Mindenik a maga szaktudománya látószögéből vizsgálja a dolgokat, ily szempontból ítélt és alkot véleményt. Ha bármit, mégha egy állandóan egyazon külsejű épületet is két ember más és más pontról néz, szemlélete tárgyáról lényegében azonos képet kap ugyan, de már elütő képet nyer egyes részletekről. Ha egyazon tárgyat a történész, a nyelvész, az etnográfus a maga szempontjából néz, szemléletük közös tárgyának megfelelően közös lesz az összképük, de a részletekben talán el fog ütni a meglátásuk. Ter-

mészertes tehát, hogy ebben a könyvben is vannak, a részleteket tekintve, ellentmondások, amelyek azonban az összkép azonosságát, egységét nem zavarják.

A szerkesztő, aki csak e g y szaktudomány művelője, nem követ-
hetett el erőszakot oly módon, hogy a részletrajzok kis ellentéteit szer-
kesztői ceruzája cenzúrájával megszüntesse. Minden tudomány tiszteli a
másikat s ennél fogva tiszteli annak egyéni álláspontját is. Ilyen cenzúra
igaztalan lett volna, már csak azért is, mert a szerkesztő sem csalha-
tatlan. A tudomány él és az élő tudomány tükrözik a maga állandó lázas
forrásában azokban a kis ellentétekben is, amelyek olvasás közben talán
ebben a műben is felbukkannak a különböző szempontú, különböző
szaktudósok résztanulmányainak részleteiben.

És könyvünk épp ez által lett igazán erdélyi. Erdély a szabad-
gondolkodás, a szellemi szabadság földje volt az 1918 előtti történelmi
időkben s ezt a szellemet szolgálta, amikor minden tanulmányt a maga
érintetlenségében közölt s nem tett erőszakot a teljes ö s s z h a n g , sőt
már e g y h a n g érdekében

A SZERKESZTŐ

A TÖRTÉNETI ERDÉLY MUNKATÁRSAI

ASZTALOS MIKLÓS DR.

Magyar Nemzeti Múzeumi őr, az Orsz. Széchényi Könyvtár alkönyvtárnoka;

BARTHA DÉNES DR.

Magyar Nemzeti Múzeumi őr, egyetemi magántanár, a Magyar Kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán a zenetörténet előadó tanára;

BUDAY ÁRPÁD DR.

egyetemi ny. r. tanár;

GAÁL ISTVÁN DR.

ny. Magyar Nemzeti Múzeumi főigazgató, egyetemi magántanár;

GENTHON ISTVÁN DR.

a Műemlékek Országos Bizottságának előadója, egyetemi magántanár;

FODOR FERENC DR.

egyetemi ny. rk. tanár;

HOFBAUER LÁSZLÓ DR.

magy. kir. tanügyi fogalmazó;

HUSZÁR LAJOS DR.

Magyar Nemzeti Múzeumi I. o. »egédőr»;

KAMPIS ANTAL DR.

egyetemi tanársegéd;

KOZOCSA SÁNDOR DR.

Magyar Nemzeti Múzeumi I. o. segédőr;

NÉMETHY IMRE DR.

a magyar kir. Igazságügyi Minisztériumba berendelt törvényszéki bíró;

PUKÁNSZKY BÉLA DR.

egyetemi előadó, egyetemi magántanár;

ROSKA MÁRTON DR.
az Erdélyi Múzeum igazgatóőre, egyetemi magántanár;

SZILÁDY ZOLTÁN DR.
ny. Magyar Nemzeti Múzeumi igazgató, egyetemi magántanár;

TAMÁS LAJOS DR.
Magyar Nemzeti Múzeumi őr, az Orsz. Széchényi Könyvtár alkönyvtárnok,
egyetemi magántanár;

TELEKI PÁL GR. DR.
egyetemi ny. r. tanár. Az Erdélyi Férfiak Egyesületének elnöke, stb., stb.

A szerkesztés munkáját végezte ASZTALOS MIKLÓS DR. A mű megjelenésének gazdasági előkészítését végezte ZAKARIÁS G. SÁNDOR DR., székesfővárosi fogalmazó, az Erdélyi Férfiak Egyesületének főtítkára. A technikai szerkesztésben résztvett SZÁSZ BÉLA DR., az Erdélyi Férfiak Egyesületének ügyvezető titkára. A mű illusztrációi közül az Orsz. Széchényi Könyvtárnak, a Magyar Történeti Múzeum Éremtárának anyagából és az Iparművészeti Múzeum illusztrált kódexéből készült fényképeket az Orsz. Széchényi Könyvtár fényképészeti laboratóriumában GRONOVSKY IVÁN DR., Magyar Nemzeti Múzeumi gyakornok készítette.

A HASONMÁSBAN KÖZÖLT LEVELEK SZÖVEGE

1.

(*Báróczi Sándor* alsófehérmegyei születésű író és műfordító, a magyar királyi testőrség alezredesének Bécsben, 1802 november hó 30-án kelt levele *Gróf Széchényi Ferenchez*, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítójához.)

Kegyelmes Uram!

Extzellentiád Magyar könyvtárjának három részből álló laistromát, melynek birtokára engemet is érdekesíteni méltóztattott, vettem illendő tisztelettel, és, amennyire futó szemekkel beléje tekintettem, bár mely szép emlékeztető régiségeket itéllyek is benne feltanáltni, becsesebbé teszi, mindazonáltal, ezt a nagy gyűjteményt Extzellentiádnak azon Hazája hasznát sijtető tzellyá, mely által annak gyümölséből, aajtaja mindenek előtt nyitva lévén, sok érdemes Hazájafiait részletetni, és Országunknak belsőbb esmeretségében utasítani szándékozik.

Egyedül teak ast fájjalom, Kegyelmes Uram. hogy a könyv-vizsgáló-szék kérlelhetetlen keménysége meg foszt attól az édes gyönyörűségemtől, hogy azon oszlopnak, melyet Excelentiád a háládatos Maradék szívében emel magának, én is egy pár kóvel nem segélyhettem alkotását.

Már egy néhány esztendeje, hogy: A Mostani Adeptust, vagyis a Szabad Kőművesek Valóságos titkát, — és Amáliát, vagyis az igaz nemes szívnek némely jeleit — amazt Framtziából, ezt pedig Németből Magyarra fordítottam: de minthogy a mostani' gyanús Századnak igenis messze kiterjedő gondossága az elsőt a mojkoknak eledelére ítélte; a másodikat pedig ama nélkül, bizonyos októl viseltetvén, ki adni nem akarom, tsak alig ha az örökös éjtzakának mély setéttsége nem fogja mind a kettőt megemészteni. De akár mi légyen is valaha ezeknek sorsok, egyedül tsak azt említem, hogy kívánnám Excellentiádnak rollam lett megemlékezését ugyan azon elmésséggel meg köszönhetni, mint amely háládatossággal azt fogadom; aminthogy minden tehetségemet is arra fordítottam, miként Extzellentiádat arról tsalhatatlanul meg győzzem, hogy senki sintsen, ki hevesebb indulattal légyen

Kegyelmes Uram

Extzellentiádnak

alázatos szolgája,

mint Báróczi Sándor
Oberst-Leut.

Béts, 30dik 9br 802.

(Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában.)

II.

(*Báró Jósika Miklósnak*, az erdélyi származású regényírónak Szurdokon, 1842 december 4-én kelt levele *Kőváry Lászlónak*, a tordai születésű tudósak. Kőváry a levél keltezésekor, mint 22 éves ifjú, táblai írnok volt Marosvásárhelyen.)

Dec: 4: 1842. Szurdok.

Kedves Kővári Úr!

Önnek sorait s' becses küldeményét vettem, s' megvallom annak elolvasása után nagy kísértetben voltam derék szerzőjének egy könyelmű ígéretet tenni, olyat, melyet alig lettem volna képes teljesíteni — az adott szó pedig szent s' így azt óvakodva kell adnunk. — Jelenben mintegy 14 kötetre menő különböző dolgozatimat az újabb időkből készítem sajtó alá — s' így önre bízom megítélni, ha hatalmamban álland-e szép vállalatához még most munkás kezet nyújtani. — Egyébiránt ha e halmazt leráztam nyakamról, nem mondom, hogy én is hevesen nézendém azt. — Vegye ön ezen őszinte nyilatkozatot úgy a' mint adva van, s' mentse ki *ezúttal* állandóul,

Szívességgel legkészebb szolgáját

Jósika Miklóst..

(Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában. Kőváry becses küldeménye a „Székelyhonról” című műve lehetett, mely a 22 éves ifjú tollából 1842-ben jelent meg Kolozsvárott.)

III.

(*Báró Kemény Zsigmond* erdélyi származású regényírónak, politikusnak, az Erdélyi Híradó, utóbb a Pesti Hírlap vezéralakjának hely és kelt nélküli levele *Petőfi Sándorhoz*. A levél a bennefoglaltak alapján megállapíthatóan 1848 október 7. és 10. közt íródott.)

Édes Petőfi!

Az nap estve, hogy cikkét átvettem, jött meg a' bécsi forradalom híre. Nekünk minden erőt oda kell koncentrálni^{TM}, hogy a' király közinkbe jöjjön. Erre most kettős kilátásunk van. Nincs módja más választani mint Budát, vagy Prágát. Az utóbbikat lehetetlen akarnia, annélkül, hogy ne kockáztassék a' dynastia sorsa. Ha Budapest számára akarjuk mi őt úgyszólván a' többi tartományok elől elfoglalni; akkor nem volna eszélyes olly lapba, melly leginkább agitál a' trónnak idetétele iránt (áthúzva: mellett), — azon doctrina mellett közölni nyilatkozatot, melly őt természetesen visszarettené. Sőt általában hasznosnak látnám, ha illy határozó perczben, minden szózat az állomány körüli doctrinale valamellyikének elsősége fölött most egyelőre fölfüggesztésék, Győzzen később a' mi jó. Én azt hiszem, hogy a jelen perczben jobb semmi sem lehet, mint ha a' csehek törekvése meghiú-

sulna az által, hogy uralkodónk általunk vétetnék körül. Ez okból kérem (kérem) ne vegye rász nevének, ha cikkét a' bécsi eseményekkel egyszerre közzé nem tehetem. Mert ily tett szintúgy visszajesztés volna, mint a' bécsi barricad s utoljára is a' tiroliak vagy csehek nyernének általa. Én érzem: mivel tartozom e' határozó pillanatoknak. Az elsőért nem merek ártani a' másodiknak. Még egyszer ismétlem ne vegye rász nevének, hogy cikkét a' legújabb körülmények közt nem adhatja barátja
Kemény.

(Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában. Kemény, mint a Pesti Hírlap ekkori szerkesztője, szemben állt a szélsőséges megnyilatkozásokkal. Petőfi viszont erősen hajlott a köztársaság felé. Cikke, amit Kemény visszautasított, bizonytalansággal szövegezt.)

IV.

(*Gyulai Pálnak*, az erdélyi származású tudósak és publicistának Kolozsvárt 1851 június 12-én kelt levele *Prielle Kornéliához*, az 1826-ban született kiváló drámai színésznőhöz.)

Kolozsvár, Jun. 12. 851.

Tisztelt Cornelia!

Elmenetelekor ígértem volt, hogy olykor olykor írok kegyednek s még eddig egy betűt sem írtam. Ez azt hiszem nem első csalódása kegyednek s bizonyára a legfájdalom nélkülibb. Nekem is nem első fillentésem ez s bizonyára nem is az utolsó. Kegyed sokat csalódott, s ez a kicsiny *nem* fájhat: én sokat fillentettem s így engem sem bánthat igen nagyon lelkiismeretem. És így quittek lennének — hanem ez nem azt teszi, hogy örökösen azok maradjunk, Im én most e levéllel adóssá teszem s a választ, mint nyugtatványt az adósság kifizetésének, elvárom.
De én istenem már most miről írjak?

Zúg a fejem a theologiától] s eszmélni is alig tudok annyi a dolgom . . . Elgondolkozom váljon mi lenne kedves kegyed előtt... Ahá tudom már.. . Kálmán öcsénk. De mit írjak róla, hisz ő mindent megírt a mit jónak látott, a mit rossznak lát pedig nem illik hogy megsúgjam csupa barátságából. Még is annyit írhatok róla, hogy az első napokban igen halvány volt s nem is mosolygott, de már a második héten jött a színe, a harmadikban kacagni is tudott, hanem azért nem felede el kegyedet — legalább ő azt mondja — s mód nélkül várja a telet, hogy viruljon föl tavasza... Hanem ez aligha mulattatja kegyedet. . . Jobb lesz Miklósról írni ő mulatságosabb gyerek. Neki az első nap nagy volt ő kétségbeesése, de már a második nap elfeledte, hogy tegnap mi baja volt most pedig kineveti téli fájdalmait.

Pedig ő George Sandból tanulta a szerelmet. De úgy veszem észire ez sem igen mulatságos. Hiába én igen rossz mulattató

vagyok. Azért hát elhagyva ezeket olyanokról írok, mik inkább körömbé tartoznak.

Lendvay és Lendvayné három hétig vendégszerepeltek Kolozsvárit. Kegyedet inkább Lendvayné vendégszereplése érdekli. Őt most nem szerette annyira a közönség, mint ezelőtt hat évvel, hogy oly szerepben is fellépett, melyet kegyed itt játszott, Jennyben Robin tanárban. A nagy közönség inkább szerette kegyedet, mint őt. A közönségnek sokban igaza volt. de egy jelenést még is hasonlíthatlanul játszott.

Hanem megengedje kegyed. A levelem elejét józanul kezdem, ezt pedig mámorosan írom. A búcsúpohár erős borral volt tele. Azért engedjen meg, mind a rász betűkért, mind azon zagylékért, melyet olvasand e lapon, s mely egy íróféle embernek nem igen nagy becsületére válik. Nem is akartam bevégezni, de Feri ösztönzött reá. Egy hét múlva más levelét veend tőlem s attól számítsa levelezéseim (!) cyclusát .....

Most nem tudok gondolkozni.

Az ég áldja meg kegyedet

barátja

Még egyszer engedelmet kérek.

Gyulai Pál.

(Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában.)

V.

(*Petelei István* erdélyi író, újságíró levele a szintén erdélyi *Gyulai Pálhoz*, a pesti egyetem irodalomtörténeti professzorához. Kelt Kolozsvárott, 1885 május 26-án.)

A Kolozsvári Közlöny Szerkesztősége.

Kolozsvár«, 1885 Május 26.

Nagyságos Uram! Ezt a Tolstoj fiele címnélküli regényt (nem is regény ez, hanem olyan félígaz, félköltött apróságokból, csodaszép apróságokból alio „beszéd” cyclust) én közöltem a Kol. Közlönyben.

Bizony olyan hangulatos dolog a milyent mi nem tudunk csinálni. Egész tanfolyam lenne a tanulni vágyó sok sok magyar irkafirkálóra.

Helmecki az a ki fordította, úgy kívánja, hogy én küldjem el Nagyságodnak kérve, hogy válaszoljon szándéka iránt. Kérem is.

A cím nélküli regényhez bevezetést kellene írni. Helmecki ezt is elvégezhetné. A regény megszakad — mint az Anyegin — e félbeszakítás történetét tán elkellene mondani.

Ha Nagyságod kegyes lesz válaszolni a levelét majd én juttatom a Helmecki kezébe.

Mély tiszteletel

Nagys. Gyulai Pál úr.

Petelei István.

(Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában.)

K É P E K J E G Y Z É K E

I. SZÖVEGKÖZTI KÉPEK

15. lap. A déleurópai fiatal lánchegységek keletkezését és főirányait szemléltető térkép-vázlat.
17. lap. Az Erdélyi Medence és az Alföld kialakulása.
19. lap. Jellegzetes suvadási formák az erdélyi Mezőségen, Szász-Akna nyugati részén.
21. lap. Az Erdélyi Medence nyugati peremének vázlatos szelvénye.
22. lap. A Bucsini-hágó környékének tömb-diagrammja.
23. lap. Erdély harmadkori vulkáni tömegeinek átnézetes térképe.
27. lap. Az Erdélyi, Alföldi és a Romániai miocén tengerek összeszögellése Déva közelében.
28. lap. A neandervölgyi ősember jobblába II. ujjának első perce Oháraponorról, szembeállítva a mai európai ember megfelelő lábujjpercével.
29. lap. Mindkét oldalon megmunkált kvarc-szakóca az oháraponori barlangból.
75. lap. Felső kép: Lándzsacsücsszerű opálszakóca Józászhelyről.
Alsó kép: Diszkosz, opál, Józászhelyről.
77. lap. Moustiéri és aurignaci kő- és csontemlékek a osoklovinai barlangból.
79. lap. Solutréi dárdahegy, tűzkő Szitabodzáról.
80. lap. Campignyi opálbalták Józászhelyről.
81. lap. Újabb kőkori agyagedények Tordosról.
83. lap. Újabb kőkori agyagszobrocskák Tordosról.
85. lap. Újabb kőkori árvésők, fűrók, viaszopál, Tordosról.
87. lap. Kőfejszék Bözödújfaluról, Oláhláposról, Raváról, Erdélyből, Szentháromságról, Kolozsmonostorról, a túri hasadékból.
89. lap. Újabb kőkori csontárok Tordosról.
91. lap. Festett csésze Oltszemről.
92. lap. Aeneolithikus leletek a nándori barlangból.
93. lap. Kétélű rézcsákányok Várhegyről, Albisről, a székelyudvarhelyi Budvárról, Alcsérhátonról.
94. lap. Őskori aranyékszerek.
95. lap. Rézbalták Bányabükkéről.
96. lap. Fémformát utánzó kőceákányok Bereckről, a Székelyföldről, Oklándról.
97. lap. Peremes bronzbalták Mezősámsondról és talpas bronzbalták Sepsi-szentgyörgyről.

99. lap. Szárnyas bronzbalták Sinfalváról és Bölönből. Tokos-füles bronzbalták Kézdivásárhelyről.
100. lap. Bronzkés, lándzsa és sarló Málnásról.
101. lap. Bronzcsákány Sáromberkéről. Bronzkardok a székelyudvarhelyi Budvárról, Sáromberkéről, Székelymagyarosról, Kovásznáról. Rövid kard Mezősámsondról.
105. lap. Skytha sírleletek Erkeдрől.
107. lap. Skytha bronztükök Tordáról.
108. lap. Skytha sátortartó póznadisz, bronz, Gernyeszegről.
109. lap. Villanova típusú urna Alvincről.
110. lap. Agyagtál Kézdivásárhelyről.
111. lap. Az aldobolyi skytha kard. (Fettich Nándor rajza.)
112. lap. A csikszentkirályi bronzkincs.
113. lap. Ívfibula, bronz, Micskéről.
114. lap. Csónakfibula Totesdről.
115. lap. Pápaszemes bronzfibulák Marosportusról.
116. lap. Vaskés és zabla a szindi kelta sírból.
117. lap. Kelta vadkan szobra, bronz, Gerendről.
119. lap. Kelta szekérmegkezdés maradványa Székelykeresztúrról.
121. lap. Emlékek a eserbeli ezüstleletből.
152. lap. A maroszentannai XXIII. sír mellékletei.
153. lap. A marosveresmarti VIII. sír mellékletei.
155. lap. A marosgorabási III. sír mellékletei.
157. lap. A mezőbándi XXXIX. sír mellékletei.
165. lap. Leletek a marosgombási I.—IV. sírból.
167. lap. Női sír mellékletei -Marosgombásról.
168. lap. Női sírok mellékletei Marosgombásról.
169. lap. Lovas sír mellékletei Marosiapádról.
171. lap. Női sír mellékletei Magyarlapádról.
172. lap. Az erdélyi honfoglaláskori leletek térképe.
365. lap. Kalotaszegi ház, leveles és kiskapuvál.
375. lap. Toroczko-szentgyörgyi építkezés.
393. lap. Székely szalmás csűr Korondról. (Kettős csűristálló.)

II. TÁBLA-MELLÉKLETEK

1. tábla. Szapolyai (Zápolyai) János, János Zsigmond, Báthori István és Báthori Kristóf.
2. tábla. Báthori Zsigmond, Báthori András, Basta György császári generális és Bocskai István.
3. tábla. Rákóczi Zsigmond, Báthori Gábor, Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin.
4. tábla. I. Rákóczi György, II. Rákóczi György, Rédei Ferenc és Barcsai Ákos.
5. tábla. Kemény János, Apafi Mihály, II. Apafi Mihály és Habsburgi I. Lipót.
6. tábla. Pemfflinger Márk (1522—1536), Huetlerus Albert (1577—1606), Franck de Franckenstein Bálint (1686—1695) és Sachs de Harteneck János (1699—1706) szász ispánok.

(Az 1—6. tábla a Magyar Történeti Múzeum Iparművészeti Osztályán őrzött XVIII. századi kézzel festett kódex képei. A kódex, vagy annak eredetije valamelyik XVIII. századi Habsburg főhercegnek, trónörökösnek készülhetett Szebenben s az egykori fejedelmek és szász ispánok arcképcarnokát tartalmazza. Megfigyelhető a korhűségre és a portrészერűségre való törekvés.)

7. tábla. Melléklet Huszár Lajos cikkéhez: 24 krajcáros, Bethlen Gábor, 1623. oppelni veret (legfelső sorban a két szélső darab); Széles garas, Báthori Gábor, 1610. nagybányai veret (Ifelülről a második sor két szélső darabja); Forint, Bocskai István, 1606 (a két felső sor két középső darabja); Hármás garas (dutka) Báthori Zsigmond, 1598. (a harmadik sor első és második darabja); Dreipölker, I. Rákóczi György, 1638. (harmadik sor harmadik és negyedik darabja); Hatos garas, I. Rákóczi György, 1637. (alulról a második sorban a két szélső darab); Tizenkét denáros garas, Apafi Mihály, 1672. brassói veret (legalsó sorban a két szélső darab); Dénár, János Zsigmond, 1556. szebeni veret (alulról a második sorban a két középső darab); Dénár, Bethlen Gábor, 1621. nagybányai veret (alsó sor, két középső darab).
8. tábla. Melléklet Huszár Lajos cikkéhez: Tizes arany, Báthori Kristóf, 1577.
- (a felső sor két darabja); Kettős arany, Bocskai Erzsébet, 1577. (a felülről számított második sor két darabja); Tizes aranysegely. II. Rákóczi György, 1660. kolozsvári veret (alulról a második sor két darabja); Kettős aranysegely, Apafi Mihály, 1668. fogarasi veret alsó sor két darabja).
9. tábla. Melléklet Huszár Lajos cikkéhez: Tallér, Báthori Zsigmond, 1595 (felső sor két darabja); Tallér, Szeben város, 1605 (felülről második sor két darabja); Tallér, Bethlen Gábor, 1620. gyulafehérvári veret, (alulról második sor két darabja); Tallér. Kemény János, 1661. kolozsvári veret (alsó sor két darabja).
10. tábla. Melléklet Huszár Lajos cikkéhez: Aranyforint, Szapolyai János, 1540. szebeni veret (felső sor két darabja); Aranyforint, Rákóczi Zsigmond, 1607. kolozsvári veret (felső sor harmadik és negyedik darabja); Aranyforint, Bethlen Gábor, 1615. kolozsvári veret (felülről a második sorban az első és második darab); Aranyforint, Brandenburgi Katalin, 1630. kolozsvári veret (felülről a második sorban a harmadik és negyedik darab); Tábori tallér, János Zsigmond, 1562. (alulról a második sor két darabja); Tallércsegely, Brassó város, 1601. (az alsó sor két szélső, négyszögletes darabja); Réz solidus, Báthori Zsigmond, 1591. (alsó sorban a két négyszögletűsegely közt a két egymás fölötti kerek darab).
- (A 7—10. tábla az erdélyi fejedelemség pénzeiből mutat be néhányat. A táblák a múzeumban őrzött eredeti példányokból a Magyar Történeti Múzeum Éremtárában állították össze. Az 1—10. tábla fényképeit az Országos Széchenyi-Könyvtár fényképészeti laboratóriuma készítette.)
11. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Suky Benedek kelyhe 1450 körül. Esztergom főszékesegyház.
12. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Nagyváradi misekannácskák XV. század vége. Magyar Nemzeti Múzeum.

13. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Mell ereklyetartó, XV. század. Magyar Nemzeti Múzeum.
14. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Brózer István szinarany kelyhe, Kolozsvár 1640. Magyar Nemzeti Múzeum.
15. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Baloldali kép: Kettős serleg fele, XVI. század. L. B. mester Nagyszeben. Magántulajdon. Jobboldali kép: Erdélyi zománcos fedeles serleg. XVII. század. Magántulajdon.
16. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Csobolyó Teleki Mihály és Veér Judit címerével, G. B. mester Nagyszeben 1687. Iparművészeti Múzeum.
17. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Toldalaghy Mihály ezüst kupája 1623. Magyar Nemzeti Múzeum.
18. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Disztál Hann Sebestyéntől XVII. század vége. Magántulajdon.
19. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Felső kép: Disztányér XVII. század. Alsó kép: Mellcsatt Hann Sebestyéntől. Iparművészeti Múzeum.
20. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Kávészkanna 1712-ből. Magántulajdon.
21. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Ékszerek XVI.—XVII. század.
22. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Ajtókopogtató. Kolozsvár 1534. Iparművészeti Múzeum.
23. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Faragott ajtó 1500 körül. Magyar Nemzeti Múzeum.
24. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Bethlen Kata ládája 1695. Iparművészeti Múzeum.
25. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Fiókos szekrény, Nagyszeben XVIII. század. Iparművészeti Múzeum.
26. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Felső kép: Hímzett lepedőszél a XVII. század első feléből. Magántulajdon. Alsó kép: Brandenburgi Katalin mellénykéje 1630 körül. Iparművészeti Múzeum.
27. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Szőnyeg. D. S. 1723. Iparművészeti Múzeum.
28. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Könyvtábla; Kolozsvár 1674. (A 11—28. tábla kliséit a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Múzeuma s annak Iparművészeti Osztálya bocsátotta a könyvet kiadó Egyesület rendelkezésére.)
29. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Nagydisznód (Heltau), a templom nyugati kapuja. (A Magyar Történelmi Múzeum fényképgyűjteményéből.) Alsó kép: Gyulafehérvári székesegyház.
30. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Az erődtemplom apszisa. Nagycsür (Gross-Scheuern). Alsó kép: Várostorony és várfalrészlet, Nagyszeben. (Mindkét felvétel a Magyar Történelmi Múzeum fényképgyűjteményében.)
31. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Töröcsvár, Brassó megye. Alsó kép: Erődtemplom, Körös (Kistah). (A Magyar Történelmi Múzeum fényképgyűjteményéből.)
32. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Teleki-kastély, Gernyeszeg. Alsó kép: A Bruckenthal-palota Nagyszebenben. (Mindkét kép a Magyar Történelmi Múzeum fényképgyűjteményéből.)

33. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: A kolozsvári Szent Mihály templom belseje. (A Műemlékek Országos Bizottságának fényképgyűjteményéből.)
34. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Fa-feszület, XV. század. Leses (Schönberg), templom. Alsó kép: Kisdisznódi Madonna, XV. század. Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum. (Mindkét kép a Magyar Történeti Múzeum fényképgyűjteményéből.)
35. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Pál apostol faszobra a barokk-főoltáron (részlet), XVII. század. Brassó, Feketetemplom. Alsó kép: Angyali üdvözet. Az oltár belső, bal felső domborműve. Szászsebes, templom. (Mindkét kép a Magyar Történeti Múzeum fényképgyűjteményéből.)
36. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: A kereszt feltalálása. Órangyal-Boldogfalva, ref. templom. Alsó kép: Fleischer András nagyszebeni királybíró († 1676) sírlapja. Nagyszeben, ev. templom. (Mindkét kép a Magyar Történeti Múzeum fényképgyűjteményéből.)
37. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Krisztus lábat mos. Almakerék (Malmkrog), templom. Alsó kép: Krisztus ostorozása. Rádós, templom, oltár. (A felső kép a Magyar Történelmi Múzeum fényképgyűjteményéből.)
38. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Földvári oltár, 2-ik rész. Körülméletés. Brassó, Barcasági Múzeum. Alsó kép: Prázsmár, templom. Oltár, első középkép: Kálvária.
39. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Ramomellin Eva Germana 1680-ból. Nagyszeben, Bruckenthal-Múzeum. Alsó kép: Stock János Marton: Hohenlohe Kirchberg Frigyes Vilmos hg. arc képe. Nagyszeben. Bruckenthal-Múzeum. (Mindkét kép a Magyar Történeti Múzeum fényképgyűjteményéből.)
40. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Felső kép: Székely Bertalan: Női arckép. Budapest, Szépművészeti Múzeum. Alsó kép: Gyárfás Jenő: Karlovszky Bertalan arcképe.. Budapest, Szépművészeti Múzeum. (Mindkét kép a Magyar Filmiroda felvétele.)
41. tábla. Melléklet Genthon István cikkéhez: Nagy István: Tanulmányfej. Budapest, Farkas István tulajdona. (A Magyar Filmiroda felvétele.)
42. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Könyvművészet a XV. században, egy Corvina kezdőlapja. (Seneca Boroniensis, München, Staatsbibliothek.) Hasonló kiállításuk voltak Vitéz Mihály váradi püspök könyvei.
43. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Haller János könyvének „A' Békeséges türésnek payssa” (Csíksomlyó, 1682) címlapja. Országos Széchényi-Könyvtár RMK. I. 1273.
44. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső baloldali kép: Egy lap Heltai Gáspár: Vigasztaló könyvecskéjéből (18. lap. Kolozsvár, 1553). Orez. Széchényi-Könyvtár. RMK. I. 32. Felső jobboldali kép: A 290-ik lap. Dávid Ferenc: „Az egy Attya istennek és az ő áldott szent fiának istenségéről” c. könyvéből (Kolozsvár, 1571). Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 86. Alsó sor baloldali kép: lent Kolozsvár címere, amit Heltai Gáspár szignetként használt; fent: Bogáti

- Fazekas Miklós: „Szép História az tökéletes asszonyállatokról” (Kolozsvár, 1577) c. mű címlapja. Orsz. Széchényi Könyvtár RMK. I. 128. Alsó sor jobboldali kép: A Rozsnyai-féle „Horologicum Turcicum” kéziratának címlapja. Orsz. Széchényi-Könyvtár kéziratára.
45. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső bal kép: Mikes: „Török Országi Levelek” első kiadásának (Szombathely, 1794) címlapja. Felső jobb kép: Az Aranka-féle erdélyi nyelvűvelő társaság egyetlen kiadványának címlapja. Mindkettő az Orsz. Széchényi-Könyvtárban. Alsó kép: Báróczi Sándor levele Széchényi Ferenchez. (Lásd a hasonmásban közölt levelek szövegei közt az első levelet.)
46. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső bal kép: W. Albert: „Gedichte” c. könyvének (Nagyszeben, 1893) címlapja. Felső jobb kép: Gyulai Pál, Mentovich Ferenc és Szász Károly közös könyvének a „Nemzeti Színek”-nek (Kolozsvár, 1848) címlapja. Alsó bal kép: Szentiványi Mihály munkái első kötetének (Kolozsvár, 1843) címlapja. Alsó jobb kép: Mentovich Ferenc „Unio-dalok” (Kolozsvár, 1847) c. füzetének címlapja. Mind a négy az Orsz. Széchényi-Könyvtárban.
47. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső sor: Kemény Zsigmond levele Petőfi Sándorhoz. Alsó sor: Jósika Miklós levele Kőváryhoz. Mindkettő az Orsz. Széchényi-Könyvtár kéziratárában. (Lásd a hasonmásban közölt levelek szövegei közt a III. és II. levelet.)
48. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső sor: Gyulai Pál levele Prielle Kornéliához. Alsó sor: Petelei István levele Gyulai Pálhoz. Mindkettő az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában. (Lásd a hasonmásban közölt levelek szövegei közt a IV. és V. levelet.)
49. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső két kép: Bökényi Filep János: „Mennyei Lámpás”-ának (Utrecht, 1652) 9. és 10. lapja. Apáczai Csere János üdvözlő verse. Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 862. Alsó két kép: Szenczi Molnár Albert Zsoltárainak 1607. évi (Herborn) első kiadásából a 117-ik lap a „Mint a szép híves patakra” kezdetű zsoltár kótájával. Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 407. Ugyanazon műből Szenczi Molnár Albert előljáró beszédének utolsó lapja.
50. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: Felső bal kép: Tinódi: „Chróniká”-jának (Kolozsvár, 1554) 48. lapja. Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 33. Felső jobb kép: Szöllősi István „Rövid Históriaijá”-nak (Kolozsvár, 1635) címlapja. Orsz. Széchényi Könyvtár RMK. I. 647. Alsó kép: Szentmártoni Bodó János könyvének „Az Tékozló Fiúnak Historiaia”-nak (Kolozsvár, 1634) címlapja. Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 661.
51. tábla. Melléklet Kozocsa Sándor cikkéhez: A Budapesten megjelent oláh szépirodalmi lap első számának a „Luceaferul”-nak (1902. júl. 1.) címlapja. Orsz. Széchényi-Könyvtár.
52. tábla. Melléklet Bartha Dénes cikkéhez: Felső kép: Bakfark Bálint 1553. évi lantkiadványának címlapja. Alsó kép: A Szentés-Deák kézirat egyik lapja. (Utóbbi az Orsz. Széchényi-Könyvtár zenei gyűjteményében.)

53. tábla. Melléklet Bartha Dénes cikkéhez: Felső kép: Az 1741-es ceiki himnuszkiadványból. Alsó kép: Joh. Knall nagyszebeni kántor motettája, 1785-ből. Orsz. Széchényi-Könyvtár kéziratára: Ms. 515. fol. Germ.
54. tábla. Melléklet Bartha Dénes cikkéhez: Felső bal kép: Az 1751. kolozsvári ref. énekeskönyv belső címlapja. Felső jobb kép: Egy lap az 1751. évi kolozsvári énekeskönyvből. Al*o kép: Gönczi György: „Hymnuszok” egyik lapja (Lócse, 1652). Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 858.
55. tábla. Melléklet Bartha Dénes cikkéhez: A Gyulafehérvári 1636. évi Keserői Dajka János és Geleji Katona István féle „öreg Gradual” egyik lapja. Orsz. Széchényi-Könyvtár RMK. I. 658.
56. tábla. Melléklet Bartha Dénes cikkéhez: Felső kép: A „Béla futása” egyik kolozsvári előadásának színlapja (1827. febr. 4). Alsó kép: a „Kemény Simon” kéziratából (1823). Mindkettő az Orsz. Széchényi-Könyvtárban.
(A 43—56. tábla valamennyi felvétele az Orsz. Széchényi Könyvtár fényképezési laboratóriumában készült.)
57. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Besztercei Balázs pacifikáléja 1500-ból. Magyar Nemzeti Múzeum.
58. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: XVI. századi kehely a brassói fekete templomból.
59. tábla. Melléklet Kampis Antal cikkéhez: Felső kép: Teleki Sámuel cancellár díszruhája. Alsó kép: Erdélyi uri-himzés, XVII. század.
60. tábla. Melléklet Szilády Zoltán cikkéhez: Felső kép: Székely ház lécezett eresszel, előtte egésvágás-szekér Csík Szent Györgyön. Alsó kép: Előltornác, boltos ház Csíkban, Vacsárcsin.
61. tábla. Melléklet Szilády Zoltán cikkéhez: Felső kép: Szabó-kúria a Székelyudvarhely melletti Szombatfalván. Alsó kép: „Kerülő csempé”-tűzhely a pitvar közepén Csík Szent Domokoson.
62. tábla. Melléklet Szilády Zoltán cikkéhez: Felső kép: Prímás és tekerőgordonos a táncos nép körében. Csík Szent Domokos. Alsó kép: Rakoncás szekerek a székelyudvarhelyi vásártéren.
63. tábla. Melléklet Szilády Zoltán cikkéhez: Felső kép: Egésvágás-szekér Székelyudvarhely piacán. Alsó kép: Deszkás szekér egy régi boltos ház előtt Székelyudvarhelyen.
64. tábla. Melléklet Szilády Zoltán cikkéhez: Felső kép: Deszkaárus székely szekere fölemelt kóberrel a székelyudvarhelyi vásártéren. Alsó kép: Székely kóberes szekér Udvarhely piacán.
(A 60—64. tábla valamennyi képe Szilády Zoltán felvétele.)

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
GRÓF TELEKI PÁL: <i>Előszó</i>	7—9
GAÁL ISTVÁN: <i>Erdély földjének története</i>	11—31
FODOR FERENC: <i>Erdély földrajza</i>	33—70
1. Erdély helyzete a magyar medencerendszerben	35—38
2. Erdély földje	38—45
3. Erdély vizei.....	45—47
4. Erdély éghajlata	48—51
5. Erdély mezőgazdasági termelése	51—57
6. Erdély bányászata és ipara.....	57—61
7. Erdély közlekedése	61—63
8. Erdély települése.....	63—67
9. Erdély politikai földrajzi viszonyai	67—70
ROSKA MÁRTON: <i>Erdély őskora</i>	71—125
Bevezetés	73—74
1. Régibb kőkorszak	74—80
2. A középső kőkorszak	80—82
3. Az újabb kőkor	82—85
4. Aeneolithikum és rézkor	85—96
5. A bronzkor 97—103	
6. Vaskor.....	103—123
Irodalom.....	124—125
BUDAY ÁRPÁD: <i>Erdély földjének római kora</i>	127—147
ROSKA MÁRTON: <i>Erdély és a népvándorlások kora</i>	149—159
ROSKA MÁRTON: <i>A honfoglalás és Erdély</i>	161—173
ASZTALOS MIKLÓS: <i>Erdély története</i>	175—360
Bevezetés	177—178
Erdély az Árpádok alatt (1301-ig).....	178—197
Erdély a vegyesházi királyok alatt (1301—1526)	197—228
Erdély a nemzeti fejedelmek alatt (1526—1691).....	229—285
Erdély mint Habsburg-tartomány (1691—1848)	285—323
A Magyarországgal való uniótól az Oláhországgal tör- tént egyesülésig (1848—1918).....	324—357
Irodalom.....	358—360
SZILÁD Y ZOLTÁN: <i>Erdély magyar népe</i>	361—415
Kalotaszeg.....	363—369
Délnyugati telepek és határok.....	369—371
Aranyosszék.....	371—377
A fejedelmi vármegye.....	378—386
Hétfalu.....	386—391
Székelyország.....	391—412
Irodalom.....	413—415

TAMÁS LAJOS: <i>Az erdélyi oláhság</i>	417—455
Jegyzetek — Irodalom	443—155
PUKÁNSZKY BÉLA: <i>A szászok és az erdélyi gondolat</i>	457—483
NÉMETH Y IMRE: <i>Fejezet Erdély jogtörténetéhez</i>	485—502
Jegyzetek — Irodalom	500—502
HUSZÁR LAJOS: <i>Az erdélyi pénzverés története</i>	503—525
Jegyzetek — Irodalom	521—525
KAMPIS ANTAL: <i>Erdély iparművészetéről</i>	527—557
I. Féművesség	536—548
II. Faművesség	548—554
III. Textil	554—556
IV. Egyéb emlékek	556—557
GENTHON ISTVÁN: <i>Erdély művészete</i>	559—594
Jegyzetek	590
Irodalom	591—594
BÁRTHA DÉNES: <i>Erdély zenetörténete</i>	595—644
Magyarok	600—622
Románok	622—624
Szászok	625—632
Jegyzetek	633
<i>Irodalom</i>	634—644
Újabb magyar zene	635—639
Népzene	639
Román népzene	640
Szászok	640—644
KOZOCSA SÁNDOR: <i>Erdély irodalomtörténete</i>	645—692
I. (Magyarok)	647—668
II. (Szászok)	668—676
III. (Románok)	676—683
<i>Irodalom</i>	684—692
Magyarok	684—690
Szászok	690—691
Románok	691—692
SZILÁDY ZOLTÁN: <i>Erdély és a magyar tudományosság</i>	693—700
HOFBAUER LÁSZLÓ: <i>Az erdélyi akadémiai mozgalmak története</i> <i>a legrégebb időktől az impérium változásig</i>	701—720
<i>Irodalom</i>	720
ZÁRSZÓ (<i>Asztalos Miklóstól</i>)	721—723
A TÖRTÉNETI ERDÉLY MUNKATÁRSAI	725—726
A HASONMÁSBAN KÖZÖLT LEVELEK SZÖVEGE	727—730
KÉPEK JEGYZÉKE	731—737
I. Szövegközi képek	731—732
II. Táblamelléletek	73—737